सत्याचे प्रयोग अथवा
आत्मकथा
मो. क. गांधी

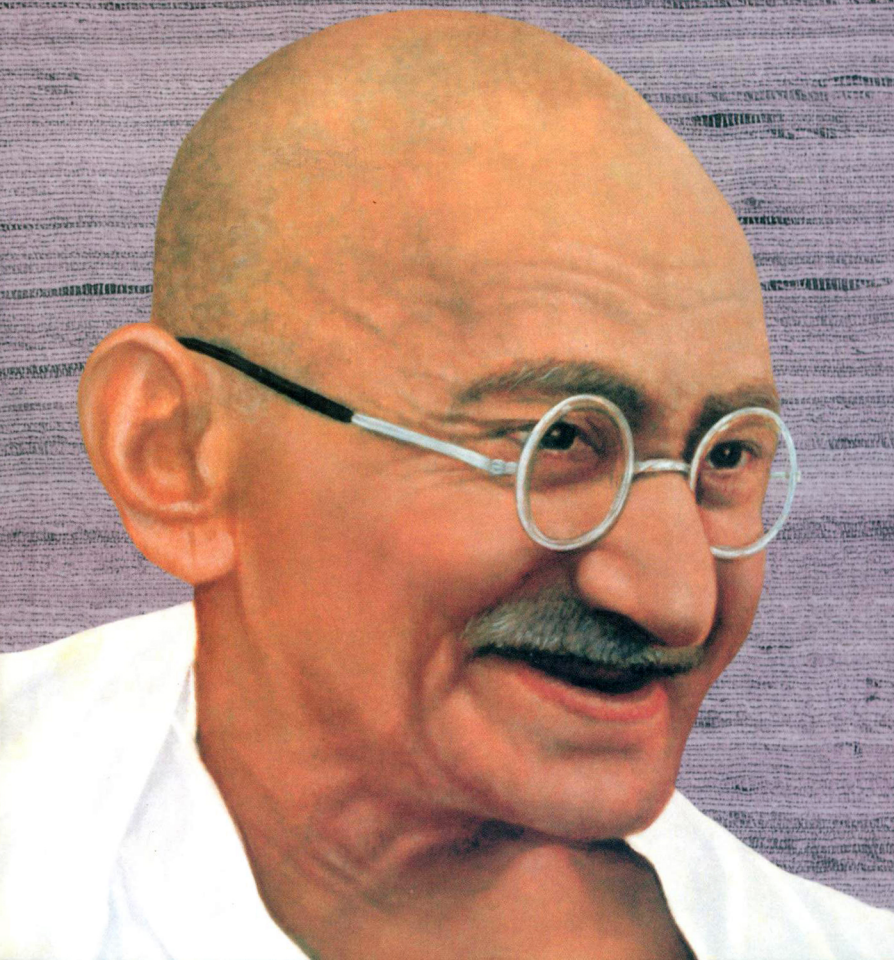

VISIT…

सत्याचे प्रयोग अथवा आत्मकथा

मोहनदास करमचंद गांधी

अनुवादक

सीताराम पुरूषोत्तम पटवर्धन

नवजीवन प्रकाशन मंदिर
अहमदाबाद-१४

वीस रूपये

, मराठी आवृत्तिचे सर्व हक्क नवजीवन ट्रस्टच्या स्वाधीन

सहावा पुनर्मुद्रण : प्रत १0,000, अप्रैल १९९९
कुल प्रत : ५0,000

हे पुस्तक नवजीवन ट्रस्ट तर्फे
कमी दराने प्रकाशित केले आहे

ISBN 81 - 7229-075-6

मुद्रक व प्रकाशक
जितेन्द्र ठाकोरभाई देसाई
नवजीवन मुद्रणालय , अहमदाबाद - ३८0 0१४ .

प्रकाशकाची नोंद

महात्मा गांधींच्या आत्मकथेच्या मराठी अनुवादाची ही तिसरी आवृत्ती नवजीवन ट्रस्टतर्फे प्रसिद्ध करण्याला आम्हाला आनंद होत आहे. हा ग्रंथ हिंदी, गुजराथी आणि इंग्रजी भाषांतून स्वस्त किंमतीत नवजीवन ट्रस्टने वाचकांना उपलब्ध करून दिलाच आहे. आज तो मराठी भाषेत देखील स्वस्त किंमतीत जात आहे, ही समाधानाची गोष्ट आहे.

सुलभ राष्ट्रीय ग्रंथमाला, पुणे, या संस्थेने आमची परवानगी घेऊन या ग्रंथाच्या पहिल्या दोन आवृत्त्या प्रसिद्ध केल्या होत्या.

श्री. आप्पासाहेब पटवर्धन यांनी आपला मराठी अनुवाद प्रसिद्ध करण्याची आम्हाला परवानगी दिली, याबद्दल आम्ही त्यांचे आभारी आहोत.

ग्रंथाचे शेवटी छोटीशी विषयसूची जोडण्यात आली आहे. त्यामुळे वाचकवर्गाची चांगली सोय होईल, अशी आशा आहे.

महाराष्ट्रीय वाचकवर्ग पूर्वीप्रमाणे या आवृत्तीचाही यथायोग्य परामर्श घेईल, असा भरवसा वाटतो.

१२.३.१९६५

पुनश्च

ही चौथी आवृत्ती वाचकांपुढे ठेवताना आम्हास आनंद वाटतो. गांधीशताब्दी निमित्त मराठी जनता ह्या ग्रंथाचे प्रकर्षाने स्वागत करील, अशी आम्हास आशा आहे. ह्यातील शुद्धलेखन मराठी साहित्य महामंडळाने तयार केलेल्या आणि महाराष्ट्र राज्य सरकारने मान्य केलेल्या नियमावलीस धरून आहे.

१४.३.१९६९

प्रस्तावना

चार किंवा पाच वर्षांपूर्वी निकटच्या सहकाऱ्यांच्या आग्रहावरून मी आत्मकथा लिहिण्याचे मान्य केले होते; आणि आरंभही केला. परंतु फुलस्केपचे एक पान लिहितो न लिहितो इतक्यात मुंबईची आग [१] भडकली आणि मी हाती घेतलेले काम अर्धवट राहून गेले. त्यानंतर तर मी एकामागून एक असा व्यवसायात पडलो, की शेवटी मला माझे येरवडयाचे स्थान मिळाले. तेथे भाई जयरामदासही [२] होते. त्यांनी माझ्यापाशी अशी मागणी केली, की बाकीची सर्व कामे बाजूला सारून मी पहिल्याने आत्मकथा लिहून टाकावी. त्यांना जवाब पाठविला, की माझा अभ्यासक्रम ठरून चुकला आहे आणि तो पुरा होईपर्यंत मी आत्मकथेला प्रारंभ करू शकत नाही. मला जर माझी शिक्षेची पूर्ण मुदत येरवडयामध्येच घालविण्याचे सद्‌भाग्य लाभले असते, तर मी खात्रीने तेथेच आत्मकथा लिहू शकलो असतो. परंतु आत्मकथेला सुरूवात करण्यासच मला अजून एक वर्ष पाहिजे होते. त्यापूर्वी मला कोणत्याही तऱ्हेने आत्मकथेचा आरंभही करणे शक्य नव्हते. अर्थात आत्मकथा राहून गेली. आता स्वामी आनंदांनी [३] पुन्हा तीच मागणी केली आहे, व ' दक्षिण आफ्रिकेतील सत्याग्रहाचा इतिहास ' पुरा केला असल्यामुळे मलाही आत्मकथा लिहावेसे वाटू लागले आहे. स्वामींची मागणी अशी होती, की मी सबंध कथा लिहून काढावी आणि नंतर ती पुस्तकरूपाने छापावी. परंतु माझ्यापाशी लागोलाग एवढा वेळ नाही. लिहावयाचेच तर 'नवजीवन'साठीच लिहिता येणार. मला 'नवजीवन'साठी काही तरी लिहावयाचे असतेच. मग आत्मकथाच का लिहू नये? स्वामींनी हा बेत मान्य केला. अशा तऱ्हेने आत्मकथा लिहिण्याचा आता योग आला आहे.

परंतु हा बेत करतो, इतक्यात एका निर्मळ अंतःकरणाच्या मित्राने [४] सोमवारी माझे मौन चालू असताना सौम्य शब्दांमध्ये मला म्हटले ः

---

१. नोव्हेंबर १९२१ मध्ये प्रिन्स ऑफ वेल्सच्या आगमनप्रसंगी मुंबई शहरी झालेले दंगे. ते थांबेपर्यंत गांधीजींनी अनशन केले होते.

२. सिंधचे पूढारी श्री जयरामदास दौलतराम.

३. गांधीजींच्या वर्तमानपत्रांचे मुद्रक, प्रकाशक व व्यवस्थापक; गांधीजींचे एक निकटचे अनुयायी.

४. दर सोमवारी गांधीजी चोवीस तास मौन पाळीत.

" तुम्ही आत्मकथा काय योजून लिहिणार आहा ? ही तर पाश्चात्य पद्धत आहे. पूर्वेमध्ये लिहिलेली ऐकिवात नाही. आणि लिहिणार तरी काय ? आज ज्या गोष्टी सिद्धांत म्हणुन तुम्ही मानीत आहा, त्या उद्या मानीतनासे झाला तर? अथवा सिद्धांतांना अनुसरून जी जी कामे तुम्ही करीत आहा. त्यात मागून फेरफार केलेत तर? पुष्कळ लोक तुमच्या लिखाणाला प्रमाणभूत मानून स्वतःचे वर्तन ठरवीत असतात, त्यांची दिशाभूल झाली तर? म्हणून सावध राहून तूर्त आत्मकथेसारखे काहीही लिहिले नाहीत, तर बरे नाही का?"

या युक्तिवादाचा माझ्या मनावर थोडावहूत परिणाम झाला. परंतु मला आत्मकथा थोडीच लिहावयाची आहे? मला तर आत्मकथेच्या नावाखाली सत्याचे जे अनेक प्रयोग मी केले आहेत, त्यांची हकिकत लिहावयाची आहे. त्या प्रयोगांमध्ये माझे जीवन गुरफटलेले असल्यामुळे ती हकिकत एखाद्या जीवनवृत्तांताप्रमाणे होऊन जाईल ही गोष्ट खरी; परंतु जर तिच्या प्रत्येक पानातून माझे प्रयोगच प्रकट होत राहिले, तर त्या कथेला मी स्वतः निर्दोष समजेन. माझ्या सर्व प्रयोगांची मालिका लोकांसमोर राहिली तर ती लाभदायी होऊन राहील, असे मला वाटते-किंवा असा मला मोह वाटतो म्हणा ना ! राजकीय क्षेत्रांतील माझे प्रयोग आता हिंदुस्थानच्या माहितीचे झाले आहेत; एवढेच नव्हे, तर थोडयाबहुत अंशाने ज्याला "सुधारलेले" जग म्हणण्याची वहिवाट आहे, त्याच्याही माहितीचे आहेत. माझ्या मते त्या प्रयोगांची किंमत अल्पात अल्प आहे, व म्हणूनच त्या प्रयोगांमुळे मला जी 'महात्मा' पदवी मिळाली आहे, तिचीही किंमत अल्प आहे. कित्येक वेळा त्या विशेषणाने मला अतिशय दुःखही दिले आहे. त्या विशेषणाने मी फुशारलो असेन, असा एकही क्षण मला आठवत नाही. पण माझे आध्यात्मिक प्रयोग, की जे माझे मीच जाणू शकणार, आणि ज्यांतूनच माझी राजकीय क्षेत्रांतील शक्तीही उद्‌भवलेली आहे, त्या प्रयोगांचे वर्णन करुन सांगणे मला आवडेल खरे. जर हे प्रयोग खरोखर आध्यात्मिकच असतील, तर त्यांमध्ये फुशारकीला जागा नाही. त्यांपासून केवळ नम्रतेची वृद्धी होइल. जसजसा मी विचार करू लागतो, माझ्या भूतकालीन जीवनावर दृष्टी टाकीत जातो, तसतसे माझे अल्पत्व मला स्पष्टपणे दिसुन येते. मला जे करावयाचे आहे, ज्याच्यासाठी आज तीस वर्षे माझी धडपड चालली आहे, ते तर आत्मदर्शन, ईश्वराचा साक्षात्कार - मोक्ष हेच होय. माझी सर्व हालचाल याच दृष्टीने होत असते. माझे सर्व लिखाण याच दृष्टीने चालते, आणि राजकीय चळवळीतही मी मनोभावाने पडतो, तोही याचसाठी.

परंतु पहिल्यापासूनच माझे असे मत आहे, की जे एकाला शक्य आहे ते सर्वांना शक्य आहे. त्यामुळे माझे प्रयोग खाजगी म्हणून झालेले नाहीत, खाजगी राहिलेलेही नाहीत. ते सर्वांनी पाहिले म्हणून त्यांची आध्यात्मिकता कमी होत असेल असे मला वाटत नाही. अलबत, अशा कित्येक गोष्टी असतात की ज्या आत्म्यालाच समजणार, आत्म्यातच अंतर्धान पावणार. अशा गोष्टींचे वर्णन माझ्या शक्तीपलीकडचे आहे. माझ्या प्रयोगांमध्ये तरी आध्यात्मिक म्हणजे नैतिक, धर्म म्हणजे नीती, आत्म्याच्या दृष्टीने पाळावयाची नीती तो धर्म. अर्थात ज्या गोष्टींचा निर्णय बालक, तरूण व वृद्ध करतात व करू शकतात, अशा गोष्टींचाच समावेश या कथेमध्ये होईल. असली कथा जर मला तटस्थपणे, निरभिमानवृत्तीने लिहिता आली, तर त्यापासून तसलेच प्रयोग करणा-या इतर लोकांना थोडीबहूत सामग्री मिळू शकेल.

माझे प्रयोग कोणत्याही प्रकारे संपूर्ण आहेत, असे माझे मुळीच म्हणणे नाही. एखादा शास्त्रज्ञ ज्याप्रमाणे आपले प्रयोग अतिशय पद्धतशीर रीतीने विचारपूर्वक व सूक्ष्मपणे करीत असूनही, त्यांच्यापासून काढलेली अनुमाने अखेरची आहेत असे लोकांना सांगत नाही, किंवा त्या प्रयोगांचे हेच निर्विवाद परिणाम आहेत किंवा नाहीत, याबद्दल तो साशंक नसला तरी तटस्थ राहतो, तशाच तऱ्हेचे माझेही माझ्या प्रयोगासंबंधी म्हणणे आहे. मी खूप आत्मनिरीक्षण केले आहे. एकन् एक भावना तपासली आहे. तिचे पृथक्करण केले आहे. परंतु त्यावरून निघालेली अनुमाने सर्वांच्याच बाबतीत अखेरची आहेत, किंवा खरी आहेत, किंवा ती तेवढीच खरी, असा माझा मुळीच आग्रह नाही. हो, एवढ मात्र मी अवश्य म्हणतो, की माझ्या दृष्टीने ती खरी आहेत आणि तूर्त तरी अखेरचीशी वाटतात. तशी ती वाटत नसतील, तर त्यांच्या आधारावर मी कोणत्याही कामाची उभारणी करता कामा नये. परंतु मी तर पावलोपावली ज्या ज्या गोष्टी समोर येतील त्यांचे त्याज्य आणि ग्राह्य असे दोन वर्ग पाडतो आणि ग्राह्य मानलेल्या गोष्टींस अनूरूप असे स्वतःचे वर्तन निश्चित करतो. अशा तऱ्हेने ठरविलेल्या आचरणापासून जोपर्यंत माझे, म्हणजे माझ्या बुद्धीचे आणि आत्म्यांचे समाधान होत असेल, तोपर्यंत मला त्याच्या शुभ परिणामावद्दल अचलित विश्वास राखला पाहिजे.

जर मला केवळ सिद्धांतांचे म्हणजे तत्वांचेच वर्णन करावयाचे असेल, तर मी ही आत्मकथा लिहिणारच नाही. परंतु मला तर त्या सिद्धांतांवर रचलेल्या कार्याचा इतिहास द्यावयाचा आहे; व म्हणूनच या प्रयत्नाला पहिले नाव मी 'सत्याचे प्रयोग' असे दिले आहे. यामध्ये अहिंसा, ब्रम्हचर्य इत्यादि निय-

मांचेही प्रयोग येऊन जातील. हे नियम सत्याहुन भिन्न समजले जातात. परंतु माझ्या मते सत्यच सर्वश्रेष्ठ आहे. आणि त्यामध्येच अगणित वस्तुंचा समावेश होऊन जातो. हे सत्य म्हणजे स्थूल - वाचिक - सत्य नव्हे; तर जसे वाचेचे , तसे विचारांचेही. हे सत्य म्हणजे आपण कल्पिलेले सत्य तेवढेच नव्हे; तर स्वतंत्र, शाश्वत सत्य; तेवढेच नव्हे तर स्वतंत्र, शाश्वत सत्य; म्हणजे परमेश्वरच.

परमेश्वराच्या व्याख्या अगणित आहेत. कारण त्याच्या विभूतीही अगणित आहेत. या विभूती मला आश्चर्यचकित करून टाकतात. क्षणभर मुग्धही करतात. परंतु मी सत्य स्वरूपी परमेश्वराचाच पुजारी आहे. तो एकच सत्य आहे, आणि बाकी सारे मिथ्या आहे. ते सत्य मला सांपडलेले नाही. मी त्याच्या शोधात आहे. त्याच्या शोधार्थ मला सर्वात प्रिय असलेल्या वस्तूंचाही त्याग करण्यास मी तयार आहे. या शोधरूपी यज्ञामध्ये या शरीराचाही होम करण्याची माझी तयारी आहे, आणि शक्तीही आहे असा मला विश्वास वाटतो. परंतु जोपर्यत मला त्या सत्याचा साक्षात्कार नाही,तोपर्यत माझ्या अंतरात्याला जे सत्यसे वाटते त्या काल्पनिक सत्यालाच माझा आधार समजुन, त्याच्याच खुणेचा दिवा करून, त्याच्या आश्रयाने मी माझे जीवन व्यतीत करीत आहे.

हा मार्ग जरी वस्तऱ्याच्या धारेवर चालण्यासारखा आहे, तरी तो मला सोप्यात सोपा वाटला आहे. या मार्गाने जाताना झालेल्या भयंकर चुकाही मला क्षुल्लकशा वाटल्या आहेत. कारण त्या चुका करीत असताही मी बचावून गेलो आहे आणि माझ्या समजुतीने प्रगतीही केली आहे. दुरून विशुद्ध सत्याचे - ईश्वराचे - अंधुक दर्शनही करू लागलो आहे. सत्यच काय ते आहे; त्याशिवाय या जगात दुसरे काहीही नाही, असा माझा विश्वास दिवसेंदिवस बळावत जात आहे. हा विश्वास कशाने वाढत गेला, ते माझे जग - म्हणजे 'नवजीवन' इत्यादिंचे वाचक समजून घेऊन त्या प्रयोगांमध्ये सामील होतील व माझ्याप्रमाणे ईश्वराचे दर्शन करतील, तर ते इष्ट आहे. शिवाय, माझ्या बाबतीत जे शक्य आहे ते एखाद्या बालकाच्या बाबतीतही शक्य आहे, हा माझा विश्वास उत्तरोत्तर वाढत आला आहे, आणि तसे वाटण्यास माझ्यापाशी सबळ कारणेही आहेत. सत्याच्या शोधाची साधने जितकी कठीण तितकीच सोपीही आहेत. ती एखाद्या अभिमानी इसमाला अशक्यशी वाटतील आणि एखाद्या निष्पाप बालकाला अगदी संभवनीय वाटतील. सत्याच्या शोधकाला रज:कणापेक्षाही तुच्छ बनावे लागते. सर्व जग रज:कणाला चिरडीत असते; परंतु सत्याचा पुजारी तर रजःकणसुद्धा त्याला चिरडू शकेल इतका अल्प बनणार नाही, तोपर्यंत त्याला निरपेक्ष सत्याचे किंचिन्मात्र

दर्शनही दुर्लभ आहे. ही गोष्ट वसिष्ट-विश्वामित्रांच्या आख्यानात स्पष्ट करून दाखविलेली आहे. ख्रिस्ती व इस्लामी धर्मही हीच गोष्ट शाबीत करतात.

मी जी प्रकरणे लिहिणार आहे, त्यात जर वाचकाला अभिमानाचा भास झाला, तर त्याने खुशाल समजावे, की माझ्या शोधात काही तरी न्यून आहे, आणि माझा साक्षात्कार मृगजलवत् आहे. माझ्यासारख्या अनेकांचा क्षय झाला तरी फिकीर नाही, परंतु सत्याचा जय होवो! अल्पात्म्याचे माप काढण्यासाठी सत्याचा गज कधीही आखूड न होवो!

माझे लेख कोणी प्रमाणभूत मानू नयेत, अशी माझी इच्छा आहे - अशी माझी विनंती आहे. त्यात दर्शविलेल्या प्रयोगांना दृष्टांतरूप समजून सर्वांनी आपापले प्रयोग यथाशक्ति आणि यथामति करावे, एवढीच माझी इच्छा आहे. या मर्यादित क्षेत्रामध्येही लोकांना माझ्या आत्मकथेच्या लेखांचा पुष्कळ उपयोग होऊ शकेल असा मला विश्वास वाटतो. कारण की सांगण्यालायक एकही गोष्ट मी छापविणार नाही. माझ्या दोषांची जाणीव वाचकांस परिपूर्ण करून देण्याची मला उमेद आहे. मला फक्त सत्याचे शास्त्रीय प्रयोग वर्णावयाचे आहेत. मी कसा देखणा आहे, ते सांगत बसण्याची तिळमात्र इच्छा नाही. ज्या मापाने स्वतःला मोजण्याची माझी इच्छा आहे, आणि जे माप आपण सर्वांनी स्वतःला लावले पाहिजे त्याप्रमाणे तर मी निःशंकपणे म्हणेन की ः

मो सम कौन कुटिल खल कामी?
जिन तनु दियो ताहि विसरायो
ऐसो निमकहरामी ‖

कारण की ज्याला मी संपूर्ण श्रद्धापूर्वक माझ्या श्वासोच्छ्वासाचा स्वामी समजतो, ज्याला मी माझ्या निमकाचा दाता मानतो, त्याच्यापासून अजूनही मी दूर आहे, ही गोष्ट मला क्षणोक्षणी सलते. त्याला कारणीभूत असलेले माझे विकार मी पाहू शकतो. परंतु त्यांना अजूनही बाहेर मात्र काढून लावू शकत नाही.

परंतु तूर्त एवढे पुरे. प्रस्तावनेतून प्रयोगांच्या वर्णनात शिरणे बरे नाही. ते कथेच्या प्रकरणांमध्येच सापडेल.

आश्रम, साबरमती — मोहनदास करमचंद गांधी
मार्गशीर्ष शु. ११, संवत् १९८२

अनुक्रमणिका

प्रकाशकाची नोंद ३
प्रस्तावना ४

खंड १ ला

१. जन्म ३
२. बालपण ५
३. बालविवाह ७
४. स्वामित्व १०
५. हायस्कुलात १३
६. दुःखद प्रसंग : १ १७
७. दुःखद प्रसंग : २ २०
८. चोरी आणि प्रायश्चित्त २३
९. वडिलांचा मृत्यू व माझी नालायकी २६
१०. धर्मजागृती २९
११. विलायतेची तयारी ३३
१२. जातीबाहेर ३७
१३. एकदाची विलायत तर गाठली! ४०
१४. माझी पसंती ४३
१५. 'सभ्य' वेषात ४६
१६. फेरफार ५०
१७. अन्नाचे प्रयोग ५३
१८. लाजाळूपणा हीच माझी ढाल ५७
१९. असत्यरूपी हलाहल ६१
२०. धार्मिक परिचय ६५
२१. 'निर्बलके बल राम' ६८
२२. नारायण हेमचंद्र ७०
२३. महाप्रदर्शन ७४
२४. बॅरिस्टर तर झालो --पण पुढे,, ७६
२५. माझी फिकीर ७९

खंड २ रा

१. रायचंदभाई ८२
२. संसारप्रवेश ८५
३. पहिला मुकदमा ८८
४. पहिला अपघात ९२
५. दक्षिण आफ्रिकेची तयारी ९५
६. नाताळला जाऊन पोचलो ९७
७. काही मासलेवाईक अनुभव १००
८. प्रिटोरियाला जाताना १०४
९. आणखी हालअपेष्टा १०८
१०. प्रिटोरियातील पहिला दिवस ११३
११. ख्रिस्ती संबंध ११७
१२. हिंदी लोकांची ओळखदेख १२०
१३. कूलीपणाचा अनुभव १२३
१४. दाव्याची तयारी १२६
१५. धार्मिक मंथन १२९
१६. को जाने कलकी १३३
१७. राहिलो १३५
१८. काळयाला मज्जाव १३९
१९. नाताळ इंडियन कॉंग्रेस १४२
२०. बालासुंदरम् १४६
२१. तीन पौंडाचा कर १४८
२२. धर्मनिरीक्षण १५१
२३. गृहव्यवस्था १५४
२४. स्वदेशी परत आलो १५७
२५. हिंदुस्थानात १६०
२६. राजनिष्ठा आणि शुश्रूषा १६४
२७. मुंबईची सभा १६७
२८. पुणे शहरी १७०
२९. 'लगेच परत फिरा' १७२

खंड ३ रा

१. तुफानची पूर्वचिन्हे १७५
२. तूफान १७७
३. कसोटी १८१
४. शांती १८५
५. बालशिक्षण १८८
६. सेवावृत्ती १९१
७. ब्रम्हचर्य -१ १९४
८. ब्रम्हचर्य -२ १९७
९. साधी राहाणी २०१
१०. बोअर युद्ध २०३
११. नगर-सुधारणा व दुष्काळनिधी २०६
१२. देशगमन २०८
१३. स्वदेशी २११
१४. कारकून व 'वॅरा' २१४
१५. महासभेमध्ये २१६
१६. लॉर्ड कर्झनचा दरबार २१८
१७. गोखल्यांच्या सहवासात एक महिना -१ २२०
१८. गोखल्यांच्या सहवासात एक महिना -२ २२२
१९. गोखल्यांच्या सहवासात एक महिना -३ २२५
२०. काशीत २२८
२१. मुंबईत स्थिर झालो २३२
२२. धर्मसंकट २३४
२३. परत दक्षिण आफ्रिकेला २३७

खंड ४ था

१. आजवरची मेहनत फुकट गेली २४०
२. एशियाटिक खात्याची सुलतानगिरी २४२
३. कडू घोट प्यालो ! २४४
४. वाढती त्यागवृत्ती २४७
५. आत्मनिरीक्षणाचा परिणाम २४९

६. शाकाहारार्थ बलिदान २५२
७. मातीचे व पाण्याचे प्रयोग २५४
८. एक इशारा २५६
९. बलवानाशी दोन हात २५९
१0. एक पुण्यस्मरण आणि प्रायश्चित्त २६१
११. इंग्रजांचा निकट परिचय २६४
१२. इंग्रजांचा सहवास २६७
१३. 'इंडियन ओपिनियन' २७0
१४. 'कूली लोकेशन' म्हणजे धेडवाडा २७२
१५. प्लेग-१ २७५
१६. प्लेग-२ २७७
१७. लोकेशनची होळी २८0
१८. एका पुस्तकाचा विलक्षण परीणाम २८२
१९. फिनिक्सची स्थापना २८५
२0. पहिली रात्र २८७
२१. पोलाकनी उडी ठोकली २८९
२२. राम ज्याचा पाठीराखा २९२
२३. घरातील फेरफार व बालशिक्षण २९५
२४. झूलू बंड २९८
२५. हृदय-मंथन ३0१
२६. सत्याग्रहाची उत्पती ३0४
२७. अन्नाचे आणखी प्रयोग ३0५
२८. पत्नीची दृढता ३0७
२९. घरात सत्याग्रह ३११
३0. संयमाकडे ३१४
३१. उपावास ३१६
३२. पंतोजी ३१९
३३. पुस्तकी शिक्षण ३२१
३४. आत्मिक शिक्षण ३२३
३५. बॅरिस्टरावाईटाचे एकत्र राहणे ३२५
३६. प्रायश्चित्तादाखल उपवास ३२७

३७. गोखल्यांचे भेटीस ३२९
३८. युद्धात भाग घेणे ३३१
३९. धर्माचे कोडे ३३३
४०. सत्याग्रहाची चुणूक ३३६
४१. गोखल्यांची उदारता ३४०
४२. दुरुस्त्यावर कोणता इलाज केला? ३४२
४३. निघालो ३४४
४४. वकिलांसंबंधीची काही स्मरणे ३४६
४५. ठकवाजी ? ३४८
४६. पक्षकार सहकारी बनले ३५०
४७. अशील तुरुंगापासून कसा बचावला® ३५२

खंड ५वा

१. पहिला अनुभव ३५५
२. गोखल्यांबरोबर पुण्यास ३५७
३. धमकी म्हणजे? ३५९
४. शांतिनिकेतन ३६२
५. तिसऱ्या वर्गाच्या हालअपेष्टा ३६५
६. माझा प्रयत्न ३६७
७. कुंभ ३६९
८. लक्ष्मण झूला ३७३
९. आश्रमाची स्थापना ३७६
१०. कसोटी ३७८
११. गिरमिटची पद्धती ३८१
१२. निळीचा डाग ३८५
१३. बिहारी सरळपणा ३८७
१४. अहिंसादेवीचा साक्षात्कार ३९०
१५. खटला काढून घेतला ३९४
१६. कार्यपद्धती ३९७
१७. माझे सहकारी ३९९
१८. ग्रामप्रवेश ४०२

१९. उजळ बाजू ४०४
२०. मजुरांशी संबंध ४०५
२१. आश्रमाचे दर्शन ४०८
२२. उपवास ४१०
२३. खेडा सत्याग्रह ४१३
२४. कांदेचोर ४१५
२५. खेडा सत्याग्रहाचा शेवट ४१७
२६. ऐक्याची तळमळ ४१९
२७. रिक्रूटभरती ४२२
२८. मृत्युशय्या ४२७
२९. रौलॅट ॲक्ट व माझे धर्मसंकट ४३१
३०. ते अद्‌भुत दृश्य! ४३४
३१. तो आठवडा! - १ ४३७
३२. तो आठवडा! - २ ४४२
३३. 'हिमालयाएवढी चूक' ४४५
३४. 'नवजीवन' आणि 'यंग इंडिया' ४४७
३५. पंजाबात ४५०
३६. खिलाफतीच्या बदल्यात गोरक्षण? ४५३
३७. अमृतसरची राष्ट्रीय सभा ४५७
३८. राष्ट्रीय सभेत प्रवेश ४६०
३९. खादीचा जन्म ४६२
४०. चरखा सापडला ४६४
४१. एक संवाद ४६६
४२. असहकारचा प्रवाह ४६८
४३. नागपूरला ४७१
४४. पूर्णाहुती ४७३

परिशिष्टे

१ डरबनमधील हल्ला ४७५
२ बोअर युध्द ४८१
विषयसुची ४८५

सत्याचे प्रयोग

अथवा

आत्मकथा

खंड १ ला

१. जन्म

गांधी कुटुंब प्रथम तरी किराण्या मालाचा व्यापार करणारे असावे असे समजते. परंतु माझ्या आजोबांपासून गेल्या तीन पिढ्या ते राज्यकारभार करीत आले आहे. उत्तमचंद गांधी उर्फ ओता गांधी दृढनिश्चयी असावेत असे दिसते. राज्यप्रकरणी लटपटीमुळे त्यांना पोरबंदर सोडावे लागले व त्यांनी जुनागडच्या राज्याचा आश्रय घेतला. त्यांनी नबाबसाहेबांना डाव्या हाताने सलाम केला. या उघड दिसणाऱ्या अविनयाचे कोणी कारण विचारले तेव्हा जबाब मिळाला, "उजवा हात तर पोरबंदरला देऊन चुकलो आहे."

ओता गांधींची एकामागून एक दोन कुटुंबे झाली. पहिल्याचे त्यांना चार मुलगे होते आणि दुर्स याचे दोन. बालपणची आठवण करता ते बंधू सावत्र असावेत अशा र्त हेची कल्पनाही मला होत नाही. त्यापैकी पाचवे करमचंद उर्फ कबा गांधी व शेवटचे तुलसीदास गांधी. उभयता बंधूंनी आळीपाळीने पोरबंदरमध्ये कारभाऱ्याचे काम केले. कबा गांधी हे माझे वडील. पोरबंदरची दिवाणगिरी सोडल्यानंतर ते राजस्थानी कोर्टात सभासद होते. नंतर राजकोटला व काही काळ वाकानेरला दिवाण होते व मृत्युसमयी राजकोर्ट दरबारचे पेंशनर होते.

कबा गांधींचीही एकामागून एक चार कुटुंबे झाली. पहिल्या दोहोपासून दोन मुली झाल्या. शेवटच्या पुतळीबाईपासून एक मुलगी व तीन मुलगे. त्यांतला सर्वात धाकटा मी.

वडील कुटुंबप्रेमी, सत्यप्रिय, धीट, उदार पण रागीट असे होते. काही अंशी विषयासक्तही असावेत. त्यांचा शेवटचा विवाह चाळिसाव्या वर्षानंतर झाला होता. ते लाचेपासून दूर पळत, त्यामुळे शुद्ध न्याय देत अशी आमच्या कुटुंबात व बाहेरही बोलवा होती. सरकारशी ते अत्यंत राजनिष्ठ असत. एकदा प्रांताच्या एका साहेबाने राजकोटच्या ठाकूरसाहेबांचा अपमान केला. त्यावद्दल ते त्यांच्याशी भांडले. साहेब संतापले. कबा गांधींना माफी मागण्यास फर्माविले. त्यांनी माफी मागण्याचे नाकारले व त्यापायी काही तास अटकेतही राहिले; परंतु ते डगमगले नाहीत. त्यामुळे अखेरीस त्यांना साहेबाने सोडून देण्याचा हुकूम केला.

वडिलांनी द्रव्यसंचय करण्याचा लोभ कधीच धरला नव्हता; त्यामुळे आम्हा भावांसाठी ते थोडकीच मिळकत ठेवून गेले.

वडिलांचे शिक्षण केवळ अनुभवजन्य होते. ज्याला आपण आज गुजराथी पाचव्या इयत्तेचे शिक्षण म्हणू, तेवढे शिक्षण त्यांचे झाले असेल. इतिहास भूगोलाचे ज्ञान तर विचारायलाच नको. असे असूनही व्यवहारज्ञान इतक्या उच्च दर्जाचे होते, की सूक्ष्मात सूक्ष्म प्रश्नाचा उलगडा करण्यात किंवा हजार माणसांपासून काम घेण्यास त्यांना अडचण पडत नसे. धार्मिक शिक्षण नाहीसारखेच. परंतु देवळात जाण्याने, कथा वगैरे ऐकून जे धर्मज्ञान असंख्य हिंदूंना सहजी मिळत असते, ते त्यांना होते. एक विद्वान ब्राम्हण आमच्या कुटुंबाचे मित्र होते. त्यांच्या सल्ल्यावरून शेवटच्या वर्षात त्यांनी गीतापाठ सुरू केला होता, आणि रोज पूजेच्या वेळी थोडेबहुत श्लोक ते मोठ्याने पठण करीत असत.

आई साध्वी स्त्री होती, अशी माझ्या मनावर छाप राहिलेली आहे. ती फार भाविक होती. पूजापाठ केल्याशिवाय कधी जेवत नसे. हवेलीत* नित्यनेमाने जायची. मला समजू लागले तेव्हापासून तिने कधी चातुर्मास्य व्रतवैकल्याखेरीज रिते दवडलेले मला स्मरत नाही. ती कठीणात कठीण व्रत घेई आणि निर्विघ्नपणे पार पाडी. घेतलेली व्रते आजारी पडली तरी सोडायची नाही. मला असा एक प्रसंग स्मरतो, की तिने चांद्रायर्ण व्रत केले. त्यामध्ये आजारी पडली. परंतु व्रत भंगू दिले नाही. चातुर्मास्यात एकभुक्त राहणे यात तर तिला विशेषसे काही वाटतच नसे. एवढयाने संतोष न मानता एका चातुर्मास्यात तर तिने एक दिवसाआड जेवण्याचा नियम केला होता. लागोपाठ दोन तीन उपास म्हणजे तर तिला काहीच नाहीसे वाटे. एक चातुर्मास्यात तिचे असे व्रत होते की सूर्यनारायणाचे दर्शन करून नंतरच जेवावयाचे. त्या पावसाळयात आम्ही मुले ढगांकडे डोळे लावून पाहत राहत असू की केव्हा सूर्य दिसतो आणि आई जेवते. पावसाळयात पुष्कळ वेळा दर्शन दुर्मिळ होत असते, हे सर्वांना माहीतच आहे. असेही दिवस स्मरतात, की ज्या दिवशी आम्ही सूर्य पहावा, "आई, आई, सूर्य दिसला" असे ओरडावे, आणि आई घाईघाईने येते तो सूर्याने दडी मारावी! "त्याचे काय मोठे? आज नशिबात जेवायचे नसेल!" असे म्हणून ती परत वळे आणि स्वतःच्या कामात दंग होऊन जाई.

आई व्यवहारकुशल होती. दरबारच्या सर्व गोष्टी तिला समजत. राजस्त्रियांमध्ये तिच्या बुद्धीबद्दल बहुमान असे. मी लहान म्हणून कधी कधी आई मला राजवाडयांत आपल्याबरोबर घेऊन जाई. त्यावेळी "आजीसाहेबां" बरोबर चालणारे कित्येक संवाद मला अजून आठवतात.

---

* गुजराथेतील वैष्णवांच्या देवालयास 'हवेली' म्हणतात.

या आईबापांच्या घरी मी संवत् १९२५ च्या भाद्रपद वद्य द्वादशीच्या दिवशी म्हणजे सन १८६९ च्या ऑक्टोबरच्या २ तारखेला पोरबंदर अथवा सुदामापुरी येथे जन्म पावलो.

बालपण पोरबंदरातच गेले. कोठल्याशा शाळेत मला घातले होते असे आठवते. कसेबसे काही पाढे शिकलो. त्यावेळी मुलांबरोबर मी पंतोजींना मात्र शिव्या देण्यास शिकलो होतो, एवढी आठवण आहे; दुसरे काहीएक आठवत नाही. त्यावरून मी अनुमान करतो, की माझी बुद्धी मंद असावी, आणि स्मरणशक्ति, आम्ही पोरे एक कडवे गात असू त्यातल्या कच्च्या पापडासारखी असावी. ते चरण तर मला दिलेच पाहिजेतः

एकडे एक, पापडशेक
पापड कच्चो, '' मारो*''

पहिल्या रिकाम्या जागी मास्तराचे नाव असायचे. त्याला मी अमर करू इच्छित नाही. दुसऱ्या रिकाम्या जागी दिलेली शिवी भरण्याचे प्रयोजन नाही.

२. बालपण

पोरबंदरहून वडील राजस्थानी कोर्टाचे सभासद होऊन राजकोटला गेले, तेव्हा माझे वय सातएक वर्षांचे असावे. मला राजकोटच्या गावठी शाळेत घातले. या शाळेतील दिवस मला चांगले आठवतात. पंतोजींची नावे वगैरेही आठवतात. पोरबंदरप्रमाणेच येथिलही अभ्यासासंबंधी सांगण्यासारखे विशेष काही नाही. माझी गणना सामान्य दर्जा च्या विद्यार्थ्यांत तरी होत असेल की नाही याबद्दल शंकाच. गावठी शाळेतून मुख्य शाळेत व तेथून हायस्कुलात. येथपर्यंत पोचेतो माझ्या वयाला बारा वर्षे होऊन गेली. तोपर्यंत मी कधीही शिक्षकांशी लबाडी केल्याचे किंवा कोणाशी मैत्री जोडल्याचे स्मरत नाही. मी अतिशय भिडस्त मुलगा होतो. शाळेत माझे काम बरे की मी बरा. घंटा वाजण्याच्या सुमारास पोचायचे आणि शाळा बंद होताक्षणी घरी पळायचे. 'पळायचे' हा शब्द इरादापूर्वक लिहिला आहे. कारण कोणाबरोबर बोलत राहणे मला आवडत नसे. 'कोणी माझी थट्टा केली तर' अशी भीतीही वाटे.

.....

* माझा

हायस्कुलातील पहिल्याच वर्षी परीक्षेच्या प्रसंगी घडलेली एक गोष्ट सांगण्यासारखी आहे. शाळाखात्याचे इन्सपेक्टर जाइल्स शाळा तपासण्यास आले होते. त्यांनी पहिल्या इयत्तेच्या मुलांना पाच शब्द लिहायला घातले. त्यांत एक शब्द केटल् (Kettle) होता. त्याची वर्णरचना मी चुकीची लिहिली. मास्तरांनी मला आपल्या बुटाचे टोक मारून इशारा दिला. परंतु माझ्या ते कोठुन लक्षात येणार? मास्तर मला समोरच्या विद्यार्थ्यांच्या पाटीकडे पाहून माझे शुद्धलेखन सुधारण्यास सांगत असतील, अशी माझी कल्पनाही होऊ शकली नाही. माझी समजूत की आम्ही एकमेकांचे चोरून पाहू नये, एवढयासाठीच मास्तर नजर ठेवीत आहेत. सर्व विद्यार्थ्यांचे पाची शब्द बरोबर आले आणि मीच काय तो ढ ठरलो,, माझा 'मूर्खपणा' मास्तरांनी मागाहून मला दाखवून दिला. परंतु माझ्या मनावर त्या सांगण्याचा काही परिणाम झाला नाही. मला दुसऱ्या विद्यार्थ्याची कॉपी कधीच करता आली नाही.

असे असूनही मास्तरांविषयीची माझी विनयवृत्ति कधीच ढळली नाही. वडील मंडळीचे दोष न पाहण्याचा गुण माझ्यामध्ये स्वभावतःच होता. त्याच मास्तरांचे इतर दोषही मागाहून माझ्या ध्यानात आले. तरीही त्यांच्याबद्दल मला वाटणारा आदर कायम राहिला. वडिलांच्या आज्ञेचे पालन करायचे, एवढे मला माहीत होते. ते सांगतील ते करावे; त्यांच्या कृत्यांच्या गुणदोषांच्या निवाडयात आपण पडू नये.

याच सुमारास दुसरे दोन प्रसंग घडले, ते कधीही माझ्या स्मरणातून गेलेले नाहीत. मला सामान्यपणे शाळेच्या पुस्तकांपलीकडे काहीही वाचण्याचा नाद नसे. धडे केले पाहिजेत; बोललेले सहन व्हावयाचे नाही, मास्तरांना फसवावयाचे नाही, म्हणून धडे वाचीत असे. परंतु मनातून कंटाळा. त्यामुळे धडे पुष्कळदा कच्चे राहत. मग इतर वाचन सुचणार कोठून? परंतु वडिलांनी विकत आणलेले एक पुस्तक माझ्या नजरेत भरले. ते 'श्रवर्ण पितृभक्ति' नाटक. ते वाचण्याची मला इच्छा झाली. ते मी अतिशय आवडीने वाचले. त्याच सुमारास काचेतून चित्रे दाखविणारेही दारोदार हिंडत. त्यांच्यापासून श्रवण आपल्या आईबापांना कावडीत बसवून यात्रा करण्यास घेऊन जात आहे, असे चित्र मी पाहिले. दोन्ही गोष्टींचा माझ्या मनावर खूप परिणाम झाला. "मला पण श्रवणासारखे व्हावयाचे " असे मनात येई. श्रवणाच्या मृत्युसमयीचा त्याच्या मातापित्यांचा विलाप अजून आठवतो. ती गोड चाल मी बाजावरही बसविली. बाजा शिकण्याची हौस होती, व वडिलांनी एक बाजाही घेऊन दिला होता.

याच सुमारास कोणी नाटकमंडळी आली होती. तिचे नाटक पाहण्याची परवानगी मिळाली. हरिश्चंद्राचे आख्यान होते. ते नाटक पाहण्याचा मला कंटाळा कसा तो वाटेच ना. ते पुनः पुनः पाहण्याची इच्छा होई. वारंवार पाहायला कोण जाऊ देणार? परंतु मनातल्या मनात मी ते नाटक शेकडो वेळा रंगविले असेल! हरिश्चंद्राची स्वप्ने पडत. "सर्वांनीच हरिश्चंद्रासारखे सत्यवादी का होऊ नये?" हाच विचार घोळे. हरिश्चंद्रावर आल्या तसल्या विपत्ती भोगून सत्याचे पालन करावे हेच खरे सत्य. नाटकात वर्णिलेल्या होत्या तशाच विपत्ती हरिश्चंद्रावर येऊन पडल्या असल्या पाहिजेत, असेच मी तरी समजत होतो. हरिश्चंद्राचे दुःख पाहून, त्याचे स्मरण करून मी खूप रडलो आहे. आज माझ्या बुद्धीला समजत आहे, की हरिश्चंद्र ही कोणी ऐतिहासिक व्यक्ती नसावी. परंतु माझ्या मनःसृष्टीत हरिश्चंद्र आणि श्रवण आजही जिवंत आहेत. आजसुद्धा मी ती नाटके वाचली, तर आजही मला अश्रू येतील असे वाटते.

३. बालविवाह

हे प्रकरण मला लिहावे लागू नये अशी माझी इच्छा आहे. परंतु या कथेमध्ये मला अशा तऱ्हेचे कितीतरी कडू घोट प्यावे लागणार आहेत. स्वतःला 'सत्याचा पुजारी' म्हणवून घेणाऱ्या मला दुसरा मार्गच नाही.

तेरा वर्षाचा असताना माझा विवाह झाला, ही गोष्ट लिहिताना मला दुःख होते. आज माझ्यासमोर बारा तेरा वर्षाची मुले आहेत. त्यांच्याकडे पाहतो आणि माझ्या विवाहाचे स्मरण करतो, तेव्हा मला स्वतःबद्दल कींव वाटू लागते; आणि माझ्यावर ओढवलेल्या प्रसंगातून बचावल्याबद्दल या मुलांना धन्यवाद देण्याची इच्छा होते. तेरा वर्षाच्या वयात झालेल्या माझ्या विवाहाच्या समर्थनपर असा एकही नैतिक युक्तिवाद मला सुचू शकत नाही.

मी 'सगाई'* विषयी लिहितो अशी वाचकाने समजूत करून घेऊ नये. काठेवाडात विवाह म्हणजे लग्न, 'सगाई' नव्हे. 'सगाई' म्हणजे मुलामुलीचे लग्न लावण्यासंबंधी वर-वधूच्या आई-वापांमध्ये झालेला करार. 'सगाई' मोडू शकते. सगाई झाली आणि वर मयत झाला, तर कन्या विधवा होत नाही. सगाई

*गांधीजी काठेवाडचे. गुजराथेत 'विवाह' म्हणजे वाङ्निश्चय किंवा वर उल्लेखिलेली 'सगाई'.

मध्ये वर व कन्या यांचा काही संबंध येत नाही. दोघांना त्याची गंधवार्ताही नसते. माझी एकामागून एक तीनदा सगाई झाली. ती केव्हा व कशी झाली, याची मला गंधवार्ताही नाही. दोन कन्या एकामागून एक मृत्यु पावल्या, असे मला कोणी सांगितले. त्यावरून मला माहीत, की माझ्या तीन सगाया झाल्या होत्या. तिसरी सगाई सातएक वर्षाच्या वयाला झालेली असावी असे काहीसे स्मरते. परंतु सगाई झाली त्यावेळी मला काही सांगितले असल्याचे माहीत नाही. विवाहामध्ये वर व कन्या दोहोंची जरूर पडते. विवाहामध्ये विधी करायचा असतो. मी लिहीत आहे ते या विवाहासंबंधी. विवाहाचे मला पूर्ण स्मरण आहे.

आम्ही तीन भाऊ होतो, हे वाचकांना माहीतच आहे. त्यापैकी वडील भावाचे लग्न होऊन चुकले होते. मधले बंधू माझ्यापेक्षा दोन तीन वर्षांनी मोठे होते. त्यांचा, माझा चुलत भाऊ कदाचित माझ्याहून वर्षाभ॥ाने मोठा असेल त्याचा व माझा, असे तीन विवाह एकत्र करण्याचा वडील मंडळींनी बेत केला. यात आमच्या कल्याणाचा प्रश्न नव्हता. इच्छेवद्दलचा तर त्याहूनही नव्हता. यात फक्त वडिलांच्या सोयीचा आणि खर्चाचा प्रश्न होता.

हिंदुसमाजामध्ये विवाह अशी तशी गोष्ट नाही. वर वधूचे आईबाप लग्नापायी सर्वस्व घालवून बसतात, पैसे उधळतात आणि काळाचा अपव्यय करतात. आगाऊ कित्येक महिन्यांपासून तयारी सुरू होते. कपडे तयार होतात, दागिने घडवायचे असतात, गावभोजनाचे अंदाज चालतात, भोजनासाठी निरनिराळी पक्वान्ने करण्याच्या शर्यती सुरू होतात. गळा असो किंवा नसो, बायका घसे बसेतो गाणी गातात, आजारी पण पडतात! शेजा॥ांच्या शांततेचा भंग करतात. प्रसंग येईल तेव्हा त्यांना स्वतःलाही असेच सर्व करायचे असते, म्हणून विचारे शेजारीही गोंगाट, खरकटे आणि इतर घाण मुकाटयाने सहन करतात!

"एवढा गोंधळ तीन वेळा करण्यापेक्षा एकाच वेळी उरकून घेतला तर किती चांगले? लग्न थोडक्या खर्चात आणि थाटाने होईल" कारण की तीन लग्ने एकत्र करायची, तर द्रव्य मुबलकपणे खर्च करण्यास हरकत नाही. वडील व चुलते वृद्ध होते. आम्ही त्यांचे सर्वात धाकटे मुलगे. तेव्हा आमच्या लग्नांचा सोहळा डोळयादेखत व्हावा अशीही इच्छा असायचीच. या व अशा त॥ांच्या विचारांनी हे तिन्ही विवाह एकत्र करण्याचा निश्चय झाला आणि मी वर सांगितल्याप्रमाणे त्यांची तयारी आणि सामग्री कित्येक महिन्यांपासून चालू होती.

आम्हा भावांना तयारी चाललेली पाहूनच समजले, की लग्ने व्हायची आहेत. त्यावेळी माझ्या मनात चांगले चांगले कपडे वापरायला मिळतील,

वाजंत्री वाजतील, वरात निघेल, सुग्रास भोजने मिळतील, एका नव्या मुलीबरोबर खेळ करायला मिळतील वगैरे हौसेपलीकडे दुसरे काही असल्याचे स्मरत नाही. विषयवासना मागाहून उद्भवली. ती कशी उद्भवली त्याचे वर्णन मी करू शकेन. परंतु वाचकांनी तशी जिज्ञासा ठेवू नये. मी माझ्या लज्जेवर झाकण घालू इच्छितो. काही गोष्टी ज्या सांगण्यासारख्या आहेत त्या पुढे येतील. परंतु हे लिहिण्यात मी जो मध्यविंदू नजरेसमोर ठेविला आहे, त्याचा आणि हया बाबतीतील बारीक सारीक गोष्टीचा फार थोडा संबंध आहे.

आम्हा दोघा भावांना राजकोटहून पोरबंदरला नेले. तेथे हळद लावण्याचे वगैरे विधी झाले. ते सर्व मनोरंजक असले तरी सोडून देणेच योग्य.

वडील दिवाण झाले तरी नोकरच. शिवाय राजाच्या मर्जीतले, त्यामुळे विशेषच पराधीन. ठाकूरसाहेब शेवटल्या घटकेपर्यंत जाऊ देत ना. शेवटी जाऊ दिले तेव्हा मुद्दाम टप्प्यांची व्यवस्था केली, आणि दोनच दिवस अगोदर पाठविले. पण विधिघटित निराळेच होते. राजकोटहून पोरबंदर ६० कोस आहे. गार्डी रस्त्याने पाच दिवसांची वाट होती. वडील तीन दिवसांत आले. शेवटच्या मजलीत टांगा उलटला. वडिलांना जबर दुखापत झाली. हातावर पट्टी, पाठीवर पट्टी. विवाहातून त्यांचा आणि आमचा अर्धा आनंद मावळला. पण विवाह तर झालेच. लिहिलेले मुहूर्त काही टळणार आहेत? मी तर विवाहाच्या बालउत्साहात वडिलांचे दुःख विसरून गेलो.

पितृभक्त खराच, पण विषयभक्तही तितकाच ना? येथे विषयाचा अर्थ एकाच इंद्रियाचा विषय नव्हे, तर भोगमात्र. मातापितरांच्या भक्तीसाठी सर्व सुखांचा त्याग केला पाहिजे, हे ज्ञान पुढे यावयाचे होते. असे असूनही जणू काय मला या भोगेच्छेचे प्रायश्चित्त भोगणेच जरूर होते. म्हणून माझ्या आयुष्यात असा एक वेडावाकडा प्रसंग घडला, की जो मला अद्यापपर्यंत सलत आहे. जेव्हा जेव्हा निष्कुलानंदाचे.

"त्याग न टके रे वैराग्य विना, करीए कोटि उपाय जी"

हे गीत मी गातो किंवा ऐकतो, त्या त्या वेळी हा दारूण आणि कटू प्रसंग मला आठवतो आणि शरम आणतो.

वडिलांनी उसने अवसान आणून चेहरा प्रफुल्ल ठेवला आणि शारीरिक वेदना होत असताही लग्नात परिपूर्ण भाग घेतला. वडील कोणत्या प्रसंगी कोठे बसले होते. वगैरे सर्व जसेच्या तसे मला अजून आठवते. बालविवाहाचा विचार करताना वडिलांच्या कृत्याची जी टीका मी आज केली आहे, ती काही माझ्या

मनाने त्यावेळी थोडीच केली होती? त्यावेळी सर्व काही यथायोग्य आणि मनाजोगते वाटत होते . लग्नाची आवड होती . आणि वडील करतात ते सर्व बरोबरच आहे असे वाटत होते . त्यामुळे त्यावेळची स्मरणे ताजी आहेत .

बोहल्यावर बसलो, सप्तपदी केली, शिरा खाल्ला, घास दिले आणि पर्ति पत्नी तेव्हापासूनच एकत्र राहू लागलो . ती पहिली रात्र! दोन निर्दोष बालकांनी अजाणता संसारात प्रवेश केला! मी पहिल्या रात्री कसे वागावे त्याची वैनीने शिकवण दिली होती, धर्मपत्नीला कोणी शिकवण दिली होती, ते विचारून घेतल्याचे मला स्मरत नाही . अजूनही विचारता येईल, परंतु विचारण्याची लवलेश इच्छा होत नाही . वाचकांना एवढे सांगू शकतो, की आम्ही दोघेही एकमेकांना भीत होतो अशी अंधूक आठवण आहे . एकमेकांची लाज तर वाटत होती . काय बोलावे, कसे बोलावे, हे मला काय कळे? मिळालेल्या शिकवणीचा तरी काय उपयोग? पण या गोष्टी काय शिकवाव्या लागतात? जेथे संस्कारच बलवान असतात, तेथे शिकवण ही व्यर्थ बडबड होऊन बसते . हळूहळू एकमेकांना ओळखू लागलो . बोलूचालू लागलो . आम्ही दोघं सारख्या वयाची आहोत . पण मी मात्र स्वामित्व गाजवायला सुरूवात केली,,

४ . स्वामित्व

लग्न झाले त्या दिवसांमध्ये निबंधाच्या लहान लहान चोपड्या, पैशापैशाच्या की पैपैच्या आठवत नाही, निघत असत . त्यांमध्ये पतिपत्नीप्रेम, काटकसर,बालविवाह वगैरे विषयांची चर्चा केलेली असे . यापैकी एखादा निबंध माझ्या हाती पडे, व मी तो वाचीत असे . ही तर सवय होतीच, की वाचलेले पसंत पडले नाही तर विसरून जावे, आणि पसंत पडले तर त्याचा अमल करावा . एकपत्नीव्रत पाळणे हा पतीचा धर्म आहे असे वाचले, ते हृदयात घोळत राहिले . सत्याची आवड होतीच . अर्थात पत्नीची प्रतारणा करायची नाहीच . त्यावरून अन्य स्त्रीशी संबंध ठेवायचा नाही, हेही लक्षात आलेच होते . लहान वयात एकपत्नीव्रताचा भंग होण्याचा संभव कमीच .

परंतु या सुविचारांचा एक विपरित परिणाम घडला . "मी जर एकपत्नीव्रत पाळायचे, तर पत्नीने एकपतिव्रत पाळले पाहिजे," या विचाराने मी संशयी पती बनलो . "पाळावे" वरून "पाळवावे" या विचारावर मी आलो . आणि जर पाळवायचे, तर मला नजर ठेवली पाहिजे . मला काही पत्नीच्या पवित्र्ते

वद्दल शंका घेण्याचे कारण नव्हते. परंतु असूया ही कारण थोडीच शोधीत वसणार? माझी पत्नी कोठे जाते, हे मला नेहमी माहीत झालेच पाहिजे; म्हणून तिने माझ्या परवानगीवाचून कोठेही जाता कामा नये. या गोष्टीमुळे आमच्यामध्ये दुःखदायक बेबनाव होऊ लागले. परवानगीशिवाय कोठेही जायचे नाही, ही एक प्रकारची कैदच झाली. परंतु कस्तूरबाई ही अशा प्रकारची कैद सहन करणारी स्त्री नव्हती. मनाला येईल तेव्हा खुशाल मला विचारल्याशिवाय ती जाई. मी जसजसा दाब घाली तसतशी ती अधिकच मोकळीक घेई, आणि तसतसा मी अधिकच चिडत असे. अशा तऱ्हेने आम्हा बालकांमध्ये अबोला वरचेवर उद्भवू लागला. कस्तूरबाईने जी मोकळीक घेतली, ती मी निर्दोष समजतो. जिच्या मनाला पापाचा स्पर्शही नाही, अशी बालिका देवदर्शनाला जायचे किंवा कोणाला भेटायला जायचे, असल्या गोष्टींवर नियंत्रण का म्हणून सहन करील? मी जर तिच्यावर दडपण घालणार तर तिने माझ्यावर का घालू नये?''' पण हे आता सुचते. त्याकाळी तर मला माझे स्वामित्व शाबित करायचे होते,,

परंतु आमच्या या गृहसंसारात माधुर्य मुळीच नव्हते, असे वाचकाने समजू नये. माझ्या वक्रतेच्या मुळाशी प्रेम होते. माझ्या मनातून माझ्या पत्नीला आदर्श स्त्री बनवायचे होते. तिने निष्पाप व्हावे, निष्पाप रहावे, मी शिकतो ते शिकावे, आणि आमची उभयतांची एकतानता व्हावी, अशीच माझी भावना होती.

कस्तुरबाईच्या मनात ही भावना असल्याचे मला माहित नाही. ती निरक्षर होती. स्वभावाने सरळ, स्वतंत्र, मेहनती आणि माझ्याशी तरी मितभाषण करणारी होती. आपणही शिकलेले चांगले, अशी तिची इच्छा मी माझ्या बालपणात कधीही अनुभवलेली नाही. त्यावरून मला वाटते की माझी भावना एकपक्षीय होती. माझे विषयसुख एका स्त्रीवरच साठविलेले होते. आणि त्या सुखाच्या प्रतिध्वनीची मी अपेक्षा करीत होतो. एकतर्फी का होईना, पण जेथे प्रेमाचे अस्तित्व आहे तेथे सर्वस्वीच दुःख असणे अशक्य आहे.

मला सांगितले पाहिजे की माझ्या पत्नीच्या बाबतीत मी विषयासक्त होतो. शाळेतही तिचे विचार येत. रात्र केव्हा पडते आणि आमची भेट केव्हा होते, हाच विचार सारखा चाले. वियोग असह्य वाटे. माझ्या रिकाम्या बडबडीने मी तिला झोपू देत नसे. या आसक्तीबरोबर जर माझ्यात कर्तव्यपरायणता नसती, तर मी व्याधिग्रस्त होऊन मृत्युवश झालो असतो, अथवा या जगात भार बनून राहिलो असतो, असे मला वाटते. सकाळ झाली की नित्यकर्मे केलीच पाहिजेत,

कोणाला फसविता कामा नये'' अशा तऱ्हेच्या माझ्या विचारामुळे मी पुष्कळ संकटातून बचावलो आहे.

वर लिहिलेच आहे की कस्तूरबाई निरक्षर होती. तिला शिकविण्याची मला फार हौस होती. परंतु माझी विषयवासना मला शिकवू देणार कोठून? एक तर मला सक्तीने शिकवावे लागणार. तेही रात्री एकांतातच जुळणार. वडिलांदेखत पत्नीकडे नुसते पाहताही कामा नये. बोलायचे तर नावच नको. काठेवाडात त्यावेळी बुरख्याचा निरूपयोगी व अडाणी रिवाज अमलात होता. आजही बऱ्याच अंशी तो चालू आहे. त्यामुळे शिकविण्याची संधीही मला प्रतिकूल. त्यामुळे शिकविण्याचे जेवढे प्रयत्न मी तारूण्यात केले तेवढे सर्व व्यर्थ गेले हे मला कबूल केले पाहिजे. जेव्हा मी विषयाच्या निद्रेतून जागा झालो तेव्हा तर मी सार्वजनिक जीवनामध्ये गुरफटलेला होतो. त्यामुळे वेळ देता येण्यासारखी माझी स्थिती राहिली नव्हती. शिक्षकांमार्फत शिकविण्याचे माझे प्रयत्नही निष्फळ झाले. त्यामुळे आज कस्तूरबाईची स्थिती ती जेमतेम पत्र लिहू शकेल आणि सामान्य गुजराथी समजू शकेल इतपत आहे. माझे प्रेम विषयदूषित नसते तर आज ती विदुषी स्त्री असती अशी माझी समजूत आहे. तिचा शिकण्याचा कंटाळा मी जिंकू शकलो असतो. शुद्ध प्रेमाला काही अशक्य नाही, हे मला माहित आहे.

असा तऱ्हेने स्वस्त्रीविषयी आसक्त असूनही त्यामानाने मी बचावलो कसा त्याचे एक कारण वर दाखविलेच आहे. दुसरे एक कारण नमूद करण्यासारखे आहे. शेकडो अनुभवांवरून मी हे सार काढले आहे की ज्याची निष्ठा खरी आहे त्याला प्रभूच तारतो. हिंदुसमाजात बालविवाहचा घातकी रिवाज आहे. त्यावरोबरच त्यातून थोडी मोकळीक मिळावी अशीही पद्धती ठेवलेली आहे. बार्ल पर्ति पत्नींना त्यांचे आईबाप फार काळ एकत्र राहू देत नाहीत. बालपत्नीचा अर्ध्याहून अधिक काळ तिच्या माहेरी जातो. आमच्याही बाबतीत तसेच झाले. म्हणजे १३ ते १९ वर्षाच्या दरम्यान आमचे मधूनमधून मिळून तीन वर्षाहून जास्त वेळ एकत्र राहणे झाले नसावे. सार्त आठ महिने होतात तो आईवापाकडून माघारी येईच. त्यावेळी ते फार दुःसह वाटत असे. परंतु त्यामुळेच आम्ही दोघेही बचावलो. पुढे १८ वर्षाच्या वयात मी विलायतेला गेलो त्यामुळे अनुकूल आणि दीर्घ मुदतीचा वियोग आला. विलायतेहून आल्यावर एकत्र अशी सहाएक महिनेच राहिली असू. कारण मला राजकोर्ट मुंबई दरम्यान यायचे जायचे असे. तितक्यातच पुनः दक्षिण आफ्रिकेचे बोलावणे आले. एवढया अवधीत मी नीट जागृतही झाले होतो.

५. हायस्कुलात

विवाह झाला तेव्हा मी हायस्कुलात शिकत होतो, हे मी पूर्वी लिहिलेच आहे. त्यावेळी आम्ही तिन्ही भाऊ एकाच शाळेत शिकत असू. वडील बंधू वरील इयत्तेत होते आणि ज्या बंधूंच्या लग्नावरोबर माझे लग्न झाले ते एक वर्ष पुढे होते. विवाहाचा परिणाम असा झाला की आम्हा दोघा भावांचे एक एक वर्ष फुकट गेले. माझ्या बंधूंच्या बाबतीत तर याहूनही वाईट परिणाम घडला. विवाहानंतर ते शाळेत राहूच शकले नाहीत. असला अनिष्ट परिणाम किती तरूणांवर घडत असेल देव जाणे! विद्याभ्यास आणि विवाह ही दोन्ही एकत्र हिंदुसमाजामध्येच आढळतील.

माझा अभ्यास चालू राहिला. हायस्कुलात माझी गणना ढ विद्यार्थ्यात होत नसे. शिक्षकांची मर्जी तर मी नेहमीच संपादित असे. प्रत्येक वर्षी आईबापांना विद्यार्थ्याचा अभ्यास व वर्तन यासंबंधी प्रमाणपत्रे पाठविली जात. त्यामध्ये कधीही माझा अभ्यास किंवा वर्तन खराब असल्याबद्दल टीका नव्हती. दुसऱ्या इयत्तेनंतर बक्षिसेही मिळविली, व पाचव्या-सहाव्या इयत्तेत अनुक्रमे चार व दहा रूपयांची शिष्यवृत्तीही मिळविली. ती मिळविण्यात माझ्या हुशारीपेक्षा दैवाचाच भाग विशेष होता. ही शिष्यवृत्ती सर्व विद्यार्थ्यासाठी नव्हती; तर जे सोरठ प्रांतातले विद्यार्थी असतील, त्यांत पहिला येणाऱ्याला होती. चाळीस पन्नास विद्यार्थ्यांच्या वर्गात त्या दिवसांत सोरठ प्रांताचे विद्यार्थी कितीसे असणार?

मला स्वतःला असे स्मरते की मला माझ्या हुशारीबद्दल अभिमान मुळीच नव्हता. बक्षिस किंवा शिष्यवृत्ती मिळाली तर मला आश्चर्य वाटत असे. परंतु माझ्या वर्तनाला मी फार जपत असे. वर्तनात उणीव निघाली तर मला रडे येई. शिक्षकांना मला बोलावे लागेल अशा तऱ्हेचे माझ्या हातून काहीही घडणे किंवा शिक्षकांना तसे वाटणे ही गोष्ट मला असह्य होत असे. एक वेळ मार खावा लागला असे मला स्मरते. माराचे दुःख नव्हते. परंतु मी शिक्षेला पात्र झालो याचे महादुःख वाटले मी खूप रडलो. हा प्रसंग पहिल्या किंवा दुसऱ्या इयत्तेतील आहे. दुसरा प्रसंग सातव्या इयत्तेतील आहे. त्यावेळी दोराबजी एदलजी गिमी हेडमास्तर होते. ते विद्यार्थीप्रिय होते. कारण, ते नियम पाळीत, पद्धतशीर काम करीत, करवीत व शिकवितही चांगले. त्यांनी वरच्या इयत्तांच्या विद्यार्थ्यास कसरत व क्रिकेट ही आवश्यक केली होती. मला त्यांचा कंटाळा. भाग

पडण्यापूर्वी मी कधी कसरत, क्रिकेट किंवा फुटबॉलमध्ये गेलोच नव्हतो. माझा भिडस्त स्वभाव हेही न जाण्याचे एक कारण होते. आता मला दिसते, की हा कंटाळा चुकीचा होता. कसरतीचा शिक्षणाशी संबंध नाही, अशी चुकीची समजूत माझी त्यावेळी होती. मागून मी समजलो, की व्यायामाला म्हणजे शारीरिक शिक्षणाला मानसिक शिक्षणाच्या बरोबरीचे स्थान विद्यार्जनात असले पाहिजे.

तरीही कसरतीत न गेल्यामुळे माझे नुकसान झालेले नाही, हेही मला नमूद केले पाहिजे. त्याचे कारण असे, की पुस्तकात मोकळी हवा खायला जाण्याची शिफारस वाचली, ती मला आवडली होती, आणि त्यामुळे हायस्कूलच्या वरच्या इयत्तांपासूनच फिरायला जाण्याची मला सवय जडली होती. ती शेवटपर्यंत राहिली. फिरणे हाही व्यायाम आहेच. त्यामुळे माझे शरीर काही अंशी कसलेले बनले.

कंटाळयाचे दुसरे कारण वडिलांची सेवा करण्याची तीव्र इच्छा हे होते. शाळा बंद झाली की लगेच घरी जाऊन सेवा-चाकरीला लागत असे. जेव्हा कसरत आवश्यक झाली, तेव्हा या सेवेमध्ये विघ्न आले. वडिलांची सेवा करण्यासाठी कसरतीची माफी मिळाली पाहिजे अशी विनंती केली. परंतु गिमीसाहेब कसली माफी देतात? एका शनिवारी सकाळची शाळा होती. संध्याकाळी चार वाजता कसरतीला जायचे होते. माझ्यापाशी घडयाळ नव्हते. आकाशात ढग असल्यामुळे वेळेची उमज पडेना. ढगांमुळे मी फसलो. कसरतीला जातो तो सर्व निघूनही गेले होते. दुसऱ्या दिवशी गिमीसाहेबांनी हजेरी तपासली. तीत मी गैरहजर निघालो. मला कारण विचारले. मी जे होते ते सांगितले. त्यांनी ते खरे मानले नाही आणि मला एक की दोन आणे (किती ते बरोबर आठवत नाही≪दंड झाला. मी खोटा ठरलो. मला अतिशय दुःख झाले. "मी खोटा नाही" हे कसे सिद्ध करू? काही उपाय सुचेना. मनातल्या मनात फुणफुणत राहिलो, रडलो. ठरवले की सत्य बोलणाऱ्याने व सत्य आचरणाऱ्याने गाफीलही राहता कामा नये. अशा तऱ्हेची गफलत माझ्या शिक्षणाच्या मुदतीत ही पहिली व शेवटचीच होय. मला पुसट आठवण आहे, की अखेरीला मी तो दंड माफ करवू शकलो.

कसरतीतून मोकळीक तर मिळविलीच. शाळेच्या वेळेनंतर स्वतःच्या सेवेसाठी आपल्याला माझी जरूर असते, असे वडिलांचे पत्र हेडमास्तरांना असल्यामुळे मोकळीक मिळाली.

व्यायामाऐवजी फिरायचे ठेवले, त्यामुळे शरीराला व्यायाम न देण्याच्या चुकीबद्दल मला कदाचित शिक्षा भोगावी लागली नाही; परंतु दुसऱ्या एका चुकीची

शिक्षा मी आजपर्यंत भोगीत आहे. शिक्षणामध्ये हस्ताक्षर चांगले लिहिण्याची जरुर नाही, असा चुकीचा समज माझ्यामध्ये कोठून आला ते माहीत नाही; परंतु तो थेट विलायतेला जाईपर्यंत राहिला. मागाहून आणि मुख्यत: दक्षिण आफ्रिकेमध्ये तेथील वकिलांची व आफ्रिकेत जन्मलेल्या नवयुवकांची मोत्यासारखी हस्ताक्षरे पाहिली, तेव्हा मी शरमलो व पस्तावलो. माझ्या ध्यानात आले, की खराब अक्षर ही अर्धवट शिक्षणाची निशाणी समजली पाहिजे. मी मागून माझे अक्षर सुधारण्याचा खूप प्रयत्न केला, परंतु पक्क्या मडक्याचे काठ वळणार थोडेच? बालवयामध्ये ज्याची मी हेळसांड केली, ते मी आजपर्यंत करू शकलो नाही. दर एक नवयुवक व नवयुवती यांनी माझ्या उदाहरणावरून सावध व्हावे आणि ध्यानात धरावे की चांगले अक्षर हे विद्येचे आवश्यक अंग आहे. चांगले अक्षर शिकण्यासाठी रेखाकला आवश्यक आहे. माझे तर असे मत बनले आहे की मुलांना रेखाकला अगोदर शिकवावी. ज्याप्रमाणे पक्षी, वस्तू वगैरे पाहून बालक त्यांचे स्मरण ठेवून सहजी ओळखू शकते, त्याप्रमाणेच अक्षरे प्रथम ओळखण्यास शिकावे. व रेखाकला शिकून चित्रे वगैरे काढण्यास शिकल्यानंतर अक्षरे काढण्यास शिकले, तर त्याचे अक्षर छापलेल्या अक्षराप्रमाणे येईल.

या काळाच्या विद्याभ्यासासंबंधी आणखी दोन आठवणी नमूद करण्यासारख्या आहेत. विवाहामुळे एक वर्ष फुकट गेले ते भरून काढण्याचा दुसऱ्या इयत्तेत मास्तरांनी माझ्याकडून बेत करविला. मेहनती विद्यार्थ्याला तसे करण्याची परवानगी त्यावेळी तरी मिळत असे. म्हणून मी तिसऱ्या इयत्तेत सहा महिने बसलो, व उन्हाळ्याच्या सुटीपूर्वीच्या परीक्षेनंतर मला चौथीत घातले. येथपासून काही शिक्षण इंग्रजीतून होऊ लागते. मला काही समजेच ना. भूमिती सुद्धा चौथ्या इयत्तेत सुरू होते. मी तीत मागे पडलो होतोच. शिवाय ती मुळीच समजेना. भूमितीचे शिक्षक समजावून देण्यात हुशार होते. परंतु माझे काही वस्तानच बसेना. मी अनेक वेळा निराश होत असे. कित्येक वेळा असेही वाटे, की दोन इयत्ता सोडून देऊन परत तिसऱ्या इयत्तेचा मार्ग धरावा. परंतु तसे केल्यास माझी अब्रू जाईल व मी झटून अभ्यास करीन या विश्वासावर ज्या शिक्षकांनी मला वर चढविण्याबद्दल शिफारस केली, त्या शिक्षकांचीही अब्रु जाणार, या भयाने खाली उतरण्याचा विचार मी रद्द केला. प्रयत्न करता करता जेव्हा युक्लिडच्या तेराव्या प्रमेयाशी आलो तेव्हा एकाएकी मला वाटू लागले की भूमिती तर सोप्यात सोपा विषय आहे. ज्यात बुद्धीचा फक्त साधा व सरळ उपयोग करायचा आहे, त्यात अडचण ती कसली? त्यानंतर नेहमी मला भूमिती हा सोपा व रसिक विषय होऊन राहिला.

संस्कृताने मला भूमितीपेक्षा ही अधिक त्रास दिला. भूमितीमध्ये घोकायचे काहीच नसते, तर संस्कृतात पाहतो तो सर्व काही घोकायचेच! हा विषयही चौथ्या इयत्तेपासून सुरू झाला. सहाव्या इयत्तेत मी हरलो. संस्कृत-शिक्षक फार कडक होते. विद्यार्थ्यांना खूप शिकविण्याचा त्यांना लोभ असे. संस्कृत-वर्ग आणि फारसी वर्ग यांमध्ये एक प्रकारची स्पर्धा असे. फारसी शिकविणारे मौलवी गरीब होते. विद्यार्थी आपापसांत बोलत असत की फारसी फार सोपे आहे, आणि फारसी-शिक्षक फार सज्जन मनुष्य आहेत. विद्यार्थी करतील तेवढ्यावर ते चालवून घेतात. मी पण सोपे आहे, असे ऐकून लोभात पडलो आणि एक दिवस फारसींच्या वर्गात जाऊन बसलो! संस्कृत-शिक्षकाला दुःख झाले. त्यांनी मला बोलावले. "तू कोणाचा मुलगा हे तरी ध्यानी आण. तुझ्या धर्माची भाषा तू शिकणार नाहीस? तुला ज्या अडचणी येतील त्या मला दाखव. माझी तर सर्व मुलांना उत्तम संस्कृत शिकविण्याची इच्छा आहे. पुढे त्याच्यामध्ये मधुर रसाचे घुटके चाखायला मिळणार आहेत. तू असा कंटाळून जाऊ नकोस. तू पुनः माझ्या वर्गात येऊन बैस." मी शरमलो. शिक्षकांच्या प्रेमाची अवगणना माझ्याने करवली नाही. आज माझा आत्मा कृष्णशंकर मास्तरांचे उपकार मानीत आहे. कारण की जितके संस्कृत मी त्यावेळी शिकलो, तेवढेही जर शिकलो नसतो तर आज संस्कृत शास्त्रामध्ये मला जी गोडी वाटते, ती वाटली नसती. मला तर याचाच पश्चाताप होत आहे, की मी संस्कृत जास्त शिकलो नाही. कारण की कोण्याही हिंदू बालकाने संस्कृतचा सरस अभ्यास केल्याशिवाय राहता कामा नये.

अलीकडे तर मला असे वाटते की भारतवर्षाच्या उच्च शिक्षणक्रमामध्ये मातृभाषेखेरीज राष्ट्रभाषा हिंदी, संस्कृत, फारसी, अरबी व इंग्रजी एवढयांना स्थान मिळाले पहिजे. इतक्या भाषांच्या संख्येकडे पाहून कोणाला भिऊन जाण्याचे कारण नाही. भाषा पद्धतशीर रीतीने शिकविण्यात येईल आणि सर्व विषय इंग्रजीतूनच शिकविण्याचा व त्यांवर विचारही इंग्रजीतूनच करण्याचा बोजा आपल्यावर नसेल, तर वरील भाषा शिकण्यात जड असे काहीच नाही; एवढेच नव्हे तर त्यामध्ये फार गोडी वाटेल. शिवाय जो एक भाषा शास्त्रीय पद्धतीने शिकला, त्याला मागून दूसरी भाषा शिकणेही सोपे जाते. खरे म्हटले असता हिंदी, गुजराथी, संस्कृत ही एकच भाषा म्हणता येईल. त्याचप्रमाणे फारसी व अरबी. फारसी संस्कृताशी मिळती असली तरी आणि अरबी हिब्रूशी मिळती असली तरी दोहींमध्ये निकट संबंध आहे. उर्दूचा मी स्वतंत्र भाषा म्हणून निर्देश केलेला नाही. कारण की तिच्या

व्याकरणाचा समावेश हिंदीमध्ये होतोच. तिचे शब्द फारसी आणि अरबीच आहेत. उच्च दर्जाचे उर्दू जाणणाऱ्याला अरबी व फारसी शिकावे लागेल; ज्याप्रमाणे उच्च दर्जाचे गुजराथी, हिंदी, बंगाली, मराठी जाणणाऱ्याला संस्कृत जाणणे आवश्यक आहे.

६. दु:खद प्रसंग ः १

मी मागे सांगितलेच आहे की हायस्कुलात माझे खास मित्र असे थोडेच होते. अशा मैत्रीचे नाव देता येईल असे दोन मित्र मला निरनिराळया वेळी होते असे म्हणता येईल. एक संबंध मी आपण होऊन त्या मित्राचा त्याग केला नसतानाही फार काळ चालला नाही. मी दुसऱ्या मित्राची संगती धरली म्हणून पहिल्याने मला सोडले.

दुसरी मैत्री हे माझ्या आयुष्यातील एक दुःखद प्रकरण आहे. ही मैत्री पुष्कळ वर्षेपर्यंत चालली. ती मैत्री करण्यामध्ये माझी दृष्टी त्या मित्राला सुधारण्याची होती. त्या इसमाची प्रथम माझ्या मधल्या बंधूंशी मैत्री होती. तो माझ्या बंधूंच्या वर्गात होता. त्याच्यात कित्येक दोष होते, ते मला दिसत होते. परंतु ज्याला आपला म्हटले, त्याला कधी अंतर द्यायचे नाही हा गुण मी त्याच्या ठिकाणी कल्पिला होता. माझी मातुश्री, माझे वडील बंधू व माझी धर्मपत्नी तिघांनाही ही संगत रूचत नव्हती. माझ्यासारख्या गर्विष्ठ नवरा बायकोची सूचना थोडीच मनावर घेणार? आईच्या शब्दाबाहेर नाही जाणार, वडील बंधूंचे ऐकेनच; परंतु त्यांना मी याप्रमाणे सांगून शांत केलेः "तुम्ही जे त्याचे दोष सांगितले, ते मला माहीत आहेत. त्याचे गुण मात्र तुम्हाला माहीत नाहीत. मला तो आडमार्गात नेणार नाही. कारण माझा त्याच्याबरोबरचा संबंध फक्त त्याला सुधारण्यासाठी आहे. तो सुधारला तर फार उत्तम मनुष्य निघेल, अशी माझी खात्री आहे. तुम्ही माझ्याबद्दल निर्धास्त राहावे अशी माझी मागणी आहे." या बोलण्याने त्यांचे समाधान झाले असे मला वाटत नाही; परंतु त्यांनी माझ्यावर विश्वास ठेवून मला माझ्या मार्गाने जाऊ दिले.

माझा अंदाज बरोबर नव्हता असे मला मागून दिसून आले. सुधारणा करण्यासाठी माणसाने आपल्या शक्तीपलीकडे खोल पाण्यात उतरणे बरे नाही. ज्याला सुधारायचे आहे त्याच्याबरोबर मैत्री शक्य नाही. मैत्रीमध्ये अद्वैत-भावना असते. अशी मैत्री जगात क्वचितच आढळते. मैत्री समानगुणवाल्यांमध्ये शोभते व

(क्रमश ः≪

टिकते. मित्र एकमेकांवर परिणाम केल्याशिवाय राहायचेच नाहीत. त्यामुळे मैत्रीमध्ये सुधारणेला फारच थोडा वाव असतो. माझे असे मत आहे की खाजगी दोस्ती अनिष्ट आहे. कारण मनुष्य दोषच लवकर उचलतो. गुण ग्रहण करण्यास प्रयास पडत असतात. ज्याला आत्म्याची -- ईश्वराची -- मैत्री संपादावयाची आहे, त्याने एकटे राहावे हे चांगले, किंवा अखिल जगताची मैत्री करावी. वरील विचार योग्य असोत किंवा अयोग्य असोत, माझा तरी निकट मैत्री जमविण्याचा प्रयत्न निष्फळ ठरला.

मी या मित्राच्या संबंधात आलो त्यावेळी राजकोटमध्ये "सुधारणा-पंथ" पसरत होता. पुष्कळ हिंदु शिक्षक गुप्तपणे मांसाहार व मद्यपान करीत असतात, अशी बातमी या मित्राकडून मिळाली. राजकोटच्या इतर सुप्रसिद्ध गृहस्थांचीही नावे घेतली. हायस्कुलांतील काही विद्यार्थ्यांचीही नावे माझ्या कानी आली. मला आश्चर्य वाटले व दु:खही झाले. मी कारण विचारले तेव्हा असा युक्तिवाद सांगण्यात आलाः "आपण मांसाहार करीत नाही त्यामुळे आपला समाज नेभळट बनला आहे. इंग्रज आपल्यावर राज्य करतात त्याचे कारण त्यांचे मांसाशन होय. मी किती शक्तिवान आहे आणि किती धावू शकतो ते तर तुम्हाला माहितच आहे; त्याचे कारणही माझे मांसाशन. मांसाहाराला गळवे होत नाहीत. झाली तर चटकन भरून निघतात. आमचे शिक्षक मांस खातात. इतके नामांकित लोक खातात, ते काही खुळे म्हणून खातात? तुम्हीही खाल्ले पाहिजे. खाऊन पाहा म्हणजे समजेल तुमच्यात किती बळ येते ते!"

हा काही एकच दिवस झालेला युक्तिवाद नव्हे. अशा तऱ्हेचे युक्तिवाद, अनेक उदाहरणांनी सजविलेले असे अनेकवार झाले. माझे मधले बंधू तर अगोदरच बाटले होते. त्यांनी त्या युक्तिवादाला स्वतःची अनुमती दिली. माझ्या बंधूंच्या व त्या मित्राच्या मानाने मी फारच नेभळट होतो. त्यांची शरीरे जास्त पीळदार होती. त्यांचे शरीरबळ माझ्यापेक्षा पुष्कळ जास्त होते. ते हिंमतवान होते. त्या मित्राचे पराक्रम पाहून मी मुग्ध होऊन जात असे. तो वाटेल तितके धावू शकत असे. त्याचा वेगही उत्तम होता. लांब आणि ऊंच उडीही खुपपर्यंत मारीत असे. मार सहन करण्याची शक्तीही त्याचप्रमाणे. या शक्तीचे प्रदर्शन तो माझ्यापुढे वेळोवेळी करीत असे. आपल्यात नसलेली शक्ती इतरांमध्ये पाहून माणसाला आश्चर्य वाटणारच. माझेही तसेच झाले. आश्चर्यातून मोह उद्‌भवला. माझ्यात धावण्यासवरण्याची शक्ती नाहीसारखीच होती. 'मी पण या मित्राप्रमाणेच बलवान झालो तर किती चांगले!'

शिवाय, मी फार भित्रा होतो. चोर, भूत, साप इत्यादीच्या भीतीने पछाडलेला होतो. या भीतीची पीडाही मला खूप होत असे. रात्री एकटयाने कोठेही जाण्याची हिंमत चालेना. अंधारातून पाऊलही टाकायचा नाही. दिव्याशिवाय झोपणेही जवळ जवळ अशक्य . इकडून भूत आले तर? आणि तिकडून चोर? तिसरीकडून सर्प? म्हणून दिवा हा पाहिजेच. जवळ झोपलेल्या व आता काही अंशी तारूण्यात आलेल्या पत्नीजवळदेखील या माझ्या भीतीचा उल्लेख मी कसा करावा? माझ्यापेक्षा ती जास्त हिंमतवान होती, हे माझ्या लक्षात आले होते व त्याची मला लाजही वाटे. तिला सापाबिपाचे भय कसे ते माहीतच नव्हते. अंधारातून एकटी जाई. ही माझी दुर्बलता त्या मित्राला माहीत होती. तो तर मला सांगे की आपण जिवंत साप हाताने पकडतो. चोरांची भीती त्याला ठाऊकच नव्हती. भूतांवर तर विश्वासच नव्हता. हा सर्व मांसाहाराचा प्रताप, असे त्याने माझ्या मनावर ठसविले.

त्या दिवसांत कवी नर्मदाशंकरांचे पुढील काव्य शाळेत गाईले जात असे :

इंग्लीश राज्य करिती, देशी दबून जाती,
देशी दबून जाती, उभयतांची देख शक्ती,
तो पाच हात पूर्ण, पुरणार पाचशेंना.

या सर्वांचा माझ्या मनावर व्हावयाचा तो परिणाम झाला. मी नरमलो. 'मांसाहार ही चांगली गोष्ट आहे. त्यामुळे मी बलवान व हिंमतवान बनेन. सर्व देश मांसाहार करील तर इंग्रजांचा पाडाव करता येईल', असे मला वाटू लागले.

मांसाहाराचा आरंभ करण्याचा दिवस मुक्रर झाला.

ह्या निश्चयाचा - ह्या उपक्रमाचा - अर्थ सर्वच वाचकांच्या पूर्णपणे लक्षात येणार नाही. गांधी-कुटुंब वैष्णव संप्रदायातले. माझ्या मातापित्यांची तर विशेष धर्मनिष्ठ म्हणून ख्याती. रोज हवेलीत जायची. कित्येक देवळे तर आमच्या कुटुंबांचीच म्हटली तरी चालतील. शिवाय गुजराथेत जैन संप्रदायाचे विशेष प्राबल्य. त्याची छाप हरएक स्थळी, हरएक कार्यामध्ये दिसून येते. अर्थात मांसाहारावद्दल जो विरोध , जो तिरस्कार गुजराथेत आणि श्रावकांमध्ये व वैष्णवांमध्ये दिसून येतो, तसा हिंदुस्थानात किंवा साऱ्या जगात इतरत्र कोठेही दिसून येणार नाही. हे माझे संस्कार.

मातापित्यांचा मी परम भक्त. माझ्या मांसाहाराची गोष्ट त्यांच्या कानी गेली तर त्यांचे असत्या आयुष्यी तत्काल प्राणोत्क्रमण होईल, असे मला वाटत होते. समजून किंवा विनसमजता पण मी सत्याचा सेवक होतोच. मांसाहार करताना

मातापित्यांना फसवावे लागेल हे ज्ञान त्यावेळी मला नव्हते, असे मी सांगू शकत नाही.

अशा स्थितीमध्ये माझा मांसाहार करण्याचा निश्चय ही माझ्या बाबतीत फार गंभीर व भयंकर गोष्ट होती.

परंतु मला तर सुधारणा घडवून आणावयाची होती. मांसाहाराचा षोक नव्हता. त्यात स्वाद आहे असे समजून मला मांसाहार सुरू करायचा नव्हता. मला तर बलवान, हिंमतवान व्हावयाचे होते. इतरांना तसे होण्याचे निमंत्रण द्यायचे होते, आणि मग इंग्रजाचा पाडाव करून हिंदुस्थानला स्वतंत्र करायचे होते. 'स्वराज्य' शब्द त्यावेळी ऐकला नव्हता. या सुधारणेच्या उत्कटतेत माझे भान हरपले.

७. दु:खद प्रसंग : २

नेमका दिवस आला. माझ्या स्थितीचे संपूर्ण वर्णन करणे कठीण आहे. एका बाजूने सुधारणेचा उत्साह राहणीत महत्वाचा फेरफार करण्याचे कौतुक, आणि दुसऱ्या बाजुने चोराप्रमाणे लपून काम करण्याची शरम. यांपैकी कोणती वस्तू प्रधान होती याचे मला आज स्मरण नाही. आम्ही नदीकडे एकांत शोधायला चाललो. दूर जाऊन कोणी पाहणार नाही असा कोपरा शोधून काढला आणि तेथे मी कधी न पाहिलेली वस्तू-मांस पाहिले. बरोबर भट्टीवाल्याकडची डबलरोटी होती. दोहोंतून एकही वस्तू आवडेना ! मांस चामडयासारखे लागे ! खाणे अशक्य होऊन गेले ! मला ओकारी यायला लागली. खाणे अर्ध्यावर सोडावे लागले.

ती रात्र मला फार बिकट गेली. झोप येईना. जणू काय शरीरात बकरे जिवंत आहे आणि ओरडते आहे अशी स्वप्ने पडत. मी उसळून उठे, पस्तावे आणि पुनः विचार करी की मांसाहार केल्याशिवाय गत्यंतर नाही; हिंमत सोडता कामा नये ! मित्रही नाउमेद होणारा नव्हता. त्याने आता मांस निरनिराळया तऱ्हेने रांधण्याला आणि मीठ-मसाला घालून त्याचा दर्प झाकून टाकण्याला सुरूवात केली. नदीकाठी घेऊन जाण्याऐवजी एका बबर्जीशी संधान बांधून गुपचुपपणे एका सरकारी डाक बंगल्याकडे घेऊन जाण्याची योजना केली आणि तेथे मला खुर्चीटेबल इत्यादि सामग्रीच्या मोहात घातले. त्याचा परिणाम झाला. रोटीचा तिरस्कार मंदावला, बकऱ्याची कीव बुजली, आणि मांसाची म्हणता येत नाही, पण मांसमिश्रित पदार्थांची चटक लागली. अशा तऱ्हेने एक वर्ष लोटले असावे, व त्या

मुदतीत पाच सहा वेळा मांस खावयाला मिळाले असेल. कारण की डाक बंगला वाटेल तेव्हा मिळेना, मांसाची स्वादिष्ट समजली जाणारी सुरस पक्वान्ने नेहमीच तयार करणे जुळत नसे. शिवाय असल्या जेवणांना पैसेही पडणार. माझ्याजवळ फुटकी कवडीही नव्हती, त्यामुळे मी काही देणे शक्य नव्हते. पैसे त्या मित्रालाच शोधून काढावे लागत. त्याने कोठून आणले असतील त्याची मला आज मितीपर्यंत माहिती नाही. त्याचा इरादा तर मला मांसखाऊ करून सोडण्याचा --- मला बाटविण्याचा --- होता. त्यासाठी पैशाचा खर्च स्वतः करी. परंतु त्याच्याजवळ म्हणून अखंड खजिना नव्हता. अर्थात असली जेवणे क्वचितच होऊ शकत.

जेव्हा जेव्हा मी असली जेवणे जेवीत असे, तेव्हा तेव्हा घरी जेवण शक्यच होईना. आई जेव्हा जेवायला बोलवी, तेव्हा "आज भूक नाही, पचन झालेले नाही" अशा सबबी काढाव्या लागत. असे सांगताना दर वेळी मला मोठा धक्का बसत असे. असले असत्य; आणि तेही आईजवळ ! शिवाय मातापित्यांना जर समजले की मुलगे मांसाहारी झाले आहेत, तर त्यांच्यावर वीजच कोसळल्याप्रमाणे होईल. हे विचार माझ्या हृदयाला घरे पाडीत. म्हणून मी निश्चय केला 'मांस खाणे आवश्यक आहे. त्याचा प्रचार करून आपण हिंदुस्थानला सुधारू. परंतु मातापित्यांना फसविणे आणि खोटे बोलणे हे मांस न खाण्यापेक्षाही खराब आहे. यासाठी आईबाप जिवंत असेपर्यंत मांस खाता कामा नये. त्यांच्या मृत्यूनंतर स्वतंत्र झालो म्हणजे उघडपणे खावे, व ती वेळ येईपर्यंत मांसाहाराचा त्याग करावा.' हा निश्चय मी मित्राला कळविला, आणि तेव्हापासून मांसाहार सुटला तो सुटलाच. आपले दोन मुलगे मांसाहार करून चुकले आहेत, हे आईबापांना कधीच समजले नाही.

मातापित्यांना न फसविण्याच्या शुभ विचाराने मी मांसाहार सोडला; परंतु ती मैत्री मात्र सोडली नाही. सुधारावयाला निघालेला मीच बाटलो आणि बाटल्याचे माझ्या ध्यानातही आले नाही!

त्याच मैत्रीमुळे मी व्यभिचारातही पडलो असतो. एक वेळ हा भाई मला वेश्यांच्या वस्तीत घेऊन गेला. येथे मला योग्य सूचना देऊन एका बाईच्या घरात सोडले. मला काही तिला पैसे वगैरे द्यावयाचे नव्हते. हिशेब चुकवलेला होता. मी फक्त गुजगोष्टी करावयाच्या होत्या.

मी घरात अडकलो तर खरा; परंतु ईश्वराचीच ज्याला तारण्याची इच्छा, तो पडू पाहत असला तरी पवित्र राहू शकतो. त्या खोलीत मी तर आंधळाच बनून गेलो. मला बोलण्याचे भान राहिले नाही. शरमेने स्तब्ध होऊन त्या

बाईपाशी खाटेवर बसलो. परंतु तोंडातून शब्दच निघेना. बाई संतापली, आणि चारदोन शेलक्या विशेषणांचा अहेर करून तिने मला दरवाजा दाखविला.

त्यावेळी तर माझ्या मर्दगिरीला लांच्छन आले असेच मला वाटले, आणि धरणीमाता मला आपल्या पोटात घेईल तर बरे, असे मला वाटू लागले. परंतु अशा तऱ्हेने बचावल्याबद्दल मी सदैव ईश्वराचे आभार मानले आहेत. अशाच तऱ्हेचे आणखी चार प्रसंग माझ्या आयुष्यात आलेले आहेत. त्यापैकी बहुतेक प्रसंगी स्वतःच्या प्रयत्नाशिवाय, वात्य संयोगामूळेच मी बचावलो, असे म्हणता येईल. विशुद्ध दृष्टीने तर या सर्व प्रसंगी माझे पतन झालेच असे म्हणता येईल. मी विषयाची इच्छा केली, तेव्हाच मी ते विषय करून चुकलो. तरी पण लौकिक दृष्टीने, इच्छा केली असूनही प्रत्यक्ष कर्मापासून जो बचावतो, त्याला आपण बचावलाच म्हणतो. आणि मी या प्रसंगी याच अर्थाने एवढयाच अंशाने बचावलो, असे म्हणता येईल. शिवाय कित्येक कार्येच अशी असतात, की जी प्रत्यक्ष करण्यापासून बचावल्याने व्यक्तीचा व त्याच्या सहवासात येणाऱ्यांचा फार फायदा होतो; आणि जेव्हा विचार शुद्ध होतात, तेव्हा त्या कर्मापासून झालेला बचावही तो ईश्वरी कृपा समजतो. ज्याप्रमाणे पतन न पावण्याचा प्रयत्न करीत असताही मनुष्याचा अधःपात होतो असा कैक वेळा अनुभव येतो, त्याचप्रमाणे कुमार्गाने जाण्याची इच्छा असूनही अनेक वात्य संयोगांमुळे मनुष्य बचावून जातो, ही पण अनुभवसिद्ध गोष्ट आहे. यात पुरूषार्थाला जागा किती आहे, दैवाला किती आहे, अथवा कोणत्या नियमांच्या नियंत्रणानुरूप मनुष्याचा अधःपात किंवा बचाव होतो हे गहन प्रश्न आहेत. त्यांचा उलगडा आजपर्यंत झालेला नाही आणि कायमचा उलगडा कधी तरी होईल की नाही, ते सांगणेही कठीण आहे.

परंतु आपण पुढे चालू या.

त्या मित्राची मित्रता अनिष्ट आहे ही गोष्ट अजूनही माझ्या ध्यानात आली नाही. तसे होण्यापूर्वी आणखीही काही कडवे अनुभव मला मिळावयाचे होते. त्याच्या ठिकाणी मला कल्पनाही नाही अशा दोषांचे जेव्हा प्रत्यक्ष दर्शन झाले, तेव्हाच माझ्या डोक्यात उजेड पडला. परंतु मी होता होईल तो माझे अनुभव कालनुक्रमाने लिहीत आहे; म्हणून इतर अनुभव पुढे येतील.

या वेळची एक गोष्ट आहे, तेवढी सांगितली पाहिजे. आम्हा नवराबायकोमध्ये वितुष्ट येई आणि कज्जेकफावती होत, त्याच्या मुळाशी ही मैत्री पण होतीच. मी मागे सांगितलेच आहे, की मी जसा प्रेमळ तसाच संशयी पती होतो. या मैत्रीमुळे माझ्या संशयी वृत्तीत भर पडली. कारण की मित्राच्या सत्यवादित्वावद्दल

मला बिलकुल शंका नव्हती. या मित्राच्या बोलण्यावर विश्वास ठेवून मी माझ्या धर्म पत्नीला कितीतरी दुःख दिलेले आहे. या हिंसेबद्दल मी स्वतःला कधीच क्षमा केलेली नाही. असली दुःखे हिंदू स्त्रीच सहन करीत असेल; आणि म्हणूनच मी नेहमी स्त्रीला सहनशीलतेची केवळ मूर्तीच असे मानीत आलो आहे. नोकरावर खोटा आळ घेतला तर नोकर नोकरी सोडील, मुलावर असा प्रसंग आला तर मुलगा बापाचे घर सोडून जाईल, मित्रामित्रामध्ये संशय आला तर मैत्री तुटेल, पत्नीला पतीचा संशय आला तर ती मनातल्या मनात फणफणत गप्प बसेल; परंतु जर पतीने पत्नीवर आळ घेतला तर पत्नीचा बिचारीचा भोगच उभा राहिला! ती जाणार कोठे? उच्च मानलेल्या वर्णाची हिंदू स्त्री कोर्टात जाऊन बांधलेली गाठ कापवूनही टाकू शकत नाही. असा एकतर्फी न्याय तिच्या बाबतीत चालू आहे. असलाच न्याय मीही दिला, त्याचे दुःख कधीही विसरणे शक्य नाही. या संशयी वृत्तीचा सर्वथैव नाश मला अहिंसेचे सूक्ष्म ज्ञान झाले तेव्हाच झाला; म्हणजे जेव्हा मी ब्रम्हचर्याचा महिमा समजलो, आणि हेही समजलो की पत्नी पतीची दासी नाही, तर त्याची सहचारिणी आहे, सहधर्मिणी आहे, दोघेही एकमेकांच्या दुःखाची समान वाटेकरी आहेत आणि जितकी बरेवाईट करण्याची स्वतंत्रता पतीला आहे तितकीच स्त्रीला आहे. या संशयग्रस्ततेच्या कालाचे स्मरण झाले म्हणजे मला माझा मूर्खपणा व विषयांध निर्दयता यांविषयी संताप येतो, आणि मैत्रीच्या बाबतीतील मूढपणाची कीव वाटते.

८. चोरी आणि प्रायश्चित्त

मांसाहाराच्याच सुमारास, तसेच त्यापूर्वी घडलेल्या कित्येक दोषांचे वर्णन अजून करावयाचे राहिले आहे. हे दोष विवाहापूर्वीचे किंवा त्यानंतर लवकरच घडलेले आहेत.

माझ्या एका नातलगाबरोबर मला विडी पिण्याची चटक लागली. आमच्यापाशी पैसे नसत. विडी पिण्यापासून काही फायदा आहे किंवा तिच्या वासात काही मजा आहे, असे आम्हा दोघांपैकी एकालाही वाटत नव्हते; परंतु फक्त धूर काढण्यातच काही मजा असावी अशी समजूत होती. माझ्या चुलत्यांना विडी ओढण्याची सवय होती. त्यांना व इतरांना धूर काढताना पाहून आम्हालाही विडी फुकण्याची इच्छा झाली. गाठीला पैसा तर नाही. तेव्हा काकांनी फेकून दिलेली विडयांची थोटके चोरण्यास आम्ही सुरवात केली.

परंतु विडयांचे तुकडे नेहमीच कोठून मिळणार? शिवाय, त्यातून विशेष धूरही निघेना. म्हणून नोकराच्या गाठीला चारदोन दिडक्या असत, त्यांतील मधून मधून एखादी लांबविण्याला सुरूवात केली, आणि तिच्या विडया विकत आणू लागलो. परंतु त्या ठेवायच्या कुठे, हा प्रश्न पडला. वडिलांच्या देखत विडी प्यायची नाही हे माहीत होते. कसेबसे करून चारदोन दिडक्या चोरून काही आठवडे चालविले . मध्यंतरी अशी बातमी मिळाली की एक झाड असते,(त्याचे नाव आता लक्षात नाही≪ त्याच्या डहाळया विडीप्रमाणेच पेटतात, आणि त्यांही विडयांप्रमाणेच ओढता येतात. आम्ही त्या आणून ओढू लागलो,,

परंतु समाधान होईना; आमची पराधीनता आम्हाला बोचू लागली. वडिलांच्या परवानगीशिवाय काहीच करता येऊ नये, याचे फार वाईट वाटले. आम्ही कंटाळलो आणि आत्महत्या करण्याचा निश्चय केला!

पण आत्महत्या कशी करायची; विष कोण देणार? धोत्र्याच्या फळातील बिया खाल्या तर मनुष्य मरतो असे ऐकले. रानात जाऊन आम्ही त्या मिळवून आणल्या. संध्याकाळची वेळ शोधली. केदारजीच्या देवळात नंदादीपात तूप घातले, देवदर्शन घेतले आणि एकांताची जागा शोधून काढली. परंत विष खाण्याची छाती होई ना. तत्काळ मृत्यु आला नाही तर? मरून तरी काय मिळणार? पराधीनता भोगून टाकलेली काय वाईट? तरीही चारदोन बिया खाल्याच! आणखी खाण्याचे मात्र धैर्य होईना. दोघांनाही मृत्युची भीती वाटली, आणि रामजीच्या देवळात जाऊन दर्शन घेऊन शांत होण्याचा व आत्महत्येची गोष्ट विसरून जाण्याचा आम्ही ठराव केला.

आत्महत्येचा बेत करणे सोपे, पण प्रत्यक्ष आत्महत्या करणे सोपे नाही, ही गोष्ट माझ्या लक्षात आली. त्यावरून जेव्हा कोणी आत्महत्या करण्याची धमकी देऊ लागतो, तेव्हा त्यांचा माझ्यावर फारच थोडा परिणाम होतो - मुळीच होत नाही म्हटले तरी चालेल.

या आत्महत्येच्या विचारापासून एक परिणाम घडून आला. तो हा की आम्ही दोघेही उष्टया विडया चोरून पिण्याची व नोकराच्या दिडक्या चोरून त्यांच्या विडया पिण्याची सवय पार विसरून गेलो. मोठेपणी विडी पिण्याची इच्छाच मला कधी झाली नाही; आणि ही सवय जंगली गलिच्छ व हानिकारक आहे असेच मी नेहमी मानीत आलो आहे. विडीचा इतका जबरदस्त शोख दुनियेला का असावा, त्याचे कारण समजण्याची शक्ती मी कधीच मिळवू

शकलो नाही. आगगाडीच्या डब्यात जेथे खूप विडया फुंकल्या जात असतात, तेथे बसणे मला असह्य होते व त्यांच्या धुराने मी गुदमरून जातो.

विडयांची थोटके चोरणे, तसेच त्यासाठी चाकरांचे पैसे चोरणे, या गुन्ह्यांपेक्षाही दुसरा एक चोरीचा गुन्हा जो माझ्या हातून घडला, तो मी जास्त भयंकर समजतो. विडीचा गुन्हा घडला तेव्हाचे वय बारा-तेरा वर्षाचे असेल; कदाचित त्याहूनही कमी. दुसऱ्या चोरीच्या वेळी वय पंधरा वर्षाचे असावे. ही चोरी माझ्या मांसाहारी बंधूंच्या सोन्याच्या कडयाच्या तुकडयाची होय. त्यांना थोडेसे, म्हणजे पंचवीस एक रूपयांचे कर्ज झाले होते. ते फेडावे कसे त्याचा आम्ही उभयता बंधू विचार करीत होतो. माझ्या बंधूंच्या हातात भरीव कडे होते. त्यातून एक तोळा सोने कापून काढणे कठीण नव्हते.

कडे कापले, कर्ज फिटले. परंतु मला ही गोष्ट असह्य झाली. इतःपर चोरी म्हणून करायची नाही, असा मी निश्चय केला. वडिलांपाशी कबुलीही देऊन टाकली पाहिजे असे वाटू लागले. पण जीभ तर चालेच ना. वडील स्वतः मला मारतील अशी भीती वाटत नव्हती. त्यांनी उभ्या जन्मात आम्हा भावांना कधी तरी मारले असेल असे आठवत नाही. परंतु त्यांना स्वतःला दुःख होईल. डोकेही आपटून घेतले तर ? हा धोका सहन करूनही गुन्हा कबूल केलाच पाहिजे; त्याखेरीज दोषाचे क्षालन होणार नाही, असे मनाने घेतले.

अखेरीला मी ठराव केला की चिठी लिहून गुन्हा कबूल करावा आणि माफी मागावी. मी चिठी लिहिली आणि स्वतः त्यांच्या हाती नेऊन दिली. चिठीमध्ये सर्व गुन्हा कबूल करून शिक्षा मागितली होती, त्यांनी स्वतःवर काही दुःख ओढवून घेऊ नये अशी विनवणी केली होती; व इतःपर अशा तऱ्हेचा गुन्हा न करण्याची प्रतिज्ञा केली होती.

मी कापऱ्या हाताने ती चिठी वडिलांच्या हातात दिली. मी त्यांच्या उच्चासनाच्या समोर बसून राहिलो. त्यावेळी त्यांना भगंदराची व्यथा होती. त्यामुळे ते अंथरूणाला खिळलेले होते. खाटेऐवजी लाकडी उच्चासन वापरीत.

त्यांनी चिठी वाचली. डोळयांतून मोत्यांचे बिंदू गळले. चिठी भिजली. त्यांनी क्षणमात्र डोळे मिटून धरले, ती चिठी फाडून टाकली आणि वाचण्यासाठी बसले होते ते परत आडवे झाले.

मी पण रडलो. वडिलांचे दुःख समजू शकलो. मी चित्रकार असतो तर आजही ते चित्र पूर्णपणे रेखाटू शकलो असतो, इतक्या स्पष्ट रीतीने ते माझ्या डोळयांसमोर उभे आहे.

त्या मौक्तिक विंदूंच्या प्रेमबाणाने माझे हृदय भेदून गेले. मी शुद्ध झालो. ज्याला अनुभव असेल तोच हे प्रेम समजू शकणार. "रामबाण वाग्यां रे होय ते जाणे."*

माझ्या दृष्टीने हा अहिंसेचा पदार्थपाठ होता. त्यावेळी त्यात मला पितृप्रेमापलीकडे काही दिसले नव्हते. परंतु आज मी त्याला शुद्ध अहिंसा या रूपाने ओळखू शकतो. अशा तऱ्हेच्या अहिंसेने व्यापक स्वरूप धारण केले, म्हणजे तिच्या स्पर्शापासून कोण अलिप्त राहणार? अशा व्यापक अहिंसेच्या शक्तीचे मोजमाप करणे अशक्य आहे.

अशा तऱ्हेची शांत क्षमा वडिलांच्या स्वभावाविरूद्ध होती. ते संतापतील, लावून बोलतील, कदाचित डोकेही आपटून घेतील असे मला वाटले होते. परंतु त्यांनी इतकी अपार शांती राखली त्याचे कारण गुन्ह्याची निखालस कबुली हेच होय, असे मला वाटते. जो मनुष्य अधिकारी मनुष्यापाशी स्वतःचा गुन्हा खुल्या दिलाने कबूल करतो व पुनः न करण्याची प्रतिज्ञा करतो, तो सर्वोत्कृष्ट प्रायश्चित्त करतो. मला माहीत आहे, की माझ्या कबुलीमुळे वडील माझ्याविषयी निश्चिंत झाले आणि त्यांच्या मजवरील अगाध प्रेमात भरच पडली.

९. वडिलांचा मृत्यू व माझी नालायकी

माझे सोळावे वर्ष चालू होते. वडील भगंदराच्या विकाराने आंथरूणातच पडून असत, हे पूर्वी सांगितलेच आहे. त्यांच्या शुश्रूषेला मातुश्री, घरचा एक जुना नोकर व मी अशी तिघेजण बहुतेक वेळ राहत असू. माझे काम 'नर्स' चे होते. त्यांचा व्रण धुणे, त्याला औषध लावणे, मलम लावायचे असतील तेव्हा ते लावणे, औषध देणे आणि औषध घरी तयार करावयाचे असल्यास तयार करणे, हे माझे मुख्य काम होते. रोज रात्री त्यांचे पाय चेपावे, व त्यांनी जा म्हटले किंवा त्यांना झोप लागली म्हणजे मी झोपण्यास जावे असा परिपाठ होता. मला ही सेवा अतिशय प्रिय होती. तीत कधीही चुकारपणा केल्याचे मला स्मरत नाही. हे माझे हायस्कूलचे दिवस होते. त्यामुळे खाण्यापिण्याखेरीजचा माझा सर्व वेळ शाळेत किंवा वडिलांच्या शुश्रूषेत जात असे. वडिलांची परवानगी असेल आणि त्यांच्या प्रकृतीकडून अडचण नसेल, तेव्हा संध्याकाळचा फिरायला जात असे.

---

* रामबाण ज्याला लागला असेल तोच समजणार.

याच वर्षी पत्नीला दिवस गेले. ही गोष्ट दोन प्रकारे लाजिरवाणी होती, हे मी आज समजू शकतो. एक तर हा काळ विद्याभ्यासाचा असता मी संयम राखला नाही; आणि दुसरी गोष्ट अशी की शाळेचा अभ्यास करावयाचा धर्म मला समजत होता, त्याहूनही मातापितरांच्या भक्तीचा धर्म समजत होता --- तो येथपर्यंत की त्या बाबतीत बालपणापासूनच 'श्रवण' हा माझा आदर्श होता- असे असूनही विषय माझ्या मनावर सत्ता चालवू शकत होता. कारण की रात्री मी वडिलांचे पाय चेपीत बसत असे खरा , परंतु मन शयनगृहाकडे धाव घेत असे; आणि तेही अशा वेळी की जेव्हा धर्मशास्त्र, वैद्यकशास्त्र आणि व्यवहारशास्त्र यांच्या दृष्टीने स्त्रीसंग वर्ज्य होता. सेवेमधून सुट्टी मिळाली की मला आनंद होत असे, आणि वडिलांना नमस्कार करून तडक शयनगृहाकडे मी जात असे.

वडिलांचे दुखणे वाढत्या प्रमाणात होते. वैद्यांनी स्वतःचे लेप लावून पाहिले. हकिमांनी मलमपट्टी करून पाहिली. न्हाव्यांचे वगैरे सामान्य घरगुती उपाय करून झाले. इंग्रज डॉक्टरानेही आपली बुद्धी चालवून पाहिली. इंग्रज डॉक्टरानेही आपली बुद्धी चालवून पाहिली. इंग्रज डॉक्टरानेही आपली बुद्धी चालवून पाहिली. इंग्रज डॉक्टराने शस्त्रक्रिया एवढाच इलाज आहे असे सुचविले. कुटुंबाचे घरोब्याचे वैद्य होते ते मध्ये पडले आणि वडिलांच्या उतार वयात तसली शस्त्रक्रिया त्यांनी नापसंत केली. अनेक प्रकारच्या वाटल्या विकत घेतलेल्या फुकट गेल्या, व शस्त्रक्रिया झाली नाही. वैद्यराज हुशार, नामांकित होते. मला वाटते की जर त्यांनी शस्त्रक्रिया होऊ दिली असती, तर जखम भरून येण्यास अडचण पडली नसती. शस्त्रक्रिया मुंबईच्या त्या वेळेच्या प्रसिध्द सर्जनच्या हातून व्हावयाची होती. पण अंत जवळ येऊन ठेपला होता. मग योग्य उपायांचा अमल कोठून होणार? वडील मुंबईहून शस्त्रक्रिया करविल्याखेरीज, व त्यासाठी खरेदी केलेले सर्व सामान बरोबर घेऊन परत आले. त्यांनी जास्त जगण्याची आशा सोडून दिली. अशक्तपणा वाढत चालला, आणि दर एक क्रिया बिछान्यातच करावी लागणार अशी स्थिती येऊन पोचली. परंतु शेवटपर्यंत त्यांनी तसे करण्याचे नाकारले, आणि त्यासाठी पडतील ते कष्ट सोसण्याचा आग्रह कायम राखला. वैष्णवधर्माची तशी करडी आज्ञाच आहे. बाह्यशुध्दि अत्यावश्यक आहे; परंतु पाश्चात्य वैद्यकशास्त्राने आपणास हे दाखवून दिले आहे की मलत्याग व स्नान वगैरे बिछान्यात निजूनही पूर्ण स्वच्छपणे होऊ शकतात व रोग्याला कष्ट सहन करावे लागत नाहीत. पाहावे तेव्हा त्याचे अंथरूण स्वच्छच असते. अशा तऱ्हेने राखलेली स्वच्छता मी तरी वैष्णव-धर्मसंमतच मानतो. परंतु त्यावेळी वडिलांचा स्नान वगैरेसाठी आंथरूणातून बाहेर

येण्याचा आग्रह पाहून मी तरी आश्चर्यचकित होत असे, आणि मनातल्या मनात त्यांची स्तुती करीत असे.

मृत्यूची घोर रात्र येऊन ठेपली. त्यावेळी माझे चुलते राजकोटलाच होते. मला असे काहीसे स्मरते, की वडिलांचे दुखणे वाढत चालले आहे असे कळल्यावरूनच ते आले होते. उभयता बंधूंमध्ये गाढ प्रेम बसत होते. काका सबंध दिवस वडिलांच्या बिछान्याजवळ बसून राहत आणि आम्हा सर्वांना झोपायला सांगून स्वतः वडिलांच्या बिछान्यापाशी झोपत असत. कोणाच्या हे स्वप्नीही नव्हते की ही रात्र अखेरची ठरेल. धाकधूक तर नेहमीच चालू होती. रात्रीचे साडेदहा किंवा अकरा वाजले असावेत. मी पाय चेपीत बसलो होतो. काकांनी मला सांगितले, "तु जा, आता मी बसतो." मी खुश झालो, आणि सरळ शयनगृहामध्ये गेलो. पत्नीला बिचारीला गाढ झोप लागली होती. परंतु मी कसचा झोपू देणार? मी तिला जागे केले. पाचसात मिनिटे झाली असतील नसतील इतक्यात ज्याचा मी पूर्वी उल्लेख केला आहे, त्या नोकराने दार ठोठावले. माझ्या पोटात धस्स झाले. मी चपापलो. "ऊठ, बापू फार आजारी आहेत," नोकर म्हणाला. फार आजारी आहेत हे माहीतच होते. त्यामुळे त्या वेळेच्या "फार आजारी" चा विशेष अर्थ माझ्या लक्षात आला. बिछान्यातून ताडकन उडी मारून मी उठलो.

"काय झाले, सांग तर खरा!"

" बापू आटोपले !" जवाब मिळाला.

आता मला पश्चात्ताप झाला तरी उपयोग काय ? मी अती शरमलो. मला अतिशय दुःख झाले, वडिलांच्या खोलीकडे धावून गेलो. माझ्या ध्यानात आले, की मी विषयांध नसतो, तर शेवटच्या त्या घडीला माझ्या नशिबी वियोग आला नसता. मला अंतकाळी वडिलांची पादसेवा करीत राहता आले असते. आता केवळ काकांच्या तोंडून मला ऐकायचे राहिले की," बापू तर आपल्याला सोडून निघून गेले !" आपल्या वडिल बंधूंचे परमभक्त असे काका त्यांच्या शेवटच्या सेवेचा मान मिळवून बसले. वडिलांना आपल्या मृत्यचे पूर्वज्ञान झाले होते. त्यांनी खुणेने लिहिण्याचे सामान मागितले. कागदावर त्यांनी लिहिले की "तयारी करा." एवढे लिहून हातातील कडे त्यांनी स्वतःच्या हातानी काढून टाकले. सोन्याची कंठी होती तीही काढून फेकून दिली. क्षणमात्रामध्ये आत्मा उडून गेला.

माझ्या ज्या शरमेचे दिग्दर्शन मी मागील एका प्रकरणात केले होते, ती शरम हीच -- सेवेच्या वेळी विषयेच्छा,, हा काळा डाग मी आजपर्यंत घासून टाकू शकलो नाही, विसरून जाऊ शकलो नाही; आणि मी नेहमी असेच मानीत

आलो आहे, की जरी माझी मातापित्यांबद्दलची भक्ती अपरंपार होती, जरी तिच्यासाठी मी सर्व काही सोडू शकत होतो, तरीही त्या सेवेच्या प्रसंगीही माझे मन विषयाला सोडू शकत नव्हते हे त्या सेवेमधील एक अक्षम्य न्यून होते आणि म्हणून स्वतःला मी एकपत्नीव्रत पाळणारा मानीत असूनही विषयांध मानीत आलो आहे. त्यातून सुटून जाण्यास मला फार अवधी लागला, व सुटून जाण्यास मला फार अवधी लागला, व सुटून जाण्यापूर्वी अनेक धर्मसंकटे सहन करावी लागली.

माझ्या दुहेरी शरमेचे हे प्रकरण पुरे करण्यापूर्वी हेही सांगून मोकळा होतो, की माझ्या पत्नीला जे मूल झाले ते चार-दोन दिवसच श्वास घेऊन निघून गेले! याहून दुसरे काय होणार? ज्या आईबापांची किंवा बाल पतिपत्नींची मर्जी असेल, त्यांनी या माझ्या दाखल्यावरून सावध व्हावे.

१०. धर्मजागृति

सहाव्या-सातव्या वर्षापासून तो सोळा वर्षाचा होईपर्यंत मी अभ्यास केला; परंतु शाळेत कोठेही धर्माचे शिक्षण मिळाले नाही. शिक्षकांपासून सहजी मिळायचे तेही मिळाले नाही. असे म्हणता येईल. तरी पण वातावरणातून काही ना काही मिळतच गेले. येथे धर्माचा व्यापक अर्थ घेतला पाहिजे. धर्म म्हणजे आत्मभान -- आत्मज्ञान.

माझा जन्म वैष्णव संप्रदायात झालेला. अर्थात हवेलीत वेळोवेळी जाणे होई. परंतु हवेलीबद्दल माझ्या मनात श्रद्धा उत्पन्न झाली नाही. हवेलीचे वैभव मला आवडले नाही. हवेलीमध्ये चालणाऱ्या अनीतीच्या गोष्टी ऐकत असे व त्यामुळे तिच्याबद्दल मन उदास होउन गेले. तेथून मला काहीच लाभ झाला नाही.

परंतु जे हवेलीपासून काही मिळू शकले, तो माझ्या दाईपासून मिळाले. ती कुटुंबाची जुनी नोकर होती. तिच्या प्रेमाचे मला आजही स्मरण होते मी पूर्वी सांगितलेच आहे , की मला भूतप्रेतादींचे भय वाटे. 'रामनाम' हे त्यावर औषध आहे हे रंभेने मला समजावून सांगितले. माझी तरी रामनामापेक्षा रंभेवरच विशेष श्रध्दा होती. म्हणून मी बालवयामध्ये भूतप्रेतादिकांच्या भीतीपासून मुक्त होण्यासाठी रामनामाचा जप सुरू केला. तो फार दिवस चालला नाही; परंतु बालपणामध्ये पेरलेले बी जळून गेले नाही. आज रामनाम ही माझ्या बाबतीत अमोघ शक्ती आहे. त्याचे कारण रंभाबाईने पेरलेले बीज असे मला वाटते.

याच सुमारास माझ्या एका चुलत्यांचा मुलगा -- की जो रामायणाचा भक्त होता, त्याने आम्हा दोघा भावांना रामरक्षेची संथा देण्याची व्यवस्था केली. आम्ही ती पाठ करून नित्य प्रातःकाळी स्नानानंतर म्हणण्याचा नियम केला. पोरबंदरमध्ये राहत होतो, तोपर्यंत हे ठीक चालले. पुढे राजकोटच्या वातावरणात ते पुसटून गेले. या क्रियेवद्दलही विशेष श्रद्धा नव्हती. त्या वडील बंधूंवद्दल आदर होता, आणि काही अंशी रामरक्षा शुद्ध उच्चारानिशी पाठ म्हणता येते त्यासाठी अभिमानही वाटे, म्हणून तिचा पाठ होई.

पण माझ्या मनावर सर्वात जास्त कसला परिणाम झाला असेल, तर तो रामायणाचा. वडिलांच्या आजाराचा काही काळ पोरबंदरला गेला. येथे ते रामजीच्या देवालयात रोज रात्री रामायण ऐकत असत. रामायण सांगणारे रामचंद्रजींचे एक परमभक्त विलेश्वरचे लाधा महाराज म्हणून होते. त्यांच्याविषयी असे सांगत की त्यांना कोड उठले होते. त्यावर औषध करण्याऐवजी बिलेश्वर महादेवाच्या निर्माल्याची बिल्वपत्रे कोड उमटलेल्या भागावर त्यांनी बांधली आणि रामनामाचा जप सुरू केला, त्यामुळे त्यांचे कोड समूळ नाहीसे झाले. ही गोष्ट खरी असो वा नसो, आम्हा ऐकणाऱ्यांना ती खरी वाटली. एवढेही खरे की लाधा महाराजांनी कथा करण्यास आरंभ केला, तेव्हा त्याचे शरीर पूर्ण निरोगी होते. लाधा महाराजांचा कंठ मधुर होता. ते दोहे, चौपाई गात व त्यांचा अर्थ सांगत. ते स्वतः त्याच्या रसामध्ये लीन होऊन जात, आणि श्रोतृजनांना लीन करून सोडीत. माझे वय त्यावेळी तेरा वर्षांचे असेल, पण मला त्यांच्या वाचनामध्ये खूप गोडी वाटे, असे स्मरण आहे. रामायणावद्दल मला वाटणारा आत्यंतिक प्रेमाचा पाया हे रामायणश्रवण होय. तुळशीदासाचे रामायण हा मी आज भक्तिमार्गा वरील सर्वोत्तम ग्रंथ मानतो.

काही महिन्यांनी आम्ही राजकोटला आलो. तेथे अशा प्रकारचे वाचन नव्हते. एकादशीच्या दिवशी भागवत मात्र वाचले जात असे खरे. त्याला मी कधी कधी बसत असे. परंतु भटजी रस उत्पन्न करू शकत ना. आज मी समजू शकतो की भागवत हा एक असा ग्रंथ आहे की ज्याच्या वाचनाने भक्तिरस उत्पन्न करता येईल. मी तर तो गुजराथीतून अती आवडीने वाचला आहे. परंतु माझ्या एकवीस दिवसांच्या उपवासामध्ये भारतभूषण पंडित मदनमोहन मालवीयजींच्या पवित्र मुखातून मूळ संस्कृताचे काही भाग ऐकले तेव्हा असे वाटले, की बालपणीही त्यांच्यासारख्या भगवद्भक्तांच्या तोंडून भागवत ऐकायला मिळते, तर त्यावर माझे गाढ प्रेम बालवयामध्येही जडले असते. त्या वयात मनावर

झालेल्या शुभाशुभ संस्कारांची मुळे खोलवर जातात, याबद्दल मला खूप अनुभव आलेला आहे. आणि म्हणून कित्येक उत्कृष्ट ग्रंथ त्या वयामध्ये ऐकण्याची संधी मला मिळाली नाही, याबद्दल वाईट वाटते.

राजकोटमध्ये मला अनायासेच सर्व संप्रदायाविषयी समभाव राखण्याचे शिक्षण मिळाले. हिंदुधर्माच्या प्रत्येक संप्रदायाबद्दल समभाव शिकलो. कारण की आईबाप हवेलीला जात, शिवालयात जात आणि राममंदिरात जात. आणि आम्हा भावांना घेऊन जात, किंवा पाठवीत असत.

शिवाय, वडिलांपाशी जैनधर्माचार्यामधून कोणी ना कोणी नेहमी येत. वडील त्यांना भिक्षाही घालीत. ते वडिलांबरोबर धर्मासंबंधी व व्यवहारासंबंधी गोष्टी करीत. याशिवाय वडिलांचे मुसलमान आणि पारशी मित्रही होते. ते आपापल्या धर्माबद्दल गोष्टी बोलत, आणि वडील त्यांचे म्हणणे आदरपूर्वक व पुष्कळ वेळा रसपूर्वक ऐकत असत. अशा प्रकारच्या वार्तालापांच्या वेळी मी 'नर्स' असल्यामुळे बरेचदा हजर असे. या सर्व वातावरणाचा माझ्यावर असा परिणाम झाला की सर्व धर्मांबद्दल माझ्य मनामध्ये समानभाव उत्पन्न झाला.

ख्रिस्ती-धर्म मात्र अपवाद होता. त्याच्याबद्दल काहीसा अनादर उत्पन्न झाला. त्यावेळी हायस्कुलच्या कोपऱ्यावर कोणी ख्रिस्ती व्याख्यान देत असत. ते हिंदू देवतांची व हिंदुधर्मियांची नालस्ती करीत. ते मला असत्य होई. मी एखाद्या वेळीच ते व्याख्यान ऐकण्यास उभा राहिलो असेन; परंतु पुनः तेथे उभे राहण्याची इच्छाच झाली नाही. याच सुमाराला एक सुप्रसिद्ध हिंदू ख्रिस्ती झाल्याचे ऐकले. गावात बोलत की त्याचा ख्रिस्ती धर्मात प्रवेश करविताना त्याला गोमांस खाऊ घालण्यात आले, आणि दारू प्यायला दिली. त्याचा पोशाखही बदलण्यात आला, आणि तो गृहस्थ ख्रिस्ती झाल्यानंतर कोट, पाटलोण आणि इंग्रजी टोपी वापरू लागला. या गोष्टींचा मला तिटकारा वाटला. ज्या धर्मापायी गोमांस खावे लागते आणि दारू प्यावी लागते आणि स्वतःचा पोशाख बदलावा लागतो, त्याला धर्म म्हणावे तरी कसे, असा युक्तिवाद मी मनाशी केला. शिवाय, जो गृहस्थ ख्रिस्ती झाला, त्याने आपल्या पूर्वजांच्या धर्माची, रीतिरिवाजांची आणि देशांची टवाळी सुरू केल्याचे कानी आले. या सर्व गोष्टीमुळे माझ्या मनात ख्रिस्तीधर्माबद्दल अनादर उत्पन्न झाला.

जरी अशा तऱ्हेने इतर धर्माबद्दल माझ्या मनात समभाव उत्पन्न झाला, तरीही माझ्या मनात ईश्वराविषयी आस्था होती असे म्हणता येणार नाही. या वेळी वडिलांच्या पुस्तक-संग्रहातून मनुस्मृतीचे भाषांतर माझ्या हाती आले. त्यात

जगाच्या उत्पतीसंबंधी वर्णन वाचले. त्यावर श्रध्दा बसली नाही. उलट, काहीशी नास्तिकताच उत्पन्न झाली. माझ्या दुसऱ्या चुलत्याचे चिरंजीव --जे अजून हयात आहेत, त्यांच्या बुध्दीविषयी मला विश्वास होता. त्यांच्यापाशी मी माझ्या शंका प्रदर्शित केल्या. परंतु ते माझे समाधान करू शकले नाहीत.त्यांनी मला जवाब दिला ः "मोठा झालास की हे प्रश्न तू स्वतःच सोडवायला शिकशील.असले प्रश्न मुलांनी उभे करणे ठीक नाही." मी गप्प बसलो पण मनाचे समाधान झाले नाही. मनुस्मृतीच्या खाद्याखाद्य प्रकरणात व इतर प्रकरणातही मला चालू रीतिरिवाजांचा विरोधच दिसला. या शंकेचा जवाबही मला जवळ जवळ वरच्या प्रमाणेच मिळाला."कधी काळी बुध्दी विस्तार पावेल, वाचन वाढेल मग समजेल," असे म्हणून मनाला परतवले.

मनुस्मृती वाचून त्यावेळी अहिंसेचे शिक्षण तर मिळाले नाहीच. मांसाहाराचा विषय येऊन गेलाच आहे. त्याला तर मनुस्मृतीचा आधारच मिळाला. सर्प, ढेकूण इत्यादींना मारणे, ही नीतीच आहे असेही वाटले. त्यावेळी धर्म समजून ढेकणांना वगैरे मारल्याचे मला स्मरते.

पण एक गोष्ट मनात रूजून राहिली - या जगताचा आधार नीती आहे, सत्यामध्ये सर्व नीतीचा समावेश होतो. मग तर सत्याचा शोध केलाच पाहिजे. दिवसेंदिवस सत्याचा महिमा माझ्या दृष्टीने वाढत गेला. सत्याची व्याख्या अधिकाधिक विस्तृत होत गेली, व अजूनही विस्तृत होत जात आहे.

शिवाय ,एक नीतीविषयक सहा चरणी श्लोक हृदयांत ठसून राहिला. अपकाराचा मोबदला अपकार नसून उपकारच होय, ही गोष्ट जीवनसूत्र होऊन बसली. तिने माझ्यावर साम्राज्य गाजविण्यास सुरूवात केली. अपकार करणाऱ्याचे कल्याण इच्छिणे व करणे ही माझी आवडती गोष्ट होऊन बसली. मी असंख्य प्रयोग केले. एवढा चमत्कार घडवून आणणारा तो श्लोक असा ः

पाणी आपने पाय, भलुं भोजन तो दीजे;
आवी नमावे शीश, दंडवत कोडे कीजे.
आपण घासे दाम, काम महोरोनुं करीए;
आप उगारे प्राण, ते तणा दुःखमां मरीए.
गुण केडे तो गुण दश गणो, मन, वाचा, कर्मे करी;
अवगुण केडे जे गुण करे, ते जगमां जीत्यो सही.

" जो पाणी देईल त्याला चांगले जेवण घालावे. जो आपल्यापाशी येऊन डोके नमवील त्याला साष्टांग दंडवत घालावा. एका पैशाची झीज सोशील त्याचे

मोहरांनी ऋण फेडावे; प्राण वाचवील त्याच्या दुःखनिवारणाच्या कामी प्राण वेचावे ; एका उपकाराबद्दल दहा उपकार करावे; परंतु या जगात सर्वश्रेष्ठ तोच, की जो कायावाचामनेकरून अपकाराच्या बाबतीतही उपकार करतो."

११. विलायतेची तयारी

सन १८८७ साली मॅट्रिक्युलेशनची परीक्षा झाली. देशाची काय किंवा आमच्या गांधी कुटुंबाची काय, गरिबीच अशा प्रकारची की परीक्षा द्यायला अहमदाबाद व मुंबई अशी दोन ठिकाणे असल्यास त्या स्थितीतील काठेवाडी लोक जवळचे व स्वस्त असे अहमदाबादच पसंत करणार. माझेही तसेच झाले. राजकोट ते अहमदाबाद हाच माझा पहिला एकटयाने केलेला प्रवास.

पास झाल्यानंतर कॉलेजात जाऊन शिक्षण पुढे चालवावे अशी वडील मंडळींची इच्छा होती. मुंबईतही कॉलेज आणि भावनगरलाही कॉलेज. भावनगरला खर्च कमी म्हणून भावनगरच्या शामळदास कॉलेजात जाण्याचे ठरले. तेथे मला काही समजेना. सर्वच कठीण वाटू लागले. अध्यापकांच्या व्याख्यानांमध्ये गोडीही वाटेना, आणि समजही पडेना. त्यांत अध्यापकांचा दोष नव्हता. दोष माझ्या कच्चेपणाचाच होता. त्यावेळचे शामळदास कॉलेजचे अध्यापक तर पहिल्या दर्जाचे समजले जात. पहिली सहामाही पुरी करून घरी आलो.

कुटुंबाचे जुने मित्र व सल्लागार एक विद्वान व्यवहारकुशल ब्राम्हण मावजी दवे म्हणून होते. त्यांनी वडिलांच्या मृत्यूनंतरही कुटुंबाशी असलेला संबंध कायम ठेवला होता. ते या सुटीच्या दिवसांत आमच्या घरी आले होते. मातुश्री व वडील बंधू यांच्याबरोबर गोष्टी बोलत असता माझ्या शिक्षणांसंबधी त्यांनी चौकशी केली. मी शामळदास कॉलेजात आहे हे ऐकून ते म्हणाले, "काळ बदलला आहे. कबा गांधीची गादी संभाळण्याची तुम्हा भावांपैकी कोणची इच्छा असेल, तर ती शिक्षणाखेरीज मिळणार नाही. हा मुलगा अजून शिकतो आहे, त्याअर्थी गादी संभाळण्याचे काम त्यालाच उचलायला लावले पाहिजे. त्याची अजून चारपाच वर्षे बी.ए.होईपर्यंत जातील. आणखी इतका वेळ घालवून त्याला पन्नास-साठ रूपयाची नोकरी मिळेल, दिवाणपद नाही मिळणार. बरे, त्याला त्यापुढे माझ्या मुलाप्रमाणे वकील करावा तर आणखीही थोडी वर्षे जाणार, आणि तोपर्यंत तर दिवाणगिरीसाठी वकीलही कितीतरी तयार झालेले असतील! तुम्ही त्याला

विलायतेला पाठविले पाहिजे. केवळराम (मावजी दवेच्या मुलाचे नाव≪ म्हणतो की तिकडे शिक्षण सोपे असते. तीन वर्षात शिकून परत येईल. खर्च पण चारपाच हजाराहून जास्त होणार नाही. तो नवा बॅरिस्टर आला आहे, तो पहा ना, केवढया थाटात राहतो! कारभाऱ्याची जागा त्याला पाहिजे तर आता मिळेल. माझी तर सल्ला असा आहे, की तुम्ही मोहनदासाला यंदाच विलायतेला पाठवून द्यावे. आमच्या केवळरामाचे इंग्लंडात पुष्कळ मित्र आहेत, त्यांच्यावर तो शिफारसपत्रे देईल, म्हणजे त्याला तेथे कसली अडचण पडणार नाही."

स्वतःची सल्ला मान्य होणार यावद्दल जणू काय शंकाच नाही अशा तऱ्हेने जोशीजींनी (आम्ही मावजी दवे यांना या नावाने संबोधीत असू.≪माझ्याकडे पाहून मला विचारले ः

"कसे काय, तुला विलायतेला जाणे आवडेल की इथेच शिकत बसणे?" मला तर आवडत होते तेच वैद्याने सांगितले. कॉलेजातील अडचणींनी मी भिऊन गेलेलाच होतो. मी म्हटले, "मला विलायतेला पाठवाल तर फारच चांगले. कॉलेजात झपझप पास होता येईलसे वाटत नाहीच. परंतु मला डॉक्टरचा धंदा शिकण्यासाठी नाही पाठवता यायचे?"

माझे बंधू मध्येच म्हणाले ः

"ते तर बापूंना आवडत नसे. तुझी गोष्ट निघताच ते म्हणत, की आपण वैष्णवांनी हाड-मांस कापण्याचे काम करू नये. बापूंचा विचार तुला वकील करण्याचाच होता."

जोशीजींनी दुजोरा दिला ः "गांधीजीप्रमाणे डॉक्टरकीचा मला तिरस्कार वाटत नाही. आपली शास्त्र या धंद्याला कमी लेखीत नाहीत. पण डॉक्टर होऊन तू दिवाण बनणार नाहीस. तुला दिवाणगिरी किंवा त्याहून उच्च जागा मिळावी हे तर मला पाहिजे आहे. तरच तुमचे हे एवढे मोठे कुटुंब झाकले जाणार. काळ दिवसेंदिवस पालटत चालला आहे, आणि कठीण होतो आहे. म्हणून बॅरिस्टर होण्यात शहाणपणा आहे."

मातुश्रीकडे वळून म्हणतात, "आज आता मी जातो. माझ्या बोलण्याचा विचार करून पाहा. मी पुनः येईन तेव्हा तयारी असल्याची बातमी ऐकण्याची आशा ठेवून येईन. काही अडचण आल्यास सांगा."

जोशीजी गेले. मी तर हवेत किल्ले बांधू लागलो. वडील बंधू फिकिरीत पडले; पैशाचे कसे करायचे? शिवाय, माझ्यासारख्या नवयुवकाला इतके दूर पाठवावे तरी कसे?

मातुश्रीला तर काहीच सुचेना. तिला वियोगाची गोष्टच सहन झाली नाही. पण प्रथम तरी तिने असेच सांगितलेः "आपल्या कुटुंबात आता वडील असे काकाच राहिले आहेत. अर्थात पहिल्या प्रथम त्यांचा सल्ला घेतला पाहिजे. त्यांनी आज्ञा केली तर मग आपण विचार करायचा."

वडील बंधूंना दुसरा एक विचार सुचला ः "पोरबंदर राज्यावर आपला हक्क आहे. लेलीसाहेब तेथील ॲडमिनिस्ट्रेटर आहेत. आपल्या कुटुंबाविषयी त्यांचे चांगले मत आहे. काकांवर त्यांची विशेष मर्जी आहे. ते कदाचित संस्थानतर्फे तुला थोडीबहुत मदतही करतील."

मला हे सर्व पटले. मी पोरबंदरला जाण्यास तयार झालो. त्याकाळी रेल्वे नव्हती, गाडीरस्ता होता. पााच दिवसांचा रस्ता होता. मी स्वभावान भित्रा होतो हे मागे सांगितलेच आहे. परंतु या प्रसंगी माझी भीती पार पळाली. विलायतेला जाण्याच्या इच्छेने माझ्यावर तावा बसवला. मी धोराजीपर्यंत बैलगाडी केली. धोराजीहून पुढे एक दिवस लौकर पोचण्याच्या इराद्याने उंट केला. उंटाच्या स्वारीचाही हा पहिलाच अनुभव.

पोरबंदरला पोचलो. काकांना साष्टांग प्रणाम केला. सर्व गोष्टी सांगितल्या त्यांनी विचार करून जबाव दिला ः

"विलायतेला जाऊन आपल्याला धर्म राखता येईल की नाही हे मला सांगता येत नाही. सर्व गोष्टी ऐकतो , त्यावरून तरी मला शंका वाटते. असे पाहा ना! वडयावडया बॅरिस्टरांच्या मला गाठी घ्याव्या लागतात, तेव्हा त्यांच्या आणि साहेबांच्या राहणीत मला तरी काही भेद दिसत नाही. त्यांना खाण्यापिण्याचा काही विधिनिषेध नसतो. सिगारेट तर तोंडातून निघायचीच नाही. पोशाख पाहावा तर तोही तसाच नंगा. हे सर्व आपल्या कुटुंबाला शोभणारे नाही. पण मी तुझ्या साहसामध्ये विघ्न घालू इच्छित नाही. मी तर थोडयाच दिवसांनी यात्रेला जाणार. मला आता थोडीच वर्षे काढायची आहेत. मरणाच्या दारी आलेल्या मी तुला विलायतेला जाण्याची - समुद्र ओलांडण्याची - कशी परवानगी द्यावी? पण मी तुझ्या आड येणार नाही. खरी परवानगी तुझ्या आईची. तिने जर तुला परवानगी दिली तर तू सुखाने जा. मी तुला अडवीत नाही, एवढे सांग.माझा आशीर्वाद तुला आहेच."

"याहून जास्तीची आशा तुमच्यापासून मी ठेवणं योग्य होणार नाही. मला आता माझ्या आईचे समाधान केले पाहिजे. परंतु मला लेलीसाहेबांवर शिफारस तर द्याल ना?"

काका म्हणाले, "ते माझ्याकडून कसे व्हावे? परंतु साहेब भले आहेत. तू चिठी लिही. कुटुंबाची ओळख दे म्हणजे मग ते तुला भेटण्याचा वेळ खात्रीने देतील, आणि वाटल्यास मदत पण करतील."

काकांनी साहेबांकडे शिफारस का केली नाही याची मला कल्पना नाही. मला अस्पष्ट स्मरण आहे की विलायतेला जाण्यासारख्या धर्मविरूद्ध कार्यामध्ये इतकी सरळ मदत देण्याचा त्यांना संकोच वाटला.

मी लेलीसाहेबांना चिठी लिहिली. त्यांनी आपल्या राहण्याच्या बंगल्यावर मला भेटायला बोलावले. त्या बंगल्याचा जिना चढत असता साहेब मला भेटले, आणि "तू बी. ए. हो, मग मला भेट. सध्या काही मदत देता येणार नाही," असे म्हणून वर चढून गेले. मी खूप तयारी करून पुष्कळशी वाक्ये घोकून गेलो होतो. खाली वाकून दोन्ही हातांनी सलाम केला. परंतु माझी सारी मेहनत व्यर्थ गेली!

पत्नीच्या दागिन्यांवर माझी दृष्टी गेली. वडील बंधूंवर अपार श्रद्धा होती. त्यांच्या उदारतेला सीमा नव्हती. त्यांचे प्रेम पित्यासारखे होते.

मी पोरबंदरहून निघालो. राजकोटला येऊन सर्व गोष्टी सांगितल्या. जोशीजींची सल्लामसलत घेतली. त्यांनी कर्ज काढूनही मला पाठविण्याची शिफारस केली. मी माझ्या पत्नीच्या हिश्श्याचे दागिने काढून टाकण्याची सूचना केली. त्यातून दोनतीन हजार रूपयांपेक्षा जास्त येण्यासारखे नव्हते. बंधूंनी कसेही करून पैसे पुरे पाडण्याची प्रतिज्ञा केली.

आईची समजूत कशी पार पाडावी? तिने बारीक तपास सुरू केला होता. कोणी म्हणे, तरूण लोक विलायतेला जाऊन बहकतात; कोणी म्हणे, ते मांसाहार करतात; तर कोणी सांगत, दारूशिवाय चालायचेच नाही. आईने हे सर्व मला सांगितले. मी म्हटले, "पण तुला माझा विश्वास नाही®मी तुला फसविणार नाही; शपथ घेऊन सांगतो की या तिन्ही वस्तूंपासून मी दूर राहीन. तसा धोका असला, तर जोशीजी मला कसे जाऊ देतील ?"

आई म्हणाली, "मला तुझा विश्वास आहे. पण दूर देशात कसे होणार? माझी अक्कलच गुंग होते. मी बेचरजी स्वामींना विचारते. "बेचरजी स्वामी मोढवाण्यातून जैन साधू झाले होते. जोशीजीप्रमाणे ते पण आमचे सल्लागार होते. त्यांची मदत झाली. त्यांनी सांगितले, मी या मुलापासून या तिन्ही बाबतीत व्रत घेववितो, मग त्याला जाऊ देण्यास हरकत नाही येणार." त्यांनी प्रतिज्ञा

घेवविली व मी मांस, मदिरा आणि स्त्रीसंग यांपासून दूर राहण्याची प्रतिज्ञा केली. आईने परवानगी दिली.

हायस्कुलात समारंभ झाला. राजकोटचा एक तरूण विलायतला जातो, याचे लोकांना नवल वाटले. उत्तरादाखल मी थोडे लिहून नेले होते. पण तेही मोठया शिकस्तीनेच वाचू शकलो. माझे डोके गरगरत होते, शरीर कापत होते, एवढे मला आठवते.

वडील मंडळींचा आशीर्वाद घेऊन मुंबईस जाण्यास निघालो. मुंबईचा हा पहिलाच प्रवास; वडील बंधू बरोबर आले.

पण शुभकार्यात शंभर विघ्ने! मुंबईचे फाटक चटकन खुलण्यासारखे नव्हते.

१२. जातीबाहेर

मातेची आज्ञा व आशीर्वाद घेऊन व थोडया महिन्यांच्या अपत्याला पत्नीसह सोडून मी मोठया हौसेने मुंबईस पोचलो. पोचलो खरा, पण तेथे मित्रमंडळींनी बंधूंना सांगितले की, "जून-जुलै महिन्यांमध्ये हिंदी महासागरात तुफान असते आणि याची तर ही पहिलीच समुद्रावरची सफर. तरी याला दिवाळीनंतर म्हणजे नोव्हेंबर महिन्यात पाठविले पाहिजे." "त्यातच कोणीसे तुफानात सापडून कोठलीशी एक बोट बुडाल्याचे सांगितले. त्यामुळे वडील बंधू घाबरले. त्यांनी अशा तऱ्हेने जीव धोक्यात घालून मला लगेच पाठविण्याचे नाकारले, आणि मला मुंबईत मित्राकडे ठेवून स्वतः परत आपल्या नोकरीवर हजर होण्यासाठी राजकोटला गेले. एका मेव्हण्यापाशी पैसे ठेवून गेले, व कित्येक मित्रांपाशी मला मदत करण्याची शिफारस करून गेले.

मुंबईत माझा वेळ जाईना. मला विलायतेची स्वप्ने पडत.

मध्यंतरी ज्ञातीमध्ये खळबळाट झाला. ज्ञातीची सभा बोलाविण्यात आली. कोणीही मोढ वाणिया अद्यापपर्यंत विलायतेला गेला नव्हता. आणि मी चाललो, त्याअर्थी मला फैलावर घेतलेच पाहिजे! मला ज्ञातीच्या वाडीमध्ये हजर राहण्याबद्दल फर्मान आले. मी गेलो. मला एकाएकी धैर्य कोठून आले देव जाणे! हजर होण्यात मला यत्किंचितही संकोच किंवा भय वाटले नाही. ज्ञातीच्या प्रमुख शेठजींशी दूरचे नातेही होते. वडिलांचा व त्यांचा चांगला स्नेह संबंध होता. त्यांनी मला सांगितले ः

"ज्ञातीचे मत आहे की तू विलायतेला जायचा विचार केला आहेस, तो बरोबर नाही. आपल्या धर्मामध्ये समुद्र ओलांडून जाण्याची मनाई आहे. शिवाय, विलायतेत धर्म सांभाळता येणार नाही असे आम्ही ऐकतो. तेथे साहेब लोकांबरोबर खावे-प्यावे लागणार,"

मी जवाब दिला, " मला तर वाटते, की विलायतेला जाण्यात बिलकुल अधर्म नाही. मला तिकडे जाऊन विद्याभ्यासच करावयाचा आहे. शिवाय, ज्या गोष्टींबद्दल आपल्याला भीती वाटते, त्या गोष्टींपासून दूर राहण्याची मी माझ्या मातुश्रीपाशी शपथ घेतली आहे. त्यामुळे मी त्यांपासुन दूर राहू शकेन."

"पण आम्ही तुला सांगतो, की तिकडे धर्मपालन शक्यच नाही. तुझ्या वडिलांचा व माझा कशा तऱ्हेचा संबंध होता, ते तुला माहीतच आहे. माझे सांगणे तू मान्य केले पाहिजे," शेठ बोलले.

"आपल्याशी असलेला संबंध मला माहीत आहे. आपण मला वडिलांसमान आहात. परंतु या बाबतीत माझा निरूपाय आहे. विलायतेला जाण्याचा माझा निश्चय मी फिरवू शकत नाही. माझ्या वडिलांचे मित्र व सल्लागार, जे विद्वान ब्राम्हण आहेत, त्यांचे मत आहे की माझ्या विलायतेला जाण्यामध्ये काही वावगे नाही. माझ्या मातुश्रींची व बंधूंची परवानगीही मला मिळाली आहे," मी जवाब दिला.

"परंतु ज्ञातीचा हुकूम तू मानणार नाहीस?"

"माझा निरूपाय आहे. मला वाटते, की या बाबतीत ज्ञातीने मध्ये न पडणे बरे."

या उत्तराने शेठजींना क्रोध चढला. मला चारदोन सुनावल्या. मी गप्प राहिलो. शेठजींनी हुकूम सोडला ः

"या मुलाला आजपासून ज्ञातीबहिष्कृत समजण्यात येईल. जो कोणी त्याला मदत करील किंवा पोचवायला जाईल, त्याला ज्ञाती जाब विचारील व त्याला सव्वा रूपया दंड होईल."

माझ्यावर या ठरावाचा काहीएक परिणाम झाला नाही. मी शेठजींची रजा घेतली. माझ्या बंधूवर या ठरावाचा काय परिणाम होतो, ही एक विचारात घेण्यासारखी गोष्ट होती. ते भिऊन गेले तर? सुदैवाने ते भक्कम राहिले, आणि मला उत्तरी लिहिले, की ज्ञातीचा ठराव झाला तरी आपण स्वतः मला विलायतेला जाण्याच्या बाबतीत अटकाव करणार नाही.

ही गोष्ट घडल्यानंतर मी अधिकच अधीर झालो. बंधूंवर दडपण आले तर? दुसरेच काही विघ्न उपस्थित झाले तर? या काळजीत मी दिवस कंठीत होतो. इतक्यात बातमी मिळाली की ४ सप्टेंबर रोजी निघणाऱ्या बोटीने जुनागडचे एक वकील बॅरिस्टर होण्यासाठी जाणार आहेत. ज्या मित्रापाशी बंधूंनी माझ्याबद्दल शिफारस केली होती त्यांना मी भेटलो. त्यांनीही ही सोबत चुकवू नये असा सल्ला दिला. वेळ फार थोडा होता. बंधूंना तार केली आणि जाण्याची परवानगी मागितली. त्यांनी परवानगी दिली. मी मेव्हण्यापाशी पैसे मागितले. त्यांनी ज्ञातीच्या हुकुमाची अडचण सांगितली. ज्ञातीबाहेर पडून त्यांचे चालण्यासारखे नव्हते. मी आमच्या कुटुंबाच्या एका मित्राकडे जाऊन त्याजपाशी "भाडयाला वगैरे लागणारे पैसे मला द्या व बंधूपासून मागून घ्या" अशी विनंती केली. या मित्रांनी तसे करण्याचे कबूल केले; एवढेच नव्हे, तर मला प्रोत्साहनही दिले. मी त्यांचे आभार मानले, पैसे घेतले आणि तिकीट काढले.

विलायतेच्या प्रवासाचे सर्व सामान तयार करायचे होते. एक दुसरे अनुभवी मित्र होते, त्यांनी सामान तयार करविले. मला सगळेच विचित्र वाटले. काही आवडले, काही बिलकुल रूचेना. नेकटाय , की जो मी मागाहून हौसेने वापरू लागलो तो तर मुळीच आवडेना. आखूड जाकीट म्हणजे तर पोशाख करूनही नागवे राहण्यासारखे वाटले. परंतु विलायतेला जाण्याच्या उत्सुकतेपुढे या नापसंतीची कथा काय? बरोबर फराळाची सामग्रीही यथास्थित घेतली होती.

माझी जागा पण मित्रमंडळींनी ज्यंबकराय मजमुदारांच्याच (हे त्या जुनागडच्या वकिलांचे नाव≪खोलीमध्ये राखून घेतली. त्यांच्यापाशी माझी शिफारसही केली. ते तर प्रौढ वयाचे अनुभवी गृहस्थ होते. मी अठरा वर्षाचा, दुनियेचा अनुभव नसलेला अल्पवयी तरूण होतो. मजमुदारांनी माझ्याबद्दल काळजी करू नका असे मित्रांना सांगितले.

अशा तऱ्हेने सन १८८८ च्या सप्टेंबरच्या चौथ्या तारखेला मी मुंबई बंदर सोडले.

१३ . एकदाची विलायत तर गाठली „

बोट मला मुळीच लागली नाही . परंतु दिवस चालले, तसतसा मी गोंधळून जाऊ लागलो . स्टुअर्डजवळ बोलण्याचाही संकोच वाटे . इंग्रजीत बोलण्याची मला सवयच नव्हती . मजमुदाराखेरीजचे सर्व उतारू इंग्रज होते . त्यांच्याबरोबर बोलता येईना . ते माझ्याशी बोलण्याचा प्रयत्न करीत, तर माझी समजूत पडेना; आणि समजले तरी जवाब कसा द्यावा कळेना . प्रत्येक वाक्य बोलण्यापूर्वी मनात जुळवावे लागे . काटया-चमच्याने जेवता येईना . आणि कोणती वस्तू मांसाखेरीज आहे हे विचारण्याचे धैर्य होईना . त्यामुळे मी जेवण्याच्या टेबलाकडे कधी गेलोच नाही . खोलीतच जेवीत असे . बरोबर मेवामिठाई वगैरे घेतली होती, त्यावरच बहुतांशी चालवून नेले . मजमुदारांना कसलीच अडचण नव्हती . ते सर्वांबरोबर मिसळून गेले . डेकवरही मोकळेपणाने जात . मी मात्र सबंध दिवस खोलीत कोंडलेला राही . क्वचित डेकवर थोडी माणसे असतील अशा वेळी तेथे थोडा वेळ बसून परत येई . मजमुदार मला सर्वा बरोबर मिसळायला, मोकळेपणाने गप्पागोष्टी बोलायला समजावून सांगत . वकिलाची जीभ बोलकी पाहिजे असेही सांगत . स्वतःचे वकिलीचे अनुभव सांगत . इंग्रजी ही काही आपली भाषा नव्हे, तीत चुका व्हायच्याच, तरी पण दडपून बोलत गेले पाहिजे, वगैरे उपदेश करीत . परंतु मला माझा भिडस्तपणा सोडता येईना .

एका भल्या इंग्रजाला माझी दया आली, आणि त्याने माझ्याबरोबर बोलण्याचालण्यास सुरूवात केली . तो स्वतः वयाने मोठा होता . मी खातो काय, मी कोण, जाणार कोठे, कोणाशी बोलत चालत का नाही वगैरे प्रश्न तो विचारी .मला जेवणाच्या जागी चलण्याबद्दल सुचवी . मांस न खाण्याच्या माझ्या आग्रहासंबंधी ऐकून त्याला हसू आले . माझी दया येऊन तो म्हणाला, "येथपर्यंत (पोर्ट सय्यद येण्यापूर्वी≪ ठीक आहे . बिस्केच्या उपसागरात पोचलास की तू आपले विचार बदलशील . इंग्लंडात तर इतकी थंडी पडते, की मांसाशिवाय चालायचेच नाही ."

मी म्हटले, "मी ऐकले आहे, की तिकडे लोक मांसाहाराशिवाय राहू शकतात ."

ते म्हणाले, "ही खोटी गोष्ट असे समज . माझ्या ओळखीचा असा एकही गृहस्थ मला माहीत नाही की जो मांसाहार करीत नाही . हे पाहा,

मी दारू पितो, ती प्यायला मी तुला नाही सांगत; पण मांसाहार तर केलाच पाहिजे असे मला वाटते."

मी म्हटले, "तुमच्या सल्ल्यावद्दल मी आभार मानतो. परंतु मांस न खाण्यावद्दल मी माझ्या आईशी बांधलेला आहे. त्यामुळे मला मांस घेता येत नाही. जर त्याखेरीज चालतच नसेल तर मी परत हिंदुस्थानात जाईन, पण मांस नाही खाणार."

बिस्केचा उपसागर आला. तेथेही मांसाची जरूरी भासली नाही, किंवा दारूचीही भासली नाही. मांस न खाल्ल्यावद्दलची प्रमाणपत्रे जमविण्याची मला सूचना मिळाली होती. म्हणून त्या इंग्रज मित्रापाशी मी प्रमाणपत्र मागितले. त्याने ते आनंदाने दिले. मी ते काही काळपर्यंत धनाप्रमाणे जपून ठेवले. मागाहून मला कळले, की प्रमाणपत्रे तर मांस खाऊन-सवरूनही मिळविता येतात! त्यामुळे माझा त्यांच्यावद्दलचा मोह नाहीसा झाला. जर माझ्या शब्दावर विश्वास नसेल, तर असल्या बाबतीत प्रमाणपत्रे दाखवून तरी मला कसला फायदा मिळवायचा असणार?

कसावसा प्रवास पुरा करून आम्ही साउदॅम्टन बंदरात येऊन पोचलो. त्या दिवशी शनिवार होता एवढे मला स्मरण आहे. बोटीवर मी काळे कपडे वापरीत असे. मित्रांनी माझ्यासाठी पांढ-या फ्लॅनेलची एक कोट-पाटलोण शिवविली होती. ती मी विलायतेत उतरताना वापरण्याचे ठरविले होते. सफेत कपडे जास्त शोभिवंत दिसतील अशी समजूत! मी हे फ्लॅनेलचे कपडे घालून उतरलो. सप्टेंबर अखेरचे दिवस होते. असले कपडे वापरणारा मी एकटाच दिसत होतो. माझ्या पेटया आणि त्यांच्या किल्ल्या तर ग्रिंडले कंपनीचे गुमास्ते अगोदरच घेऊन गेले होते. बाकीचे सर्व करतील तसे आपण करायचे असा विचार करून मी माझ्या किल्ल्याही देऊन टाकल्या!

माझ्यापाशी शिफारशीची चार पत्रे होती ः डॉक्टर प्राणजीवन मेहता, दलपतराम शुक्ल, राजपुत्र रणजितसिंहजी आणि दादाभाई नौरोजी यांच्यावर. मी साउदॅम्टनहून डॉक्टर मेहतांना तार केली. बोटीमध्ये आम्हाला कोणी व्हिक्टोरिया हॉटेलमध्ये उतरण्याची सल्ला दिली. त्यामुळे मजमुदार आणि मी तेथे गेलो. सफेत कपडयांच्या शरमेमुळे माझी चुळबुळ अगोदरच चालली होती. त्यातच आणखी हॉटेलात जाताच समजले, की दुसऱ्या दिवशी रविवार असल्यामुळे सोमवारपर्यंत ग्रिंडलेकडून सामान येणार नाही. त्यामुळे माझा गोंधळच उडाला.

सातआठ वाजता डॉ. मेहता आले. त्यांनी प्रेमाने माझी थट्टा केली. मला माहिती नसल्यामुळे मी त्यांची रेशमाने मढविलेली केसाळ टोपी पाहायला हातात घेतली, आणि तिच्यावर उलटा हात फिरवला. त्यामुळे टोपीची लव उभी झाली. डॉ. मेहतांनी ते पाहताच मला लगेच थांबवले. पण गुन्हा तर होऊन चुकला होता. पुनः कधी होणार नाही, एवढाच त्यांच्या थांबविण्याचा परिणाम झाला.

येथून माझ्या युरोपीय रीतिरिवाजांचा पहिला धडा सुरू झाला असे म्हणता येईल. डॉ. मेहता हसत हसत अनेक गोष्टींबद्दल समजून देत होते ः कोणाच्याही वस्तूला हात लावू नये; हिंदुस्थानात कोणाचीही ओळख होताच जे प्रश्न सहजी विचारता येतात, तसले प्रश्न येथे विचारावयाचे नाहीत; बोलताना आवाज उंच चढवायचा नाही; हिंदुस्थानात साहेबांशी बोलताना 'सर' म्हणण्याचा प्रघात आहे, तो अनावश्यक आहे; 'सर' हे फक्त नोकर आपल्या धन्याला किंवा वरिष्ट अमलदाराला उद्देशून बोलतो. शिवाय, त्यांनी हॉटेलात राहण्याच्या खर्चाचीही गोष्ट काढली; आणि कोणाच्या खासगी कुटुंबात राहण्याची जरूर पडेल असे सुचविले. याबद्दलचा जास्त विचार सोमवारपर्यंत तहकूब राहिला. कित्येक शिफारसपत्रे देऊन डॉ. मेहतांनी निरोप घेतला.

आम्हा दोघांना तर हॉटेलात येऊन फशी पडल्यासारखे झाले. हॉटेल पण महागडे. माल्टाला एक सिंधी उतारू चढले होते. त्यांची व मजमुदारांची चांगली मैत्री जमली होती. हे सिंधी उतारू लंडनचे चांगले माहितगार होते. त्यांनी आमच्यासाठी दोन खोल्या ठरवून देण्याचे काम अंगावर घेतले. आम्ही मान्य केले आणि सोमवारी सामान हाती येताच बिल चुकवून त्या सिंधी गृहस्थाने ठरविलेल्या खोल्यांत प्रवेश केला. मला आठवते, की माझ्या वाटयाचे हॉटेलचे बील जवळजवळ तीन पौंड होते. मी तर थक्कच होऊन गेलो. तीन पौंड भरूनही पोटाचे हालच,, हॉटेलातील पदार्थांपैकी कोणताच आवडेना. एक वस्तू घ्यावी, ती आवडली नाही म्हणून दुसरी घ्यावी, पण पैसे मात्र दोहोंचेही दिले पाहिजेत. माझा आधार अजून मुंबईहून आणलेल्या फराळावर होता, असे म्हणण्यास हरकत नाही.

मला तर या खोल्यांत सुद्धा मुळीच करमेना. एकसारखी आपल्या देशाची आठवण होई. मातेचे प्रेम मूर्तिमंत पुढे उभे राही. रात्र पडली म्हणजे रडे कोसळे. घरच्या अनेक प्रकारच्या स्मरणांच्या चढाईपुढे निद्रा येणार तरी कोठून? हे दुःख कोणाजवळ बोलून दाखविण्याचीही सोय नव्हती. बोलून उपयोग तरी काय? कोणत्या उपायाने मनाचे समाधान होईल ते माझे मलाही समजेना.

(क्रमश ः≪

लोक विचित्र, राहणी विचित्र, घरे पण विचित्र! राहण्याची रीतभात सदरहूप्रमाणच. काय बोलल्याने किंवा काय केल्याने या रीतिभातींच्या नियमांचा भंग होत असेल त्याचाही पत्ता नाही. त्यातच भरीला खाण्यापिण्याचे बंधन; आणि खाता येण्यासारखे जिन्नस, ते शुष्क आणि नीरस लागत. त्यामुळे माझी स्थिती आडकित्त्यात सापडलेल्या सुपारीसारखी झाली. विलायत तर आवडत नाही, आणि परत स्वदेशी जाण्याची सोय नाही. विलायतेत आलो. त्याअर्थी तीन वर्षे पुरी करण्याचा निर्धार होता.

१४. माझी पसंती

डॉ. मेहता सोमवारी मला व्हिक्टोरिया हॉटेलात भेटण्यास गेले. तेथे त्यांना आमचा नवा पत्ता मिळल्यावरून नवीन ठिकाणी आले. माझ्या मूर्खपणामुळेच मला आगबोटीत गजकर्ण झाले होते. बोटीत खाऱ्या पाण्याचे स्नान असे. खाऱ्या पाण्यात साबण विरघळत नाही. पण माझी तर समजूत अशी की साबण वापरण्यातच सभ्यपणा आहे. त्यामुळे शरीर साफ होण्याऐवजी चिकट होई. त्यामुळे गजकर्ण झाले. डॉक्टरांना दाखविले. त्यांनी मला दाहक औषध - ॲसेटिक ॲसिड-दिले. या औषधाने मला चांगलेच रडवले. डॉ. मेहतांनी आमची खोली वगैरे पाहिली आणि डोके हालविले. "ही जागा नाही चालणार. या देशात येऊन नुसते पुस्तकी शिक्षण घेण्यापेक्षा येथील अनुभव घेण्याचेच जास्त महत्त्व आहे. त्यासाठी कोणत्या तरी कुटुंबात राहणे जरूरीचे आहे. परंतु तत्पूर्वी थोडेसे शिक्षण घेण्यासाठी तुम्ही रु कडे राहावे असा मी विचार केला आहे. तिकडे तुम्हाला घेऊन जातो."

मी ती सूचना आभारपूर्वक मान्य केली. त्या मित्राकडे गेलो. त्यांनी माझ्या बडदास्तीत काही न्यून ठेविले नाही. माझी आपल्या सख्ख्या भावाप्रमाणे काळजी घेतली. इंग्रजी रीतिरिवाज शिकवले. इंग्रजीत थोडेफार बोलण्याची सवय त्यांनीच पाडली असे म्हणता येईल.

माझ्या खाण्यापिण्याचा प्रश्न फार बिकट होऊन राहिला. मीठ-मसाल्याखेरीजच्या भाज्या आवडत ना. माझ्यासाठी काय शिजवावे हेच घरधनीणबाईला सुचेना. सकाळी ओटच्या पिठाची लापशी होत असे, त्यामुळे पोट काही तरी भरे; पण दुपारी व रात्री उपासमर होई. मित्र मांसाहार करण्याबद्दल रोज समजूत घाली. मी आपला प्रतिज्ञेची आडकाठी सांगून स्वस्थ बसे. त्यांच्याशी

वाद घालण्याची माझी ताकद नव्हती. दुपारी फक्त रोटी आणि तांदुळजाची भाजी व मुरंबा यावर राहत असे. रात्रीही तेच खाणे. मला असे दिसले, की रोटीचे दोनतीन तुकडेच घेणे प्रशस्त; जास्त मागण्याची लाज वाटे. मला भरपूर खाण्याची सवय होती. जठराग्नि प्रदीप्त होता आणि त्याची मागणी खूप असे. दुपारी काय किंवा संध्याकाळी काय, दुधाचे नाव नाही. माझी अशी स्थिती पाहून मित्र एक दिवस चिडले, आणि म्हणतात, "हे बघ, तू माझा सख्खा भाऊ असतास तर मी तुला खात्रीने परत लावून दिले असते. निरक्षर आईला येथील स्थिती जाणून न घेता दिलेल्या वचनाची किंमत ती काय? त्याला प्रतिज्ञा म्हणताच येत नाही. मी तुला सांगतो, की कायद्याच्या दृष्टीनेही ती प्रतिज्ञा होत नाही. असल्या प्रतिज्ञेला चिकटून राहणे म्हणजे निव्वळ भ्रम आहे. आणि असा भ्रम उराशी बाळगून राहिलास तर तुला या देशातून काहीच मिळवून स्वदेशी जाता येणार नाही. तू तर म्हणतोस की तू मांस खाल्ले आहेस, तुला ते आवडलेही. जेथे खाण्याची मुळीच जरूर नव्हती तेथे खाल्लेस, आणि खाण्याची खास जरूर आहे तेथे वर्ज्य; काय आश्चर्य आहे,"

माझ्याकडून एक नाही की दोन नाही,"

असले युक्तिवाद रोज चालत. बहात्तर रोग बरे करणारा एक नन्नाचा पाढाच माझ्यापाशी होता. मित्र जसजशी माझी समजूत घालण्याचा प्रयत्न करीत, तसतशी माझी दृढता वाढत जाई. रोज ईश्वरापाशी रक्षणाची याचना करीत असे आणि ते रक्षण मला मिळेही. ईश्वर म्हणजे काय ते मला कळत नव्हते. परंतु त्या रंभेने शिकविलेली श्रद्धा आपले काम करून राहिली होती.

एके दिवशी मित्रांनी माझ्यापाशी बेंथॅमचा ग्रंथ वाचण्यास सुरूवात केली. उपयुक्ततावादासंबंधी वाचले. मी घाबरलो. भाषा अवघड. मला कळताना मारामार! मित्र अर्थ समजावून सांगू लागले. मी उत्तर दिले ः

"मला तुम्ही क्षमा करावी अशी माझी इच्छा आहे. असले सूक्ष्म प्रश्न मला समजत नाहीत. मांस खाल्ले पाहिजे हे मी कबूल करतो. परंतु माझ्या प्रतिज्ञेचे बंधन मी तोडू शकत नाही. याबद्दल मला युक्तिवाद करता येणार नाही. युक्तिवादात मी तुम्हाला जिंकू शकणार नाही, याबद्दल माझी खात्रीच आहे. परंतु मला मूर्ख समजून किंवा हट्टी समजून या बाबतीत तुम्ही मला सोडून द्यावे. तुमचे प्रेम मला समजते. तुमचा हेतू समजतो. मी तुम्हाला आपले परमहितेच्छु मानतो. तुम्हाला वाईट वाटते त्यामुळेच तुम्ही मला आग्रह करता हेही मला दिसतेच आहे. पण माझा निरूपाय आहे. प्रतिज्ञेचा भंग होणार नाही."

मित्र पाहत राहिले. त्यांनी पुस्तक बंद केले. "बस्स; आता मी वाद करणार नाही" असे म्हणून गप्प बसले. मला बरे वाटले. तेव्हापासून त्यांनी युक्तिवाद करण्याचे सोडून दिले.

पण माझ्यावद्दल त्यांना वाटणारी चिंता दूर झाली नाही. ते विडी पीत असत, दारू पीत असत. मला त्यापैकी एकही गोष्ट करण्यावद्दल त्यांनी सांगितले नाही; उलट, त्या न करण्यावद्दल सांगत. मांसाहाराच्या अभावी मी अशक्त होईन आणि इंग्लंडात मला मोकळेपणाने राहता येणार नाही याची त्यांना चिंता वाटे.

याप्रमाणे एक महिन्यापर्यंत मी नवशिक्या म्हणून उमेदवारी केली. मित्रांचे घर रिचमंडमध्ये होते. त्यामुळे लंडनला आठवडयातून एकदोन वेळीच जाणे होई. आता मला एखाद्या कुटुंबात ठेवले पाहिजे असा विचार डॉ. मेहता व दलपतराम शुक्ल यांनी केला. भाई शुक्ल यांनी वेस्ट केन्सिग्टनमध्ये एका ॲग्लो-इंडियनाचे घर शोधले आणि मला तेथे ठेवले. घरधनीणबाई विधवा होती. तिला माझ्या मांसत्यागाची गोष्ट सांगितली. म्हातारीने माझी व्यवस्था करण्याचे कबूल केले. मी तेथे राहिलो. येथे माझे दिवस उपासमारीत जाऊ लागले. मी घरून मिठाई वगैरे खाण्याचे जिन्नस मागवले होते, ते अजून आले नव्हते. सर्वच आळणी लागे. म्हातारी रोज विचारपूस करी; पण ती तरी काय करणार? शिवाय, अजून मी भिडस्तच होतो. त्यामुळे जास्त मागण्याचा संकोच वाटे. बाईला दोन मुली होत्या. त्या आग्रहपूर्वक थोडी आणखी रोटी घालीत; परंतु त्या विचाऱ्यांना काय माहीत, की त्यांची सगळी रोटी खाऊन टाकीन, तेव्हा कुठे माझे पोट भरण्यासारखे होते!

परंतु आता मला पंख फुटू लागले होते. अजुन अभ्यास सुरू झाला नव्हता. जेमतेम वर्तमानपत्रे वाचू लागलो होतो. हा भाई शुक्लांचा प्रताप होय. हिंदुस्थानात मी कधी वर्तमानपत्रे वाचली नव्हती. पण अभ्यासाने ती वाचण्याची आवड उत्पन्न करू शकलो. 'डेली न्यूज,' 'डेली टेलिग्राफ' आणि 'पॅलमॅल गॅझेट' एवढया पत्रांवरून नजर फिरवीत असे. पण त्यात सुरवातीला फार तर एक तास जात असेन.

मी आता हिंडणे सुरू केले. मला निरामिष, म्हणजे शाकाहार देणारे भोजनागृह शोधायचे होते. अशा तऱ्हेच्या काही खानावळी आहेत असे घरधनिणीनेही सांगितले होते. मी रोज दहावारा मैल चालत असे. स्वस्तशा भोजनगृहात जाऊन पोट भरून घेई, परंतु समाधान होईना. अशा तऱ्हेने

भटकता भटकता मी एक दिवस फेरिंग्डन स्ट्रीटमध्ये जाऊन पोचलो, व 'व्हेजिटेरियन रेस्टोरॉं (शाकाहारी भोजनगृह≪ हे नाव वाचले. लहान मुलाला आवडीची वस्तू मिळाल्याने जसा आनंद व्हावा तसा मला झाला. मी हर्षाने वेडा होऊन आत शिरणार त्यापूर्वीच दरवाजाजवळील काचेच्या खिडकीत विकायची पुस्तके दिसली; त्यामध्ये मी सॉल्टचे 'अन्नाहाराचे समर्थन' या नावाचे पुस्तक पाहिले. एक शिलींग देऊन विकत घेतले, आणि जेवायला बसलो. इंग्लंडात आल्यानंतर पोट भरून खायला प्रथम येथे मिळाले. ईश्वराने माझी भूक शांत केली,,

सॉल्टचे पुस्तक वाचले. माझ्या मनावर त्याचा उत्कृष्ट परिणाम झाला. हे पुस्तक वाचल्या दिवसापासून मी स्वेच्छेने म्हणजे बुद्धिपूर्वक शाकाहाराच्या मताचा झालो. मातेपाशी केलेली प्रतिज्ञा आता मला विशेष आनंददायी होऊन राहिली. अजूनपर्यंत मी '' सर्व लोक मांसाहारी बनतील तर चांगले '' असे मानीत होतो. आणि प्रथम केवळ सत्त्यपालनार्थ व मागून प्रतिज्ञापालनार्थच मांसत्याग करीत होतो. तसेच पुढे कधी काळी स्वतः उघडपणे मनमुराद मांस खाऊ लागून इतरांनाही मांसाहाराच्या कंपूत ओढण्याची उमेद बाळगीत होतो. परंतु आता याच्या उलट, स्वतः शाकाहारी राहून इतरांना तसे बनविण्याची इच्छा उत्पन्न झाली.

१५. 'सभ्य' वेशात

अन्नाहारावरील माझी श्रद्धा दिवसानुदिवस वाढत चालली. सॉल्टच्या पुस्तकाने आहाराच्या विषयावर जास्त वाचण्याची माझी जिज्ञासा तीव्र केली. मी तर मिळाली तेवढी पुस्तके विकत घेतली आणि वाचून काढली. त्यापैकी हॉवर्ड विल्यम्सच्या 'आहारनीति' नावाच्या पुस्तकामध्ये निरनिराळया काळचे ज्ञानी पुरूष, अवतार, पैगंबर, इत्यादींच्या आहारांचे व आहारविषयक विचारांचे वर्णन आहे. पायथागोरस,* येशू इत्यादि लोक केवळ अन्नाहारी होते असे सिद्ध करण्याचा त्यात प्रयत्न केलेला आहे. डॉ. मिसेस ॲना किंग्स्फर्डचे 'उत्तम आहारपद्धति' हे पुस्तकही चित्ताकर्षक होते. शिवाय डॉ. ॲलिन्सनच्या आरोग्यविषयक लेखांचीही पुष्कळ मदत झाली. औषधांऐवजी फक्त आहारातील फेरफारांनीच रोग्याला बरे करण्याच्या पद्धतीचे त्यांनी समर्थन केले आहे. डॉ. ॲलिन्सन स्वतः अन्नाहारी होते, व रोग्यांना फक्त अन्नाहाराचीच ते शिफारस करीत असत.

---

*२५00 वर्षांपूर्वी होऊन गेलेला एक ग्रीक तत्ववेत्ता.

या सर्व पुस्तकांच्या वाचनाचा परिणाम असा झाला, की माझ्या जीवनामध्ये आहारविषयक प्रयोगांनी महत्त्वाचे स्थान पटकावले. त्या प्रयोगांमध्ये प्रथम आरोग्याच्या दृष्टीला प्रधान स्थान होते. मागून धार्मिक दृष्टीला श्रेष्ठ स्थान मिळाले.

इकडे त्या माझ्या मित्रांची माझ्याबद्दलची काळजी दूर झाली नव्हती. त्यांना माझ्यावरील प्रेमामुळे वाटे, की मी मांस खाल्ले नाही तर अशक्त बनेन; एवढेच नव्हे, तर 'ठोंब्या,'च राहीन. कारण की मला इंग्रज समाजामध्ये मिसळताच येणार नाही. मी अन्नाहारावरील पुस्तके वाचीत असतो, हे त्यांना कळले होते. त्यांना अशी धास्ती पडली, की असल्या वाचनाने मी भ्रमिष्ट बनून जाईन, प्रयोगाखालीच माझा जन्म वाया जाईल, मला साधावयाचे ते मी विसरून जाईन आणि पढतमूर्खासारखी माझी स्थिती होऊन राहिल! म्हणून मला सुधारण्याचा त्यांनी एक अखेरचा प्रयत्न केला. मला नाटकाला येण्याबद्दल आमंत्रण दिले. तिकडे जाण्यापूर्वी मी त्यांच्याबरोबर हॉबर्न -भोजनगृहात जेवायचे होते. हे भोजनगृह म्हणजे माझ्या दृष्टीने राजमहाल होता. व्हिक्टोरिया-हॉटेल सोडल्यानंतर असल्या भोजनगृहात जाण्याचा हा माझा पहिलाच प्रसंग होता. व्हिक्टोरिया-हॉटेलातील अनुभवाचा काही उपयोग नव्हता. कारण, तेथे तर मी शुद्धीवरच नव्हतो म्हटले तरी चालेल. आम्ही दोघाजणांनी एक टेबल धरले. सभोवार शेकडो लोक होते. मित्राने पहिले वाढप मागविले. ते 'सूप' होते. मी बुचकळ्यात पडलो. मित्राला कसे विचारावे? म्हणून मी वाढणा-याला जवळ बोलावले.

मित्र समजला. चिडून मला विचारले,

"काय झाले?"

मी हळूच संकोचपूर्वक म्हटले :

"यात मांस आहे की काय ते मला विचारावयाचे आहे."

"असला जंगलीपणा या गृहात खपणार नाही. तुला असली कटकट लावायची असेल, तर तू बाहेर जाऊन एखाद्या बारक्या भोजनगृहात खाऊन ये आणि बाहेर माझी वाट पाहत बैस."

या सांगण्याने मला आनंद झाला. मी उठून गेलो, आणि दुसरी खाणावळ शोधू लागलो. शेजारीच एक अन्नाहार देणारे भोजनगृह होते, परंतु ते बंद होऊन गेले होते. आता काय करावे ते मला सुचेना. मी उपाशी राहिलो. आम्ही नाटकाला गेलो. मित्राने झाल्या प्रकाराबद्दल चकार शब्दही काढला नाही. मला तर बोलण्याची जरूरच नव्हती.

(क्रमश :≪

पण हे आम्हा उभयतांमधील शेवटचे प्रेमयुद्ध होय. आमचा संबंध तुटला नाही, किंवा आमच्यात वितुष्टही आले नाही. त्यांच्या या सर्व प्रयत्नांच्या मुळाशी असलेले त्यांचे मजवरील प्रेम मला दिसत होते. त्यामुळे विचार व आचार भिन्न असताही माझा त्यांच्याविषयीचा आदर वृद्धिंगतच झाला.

परंतु मला वाटले, की त्यांना माझ्यासंबंधी वाटत असलेली भीती नाहीशी केली पाहिजे. मी निश्चय केला, की आता जंगली राहायचे नाही. सभ्यपणाची लक्षणे संपादन करायची आणि अन्य तऱ्हेने समाजामध्ये मिसळण्यास लायक बनून अन्नाहाराच्या बाबतीतील माझा विक्षिप्तपणा झाकून टाकायचा.

मी 'सभ्यपणा' संपादण्याचा छचोरपणाचा मार्ग पत्करला. तो माझ्या आवाक्याच्याही बाहेरचा होता.

विलायती फॅशनचे खरे, तरी पण मुंबईत कापून शिवलेले कपडे उच्च इंग्रज समाजामध्ये शोभणार नाहीत, म्हणून 'आर्मी अँड नेव्ही' स्टोअरमध्ये कपडे करविले. एकोणीस शिलींग (ही किंमत त्या काळच्या मानाने फारच मोठी म्हटली पाहिजे≪ किमतीची 'चिमणी' टोपी माथ्यावर चढविली. एवढयाने समाधान न होता बॉड स्ट्रीटमध्ये म्हणजे जेथे विशेष शौकीन लोकांचे कपडे शिवले जात, तेथे जाऊन दहा पौंड पाण्यात टाकून संध्याकाळी घालायचा पोशाख बनविला. भोळया व उदार दिलाच्या वडील बंधूंमार्फत खास सोन्याचा शेडा, जो दोन्ही खिशात अडकवून लटकवितात मागविला; आणि तो मिळालाही. तयार बांधलेला टाय वापरणे हा शिष्टाचार समजत नाहीत, म्हणून टाय बांधण्याची कला हस्तगत करून घेतली. घरी तर आरसा हजामतीच्या दिवशीच पाहायला मिळायचा; परंतु येथे तर मोठया आरशासमोर उभे राहून टाय बरोबर बांधण्यात आणि केस चापून भांग पाडण्यात रोज दहाएक मिनिटांचा तरी व्यय व्हायचाच. केस नरम नव्हते, त्यामुळे त्यांना चांगले वळवून राखण्यासाठी रोज ब्रशबरोबर (ब्रश म्हणजे केरसुणीच की नाही?≪ लढाई होई. आणि टोपी घालता काढताना भांग सांभाळण्यासाठी हात डोक्याकडे गेलाच म्हणून समजावे. शिवाय, मधून मधून चारचौघांत बसलो असताना भांगावरून हात फिरवून केस जेथल्या तेथे राखण्याची निराळीच आणि सभ्यपणाची क्रिया चालायचीच,,

परंतु एवढी टापटीपही पुरेशी नव्हती. नुसत्या सभ्य पोशाखाने थोडेच सभ्य होता येणार? सभ्यपणाचे इतर काही बाह्य प्रकारही मी समजून घेतले होते, आणि त्याचाही अभ्यास करायचा होता. सभ्य गृहस्थाला नाचता आले

(क्रमश ः≪

पाहिजे. त्याला फ्रेंचही नीट आले पाहिजे. कारण की फ्रेंच ही इंग्लंडचा शेजारी फ्रान्स त्याची भाषा होती. आणि सबंध युरोपची राष्ट्रभाषाही होती; आणि माझी युरोपभर हिंडण्याची इच्छा होती. शिवाय, सभ्य गृहस्थाला छटादार भाषणही करता आले पाहिजे. मी नृत्य शिकून घेण्याचा निश्चय केला. एका वर्गात दाखल झालो. एका सत्राचे तीनएक पौंड भरले. तीन आठवडयांत सुमारे सहा धडे घेतले असतील. बरोबर तालबद्ध पाऊल पडेना. पियानो वाजे ,परंतु त्याच्या सुरांचा अर्थ काय याचा पत्ता लागेना! 'एक, दोन, तीन' असा क्रम चाले; परंतु. त्याच्या मधली अंतरे पियानोच दर्शवी, ती काही लक्षात येत ना. तर मग आता? आता तर बावाजीच्या मांजरीसारखी स्थिती झाली. उंदरांचे निवारण करण्यासाठी मांजर, मांजरासाठी गाय अशा तऱ्हेने बावाजीचा परिवार वाढला. व्हायोलिन वाजवायला शिकलो म्हणजे तालसुराची माहिती होईल. व्हायोलिन विकत घेण्यात तीन पौंड कृष्णार्पण केले, आणि आणखी काही ते शिकण्यासाठी! भाषण करण्यास शिकण्यासाठी तिसऱ्या शिक्षकाचे घर धुंडाळले, त्याच्याही हातावर एक गिनी ठेवली. बेलचे 'स्टॅंडर्ड इलोक्युशनिस्ट' घेतले. पिटचे भाषण सुरू करविले!

या बेलसाहेबांनी* माझ्या कानात घंटा वाजविली. मी सावध झालो.

मला इंग्लंडात जन्म थोडाच काढायचा आहे? छटादार भाषण करायला शिकून मी करणार काय? नाच नाचून मी सभ्य कसा बनणार? व्हायोलिन शिकायचे तर स्वदेशीही शिकता येईल. मी विद्यार्थी आहे. मला विद्याधन जोडले पाहिजे. मला माझ्या धंद्याला जरूरी ती तयारी केली पाहिजे. माझ्या सद्वर्तनावरून मला सभ्य म्हटले तर ठीकच झाले. नाही तर तो नाद सोडून दिला पाहिजे.

या विचारांच्या तंद्रीत असतानाच मी वरील आशयाच्या उद्‌गारांनी भरलेले पत्र वक्तृत्व-शिक्षकाला पाठविले. त्यांच्यापाशी मी दोन की तीनच धडे घेतले होते. नृत्य शिकविणाऱ्या बाईलाही तसलेच पत्र लिहिले. व्हायोलिन-शिक्षकिणीकडे व्हायोलिन घेऊन गेलो. येईल त्या किंमतीला ते विकून टाकण्याची तिला परवानगी दिली. तिच्याशी काहीसा मित्रत्वाचा संबंध जुळला होता, म्हणून तिच्याशी माझ्या मोहाची गोष्ट बोललो. कृत्य इत्यादिंच्या उठाठेवीतून मोकळे होण्याचा माझा विचार तिला पसंत पडला.

---

* बेल हे पुस्तककर्त्याचे नाव; परंतु त्या शब्दाचा अर्थ घंटा असाही आहे.

'सभ्य बनण्या' चा हा माझा नाद तीनएक महिने चालला असेल. पोशाखाची टापटीप कित्येक वर्षेपर्यंत टिकली. पण मी विद्यार्थी बनलो.

१६. फेरफार

नृत्य इत्यादींच्या माझ्या प्रयोगांवरून तो काळ स्वच्छंदाचा होता, असे कोणी समजू नये. त्यात समजुतीचाही काही भाग होता हे वाचकांच्या ध्यानात आले असेल. या मोहाच्या काळीही मी अमुक अंशाने, सावधान होतो. पैन् पैचा हिशेब ठेवीत असे. खर्चाचेही मोजमाप होते. दर महिन्याला पंधरा पौंडाहून जास्त खर्च करायचा नाही असा निश्चय केला होता. बस (मोटार≪मधून जाण्याचा किंवा टपालाचाही खर्च टिपून ठेवीत असे आणि झोपण्यापूर्वी नेहमी मेळ घेत असे. ही सवय शेवटपर्यंत कायम राहिली. आणि मला माहीत आहे, की त्यामुळे सार्वजनिक आयुष्यात माझ्या हस्ते लाखो रूपयांच्या उलाढाली झाल्या, त्यात मी योग्य काटकसर करू शकलो, आणि जेवढया चळवळी माझ्या देखरेखीखाली चाललल्या त्यात मी कधीही कर्ज केलेले नाही. उलट, प्रत्येकीत काही ना काही जमेच्या बाजूला राहिलेले आहे. प्रत्येक तरूण मनुष्याने स्वतःला मिळणाऱ्या थोडयाशा रूपयांचाच हिशेब काळजीपूर्वक ठेवला, तर त्याचा फायदा जसा पुढे मला व समाजाला मिळाला, तसा तो त्यालाही मिळेन.

माझ्या राहणीवर माझी कडक नजर होती. त्यामुळे किती खर्च करणे योग्य हे माझ्या लक्षात आले. आता मी खर्च अर्धा करून टाकण्याचा विचार केला. हिशेब तपासताना मला दिसले, की माझा गाडीभाडयाचा खर्च पुष्कळच-वाजवीपेक्षा बराच जास्त-होत होता. शिवाय कुटुंबात राहिल्यामुळे, काही ठराविक रक्कम आठवडयाला खर्च केल्याखेरीज गत्यंतरच नव्हते. कुटुंबातल्या माणसांना एखाद्या दिवशी बाहेर जेवायला नेण्याचा शिष्टाचार पाळणे जरूर होते; शिवाय, एखाद्या वेळेस त्यांच्याबरोबर कोठे तरी मेजवानीला जावे लागल्यास तेथे गाडीभाडयाचा खर्च व्हावयाचाच. बरोबर मुलगीबिलगी असली तर तिचा खर्च तिच्यावर टाकणे योग्य नव्हे. शिवाय, बाहेर गेले की घरी जेवायला जाता येत नसे. तेथे पैसे दिलेले असायचेच आणि पुनः बाहेर खाण्याचे पैसे दुसरे दिलेच पाहिजेत. अशा रीतीने होणारा फाजील खर्च वाचविता येईल असे दिसून आले. भिडेखातरच खर्च होत होता तोही वाचेल, ही गोष्ट लक्षात आली.

(क्रमश ः≪

आतापर्यंत इतर कुटुंबात राहत होतो. त्याऐवजी स्वतःची खोली घेऊन राहावे असा विचार केला. कामाच्या सोयीप्रमाणे तसेच अनुभव मिळावा म्हणून निरनिराळ्या मोहल्ल्यांत बिऱ्हाड बदलावे असाही विचार केला. घरे अशा ठिकाणी पसंत केली, की तेथून कामाच्या जागी अर्ध्या तासात चालत जाता यावे, आणि गाडीभाडे वाचावे. त्यापूर्वी नेहमी इच्छित ठिकाणी जाण्यासाठी गाडीभाडे खर्चावे लागे, आणि पुनः फिरायला जाण्यासाठी निराळा वेळ काढावा लागत असे. आता कामावर जातानाच फिरणे होऊन जाईल अशी व्यवस्था झाली. आणि ह्या व्यवस्थेमुळे मी रोज ८-१० मैल सहज फिरत असे. मुख्यतः ह्या एकाच सवयीमुळे इंग्लंडात मी क्वचितच आजारी पडलो असेन. शरीर चांगले कसले. कुटुंबात राहण्याचे सोडून दोन खोल्या भाडयाने घेतल्या; एक निजण्यासाठी आणि दुसरी बसण्या-उठण्यासाठी. येथून माझ्या विलायतेमधील जीवनक्रमातील दुसरा भाग सुरू झाला असे म्हणण्यास काही हरकत नाही. अजून तिसरा फेरफार ह्यानंतर व्हावयाचा होता.

अशा रीतीने अर्धा खर्च वाचला. पण वेळेचे काय? मला माहीत होते की बॅरिस्टरीच्या परीक्षेसाठी फारशा अभ्यासाची जरूर नव्हती. त्यामुळे धीर वाटत होता. इंग्रजीचे माझे अर्धकच्चे ज्ञान मला नेहमी टोचत होते. लेलीसाहेबांचे 'तू बी.ए. हो, नंतर ये' हे शब्द मला सलत होते. बॅरिस्टरीच्या अभ्यासाशिवाय दुसरा अभ्यासही केला पाहिजे. यासाठी मी ऑक्सफर्ड-केम्ब्रिजची माहिती मिळवली. कित्येक मित्रांना भेटलो. त्यावरून दिसले, की तेथे गेले असता खर्च फार वाढणार, आणि तेथील अभ्यासक्रमही लांबलचक. मला तीन वर्षांवर राहणे शक्य नव्हते. एका मित्राने सांगितले, "जर तुला एखादी कठीण परीक्षाच द्यायची असली, तर तू लंडनची मॅट्रिक्युलेशन पास हो. त्यासाठी मेहनत भरपूर करावी लागेल, आणि सामान्य ज्ञान वाढेल. खर्च तर मुळीच वाढणार नाही." ही सूचना मला आवडली. परीक्षेचे विषय पाहतो तो मनाने उलट खाल्ली. लॅटीन आणि दुसरी एक भाषा आवश्यक. लॅटीनचा अभ्यास कसा व्हावा? पण मित्राने सुचविले की, "वकिलाला लॅटीन भाषेचा फार उपयोग होतो. लॅटीन जाणणाऱ्याला कायद्यांची पुस्तके समजणे सोपे जाते. शिवाय, रोमन लॉच्या परीक्षेत तर एक प्रश्न फक्त लॅटीन भाषेतच असतो आणि लॅटीन शिकल्यास इंग्रजी भाषेवरचा तावाही वाढेल." ह्या सर्व मुद्दयांचा माझ्यावर परिणाम झाला. कठीण असो वा नसो, पण लॅटीन तर शिकायचेच; घेतलेले फ्रेंचही पुरे करायचे. अर्थात दुसरी भाषा फ्रेंच हेही ठरलेच. एक

खासगी मॅट्रिक्युलेशन वर्ग चालत असे, त्यात नाव घातले. परीक्षा दर सहा महिन्यांनी होत असे. मला जेमतेम पाच महिन्यांचा अवधी होता. हे काम माझ्या आवाक्याबाहेरचे होते. परिणाम असा झाला, की मी शिष्ट बनणार होतो, तो उद्योगी विद्यार्थी बनलो. वेळापत्रक तयार केले. मिनिटामिनिटाचा उपयोग करू लागलो. पण मी इतर विषयांचा अभ्यास करून वर लॅटीन किंवा फ्रेंच पुरे करू शकेन इतकी माझी बुद्धी किंवा स्मरणशक्ति तीव्र नव्हती. परीक्षेस बसलो; पण लॅटीनमध्ये नापास झालो. वाईट वाटले, पण धीर सोडला नाही. लॅटीनमध्ये गोडी वाटू लागली होती. फ्रेंच जास्त चांगले करण्याचा व विज्ञानशास्त्रात नवीन विषय घेण्याचा विचार केला. रसायनशास्त्रात - ज्यात आता मला वाटते की खूप गोडी वाटायला पाहिजे - प्रयोगांच्या अभावी मन रमेना. हिंदुस्थानात या विषयाचा अभ्यास करावा लागलाच होता, म्हणून लंडन मॅट्रिकसाठी देखील हाच विषय पसंत केला. त्यावेळी प्रकाश आणि उष्णता हा विषय मी घेतला. हा विषय सोपा मानला जात असे, आणि मलाही तो सोपा वाटला.

पुनः परीक्षा देण्याच्या तयारीबरोबरच मी राहणीत जास्त साधेपणा आणण्याचा प्रयत्न सुरू केला. मला वाटले की अजून माझ्या कुटुंबाच्या गरिबीला साजेसे माझे जीवन साधे नाही. बंधूंच्या औदार्याचा व अडचणीचा विचार मनात येऊन मला संकोच वाटू लागला. जे लोक पंधरा पौंड किंवा आठ पौंड दर महिन्याला खर्च करीत होते, त्यांना शिष्यवृत्त्या मिळत होत्या. माझ्यापेक्षा अधिक साधेपणाने राहणारे विद्यार्थीही मला दिसत होते. अशा कितीतरी विद्यार्थ्यांचा माझ्याशी संबंध आलेला होता. एक विद्यार्थी लंडनच्या कंगाल भागात आठवडयाचे दोन शिलींग देऊन एका खोलीत राहत होता, व लोकार्टच्या स्वस्त कोकोच्या दुकानात दोन पेनीचा कोको आणि रोटी खाऊन निर्वाह करीत होता. त्याच्याशी स्पर्धा करण्याची तर माझी शक्ती नव्हती. पण मी दोहोंच्याऐवजी एका खोलीत खुशाल राहू शकेन, आणि अर्धा स्वयंपाक मी हाताने देखील करून घेऊ शकेन असे मला वाटले. असे केल्याने मी दर महिन्याला चार-पांच पौंडात राहू शकेन. साध्या राहणीविषयीची पुस्तके देखील माझ्या वाचण्यात आली होती. दोन खोल्या सोडून देऊन आठवडयाला आठ शिलिंगच्या भाडयाची एक खोली घेतली, एक शेगडी विकत घेतली आणि सकाळचा स्वयंपाक हाताने करायला सुरूवात केली. स्वयंपाकात जास्तीत जास्त वीस मिनिटे जात असत. ओटमीलची लापसी आणि कोकोसाठी पाणी

एवढे उकळण्यास कितीसा वेळ जाणार? दुपारी बाहेर जेवून घ्यावे व संध्याकाळी पुनः कोको करून रोटीवरोवर घ्यावा. अशा रीतीने दररोज एक ते सव्वा शिलिंगामध्ये खाणे कसे भागवावे, हे मी शिकलो हा माझा जास्तीत जास्त अभ्यासाचा काळ होता. जीवनक्रम साधा झाल्यामुळे वेळ जास्त वाचला. दुसऱ्या वेळी परीक्षेस वसलो आणि पास झालो.

वाचकांनी असे समजू नये, की साधेपणामुळे माझा जीवनक्रम नीरस झाला. उलट, फेरफारांमुळे माझी मनःस्थिति बाह्य स्थितीशी समरस झाली. कौटुंबिक स्थितीशी माझ्या स्वतःच्या राहणीचा मेळ वसला. जीवनक्रम अधिक सत्यमय झाला, व त्यामुळे आत्मानंदाला सीमा राहिली नाही.

१७. अन्नाचे प्रयोग

जीवनाविषयी मी जो जो बारकाईने विचार करू लागलो, तो तो मला माझ्या अंतर्बाह्य आचारात फरक करण्याची जरूरी भासू लागली. ज्या वेगाने राहणी व खर्च यांमध्ये फेरफार केला, त्याच, किंबहुना त्याहून अधिक वेगाने मी आपल्या आहारामध्ये फेरफार करू लागलो. अन्नाहारावरील इंग्रजी पुस्तकांमध्ये लेखकांनी फार सूक्ष्म विचार केला असल्याचे मला दिसून आले. अन्नाहाराचा त्यांनी धर्म, विज्ञान, व्यवहार व आरोग्य यांच्या दृष्टीने विचार केला होता. नैतिक दृष्टया त्यांचे म्हणणे असे होते, की मनुष्याला पशुपक्ष्यांदिकांवर जे प्रभुत्व मिळालेले आहे ते त्यांना मारून खाण्यासाठी नव्हे, तर त्यांच्या रक्षणासाठी; किंवा ज्याप्रमाणे मनुष्ये एकमेकांचा उपयोग करून घेतात परंतु एकमेकांना खाऊन टाकीत नाहीत, त्याप्रमाणे पशुपक्षीही तशा तऱ्हेच्या उपयोगासाठी आहेत, खाण्यासाठी नव्हेत. यापलीकडे ही गोष्टसुद्धा त्यांच्या ध्यानात आली होती, की खाणेपिणे हे चैनीसाठी नव्हे, तर देहधारणासाठी आहे. ही गोष्ट लक्षात घेता आहारामध्ये मांसच नव्हे, पण अंडी आणि दूधही वर्ज्य केली पाहिजेत असे कित्येकांचे म्हणणे होते; व ते त्यांनी कृतीतही आणले होते. विज्ञानशास्त्राच्या दृष्टीने आणि मनुष्याची शरीररचना लक्षात घेऊन कित्येकांनी असे अनुमान काढले होते, की मनुष्याला अन्न शिजविण्याचीच आवश्यकता असू नये. त्याने वनातील वरपीक फळेच खाऊन राहावे असा ईश्वरी संकेत दिसतो. दूध फक्त आईचे घ्यावे. दात आल्यानंतर त्याने चावून खाण्याजोगा आहारच घ्यावा. आरोग्याच्या दृष्टीने त्यांनी

मिरची-मसाल्याचा त्याग सांगितला होता. व्यावहारिक किंवा आर्थिक दृष्टया त्यांनी दाखवून दिले होते, की कमीत कमी खर्चाचा आहार म्हणजे अन्नाहारच होय. या चारी दृष्टींची माझ्यावर छाप पडली; आणि अन्नाहार देणाऱ्या भोजनगृहामध्ये चारी दृष्टींच्या माणसांच्या मी गाठी घेतल्या. विलायतेत अन्नाहाराची एक संस्था होती आणि एक साप्ताहिकही निघत असे. मी साप्ताहिकाचा वर्गणीदार झालो आणि संस्थेचा सभासद झालो. थोडक्याच अवधीत माझी तिच्या कार्यकारी मंडळावर निवड झाली. त्या ठिकाणी माझी अग्रगण्य अन्नाहारींची ओळख झाली. मी प्रयोगामध्ये मग्न होऊन गेलो.

घरून मिठाई, मसाला वगैरे मागविले होते ते रद्द केले; आणि मनाने निराळेच वळण घेतले. त्यामुळे मसाले वगैरेंचा शोख मावळू लागला, आणि जी भाजी रिचमंडमध्ये मसाल्याच्या अभावी बेचव लागत होती, तीच नुसती उकडलेली स्वादिष्ट वाटू लागली. असल्या अनेक अनुभवांवरून मला कळून आले, की स्वादाचे खरे स्थान जीभ नव्हे, तर मन आहे.

आर्थिक दृष्टी तर माझ्यापुढे होतीच. त्यावेळी चहा-कॉफीला अपायकारक मानणारा व कोकोचा पुरस्कार करणारा असाही एक पंथ होता. शरीरव्यापारासाठी जरूर तेवढयाच वस्तू घेणे योग्य आहे, एवढे मला समजले होते. म्हणून चहा-कॉफीचा बहुतांशी त्याग केला, व त्याऐवजी कोको घेऊ लागलो.

भोजनगृहामध्ये दोन वर्ग असत. पहिल्या वर्गात जेवढे पदार्थ खाल्ले तेवढयाचे पैसे द्यावे लागत. या ठिकाणी बेलेला एकदोन शिलिंगाचाही खर्च येई. यात सुस्थितीतील लोक येत. दुसऱ्या भागात सहा पेन्सांत तीन पदार्थ आणि रोटीचा एक तुकडा एवढे मिळे. मी जेव्हा खूप काटकसर सुरू केली, तेव्हा फार करून सहा पेन्सच्या विभागामध्येच जाऊ लागलो.

वरील प्रयोगांबरोबर इतर किरकोळ प्रयोग चालूच होते. कधी पिठूळ पदार्थ वर्ज्य करण्याचा, कधी फक्त रोटी आणि फळे खाऊन राहण्याचा, तर कधी लापसी, दूध आणि अंडी एवढेच घेण्याचा.

हा शेवटला प्रयोग विशेष लक्षात घेण्यासारखा आहे. तो पंधरा दिवसही चालला नाही. पिठाशिवायच्या आहाराचे समर्थन करणाऱ्याने अंडयाची खूप स्तुती केली होती, आणि अंडी म्हणजे मांस नव्हे असे सिद्ध केले होते. ती घेण्यात जिवंत प्राण्यांना दुःख होत नाही हे तर खरेच. या युक्तिवादाने भुरळून मी आईला वचन दिलेले असूनही अंडी खाल्ली. परंतु माझी भुरळ क्षणिक होती. प्रतिज्ञेचा नवा अर्थ लावण्याचा मला अधिकार नव्हता. प्रतिज्ञा देणाऱ्याचाच अर्थ प्रमाण

मानला पाहिजे. मांस न खाण्याची प्रतिज्ञा देणाऱ्या मातेला अंडयाची कल्पनाही नसणार हे मला माहीत होते. त्यामुळे मला प्रतिज्ञेच्या रहस्यांची जाणीव होताच मी अंडी सोडली आणि तो प्रयोगही सोडून दिला.

हे रहस्य सूक्ष्म आहे आणि ध्यानात ठेवण्यासारखे आहे. विलायतेत मांसाच्या तीन व्याख्या माझ्या वाचनात आल्या. एकीत मांस म्हणजे पशुपक्ष्यांचे मांस. तशी व्याख्या करणारे मांस वर्ज्य मानीत, परंतु मासे खात; अंडी तर खातच. दुसऱ्या व्याख्येप्रमाणे ज्याला सामान्य मनुष्य जिवंत प्राणी समजतो, त्याचे मांस निषिद्ध मानले होते. म्हणजे मासे वर्ज्य, परंतु अंडी ग्राह्य. तिस-या व्याख्येनुरूप ज्याना आपण सामान्यपणे जिवंत प्राणी म्हणतो, ते सर्व व त्यापासून तयार होणाऱ्या वस्तू या सर्व वर्ज्य. या व्याख्येप्रमाणे अंडयांचा व दुधाचाही त्याग आवश्यक होता. यापैकी पहिली व्याख्या मी ग्राह्य मानली असती तर मासेही खायला हरकत नव्हती. पण मला मातुश्रींची व्याख्याच प्रमाण मानली पाहिजे, हे माझ्या लक्षात आले. अर्थात जर तिच्यासमोर केलेली प्रतिज्ञा पाळायची, तर अंडी घ्यायला मोकळीक नव्हती. त्यामुळे अंडयांचा त्याग केला. हे मला फार अडचणीचे झाले. कारण की, बारीक तपास करू लागलो, तेव्हा मला कळून आले की अन्नाहाराच्या भोजनगृहांमध्येही पुष्कळ पदार्थात अंडी असतात. म्हणजे मला पुरी माहिती होईपर्यंत तेथेही वाढप्यापाशी प्रत्येक पदार्था बद्दल पूसतपास करीत बसावे लागे. कारण, पुष्कळ प्रकारच्या पुडिंगमध्ये व केकमध्ये अंडी असायचीच. यामुळे एका तऱ्हेने मी भानगडीतून सुटलो. कारण की, थोडक्याच व अगदी साध्या अशाच वस्तू मला घेता येत असत. उलटपक्षी थोडा जाचही वाटला. कारण जिभेला चटक लागलेल्या अनेक वस्तू सोडाव्या लागल्या. परंतु हा जाच क्षणिक होता. प्रतिज्ञापालनापासुन होणारा निर्मळ, सुक्ष्म व शाश्वत स्वाद मला त्या क्षणिक स्वादापेक्षा अधिक प्रिय वाटला.

परंतु खरी परीक्षा ती यापुढेच व्हायची होती, व ती दुसऱ्या व्रताच्या बाबतीत. देव तारी त्याला कोण मारी ?

हे प्रकरण पुरे करण्यापूर्वी प्रतिज्ञेच्या अर्थासंबधी थोडे लिहणे जरूर आहे. माझी प्रतिज्ञा म्हणजे मातेसमोर केलेला एक करार होता. दुनियेतील पुष्कळ झगडे कराराच्या अर्थावरून उद्भवत असतात. पाहिजे तेवढया स्पष्ट शब्दात करारनामा लिहितात; तरीही अर्थ करणारे पंडित काऊचा बाऊ करून सोडतील,, यात सभ्यासभ्यतेचा भेदच राहत नाही. स्वार्थ सर्वास आंधळे करून सोडतो. राजापासून रंकापर्यंत सर्वजण करारांचे आपल्याला सोयीस्कर पडतील तसे अर्थ करून

दुनियेला, स्वतःला आणि ईश्वराला फसवीत असतात. अशा तऱ्हेने ज्या शब्दांचा किंवा वाक्यांचा उभय पक्षकार आपापल्या परीने अर्थ करतात, त्याला न्यायशास्त्रामध्ये द्वि-अर्थी मध्यमपद असे म्हणतात. उत्तम पक्ष म्हणजे प्रतिपक्षी आपल्या शब्दांचा जो अर्थ करील तोच खरा मानून चालावे; आपल्याला वाटणारा अर्थ तो चुकीचा किंवा अपुरा समजावा. असाच एक दुसरा सुवर्णन्याय आहे की, जेथे दोन अर्थ संभवत असतील तेथे निर्बल पक्ष जो अर्थ करील तो अर्थ खरा मानला जावा. या दोन सुवर्ण मार्गाचा त्याग झाल्यामुळेच बहुधा झगडे होत असतात व अधर्म चालत असतो. आणि या अन्यायाच्या मुळाशी असत्य असते. ज्याला सत्याच्या मार्गानेच चालायचे आहे त्याला सुवर्णमार्ग सहजी सापडतो. त्याला शास्त्रग्रंथ चाळावे लागत नाहीत. मातेने 'मांस' शब्दाचा जो अर्थ मानला, आणि जो मी त्यावेळी समजलो तोच माझ्या बाबतीत खरा होता; अधिक अनुभवावरून किंवा विद्वत्तेच्या घमेंडीत जो मी नवीन शिकलो असे मानले, तो खरा नव्हता.

अजूनपर्यंत माझे प्रयोग आर्थिक तसेच आरोग्याच्या दृष्टीने झालेले होते. विलायतेत त्यांना धार्मिक स्वरूप आले नव्हते. धार्मिक दृष्टीने माझे कडक प्रयोग दक्षिण आफ्रिकेत झाले; त्यांची छाननी पुढे करावी लागेल. परंतु त्यांचे बीजारोपण विलायतेत झाले, असे म्हणण्यास हरकत नाही.

नवीन धर्म स्वीकारणाऱ्या लोकांचा त्या धर्माच्या प्रसाराबद्दलचा उत्साह त्या धर्मातच जन्मास येणाऱ्या लोकांपेक्षा अधिक असलेला दिसून येतो. अन्नाहार विलायतेमध्ये तरी नवीन पंथच होता, आणि माझ्या बाबतीत तीच स्थिती होती असे म्हणता येईल. कारण की, मी विलायतेला गेलो, तो बुद्धीने तरी मांसाहाराचा पुरस्कर्ता झाल्यानंतर; अन्नाहाराच्या धोरणाचा ज्ञानपूर्वक स्वीकार मी विलायतेतच केला. म्हणजे माझ्या बाबतीत नवीन धर्मात प्रवेश केल्याप्रमाणे झाले होते. नवधर्मियांचा उत्साह माझ्यामध्ये आला होता. त्यामुळे मी ज्या पेठेत राहत असे त्या पेठेत अन्नाहारी मंडळाची स्थापना करण्याचा मी निश्चय केला. ही पेठ म्हणजे बेजवॉटरची होय. त्या पेठेत सर एडविन आर्नल्ड राहत असत. त्यांना उपाध्यक्ष होण्याबद्दल विनंती केली. ते झाले. डॉ. ओल्डफील्ड अध्यक्ष झाले. मी मंत्री (चिटणीस≪ झालो. काही दिवसपर्यंत ही संस्था जेमतेम चालली; परंतु काही महिन्यानंतर तिचा शेवट झाला. कारण की, मी माझ्या वहिवाटीप्रमाणे ठराविक मुदतीनंतर ती पेठ सोडली. परंतु या लहानशा व अल्पावधीतील अनुभवाने मला संस्था काढण्याचा व चालविण्याचा किंचित अनुभव मिळाला.

१८. लाजाळूपणा हीच माझी ढाल

अन्नाहारी मंडळाच्या कार्यवाहक समितीवर माझी निवड तर झाली. तिच्या प्रत्येक सभेला मी हजरही राहत असे. परंतु बोलायला जीभ उचलेना. मला डॉ. ओल्डफील्ड म्हणत, "तू माझ्याबरोबर तर ठीक बोलतोस-चालतोस, पण समितीच्या बैठकीत कधी जीभ उचलीत नाहीस. तुला मधमाशांतील नराची उपमा शोभेल." या बोलण्यातील खुबी मला समजली. मधमाशा निरंतर कामात असतात, परंतु नर खातो, पितो, पण काम मात्र करीत नाही. समितीमध्ये इतर लोक आपापले अभिप्राय व्यक्त करीत असता मी तेवढे मुग्धस्तंभ राहावे याचा अर्थ काय? मला बोलण्याची इच्छा होत नसे असे नाही. पण बोलायचे काय? सर्व सभासद माझ्याहून अधिक माहितगार असावे असे वाटे. शिवाय, एखाद्या बाबतीत बोलावेसे वाटे, आणि मी बोलण्याची हिंमत करायला पाही, इतक्यात दुसरा विषय निघे.

असे पुष्कळ दिवस चालले. इतक्यात समितीमध्ये एक महत्त्वाचा विषय निघाला. त्यात भाग न घेणे म्हणजे अन्याय होऊ देणे होय असे मला वाटले. काही न बोलता फक्त मत देऊन शांत राहणे हे नामर्दपणाचे वाटले. मंडळाचे अध्यक्ष 'टेल्स आयर्न वर्क्स ' चे मालक मि. हिल्स हे होते. ते कडक आचरणाचे होते. त्यांच्या पैशावरच मंडळ चालत होते असे म्हणण्यास हरकत नाही. मंडळातील पुष्कळसे लोक तर त्यांच्या छत्राखालचेच होते. या मंडळात डॉ. ॲलिन्सनही होते. यावेळी प्रजोत्पत्तीवर कृत्रीम उपायांनी मर्यादा घालण्याची चळवळ चालू होती. डॉ. ॲलिन्सन त्या उपायांचे पुरस्कर्ते होते; व मजुरांमध्ये त्यांचा प्रचार करीत असत. मि. हिल्स यांना हे उपाय नीतिनाश करणारे वाटले. त्यांच्या मते अन्नाहारी मंडळ हे फक्त आहाराच्या सुधारणेसाठीच नव्हते; तर ते एक नीतिवर्धक मंडळही होते; आणि म्हणून डॉ. ॲलिन्सनसारखे समाजघातक मते असणारे लोक त्या मंडळात असू नयेत असा त्यांचा अभिप्राय होता. डॉ. ॲलिन्सनना मंडळातून काढून टाकण्याचा ठराव मांडण्यात आला. या चर्चेमध्ये मी लक्ष घालीत होतो. डॉ. ॲलिन्सनची कृत्रीम उपायासंबंधीची मते मला भयंकर वाटली. हिल्ससाहेबांनीही त्या मतांना केलेला विरोध मला सर्वथैव योग्य वाटला. त्यांच्याबद्दल मला खूप आदर वाटत असे. त्यांच्या औदार्या बद्दलही आदर होता परंतु कोणी एखादा शुद्ध नीतीचे नियम मानीत नाही, म्हणून

त्याच्या या अंधश्रद्धेवर त्याला अन्नहारसंवर्धक मंडळातून काढून लावणे हा मला धडधडीत अन्याय वाटला. माझ्या मते मि. हिल्स यांची स्त्री-पुरूषसंबंधाविषयीची मते त्यांची खासगी होती; मंडळाच्या सिद्धांताशी त्यांचा काही संबंध नव्हता. मंडळाचा हेतू फक्त अन्नाहाराचा प्रचार करण्याचा होता, इतर नीतीचा नव्हता. अर्थात इतर अनेक नीतितत्त्वांची अवगणना करणाऱ्या इसमालाही मंडळामध्ये स्थान असू शकेल असे माझे मत होते.

माझ्या विचाराचे मंडळात इतरही काही लोक होते. परंतु मला माझे विचार बोलून दाखविण्याचे अवसान चढले होते. ते कसे मांडावे हाच मोठा प्रश्न होता! भाषण करण्याची माझी छाती नव्हती, म्हणून मी माझे विचार अध्यक्षापाशी लिहून देण्याचा बेत केला. मी आपले लिखाण घेऊन गेलो. मला असे स्मरते, की ते लिखाण वाचण्याचाही मला धीर झाला नाही. अध्यक्षांनी ते दुसऱ्या एका सभासदाकडून वाचविले. डॉ. ॲलिन्सनचा पक्ष हरला. माझ्या बाबतीतील अशा प्रकारच्या या पहिल्याच युद्धात मी पराजित पक्षाच्या बाजूचा झालो. परंतु तो पक्ष न्यायाचा होता, याबद्दल माझी खात्री होती. त्यामुळे माझ्या मनाला पूर्ण समाधान वाटत होते. मला अंधूक स्मरण आहे, की या नंतर मी समितीमधून राजीनामा दिला.

माझा लाजाळू स्वभाव विलायतेत शेवटपर्यंत राहिला. कोणाला भेटावयाला म्हणून गेलो, आणि तेथे पाचसात माणसे एकत्र जमलेली असली, तरी तेवढयाने माझ्या तोंडाला कुलूप बसत असे.

एकदा मी वेंटनरला गेलो. तेथे मजमुदारही होते. त्या ठिकाणी एक अन्नाहारी कुटुंब होते, त्यांच्याकडे आम्ही दोघेही राहत असू. 'एथिक्स ऑफ डाएट' पुस्तकाचे कर्ते याच बंदरी राहत असत. आम्ही त्यांना भेटलो. अन्नाहाराच्या पुरस्कारार्थ तेथे एक सभा भरली होती. तेथे बोलण्याचे आम्हा दोघांनाही निमंत्रण मिळाले. आम्ही उभयतांनीही ते मान्य केले. भाषण लिहून आणून वाचण्यास हरकत नाही एवढी माहिती मी अगोदर काढून ठेविली होती. आपले विचार सुव्यवस्थित आणि थोडक्यात मांडण्यासाठी पुष्कळ लोक लिहून आणलेले वाचीत असत हे माझ्या पाहण्यात होते. मी आपले भाषण लिहून काढले. बोलण्याची हिंमत नव्हतीच. वाचायला उठलो तो वाचण्याचेही जुळेना. डोळयापुढे अंधेरी आली, आणि हातपाय कापू लागले. माझे भाषण जेमतेम एक तावभर असेल. ते मजमुदारांनी वाचून दाखविले. मजमुदारांचे भाषण

उत्कृष्ट झाले. श्रोतृवर्गाने त्यांच्या भाषणाचे टाळयांच्या गजरांनी स्वागत केले. मला शरम वाटली, व स्वतःला बोलता येत नाही याबद्दल दुःख्ख झाले.

विलायतेत सभेत बोलण्याचा प्रयत्न मला विलायतेहून निघताना करावा लागला होता. विलायत सोडण्यापूर्वी अन्नाहारी मित्रांना हॉबर्न-भोजनगृहामध्ये मेजवानीला बोलावले होते. माझा विचार असा होता, की अन्नाहारी भोजनगृहात अन्नाहार मिळणारच, पण जेथे मांसाहार सर्रास चालतो, अशा भोजनगृहामध्येही अन्नाहाराचा प्रवेश झाला तर चांगले, असा विचार करून त्या हॉटेलच्या व्यवस्थापकांशी खास ठराव करून तेथे मेजवानी दिली. हा नवीन प्रयोग अन्नाहारी मंडळींना पसंत पडला, पण माझी मात्र फजितीच झाली. मेजवानी म्हणजे कोठे झाली तरी मौज करण्यासाठीच व्हायची. परंतु पाश्चिमात्य देशात तिचा एक कला म्हणून विकास करण्यात आला आहे. मेजवानीच्या वेळी आराम, डामडौल वगैरे होतो, वाजंत्री वाजवितात, भाषणे होतात. या लहानशा मेजवानीमध्येही हे सर्व अवडंबर होतेच. माझ्या भाषणाची वेळ आली. मी उभा राहिलो. खूप विचारपूर्वक भाषण तयार करून गेलो होतो. थोडकीच वाक्ये तयार करून ठेविली होती. परंतु पहिल्या वाक्यापलीकडे मकाण जाईच ना,, ॲडिसनविषयी वाचताना त्याच्या लाजाळू स्वभावाचा उल्लेख्ख आला होता. हाऊस ऑफ कॉमन्समधील त्याच्या भाषणाविषयी असे सांगतात, की तो 'मला वाटते' 'मला वाटते' असे तीन वेळा बोलला, पण पुढे तोंडून शब्द निघेना. 'वाटणे' हा ज्या इंग्रजी शब्दाचा अर्थ आहे, त्याचाच 'गर्भ धारण करणे' असाही अर्थ आहे. म्हणून ॲडिसनचे जेव्हा घोडे अडले, तेव्हा कॉमन्स सभेतील एक थट्टेखोर सभासद चटकन म्हणाला, ''या गृहस्थांनी तीन वेळा गर्भ धारण केला, परंतु उत्पत्ती तर मुळीच केली नाही,,'' ही गोष्ट मनात घोळवून मी एक छोटेसे विनोदी भाषण योजिले होते. माझ्या भाषणाची सुरूवात मी या गोष्टीने केली, पण तेथेच अडलो,, जुळविलेले विचार विसरून गेलो, आणि विनोदी व खुबीदार भाषण करायला जाता मीच थट्टेला पात्र झालो,, ''सदगृहस्थहो, तुम्ही माझे निमंत्रण स्वीकारले, याबद्दल मी आपला आभारी आहे'' एवढेच बोलून मला खाली बसावे लागले.

हा लाजाळू स्वभाव पुढे दक्षिण आफ्रिकेत सुटला असे म्हणता येईल. पूर्ण सुटला असे अजूनही म्हणता येणार नाही. बोलायचे म्हणजे विचार पडतोच. अपरिचित समाजापुढे बोलताना संकोच वाटतो. भाषण करण्याचे चुकविता येईल

तर अवश्य चुकवीन, आणि मंडळीत वसलो असता काही विशष बोलू शकेन किंवा बोलण्याची इच्छा होईल अशी आजही स्थिती नाही.

परंतु असल्या लाजाळू स्वभावामुळे माझी फजिती होण्यापलीकडे माझे काही नुकसान झालेले नाही; उलट, फायदाच झाला आहे असे आता वाटते. बोलताना वाटणाऱ्या संकोचावद्दल पूर्वी मला खेद वाटे, त्याऐवजी आता आनंदच वाटतो. मोठा फायदा हा झाला, की मी शब्दांची काटकसर शिकलो. स्वतःच्या विचारावर तावा ठेवण्याची सवय सहजी लागली. मी स्वतःला असे प्रमाणपत्र निःशंकपणे देऊ शकतो, की माझ्या जिभेतून किंवा लेखणीतून विचार करून व तोलून घेतल्याशिवाय क्वचितच एक तरी शब्द बाहेर पडत असेल. मला लाज किंवा पश्चाताप वाटावा अशा तऱ्हेचे माझ्या भाषणामध्ये किंवा लेखांमध्ये काहीही आले असेल असे मला स्मरत नाही; भय वाटण्यासारख्या अनेक प्रसंगातून मी बचावून गेलो आहे; आणि माझा पुष्कळसा वेळ वाचला आहे, हा काही थोडाथोडका लाभ नव्हे.

अनुभवांती मला असेही कळून आले आहे, की सत्याच्या पुजाऱ्याने मौन सेवन करणे इष्ट आहे. जाणता-अजाणताही मनुष्य अनेक वेळा अतिशयोक्ती करीत असतो, किंवा जे सांगण्यासारखे असेल ते लपवीत असतो, किंवा वदलून सांगत असतो. असल्या संकटातून बचावून जाण्यासाठीही अल्पभाषी असणे आवश्यक आहे. ज्याला थोडेच बोलायचे असते, तो विचार केल्याशिवाय बोलणार नाही, स्वतःचा प्रत्येक शब्द तोलून बोलेल. अनेकदा मनुष्य बोलण्यासाठी अगदी उतावळा होतो. "मलाही बोलायचे आहे" अशा मजकुराची चिठी कोणत्या अध्यक्षाला मिळाली नसेल? मग बोलायला वेळ द्यावा तो त्याला पुरत नाही, जास्त वेळेची मागणी करतो आणि अखेरीस परवानगी नसताही बोलत राहतो,, या सर्वाच्या बोलण्यापासून जगाचा फायदा झालेला क्वचितच आढळून येतो. तेवढया वेळेचा अपव्यय होत असताना तर स्पष्ट दिसतो. म्हणून आरंभी जरी माझी संकोचवृत्ति मला जाचत असे, तरी आज तिचे स्मरण आनंददायकच होत आहे. ही संकोचवृत्ती माझी ढाल होती. तिच्यामुळे मला परिपक्व होण्याची संधी मिळाली. सत्याच्या माझ्या उपासनेमध्ये मला तिची फार मदत झाली.

१९. असत्यरूपी हलाहल

चाळीस वर्षांपूर्वी विलायतेला जाणारे लोक हल्लीच्या मानाने थोडे होते. लग्न झालेले असले तरी आपण अविवाहितच आहो, असा बहाणा करण्याचा त्यांच्यामध्ये रिवाजच पडून गेला होता. त्या देशात शाळा-कॉलेजांतून शिकणारे विद्यार्थी विवाहित नसायचेच. विवाहित असेल तो विद्यार्थी राहणार नाही. आपल्यामध्ये प्राचीन काळी विद्यार्थी 'ब्रम्हचारी' या नावानेच ओळखला जाई. बालविवाहाची चाल अलीकडचीच आहे. विलायतेत बालविवाह ही वस्तूच नाही असे म्हणता येईल. त्यामुळे हिंदी तरूणांना आपण विवाहित आहो असे कबूल करण्याची लाज वाटते. विवाह लपवून ठेवण्याचे दुसरे एक कारण असे, की विवाहाची प्रसिद्धी झाल्यास ज्या कुटुंबात राहायला मिळत असेल त्या कुटुंबातील तरूण मुलींबरोबर हिंडण्या-फिरण्याला किंवा विनोद करावयाला मिळायचे नाही. हा विनोद बहुतांशी निर्दोष असतो. अशा तऱ्हेची मैत्री वडील मंडळींनाही पसंत असते. तरूण व तरूणी यांमध्ये अशा तऱ्हेने साहचर्य होणे तिकडे आवश्यकही आहे असे म्हणता येईल. कारण तिकडे प्रत्येक तरूणाला स्वतःची सहधर्मचारिणी स्वतःच शोधून काढावी लागते. म्हणून जो परिचय विलायतेत स्वाभाविक म्हणता येईल तशा तऱ्हेचा परिचय हिंदुस्थानचे तरूण विलायतेत पाऊल टाकताच जर करून घेऊ लागले, तर त्याचा परिणाम भयंकर होणारच. कित्येक वेळा अशा तऱ्हेचे परिणाम घडून आल्याचे माहीत आहे. तरी पण या मोहिनी-मायेमध्ये आपल्याकडील तरूण सापडले होते. इंग्रजांच्या दृष्टीने कितीही निर्दोष असला तरी आमच्या दृष्टीने त्याज्य अशा सहवासासाठी ते असत्याचरण पत्करीत. या जाळयात मी पण सापडलो. पाच-सहा व वर्षापासूनच विवाहित असता व एका मुलाचा बाप असताही मी जणू अविवाहित आहे असा बहाणा करण्यास मी कचरलो नाही,, या बहाण्यापासून मिळावयाचा लाभ (?≪मला थोडाच मिळाला. माझ्या लाजाळू स्वभावाने, माझ्या मूकवृत्तीने, माझा भरपूर बचाव केला. मला गप्पागोष्टी करता येत ना; इतक्याउपर माझ्याशी बोलायला कोणती मुलगी रिकामी असणार? माझ्यावरोवर फिरायलाही क्वचितच एखादी मुलगी निघे.

मी जसा लाजाळू तसा भित्राही होतो. वेंटनरमध्ये मी ज्या कुटुंबात राहत असे तसल्या कुटुंबात, घरातील मुली शिष्टाचारासाठी म्हणून तरी माझ्या-

सारख्या परक्या माणसाला फिरायला घेऊन जात. या शिष्टाचाराखातरच त्या घरवाल्या बाईची मुलगी मला एकदा वेंटनरच्या आसपासच्या सुंदर टेकडया पाहायला घेऊन गेली. माझी चाल काही कमी नव्हती, पण तिची चाल तर माझ्यापेक्षाही जोरदार. अर्थात तिच्या मागूनच मला रखडत जावे लागत होते. ती तर सबंध रस्ताभर गप्पागोष्टींची कारंजी उडवीत चालली होती, तर माझ्या तोंडावाटे मात्र कधी 'होय' तर कधी 'नाही' एवढाच ध्वनी उमटत होता. फारच झाले तर "काय शोभा दिसते,," एवढेच शब्द निघायचे,, ती तर जणू हवेतून उडत चाले, आणि मी परत घर केव्हा गाठीन याच विचारात राही. तरी पण 'आता आपण परत वळू या' म्हणण्याची छाती होईना. असे होता होता आम्ही एका टेकडीच्या टोकावर येऊन पोचलो. पण आता उतरायचे कसे? तिचे बूट उंच टाचांचे असूनही वीस-पंचवीसच्या वयाची ती रमणी बिजलीप्रमाणे खाली उतरून गेली. मी इकडे शरमिंदा होऊन उतार कसा उतरावा याचा विचार करतो आहे, ती खाली उभी उभी मला हसते आहे, मला धीर देत आहे; वर येऊन हात धरून घेऊन येते म्हणते आहे,, पण मी असा नामर्द का म्हणून होईन? कसावसा पाय फरपटीत, मधून बसत खाली आलो. मला आधीच लाजेने काय करूसे झाले होते. त्यात आणखी तिने "शा-बा-स!" म्हणून मला अधिकच लाजविले. अशी मस्करी करून मला लाजविण्याचा तिला हक्क पोचतच होता.

परंतु सर्वच ठिकाणी मी अशा तऱ्हेने कसा बचावू शकणार? माझ्यातून असत्याचे हलाहल काढून टाकण्याचा ईश्वराचा संकेत होता. जसे वेंटनर तसेच ब्रायटन हेही समुद्रकाठी असलेले हवा खाण्याचे ठिकाण आहे. तेथे एकदा मी गेलो होतो. ज्या हॉटेलात गेलो, तेथेच एक साधारण श्रीमंतशी प्रौढ विधवा बाईही हवा खाण्यासाठी आली होती. हा माझ्या पहिल्या वर्षातील प्रसंग होता; वेंटनरच्या पूर्वीचा. येथे खाण्याच्या पदार्थाच्या यादीतील सर्व नावे फ्रेंच भाषेत लिहिली होती. मला समजत ना. ती बाई बसली होती त्याच टेबलापाशी मीही बसलो होतो. बाईने पाहिले, की मी नवखा आहे, आणि थोडा गोंधळलोही आहे. तिने बोलायला सुरूवात केली.

"तुम्ही अपरिचित दिसता. तुम्हाला कसला तरी विचार पडला आहे. अजून तुम्ही खाण्याचा कोणताच पदार्थ का बरे मागविला नाही?"

मी ती पदार्थाची यादी वाचीत होतो, आणि वाढप्याजवळ चौकशी करण्याच्या तयारीत होतो. अर्थात मी त्या भल्या बाईचे उपकार मानले आणि

म्हटले, "ही यादी मला समजत नाही; आणि मी अन्नाहारी असल्यामुळे कोणते पदार्थ निर्दोष आहेत ते मला समजून तर घेतले पाहिजे."

ती बाई म्हणाली, "ठीक, तर मी तुम्हाला मदत करते, आणि यादी समजावून देते. तुम्हाला चालतील असे पदार्थ मी तुम्हाला दाखवू शकेन."

मी तिची मदत आभारपूर्वक स्वीकारली. येथून आमचा संबंध सुरू झाला, तो मी विलायतेत होतो तोवर व त्यानंतरही कित्येक वर्षेपर्यंत टिकून राहिला. तिने आपला लंडनचा पत्ता दिला, आणि आपल्याकडे दर रविवारी जेवायला येण्याचे निमंत्रण दिले. स्वतःच्या घरी दुसरे विशेष प्रसंग येत, तेव्हाही मला बोलावीत असे. मुद्दाम माझी लाज घालविण्याचा प्रयत्न करी, तरूण मुलींशी परिचय करून देई आणि त्यांच्याबरोबर गप्पा-गोष्टी मारण्यास प्रोत्साहन देई. एक बाई तिच्याकडे राहत असे. तिच्याबरोबर पुष्कळ बोलायला लावी. कधी आम्हाला एकटीच सोडून जात असे.

प्रथम मला हे सर्व विपरीत वाटले. बोलायचे सुचेच ना. विनोद तरी कसला करायचा? परंतु ती बाई मला थोडे थोडे धडे देई. मी बनत चाललो. दर रविवारची वाट बघत असे. त्या बाईबरोबर बोलण्याचालण्याची आवड वाटू लागली.

म्हातारी पण मला त्याच दिशेने आकर्षित चालली. तिला या सहवासाचे कौतुक वाटत होते. ती आम्हा दोघांचे कल्याणच इच्छीत असावी.

आता मी काय करावे? मी विचार केला, "मी जर या भल्या बाईला माझ्या लग्नाची गोष्ट सांगून टाकली असती तर किती बरे झाले असते,, मग तिने माझे कोणाशी लग्न जुळविण्याची इच्छा केली असती? अजूनही वेळ टळलेली नाही. मी सत्य सांगून टाकले, तर अधिक संकटातून बचावेन." असा विचार करून मी तिला पत्र लिहिले. मला स्मरण आहे त्याचप्रमाणे त्याचे तात्पर्य देतो ः

"आपली ब्रायटनमध्ये भेट झाली, तेव्हापासून तुम्ही माझ्यावर लोभ करीत आहा. आई जशी मुलाची काळजी वाहते तशी तुम्ही माझी वाहत आहा. तुम्हाला असेही वाटते, की मी लग्न करावे आणि म्हणून तुम्ही माझा तरूण मुलीशी परिचय करून देता. असा परिचय जास्त वाढण्यापूर्वीच मला आपल्याला सांगितले पाहिजे, की मी तुमच्या प्रेमाला लायक नाही. मी तुमच्या घरी येऊ लागलो, तेव्हाच मी तुम्हाला सांगून टाकायला पाहिजे होते, की माझे लग्न होऊन चुकले आहे. हिंदुस्थानचे विद्यार्थी विवाहित असले तरी या देशात

आपल्या विवाहाची गोष्ट कळू देत नाहीत असे मला माहीत आहे. त्यामुळे मीही त्याच रिवाजाचे अनुकरण केले. आता मला दिसते की, मी माझ्या लग्नाची गोष्ट मुळीच लपवायला नको होती. मला आणखीही सांगितले पाहिजे की माझे बालवयातच लग्न झाले, व मला एक मुलगाही आहे. ही गोष्ट आपल्यापासून लपवून ठेवल्यावद्दल मला आता अत्यंत दुःख होत आहे. परंतु आता तरी खरे सांगून टाकण्याचे धैर्य ईश्वराने मला दिले यावद्दल आनंद होत आहे. आपण मला क्षमा कराल का? ज्या भगिनीवरोवर आपण माझा परिचय करून दिला, तिच्याशी मी कसल्याही प्रकारचा अतिप्रसंग केला नाही यावद्दल खात्री देतो. मला तसे करण्यास मोकळीक नाही याची मला पूर्ण जाणीव आहे. परंतु आपली इच्छा स्वाभाविकच माझे कोणाशी तरी लग्न जुळलेले पाहण्याची असणार. आपल्या मनात या गोष्टीवद्दल जास्त विचार येऊ नयेत एवढ्यासाठी तरी मी आपल्याला खरा प्रकार सांगून टाकलाच पाहिजे.

"हे पत्र मिळाल्यानंतर जर आपण मला आपल्या घरी येण्याला नालायक ठरविले, तर त्यावद्दल मला बिलकुल वैषम्य वाटणार नाही. आपल्या लोभावद्दल मी आपला कायमचा ऋणी बनून चुकलो आहे. आपण माझा त्याग नाही केला तर मला हर्ष होईल, हे मला कबूल केले पाहिजे. आपल्या घरी येण्याला अजूनही मला आपण लायक समजाल, तर ते तुमच्या प्रेमाचे नवीन द्योतक असे मी समजेन, आणि त्या प्रेमाला पात्र होण्याचा मी सदैव प्रयत्न चालवीन."

असले पत्र मी चुटकीसारखे लिहून काढले नाही हे वाचक समजू शकतीलच. कोण जाणे मी किती मसुदे केले असतील; पण अशा तऱ्हेचे पत्र पाठवून मी माझ्या माथ्यावरील मोठा भार उतरला.

वहुतेक उलट टपालीच सदरहू वाईकडून उत्तर आले, त्यात तिने कळविले ः

"तुमचे मोकळया मनाने लिहिलेले पत्र मिळाले. आम्हा उभयतास फार समाधान वाटले आणि आम्ही खूप हसलोही . तुमचेकडून घडलेले असत्याचरण मी क्षम्य समजते. परंतु तुम्ही आपली हकीकत कळविली हे ठीकच झाले. माझे निमंत्रण कायम आहे. येत्या रविवारी आम्ही तुमची वाट पाहूच; आणि तुमच्या बालविवाहाची गोष्ट ऐकू आणि तुमची थट्टा करण्याचा आनंदही मिळवू. आपला स्नेह होता तसाच कायम राहील यावद्दल खात्री वाळगा."

अशा तऱ्हेने माझ्यामध्ये असत्याचे हलाहल व्यापून राहिले होते, ते मी काढून टाकले; आणि यापुढे कोठेही माझ्या विवाहासंबंधी वगैरे सांगून टाकण्याला मी कचरत नसे.

२०. धार्मिक परिचय

विलायतेत राहून एक वर्ष झाले असेल इतक्यात दोन थिऑसॉफिस्ट मित्रांची ओळख झाली. सख्खे भाऊ होते, व अविवाहित होते. त्यांनी माझेपाशी गीतेसंबंधीची गोष्ट काढली. ते एडविन आर्नल्डचे गीतेचे भाषांतर वाचीत असत. परंतु मला त्यांनी ती आपल्याबरोबर संस्कृतात वाचण्यास बोलाविले. मला लाज वाटली, कारण की मी गीता संस्कृतात किंवा प्राकृतातही वाचली नव्हती,, मला त्यांना सांगावे लागले, की "मी गीता वाचलेलीच नाही; पण तुमच्याबरोबर वाचण्याची तयारी आहे. माझे संस्कृतचे अध्ययनही नावाचेच आहे. मला ते इतपतच समजणार, की भाषांतरात भलताच अर्थ असला तर तो दुरूस्त करता येईल." अशा तऱ्हेने त्या बंधूंबरोबर मी गीता वाचण्याचा प्रारंभ केला. दुसऱ्या अध्यायाच्या अखेरच्या श्लोकापैकी,

ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गास्तेषूपजायते |
सङ्गात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ||
क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः |
स्मृतिभ्रंशाद् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात् प्रणश्यति ||*

या श्लोकाचा माझ्या मनावर खोल ठसा उमटला. त्याचे ध्वनी माझ्या कानात घुमतच राहिले. भगवद्गीता हा अमूल्य ग्रंथ आहे अशी माझी त्या वेळी समजूत झाली. ती समजूत हळूहळू दृढ होत गेली व आज तत्वज्ञानाच्या बाबतीत मी तिला सर्वोत्तम ग्रंथ समजतो. माझ्या निराशेच्या प्रसंगी त्या ग्रंथाने मला अमूल्य मदत दिली आहे. तिची इंग्रजी भाषांतरे बहुतेक सर्व मी वाचली आहेत. पण एडविन आर्नल्डचे भाषांतर मला सर्वात उत्तम वाटते. मूळ ग्रंथातील भावार्थाला मुळीच बाध आलेला नाही. तरीही तो ग्रंथ भाषांतरसा वाटत नाही. मी या वेळी भगवद्गीतेचा अभ्यास केला म्हणता येणारच नाही. गीता ही माझ्या नित्य वाचनाचा ग्रंथ पुढे अनेक वर्षांनंतर झाली.

---

* विषयांचे चिंतन करणाऱ्यास प्रथम त्यांच्याबद्दल संग उत्पन्न होतो; संगापासून कामना उत्पन्न होते; कामनेच्या पाठोपाठ क्रोध येतो; क्रोधातून संमोह, संमोहातून स्मृतिभ्रम आणि स्मृतिभ्रमापासून बुद्धिनाश होतो. आणि अखेरीस त्या पुरूषाचा स्वतःचा नाश होऊन जातो.

याच मित्रांनी मला आर्नल्डचे बुद्धचरित्र वाचण्याची शिफारस केली. तोपर्यंत सर एडविन् आर्नल्डच्या गीताभाषांतराचीच मला माहिती. बुद्धचरित्र मी भगवद्गीतेपेक्षाही अधिक आवडीने वाचले. पुस्तक हातात धरल्यानंतर ते पुरे केल्यावरच मी खाली ठेवू शकलो.

ते मित्र मला एकदा ब्लॅवॅट्स्की लॉजमध्येही घेऊन गेले. तेथे त्यांनी मला मॅडम ब्लॅवॅट्स्कीचे दर्शन करून दिले; तसेच मिसेस बेझंटचेही. मिसेस बेझंट त्यावेळी नुकत्याच थिऑसॉफिकल सोसायटीत दाखल झाल्या होत्या. त्यामुळे त्यासंबंधीची चर्चा वर्तमानपत्रात चाले. ती मी आवडीने वाचीत असे. त्या मित्रांनी मला सोसायटीत दाखल होण्याविषयीही सुचविले. मी विनयपूर्वक नाकारले. "माझे धर्मज्ञान जवळजवळ शून्य आहे; म्हणून मी कोणत्याही पंथात सामील होऊ इच्छित नाही." मला स्मरते, की त्याच मित्रांच्या सांगण्यावरून मी मॅडम ब्लॅवॅट्स्कीचे 'की टु थिऑसॉफी' हे पुस्तक वाचले. त्यावरून हिंदुधर्माचे ग्रंथ वाचण्याची इच्छा झाली; आणि हिंदुधर्म म्हणजे भ्रमाचे जाळे, अशा तऱ्हेचा जो अभिप्राय पाद्रयांच्या तोंडून ऐकत असे, तो मनातून पार नाहीसा झाला.

याच सुमाराला एका अन्नहारी वसतिगृहामध्ये मला मॅंचेस्टरचे एक भले ख्रिस्ती भेटले. त्यांनी माझ्याशी ख्रिस्ती धर्माची गोष्ट काढली. मी त्यांच्यापाशी माझ्या राजकोटच्या स्मरणाचे वर्णन केले. ते ऐकून त्यांना वाईट वाटले. ते म्हणाले, "मी स्वतः अन्नाहारी आहे. मद्यपानही करीत नाही. पुष्कळ ख्रिस्ती लोक मांसाहार करतात, मद्यपान करतात हे खरे; परंतु या दोन्हींपैकी कोणताही पदार्थ घेण्याबद्दल ख्रिस्ती धर्माची आज्ञा नाही. तुम्ही बायबल वाचावे, अशी मी आपणांस शिफारस करतो." मी त्यांची सूचना मान्य केली. बायबल त्यांनीच विकत घेऊन दिले. मला अंधुक स्मरण आहे, की ते गृहस्थ स्वतः बायबले विकत असत. त्यांनी नकाशे, अनुक्रमणिका वगैरे असलेले बायबल मला विकत दिले. मी ते सुरू केले, परंतु 'जुना करार' माझ्याने वाचवेच ना. 'जेनेसिस' - सृष्टीरचना - या प्रकरणापुढे तर वाचू लागलो, की झोपच येई. 'वाचले' म्हणता यावे एवढयाखातर लक्ष लागत नसता व अर्थ न समजताही मी बाकीची प्रकरणे मोठया कष्टाने वाचून काढली असे आठवते. 'नंबर्स' नावाचे प्रकरण वाचताना मला तिटकाराच आला.

'नव्या करारा' वर आलो तेव्हा निराळाच परिणाम झाला. येशूच्या गिरिप्रवचनाची छाप फार चांगली पडली. ते हृदयात उतरले. बुद्धीने त्याची

गीतेशी तुलना केली. "तुझा सदरा मागेल त्याला कोटही दे. तुझ्या उजव्या गालावर थप्पड मारील त्याच्यासमोर डावा गालही धर,," हे वाचून मला अपार आनंद झाला. शामळभट्टाचा छप्पा* आठवला. माझ्या बालमनाने गीता, आर्नल्डकृत बुद्धचरित्र आणि येशूची वचने यांचे एकीकरण केले. धर्म त्यागामध्ये आहे ही गोष्ट मनाला पटली.

या वाचनामुळे इतर धर्माचार्यांची चरित्रे वाचण्याची इच्छा झाली. कार्लाइलचे 'विभूति आणि विभूतिपूजा' वाचण्याची एका मित्राने शिफारस केली; त्यात पैगंबराविषयी वाचले, व त्याची थोरवी, शौर्य व तपश्चर्या यांची कल्पना आली.

एवढया माहितीपलीकडे मी प्रगती करू शकलो नाही. माझ्या परीक्षेच्या पुस्तकांव्यतिरिक्त इतर पुस्तके वाचण्याला मला वेळच काढता येईना . परंतु आपण धर्मग्रंथ वाचले पाहिजेत, आणि सर्व मुख्य धर्माचे योग्य ज्ञान मिळविले पाहिजे, एवढी गोष्ट मनाशी ठरवून ठेवली.

नास्तिकवादासंबंधी थोडेबहुत जाणून घेतल्याशिवाय कसे चालेल? ब्रॅडलॉचे नाव सर्व हिंदी लोकांना माहीतच आहे. ब्रॅडलॉस नास्तिक म्हणता येईल. म्हणून त्यांच्यासंबंधी कोणाचेसे पुस्तक वाचले, नाव आता आठवत नाही. त्याची माझ्यावर काहीच छाप पडली नाही. नास्तिकतारूपी सहाराचे रण मी ओलांडून गेलो होतो. मिसेस बेझंटची कीर्ती पण त्याकाळी सुद्धा मोठी होती. त्या नास्तिकवाद सोडून आस्तिक झाल्या आहेत, या बातमीनेही मला नास्तिकवादाबद्दल उदासीन बनविले. 'मी थिऑसॉफिस्ट का झाले?' हे मिसेस बेझंटचे चोपडे मी वाचले होते. ब्रॅडलॉ यांचे देहावसान या सुमारालाच झाले. वोकिंग येथे त्यांची उत्तरक्रिया करण्यात आली. तिला मीही हजर राहिलो होतो. मला वाटते, एकही हिंदी गृहस्थ गैरहजर नसेल. त्यांच्याबद्दल आदर दर्शविण्यासाठी कित्येक पाद्रीही आले होते. परत येतांना एकाच ठिकाणी आम्ही सर्व आगगाडीची वाट पाहात होतो. तेथे त्या जमावातील एका पट्ठया नास्तिकवाद्याने एका पाद्रयाची उलटतपासणी सुरू केली ः

"काय हो साहेब, तुम्ही ईश्वर आहे म्हणता ना?"

त्या भल्या माणसाने सौम्य स्वराने जवाब दिला, "होय, मी असे म्हणतो खरे."

---

*सहा चरणांचे वृत्त. हा छप्पा मागे दहाव्या प्रकरणाच्या अखेरीस दिला आहे.

पहिल्या इसमाने हसून, जणू काय आपण या पाद्रयावर मात करीत आहो अशा स्वराने म्हटले, "ठीक; पृथ्वीचा परीघ २८000 मैलांचा आहे हे तर आपल्याला कबूल आहे ना?"

"अवश्य,,"

"तर मग सांगा पाहू, तुमचा ईश्वर केवढा मोठा आहे, आणि तो कोठे असेल?"

"आपण समजून घेऊ तर तो आपल्या उभयतांच्या हृदयात वास करीत आहे,,"

"असल्या उत्तराने पोरे फसतील -" असे म्हणून त्या योद्धयाने आम्ही आसपास उभे होतो त्यांच्याकडे विजयी दृष्टीने पाहिले.

पाद्रयाने नम्रपणे मौन धारण केले.

या संवादामुळे नास्तिकवादावद्दलची माझी नापसंती अधिकच दृढ झाली.

२१. 'निर्वलके वल राम'

धर्मशास्त्र आणि जगातील धर्म यांची साधारण माहिती तर मला झाली; परंतु मनुष्याचा बचाव करण्यास असले ज्ञान पुरे पडत नाही. संकटसमयी जी गोष्ट मनुष्यास हात देते, तिचे त्याला त्यावेळी भान नसते, ज्ञान नसते. नास्तिक मनुष्य संकटातून बचावला तर म्हणतो, की यदृच्छेने बचावून गेलो. अशा वेळी आस्तिक म्हणतो, की मला ईश्वराने बचावले. धर्माच्या परिशीलनाने तो परिणाम घडून गेल्यानंतर अनुमान करतो, की संयमामुळे ईश्वर आपल्या हृदयात प्रगट होतो. अशा तर्‍हेचे अनुमान करण्याचा त्याला अधिकार आहे; परंतु सत्त्वरक्षणाच्या वेळी मात्र आपल्याला संयम बचावतो आहे की आणखी कोणी ते त्याला समजत नसते. ज्याला स्वतःच्या संयमाचा अभिमान वाटतो त्याचा संयम मातीमोल होऊन जातो, याचा अनूभव कोणाला नाही? अशा वेळी शास्त्रज्ञान तर चोथ्यासारखे निकामी ठरते.

असले बौद्धिक धर्मज्ञान फोल असल्याचा अनुभव मला विलायतेत मिळाला. यापूर्वी मी अशा संकटातून बचावून गेलो, त्याचे पृथक्करण करता येण्यासारखे नाही. माझे वय त्यावेळी फारच लहान होते असे म्हणता येईल.

पण या वेळी तर माझे वय वीस वर्षाचे होते. गृहस्थाश्रमाचा अनुभव बराच मिळाला होता.

बहुधा माझ्या विलायतेतील मुक्कामाच्या शेवटच्या वर्षी म्हणजे सन १८९० साली पोर्टस्मथमध्ये अन्नाहारी मंडळींचे एक संमेलन झाले. त्याला येण्याबद्दल मला व एका हिंदी मित्राला निमंत्रण मिळाले होते. आम्ही दोघेही गेलो. आमची उतरण्याची सोय एका बाईकडे करण्यात आली होती.

पोर्टस्मथ् हे खलाश्यांचे बंदर म्हणून प्रसिद्ध आहे. तेथे पुष्कळ घरे दुराचरणी स्त्रियांची असतात. त्या स्त्रिया केवळ वेश्याच नसल्या तरी निर्दोषही नसतात. अशाच एका घरामध्ये आम्ही उतरलो होतो. स्वागतमंडळाने इरादापूर्वक असली घरे शोधून काढली असे म्हणण्याचा माझा इरादा नाही. परंतु पोर्टस्मथ्सारख्या बंदरी प्रवाश्यांना उतरण्यासाठी बिऱ्हाडे शोधावयाला गेले म्हणजे त्यांतली कोणती चांगली, कोणती खराब ते सांगणे कठीणच पडणार.

रात्र झाली. आम्ही सभेतून घरी आलो. जेवून पत्ते खेळण्यास बसलो. विलायतेत कुलीन घरामध्येही अशा तऱ्हेने गृहिणी पाहुण्याबरोबर पत्ते खेळण्यास बसते. खेळताना निर्दोष विनोद कोणीही करतो. येथे मात्र बीभत्स विनोद सुरू झाला. माझे जोडीदार त्या कामी पटाईत होते, हे मला माहीत नव्हते. मला त्या विनोदात गोडी वाटू लागली. मीही त्यात सामील झालो. शब्दावरून कृतीवर यायला वेळ नव्हता. पत्ते बाजूला राहून जाण्याच्या तयारीत होते; परंतु माझ्या भल्या जोडीदाराच्या हृदयात रामाने प्रवेश केला. तो म्हणाला, "अरे, तुझ्या अंगात हा सैतान कसा काय संचारला? तुझे हे काम नव्हे, येथून पळ काढ बरे,"

मी शरमिंदा झालो. भानावर आलो. मनातून त्या मित्राचे उपकार मानले. आईपाशी घेतलेली प्रतिज्ञा आठवली. मी पळ मारली. कापत कापत आपल्या खोलीत जाऊन पोचलो. छाती धडधडत होती. खाटकाच्या हातून जनावर निसटून जावे आणि त्याची जशी स्थिती व्हावी तशी माझी झाली.

परस्त्रीला पाहून विकारवश झाल्याचा आणि तिच्याबरोबर खेळ खेळण्याची इच्छा झाल्याचा हा पहिलाच प्रसंग होता असे मला आठवते. रात्री माझ्या डोळ्यास डोळा लागला नाही. अनेक प्रकारच्या विचारांनी डोक्यात काहूर माजविले. हे घर सोडू? पळू? मी आहे तरी कोठे ? मी सावध राहिलो नाही तर माझी काय दशा होणार? मी खूप सावधानपूर्वक वागण्याचा निश्चय केला. आताच घर सोडण्याचे कारण नाही, पण कसेही करून पोर्टस्मथ् लवकर सोडून निघायचे ठरविले. संमेलन दोन दिवसांपेक्षा अधिक वेळ लांबणार नव्हते. त्यामुळे , मला असे स्मरते, की मी दुसऱ्याच दिवशी पोर्टस्मथ्ला रामराम ठोकला. माझा जोडीदार पोर्टस्मथ्लाच काही दिवस राहिला.

धर्म म्हणजे काय® ईश्वर हा कोण® तो आपल्या हृदयात कसे काम करतो® हे काही मला त्यावेळी समजत नव्हते. सामन्य समजुतीनुरूप ईश्वराने मला बचावले, असे मी त्यावेळी समजलो. परंतु मला निरनिराळ्या बाबतीत अशा तऱ्हेचे अनुभव आले आहेत. 'ईश्वराने बचावले,' या वाक्याचा अर्थ आज मला पुष्कळ समजू लागला आहे, असे मी मानतो; पण त्याबरोबरच याचीही जाणीव आहे, की या वाक्याचे पुरे रहस्य अजूनही मला समजलेले नाही. अनुभवाने ते समजणार. परंतु अनेक आध्यात्मिक प्रसंगी, वकिली करताना, संस्था चालविताना, राजकारणात, 'ईश्वराने मला बचावले आहे,' असे मी सांगू शकतो. सर्व आशा सुटावी, हातपाय गाळून बसण्याचा प्रसंग यावा, अशा प्रसंगी कोठून तरी मदत येऊन पोचते असे मला अनुभव आले आहेत. स्तुती, उपासना, प्रार्थना वगैरे गोष्टी झूट नाहीत; तर आपण खातो, पितो, बसतो, उठतो हे जितके खरे आहे, त्याहूनही या गोष्टी जास्त प्रमाणसिद्ध आहेत. नव्हे, याच गोष्टी खऱ्या आहेत, बाकी सर्व फोल आहेत, असे म्हणण्यातही अतिशयोक्ती नाही.

असली उपासना, असली प्रार्थना हा काही वाणीचा विलास नव्हे, त्यांचे उगमस्थान कंठ नव्हे, तर हृदय होय. म्हणून जर आपण आपले हृदय शुद्ध राखले, तेथे असलेल्या तारा व्यवस्थित ठेविल्या पर त्यांतून जो सूर निघेल तो गगनाला भेदून जाईल. त्यासाठी जिभेची आवश्यकता नाही. ती स्वभावतःच अद्‌भुत वस्तु आहे. विकाररूपी मळाच्या क्षालनासाठी अंतःकरणापासून केलेली उपासना ही एक महौषधी आहे, याबद्दल मला शंकाच वाटत नाही. परंतु तो प्रसाद मिळवायचा तर आपल्यामध्ये संपूर्ण नम्रता पाहिजे.

२२. नारायण हेमचंद्र

याच सुमाराला स्व. नारायण हेमचंद्र विलायतेला आले होते. लेखक म्हणून त्यांचे नाव मी ऐकले होते. मी त्यांना नॅशनल इंडियन असोसिएशनच्या मिस् मॅनिंग यांच्या घरी भेटलो. मिस मॅनिंगना माहीत होते, की मला सर्वांबरोबर मिसळता येत नाही. मी त्यांचेकडे जाई, तेव्हा गुपचूप बसून राहत असे; माझ्याशी कोणी बोलला तरच मी तोंड उघडी.

त्यांनी नारायण हेमचंद्रांची ओळख करून दिली.

नारायण हेमचंद्रांना इंग्रजी समजत नव्हते. त्यांचा पोशाख विचित्र होता. वाकडीतिकडी पाटलोण घातली होती; वर चुरडलेला, कडा मळलेला, बदामी

रंगाचा कोट होता. नेकटाय किंवा कॉलर काही नाही. कोट पारशी फॅशनचा, पण तोही बेडौल. डोक्याला गोंडयाची लोकरीची विणलेली टोपी होती. लांब दाढी राखलेली होती.

शरीर सडपातळ; ठेंगणे म्हटले तरी चालेल. तोंडावर देवीचे व्रण होते. चेहरा वाटोळा. नाक अणीदारही नाही किंवा बसकेही नाही. हात मधून मधून दाढीवरून फिरे.

साऱ्या नखरेबाज लोकांमध्ये नारायण हेमचंद्र विक्षिप्त दिसत, आणि सर्वांहून निराळे पडत. "आपले नाव तर मी पुष्कळदा ऐकले आहे. आपली काही लिखाणेही वाचली आहेत. आपण माझ्या बिऱ्हाडी याल का®'

नारायण हेमचंद्रांचा आवाज घोगरा होता. त्यांनी हसतमुख चेहऱ्यानिशी जबाव दिला,

"तुम्ही कोठे राहता®'

"स्टोर स्ट्रीटमध्ये,,"

"तर मग आपण शेजारीच आहो. मला इंग्रजी शिकायचे आहे. तुम्ही मला शिकवाल का®'

मी उत्तर दिले,"मी आपल्याला कसलीही मदत करू शकलो, तर त्याबद्दल मला आनंद वाटेल. माझ्याकडून होणारी मेहनत अवश्य करीन. आपण म्हणाल तर मी आपल्याकडे येत जाईन."

"नाही, नाही, मीच तुमच्याकडे येईन. माझ्याजवळ भाषांतरपाटमाला आहे ती घेऊन येईन."

आम्ही वेळ नक्की केली. आमच्यामध्ये खूप स्नेह जमला.

नारायण हेमचंद्रांना व्याकरण मुळीच समजत नसे. 'घोडा' क्रियापद होई, आणि 'धावणे' नाम बने अशा तऱ्हेचे विनोदी दृष्टांत मला किती तरी स्मरतात. नारायण हेमचंद्र मला पुरून उरणारे होते. माझ्या तुटपुंज्या व्याकरणाने ते भुलून जाण्यासारखे नव्हते. स्वतःला व्याकरण समजत नाही यावद्दल त्यांना मुळीच लाज वाटत नसे.

"मी काही तुमच्याप्रमाणे शाळेत शिकलो नाही. मला माझे विचार व्यक्त करण्याच्या कामी व्याकरणाची जरूर भासलेली नाही. पाहा ना, तुम्हाला बंगाली येते® मला येते. मी बंगाल्यांत हिंडलो आहे. महर्षी देवेन्द्रनाथ टागोरांच्या पुस्तकाचे भाषांतर गुजराथी लोकांना मीच करून दिले आहे ना® मला तर अनेक भाषांतून गुजराथी समाजाला भाषांतरे द्यायची आहेत. ती करता-

नाही मी शब्दार्थाला चिकटून बसत नाही; भावार्थ दिला की माझे समाधान झाले. माझ्या मागून इतरांनी अधिक खुशाल द्यावे. मला तर व्याकरणाशिवाय मराठी समजते, हिंदी समजते आणि आता तर इंग्रजीही येऊ लागले. मला फक्त शब्दभांडार पाहिजे. एकटया इंग्रजीने माझे समाधान होणार आहे, असे तुम्ही समजू नका. मला तर फ्रान्समध्ये जायचे आहे, आणि फ्रेंचही शिकून घ्यायचे आहे. मला माहीत आहे, की फ्रेंच साहित्य अफाट आहे. जुळल्यास जर्मनीला जाईन आणि जर्मन शिकून घेईन."

अशा तऱ्हेने नारायण हेमचंद्रांची वाग्धारा चालूच राही. भाषा शिकण्याचा व प्रवास करण्याचा त्यांचा हव्यास अपार होता.

"तर मग तुम्ही अमेरिकेला जाणारच असाल®"

"अवश्य. ती नवी दुनिया पाहिल्याशिवाय मी परत वळेन का®"

"पण तुमच्याजवळ एवढे पैसे कोठे आहेत®"

"मला पैसे काय करायचे आहेत®मला कुठे तुमच्यासारखी टापटीप ठेवायची आहे®मला खायला प्यायला कितीसे लागणार®माझ्या पुस्तकांपासून मला काही मिळते ते आणि थोडे मित्रमंडळी देते तेवढे बस्स होते. मी सगळीकडे तिसऱ्या वर्गातून जाणारा मनुष्य. अमेरिकेला डेकवरून जाईन."

नारायण हेमचंद्रांचा साधेपणा काही और होता. त्यांचा मनमोकळेपणाही तितकाच होता. अभिमानाचे नाव नव्हते. लेखक या नात्याने स्वतःच्या शक्तीबद्दल असावा त्याहूनही अधिक विश्वास होता.

आमची रोज भेट होई. आमच्यामध्ये विचारांचे व आचारांचे साम्य भरपूर होते. आम्ही दोघेही अन्नहार करणारे होतो. दुपारचे पुष्कळदा एकत्र जेवीत असू. हा माझा आठवडयाला सतरा शिलींगांवर राहण्याचा आणि स्वयंपाक करण्याचा काळ होता. कधी मी त्यांच्या खोलीवर जाई, तर कधी ते माझ्या खोलीवर येत. मी इंग्रजी पद्धतीचा स्वयंपाक करीत असे. त्यांना देशी पद्धतीखेरीज समाधान वाटेना. डाळ पाहिजेच. मी गाजराचे वगैरे सूप बनवीत असे, त्याबद्दल ते माझी कीव करीत. त्यांनी कोठूनसे मूग शोधून काढले होते. एके दिवशी त्यांनी माझ्यासाठी मूग शिजवून आणले. ते मी मोठया आवडीने खाल्ले. पुढे तर आमचा हा देवघेवीचा व्यवहार विशेषच वाढला. मी माझे पदार्थ त्यांना खाऊ घाली, आणि ते स्वतः बनवलेले मला देत.

यावेळी कार्डिनल मॅनिंगचे नाव सर्वांच्या तोंडी होते. गोदीतील मजुरांनी संप केला होता. जॉन बर्न्स आणि कार्डिनल मॅनिंगच्या प्रयत्नाने संप लवकर

बंद झाला. कार्डिनल मॅनिंगचा साधेपणाविषयी डिझरायलीने लिहिले होते ते मी नारायण हेमचंद्रांना वाचून दाखविले.

"तर मग मला त्या साधुपुरूषाला भेटले पाहिजे."

"ते तर फार मोठे माणूस पडले. तुम्हाला कसे भेटणार®'

"मी सांगतो कसे ते. तुम्ही माझ्या नावाचे पत्र लिहा, मी लेखक आहे अशी ओळख द्या; त्यांच्या परोपकारी कामगिरीबद्दल समक्ष धन्यवाद देण्यासाठी मला भेटायचे आहे असे लिहा. आणखी असेही लिहा की मला इंग्रजीत बोलता येत नाही त्यासाठी मला तुम्हाला दुभाषे म्हणून बरोबर न्यावे लागेल."

मी त्या तऱ्हेचे पत्र लिहिले. कार्डिनल मॅनिंगचा जबाब दोन-तीन दिवसांत एका कार्डावर आला; त्यांनी भेटीसाठी वेळ कळविला.

आम्ही दोघे गेलो. मी तर रिवाजाप्रमाणे मुलाखती कपडे चढविले होते. नारायण हेमचंद्र मात्र होते तसेच आले. तोच कोट आणि तीच पाटलोण. मी विनोद केला. त्यांनी माझे बोलणे हसण्यावारी नेले आणि ते म्हणाले,

"तुम्ही सुधारलेले लोक सर्व भित्रे असता. थोर लोक कोणाच्या कपडयांकडे पाहतच नसतात. ते त्याचे हृदय कसे आहे ते पाहतात."

आम्ही कार्डिनलच्या महालात प्रवेश केला. घर महालाप्रमाणेच होते. आम्ही बसतो इतक्यात एका कृश, वृद्ध, उंच पुरूषाने प्रवेश केला; आम्हा दोघांबरोबर हस्तांदोलन केले. नारायण हेमचंद्रांचे स्वागत केले.

"मला आपला वेळ घ्यायचा नाही. मी आपल्याविषयी ऐकलेले होते. आपण संपामध्ये जे काम केले त्याबद्दल आपले आभार मानावयाचे होते. जगभरच्या साधुपुरूषांचे दर्शन घेण्याचा परिपाठ ठेवला आहे. म्हणूनच मी आपल्याला एवढी तसदी दिली." या वाक्यांचे भाषांतर करून सांगण्याची मला नारायण हेमचंद्रांनी आज्ञा केली.

"आपण आला त्याबद्दल मला आनंद वाटला. मला उमेद आहे, की तुम्हाला येथील वास्तव्य सुखाचे होईल. आणि इकडच्या लोकांची आपण ओळख करून घ्याल. ईश्वर आपले कल्याण करो." असे बोलून कार्डिनल उभे राहिले.

एकदा नारायण हेमचंद्र माझ्याकडे सदरा घालून व धोतर नेसून आले. भल्या घरवालीने दार उघडले, पण ती भ्याली. माझ्याकडे येऊन सांगू लागली ः (माझे बिऱ्हाड मी वरच्यावर बदलीत असे, हे वाचकांच्या स्मरणात असेलच.≪ "कोणी वेडयासारखा मनुष्य तुम्हाला भेटू इच्छितो." मी दरवाज्याकडे जाऊन

पाहतो तो नारायण हेमचंद्र,, मी आश्चर्याने थक्क झालो. त्यांच्या तोंडावर मात्र नेहमीच्या हास्याखेरीज दुसरे काहीच दिसत नव्हते.

''पण पोरांनी तुमची टवाळी नाही केली®'

''माझ्यामागून धावत होती. मी लक्षच दिले नाही, तेव्हा ती शांत होऊन गेली,'' मला उत्तर मिळाले.

नारायण हेमचंद्र काही महिने विलायतेत राहून पॅरिसला गेले. तेथे त्यांनी फ्रेंचचे अध्ययन सुरू केले, आणि फ्रेंच पुस्तकांचे भाषांतर आरंभिले. त्यांचे भाषांतर तपासण्यापुरते फ्रेंच मला येत होते; म्हणून मला ते पाहायला सांगितले. मला दिसून आले, की ते भाषांतर नव्हते, भावार्थ होता.

शेवटी त्यांनी अमेरिकेला जाण्याचा आपला निश्चय पार पडला. मोठया कष्टाने डेकचे, की तिसऱ्या वर्गाचे तिकिट मिळवू शकले. अमेरिकेत त्यांना सदरा, धोतर वापरून बाहेर पडल्यावद्दल, 'असभ्य पोशाख वापरण्याच्या' आरोपावरून, पकडण्यात आले होते. मागाहून त्यांना मोकळे करण्यात आले, असे मला आठवते.

२३. महाप्रदर्शन

१८९० साली पॅरिसमध्ये महाप्रदर्शन भरले होते. त्याच्या तयारीसंबंधीची हकीकत मी वाचीत असे. पॅरिस पाहाण्याची तर तीव्र इच्छा होतीच. हे प्रदर्शन पाहायला जाण्याने दुहेरी फायदा होईल असा विचार केला. प्रदर्शनात एफिल टॉवर पाहण्याचे आकर्षण विशेष होते. हा टॉवर निव्वळ लोखंडाचा आहे. एक हजार फूट उंच आहे. एक हजार फूट उंचीचे घर उभेच राहू शकणार नाही अशी तोपर्यंत समजूत होती. प्रदर्शनात इतरही पुष्कळ पाहण्यासारखे होते.

पॅरिसमध्ये एक अन्नाहारी घर असल्याचे मी वाचले होते. तेथे एक खोली घेतली. गरिबी पद्धतीने प्रवास करून पॅरिसला गेलो. सात दिवस राहिलो. पाहण्यासारखे तेवढे बहुतेक पायी हिंडूनच पाहिले. बरोबर पॅरिसचा व त्या प्रदर्शनाचा 'मार्गदर्शक' व नकाशा ठेविला होता. त्यांच्या आधाराने रस्ते शोधून काढून मुख्य गोष्टी पाहून घेतल्या.

प्रदर्शनाची विशालता आणि विविधता यांखेरीज मला काहीही स्मरत नाही. एफिल टॉवर दोन-तीन वेळा चढलो होतो, त्यामूळे त्याचे स्मरण पूर्ण

आहे. पहिल्या मजल्यावर फराळाची व्यवस्थाही होती. म्हणून उंचावर भोजन केल्याचे लोकांना सांगता यावे एवढयासाठी तेथे फराळ केला आणि साडेसात शिलींग पाण्यात टाकले.

पॅरिसची जुनी देवळे लक्षात राहिली आहेत. त्यांची भव्यता, त्यांचे आत मिळणारी शांती ही विसरणे अशक्य आहे. नोत्रदामची कारागिरी व आतील चित्रकाम यांचे स्मरण आहे. अशा स्वर्गीय देवळाप्रीत्यर्थ ज्यांनी लाखो रूपये खर्च केले, त्यांच्या हृदयात खोलवर ईश्वरप्रेम असणारच असे वाटले.

पॅरिसच्या फॅशनविषयी, पॅरिसच्या स्वेच्छाचाराविषयी, भोगविलासाविषयी पुष्कळ वाचले होते, ते तर गल्लोगल्ली दृष्टोत्पत्तीस येतच होते. परंतु ही देवळे मात्र त्या भोगविलासाहून अगदी निराळी दिसली. देवळात पाऊल टाकताच बाहेरच्या अशांतीचा विसर पडे; लोकांच्या वर्तणुकीत फरक पडे. लोक अदबीने वागू लागत. गोंगाट वगैरे यत्किंचित नाही. कुमारी मरीयमच्या मूर्तीपूढे कोणी ना कोणी तरी प्रार्थना करीत असायचेच. हे सर्व खूळ नव्हे, परंतु हृदयाची भावना आहे, अशी छाप त्यावेळी पडली व ती दृढ होत गेली आहे. कुमारिकेच्या मूर्तीसमोर गुडघे टेकून प्रार्थना करणारे उपासक संगमरवरी दगडाची पूजा करीत नव्हते, तर त्यात वास्तव्य करणाऱ्या कल्पनामय शक्तीची पूजा करीत होते. त्यामुळे ते ईश्वराचा महिमा कमी करीत नव्हते, पण वाढवितच होते, अशा तऱ्हेचा परिणाम माझे मनावर झाल्याचे मला आजही स्मरण आहे.

एफिल टॉवरविषयी दोन शब्द लिहिणे जरूर आहे. एफिल टॉवरचा हल्ली काय उपयोग होतो, ते मला माहीत नाही. प्रदर्शन पाहून आल्यानंतर प्रदर्शनाची वर्णने कोणीही वाचतोच. त्यात त्याची स्तुतीही ऐकली आणि निंदाही ऐकली. निंदा करणाऱ्यांमध्ये अग्रेसर टॉल्स्टॉय होते, असेही स्मरण आहे. त्यांनी लिहिले, की एफिल टॉवर हे माणसाच्या मूर्खपणाचे चिन्ह आहे, त्याच्या ज्ञानाचा परिणाम नव्हे. आपल्या लेखात त्यांनी दाखविले होते, की दुनियेत चालणाऱ्या अनेक कैफांमध्ये तंबाखूचे व्यसन एक तऱ्हेने सर्वात खराब आहे. जे कुकर्म करायची हिंमत दारू पिऊन येत नाही ती विडी पिऊन येते. दारू पिणारा मूर्ख बनतो तर विडी पिणाऱ्याची अक्कल धुंद होते, आणि त्यामुळे तो हवेत किल्ले बांधू लागतो. एफिल टॉवर असल्या व्यसनांचा परिणाम आहे, असे आपले मत टॉल्स्टायनी जाहीर केले होते.

एफिल टॉवरमध्ये सौंदर्याचे नावही नाही. प्रदर्शनाला त्यामुळे यत्किंचितही शोभा आली, असे म्हणता येणार नाही. एक नवी चीज आहे, मोठी वस्तू

आहे, एवढयासाठी तो पाहायला हजारो माणसे चढली. हा टॉवर म्हणजे प्रदर्शनातील एक खेळणे होते; आणि जोपर्यंत आपण मोहाला वश होतो, तोपर्यंत आपणही बालकच आहो, ही गोष्ट हा टॉवर चांगल्या तऱ्हेने सिद्ध करतो, एवढाच त्याचा उपयोग आहे असे वाटल्यास म्हणावे.

२४. बॅरिस्टर तर झालो पण पुढे®

ज्या कामासाठी बॅरिस्टर होण्यासाठी मी विलायतेला गेलो त्याचे मी काय केले याचे वर्णन मी आतापर्यंत तहकूब केले आहे. आता त्यासंबंधी थोडेबहूत लिहिण्याची वेळ आली.

बॅरिस्टर व्हावयाला दोन गोष्टींची जरूर होती. एक 'टर्म' भरणे म्हणजे सत्रे सांभाळणे. वर्षाची चार सत्रे. अशा तऱ्हेने बारा भरायची. दुसरी गोष्ट कायद्याची परीक्षा देणे. सत्रे भरणे याचा अर्थ 'जेवण जेवणे,' म्हणजे दर एक सत्रात सुमारे चोवीस जेवणे असत, त्यापैकी सहा जेवणे. जेवणे जेवायचे म्हणजे खाल्लेच पाहिजे असा काही नियम नाही; पण नेमलेल्या वेळी हजर राहणे व जेवण पुरे होण्याचा वेळ होईपर्यंत बसून राहणे. साधारणपणे सर्वजण खातपीतच. जेवणात चांगली चांगली पक्वान्ने असायची, आणि पिण्यासाठी उत्तम गणली जाणारी दारू असायची. त्याचे पैसे तर दिलेच पाहिजेत. ते अडीच ते साडेतीन शिलींग असत; म्हणजे दोनतीन रूपयांचा खर्च झाला. तिकडे ही किंमत बरीच अल्प म्हटली पाहिजे. कारण बाहेरच्या भोजनगृहामध्ये अशा थाटाचे जेवण घेणाऱ्याला फक्त दारूचेच जवळजवळ तितके पैसे पडतील. जेवण्याच्या खर्चापेक्षाही दारू पिणा-याला दारूचा खर्च अधिक येतो, ही गोष्ट आम्हा हिंदवासियांना '' आपण 'सुधारलेले' नसू तर '' आश्चर्यकारक वाटेल. मला तर विलायतेला गेल्यावर हे पाहून मोठा धक्का बसला. दारू पिण्यासाठी इतक्या पैशाची खराबी करायला लोकांची हिंमत कशी होते याचे मला गूढ पडले. मागाहून समजू लागले! प्रथम प्रथम मी काहीच खात नसे. मला चालण्यासारखे तेथे रोटी, उकडलेले बटाटे आणि कोबी एवढेच असे. सुरूवातीला त्या वस्तू आवडत नसत, म्हणून खात नसे. मागाहून केव्हा तरी त्यातही रूची लागू लागली, इतर पदार्थही मिळविण्याची शक्ती माझ्यामध्ये आली होती.

विद्यार्थ्यांसाठी एका तऱ्हेचे खाणे आणि बेंचरासाठी (विद्यामंदिरातील मोठे लोक≪ निराळे श्रीमंती जेवण अशी व्यवस्था असे. माझ्याबरोबर एक

पारशी विद्यार्थी होते. तेही अन्नाहारी बनले होते. आम्ही उभयतांनी अन्नाहाराच्या प्रचाराच्या दृष्टीने बेंचरांच्या खान्यामधून अन्नाहारांना चालतील अशा पदार्थांची मागणी केली. ती मागणी मंजूर झाली. त्यामुळे आम्हाला बेंचरांच्या टेबलावरून फळफळावळ व जादा भाज्या मिळू लागल्या.

दारू तर मला चालत नसेच. चौघांना मिळून दारूच्या दोन बाटल्या मिळत, त्यामुळे माझी मागणी अनेक चौकडयांकडून होत असे. मी दारू प्यालो नाही म्हणजे बाकीच्या तिघांनाच दोन बाटल्या 'उडवावयाला' मिळत ना,, शिवाय या सत्रामध्ये एक महारात्र (ग्रॅंड नाइट≪ होत असे. त्या दिवशी 'पोर्ट' व 'शेरी' खेरीज शॅम्पेन दारूही मिळत असे. शॅम्पेनची लज्जत काही औरच मानली जाते. त्यामुळे या रात्री माझी किंमत विशेषच वाढे. आणि त्या रात्री हजर राहण्यावद्दल मला आग्रहही होत असे.

या खाण्यापिण्यापासून बॅरिस्टरला काय लाभ होतो, ते मला त्या वेळी समजले नाही, की त्यानंतरही समजलेले नाही. एक काळ असा होता खरा, की तेव्हा या जेवणांना थोडेच विद्यार्थी असत; आणि त्यांच्यामध्ये व बेंचरांमध्ये बोलणेचालणे होई व भाषणेही होत. त्यातून ते व्यवहारज्ञान मिळवू शकत; बरावाईट पण एक प्रकारचा शिष्टाचार शिकत; आणि भाषण करण्याची शक्ती वाढवीत. माझ्यावेळी तर हे सर्व अशक्य होते. बेंचर दूर अस्पृश्यासारखे बसत असत. या जुन्या रिवाजामध्ये मागाहून काही अर्थ राहिला नाही. तरीही तो प्राचीनतापेमी´ धिम्या इंग्लंडमध्ये राहून गेला.

कायद्याचा अभ्यास सोपा होता. बॅरिस्टरांना विनोदाने 'डिनर (भोजनभाऊ≪ बॅरिस्टर' च म्हणत. सर्वाना समजत होते, की परीक्षेची किंमत तितकीच.माझ्यावेळी दोन परीक्षा होत्या; रोमन लॉ व इंग्लंडचा कायदा. दोन हप्त्यांनी द्यावयाच्या या परीक्षांची पुस्तके नेमलेली होती. परंतु ती क्वचितच कोणी वाचीत. रोमन लॉसाठी छोटी टिपणे लिहिलेली असत, ती पंधरा दिवसांत वाचून पास होणारे मी पाहिले आहेत. इंग्लंडच्या कायद्याचेही तेच. त्याच्या टिपणांचीही पुस्तके होती, ती दोन-तीन महिन्यांत वाचून टाकणारे विद्यार्थीही मी पाहिले. प्रश्न सोपे, परीक्षक उदार. रोमन लॉच्या परीक्षेत ९५ ते ९९ टक्के उमेदवार पास होत, आणि शेवटच्या परीक्षेत ७५ टक्के किंवा त्याहून जास्त; म्हणजे नापास होण्याची भीती फारच थोडी. शिवाय परीक्षा वर्षातून एकदाच नाही, तर चारदा व्हायची. इतक्या सोयीची परीक्षा कोणालाही जड वाटणे शक्यच नाही.

पण मी तिला कठीण करून घेतली. मला वाटले, की मी मूळ पुस्तके वाचून काढली पाहिजेत. न वाचणे म्हणजे फसवणूक होय, असे मला वाटले. त्यामुळे मी मूळ पुस्तके खरेदी करून खूप खर्चात आलो. रोमन लॉ लॅटिनमधून वाचून काढण्याचा निश्चय केला. विलायतेतील मॅट्रिक्युलेशनसाठी मी लॅटिन शिकलो होतो. त्याचा या कामी उपयोग झाला. हे वाचून फुकट गेले नाही. दक्षिण आफ्रिकेत रोमन डच लॉ प्रमाणभूत मानला जातो. तो समजून घेण्याच्या कामी जस्टिनियनचे वाचन मला फार उपयोगी पडले.

इंग्लंडच्या कायद्याचे वाचन चांगली मेहनत घेऊन मी नऊ महिन्यात पुरे करू शकलो. कारण की, बुमचे 'कॉमन लॉ' चे बडे पण सुरस पुस्तक वाचण्यात किती तरी वेळ गेला. स्नेलच्या 'इक्विटी' मध्ये गोडी वाटली; पण समजता समजता नाकी नऊ आले. व्हाइट व टयूडरच्या मुख्य मुकदम्यांपैकी जे नेमलेले होते ते वाचण्याची मला मौज वाटली, व ते वाचण्यापासून ज्ञानही मिळाले. विलियम्स् आणि एडवर्ड्सचे स्थावर मिळकतीवरील पुस्तक आणि गुडीपचे जंगम मिळकतीवरील पुस्तक मी रसपूर्वक वाचू शकलो. विलियम्सचे पुस्तक तर मला कादंबरीइतके मनोरंजक वाटले. ते वाचताना कंटाळा वाटलाच नाही. कायद्याच्या पुस्तकांपैकी तितक्याच आवडीने असे हिंदुस्थानात आल्यानंतर मी मेनचे 'हिंदू लॉ' हे पुस्तक वाचू शकलो, पण हिंदुस्थानच्या कायद्याचा उल्लेख येथे करीत नाही.

परीक्षा पास केली. १८९१ साली जूनच्या १० तारखेला मला बॅरिस्टरचा किताब मिळाला. ११ तारखेला इंग्लंडच्या हायकोर्टात अडीच शिलींग भरून माझे नाव नोंदविले. १२ जूनला हिंदुस्थानला परत येण्यासाठी निघालो.

पण माझ्या निराशेला व भीतीला सीमा नव्हती. कायदे वाचले खरे; पण वकिली करता येईल असे मला कांही एक येऊ लागलेले नाही असे वाटे.

या माझ्या मनोव्यथेच्या वर्णनासाठी स्वतंत्र प्रकरण पाहिजे.

पण मी तिला कठीण करून घेतली. मला वाटले, की मी मूळ पुस्तके वाचून काढली पाहिजेत. न वाचणे म्हणजे फसवणूक होय, असे मला वाटले. त्यामुळे मी मूळ पुस्तके खरेदी करून खूप खर्चात आलो. रोमन लॉ लॅटिनमधून वाचून काढण्याचा निश्चय केला. विलायतेतील मॅट्रिक्युलेशनसाठी मी लॅटिन शिकलो होतो. त्याचा या कामी उपयोग झाला. हे वाचून फुकट गेले नाही. दक्षिण आफ्रिकेत रोमन डच लॉ प्रमाणभूत मानला जातो. तो समजून घेण्याच्या कामी जस्टिनियनचे वाचन मला फार उपयोगी पडले.

इंग्लंडच्या कायद्याचे वाचन चांगली मेहनत घेऊन मी नऊ महिन्यात पुरे करू शकलो. कारण की, बुमचे 'कॉमन लॉ' चे बडे पण सुरस पुस्तक वाचण्यात किती तरी वेळ गेला. स्नेलच्या 'इक्विटी' मध्ये गोडी वाटली; पण समजता समजता नाकी नऊ आले. व्हाइट व टयूडरच्या मुख्य मुकदम्यांपैकी जे नेमलेले होते ते वाचण्याची मला मौज वाटली, व ते वाचण्यापासून ज्ञानही मिळाले. विलियम्स् आणि एडवर्ड्सचे स्थावर मिळकतीवरील पुस्तक आणि गुडीपचे जंगम मिळकतीवरील पुस्तक मी रसपूर्वक वाचू शकलो. विलियम्सचे पुस्तक तर मला कादंबरीइतके मनोरंजक वाटले. ते वाचताना कंटाळा वाटलाच नाही. कायद्याच्या पुस्तकांपैकी तितक्याच आवडीने असे हिंदुस्थानात आल्यानंतर मी मेनचे 'हिंदू लॉ' हे पुस्तक वाचू शकलो, पण हिंदुस्थानच्या कायद्याचा उल्लेख येथे करीत नाही.

परीक्षा पास केली. १८९१ साली जूनच्या १० तारखेला मला बॅरिस्टरचा किताब मिळाला. ११ तारखेला इंग्लंडच्या हायकोर्टात अडीच शिलींग भरून माझे नाव नोंदविले. १२ जूनला हिंदुस्थानला परत येण्यासाठी निघालो.

पण माझ्या निराशेला व भीतीला सीमा नव्हती. कायदे वाचले खरे; पण वकिली करता येईल असे मला कांही एक येऊ लागलेले नाही असे वाटे.

या माझ्या मनोव्यथेच्या वर्णनासाठी स्वतंत्र प्रकरण पाहिजे.

असेल आणि काही सल्ला वगैरे पाहिजे असेल, तर जरूर येऊन भेटत जा." परंतु मी त्यांना कधी तसदी दिली नव्हती. विशेष अडचणीखेरीज त्यांचा वेळ घेणे मला पाप वाटले. त्यामुळे त्या मित्राचा सल्ला मान्य करून दादाभाईपुढे माझी अडचण मांडण्याचा मला धीर झाला नाही.

त्याच का दुसऱ्या कोण्या मित्राने मला मि. फ्रेडरिक पिन्कटना भेटण्याची सूचना केली. मि. पिन्कट कॉझर्वेटिव्ह पक्षाचे होते. परंतु हिंदी लोकांबद्दलचे त्यांचे प्रेम निर्मळ आणि निःस्वार्थी होते. पुष्कळ विद्यार्थी त्यांचा सल्ला घेत. त्यावरून त्यांना पत्र लिहून मी भेटण्यासाठी वेळ मागितला. त्यांनी वेळ दिला. भेटलो. ही भेट कधीही माझ्या स्मरणातून गेलेली नाही. मित्राप्रमाणे ते मला भेटले. माझी निराशा तर त्यांनी हसण्यावारी नेली. "तुला असे का वाटते, की प्रत्येकाने फिरोजशा झाले पाहिजे® फिरोजशा किंवा बदरूद्दीन एक-दोघेच होणार. तू खात्री बाळग, की सामान्य वकील व्हायला फिरोजशा किंवा बदरूद्दिन होण्याची जरूर नाही. सामान्य प्रामाणिकपणा, आणि सामान्य दक्षता एवढ्याने मनुष्य वकिलीचा धंदा खुशाल चालवू शकेल. सर्वच दाव्यांमध्ये काही घोटाळा असतो असे नाही. बरे, तुझे सामान्य वाचन कितीसे आहे®'

मी जेव्हा माझ्या वाचनाविषयी सांगितले तेव्हा ते काहीसे निराश झालेले दिसले. परंतु ती निराशा क्षणिक होती. लगेच पुनः त्यांच्या चेहऱ्यावर हास्यछटा आली व ते म्हणाले,

"तुझी अडचण मी आता समजलो. तुझे सामान्य वाचन फार कमी आहे. तुला दुनियेचे ज्ञान नाही. वकिलाचे त्याखेरीज चालायचे नाही. तू तर हिंदुस्थानचा इतिहासही वाचलेला नाहीस. वकिलाला मनुष्यस्वभावाची पारख असली पाहिजे. त्याला चेहऱ्यावरून माणसाचे अंतःकरण ओळखता आले पाहिजे. शिवाय प्रत्येक हिंदुस्थानी इसमाला हिंदुस्थानच्या इतिहासाचे ज्ञान तर जरूर पाहिजे. याचा वकिलीशी संबंध नाही, पण हे ज्ञान तुला असले पाहिजे. तू के आणि मॅलेसेनचे १८५७ च्या बंडाचे पुस्तकही वाचलेले दिसत नाही. तेवढे तर लगेच वाचून टाक; आणि या दोन पुस्तकांची नावे देतो ती माणसाच्या पारखीसाठी वाचून काढ." असे म्हणून लॅवेटर आणि शेमलपेनिकच्या मुखसामुद्रिक-विद्ये (फिझिऑग्नॉमी)वरील पुस्तकांची नावे लिहून दिली.

मी या थोर मित्राचे फार आभार मानले. त्यांच्या समागमात असताना तरी माझी भीती क्षणमात्र पळाली; पण बाहेर पडताच माझी घाबरगुंडी पुनः सुरू झाली. 'चेहऱ्यावरून माणसाला ओळखायचा' हे वाक्य घोकीत

आणि त्या दोन पुस्तकांचा विचार करीत मी घरी पोचलो. दुसऱ्याच दिवशी लॅवेटरचे पुस्तक विकत घेतले. शेमलपेनिकचे त्या दुकानात नव्हते लॅवेटरचे पुस्तक वाचले; परंतु ते स्नेलच्या पुस्तकाहूनही कठीण वाटले वाचताना गोडीही म्हणण्यासारखी वाटली नाही. शेक्सपियरच्या चेहऱ्याचा अभ्यास केला, पण लंडनच्या रस्त्यावरून फिरणाऱ्या शेक्सपियरांना ओळखण्याची शक्ती आली नाही.

लॅवेटरमधून मला ज्ञान असे मिळाले नाही. मि पिन्कटच्या सल्ल्याचा प्रत्यक्ष उपयोग मला थोडाच झाला, परंतु त्यांच्या स्नेहाचा उपयोग फार झाला. त्यांचा हास्यमुख, उदार चेहरा स्मरणात खिळून राहिला. त्यांच्या सांगण्यावर श्रद्धा ठेविली, की वकिली करण्यासाठी फिरोजशा मेहताची बुद्धिमत्ता, स्मरणशक्ती वगैरेंची आवश्यकता नाही. प्रामाणिकपणा आणि कळकळ एवढयाने काम भागेल. या दोहोंचे भांडवल माझ्यापाशी भरपूर प्रमाणात होते, त्यामुळे आतल्या आत थोडी आशा वाटू लागली.

के आणि मॅलेसनचे पुस्तक मला विलायतेत वाचायला मिळालेच नाही. पण ते वाचण्याची पहिली संधी घेण्याचा विचार होता. ती इच्छा दक्षिण आफ्रिकेत पुरी झाली. अशा तऱ्हेने निराशेमध्ये किंचितसे आशेचे मिश्रण झालेले आहे. पाय कापतच आहेत, अशा स्थितीत मी 'आसाम' बोटीतून मुंबई बंदरी उतरलो. बंदरामध्ये समुद्र खवळलेला होता. लॉंचमधून उतरावे लागले.

खंड २ रा

१. रायचंदभाई

शेवटल्या प्रकरणात मी लिहिले, की मुंबई बंदरी समुद्र खवळलेला होता. जून-जुलै महिन्यांत हिंदी महासागराच्या बाबतीत ही गोष्ट नेहमीचीच आहे. एडनपासून समुद्राला तुफान होते. सर्वांना बोट लागली. मीच एकटा मजा करीत होतो. तुफान पाहण्यासाठी डेकवर जाऊन उभा राहात असे. भिजूनही जात असे. सकाळच्या खाण्याच्या वेळी उतारूपैकी आम्ही एक दोघेच असू. आम्हाला ओटची लापशी पिताना बशी मांडीत घट्ट धरून ठेवावी लागे, नाही तर लापशीच मांडीवर सांडेल अशी स्थिती होती.

हे बाहेरचे वादळ माझ्या दृष्टीने आतील वादळाचेच बाह्य प्रतिबिंब होते. पण बाहेर वादळ असूनही ज्याप्रमाणे मी शांत राहू शकलो त्याचप्रमाणे आंतरिक वादळाविषयीही म्हणता येईल असे वाटते. ज्ञातीचा प्रश्न तर होताच. धंद्याच्या फिकिरीबद्दल पूर्वी लिहिलेच आहे. शिवाय मी पडलो सुधारक, तेव्हा कित्येक सुधारणा मनात योजून ठेविल्या होत्या, त्यांचीही काळजी होती. काळजीची आणखी कारणे कल्पना नसताच उत्पन्न झाली.

आईला भेटण्याची मला उत्कंठा लागली होती. आम्ही गोदीत पोचलो, तो तेथे माझे वडील बंधू हजरच होते. त्यांनी डॉ. मेहता व त्यांचे वडील बंधू यांची ओळख करून घेतली होती. डॉ. मेहतांचा आपल्याकडेच उतरायला नेण्याचा आग्रह होता. त्याप्रमाणे मला तिकडेच घेऊन गेले. अशा तऱ्हेने विलायतेत जडलेला संबंध हिंदुस्थानातही कायम राहिला, अधिक दृढ झाला, आणि उभयतांच्या कुटुंबामध्येही पसरला.

मातुश्रीच्या निधनाची मला वार्ताही नव्हती. घरी पोचल्यानंतर मला ती माहिती देण्यात आली, आणि स्नान घालण्यात आले. मला ही बातमी विलायतेतही पोचू शकली असती; परंतु तिच्यापासून मला लागणारा धक्का कमी

करण्याच्या इराद्याने मी मुंबईस पोचेपर्यंत मला बातमी लागू न देण्याचा वडील बंधूंनी निश्चय केला होता.

माझ्या दुःखावर मी पडदाच घालू इच्छितो. वडिलांच्या मृत्युने पोचला त्याहूनही मला ही बातमी ऐकून फारच मोठा आघात पोचला. माझ्या मनातील पुष्कळ आकांक्षा खूंटल्या. तरीही मला आठवते, की मी ही मृत्यूची बातमी ऐकून ओक्साबोक्शी रडलो नाही. मी माझे अश्रुही बहुतांशी आवरू शकलो, आणि जणू काय मातेचा मृत्यू घडलेलाच नाही अशा तऱ्हेने रोजचे व्यवहार सुरू केले.

डॉक्टर मेहतांनी आपल्या घरी कित्येक ओळखी करून दिल्या; त्यापैकी एकीसंबंधी उल्लेख केल्याखेरीज चालणार नाही. त्यांचे बंधू रेवाशंकर जगजीवन यांच्या बरोबर जन्माचा ऋणानुबंध जमला; पण मला सांगायचे आहे ते कवी रायचंद अथवा राजचंद्र यांच्यासंबंधी. डॉक्टरांच्या वडील बंधूंचे ते जावई होते, आणि रेवाशंकर जगजीवनच्या पेढीचे भागीदार व सर्वाधार होते. त्यावेळी त्यांचे वय पंचवीस वर्षांवर नव्हते, तरीही ते चारित्र्यवान आणि ज्ञानी आहेत हे पहिल्याच भेटीमध्ये माझ्या लक्षात आले. त्यांना लोक शतावधानी समजत. शतावधानाचे मासले पाहण्यास डॉ. मेहतांनी मला सुचविले. मी माझ्या भाषाज्ञानाचा साठा रिकामा केला आणि कवींनी मी सांगितलेले शब्द ज्या क्रमाने सांगितले होते त्या क्रमानेच बोलून दाखविले,, या शक्तीबद्दल मला हेवा वाटला; परंतु तेवढ्यावरून मी त्यांच्या भजनी लागलो नाही. माझे मन हरण करणाऱ्या गोष्टीची माहिती मला मागाहून झाली. ती गोष्ट म्हणजे त्यांचे विस्तृत शास्त्रज्ञान, शुद्ध चारित्र्य आणि आत्मदर्शन करण्याची त्यांची तीव्र उत्कंठा. आत्मदर्शनासाठीच ते आपले जीवन व्यतीत करीत होते, असे पुढे मला दिसून आले.

हसतां रमतां प्रगट हरि देखुं रे |
मारूं जीव्युं[१] सफळ तव[२] लेखूं रे|
मुक्तानंदनो नाथ विहारी[३] रे|
ओघा जीवनदोरी अमारी[४] रे|

हे मुक्तानंदाचे वचन त्यांच्या तोंडी तर असेच, पण ते त्यांच्या हृदयावरही कोरलेले होते.

---

१. माझे जीवन २. तेव्हा ३. ईश्वरवाचक नाम ४. आमची

स्वतः हजारो रूपयांच्या रकमेचा व्यापार करीत; हिऱ्या-मोत्यांची पारख करीत; व्यापारातली कोडी सोडवीत; पण हा त्यांचा मुख्य विषय नव्हता. त्यांचा विषय-त्यांचा पुरूषार्थ आत्मओळख-हरिदर्शन हाच होता. त्यांच्या पेढीवर इतर कोणत्या वस्तू असतील किंवा नसतीलही; पण एखादे धार्मिक पुस्तक आणि रोजनिशी ही असायचीच. व्यापाराची बोलणी पुरी झाली, की धर्मग्रंथ उघडीत किंवा रोजनिशी अथवा टिपणवही उघडीत . त्यांच्या लेखांचा जो संग्रह प्रसिद्ध झाला आहे, त्यातील बहुतेक भाग या टिपणवहीवरूनच घेतलेला आहे. जो मनुष्य लाखो रूपयांच्या सौद्यांच्या गोष्टी बोलून झाल्यावर लगेच आत्मज्ञानच्या गूढ गोष्टी लिहायला बसतो, तो जातीचा व्यापारी नव्हे, तर शुद्ध ज्ञानी होय. त्यांच्या बाबतीत अशा तऱ्हेचा अनुभव मला एकच वेळा नव्हे, पण अनेक वेळा आला. मला त्यांची वृत्ती विचलित झालेली कधीही आढळली नाही. माझ्या-त्यांच्या संबंधात त्यांच्या फायद्याची काही बाब नव्हती. मी त्यांच्या अती निकट संबंधात राहिलो. त्यावेळी मी भुकेकंगाल बॅरिस्टर होतो. मी कधी त्यांच्या दुकानावर गेलो, तर माझ्यापाशी धार्मिक गोष्टीखेरीज ते इतर कोणतीच गोष्ट बोलत नसत. त्यावेळी जरी माझ्या आयुष्यातील ध्येय नक्की झाले नव्हते, किंवा सामान्यपणे धार्मिक चर्चेबद्दल मला आवड वाटत होती असेही म्हणता येणार नाही, तरी पण रायचंदभाईच्या धार्मिक चर्चेबद्दल मला फार आवड वाटे. त्यानंतर अनेक धर्माचार्यांशी माझी गाठ पडली आहे. प्रत्येक धर्माच्या आचार्यांना भेटण्याचा मी प्रयत्न केलेला आहे; परंतु माझ्यावर रायचंदभाईनी जी छाप पाडलेली आहे, ती दुसऱ्या कोणीही पाडलेली नाही. त्यांची कित्येक वचने माझ्या हृदयाला जाऊन भिडत. त्यांच्या बुद्धीबद्दल मला आदर वाटे; त्यांच्या प्रामाणिकपणाबद्दलही तितकाच वाटे. आणि त्यावरून मला खात्री होती की ते मला इरादापूर्वक आडवाटेने नेणार नाहीत, व मनात असेल तेच बोलतील. त्यामुळे माझ्या आध्यात्मिक अडचणीच्या प्रसंगी मी त्यांचा आश्रय घेत असे.

रायचंदभाईबद्दल मला इतका आदर वाटत असतानाही त्यांना माझे धर्मगुरू या नात्याने आपल्या हृदयात मी स्थान देऊ शकलो नाही. गुरूचा माझा शोध अजूनही चालूच आहे.

हिंदू धर्माने गुरूपदाला जे महत्त्व दिले आहे, ते मला सर्वस्वी मान्य आहे. गुरूशिवाय ज्ञान अशक्य आहे, हे वाक्य बहुतांशी खरे आहे. अक्षरओळख करून देणारा शिक्षक अर्धकच्चा असला तरी काम चालू शकेल; परंतु आत्मदर्शन

करून देतो म्हणणारा अपूर्ण असून चालणार नाही. गुरूची पदवी संपूर्ण ज्ञान्यालाच देता येईल. गुरूच्या शोधामध्येच त्याचे फळही राहिलेले आहे. कारण की शिष्याला स्वतःच्या लायकीनुरूप गुरू भेटतो. तशी योग्यता प्राप्त करण्यासाठीच सर्व शक्तीनिशी झटण्याचा प्रत्येक साधकाला अधिकार आहे; साधक याचा अर्थच तो. त्या प्रयत्नाचे फळ ईश्वराधीन आहे.

म्हणून जरी मी रायचंदभाईंना आपल्या हृदयाचे स्वामी बनवू शकलो नाही, तरीही त्यांचा आश्रय मला वेळोवेळी कसा मिळत गेला ते आपल्याला यापुढे दिसेलच. येथे एवढे सांगणे पुरे आहे, की माझ्या जीवनावर गाढ परिणाम करणारे आधुनिक पुरूष तीन आहेत. रायचंदभाईंनी आपल्या प्रत्यक्ष समागमाने, टॉल्स्टॉयने 'वैकुंठ तुझ्या हृदयात आहे,' (The Kingdom of God Is Within You) नावाच्या पुस्तकाने आणि रस्किनने 'सर्वोदय' (Unto This Last) नावाच्या पुस्तकाने मला मुग्ध केले आहे. परंतु ह्या प्रसंगाचे वर्णन त्या त्या स्थळी येईल.

२. संसारप्रवेश

वडील बंधूंनी तर माझ्या भरवशावर किती तरी मनोराज्ये रचली होती. त्यांना पैशाचा, कीर्तीचा आणि हुद्याचा लोभ किती तरी होता. त्यांचे हृदय बादशाही होते. त्यांच्या उदारपणाचे उधळपट्टीमध्ये पर्यवसान होत असे. त्यामुळे तसेच त्यांच्या भोळेपणामुळे त्यांना मैत्री जमविण्यास वेळ लागत नसे. या मित्रवर्गामार्फत ते माझ्यासाठी दावे मिळवून आणणार होते. मी खूप पैसे कमविणार असे त्यांनी ठरवूनच टाकले होते आणि त्याच्या आधारावर घरच्या खर्चाचे प्रमाण वाढवून ठेवले होते. माझ्यासाठी वकिलीचे क्षेत्र तयार करण्याच्या कामीही त्यांनी आपल्याकडून बाकी ठेविली नव्हती.

ज्ञातीचा झगडा तयारच होता. दोन पक्ष पडले होते. एका पक्षाने मला लगेच जातीत घेतले; दुसरा पक्ष न घेण्याबद्दल भक्कम राहिला. मला जातीत घेणाऱ्या पक्षाचे समाधान करण्यासाठी वडील बंधू राजकोटला जाण्यापूर्वी मला नाशिकला घेऊन गेले. तेथे गंगास्नान करविले आणि राजकोटला पोचताच ज्ञातिभोजन घातले.

मला हे काहीच आवडले नाही. वडील बंधूंना माझ्याबद्दल खूप प्रेम वाटत असे. माझी त्यांच्याबद्दलची आदरबुद्धीही तितकीच उत्कट होती अशी माझी

खात्री आहे, म्हणून त्यांची इच्छा आज्ञारूप समजून मी यंत्राप्रमाणे डोळे मिटून त्यांच्या इच्छेप्रमाणे करीत गेलो. एवढयाने जातीचे समाधान झाले.

झ्या पक्षाने मला वाळीत टाकले होते, त्यात प्रवेश मिळविण्याचा मी कधी प्रयत्नही केला नाही. त्याचप्रमाणे जातीच्या कोणाही शेठजीविषयी माझ्या मनात लवमात्र क्रोधही आला नाही. माझ्याकडे तिरस्कारयुक्त दृष्टीने पाहणारे त्यांमध्ये काहीजण होते. त्यांच्याशीही मी नम्रभावाने वागत असे. ज्ञातीच्या बहिष्काराच्या ठरावाला संपूर्णपणे मान देत असे. माझ्या सासू-सासऱ्याकडे किंवा बहिणीकडे पाणीही पीत नसे. ती मला गुप्त रीतीने खायला प्यायला द्यायला तयार असत; पण जी गोष्ट उघडपणे करता येत नाही, ती लपून छपून करणे माझ्या मनालाच मान्य होईना.

माझ्या या वर्तनाचा परिणाम असा झाला की ज्ञातीकडून कधी कसलाही उपसर्ग झाल्याचे मला स्मरत नाही. एवढेच नव्हे, पण ज्ञातीच्या एका भागाकडून अजूनही मी कायदेशीर दृष्ट्या बहिष्कृतच आहे, तरी त्यांच्याकडूनही मला आदर व उदारता अनुभववयास मिळाली आहेत. त्यांनी मला माझ्या कार्यामध्ये मदतही केली आहे; आणि ज्ञातीच्या दृष्टीने काही करावे अशी माझ्यापासून त्यांनी अपेक्षाही ठेवलेली नाही. माझी समजूत आहे, की हा मधुर परिणाम अप्रतिकारामुळेच घडून आला. ज्ञातीत सामील होण्याचा मी प्रयत्न केला असता, आणखी तडा पाडण्याचा प्रयत्न केला असता, ज्ञातिबंधूंना त्रास दिला असता, तर ते खात्रीने माझ्याविरूद्ध उठले असते, आणि मी विलायतेहून येताच तटस्थ व अलिप्त राहण्याऐवजी लटपटी करण्यात चूर होऊन असत्याचा पुरस्कर्ता बनलो असतो.

पत्नीबरोबरचा माझा संबंध अजूनही माझी इच्छा होती तसा बनला नाही. माझा मत्सरी स्वभाव मी विलायतेतही ठेवून येऊ शकलो नाही. हरएक बाबतीत माझी धुसफूस आणि संशयी वृत्ती चालू असायची, त्यामुळे माझ्या मनाच्या इच्छा मला पार पाडता आल्या नाहीत. पत्नीला अक्षरज्ञान असलेच पाहिजे आणि मीच ते देईन असा विचार केला होता. परंतु माझ्या विषयासक्तीपुढे ते काम बाजूलाच पडले, आणि मी माझ्या कमकुवतपणाचा राग मी पत्नीवर काढला. एक प्रसंग तर असा आला, की मी तिला माहेरी लावून दिली; आणि खूपशी पीडा दिल्यानंतर पुनः एकत्र राहू देण्याचे कबूल केले. यात माझीच केवळ नादानगिरी होती हे मागून माझ्या लक्षात आले.

मुलांना लावायच्या वळणासंबंधीही मला सुधारणा करावयाच्या होत्या. वडील बंधूंना मुलगे होते, आणि मीही एक लहानगा मुलगा ठेवून गेलो, तो आता चार वर्षाचा व्हायला आला होता. या मुलांकडून व्यायाम करवायचा, त्यांना मजबूत बनवायची आणि आपल्या सहवासात ठेवायची असा विचार होता. बंधूंचीही या कामी सहानूभूती होती. काही अंशी मी या बाबतीत सफलता मिळवू शकलो. मुलांचा सहवास मला फार आवडे, आणि त्यांच्यावरोबर विनोद करण्याची सवय अद्यापपर्यंत कायम आहे. तेव्हापासूनच मला वाटत आले आहे, की लहान मुलांचा योग्य शिक्षक होण्याजोगे मी काम करू शकेन.

खाण्यापिण्याच्या बाबतीत सुधारणा करणे तर आवश्यकच होते. घरात चहा-कॉफीने जागा पटकावली होती. बंधूंना वाटले, की भाऊ विलायतेहून येणार, त्यापूर्वी विलायतचे थोडे तरी वातावरण घरी तयार करून ठेवले पाहिजे. त्यामुळे चिनी मातीची भांडी, चहा वगैरे ज्या वस्तू आमच्या घरी पूर्वी असल्याच तरी औषधासाठी किंवा कोणी तसाच पाहुणा आला, तर त्याच्यासाठी वापरल्या जात असत, त्या आता सर्रास सर्वासाठी प्रचारात आल्या. या अगोदरच्याच वातावरणात आणखी मी आपल्या 'सुधारणा' घेऊन आलो. ओटच्या कणकेची लापशी दाखल झाली; चहा-कॉफीऐवजी कोको पण. 'ऐवजी' हे नावापुरतेच. चहा-कॉफीच्या जोडीला आणखी कोको आला. बूटपायमोज्यांनी वसाहत केलीच होती. मी कोटपाटलोणीन घर पुनीत केले!

अशा प्रकारे खर्च वाढत चालला. नवे नवे प्रकार सुरू झाले. घरी पांढरा हत्ती बांधला; पण खर्च कोठून आणायचा® राजकोटला लगेच धंदा सुरू केला तर हसे मात्र व्हायचे. राजकोटात पास झालेल्या वकिलांविरूद्ध उभे राहण्यापुरते माझ्याजवळ ज्ञान नाही आणि फी मात्र त्यांच्या दसपट पाहिजे,, मला वकील नेमायला असा कोणता वेडा अशील तयार होणार® किंवा एखादा असा वेडपा निघाला म्हणून मीही काय माझ्या अज्ञानात आणखी प्रौढीची व फसवेगिरीची भर घालून माझ्या माथ्यावरील जगाच्या कर्जाचा बोजा वाढवावा®

मित्रमंडळींचा असा सल्ला पडला, की मी थोडे दिवस मुंबईला जाऊन हायकोर्टाचा अनुभव घ्यावा, व हिंदुस्थानच्या कायद्याचा अभ्यास करावा.

वकिलीचे काम काय मिळेल ते मिळविण्याच्या खटपटीत राहायचेच.

मी मुंबईला जायला निघालो. बिऱ्हाड थाटले. आचारी ठेवला. माझी वकिलीत गती चालत होती, तितपतच त्या आचाऱ्याची स्वयंपाकात चालत होती. ब्राम्हण होता. मी त्याला नोकराच्या नात्याने ठेवलाच नव्हता. हा

ब्राम्हण स्नान करायचा, पण पंचा धुवायचा नाही. पंचा मळकट, जानवे मळलेले, शास्त्राभ्यासाचे नावही नाही. जास्त चांगला आचारी आणायचा कोठून®

"कसे काय रविशंकर, (त्याचे नाव रविशंकर होते. ≪स्वयंपाक करता येत नाही तर नाही, संध्या वगैरे तरी®'

"काय भाईसाब, संध्या-तर्पण, खोरे, कुदळी, खटकरम् (षटकर्म≪ आम्ही असलेच भेमण (ब्राम्हण ≪. तुमच्यासारख्यांनी आश्रय दिला, तर आमचे चालायचे. नाही तर अखेरीला शेती तर कुठ गेली नाही."

मी समजलो. मलाच रविशंकरला शिकवून तयार केला पाहिजे. वेळ पुष्कळ असेच. अर्धा स्वयंपाक रविशंकर करी आणि अर्धा मी. विलायतेतील अन्नाहाराचे प्रयोग इकडेही चालविले. एक स्टोव्ह विकत आणला. मी स्वतः पंक्तिभेद पाळीत नव्हतोच. रविशंकरलाही पंक्तीचा आग्रह नव्हता. त्यामुळे आमची जोडी ठीक जमली. मात्र एक अडचण होती. ती ही की रविशंकराने गलिच्छपणाची सोबत न सोडण्याची आणि स्वयंपाक स्वच्छ न ठेवण्याची जणू शपथ घेतली होती.

पण मला चार-पाच महिन्यांहून अधिक काळपर्यंत मुंबईत राहता येण्यासारखे नव्हतेच; कारण खर्च वाढला आणि कमाई काहीच नाही.

अशा तऱ्हेने मी संसारात प्रवेश केला. बॅरिस्टरी मला नकोशी वाटू लागली. अवडंबर मोठे, ज्ञान अल्प. जबाबदारीच्या जाणिवेने माझी छाती दडपून गेली.

३. पहिला मुकदमा

मुंबईत एका बाजूने कायद्याचा अभ्यास सुरू केला. दुसरीकडून आहाराचे प्रयोग; आणि त्यात माझ्याबरोबर वीरचंद गांधी सामील झाले. तिसरी गोष्ट म्हणजे बंधूंचे माझ्यासाठी कामे मिळविण्याचे प्रयत्न सुरू झाले.

कायद्याचा अभ्यास मंद गतीने चालला होता. सिव्हिल प्रोसीजर कोड काही केल्या डोक्यात उतरेना. पुराव्याचा कायदा बरा वाटला. वीरचंद गांधी सॉलिसिटर होण्याची तयारी करीत होते. साहजिकच ते वकिलांसंबंधी पुष्कळ गोष्टी सांगत. फिरोजशांच्या हुषारीचे कारण कायद्याचे त्यांचे अगाध ज्ञान. 'एव्हिडन्स ॲक्ट' तर त्यांना तोंडपाठच आहे. बत्तिसाव्या कलमावरील एकन् एक मुकदमे त्यांना माहीत आहेत. बदरूद्दीनची बुद्धिमत्ता तर एवढी आहे, की

जज्जसुद्धा त्यांच्यापुढे दिपून जातात. आपली बाजू मांडण्याची त्यांची शक्ती अद्‌भुत आहे.

अशा तऱ्हेच्या महारथ्यांच्या गोष्टी ऐके, तसतसे माझे अवसान अधिकच खचे.

"बॅरिस्टर कोर्टात पाच-सात वर्षापर्यंत जांभयाच देत बसला, तर त्यात आश्चर्य वाटण्यासारखे काहीच नाही. म्हणून तर मी सॉलिसिटर होण्याचे योजले. तीन एक वर्षाअखेर तुम्ही आपल्या खर्चापुरते कमावू लागला तरी पुष्कळ म्हणता येईल."

दर महिन्यागणिक खर्च वाढत जाई. बाहेर बॅरिस्टरची पाटी लावायची आणि आत बॅरिस्टरी करण्यासाठी तयारी करीत बसायचे,, माझे मन या दोन्ही गोष्टींचा मेळ काही केल्या बसवू शकेना. त्यामुळे माझे वाचनही व्यग्र चित्ताने चालले होते. पुराव्याच्या कायद्यामध्ये मन काहीसे रमल्याचे मी पूर्वी सांगितलेच आहे. मेनचा 'हिंदू लॉ' खूप आवडीने वाचला. पण मुकदमा चालविण्याची हिंमत आली नाही. माझे दुःख कोणाला सांगावे®सासरी गेलेल्या नववधूप्रमाणे माझी स्थिती झाली,,

इतक्यात, ममीबाईचा दावा माझ्या नशिबी आला. स्मॉलकॉझ कोर्टात जायचे होते.

"दलालाला कमिशन द्यावे लागेल."

मी साफ नाकारले.

"पण फौजदारी कोर्टात मुरलेले श्रीरू रू रू .महिन्याला तीन-चार हजार पाडणारे, तेही कमिशन देतात."

"पण मला कुठे त्यांच्या तोडीचा व्हायचे आहे® मला दरमहा ३00 रूपये मिळाले तरी बस्स होतील. वडिलांना कुठे जास्त मिळत होते®'

"पण ते दिवस गेले. मुंबईचा खर्च मोठा. व्यवहाराकडेही पाहिले पाहिजे."

मी माझ्या निर्धारापासून अणुमात्र ढळलो नाही. कमिशन नाहीच दिले, तरीही ममीबाईचे काम मिळालेच. काम सोपे होते. मला दावा तयार करण्यावद्दल रू. ३0 मिळाले. दावा एक दिवसाहून अधिक वेळ चालण्यासारखा नव्हता.

स्मॉलकॉझ कोर्टात आपण पहिल्यानेच पाऊल टाकले. मी प्रतिवादीतर्फे होतो, त्यामुळे मला उलटतपासणी करायची होती. मी उभा राहिलो खरा, पण पाय कापू लागले, डोके फिरू लागले. मला वाटे कोर्टच फिरते आहे. प्रश्न विचार-

ण्याचे सुचेच ना. न्यायाधीश हसले असतील. वकिलांना तर गंमत वाटलीच असणार. पण माझ्या दृष्टीला कुठे काय दिसते आहे®

मी बसलो. दलालाला सांगितले, "हे काम माझ्याने नाही चालवणार; पटलांना नेमा. मला दिलेली फी परत घ्या." पटेलांना त्याच दिवसाचे एकावन्न रूपये देऊन नेमले. त्यांना तो दावा खेळासारखा होता.

मी पळ काढला. अशिलाचा जय झाला की पराजय तो मला स्मरत नाही. मला शरम वाटली. पुरी हिंमत वाटू लागेपर्यंत दावा न घेण्याचा मी निश्चय केला, आणि दक्षिण आफ्रिकेत जाईपर्यंत कोर्टात गेलोच नाही. हा निश्चय पाळण्यासाठी संकल्पबळाची मुळीच जरूर नव्हती. स्वतःचा दावा बुडविण्यासाठी तो माझ्या स्वाधीन करायला कोण बसले आहे® अर्थात निश्चय केला नसता, तरीही कोणी मला कोर्टात जाण्याची तसदी दिली नसती,,

पण आणखी एक काम मुंबईत मिळायचे होते खरे. हे काम अर्ज तयार करण्याचे होते. एका गरीब मुसलमानाची जमीन पोरबंदरात जप्त झाली होती. माझ्या वडिलांचे नाव माहीत असल्यामुळे त्यांच्या बॅरिस्टर चिरंजिवाकडे तो आला. मला त्याचा पक्ष लंगडा दिसला, पण मी त्याचा अर्ज तयार करण्याचे होते. एका गरीब मुसलमानाची जमीन पोरबंदरात जप्त झाली होती. माझ्या वडिलांचे नाव माहीत असल्यामुळे त्यांच्या बॅरिस्टर चिरंजिवाकडे तो आला. मला त्याचा पक्ष लंगडा दिसला, पण मी त्याचा अर्ज तयार करून देण्याचे कबूल केले. छपाईचा खर्च तेवढा अशिलाने द्यायचा होता. मी अर्ज तयार केला. मित्रमंडळींना वाचून दाखविला. त्यांना पसंत पडला. त्यामुळे मला काहीसा आत्मविश्वास आला, की मी अर्ज तयार करण्यापुरता तरी लायक होईन - होतो पण खरा.

पण माझा उद्योग वाढत चालला. फुकटचे अर्ज लिहून देण्याचा धंदा केला असता, तर काम भरपूर मिळाले असते खरे; पण तेवढयाने दुपारची सोय थोडीच होणार,,

मी असे योजले, की मला शिक्षकाचे काम जुळेल खरे. इंग्रजीचा अभ्यास मी चांगला केला होता. त्यामुळे एखाद्या शाळेत मॅट्रिक्युलेशन क्लासला इंग्रजी शिकविण्याचे काम मिळाले तर शिकवावे. काय मिळेल तेवढेच,,

मी वर्तमानपत्रात जाहिरात वाचली. "पाहिजे, इंग्रजी शिक्षक. रोज एक तास. पगार रू. ७५." ही एका प्रख्यात हायस्कूलची जाहिरात होती. मी अर्ज केला. मला समक्ष भेटण्याची आज्ञा झाली. मी मोठया उत्कंठेने गेलो; पण प्रिन्सिपॉलांना जेव्हा मी बी. ए. नाही असे समजले तेव्हा त्यांनी दिलगिरी प्रदर्शित करून मला रजा दिली.

'पण मी लंडनची मॅट्रिक्युलेशन पसार केली आहे. माझी दुसरी भाषा लॅटिन होती.''

''ते खरे, पण आम्हांला ग्रॅज्युएटच पाहिजे.''

माझा निरूपाय झाला. माझे हातपाय गळाले. वडील बंधूही काळजीत पडले. आम्ही उभयतांनी विचार केला, की मुंबईत अधिक वेळ घालविणे निरर्थक आहे; मी राजकोटमध्येच स्थिर व्हावे. बंधू स्वतः खालच्या पायरीवरचे वकील होते; मला थोडेबहुत तरी अर्ज लिहिण्याचे काम देऊ शकलेच असते. राजकोटचा घरखर्च चालूच होता, त्यामुळे मुंबईचे बि‍ऱ्हाड उठविल्याने पुष्कळसा खर्च वाचणार होता. मला हा विचार आवडला. सहा एक महिने राहिल्यानंतर मुंबईचे बि‍ऱ्हाड उठवले.

मुंबईमध्ये राहात होतो, त्या मुदतीत मी रोज हायकोर्टात जात असे. पण तेथे काही शिकलो असे सांगवत नाही. शिकण्याइतकी समजतही नव्हती. कित्येक वेळा तर दावा समजत नसे किंवा त्याच्याकडे लक्ष लागत नसे, तेव्हा डुलक्याही खात असे. इतरही डुलक्या खाणारे जोडीदार भेटत, त्यामुळे माझी लाज हलकी होई. शेवटी तर हायकोर्टात बसून डुलक्या खाणे ही एक फॅशनच आहे असे समजण्यास हरकत नाही असे वाटू लागले. मग तर लाजेचे प्रयोजन उरले नाही.

हल्लीच्या काळीही माझ्यासारखे बेकार बॅरिस्टर जर कोणी मुंबईत असले, तर त्यांच्यासाठी एक लहानसा अनुभव येथे नमुद करून ठेवतो.

गिरगांवात बि‍ऱ्हाड होते; तरी पण मी क्वचितच कधी गाडीभाडयाचा खर्च करीत असे. ट्रॅममध्येही क्वचितच बसे. गिरगांवाहून बहुधा नेहमी चालतच जात असे; त्याला चांगली पंचेचाळीस मिनिटे लागत. आणि परत घरीही बिनचूक पायीच येत असे. दिवसाचे ऊन लागे ते सहन करण्याची शक्ती कमावली होती. अशा त‍ऱ्हेने मी पुष्कळ पैसे वाचविले. आणि मुंबईत माझे पुष्कळ स्नेही आजारी पडत, पण मी एकही दिवस आजारी पडल्याचे मला स्मरण नाही. पैसे कमवू लागलो, तेव्हाही अशा त‍ऱ्हेने ऑफिसात पायी जाण्याची सवय मी शेवटपर्यंत कायम ठेविली. त्याचा लाभ मला आजमितीपर्यंत मिळत आहे.

४. पहिला अपघात

मुंबईहून निराश होऊन राजकोटला गेलो. निराळी कचेरी उघडली. गाडे थोडेवहुत रेटले. अर्ज लिहिण्याचे काम मिळू लागले; आणि दरमहा सरासरी तीनशे रूपयांची प्राप्ती होऊ लागली. हे अर्ज लिहिण्याचे काम मिळू लागले त्याचे कारण माझी हुशारी नव्हे, तर वशिला हेच होय. वडील बंधूंच्या भागीदाराचा वकिलीत चांगला जम बसलेला होता. त्याच्याकडे मोठया महत्वाचे अर्ज लिहिण्यासाठी येत, किंवा जे त्यांना महत्त्वाचे वाटत, ते मोठया बॅरिस्टरांकडेच जात. त्यांचे गरीब अशील असत त्यांचे अर्ज तयार करण्याचे काम मला मिळे.

मुंबईमध्ये कमिशन न देण्याचा माझा निर्धार होता, तो येथे मोडला असे म्हणता येईल. दोन ठिकाणच्या परिस्थितीतील भेद मला समजावून सांगण्यात आला. तो असा ः- मुंबईत दलालाला पैसे देण्याचा प्रश्न होता; येथे वकिलाला द्यायचे होते. मुंबईप्रमाणे येथेही सर्व बॅरिस्टर, एकही अपवाद न सोडता, अशा तऱ्हेने अमुक टक्के देतात असे मला सांगण्यात आले. माझ्या बंधूंच्या युक्तिवादाला माझ्याजवळ जबाब द्यायला नव्हता. "असे पहा की, मी दुसऱ्या वकिलाचा भागीदार आहे. आमच्याकडे येणाऱ्या कामापैकी तुला देण्यासारखे मुकदमे असतील ते देण्याकडे माझी प्रवृत्ती असणारच; पण जर तू तुझ्या फीचा हिस्सा माझ्या भागीदाराला दिला नाहीस, तर माझी स्थिती किती चमत्कारिक होईल बरे® आपण एकत्र राहतो त्याअर्थी तुला मिळणाऱ्या फीचा हिस्सा मला मिळणारच. परंतु माझ्या भागीदाराला काय® बरे, त्याने तोच मुकदमा दुसरीकडे दिला, तर मात्र त्याला हिस्सा मिळणारच." या युक्तिवादाने मी फसलो. मला वाटले, की जर मला बॅरिस्टरी करायची असेल, तर असल्या कामामध्ये कमिशन न देण्याचा आग्रह मी चालवता कामा नये. मी नरम आलो. मी माझ्या मनाची समजूत केली किंवा स्पष्ट शब्दात सांगायचे, तर मनाला फसवले. परंतु याखेरीज इतर कोणत्याही कामावावत मी कमिशन दिल्याचे मला स्मरत नाही.

माझे आर्थिक गाडे कसेबसे चालले खरे, पण आयुष्यातील पहिला तडाखा याच सुमारास मिळाला. ब्रिटिश अंमलदार म्हणजे काय हे मी कानांनी ऐकत असे; साक्षात अनुभवण्याला मला आता मिळाले.

पोरबंदरच्या माजी राणासाहेबांना गादी मिळाली, त्यापूर्वी माझे बंधू त्यांचे मंत्री व सल्लागार होते. त्या मुदतीत राणासाहेबांना गैरसल्ला दिल्याचा आरोप त्यांच्यावर होता. ती फिर्याद त्यावेळच्या पोलिटिकल एजंटपुढे आली होती, आणि त्यांचा माझ्या बंधूंविरूध्द ग्रह होऊन राहिला होता. हे अमलदार मला विलायतेत भेटले होते. तेथे त्यांनी माझ्याशी चांगली मैत्री केली होती असे म्हणावयास हरकत नाही. बंधूंचा विचार पडला, की या ओळखीचा फायदा घेऊन मी पोलिटिकल एजंटला दोन शब्द सांगावे आणि त्यांची करण्यात आलेली भलतीच समजूत दूर करण्याचा प्रयत्न करावा. मला ही गोष्ट बिलकूल पसंत पडली नाही. विलायतच्या तात्पुरत्या ओळखीचा मी फायदा घेता कामा नये. माझ्या बंधूंनी काही गैरकृत्य खरोखरच केले असल्यास माझी शिफारस काय कामाची® केले नसेल तर रीतसर अर्ज करावा किंवा स्वतःच्या निर्दोषीपणावर विश्वास ठेवून निर्धास्त राहावे. हे म्हणणे बंधूंना पटेना. "तुला काठेवाडची ओळख नाही. जगाची पण तुला माहिती व्हायची आहे. इकडे सगळी वशील्याची कामे. तुझ्यासारखा भाऊ असताना, तुझ्या ओळखीच्या अमलदारापाशी थोडी शिफारस करण्याचा प्रसंग पडला असता जर तू चुकवाचुकव केलीस, तर ते योग्य म्हणतां येणार नाही."

बंधूंचे म्हणणे नाकबूल करवेना. जिवावर येत असताही गेलो. मला अमलदाराकडे जाण्याचा काही अधिकार नव्हता. जाण्याकडे स्वाभिमानाचा भंग होत आहे हे मला समजत होते. मी भेटण्यासाठी वेळ मागितला, त्याप्रमाणे मिळाला. मी गेलो. जुनी ओळख काढली. पण माझ्या लगेच लक्षात आले, की विलायत व काठेवाड यांमध्ये अंतर आहे. अधिकाराच्या खुर्चीवर बसलेला अमलदार आणि रजेवर गेलेला अमलदार यांमध्येही फरक होता. अमलदाराने ओळख तर दिली पण त्यावरोवरच त्याने अधिक आढयता स्वीकारली. "ओळखीचा फायदा घ्यायला तर तू आलेला नाहीस ना®' हे मला त्याच्या आढयतेवरून, त्याच्या दृष्टीवरून दिसून आले. हे दिसत असताही मी माझे पुराण सुरू केले. साहेब अधीरे झाले. "तुझे बंधू लटपटी करणारे आहेत. मी तुझ्याकडून अधिक काही ऐकू इच्छित नाही. मला वेळ नाही. तुझ्या भावाला जर काही सांगायचे असेल, तर त्याने रीतसर अर्ज करावा." हे उत्तर पुरे होते, योग्य होते. पण गरजवंताला अक्कल कोठून सुचणार® मी माझे पुराण चालूच ठेवले. साहेब उठले, "आता तुला गेलेच पाहिजे"

मी म्हटले,"पण माझे म्हणणे तर अखेरपर्यत ऐकून घ्या."

साहेब खूप चिडले. "पट्टावाला, इसको दरवाजा बताओ."

"हुजूर," म्हणत पट्टेवाला धावत आला. मी अजूनही काही बडबडतच होतो. पट्टेवाल्याने मला हात लावला, आणि मला खोलीबाहेर नेले.

साहेब गेले. पट्टेवाला गेला. मीही निघालो. गोंधळून गेलो, चिडलो. मी तर चिठी खरडली, " तुम्ही माझा अपमान केला आहे. पट्टेवाल्यामार्फत माझ्यावर आक्रमण केले आहे. तुम्ही माफी मागितली नाही, तर तुमच्यावर रीतसर फिर्याद करीन." ही चिठी मी पाठविली. थोडयाच वेळात साहेबाचा स्वार जवाब देऊन गेला.

"तुम्ही माझ्याशी असभ्य वर्तन केले. तुम्हाला जायला सांगितले असता गेला नाही, त्यावरून मी जरूर माझ्या पट्टेवाल्याला तुम्हाला दरवाजा दाखवायला सांगितले. पट्टेवाल्याने सांगितले तरीही तुम्ही कचेरी सोडून गेला नाही. म्हणून त्याने तुम्हाला कचेरीतून बाहेर काढण्यापुरते बळ वापरले. तुम्हाला वाटेल ते करायला तुम्ही मोकळे आहा." अशा अर्थाचा तो जवाब होता.

हा जवाब खिशात घालून मान खाली घालून घरी आलो. बंधूंना हकीकत सांगितली. त्यांना वाईट वाटले, पण ते माझे सांत्वन काय करणार® वकील मित्रांना हाकीकत सांगितली. मला स्वतःला दावा थोडाच तयार करता येत होता® या वेळी फिरोजशा मेहता स्वतःच्या कोणत्या तरी दाव्यासाठी राजकोटमध्ये आलेले होते, त्यांना माझ्यासारखा नवखा बॅरिस्टर कोठून भेटू शकणार® पण त्यांना आणविणार्‍या वकीलामार्फत त्यांच्याकडे कागद पाठवून त्यांचे मत मागविले. "गांधीला सांगा, असले प्रसंग सर्वच वकिल बॅरिस्टरांच्या अनुभवाला आले असतील. तू नवीन आहेस. तुला अजून विलायतेची खुमखुमी आहे. तुला ब्रिटिश अमलदारांची ओळख नाही. तुला सुखाने दिवस काढायचे असतील आणि दोन पैसे कमवयाचे असतील, तर तुला आलेली चिठी फाडून टाक आणि झालेला अपमान गिळून जा. फिर्याद करण्यापासून तुला एक कवडी मिळणार नाही, आणि तू मात्र जमीनदोस्त होशील. आयुष्याचा अनुभव तुला अजून मिळायचा आहे."

मला हा उपदेश कडू विषाप्रमाणे वाटला. पण तो कडू घोट घशाखाली उतरविण्याशिवाय गत्यंतरच नव्हते. मी अपमान विसरू शकलो नाही. पण त्याचा सदुपयोग केला : "अशा स्थितीत पुनः कधी सापडणार नाही; अशा तर्‍हेने कोणाची रदबदली करायला जाणार नाही." या नियमाचा मी कधी भंग केलेला नाही. या तडाक्याने माझ्या जीविताचे सुकाणू फिरविले.

५. दक्षिण आफ्रिकेची तयारी

त्या अमलदाराकडे जाण्यामध्ये माझी चूक होती, पण त्याचा अधीरेपणा, क्रोध, उद्धटपणा यांपुढे माझा दोष फारच अल्प बनून गेला. धक्का मारणे ही माझ्या दोषालायक शिक्षा नव्हती. मी त्याच्याजवळ पाच मिनिटेही बसलो नसेन. माझे बोलणेच त्याला असह्य वाटले. तो मला सभ्यपणे जा म्हणून सांगू शकला असता; पण त्याचा अधिकाराचा कैफ अमर्याद होता मागाहून मला समजले, की या अमलदाराचा सोशिकपणा म्हणजे काय ते माहीतच नव्हते. त्याच्याकडे जाणाऱ्यांचा अपमान करणे हा त्याचा नित्याचा परिपाठच होता. स्वतःला न आवडणारी गोष्ट निघाली, की लगेच साहेबाचे पित्त खवळे.

माझे पुष्कळसे काम त्याच्याच कोर्टात असे. खुशामत माझ्याकडून होण्यासारखी नव्हती. या अमलदाराला भलत्या मार्गानी खूष करण्याची माझी इच्छाच नव्हती. त्याला फिर्यादीची लेखी धमकी देऊन पुनः फिर्याद न करणे किंवा त्याला काहीही न लिहिणे हेही मला पटले नाही.

मध्यंतरी काठेवाडच्या लटपटींचाही मला थोडाबहुत अनुभव मिळाला. काठेवाड म्हणजे अनेक लहान लहान राज्यांचा प्रदेश. येथे मुत्सद्दयांचे पीक भरपूरच असणार. संस्थाना-संस्थानामध्ये बारीकसारीक झटापटी, हुद्दा मिळविण्यासाठी लटपटी, हलक्या कानाचे संस्थानिक, संस्थानिकांची परवशता, साहेबांच्या पट्टेवाल्यांची खुशामत, शिरस्तेदार म्हणजे सवाई साहेब, - कारण शिरस्तेदार म्हणजे साहेबांचे डोळे, कान आणि त्यांचा दुभाष्या. शिरस्तेदार मनात आणील तो कायदा. शिरस्तेदाराची प्राप्ती साहेबाच्या प्राप्तीपेक्षाही अधिक असते असे लोक बोलत. यात अतिशयोक्ती असण्याचा संभव आहे. पण शिरस्तेदाराच्या अल्प पगाराच्या मानाने त्याचा खर्च निःसंशय अधिक चाले.

हे वातावरण मला विषासमान वाटले. मी माझा स्वतंत्र बाणा कसा टिकवू शकेन याचा मला नेहमी विचार पडे.

मी उदासीन झालो. माझी उदासीनता बंधूंच्या लक्षात आली. कोठे तरी नोकरी धरून बसलो, तर मी या लटपटीमधून मुक्त होऊन जाईन असेही वाटे; पण लटपटींखेरीज दिवाणाची किंवा न्यायाधीशाची जागा तरी कोठून मिळणार®

वकिली करावी तर साहेबाबरोबर झालेला झगडा आड येणार.

पोरबंदरमध्ये ॲडमिनिस्ट्रेशन होते. तेथे राणासाहेबांना थोडे तरी अधिकार मिळावे अशासाठी प्रयत्न करायचा होता. 'मेर' लोकांकडून 'विघोटी' कर

प्रमाणाबाहेर घेतला जात असे. त्यासाठी मला तेथल्या ॲडमिनिस्ट्रेटरला भेटावे लागले. ॲडमिनिस्ट्रेटर देशीच होते; पण त्यांचा रूबाब पाहतो तो साहेबांच्याही पलीकडे. हुशार होते, पण त्यांच्या हुशारीचा फायदा रयतेला विशेष मिळाल्याचे मला दिसले नाही. राणासाहेबांना थोडे अधिकार मिळाले; 'मेर' लोकांना काहीच मिळाले नाही असे म्हणता येईल. त्यांच्या गाऱ्हाण्यांचा पुरा तपास झाल्याचेही मला दिसले नाही.

अशा तऱ्हेने येथेही मी काही अंशी निराश झालो. मला वाटले, की न्याय मिळालेला नाही. न्याय मिळवायला माझ्यापाशी साधन नव्हते. फार झाले, तर वरिष्ठ साहेबांकडे अपील करता येईल. त्यांचा शेरा येणार, 'आम्ही या कामी ढवळाढवळ करू शकत नाही.' असल्या निकालामागे काही कायदेकानून असले तर आशेला जागा. येथे साहेबांची मर्जी हाच कायदा.

मला काय करू असे झाले.

इतक्यात बंधूंकडे पोरबंदरच्या एका मेमण पेढीकडून माझ्यासाठी काम चालून आले. "दक्षिण आफ्रिकेत आमचा व्यापार आहे. आमची मोठी पेढी आहे. आमचा एक मोठा दावा चालू आहे. दावा चाळीस हजार पौंडांचा आहे. पुष्कळ दिवसांपासून चालू आहे. आमच्याजवळ उत्तमांत उत्तम वकील, बॅरिस्टर आहेत. तुमच्या भावाला पाठवलात, तर त्याची आम्हाला मदत होईल; आणि त्यालाही काही मदत मिळेल. तो आमची बाजू आमच्या वकिलाला चांगल्या तऱ्हेने समजावून देऊ शकेल. त्याला नवा मुलूख पाहायला मिळेल. नवीन ओळखीदेखील होतील ते निराळेच."

बंधूंनी मला हकीकत सांगितली. या सगळयांचा अर्थ माझ्या लक्षात आला नाही. मला फक्त वकिलाला समजावून देण्याचेच काम करावे लागेल, की कोर्टातही जावे लागेल ते स्पष्ट झाले नाही, पण एकंदरीत बरे वाटले.

दादा अबदुल्लाचे भागीदार मरहूम शेठ अबदुल करीम झवेरीची व माझी भेट माझ्या बंधूंनी करवून दिली. शेठजींनी सांगितले, "तुम्हांला विशेष मेहनत पडणार नाही. आमची मोठमोठया गोऱ्या लोकांशी दोस्ती आहे. त्यांची तुमची ओळख होईल. आमच्या दुकानातही तुमची मदत होईल. आम्हाला इंग्रजी पत्रव्यवहार पुष्कळ करावा लागतो. त्यातही तुम्ही मदत करू शकाल. तुमची राहायची सोय आमच्या बंगल्यातच होईल. म्हणजे तुम्हाला कसलाच खर्च पडणार नाही."

मी विचारले, " माझी नोकरी तुम्हाला किती मुदतीपर्यंत पाहिजे आहे®मला तुम्ही काय पगार द्याल®'

"तुमची जरूर एक वर्षाहून अधिक काळ पडणार नाही. तुम्हाला येण्याजाण्याचे फर्स्ट क्लासचे भाडे आणि राहण्याजेवण्याच्या खर्चाखेरीज १०५ पौंड देऊ."

ही काही वकिली म्हणता यायची नाही. ही नोकरी झाली. पण मला कोठूनही हिंदुस्थान सोडून जायचे होते. नवा मुलूख पाहायला मिळेल, आणि अनुभव मिळेल तो निराळा. १०५ पौंड बंधूंकडे पाठवीन म्हणजे घरखर्चामध्ये काही मदत होईल, असे म्हणून पगाराबद्दल घासाघीस न घालता मी शेठ अबदुल करीमचे म्हणणे कबूल केले, आणि दक्षिण आफ्रिकेला जायला सिद्ध झालो.

६. नाताळला जाऊन पोचलो

विलायतेला जाताना वाटले होते तसे दक्षिण आफ्रिकेला जाताना वियोगदुःख वाटले नाही. मातुश्री तर निर्वतलेलीच होती. मी जगाचा आणि प्रवासाचा अनुभव घेतला होता. राजकोट-मुंबई दरम्यान खेपा चालूच होत्या. त्यामुळे या वेळी मला वियोग विशेष जाणवला तो फक्त पत्नीचा. विलायतेहून आल्यानंतर आणखी एक मुलगा झाला होता. आमच्या उभयतांतील प्रेम अजूनही विषयदूषित तर होतेच. तरी पण त्याच्यामध्ये निर्मळता येऊ लागली होती. मी विलायतेहून आल्यानंतर आम्ही एकत्र असे थोडेच राहिलो होतो. आणि बरावाईट पण मी स्वतः तिचा शिक्षक बनलो होतो त्यामुळे, तसेच पत्नीकडून कित्येक सुधारणा करविल्या होत्या त्या टिकविण्यासाठीही, एकत्र राहणे जरुरीचे आहे असे आम्हा उभयतांना वाटत होते. पण आफ्रिकेचेही आकर्षण होते ना! त्याने वियोग सह्य करून टाकला. "वर्षाच्या अखेरीस तर आपण एकत्र येणारच ना! असे म्हणून सांत्वन करून मी राजकोट सोडले आणि मुंबईस आलो.

दादा अबदुल्लांच्या मुंबईच्या एजंटामार्फत मला तिकीट काढायचे होते, पण बोटीत केबीन रिकामी मिळेना. ही वेळ चुकली, तर एक महिनाभर मला मुंबईची हवा खात बसावे लागणार होते. एजंटाने सांगितले, "आम्ही खूप

प्रयत्न केला पण आम्हाला तिकीट मिळू शकत नाही. डेकवरून जात असाल तर पाहा; खाण्याची व्यवस्था सलूनमध्ये होऊ शकेल." हे दिवस माझे पहिल्या वर्गातून प्रवास करण्याचे होते. बॅरिस्टर काय डेकचा पॅसेंजर होऊन जाणार® डेकवरून जाण्याचे मी नाकारले. मला एजंटाबद्दल शंका आली. पहिल्या वर्गाचे तिकीट मिळतच नाही हे मला खरे वाटेना. एजंटाची परवानगी घेऊन मीच तिकीट मिळविण्याचा प्रयत्न केला. बोटीवर गेलो. वरिष्ट मालिमाला भेटलो. त्याला विचारता त्याने मला खात्रीपूर्वक जबाव दिला, "आमच्याकडे इतकी गर्दी क्वचितच असते. पण मोझांबिकचे गव्हर्नर-जनरल या बोटीतून जात असल्याने सगळी जागा भरून गेली आहे."

"मग तर काय तुम्ही कसेही करून माझ्यासाठी जागा नाहीच काढू शकत®"

मालिमाने माझ्याकडे पाहिले. तो हसून म्हणाला, "एक उपाय आहे. माझ्या केबीनमध्ये एक झोपाळा रिकामा आहे. त्यावर आम्ही उतारू घेत नाही; पण तुम्हाला ती जागा द्यायला मी तयार आहे." मला आनंद झाला. शेठला हकीकत सांगितली; आणि तिकीट काढवले. १८९३ सालच्या एप्रिल महिन्यात मी हौसेने दक्षिण आफ्रिकेत माझ्या नशिबाची परीक्षा पाहण्यासाठी निघालो.

पहिले बंदर लागू होते. तेथे पोचायला सुमारे तेरा दिवस लागले. रस्त्यात कप्तानाबरोबर चांगली दोस्ती जमली. कप्तानाला बुद्धिबळे खेळण्याचा षोक होता. परंतु तो अजून नवशिक्या होता. त्याला आपल्याहूनही कच्चा खेळणारा चालण्यासारखा होता. म्हणून त्याने मला बोलावले. मी बुद्धिबळांचा खेळ कधीही पाहिलाही नव्हता; त्याच्याविषयी पुष्कळ ऐकले मात्र होते. या वेळात बुद्धीचा भरपूर उपयोग करावा लागतो असे खेळणारे सांगत. आपण तुम्हाला शिकवतो असे कप्तानाने मला सांगितले. मी त्याला योग्य शिष्य मिळालो. कारण माझा सोशिकपणा खंबीर होता. माझा नेहमी पराभव होई, तसतसा कप्तानाला शिकवण्याचा जोर चढे. मला बुद्धिबळांचा खेळ आवडला; पण तो कधी त्या बोटीवरून खाली मात्र उतरला नाही. राजाराणी वगैरे कशी चालतात ते समजण्यापलीकडे गतीही झाली नाही.

लामू बंदर आले. तेथे बोट तीन-चार तास थांबायची होती. मी बंदर पाहण्यासाठी खाली उतरलो. कप्तान पण गेला होता. त्याने मला म्हटले, "हे बंदर बेभरवशी आहे. तुम्ही लवकरच परत वळा."

गाव अगदी लहानच होते. तिथल्या पोष्ट ऑफिसात गेलो तो तेथे हिंदी नोकर दिसले. त्यांना पाहून आनंद वाटला. त्यांच्याबरोबर बोलत राहिलो. हबशी लोकांना भेटलो. त्यांच्या राहणीबद्दल जिज्ञासा उत्पन्न झाली. तिकडे काही वेळ गेला. दुसरे काही डेकचे उतारू होते. त्यांची मी ओळख केली होती. स्वयंपाक करून स्वस्थपणे जेवण्यासाठी ते खाली उतरले होते. मी त्यांच्या होडीत बसलो. बंदरात जोराची भरती होती. आमच्या होडीत भरपूर वजन होते. पाण्याचा जोर एवढा होता, की होडीचे दोरखंड बोटीच्या शिडीला काही केल्या बांधताच येईना. होडी बोटीच्या शिडीला काही केल्या बांधताच येईना. होडी बोटीच्या शिडीशी जाते तो निसटून जाई. बोट सुरू होण्याची पहिली शिटी झाली. मी घाबरलो. कप्तान वरून पाहत होता. त्याने पाच मिनिटे बोट थांबवून धरण्यास सांगितले. बोटीच्या जवळचा एक मचवा होता. तो दहा रूपये देऊन माझ्यासाठी एका मित्राने भाडयाने घेतला. त्या मचव्याने मला त्या होडीतून उचलून घेतले. बोटीची शिडी वर उचलून घेण्यात आली होती. दोरांनी मला वर उचलण्यात आले, आणि बोट चालू झाली! बाकीचे उतारू राहून गेले. कप्तानाने दिलेल्या सूचनेचा अर्थ आता लक्षात आला.

लामूहून मोंबासाला व तेथून झांजीबारला पोचलो. झाजीबारला पुष्कळच वेळ थांबायचे होते - आठदहा दिवस. येथे दुसऱ्या बोटीत बसायचे होते.

कप्तानाचा मजवर अमर्याद लोभ होता. या प्रेमाने माझ्या बाबतीत उलटे स्वरूप धारण केले. त्याने मला आपल्याबरोबर सहल करायला बोलाविले. एका इंग्रज मित्रालाही बोलाविले. आम्ही तिघेही कप्तानाच्या मचव्यातून उतरलो. या सहलीचे मर्म मला मुळीच समजले नव्हते. कप्तानाला काय माहीत, की मी असल्या बाबतीत पूर्ण अज्ञानी असेन! पाहतो तर आम्ही हबशी स्त्रियांच्या वाडीत जाऊन पोचलो. एक दलाल आम्हाला तिकडे घेऊन गेला. दर एक जण एकाएका खोलीत कोंडले गेलो. पण माझी तर शरमेने गठडी वळली, आणि मी खोलीत जशाचा तसाच राहिलो. त्या बिचाऱ्या बाईच्या मनात काय विचार आले असतील ईश्वर जाणे. कप्तानाने हाक मारली. मी जसा आत गेलो तसाच बाहेर पडलो. माझा भोळेपणा कप्तानाच्या लक्षात आला. प्रथम तर मला शरमल्यासारखे झाले; परंतु असली गोष्ट मला केव्हाही पटण्यासारखी नव्हतीच. त्यामुळे ओशाळपणा क्षणभरच टिकला. आणि त्या बाईला पाहून माझ्या मनात तिळमात्र विकार जागृत झाला नाही, याबद्दल मी ईश्वराचे आभार मानले. खोलीत शिरण्याचाच इन्कार करण्याची मला हिंमत झाली नाही, या माझ्या दुर्बलतेचा मला तिरस्कार वाटू लागला.

माझ्या आयुष्यातील ही अशा प्रकारची तिसरी कसोटी होती. किती तरी तरूण निष्पाप असूनही भलत्याच लाजेमुळे पापात पडत असतील. मी बचावलो, त्यात माझा काही पुरूषार्थ नव्हता. मी खोलीत पाय टाकण्याचेच साफ नाकारले असते, तर तो माझा पुरूषार्थ झाला असता. माझ्या बचावाबद्दल मला फक्त ईश्वराचाच पाड मानला पाहिजे पण या बचावामुळे माझी ईश्वरावरील श्रद्धा दुणावली, आणि मी खोटी लाज सोडून देण्याची हिंमतही काही अंशी संपादली.

झांजीबारमध्ये एक आठवडा घालवायचा होता; म्हणून मी एक घर भाडयाने घेऊन शहरात राहिलो. खूप हिंडून हिंडून शहर पाहिले. झांजीबारच्या हिरवळीची कल्पना मलबारातच येऊ शकेल. तेथील विशाल वृक्ष, मोठमोठी फळे वगैरे पाहून मी चकित होऊन गेलो.

झांजीबारहून मोझंबिकला आणि तेथून मे महिन्याच्या जवळजवळ अखेरीला नाताळला पोचलो.

७. काही मासलेवाईक अनुभव

डरबन हे नाताळचे बंदर म्हणता येइल; त्याला नाताळ बंदर असेही म्हणतात. मला न्यायला अबदुल्ला शेठ आले होते. बोट धक्क्याशी आली, आणि नाताळचे लोक आपापल्या मित्रांना आणायला बोटीवर आले. तेवढयातच माझ्या ध्यानात आले, की इकडे हिंदी लोकांना फारसा मान नाही. अबदुल्ला शेठला ओळखणारे त्यांच्यांशी ज्या तऱ्हेने वागत होते, त्यात एक प्रकारची तुच्छता दिसून येत होती, ती मला बोचल्याशिवाय राहिली नाही. ही तुच्छता अबदुल्ला शेठच्या अंगवळणी पडली होती. माझ्याकडे ज्यांची नजर जाई, ते माझ्याकडे कौतुकाने पाहत. माझ्या पोशाखामुळे मी इतर हिंदी लोकांहून निराळासा दिसत होतो. मी त्या वेळी फ्रॉक कोट, वगैरे पोशाख केला होता, आणि डोक्याला बंगाली घाटाची पगडी घातली होती.

अबदुल्ला शेठ मला घरी घेऊन गेले. स्वतःच्या खोलीशेजारीच एक खोली होती ती अबदुल्ला शेठनी मला दिली. ते माझे मन समजू शकत ना; मी त्यांचे समजू शकलो नाही. त्यांच्या बंधूनी माझ्यावरोवर दिलेली पत्रे त्यांनी वाचली, त्यांवरून ते अधिकच फिकिरीत पडले. त्यांना वाटले, की आपल्या भावाने हा सफेत

हत्तीच घरात आणला. माझी साहेबी राहणी त्यांना खर्चाची वाटू लागली. मला देण्यासारखे विशेषसे काम त्यावेळी नव्हते. त्यांची फिर्याद ट्रॉन्सवालमध्ये चालू होती. लगेच मला तिकडे पाठवून काय करायचे® शिवाय माझ्या कर्तबगारीबद्दल किंवा प्रामाणिकपणाबद्दल कितीशी खात्री बाळगावी® प्रिटोरियामध्ये ते माझ्याबरोबर नसणार. प्रतिवादी प्रिटोरियाचेच होते. त्यांनी माझ्याशी भलतेच संधान बांधले तर® या फिर्यादीचे काम मला न दिले, तर इतर काम त्यांचा कारकून माझ्यापेक्षा किती तरी चांगले करू शकेल. कारकुनाने चूक केली, तर त्याला ठपका तरी देता येईल; मी चूक केली, तर तेही नाही. फिर्यादीचे किंवा कारकुनीचे याशिवाय तिसरे काम नव्हते. अर्थात फिर्यादीचे काम द्यायचे नसेल, तर मला घरबसल्या खाऊ घातले पाहिजे.

अबदुल्ला शेठचे पुस्तकी ज्ञान फार थोडे होते; पण अनुभवज्ञान खूप होते. त्यांची बुद्धी तीव्र होती, आणि याची त्यांनाही जाणीव होती. इंग्रजीचे ज्ञान बोलण्याचालण्यापुरते त्यांनी सवयीने मिळविले होते. पण इतपत इंग्रजीनेही ते स्वतःचे सर्व काम चालवू शकत. बँकांच्या मॅनेजरांबरोबर संभाषण करीत, युरोपियन व्यापाऱ्यांशी सौदे ठरवून येत, वकिलांना स्वतःचे दावे समजावून देत. हिंदी लोकांमध्ये त्यांच्याबद्दल भरपूर आदर होता. त्यांची पेढी त्यावेळी सर्व हिंदी पेढ्यांत मोठी होती, निदान मोठ्या पेढ्यांपैकी एक होती. त्यांचा स्वभाव संशयी होता.

त्यांना इस्लामबद्दल अभिमान होता. त्यांना तत्वज्ञानच्या चर्चेची आवड असे. अरबी येत नव्हते, तरी पण कुरान शरीफची आणि सामान्यपणे इस्लामी धर्मसाहित्याची माहिती चांगल्यापैकी होती. त्यांच्याजवळ दृष्टांत नेहमी हजर असायचे. त्यांच्या सहवासामुळे मला इस्लामचे व्यावहारिक ज्ञान भरपूर मिळाले. आम्हाला एकमेकांचे हृदगत समजू लागले. त्यानंतर तर ते माझ्याशी पुष्कळ धर्मचर्चा करीत.

दुसऱ्या का तिसऱ्या दिवशी मला डरबनचे कोर्ट पाहायला घेऊन गेले. तेथे काही ओळखी करून दिल्या. कोर्टात स्वतःच्या वकिलापाशी मला बसविले. मॅजिस्ट्रेट माझ्याकडे एकसारखे पाही. त्याने मला माझी पगडी काढून टाकण्यास सांगितले. मी काढण्याचे नाकारले आणि कोर्ट सोडून निघून गेलो.

येथेही माझ्या नशिबी झगडेच होते!

पगडी काढण्याच्या बाबतीतील रहस्य अबदुल्ला शेठनी मला समजावून दिले. ज्याने मुसलमानी पोशाख केला असेल त्याने मुसलमानी पगडी वापरली

तरी चालेल. बाकीच्या हिंदी लोकांनी कोर्टात दाखल होताच स्वतःची पगडी काढली पाहिजे.

ह्या सूक्ष्म भेदाचा खुलासा करण्यासाठी मला थोडा आगापिछा सांगितला पाहिजे.

या दोन-तीन दिवसांतच माझ्या लक्षात आले होते की, हिंदी लोकांनी आपापसातच तट पाडून टाकले होते. एक भाग मुसलमान व्यापाऱ्यांचा - ते स्वतःला 'अरब' म्हणवून घेत. दुसरा भाग हिंदू किंवा पारशी कारकुनांचा. हिंदु कारकुनांची त्रिशंकूसारखी स्थिती होती. कोण अरबांत मिसळून जात. पारशी आपल्याला पर्शियन म्हणवीत. या तिघांचा व्यापाराव्यतिरिक्तही आपापसांत थोडाबहुत संबंध असे. पण चौथा व सर्वात मोठा वर्ग म्हणजे तामीळ, तेलगू व हिंदुस्थानी गिरमिटयांचा व गिरमीटयुक्त हिंदी लोकांचा. गिरमिट म्हणजे, जो करार करून पाच वर्षांपर्यंत मजुरी करण्यासाठी गरीब हिंदी त्यावेळी नाताळला जात असत तो. करार म्हणजे "अॅग्रीमेंट". अॅग्रीमेंटचा अपभ्रंश गिरमीट झाला, आणि गिरमीटवरून गिरमिटया झाले. या वर्गा बरोबर इतर तीन वर्गांचा संबंध मात्र कामापुरताच राही. या गिरमिटयांना इंग्रज 'कूली' या नावाने संबोधीत आणि त्यांचीच संख्या मोठी, त्याअर्थी इतर हिंदी लोकांनाही कूलीच म्हणत. कूलीच्याऐवजी 'सामी' ही म्हणत. सामी पुष्कळशा तामीळ नावांच्या अखेरीला येणारा प्रत्यय होता. 'सामी' म्हणजे स्वामी. याचा अर्थ धनी होतो. त्यामुळे एखाद्या हिंदी माणसाला सामी शब्दाची चीड येई, आणि त्याच्यात काही हिंमत असली, तर तो त्या इंग्रजाला म्हणे, "तुम्ही मला सामी म्हणता खरे, पण तुम्हाला माहीत आहे का की सामी म्हणजे धनी®मी काही तुमचा धनी नाही." हे ऐकून एखाद्या इंग्रजाला शरम वाटे, तर एखादा संतापे आणि अधिकच शिव्या देऊ लागे किंवा साधल्यास ठोक पण देई. कारण की, त्याच्या समजुतीने 'सामी' शब्द निंदाव्यंजक होता. त्याचा अर्थ धनी करणे म्हणजे आपला अपमान झालासे त्याला वाटे.

अर्थात मला "कूली बॅरिस्टर" अशी संज्ञा मिळाली. व्यापाऱ्यांना "कूली व्यापारी" म्हणत. कूलीचा मूळ अर्थ - मजूर - विसरला गेला. व्यापाऱ्यांना या शब्दाचा राग येई. व ते म्हणत, "मी कूली नाही, मी अरब आहे." किंवा "व्यापारी आहे." गरीबसा इंग्रज असला, तर असे ऐकून माफीही मागे.

अशा स्थितीत पगडी वापरण्याचा प्रश्न भानगडीचा होऊन बसला. पगडी उतरावी, तर मानभंग सहन करण्याप्रमाणे होते. मी असा विचार केला, की

हिंदुस्थानी पगडीला रजा द्यावी, आणि मुळी इंग्रजीच टोपी वापरावी. कारण ती काढण्यात काही मानभंग नाही, आणि झगडाही करीत बसायला नको.

अवदुल्ला शेठला हा विचार पसंत पडला नाही. ते म्हणाले, "तुम्ही आताच अशा तऱ्हेचा फेरफार केला, तर त्यापासून अनर्थ होईल. इतरांना देशी पगडीच वापरावयाची असेल, तर त्यांच्या मार्गात विघ्न येईल. शिवाय आपली देशी पगडीच तुम्हाला शोभेल. तुम्ही इंगजी टोपी घातलीत, तर तुमची 'वेटरांत' गणना होणार.

या वाक्यामध्ये व्यावहारिक चातुर्य होते, देशाभिमान होता आणि काहीशी संकुचित वृत्तीही होती. व्यावहारिक चातुर्य स्पष्टच आहे. देशाभिमानाशिवाय पगडीबद्दलचा आग्रह संभवतच नाही. 'वेटर' संबंधीची टीका संकुचितपणाशिवाय शक्य नाही. गिरमिटया हिंदी लोकांमध्ये हिंदू, मुसलमान आणि ख्रिस्ती असे तीन वर्ग होते. ख्रिस्ती म्हणजे जे गिरमिटये बाटून ख्रिस्ती होत त्यांची प्रजा. त्यांची संख्या १८९३ मध्येही मोठी होती. ते सर्व इंग्रजी पोशाखच वापरीत. त्यांच्यापैकी पुष्कळसे हॉटेलात नोकरी करून पोट भरीत. या लोकांना उद्देशून अवदुल्ला शेठची इंग्रजी टोपीची टीका होती. हॉटेलात 'वेटर' म्हणून काम करण्यात कमीपणा आहे, ही समजूत त्या टीकेच्या मुळाशी होती. आजही पुष्कळांना ते काम कमीपणाचे वाटतेच.

एकंदरीत अवदुल्ला शेठचे म्हणणे मला पटले. मी पगडीच्या चकमकीसंबंधी स्वतःचे व पगडीचे समर्थन करणारे पत्र वर्तमानपत्राकडे पाठविले. वर्तमानपत्रात माझ्या पगडीची खूप चर्चा झाली. 'अनवेल्कम् व्हिजीटर - आगंतुक पाहुणा' अशा मथळयाखाली मला प्रसिद्धी मिळाली; आणि तीन-चार दिवसांच्या आतच अनायसे दक्षिण आफ्रिकाभर माझी जाहिरात झाली. कोणी माझा पक्ष घेतला, कोणी माझ्या उद्धटपणाची खूप निंदा केली.

माझी पगडी तर जवळजवळ अखेरपर्यंत टिकून राहिली. केव्हा गेली ते आपणाला अखेरच्या भागात समजेल.

८. प्रिटोरियाला जाताना

डरबनमध्ये राहणाऱ्या ख्रिस्ती हिंदी लोकांची ओळखदेखही मी अल्पावधीत केली. तेथील कोर्टातील दुभाष्ये मि. पॉल, रोमन कॅथोलिक होते. त्यांची ओळख केली आणि प्रोटेस्टंट मिशनपैकी एक शिक्षक मरहून मि. सुभान ग्रॉडफ्रे यांचीही ओळख करुन घेतली. त्यांचेच चिरंजीव जेम्स ग्रॉडफ्रे गेल्या वर्षी इकडे दक्षिण आफ्रिकेच्या हिंदी प्रतिनिधी-मंडळामधून आले होते. याच दिवसामध्ये मरहूम पारशी रूस्तमजीची ओळख झाली. आणि मरहूम आदमजी मियाखान यांचीही याच वेळी. हे सर्व गृहस्थ कामा-प्रसंगाशिवाय एकमेकांना कधी भेटत नसत. ते यापुढे भेटू लागायचे आहेत.

अशा तऱ्हेने मी ओळख करीत होतो. इतक्यात पेढीच्या वकिलाकडून पत्र आले, की फिर्यादीची तयारी केली पाहिजे. अबदुल्ला शेठजीनी स्वतः तरी प्रिटोरियाला आले पाहिजे, किंवा दुसऱ्या कोणाला पाठविले पाहिजे.

हे पत्र अबदुल्ला शेठनी मला दाखविले आणि विचारले, "तुम्ही प्रिटोरियाला जाता ®' मी म्हटले, "मला दावा समजावुन दिलात तर मी सांगू शकेन. तिकडे काय काय करावे लागेल याची सध्या मला काहीच कल्पना नाही." त्यांनी आपल्या कारकुनांना दाव्याची माहिती देण्याच्या कामी नेमले.

मी पाहिले, की मला एकीएकपासुन सुरूवात करावी लागणार. झांजीबारला मी उतरलो, तेव्हा तेथील कोर्टाचे काम पहायला गेलो होतो. एक पारशी वकील एका साक्षीदाराची जबानी घेत होते, आणि जमाखर्चाचे प्रश्न विचारीत होते. मला जमाखर्चा ची काही कल्पनाच नव्हती. शाळेतही जमाखर्च शिकलो नव्हतो, किंवा विलायतेतही शिकलो नव्हतो.

मी पाहिले, की या दाव्याचा सर्व आधार हिशेबाच्या वह्यांवर आहे. जमाखर्चाची माहिती असेल तोच दावा समजू किंवा समजावू शकणार. मेथाजी जमाखर्चाच्या गोष्टी करीत, त्या ऐकूनच माझी गाळण उडे. पी नोट म्हणजे काय ते समजेना. कोशात हा शब्द सापडेना. मी माझे अज्ञान मेथाजीपुढे उपडे केले. तेव्हा त्यांच्याकडून समजले, की पी नोट म्हणजे प्रॉमिसरी नोट. जमाखर्चाचे पुस्तक घेतले आणि ते वाचून टाकले. थोडासा आत्मविश्वास आला. दाव्याची समजूत पडली. मी पाहिले, की अबदुल्ला शेठना जमाखर्च लिहिता येत ना; परंतु व्यावहारिक ज्ञान इतके मिळवलेले होते, की जमा-

खर्चाची कोडी झटपट ते सोडवीत. मी त्यांना सांगितले, "माझी प्रिटोरियाला जाण्याची तयारी आहे."

"तुम्ही उतराल कुठे®' शेठजींनी विचारले.

"तुम्ही सांगाल तेथे."मी उत्तर दिले.

"तर मग मी माझ्या वकिलांना लिहितो. ते तुमची व्यवस्था करतील. प्रिटोरियात माझे मेमण स्नेही आहेत. त्यांना लिहायला हरकत नाही. पण तुम्ही त्यांचेकडे उतरणे बरे नाही. त्यांचा प्रतिवादीशी बराच स्नेहसंबंध आहे. तुम्हाला मी खाजगी पत्रे लिहीन, ती त्यांच्यापैकी कोणी वाचली, तर दाव्याचे मोठे नुकसान होईल; त्यांच्याशी संबंध बेताचा राहील तेवढा चांगला."

मी म्हटले, "तुमचा वकील सांगेन तेथे मी राहीन, किंवा मी एखादे स्वतंत्र घर शोधून काढीन. तुम्ही निर्धास्त असा. तुमची एकही गुप्त गोष्ट बाहेर फुटणार नाही. पण मी भेटेनसवरेन मात्र सर्वांना. मला प्रतिवादीबरोबरही मैत्री जुळवायची आहे. माझ्याकडून झाले, तर हा वाद घरच्या घरी मिटावा असे मी करीन. किती झाले तरी तैय्यब शेठ तुमचे सोयरेच ना!

प्रतिस्पर्धी मरहूम तैय्यब हाजी खानमहंमद हे अबदुल्ला शेठचे निकटचे सोयरे होते.

अबदुल्ला शेठ काहीसे चमकले असे मी पाहिले. पण हा संवाद झाला, तेव्हा मला डरबनला पोचल्याला सहा दिवस होऊन गेले होते. आम्ही एकमेकांना ओळखू लागलो होतो, समजू लागलो होतो. मी आता 'सफेत हत्ती' राहिलो नव्हतो. ते म्हणाले,

"ओ - हो - हो. आपसांत समजूत झाली तर त्यासारखी आनंदाची गोष्टच नाही. पण आम्ही सोयरे पडलो, त्यामुळे एकामेकांना पूर्ण ओळखून आहो. तैय्यब शेठ चटकन ऐकणारे नाहीत. आपण भोळेपणा चालवला तर आमच्या पोटातील गोष्ट काढून घेतील आणि मागून आम्हाला तोंडघशी पाडतील.म्हणुन जे काय करायचे ते सावधपणे करा."

मी म्हटले, "तुम्ही मुळीसुद्धा फिकीर करू नका. मला तैय्यब शेठशी काय किंवा इतरांशी काय दाव्यासंबंधी काही बोलण्याचे कारणच नाही. मी एवढेच म्हणणार, की तुम्ही दोघांनी घरच्या घरी समजूत करून घेतलीत, तर वकिलांची घरे भरावी लागणार नाहीत."

सातव्या की आठव्या दिवशी मी डरबनहून रवाना झालो. माझ्यासाठी पहिल्या वर्गाचे तिकीट काढविले. तेथे झोपण्याचा बिछाना पाहिजे असेल, तर

पाच शिलिंगांचे स्वतंत्र तिकीट काढावे लागे. अबदुल्ला शेठनी ते काढण्याबद्दल आग्रह केला, पण मी हट्टाने, तो माझ्याने आणि पाच शिलींग वाचविण्यासाठी बिछान्याचे तिकीट काढण्याचे नाकारले.

अबदुल्ला शेठनी मला बजावले, "पहा हो; हा मुलूख निराळा आहे. हिंदुस्थान नव्हे. खुदाची मेहरबानी आहे, तुम्ही पैशाचा कंजूषपणा करू नका. जरूर ती सोय करून घ्या."

मी आभार मानले आणि त्यांना काळजी करू नका म्हणून सांगितले.

नाताळची राजधानी मॅरित्सबर्ग येथे गाडी नऊ एक वाजता पोचली. येथे बिछाने पुरविण्यात येत होते. एका रेल्वे नोकराने येऊन विचारले, "तुम्हाला बिछाना पाहिजे®"

मी म्हटले, "माझ्यापाशी माझा बिछाना आहे."

तो निघून गेलो. इतक्यात एक उतारू आला. त्याने माझ्याकडे पाहिले. मी गोरेतर आहे असे पाहून त्याचे बिनसले. तो बाहेर पडला. एकदोन अमलदारांना घेऊन आला. कोणी काही बोलला नाही. शेवटी एक अमलदार आला. तो म्हणाला, "असे इकडे या, तुम्हाला शेवटल्या डब्यात जायचे आहे."

मी म्हटले, "माझ्याजवळ पहिल्या वर्गाचे तिकीट आहे."

तो म्हणाला, "त्याची चिंता नाही. मी सांगतो की, तुम्ही शेवटच्या डब्यात जावे."

"मीही सांगतो की, मला या डब्यात डरबनहून बसविण्यात आलेले आहे, आणि त्यातूनच प्रवास करण्याचा माझा इरादा आहे."

अमलदार म्हणाला, "ते काही चालायचे नाही. तुम्हाला उतरावेच लागेल; आणि उतरला नाही, तर शिपाई खाली काढील."

मी म्हटले, "तर मग शिपायाला खुशाल खाली काढू द्या. मी आपण होऊन नाही उतरणार."

शिपाई आला. त्याने हात पकडला आणि मला धक्का मारून खाली काढले. माझे सामान उतरून घेतले. मी दुसऱ्या डब्यात जाण्याचे नाकारले. ट्रेन निघून गेली. मी वेटिंगरूममध्ये शिरलो. माझ्या हातातले पाकीट तेवढे बरोबर ठेवले. बाकीच्या सामानाला मी हात लावला नाही. रेल्वेच्या नोकरांनी ते सामान कोठे तरी ठेवले.

हिवाळयाचे दिवस होते. दक्षिण आफ्रिकेचा हिवाळा उंचावरील भागामध्ये कडाक्याचा असतो. मॅरित्सबर्ग उंच भागामध्ये आहे. त्यामुळे थंडी खूप

लागली. माझा ओव्हरकोट सामानात होता. सामान मागण्याची हिंमत होईना; फिरून अपमान झाला तर® थंडीने कुडकुडलो. खोलीत दिवा नव्हता. मध्यरात्रीच्या सुमाराला एक उतारू आला. त्याची काही बोलण्याची इच्छा दिसली. पण त्याच्यावरोबर माझी बोलण्यासारखी मन:स्थिति नव्हती.

माझे कर्तव्य काय याचा मी विचार केला. एक तर मी माझ्या हक्कासाठी झगडले पाहिजे, नाही तर हिंदुस्थानची वाट धरली पाहिजे. नाही तर होतील ते अपमान सहन करून प्रिटेरियाला जावे आणि दाव्याचे काम पुरे करून स्वदेशी जावे. दावा अर्धा टाकून जाणे म्हणजे नामर्दपणा होय. मला दुःख सोसावे लागले हे वरवरचे दुःख आहे. आत खोलात असलेल्या एका महारोगाचे ते वाह्य लक्षण आहे. हा महारोग म्हणजे वर्णद्वेष. हा दृढमूल रोग नेस्तनाबूत करण्याची शक्ती असेल तर तिचा उपयोग केला पाहिजे. तो करताना स्वतःवर पडतील ती दुःखे सहन केली पाहिजेत. वर्णद्वेष काढून लावण्यासाठी जरूर पडेल तेवढयापुरतेच स्वतःच्या दुःखाचे परिमार्जन करण्याचा प्रयत्न करावा.

असा निर्णय करून दुसऱ्या गाडीने कसेही करून पुढे जायचेच असा निश्चय केला.

सकाळच्या प्रहरी मी जनरल मॅनेजरला तक्रारीची लांबलचक तार केली. दादा अबदुल्लांना पण कळविले. अबदुल्ला शेठ लगेच जनरल मॅनेजरला भेटले. जनरल मॅनेजरने स्वतःच्या नोकरांच्या वर्तनाची तरफदारी केली, पण सांगितले की, मला बिनहरकत प्रिटोरियाला पोचविण्याबद्दल आपण स्टेशनमास्तरला शिफारस केली आहे. अबदुल्ला शेठनी मॅरित्सबर्गच्या हिंदी व्यापाऱ्यांना तार करून मला भेटण्याबद्दल व माझी बडदास्त ठेवण्याबद्दल कळविले. आणि इतर स्टेशनांवरही तशाच तारा केल्या. त्यावरून व्यापारी मला स्टेशनवर भेटण्यास आले. त्यांनी स्वतःवर पडणाऱ्या दुःखांचे माझ्यापाशी वर्णन केले, आणि मला म्हटले की, तुमच्यावर आलेला प्रसंग हा काही नवा नव्हे. पहिल्या-दुसऱ्या वर्गातून प्रवास करणाऱ्या हिंदी उतारूंना रेल्वेच्या अधिकाऱ्यांकडून व इतर उतारूंकडून उपसर्ग पोचायचाच. अशा तऱ्हेच्या गोष्टी ऐकण्यातच दिवस गेला. रात्र पडली. गाडी आली. माझ्यासाठी जागा ठेवलेलीच होती. बिछान्याचे तिकीट घेण्याचे मी डरबनमध्ये नाकारले होते ते मॅरित्सबर्गमध्ये घेतले. गाडी मला चार्लस्टाऊनकडे घेऊन चालली.

९. आणखी हालअपेष्टा

चार्लस्टाऊनला गाडी सकाळी पोचली. चार्लस्टाऊनहून जोहानिसबर्गला जायला त्या दिवसांत आगगाडी नव्हती; तर घोडयाचा शिग्राम असे, आणि मध्ये स्टॅडरटनला एक रात्र राहावे लागे. माझ्यापाशी शिग्रामचे तिकीट होते. मी एक दिवस उशिरा पोचलो म्हणून काही ते तिकीट रद्द होत नव्हते. शिवाय अबदुल्ला शेठनी चार्लस्टाऊनच्या शिग्रामवाल्याला तारही केली होती. पण त्याला काही तरी सबबच काढायची होती; त्यासाठी मी नवखा आहे असे पाहून तो म्हणू लागला, "तुमचे तिकीट रद्द झाले." मी योग्य तो जवाब दिला. तिकीट रद्द झाले म्हणून मला सांगायचे खरे कारण निराळेच होते. सर्व उतारू शिग्रामाच्या आतच बसत. परंतु माझी तर कूलींत गणना, आणि मी नवखा दिसत होतो. त्याअर्थी मला गोऱ्या उतारूंपाशी बसवावे लागले नाही तर बरे, असा त्या शिग्रामवाल्याचा मतलब. शिग्रामाच्या बाहेरच्या बाजूला म्हणजे हाकणाऱ्याला लागून उजव्या आणि डाव्या बाजूला अशा दोन बैठका होत्या त्यांपैकी एका बैठकीवर शिग्रार्म कंपनीचा एक गोरा 'नायक' बसत असे. तो आत बसला आणि मला हाकणाऱ्याशेजारी त्याने बसविले. मी तेव्हाच समजलो, की हा केवळ अन्याय आहे, अपमान आहे. हा अपमान गिळून टाकणेच मला योग्य वाटले. मला जोरजुलमाने आंत बसता येण्यासारखे नव्हतेच. मी तक्रार करीत बसलो तर शिग्राम निघून जायचा आणि माझी मात्र आणखी एक दिवस खोटी व्हायची. दुसऱ्या दिवशी काय होईल ते तरी कोणी सांगावे® म्हणून मी शहाणपणा केला, आणि बाहेर बसलो. मनातून खूप चरफडलो.

तीन एक वाजता शिग्राम पारडीकोपला पोचला. आता त्या गोऱ्या नायकाची मी बसलो होतो तेथे बसण्याची लहर लागली. त्याला विडी प्यायची होती. थोडी हवा पण खावयाची असेल म्हणून त्याने एक मळकेसे गोणपाट पडले होते, ते त्या हाकणाऱ्यापासून घेतले आणि ते पाय ठेवण्याच्या फळीवर पसरून मला म्हटले, "सामी, तू इथे बैस. मला हांकणाऱ्यापाशी बसायचे आहे." हा अपमान सहन करणे माझ्या शक्तीबाहेर होते. म्हणून मी भीत भीत त्याला सांगितले, "तुम्ही मला येथे बसवलात तो एक अपमान मी सहन केला; माझी जागा तर आत बसण्याची, पण तुम्ही आत बसून मला येथे बसवलात. आता

तुम्हाला बाहेर बसण्याची इच्छा झाली आहे, आणि विडी ओढायची आहे. म्हणून तुम्ही मला आपल्या पायापाशी बसवू पाहता. मी आत जायला तयार आहे, पण तुमच्या पायाजवळ बसायला कबूल नाही."

इतके मी बोलतो त्यापूर्वीच माझ्यावर तडाक्यांचा वर्षाव झाला, आणि तो मनुष्य माझा दंड धरून मला खाली ओढू लागला. बैठकीपाशी पितळेचा दांडा होता तो मी घट्ट पकडून धरला, आणि मनगट तुटले तरी दांडा सोडायचा नाही, असा निर्धार केला. माझ्यावर गुदरलेला प्रसंग ते उतारू पाहतच होते. तो मला शिव्या देता होता, ओढीत होता आणि मारीतही होता. मी मात्र गप्प होतो. तो धटिंगण आणि मी बलहीन. उतारूंपैकी काहींना दया आली व ते म्हणाले, "अरे ए, त्या बिचाऱ्याला तेथे बसू दे ना; त्याला विनाकारण मारू नकोस. त्याचे म्हणणे रास्त आहे. तेथे नाही तर त्याला आत आमच्याजवळ बसू दे." तो उसळून म्हणाला, "ते कालत्रयी होणार नाही." पण किंचित नरम पडला खरा. मला मारायचे त्याने बंद केले. माझा दंड सोडला. चार-दोन शिव्या आणखी हासडल्या; पण एक हॉटेंटाट नोकर पलीकडच्या बाजूला होता, त्याला स्वतःच्या पायांजवळ बसवला आणि आपण बाहेर बसला. उतारू आत बसले. शिटी वाजली. शिग्राम सुरू झाला. माझी छाती धडधडत होती. मी जिवंत मुक्कामाला पोचेन की नाही याबद्दल मला शंका होती. तो माझ्याकडे डोळे वटारून पाहतच होता. बोट दाखवून पुटपुटे, "याद राख; स्टॅडरटन तर येऊ दे, मग तुला सांगतो काय ते!" मी गप्प बसलो आणि स्वतःच्या रक्षणासाठी प्रभूचा धावा करीत राहिलो.

रात्र पडली. स्टॅडरटनला पोचलो. कित्येक हिंदी चेहरे दिसले. काहीसे बरे वाटले. खाली उतरताच हिंदी लोकांनी सांगितले, "आम्ही तुम्हाला ईसा शेठच्या दुकानावर घेऊन जाण्यासाठीच उभे आहो; आम्हाला अबदुल्ला शेठची तार आली आहे." मला फार आनंद झाला. त्यांच्याबरोबरच शेठ ईसा हाजी सुमाराच्या दुकानी गेलो. शेठ व त्यांचे कारकून यांनी मला वेढा दिला. माझ्यावर बेतलेल्या प्रसंगाची त्यांना हकीकत सांगितली. त्यांना फार वाईट वाटले; आणि स्वतःचे कडवे अनुभव सांगून त्यांनी मला धीर दिला. माझ्या मनातून शिग्राम कंपनीच्या एजंटाला ही सर्व खबर द्यायची होती. मी एजंटाला ही सर्व खबर द्यायची होती. मी एजंटाला चिठी लिहिली, नायकाने धमकी दिली होती तेही लिहिले. आणि सकाळी पुढे प्रवास करायचा आहे, तेव्हा मला आत इतर उतारूंबरोबर जागा मिळण्याची खात्री पाहिजे अशी मागणी केली. एजंटाने मला निरोप पाठविला, "स्टॅदरटनहून पुढे

मोठा शिग्राम असतो, आणि हाकणारे वगैरे बदलतात. ज्याच्याविरूद्ध तुमची तक्रार आहे तो मनुष्य उद्या नसणार. तुम्हाला इतर उतारूंच्या शेजारीच जागा मिळेल." या निरोपामुळे मला काहीसे आश्वासन मिळाले. त्या मला मारणाऱ्या इसमाविरूद्ध काही करण्याचा माझा विचारच नव्हता, अर्थात या माराचे प्रकरण येथेच संपले. सकाळी मला ईसा शेठचे लोक शिग्रामावर घेऊन गेले. मला योग्य जागा मिळाली. कोणत्याही तऱ्हेच्या त्रासाखेरीज त्या रात्री जोहानिसबर्गला पोचलो.

स्टॅंडरटन लहान खेडे होते. जोहानिसबर्ग विशाल शहर. तेथेही अबदुल्ला शेठनी तार तर केलीच होती. मला महंमद कासम कमरूद्दीनाच्या दुकानाचा ठावठिकाणाही दिला होता. त्यांचा मनुष्य शिग्राम उभा राहण्याच्या ठिकाणी आला होता; परंतु मी त्याला पाहिला नाही, किंवा त्यानेही मला ओळखले नाही. मी हॉटेलात जाण्याचा विचार केला. दोन-चार हॉटेलांची नावेही विचारून घेतली होती. गाडी केली. ग्रॅंड नॅशनल हॉटेलमध्ये घेऊन जाण्यास त्याला सांगितले. तेथे पोचताच मॅनेजरपाशी गेलो. जागा मागितली. मॅनेजरने क्षणभर माझ्याकडे न्याहाळून पाहिले. गोड शब्दात म्हणाला, "मला दिलगिरी वाटते, सर्व खोल्या भरून गेल्या आहेत." असे म्हणून मला चालते केले! तेव्हा मग मी गाडीवानाला महंमद कासम कमरूद्दीनच्या दुकानी मला घेऊन जाण्यास सांगितले. तेथे तर अबदुल गनी शेठ माझी वाटच पाहात बसले होते. त्यांनी माझे प्रेमपूर्वक स्वागत केले. हॉटेलमध्ये जागा न मिळाल्याची हकीकत त्यांना सांगितली. ते खदाखदा हसले. "हॉटेलात आम्हाला उतरू देणार आहेत का®'

मी विचारले, "का नाही®'

"तुम्ही थोडे दिवस इकडे राहिला म्हणजे का ते समजेल. या देशात आमच्यानेच राहवते; कारण आम्हाला पैसे कमवायचे असतात. त्यासाठी किती तरी अपमान सहन करीत असतो, आणि हीन स्थितीत दिवस काढतो." असे म्हणून त्यांनी ट्रान्सवालमध्ये भोगाव्या लागणाऱ्या आपत्तीचा इतिहास सांगितला.

या अबदुल गनी शेठचा परिचय आपल्याला पुढे अधिक करावा लागणार आहे. त्यांनी सांगितले, "हा मुलूख तुमच्यासारख्यांसाठी नाही. पाहा ना, तुम्हाला उद्या प्रिटोरियाला जायचे आहे. तेथे तुम्हाला तिसऱ्या वर्गातच जागा मिळेल. ट्रॉन्सवालमध्ये नाताळपेक्षाही अधिक दुःख. येथे आमच्या लोकांना पहिल्या किंवा दुसऱ्या वर्गाचे तिकीटच देत नाहीत."

मी म्हटले, "तुम्ही त्यासाठी पुरा प्रयत्न केला नसेल."

अबदुल गनी शेठ म्हणाले, "आम्ही पत्रव्यवहार तर चालवला आहे, पण आमचे लोक विशेष करून पहिल्या-दुसऱ्या वर्गात बसू इच्छितात तरी कुठे®'

मी रेल्वेचे कायदे मागवले; पाहिले. त्यात एक पळवाट होती. ट्रॉन्सवालचे मूळचे कायदे बारकाईने तयार केलेले नसत. रेल्वेच्या कायद्यांचे तर विचारायलाच नको.

मी शेठला सांगितले, "मी फर्स्ट क्लासमधूनच जाणार. तसे नाही जुळले तर प्रिटोरिया येथून सदतीस मैलच आहे; तेथपर्यंत मी घोडागाडी करून जाईन."

अबदुल गनी शेठनी तसे करण्यामध्ये लागणारा वेळ व द्रव्याचा खर्च माझ्या नजरेस आणून दिला. पण माझा विचार त्यांनी कबूल केला. आणि स्टेशनमास्तरला मी चिठी पाठविली. चिठीमध्ये मी बॅरिस्टर आहे. नेहमी पहिल्या वर्गातूनच प्रवास करतो वगैरे लिहिले होते. प्रिटोरियाला जलदीने पोचण्याची जरूर असल्यावद्दल कळविले होते. आणि असेही लिहिले, की तुमच्या जबाबाची वाट पाहण्यापुरता मला वेळच उरणार नाही; म्हणून चिठीचा जबाब घेण्यास मी स्वतःच स्टेशनवर येईन, त्यावेळी मला पहिल्या वर्गाचे तिकीट मिळेल अशी आशा आहे. असे लिहिण्यात माझा एक डाव होता. मी असा विचार केला की, स्टेशनमास्तर लेखी जबाब नकारात्मकच पाठविणार. त्यातून 'कूली बॅरिस्टर' ची झाली तरी राहणी कशी काय असेल याची त्याला काय कल्पना येणार® म्हणून मी बिनचूक इंग्रजी पोशाखात त्याच्यापुढे जाऊन उभा राहिलो, आणि त्याच्यावरोवर बोललोचाललो म्हणजे त्याची समजूत पडेल, आणि तो कदाचित मला तिकीट देईल. असा विचार करून मी फ्रॉककोट, नेकटाय वगैरे चढवून स्टेशनावर गेलो. मास्तरापुढे एक गिनी ठेवली आणि पहिल्या वर्गाचे तिकीट मागितले.

त्याने म्हटले, "तुम्हीच मला चिठी लिहिली आहे का®'

मी म्हटले, "तोच मी. तुम्ही मला तिकीट दिल्यास मी आभारी होईन. मला आजच प्रिटोरियाला पोचले पाहिजे."

स्टेशनमास्तर हसले. त्यांना दया आली. ते म्हणाले, "मी ट्रॉन्सवालर नाही, हॉलंडर आहे. तुमच्या भावना मी समजू शकतो. तुमच्यावद्दल मला

सहानुभूती आहे. तुम्हाला तिकीट देण्याची माझी इच्छा आहे. पण एका शर्तीवर - रस्त्यात गार्डाने जर तुम्हाला खाली काढले आणि तिसऱ्या वर्गात बसवले, तर तुम्ही मला गोत्यात आणू नये, म्हणजे रेल्वेवर दावा करू नये. तुमचा प्रवास निर्विघ्नपणे पार पडावा अशी माझी इच्छा आहे. आपण सद्गृहस्थ आहा, हे मला दिसतेच आहे." असे म्हणून त्याने तिकीट दिले. मी त्याचे आभार मानले आणि त्याला निश्चिंत राहाण्याबद्दल सांगितले. अबदुल गनी शेठ पोचवायला आले होते. हे कौतुक पाहून त्यांना आनंद झाला व आश्चर्य वाटले; पण त्यांनी मला सावधगिरीचा इशारा दिला. "प्रिटोरियाला सहीसलामत पोचलेत म्हणजे झाले. मला धास्ती वाटते, की गार्ड तुम्हाला सुखाने पहिल्या वर्गात बसू देणार नाही. आणि गार्डाने बसू दिले, तर उतारू बसू देणार नाहीत."

मी पहिल्या वर्गाच्या डब्यात बसलो तर खरा. गाडी चालू झाली. जर्मिस्टन स्टेशन आले. तेथे गार्ड तिकिटे तपासायला निघाला. मला पाहताच संतापला. बोटाने अभिनय करून म्हणाला, "तिसऱ्या वर्गात चल." मी माझे पहिल्या वर्गाचे तिकीट दाखविले. तो म्हणाला, "त्याचे काही नाही; तिसऱ्या वर्गात जा."

त्या डब्यात एकच इंग्रज उतारू होता. त्याने त्या गार्डाला तंबी दिली, "या गृहस्थांना निष्कारण का बरे सतावतो आहेस® त्यांच्याजवळ पहिल्या वर्गाचे तिकीट आहे, ते दिसत नाही® मला तो राहिल्यापासून मुळीसुद्धा अडचण नाही," असे म्हणून त्याने माझ्याकडे पाहिले आणि म्हटले, "तुम्ही खुशाल बसून राहा."

गार्ड पुटपुटला, "तुम्हाला कूलीबरोबरच बसायचे असले, तर माझे काय जाते®"

रात्री आठ एक वाजता ट्रेन प्रिटोरियाला पोचली.

१०. प्रिटोरियातील पहिला दिवस

प्रिटोरियाला स्टेशनवर दादा अबदुल्लांच्या वकिलातर्फेचा कोणी तरी मनुष्य मला भेटेल अशी मी अपेक्षा केली होती. कोणी हिंदी मला न्यायला येणार नाही हे मी समजून होतो. आणि कोणाही हिंदी माणसाकडे राहायला जायचे नाही अशाबद्दल मी वचनबद्ध होतो. वकिलाने कोणालाही स्टेशनवर पाठवले नव्हते. मागून मला समजले, की तो रविवार असल्यामुळे थोडीबहुत अडचण सोसल्याखेरीज त्याला कोणाला पाठविता येण्यासारखे नव्हते. मी फिकिरीत पडलो. कोठे जावे याचा विचार करू लागलो. कोणतेही हॉटेल मला जागा देणार नाही अशी मला धास्ती वाटत होती. १८९३ चे प्रिटोरिया स्टेशन १९१४ च्या स्टेशनहून अगदीच भिन्न होते. मंदमंद दिवे जळत होते. उतारू पण विशेषसे नव्हते. मी सर्व उतारूंना जाऊ दिले आणि विचार केला, की तिकीट-कलेक्टर जरा मोकळा झाला म्हणजे त्याला तिकीट देईन आणि तो मला लहानसे एखादे हॉटेल किंवा दुसरे एखादे घर दाखवील तिकडे जाईन; किंवा रात्रभर स्टेशनवर पडून राहीन. एवढे विचारायलाही मन धेत नव्हते; कारण अपमानाचे भय वाटतच होते.

स्टेशन रिकामे झाले. मी तिकीट-कलेकटरला तिकीट दिले आणि प्रश्न विचारण्यास सुरूवात केली. त्याने विनयपूर्वक जवाब दिले. पण मला दिसले, की त्याची विशेष मदत होण्यासारखी नाही. त्याच्या शेजारी एक अमेरिकन हबशी गृहस्थ उभा होता, त्याने माझ्याशी बोलायला सुरूवात केली.

"तुम्ही अगदी नवखे दिसता; आणि तुम्हाला कोणी मित्र नसावा. माझ्यावरोवर याल, तर मी तुम्हाला एक लहानसे हॉटेल आहे त्यात घेऊन जाईन. त्याचा मालक अमेरिकन असून माझ्या चांगल्या परिचयाचा आहे. मला वाटते तो तुम्हाला जागा देईल."

मला किंचित शंका वाटतच होती, पण मी त्या गृहस्थाचे आभार मानले आणि त्याच्यावरोवर जाण्याचे कवूल केले. तो मला जॉन्स्टनच्या फॅमिली हॉटेलात घेऊन गेला. मि जॉन्स्टनला एका बाजूला नेऊन काही सांगितले. मि. जॉन्स्टननी मला रात्रभर राहू देण्याचे कवूल केले; तेही या शर्तीवर, की माझे जेवण मला माझ्या खोलीत पोचवायचे.

"मी तुम्हाला खात्री देतो, की मला काळ्यागोऱ्यांचा बिलकुल भेदभाव नाही. पण माझी गिऱ्हाइकी फक्त गोऱ्या लोकांचीच आहे आणि जर मी तुम्हाला जेवणाच्या खोलीत जेवू दिले, तर माझ्या आश्रयदात्यांना राग येईल, ते कदाचित हॉटेल सोडूनही जायचे," मि. जॉन्स्टन म्हणाले.

मी म्हटले, "तुम्ही मला रात्रभर राहू देता हाच मी तुमचा उपकार समजतो. ह्या मुलुखातील परिस्थिती मला थोडीवहुत समजू लागली आहे. तुमची अडचण मला समजते. तुम्ही खुशाल मला माझ्या खोलीत वाढा. उद्या मी दुसरी काही तरी व्यवस्था करू शकेन अशी मला उमेद वाटते."

मला खोली दिली. मी आत गेलो. एकांतात जेवणाची वाट पाहात विचार करीत बसलो. या हॉटेलात फारसे उतारू राहत नव्हते. थोडया वेळाने वेटर जेवण घेऊन येण्याऐवजी मि. जॉन्स्टनच येताना दिसले. ते म्हणाले, "मी तुम्हाला खोलीत जेवण पाठवीन म्हटले त्याची मला लाज वाटली. म्हणून मी माझ्या गिऱ्हाईकांना तुमच्यावद्दल सांगून त्यांचे मत घेतले. तुम्ही जेवणाच्या खोलीत जेवला, तरी त्यांची काही हरकत नाही. तरी आता तुमची इच्छा असल्यास भोजनगृहात चला, आणि तुमच्या मर्जीला येईल तोपर्यंत येथे राहा."

मी पुनः आभार मानले, आणि जेवणाच्या खोलीत गेलो. निश्चिंतपणे जेवलो.

दुसऱ्या दिवशी वकिलाकडे गेलो. त्यांचे नाव ए. डब्ल्यू. बेकर. त्यांना भेटलो. अवदुल्ला शेठनी माझ्यापाशी त्यांचे थोडेसे वर्णन केले होते. त्यामुळे पहिल्या भेटीत मला काही आश्चर्य वाटले नाही. त्यांनी माझी प्रेमपूर्वक भेट घेतली. आणि माझी थोडी हकीकत विचारून घेतली. मी ती सांगितली. ते म्हणाले, "बॅरिस्टर या नात्याने तुमचा येथे काहीच उपयोग होण्यासारखा नाही. आम्ही उत्तमांत उत्तम बॅरिस्टरांना या दाव्यासाठी नेमले आहे. दावा लांबलचक आणि गुंतागुंतीचा आहे, त्यामुळे तुमच्यापासून फक्त जरूर तेवढी माहिती मिळविण्याचेच काम मला घेता येईल. मला माझ्या अशिलाबरोबर पत्रव्यवहार करणेही आता सोपे पडेल. आणि त्यांच्याकडून पाहिजे ती माहिती मी तुमच्या मार्फत मागवू शकेन, एवढी सोय आहे खरी. तुमच्यासाठी मी घर अजून शोधलेले नाही. तुम्हाला पाहिल्यानंतरच शोधावे असा विचार केला होता. येथे रंगभेद फार आहे, त्यामुळे घर शोधणे सोपे नाही. पण एक बाई माझ्या

माहितीची आहे. गरीब आहे. रोटीवाल्याची बायको आहे. ती तुमची उतरण्याची सोय करील असे वाटते. तिलाही थोडी मदत होईल. चला, आपण तिच्याकडेच जाऊ या."

असे म्हणून मला तिकडे घेऊन गेले. बाईबरोबर मि. बेकरनी एका बाजूला जाऊन थोडया गोष्टी केल्या, आणि तिने मला ठेवून घेण्याचे मान्य केले. आठवडयाचे ३५ शिलींग ठरवून मला तेथे ठेवले.

मि. बेकर वकील होते तसेच धर्मनिष्ठ पाद्री होते. अजून ते हयात आहेत; आणि आता फक्त पादयाचेच काम करतात. वकिलीचा धंदा त्यांनी सोडून दिला आहे. खाऊनपिऊन सुखी आहेत. त्यांनी अजून माझ्याशी पत्रव्यवहार कायम ठेवला आहे. पत्रांतील विषय ठराविक एकच. निरनिराळया रीतीने ख्रिस्ती धर्माच्या श्रेष्ठतेबद्दल आपल्या पत्रांत माझ्याबरोबर चर्चा करतात; आणि येशूला ईश्वराचा एकुलता एक पुत्र आणि जगताचा उद्धारकर्ता म्हणून मानल्याखेरीज परम शांती मिळणे अशक्य आहे, या गोष्टीचे प्रतिपादन करीत असतात.

आमच्या पहिल्याच भेटीत मि बेकरनी माझी धर्मासंबंधीची मनोदशा विचारून घेतली. मी त्यांना सांगितले, "मी जन्माने हिंदू आहे. त्या धर्माचेही मला फारसे ज्ञान नाही. इतर धर्माचे त्याहून कमी. मी कोणत्या स्थितीत आहे, माझी धर्ममते काय, ती काय असली पाहिजेत, हे काही मला कळत नाही. माझ्या स्वतःच्या धर्माचे सखोल अध्ययन करण्याची इच्छा आहे. इतर धर्माचाही यथाशक्ति अभ्यास करण्याचा इरादा आहे."

हे सर्व ऐकून मि. बेकरना बरे वाटले आणि ते म्हणाले, "मी स्वतः साउथ आफ्रिका जनरल मिशनचा एक डिरेक्टर आहे. स्वतःच्या खर्चाने मी एक देऊळ बांधले आहे. त्यात मी वेळोवेळी धर्मप्रवचने करतो. मी रंगभेद मानीत नाही. माझ्याबरोबर काम करणारे कित्येक जोडीदारही आहेत. आम्ही रोज एक वाजता थोडी मिनिटे एकत्र जमतो आणि आत्म्याची शांती व प्रकाश (ज्ञानाचा उदय≪यांसाठी प्रार्थना करतो. त्यात तुम्ही आलांत, तर आम्हाला आनंद होईल. तेथे माझ्या जोडीदारांची ओळख करून देईन. त्या सर्वांना तुम्हाला पाहून आनंद होईल; आणि तुम्हालाही त्यांचा सहवास आवडेल, अशी माझी खात्री आहे. मी काही धर्मपुस्तकेही तुम्हाला वाचायला देईन. पण खरे पुस्तक बायबल हेच. ते तुम्ही वाचावे अशी माझी खास शिफारस आहे."

मी मि. बेकरचे आभार मानले, आणि एक वाजता त्यांच्या मंडळात प्रार्थनेसाठी शक्य तोपर्यंत येत जाण्याचे कबूल केले.

"तर मग उद्या एक वाजता येथेच या. मग आपण बरोबर प्रार्थनामंदिरात जाऊ."

आम्ही एकमेकांची रजा घेतली. विशेष विचार करायला मला अजून फुरसतच नव्हती. मि. जॉन्स्टनकडे गेलो.बिल चुकवले. नव्या घरी गेलो; तेथे जेवलो. घरवाली बाई भली होती. तिने माझ्यासाठी अन्नाहार तयार केला होता. या कुटुंबात लगेच मिसळून जायला मला वेळ लागला नाही. जेवणखाण उरकल्यानंतर दादा अबदुल्लांनी आपल्या एका मित्राला मला पत्र दिले होते. त्यांना भेटायला गेलो. त्यांची ओळख करून घेतली. त्यांच्याकडून हिंदी लोकांच्या क्लेशांची विशेष माहिती समजली. त्यांनी स्वतःकडे राहाण्याबद्दल मला आग्रह केला मी आभार मानले आणि माझी व्यवस्था झाली होती त्याबद्दल माहिती सांगितली. काही लागले सवरले, तर मागून घ्यायला त्यांनी आग्रहपूर्वक सांगितले.

संध्याकाळ झाली. संध्याकाळचे जेवण आटपून आपल्या खोलीत जाऊन विचारमग्न झालो. मला स्वतःला सध्या तरी काही काम असल्याचे दिसले नाही. अबदुल्ला शेठला पत्र लिहिले. मि. बेकरच्या मैत्रीचा काय अर्थ करायचा®त्याच्या धर्म बंधूंपासून मी काय मिळविणार®मी ख्रिस्ती धर्माच्या अभ्यासात कोठपर्यंत पडावे®हिंदू धर्माचे साहित्य कोठून मिळवावे® हिंदू धर्माचे स्वरूप समजल्याखेरीज ख्रिस्ती धर्माचे स्वरूप तरी मी कसे समजू शकणार® एकच निर्णय करू शकलो. मला मिळेल तो अभ्यास निःपक्षपातपणे करावा आणि मि. बेकरच्या मंडळीला ईश्वर त्या त्या वेळी बुद्धी देईल त्याप्रमाणे जबाब द्यावे. माझ्या धर्माची मला पुरी माहिती झाली नाही तोपर्यंत इतर धर्म स्वीकारण्याचा मी विचार करू नये असा विचार करीत असता मी निद्रावश झालो.

११. ख्रिस्ती संबंध

दुसऱ्या दिवशी एक वाजता मी बेकरच्या प्रार्थनासमाजामध्ये गेलो. तेथे मिस् हॅरिस्, मिस् गेब, मि. कोट्स इत्यादींची ओळख झाली. सर्वांनी गुडघे टेकून प्रार्थना केली. मीही त्यांचे अनुकरण केले. प्रार्थनेमध्ये ज्याच्या जे इच्छेला येईल ते तो ईश्वरापाशी मागे. दिवस शांतिपूर्वक जावो, ईश्वर आमच्या हृदयांची द्वारे खोलो, वगैरे हे असायचेच. माझ्यासाठीही प्रार्थना झाली "आमच्यामध्ये जो नवीन बंधू आला आहे, त्याला तू मार्ग दाखव.जी शांती तू आम्हाला दिली आहेस ती त्यालाही दे. ज्या येशूने आम्हाला मुक्त केले आहे, तो त्यालाही करो. हे सर्व आम्ही येशूच्या नावाने मागत आहो." या प्रार्थनेत भजन, कीर्तन वगैरे काही नाही फक्त काही तरी विशिष्ट मागणी ईश्वराजवळ करायची, आणि आपापल्या स्थळी जायचे. सर्वाचा हा दुपारच्या जेवणाचा वेळ असे; अर्थात प्रार्थना करून दरेकजण जेवायला जाई.प्रार्थनेला पाच मिनिटांहून अधिक वेळ लागत नसे.

मिस् हॅरिस् व मिस् गेब या दोघी प्रौढ कुमारिका होत्या. मि. कोट्स क्वेकर पंथाचे होते. या दोन बाया एकत्र राहत. त्यांनी मला दर रविवारी आपल्याकडे चार वाजता चहा घेण्यास बोलावले. मि.कोट्स भेटले म्हणजे दर रविवारी मी त्यांना आठवडयाची धार्मिक रोजनिशी सांगायची असे.कोणकोणती पुस्तके वाचली, माझ्या मनावर त्यांचा काय परिणाम झाला, याची चर्चा करीत असू. त्या बाया स्वतःचे आनंददायक अनुभव वर्णवीत आणि स्वतःला वाटणाऱ्या परम शांतीविषयी सांगत.

मि. कोट्स हे एक निष्कपट मनाचे धर्मनिष्ठ तरूण क्वेकर होते. त्यांच्याशी माझा गाढ संबंध आला. आम्ही पुष्कळदा फिरायलाही जात असू. ते मला इतर ख्रिस्ती मंडळींकडे घेऊन जात.

कोट्सनी मला पुस्तकांनी लादून काढले. जसजसा आमचा परिचय वाढत चालला, तसतसे त्यांना योग्य वाटत ती ती पुस्तके ते मला वाचायला देत. मीही केवळ श्रद्धेने ती पुस्तके वाचण्याचे कबूल केले. त्या पुस्तकांसंबंधी आम्ही चर्चाही करीत असू.

अशा तऱ्हेची पुस्तके सन १८९३ मध्ये मी पुष्कळ वाचली. त्यांची सर्वांची नावे मला स्मरतही नाहीत. पण त्यांत सिटी टपलच्या डॉ. पार्करची टीका, पियर्सनचे 'मेनी इनफॉलिबल् प्रूफ्स्', बटलरची 'ॲनॉलॉजी' वगैरे होती. त्यांतले काही समजत नसे; काही आवडे, काहीचा कंटाळा येई. मी हे सर्व कोट्सना सांगत असे. 'मेनी इनफॉलिबल प्रूफ्स् म्हणजे अनेक सबळ पुरावे - अर्थात बायबलामध्ये ग्रंथकर्त्याच्या समजुतीने जो धर्म प्रतिपादिलेला आहे, त्याचे समर्थन करणारे पुरावे. या पुस्तकाचा माझ्यावर काही एक परिणाम झाला नाही. पार्करची टीका नीतिवर्धक म्हणता येईल; परंतु ज्याला ख्रिस्ती धर्मातील प्रचलित समजुतीबद्दल शंका असेल अशाला मदत करू शकण्यासारखी नव्हती. बटलरची ॲनॉलॉजी हे फार गहन व कठीण पुस्तक वाटले. ते पाच-सातदा वाचले पाहिजे. ते नास्तिकाचा आस्तिक बनविण्यासाठी लिहिलेले असावे असे दिसले. त्यातील ईश्वराचे अस्तित्व सिद्ध करण्यासाठी केलेल्या युक्तिवादाचा मला उपयोग नव्हता. कारण हा काळ माझा नास्तिकपणाचा नव्हता. पण येशू हाच काय तो अवतार आहे, आणि तो ईश्वर आणि मनुष्य यांची जोड करून देणारा आहे, अशाबद्दल जो युक्तिवाद होता त्याचा माझ्यावर काहीही परिणाम झाला नाही.

पण कोट्स काही असे हातपाय गाळणारे नव्हते. त्यांचे प्रेम अमर्याद होते. त्यांनी माझ्या गळयात वैष्णवाची कंठी पाहिली. त्यांना हे खूळ वाटले, आणि ती पाहून वाईट वाटले. "असले खूळ तुमच्यासारख्याला शोभत नाही,, आणा इकडे, तोडून टाकतो."

"ही कंठी तुटता कामा नये; मातुश्रीची भेट आहे."

"पण तुमचा तिच्यावर विश्वास आहे®'

"तिचा गूढार्थ मला समजत नाही. ती वापरली नाही तर माझे काही अनिष्ट होईल असे मला वाटत नाही. परंतु जी माळ मातुश्रीने प्रेमपूर्वक माझ्या गळयात बांधली, जिच्यापासून माझे कल्याण होईल अशी तिची समजूत, तिचा मी विनाकारण त्याग करणार नाही. कालांतराने ती जुनी होऊन तुटून गेली, तर दुसरी आणून बांधण्याचा लोभ मला वाटणार नाही. पण ही कंठी तुटायची नाही."

कोट्सना माझ्या या युक्तिवादाची किंमत वाटली नाही. कारण त्यांना माझ्या धर्माबद्दल अनास्था वाटत होती. त्यांची तर मला अज्ञानकूपातून वर काढण्याची उमेद होती. अन्य धर्मात थोडेसे सत्य असले तर असेल, पण सत्यरूप ख्रिस्ती धर्म स्वीकारल्यशिवाय मला मोक्ष मिळायचाच नाही, येशूच्या मध्यस्थी-

शिवाय पापप्रक्षालन व्हायचेच नाही, तिच्याविना सर्व पुण्यकर्मे निरर्थक आहेत, हे मला दाखवून द्यायचे त्यांच्या मनात होते. कोट्सनी ज्याप्रमाणे पुस्तकांचा परिचय मला करून दिला, त्याचप्रमाणे ज्यांना ते धर्मनिष्ठ ख्रिस्ती समजत असत अशा लोकांच्याही त्यांनी मला ओळखी करून दिल्या.

या ओळखींमध्ये एक 'प्लीमथ ब्रदरन' चे कुटुंब होते. 'प्लीमथ ब्रदरन' नावाचा एक ख्रिस्ती संप्रदाय आहे. कोट्सनी परिचय करून दिलेली पुष्कळ मंडळी चांगली वाटली. ते लोक ईश्वराला भिऊन वागणारे दिसले. या कुटुंबाकडून मात्र माझ्याशी पुढीलप्रमाणे युक्तिवाद करण्यात आला : "आमच्या धर्माची खुबीच तुम्हाला समजलेली नाही. तुमच्या बोलण्यावरून मला दिसते, की तुम्हाला प्रतिक्षणी आपल्या चुकांचा विचार करावा लागतो, प्रतिक्षणी त्या सुधारून घ्यावा लागतात, न सुधारल्या तर तुम्हाला पश्चाताप केला पाहिजे, प्रायश्चित्त केले पाहिजे. या क्रियाकांडातून तुम्ही सुटणार कधी® तुम्हाला शांती मिळणे अशक्य. आपण पापी आहो हे तर तुम्ही कबूलच करता. आता आमच्या धर्ममताची परिपूर्णता पहा. मानवी प्रयत्न फुकट आहे. तरी पण मुक्ती ही पाहिजेच. पापाचा बोजा कसा उठावा® आपण तो येशूवर सोपवावा. तो तर ईश्वराचा एकुलता एक निष्पाप पुत्र आहे. त्याने वरदान दिलेले आहे की, जे त्याच्यावर विश्वास ठेवतात, त्यांची पापे तो धुऊन टाकतो. ईश्वराचे हे अगाध औदार्य आहे. येशूच्या ह्या मुक्तीच्या योजनेचा आम्ही स्वीकार केलेला आहे, त्यामुळे आमची पापे आम्हाला चिकटत नाहीत. पाप हे घडणारच. या जगात पापाशिवाय पाऊल तरी टाकता येईल का® म्हणूनच येशूने सर्व जगाच्या पापाचे एकाच वेळी प्रायश्चित्त करून टाकले. ज्यांना त्याच्या महाबलिदानाचा स्वीकार करायचा असेल, त्यांनी तसे करून शांती मिळविणे त्यांच्या हातचे आहे. तुमची अस्वस्थता कोणीकडे आणि आमची शांती कोणीकडे®"

मला हा युक्तिवाद मुळीच पटला नाही. मी नम्रतापूर्वक उत्तर दिले, "सर्वमान्य ख्रिस्ती धर्म हाच असेल तर तो मला पटण्यासारखा नाही. मला पापाच्या परिणामातून मोकळीक नको आहे; मला मुक्ती पाहिजे, ती पापवृत्तीपासून, पापी कर्मा पासून. ती मिळाली नाही तोपर्यंत अस्वस्थताच मला प्रिय आहे."

प्लीमथ ब्रदरन् यावर म्हणाले, "मी तुम्हाला निक्षून सांगतो, की हा तुमचा प्रयत्न फुकट आहे. माझ्या म्हणण्याचा पुनः विचार करून पहा."

आणि या इसमाने बोलून दाखविले तसे प्रत्यक्ष आचरूनही दाखविले : इरादापूर्वक अनीती आचरल्याचा प्रत्यय आणून दिला.

पण सर्वच ख्रिश्चनांची असली समजूत नसते हे या परिचयापुर्वीच मला माहीत होते. खुद्द कोट्स पापभीरू होते, त्यांचे हृदय निर्मळ होते. हृदय-शुध्दीची शक्यता त्यांना मान्य होती. वर निर्देश केलेल्या भगिनीही तशाच होत्या. माझ्या हातात आलेल्या पुस्तकांपैकी पुष्कळ पुस्तके भक्तिपूर्ण होती. त्यामुळे या एका परिचयावरून कोट्सना वाटू लागलेल्या भीतीचे मी निराकरण केले, आणि त्यांना आश्वासन दिले, की एकटया प्लीमथ ब्रदरनच्या अनुचित समजुतीवरून मी सगळया ख्रिस्ती धर्माविरूद्ध ग्रह करून घेणार नाही. मला अडचण वाटे, ती बायबलविषयी व त्याच्या रूढ अर्थाविषयी.

१२. हिंदी लोकांची ओळखदेख

ख्रिस्ती ओळखीविषयी अधिक लिहिण्यापूर्वी त्याच वेळच्या इतर अनुभवांचा निर्देश करणे आवश्यक आहे.

नाताळमध्ये दादा अवदुल्लांना जे स्थान होते तेच प्रिटोरियामध्ये शेठ तैय्यब हाजी खान महंमद यांना होते. त्याच्याशिवाय एकही सार्वजनिक काम चालत नसे. त्यांची ओळख मी पहिल्याच आठवडयात करून घेतली. प्रिटोरियातील हरएक हिंदी माणसाची माहिती करून घेण्याचा माझा विचार असल्याचे मी त्यांना सांगितले. हिंदी लोकांच्या स्थितीचा अभ्यास करण्याची माझी इच्छा आहे, व त्या कामी आपली मदत मिळावी अशी अपेक्षा आहे असेही सांगितले. त्यांनी आनंदाने मदत करण्याचे कबूल केले.

माझे पहिले काम म्हणजे, सर्व हिंदी लोकांची एक सभा भरवून त्यांच्यापुढे त्यांच्या स्थितीचे चित्र मांडणे हे होते. शेठ हाजी महंमद हाजी जूसब यांच्या नावे मला शिफारसपत्र मिळाले होते, त्यांच्या घरी ही सभा भरली. तिला मुख्यत्वेकरून मेमण व्यापारी हजर होते; थोडे हिंदू पण होते. प्रिटोरियामध्ये हिंदूंची वस्ती फार थोडी होती.

हे माझे माझ्या आयुष्यातील पहिलेच भाषण म्हणायचे. मी तयारी भरपूर केली होती. मला सत्यासंबंधी बोलायचे होते. व्यापारात सत्य चालायचे नाही, असे मी व्यापाऱ्यांच्या तोंडून ऐकत आलो होतो. ही गोष्ट मला त्या वेळीही खरी वाटत नव्हती; आजही वाटत नाही. व्यापार आणि सत्य यांचे परस्पर पटायचे नाही असे प्रतिपादणारे मित्र आजलाही आहेतच. ते व्यापाराला

व्यवहार म्हणतात आणि सत्याला धर्म; आणि पुढे युक्तिवाद असा लढवतात, की व्यवहार तो व्यवहार आणि धर्म तो धर्म. व्यवहारात शुद्ध सत्य चालायचेच नाही, त्यात यथाशक्तीच सत्य बोलता चालता येणार अशी त्यांची समजूत. या भूमिकेचा मी आपल्या भाषणात चांगला समाचार घेतला आणि व्यापाऱ्यांना त्यांच्या दुहेरी कर्तव्याची जाणीव करून दिली. परदेशात आल्यामुळे त्यांची जबाबदारी स्वदेशामध्ये असती त्यापेक्षा वाढली आहे. कारण मूठभर हिंदी लोकांच्या चालचलणूकीवरून हिंदुस्थानच्या करोडो लोकांचे माप ठरत होते.

इंग्रजांच्या राहणीच्या मानाने आमच्या राहणीमध्ये असलेला गलिच्छपणा माझ्या दृष्टोत्पत्तीस आला होता. त्याचाही श्रोत्यांपुढे उल्लेख केला.

हिंदू, मुसलमान, पारशी, ख्रिस्ती वगैरे अथवा मद्रासी, पंजाबी, सिंधी, कच्छी, सुरती वगैरे भेद विसरले पाहिजेत या गोष्टीवर विशेष जोर दिला.

आणि शेवटी एक मंडळ स्थापून त्याच्यामार्फत अमलदारांच्या भेटी घेणे, अर्ज करणे इत्यादि मार्गांनी हिंदी लोकांना सोसाव्या लागणाऱ्या क्लेशांवर इलाज करण्यात यावे असे सुचविले; व त्या कामी मला मिळेल तेवढा वेळ निरपेक्ष देण्याची माझी तयारी आहे असेही सांगितले.

सभेवर भाषणाचा ठीक परिणाम झालेला दिसला.

चर्चा झाली. कित्येकांना माझ्याजवळ हकीकती सांगू म्हणून सांगितले. मला हिंमत चढली. मला दिसले, की त्या सभेत इंग्रजी जाणणारे फारच थोडे होते. असल्या परकी मुलुखात इंग्रजीचे ज्ञान असलेले चांगले असे मला वाटले. म्हणून ज्याला फुरसत असेल त्याने इंग्रजी शिकावे, अशी मी शिफारस केली. मोठे वय झाल्यानंतरही अभ्यास करता येतो असे सांगून तशा तऱ्हेने अभ्यास केलेल्या लोकांची उदाहरणे दिली. वर्ग निघाल्यास त्याला, किंवा सुटेसुटेच कोणी इच्छीत असतील तरी त्यांना, शिकविण्याचे मी स्वतःच्या शिरावर घेतले. वर्ग तर नाही निघाला, पण तीनजण आपापल्या सवडीच्या वेळी, आणि त्यांच्या घरी शिकवायला गेलो, तर शिकायला तयार झाले. त्यांपैकी दोन मुसलमान होते; एक न्हावी व दुसरा कारकून होता. एक हिंदू लहानसा दुकानदार होता. सर्वांच्या सोयी मी सांभाळल्या. माझ्या शिकविण्याच्या शक्तीविषयी मला यत्किंचितही अविश्वास नव्हता. माझे शिष्य दमले म्हटले तरी चालेल, पण मी दमलो नाही. कधी कधी त्यांच्याकडे जावे, तर त्यांना फुरसत नसायची. पण मी धीर सोडला नाही. त्यांपैकी कोणाला इंग्रजीचा गाढा अभ्यास करायचाच नव्हता. पण दोघांनी आठ महिन्यांत चांगली प्रगती केली म्हणायला हरकत

नाही. दोघांनाही जमाखर्च लिहिण्याचे आणि सामान्य पत्रे लिहिण्याचे ज्ञान मिळाले. न्हाव्याला आपल्या गिऱ्हाईकांबरोबर बोलण्यापुरतेच शिकायचे होते. त्या दोघांजणांनी आपल्या शिक्षणाच्या योगाने चांगले पैसे कमविण्याची शक्तीही मिळविली.

सभेच्या परिणामावरून माझे समाधान झाले. अशा तऱ्हेची सभा दर महिन्याला किंवा दर आठवडयाला भरण्याचे ठरले. कमीजास्त नियमितपणे ही सभा भरत असे आणि विचारविनिमय होत असे. त्यामुळे प्रिटोरियात एखादाच कोणी हिंदी राहून गेला असला तर न कळे, की ज्याची माझी ओळख नाही, किंवा ज्याची मला माहिती नाही. हिंदी लोकांच्या स्थितीचे अशा तऱ्हेने ज्ञान झाल्यावरून मला प्रिटोरियामधे राहण्याच्या ब्रिटिश एजंटाची ओळख करून घेण्याची इच्छा झाली. मी मि. जेकोब्स् डि-वेटना भेटलो. हिंदी लोकांबद्दल त्यांना कळकळ वाटत होती. त्यांचे वजन फारसे नव्हते, परंतु होईल ती मदत करण्याचे व वाटेल तेव्हा भेटण्याचे त्यांनी कबूल केले. रेल्वेच्या अधिकाऱ्यांबरोबर पत्रव्यवहार चालविला, आणि त्यांच्या कायद्याप्रमाणेच हिंदी लोकांना मज्जाव होता कामा नये असे सुचविले. त्यातून एवढे निष्पन्न झाले की, चांगला पोशाख केला असेल अशा हिंदी लोकांना वरच्या वर्गाची तिकीटे मिळतील असे पत्र आले. एवढयाने पुरी सोय झालीच नाही; कारण चांगला पोशाख कोणाचा आहे हे ठरविणारा स्टेशनमास्तरच,,

ब्रिटिश एजंटाने मला आपल्याशी झालेल्या पत्रव्यवहारासंबंधी काही कागदपत्र वाचायला दिले; तैय्यब शेठजींनी दिले होते. त्यावरून ऑरेंज फ्री स्टेटमधून हिंदी लोकांचे पाय किती निर्दयपणे काढून लावण्यात आले ते मला दिसून आले. थोडक्यात म्हणजे, ट्रॉन्सवाल आणि फ्री स्टेटमधील हिंदी लोकांच्या आर्थिक, सामाजिक, आणि राजकीय परिस्थितीचा सखोल अभ्यास मी प्रिटोरियामध्ये करू शकलो. या अभ्यासाचा पुढे मला भरपूर उपयोग व्हायचा आहे, याची मला त्यावेळी कल्पनाही नव्हती. मला एका वर्षाअखेर, किंवा दावा आधी आटपला तर त्यापूर्वीही, स्वदेशी निघून जायचे होते.

पण ईश्वरी संकेत वेगळाच होता.

१३. कूलीपणाचा अनुभव

ट्रॉन्सवाल आणि ऑरेंज फ्री स्टेट यांमधील हिंदी लोकांच्या परिस्थितीचे सविस्तर वर्णन करण्याचे हे स्थळ नव्हे. तिची पूर्ण कल्पना मिळवू इच्छिणाऱ्याने 'दक्षिण आफ्रिकेच्या सत्याग्रहाचा इतिहास' वाचला पाहिजे. पण तिची रूपरेषा देणे आवश्यक आहे.

ऑरेंज फ्री स्टेटमध्ये एक कायदा करून १८८८ मध्ये, किंवा त्यापूर्वीच, हिंदी लोकांचे सर्व हक्क हिरावून घेण्यात आले. तेथे फक्त हॉटेलात वेटर म्हणून किंवा अशाच तऱ्हेची मजुरी करून राहण्यापुरती हिंदी लोकांना सूट मिळाली. हिंदी व्यापारी होते त्यांना नाममात्र भरपाई देऊन काढून लावण्यात आले. हिंदी व्यापाऱ्यांनी अर्ज वगैरे केले; पण त्यांच्या टिमकीचा आवाज कोणाला ऐकू येणार®

ट्रॉन्सवालमध्ये १८८५ साली कडक कायदा झाला. १८८६ साली त्यात काही सुधारणा झाली. त्या अन्वये प्रत्येक हिंदी माणसाने प्रवेश फी म्हणून तीन पौंड द्यावे असे ठरले. त्यांच्यासाठी वाडे नेमलेले होते, त्यातच फक्त त्यांना जमिनीची मालकी भोगता येई. तिलासुद्धा मालकी म्हणता यायचे नाही. त्यांच्या मताधिकाराचा तर प्रश्नच नाही. हे झाले खास एशियावासियांसाठी केलेले कायदे. शिवाय श्यामवर्णी लोकांना लागू केलेले जे कायदे तेही एशियावासियांना लागू होतेच. त्या कायद्यांअन्वये हिंदी लोकांना पायवाटेवरून (फूटपाथवरून≪ चालण्याचा हक्क नव्हता, रात्री नऊ वाजल्यानंतर परवान्याखेरीज बाहेर पडता येत नव्हते. या शेवटल्या कायद्याचा अंमल हिंदी लोकांविरूद्ध कमीजास्त प्रमाणात होत असे. ज्यांची अरबात गणना होत असे, त्यांना मेहरबानीदाखल या निर्बंधातून मोकळे केले होते. म्हणजे अशा तऱ्हेची सूट पोलिसांच्या मर्जीवर राहत असे.

या दोन्ही नियमांचा परिणाम मला स्वतःच्या बाबतीतही अनुभवावा लागला. मि. कोट्सबरोबर मी पुष्कळ वेळा रात्रीचा फिरायला जात असे. घरी यायला दहाही वाजत. मग मला पोलिसाने पकडले तर® ही धास्ती मला वाटे त्याहूनही कोट्सना अधिक वाटे. कारण की, स्वतःच्या हबशी नोकरांना ते स्वतःच परवाना देत, पण मला कसा परवाना देणार® मालकाला

फक्त स्वतःच्या नोकरांना परवाना देण्याचा अधिकार असे. मी घ्यायचा म्हटले आणि कोट्सच्या मनातून द्यायचा असला, तरी देता येण्याजोगा नव्हता, कारण की ती लबाडी झाली असती.

म्हणून कोट्स किंवा त्यांचे कोणी मित्र मला येथील सरकारी वकील डॉ. क्राउझे यांच्याकडे घेऊन गेले. आम्ही दोघेही एकाच 'इन' चे बॅरिस्टर निघालो. रात्री नऊ वाजल्यानंतर बाहेर पडण्यासाठी मला परवाना घेतला पाहिजे, ही गोष्ट त्यांना असत्य वाटली. त्यांनी माझ्याबद्दल सहानुभूती दर्शविली. मला परवाना देण्याऐवजी आपल्यातर्फे एक पत्र दिले. त्याचा आशय असा होता की वाटेल तेव्हा वाटेल तेथे खुशाल जावे, त्यात पोलिसाने मला अडथळा करू नये. हा कागद सर्वकाळ आपल्याजवळ ठेवून मी फिरत असे. त्याचा कधी उपयोग करावा लागला नाही; पण हा योगायोगच म्हटला पाहिजे.

डॉ. क्राउझेनी मला आपल्या घरी बोलावले. आमच्यामध्ये मैत्री जमली म्हणायला हरकत नाही. मधूनमधून मी त्यांच्याकडे जाऊ लागलो. त्यांच्यामार्फत त्यांच्याहूनही अधिक विख्यात अशा त्यांच्या बंधूंची ओळख झाली. जोहानिसबर्गमध्ये पब्लिक् प्रॉसिक्यूटर म्हणून त्यांची नेमणूक झाली होती. बोअर लढाईच्या वेळी त्यांच्यावर एका इंग्रज अधिकाऱ्याचा खून करण्याचा कट केल्याच्या आरोपावरून खटला झाला आणि सात वर्षे तुरुंगवासाची शिक्षा झाली होती. त्यांची सनदही बेंचरांनी परत घेतली होती. लढाई आटोपल्यानंतर तेच डॉ. क्राऊझे तुरुंगातून सुटले, सन्मानपूर्वक ट्रॉन्सवालच्या कोर्टात पुनः दाखल झाले, आणि स्वतःचा धंदा पुनः करू लागले. या ओळखीचा मला पुढे सार्वजनिक कामी उपयोग झाला, आणि यांच्याचमुळे माझे पुष्कळसे सार्वजनिक काम सरळ झाले.

पायवाटेवरून चालण्याच्या बाबीचा मात्र माझ्या बाबतीत जास्त गंभीर परिणाम घडून आला. मी नेहमी प्रेसिडेंट स्ट्रीटमधून मोकळ्या मैदानात फिरायला जात असे. या पेठेमध्ये प्रेसिडेंट क्रुगरचे घर होते. या घराला डामडौल मुळीच नव्हता; त्याच्या सभोवार कंपाऊंडही नव्हते. शेजारची इतर घरे आणि हे यांच्यामध्ये काही फरक दिसत नसे. प्रिटोरियामध्ये पुष्कळ श्रीमंत लोकांची घरे या घराहून खूप मोठी व शोभिवंत आणि कंपाऊंड असलेली अशी होती. प्रेसिडेंटचा साधेपणा प्रख्यात होता. हे घर कोणा अमलदाराचे आहे हे त्याच्या समोर एक शिपाई फिरत असे तेवढयावरूनच लक्षात येई. मी नेहमी या शिपायाच्या अगदी जवळून जात असे, पण शिपाई मला काही करीत नसे. शिपाई वरच्यावर बदले. एकदा एका शिपायाने सूचना दिल्याशिवाय, वाटेवरून उतरून

जाण्यास न सांगता, मला धक्का दिला, लाथ मारली आणि खाली काढले. मी प्रथम थक्कच झालो. त्याला जाब विचारणार त्यापूर्वीच कोट्स घोडयावर बसून जवळून जात होते, त्यांनी मला हाक मारून म्हटले,

"गांधी, मी सर्व पाहिले आहे. तुला खटला करायचा असेल तर मी साक्ष देईन. तुझ्यावर अशा तऱ्हेने हल्ला व्हावा, याबद्दल मला वाईट वाटते."

त्यांत वाईट वाटून घेण्याचे कारण नाही. शिपायाला विचाऱ्याला काय कळणार® त्याच्या समजुतीने काळे तेवढे काळेच. हबशी लोकांना तो पायवाटेवरून असाच उतरवीत असेल, म्हणून त्याने मलाही धक्का दिला. मी नियमच केला आहे, की मला व्यक्तिशः सहन कराव्या लागणाऱ्या क्लेशांसाठी कोर्टात जायचे नाही, अर्थात मला फिर्याद करायची नाही."

"हे तू आपल्या स्वभावानुरूपच बोललास; पण तू पुनः विचार करून पाहा, असल्या माणसाला काही धडा मिळालाच पाहिजे." असे म्हणून ते त्या शिपायाकडे वळले व त्यांनी त्याला ठपका दिला . मला त्यांच्या बोलण्याचा सर्व अर्थ समजला नाही. शिपाई डच होता, त्याच्याबरोबरचे संभाषणही डचमध्येच झाले. पण शिपायाने माझी माफी मागितली. मी ती मागण्यापूर्वीच देऊन टाकली होती.

पण मी तेव्हापासून तो रस्ता सोडून दिला. दुसऱ्या शिपायाला ही हकीकत कोठून समजणार® आपण होऊन पुनः का लाथ मारून घ्यावी® म्हणून मी फिरायला जाण्यासाठी दुसरा रस्ता पसंत केला.

या प्रसंगामुळे हिंदी लोकांबद्दलचा माझा कळवळा अधिक तीव्र झाला. या कायद्यासंबंधी ब्रिटिश एजंटाबरोबरच चर्चा करून प्रसंग पडल्यास एक टेस्ट केस (नमुन्यासाठी दावा≪करण्यासंबंधी हिंदी लोकांबरोबर चर्चा केली.

अशा तऱ्हेने मी हिंदी लोकांच्या हालअपेष्टांचा, वाचून, ऐकून आणि प्रत्यक्ष अनुभवून, अभ्यास केला. ठरवले की, स्वाभिमान टिकवू इच्छिणाऱ्या हिंदी माणसासाठी दक्षिण आफ्रिका हा योग्य मुलूख नव्हे. ही स्थिती कशी बदलता येईल, याच्या विचारात माझे मन अधिकाधिक गुंतू लागले. पण अद्याप माझे मुख्य कर्तव्य दादा अबदुल्लांचा दाव सांभाळणे हेच होते.

१४. दाव्याची तयारी

प्रिटोरियामध्ये मला जे एक वर्ष मिळाले, ते माझ्या आयुष्यात अमूल्य होते. सार्वजनिक काम करण्याच्या माझ्या शक्तीचा काहीसा अंदाज मला येथे मिळाला. काम शिकायलाही मिळाले; धार्मिक वृत्ती आपोआपच तीव्र होऊ लागली; आणि खरी वकिली पण येथेच शिकलो असे म्हणता येईल. नवा बॅरिस्टर जुन्या बॅरिस्टरच्या ऑफिसात राहून जे शिकतो ते मला येथे शिकायला मिळाले. वकील या नात्याने मी अगदीच नालायक राहणार नाही, अशा तऱ्हेचा आत्मविश्वास मला येथे आला. वकील होण्याची चावीही येथेच माझ्या हाती लागली.

दादा अबदुल्लांचा दावा लहानसहान नव्हता. चाळीस हजार पौंडांचा, म्हणजे सहा लाख रूपयांचा होता. तो व्यापाराच्या बाबतीतला असल्यामुळे त्याच्यामध्ये जमाखर्चाच्या गुंतागुंती पुष्कळ होत्या. दाव्याचा आधार काही अंशी प्रॉमिसरी नोटांवर आणि काही अंशी प्रॉमिसरी नोटा लिहून देण्याच्या वचनांवर होता. प्रतिवादीचे म्हणणे होते, की प्रॉमिसरी नोटा फसवेगिरीने घेण्यात आल्या, आणि नोटांचा पुरा ऐवज मिळाला नव्हता. यात वस्तुस्थिती आणि कायदा यांच्या दृष्टीने पळवाटा पुष्कळ होत्या. जमाखर्चाची गुंतागुंतही पुष्कळ होती.

दोन्ही बाजूंनी उत्तमांत उत्तम सॉलिसिटर व बॅरिस्टर नेमण्यात आले होते. त्यामुळे मला त्या दोघांच्याही कामाचा अनुभव मिळण्याची सुंदर संधी मिळाली. वादीची बाजू सॉलिसिटरसाठी तयार करण्याचा व तिच्या पुष्टीसाठी हकीकत धुंडाळून काढण्याचा भार सर्वस्वी माझ्यावर होता. त्यातून सॉलिसिटर किती ठेवून घेतो, आणि सॉलिसिटरने तयार केलेल्यापैकी बॅरिस्टर केवढ्याचा उपयोग करतो ते मला पाहायला मिळे. माझी खात्री झाली, की हा दावा तयार करण्याच्या कामी माझ्या ग्रहणशक्तीचे आणि मुद्दे व्यवस्थित तऱ्हेने जुळविण्याच्या शक्तीचे माप माझे मला चांगले मिळेल.

मी दाव्यामध्ये पूर्ण लक्ष घातले. मी त्यात तन्मयच होऊन गेलो. मागचे-पुढचे सर्व कागदपत्र वाचले. अशिलाचा माझ्यावर परिपूर्ण विश्वास होता, आणि त्याची बुद्धिमत्ताही अपार होती; त्यामुळे माझे काम पुष्कळ सोपे झाले. मी जमाखर्चाचा बारकाईने अभ्यास केला. पुष्कळ गुजराथी पत्रे

होती, त्यांची भाषांतरे मलाच करावी लागत; त्यामुळे भाषांतर करण्याची शक्ती वाढली.

मी भरपूर मेहनत घेत असे. वर लिहिल्याप्रमाणे धार्मिक चर्चा वगैरेंची व सार्वजनिक कामाची आवड असली आणि तिकडे वेळ जात असला, तरी त्या गोष्टी माझ्या दृष्टीने गौण होत्या. दाव्याच्या तयारीला मी प्रधानपद देत असे. त्यासाठी कायद्याचे किंवा इतर काही जरूर पडेल ते वाचन मी अगोदर करून घेत असे. त्यामुळे दाव्याच्या हकीकतीवर मला इतका ताबा मिळाला, की माझ्याइतकी माहिती कदाचित वादी-प्रतिवादींनाही नसेल. कारण माझ्यापाशी दोघांचीही कागदपत्रे होती.

मला मरहूम मि. पिन्कटच्या शब्दांचे स्मरण झाले. त्यांचे आणखी समर्थन मागून दक्षिण आफ्रिकेतील सुप्रसिद्ध बॅरिस्टर मरहूम मि. लेनर्ड यांनी एका प्रसंगी केले. "वस्तुस्थिती म्हणजे तीनचतुर्थांश कायदा--" हे मि. पिन्कटचे वचन होते. एका दाव्याच्या वेळी मला माहीत होते की, न्याय सर्वस्वी अशिलाच्या बाजूला आहे, पण कायदा विरूद्ध जाताना दिसत होता. मी निराश होऊन मि. लेनर्डची मदत घ्यायला गेलो. त्यांनाही हकीकतीवरून दावा भक्कम असल्याचे दिसले. ते उद्‌गारले, "गांधी, मी एक गोष्ट शिकलो आहे ती ही, की हकीकत जर आपल्या लक्षात आली असेल, तर कायदा आपोआपच आपल्याला सापडतो. या दाव्याची हकीकत आपण पाहू या." असे म्हणून त्यांनी मला पुनः एकदा हकीकतीचे चांगले वाचन करून मग पुनः आपल्याकडे येण्यास सांगितले. मी तीच हकीकत पुनः तपासली, तिचे मनन केले, तेव्हा मला तिच्यासंबंधी निराळी दृष्टी सुचली आणि या नमुन्याचा दक्षिण आफ्रिकेत झालेला एक जुना दावाही सापडला. मी हर्षभराने मि. लेनर्डपाशी गेलो. ते खूष झाले आणि म्हणाले, "चल, आपण हा दावा जिंकलाच पाहिजे. न्यायासनावर कोणता जज्ज आहे ते मात्र जरा लक्षात ठेवले पाहिजे."

दादा अबदुल्लांच्या दाव्याची तयारी करीत असताना हकीकतीला इतके महत्त्व आहे ही गोष्ट माझ्या ध्यानात आली नव्हती. हकीकत म्हणजे खरी गोष्ट. खऱ्याला चिकटून राहिल्यास कायदे आपण होऊनच आपल्याला अनुकूल अशी जुळवाजुळव करून घेतात.

अशिलाच्या दाव्याचा पुरा अभ्यास केल्यावर माझ्या लक्षात आले की, त्यांची बाजू भक्कम आहे, कायदा त्यांच्या मदतीला आलाच पाहिजे.

पण दावा कोर्टात लढत बसले तर दोघेही सोयरे, एकाच शहरचे रहिवासी धुळीला मिळणार हे उघड दिसत होते. कोर्टातच राहिला तर दावा मनाला येईल तितके दिवस तो लांबविता येईल. तो लांबविण्यापासून दोघांपैकी एकाचाही फायदा नाही. म्हणून दाव्याचा निकाल लागेल तर दोघांनाही पाहिजे होता.

तैय्यब शेठना मी विनवले. घरच्या घरी तोड काढण्याचा सल्ला दिला. त्यांच्या वकिलाला भेटतो म्हणाले. दोघांचाही विश्वास असेल असे पंच त्यांनी नेमले तर दावा चटकन् आटोपेल. वकिलांचा खर्च इतका वाढत चालला होता, की मोठे व्यापारीही त्याच्याखाली चिरडून जायचे. दोघेही इतके काही चिंतापूर्वक दावा लढत होते, की त्यांना स्वस्थ मनाने दुसरे कोणतेही काम करता येईना. ह्या वेळात परस्परांमधील वैमनस्यही वाढत चालले होते. मला वकिलीवद्दल तिरस्कार वाटू लागला. वकील या नात्याने दोघांच्याही वकिलांचे काम म्हणजे दुसऱ्यावर मात करण्यासाठी कायद्यात सांपडतील तेवढ्या फटी शोधून काढण्याचे. जिंकणाराला सर्व खर्च कधीच मिळणे शक्य नाही. हे प्रथम या दाव्यात मला समजले. पक्षकारापासून नियमाने घ्यावयाच्या फीचा आकडा निराळा, आणि त्या उपरांत वकील-अशील यांचा आपापसांतील निराळा. हे सर्व मला असत्य वाटले. मला तर वाटले, की माझे कर्तव्य दोघांची मैत्री जुळवून देणे, उभयता सोयऱ्यांचा मिलाफ करणे, हे होय. तडजोडीसाठी मी जीवापाड मेहनत केली. तैय्यब शेठ वळले. अखेरीला पंच नेमले गेले. त्यांच्यापुढे दावा चालला. दादा अवदुल्लांचा जय झाला.

परंतु एवढ्याने माझे समाधान झाले नाही. पंचाच्या ठरावांची अमलवजावणी झाली, तर तैय्यब हाजी खानमहंमद इतके पैसे एकदमच देऊ शकणार नव्हते. दक्षिण आफ्रिकेमध्ये राहणाऱ्या पोरबंदरच्या मेमणांमध्ये एक घरगुती अलिखित कायदा होता, की मरण पत्करतील पण दिवाळे काढणार नाहीत. तैय्यब शेठ ३७००० पौंड आणि खर्च एकाएकी देऊ शकणारच नव्हते. त्यांना एक दमडीसुद्धा कमी द्यायची नव्हती; दिवाळेही काढायचे नव्हते. याला एकच मार्ग होता. तो हा की दादा अवदुल्लांनी त्यांना पुरेशी मुदत दिली पाहिजे. दादा अवदुल्लांनी उदारता दाखविली, आणि भरपूर वेळ दिला. पंच नेमून घेण्याच्या कामी पडली त्यापेक्षा हे लांब मुदतीचे हप्ते ठरविण्याच्या कामी मला अधिक मेहनत करावी लागली. दोन्ही पक्ष खूष झाले; दोघांची प्रतिष्ठा वाढली. माझ्या संतोषाला सीमा राहिली नाही. मी खरी वकिली शिकलो.

मनुष्याची चांगली बाजू शोधून काढायला शिकलो. मनुष्याच्या हृदयात प्रवेश करण्याची कला साधली. मी ठरविले की, वकिलांचे कर्तव्य पक्षकारांमध्ये पडलेली फूट भरून काढण्याचे आहे. हा पाठ माझ्या मनात इतका दृढमूल झाला, की माझ्या वीस वर्षांतील वकिलीचा बराचसा वेळ स्वतःच्या ऑफिसात बसून शेकडो दाव्यांच्या तडजोडी करविण्यातच गेला. त्यापासून माझे काही नुकसान झाले नाही. द्रव्याचे नुकसान झाले असे म्हणता येणार नाही, आत्म्याचे नुकसान तर नाहीच झाले.

१५. धार्मिक मंथन

आता पुनः ख्रिस्ती मित्रांबरोबरचे संबंध तपासण्याची वेळ आली आहे.

माझे पुढे कसे होईल याबद्दल मि. बेकरची चिंता वाढत जात होती. ते मला वेलिंग्टन कन्व्हेन्शनला घेऊन गेले. प्रोटेस्टंट ख्रिश्चनांमध्ये थोडयाथोडया वर्षांनंतर धर्मजागृति किंवा आत्मशुद्धि यांच्यासाठी विशेष प्रयत्न करण्याचा रिवाज आहे. याला आपण धर्माची पुनःप्रतिष्ठा किंवा धर्माचे पुनःसंस्करण असे म्हणू शकू. तशा तऱ्हेचे संमेलन वेलिंगटनमध्ये झाले. त्याचे अध्यक्ष तेथील प्रख्यात धर्मनिष्ठ पाद्री रेव्ह. अँड्रयू मरे हे होते. मि. बेकरना अशी आशा होती, की त्या संमेलनापासून होणारी जागृती, तेथे येणा-या लोकांची धार्मिक उत्कटता, त्यांची एकनिष्ठता यांची माझ्या हृदयावर इतकी छाप पडेल, की माझ्याने ख्रिस्ती झाल्याशिवाय राहवणारच नाही.

पण मि. बेकरचा अंतिम आधार प्रार्थनेच्या शक्तीवर होता. त्यांची प्रार्थनेवर खूप श्रद्धा होती. अंतःकरणपूर्वक केलेली प्रार्थना ईश्वर ऐकतोच, असा त्यांचा विश्वास होता. मुलर (एक प्रख्यात भाविक ख्रिस्ती≪ सारखे लोक प्रार्थनेच्या बळावर आपले व्यवहार चालवीत. त्यांची उदाहरणे ते मला देत. प्रार्थनेच्या महिम्याविषयी मी सर्व तटस्थपणे ऐकून घेतले. ख्रिस्ती होण्याबद्दल मला अंतःप्रेरणा मिळेल, तर तसे करताना मी कशाचीही अडचण मानणार नाही, असे मी त्यांना सांगितले. यापूर्वीच कित्येक वर्षांपासून मी अंतःप्रेरणेनुरूप वागायला शिकलो होतो. तिच्याप्रमाणे वागण्यापासून मला आनंद वाटत असे. तिच्याविरूद्ध जाणे मला कठीण व दुःखदायक वाटे.

आम्ही वेलिंग्टनला गेलो. मला -- "काळया आदमी" ला -- नेणे मि. बेकरना भारी पडले. अनेक प्रसंगी त्यांना माझ्यामुळे अडचण सोसावी लागे. प्रवासात आम्हाला एक दिवस मुक्काम करावा लागला. कारण की मि. बेकरचा संघ रविवारी प्रवास करीत नसे, आणि मध्ये रविवार पडत होता. रस्त्यावरील त्याचप्रमाणे स्टेशनवरील हॉटेलांत मालक अगोदर मला आत येऊ देईनात; आणि बऱ्याचशा कटकटीनंतर येऊ दिले, तरी भोजनगृहात जेऊ देईनात पण मि. बेकर असे नमते घेणारे नव्हते. हे हॉटेलात उतरणाऱ्याच्या हक्कांविषयी दृढ राहत. पण त्यांना पडणाऱ्या अडचणी माझ्या लक्षात आल्या. वेलिंग्टनमध्ये त्यांच्याबरोबरच उतरलो होतो. तेथेसुद्धा बारीकसारीक अडचणी दडवून ठेवण्याचा त्यांचा सौजन्यपूर्ण प्रयत्न असे. तरी त्या माझ्या लक्षात आल्याशिवाय राहत नसे..

संमेलनात भाविक ख्रिश्चनांची भेट झाली. त्यांची श्रद्धा पाहून मला आनंद वाटला मि. मरेची भेट घेतली. माझ्यासाठी पुष्कळ जण प्रार्थना करताना दिसले त्यांची कित्येक भजने मला फार गोड वाटली.

संमेलन तीन दिवस चालले. संमेलनात येणाऱ्यांची धर्मनिष्ठा मी समजू शकलो. तिच्याबद्दल मला आदर वाटला. परंतु मला माझ्या समजुतीमध्ये - माझ्या धर्मा मध्ये - फेरफार करण्याला काहीएक कारण मिळाले नाही. मी स्वतःला ख्रिश्चन म्हणविले तरच मी स्वर्गाला जाईन, किंवा मोक्ष मिळवीन असे मला वाटले नाही. ही गोष्ट जेव्हा मी भल्या ख्रिश्चन मित्रांना सांगितली, तेव्हा त्यांच्या मनाला धक्का बसला; पण त्याला माझा नाइलाज होता.

माझी अडचण मूलभूत होती. 'येशू ख्रिस्त हाच एक काय तो ईश्वराचा पुत्र, त्याच्यावर विश्वास ठेवतील तेवढेच तरणार,' ही गोष्ट माझ्या मनाला पटेना. ईश्वराला जर पुत्र असू शकत असतील, तर आम्ही सर्व त्याचे पुत्रच आहो. येशू जर ईश्वरासमान असेल, ईश्वरच असेल, तर मनुष्यमात्र ईश्वरासमान आहे, ईश्वर होऊ शकेल. येशूच्या मृत्युने आणि त्याच्या रक्ताने जगातील पाप धुऊन गेले ही गोष्ट अक्षरशः अर्थाने खरी मानण्यास बुद्धी तयार होईना. रूपक या नात्याने तिच्यामध्ये सत्य असेल. शिवाय ख्रिश्चन समजुतीप्रमाणे मनुष्यालाच मात्र आत्मा आहे, इतर जीवांना नाही, देहाच्या नाशाबरोबरच त्यांचा संपूर्ण नाश होतो. पण माझी समजूत त्याच्या उलट होती. येशूला एक त्यागी, महात्मा, दैवी पुरूष म्हणून स्वीकारण्याची माझी तयारी होती, पण त्याला

अद्वितीय पुरूष म्हणून मी स्वीकारू शकत नव्हतो. येशूच्या मृत्यूपासून जगाला एक थोर उदाहरण मिळाले. पण त्याच्या त्या मृत्यूमध्ये काही गूढ अतर्क्य शक्ती होती हे माझे हृदय कबूल करू शकत नव्हते. ख्रिश्चन लोकांच्या पवित्र जीवनामध्ये मला असे काहीही आढळले नाही, की जे अन्यधर्मियांच्या जीवनामध्येही आढळत नाही. त्यांच्यामध्ये झालेल्या परिवर्तनासारखीच परिवर्तने इतरांच्या आयुष्यात झालेलीही मी पाहिली होती. सिद्धांतांच्या दृष्टीने पहायचे, तर ख्रिस्ती सिद्धांतांमध्ये मला अलौकिकता दिसली नाही. त्यागाचा विचार करायचा, तर हिंदू धर्मियांचा त्याग मला अधिक वाटला. एकंदरीत ख्रिस्ती धर्माचा मी संपूर्ण धर्म किंवा सर्वश्रेष्ठ धर्म म्हणून स्वीकार करू शकलो नाही.

हे हृदयमंथन प्रसंग आले तेव्हा ख्रिस्ती मित्रांपुढे मांडले. माझे समाधान करण्यासारखा त्याचा जबाब ते देऊ शकले नाहीत.

पण ज्याप्रमाणे मी ख्रिस्ती धर्माचा स्वीकार करू शकलो नाही, त्याचप्रमाणे हिंदू धर्माच्या संपूर्णपणावद्दल किंवा सर्वश्रेष्ठपणावद्दलही माझी त्या वेळी खात्री नव्हती. हिंदू धर्मातील वैगुण्ये मला डोळयांसमोर दिसत होती. अस्पृश्यता हे जर हिंदू धर्माचे अंग असेल, तर ते सडलेले आणि निरूपयोगी अंग असावे असे वाटे. अनेक संप्रदाय, अनेक जाती व पोटजाती यांचा मला अर्थ समजेना; व वेद मात्र ईश्वरप्रणीत, म्हणजे काय® वेद जर ईश्वरप्रणीत तर बायबल आणि कुराण का नाहीत®

ज्याप्रमाणे ख्रिस्ती मित्रांनी माझ्यावर परिणाम घडवून आणण्यासाठी प्रयत्न चालवले होते. त्याप्रमाणे मुसलमान मित्रांचेही प्रयत्न चालू होते. अबदुल्ला शेठ मला इस्लामचा अभ्यास करण्यावद्दल आग्रह करीत होते; त्यातील खुब्यांची चर्चा करीतच असत.

मी माझ्या शंका रायचंदभाईपुढे मांडल्या. हिंदुस्थानातील इतर धर्म शास्त्र्यांबरोबरही पत्रव्यवहार चालविला. त्यांचे जबाब आले. रायचंदभाईंच्या पत्राने माझे काहीसे समाधान झाले. त्यांनी मला धीर धरण्यावद्दल आणि हिंदू धर्माचा खोल अभ्यास करण्यावद्दल शिफारस केली. त्यांच्या एका वाक्याचा भावार्थ असा होताः हिंदू धर्मामध्ये जे गूढ आणि सूक्ष्म विचार आहेत, आत्म्याचे निरीक्षण आहे, दया आहे, तेवढे दुसऱ्या धर्मात नाही; अशी माझी निःपक्षपातीपणे केलेल्या विचारांती खात्री झाली आहे.

मी सेलचे कुराण घेऊन ते वाचण्यास सुरूवात केली. इतर इस्लामी पुस्तकेही मिळविली. विलायतेतील ख्रिश्चन मित्रांबरोबर पत्रव्यवहार चालवला. त्यांच्यापैकी एकाने एडवर्ड मेटलंडची ओळख करून दिली. त्यांच्याबरोबर पत्रव्यवहार सुरू झाला. त्यांनी ॲना किंग्सफर्डच्या बरोबर 'परफेक्ट वे' (उत्तम मार्ग≪ नांवाचे पुस्तक लिहिले होते, ते मला वाचायला पाठविले. त्यामध्ये प्रचलित ख्रिस्ती धर्माचे खंडन होते. 'बायबलचा नवा अर्थ' नावाचे पुस्तकही त्यांनी मला पाठविले. ही पुस्तके मला आवडली. त्यांच्यातून हिंदू मताला पुष्टी मिळाली. टॉल्स्टॉयच्या 'वैकुंठ तुमच्या हृदयात आहे' नावाच्या पुस्तकाने मला पछाडले. त्याची माझ्यावर फार खोल छाप पडली. या पुस्तकाची स्वतंत्र विचारशैली, त्यातील प्रौढ नीती, त्यातील सत्य यांच्यापुढे कोट्सनी दिलेली सर्व पुस्तके शुष्क वाटली.

अशा तऱ्हेने माझा अभ्यास ख्रिस्ती मित्रांची इच्छा होती त्याहून भलत्याच दिशेने मला घेऊन चालला. एडवर्ड मेटलंडबरोबरचा माझा पत्रव्यवहार बराच लांबला. कवी (रायचंदभाई≪ बरोबर तर शेवटपर्यंत चालला. त्यांनी कित्येक पुस्तके पाठविली तीही मी वाचली. त्यांत 'पंचीकरण', 'मणिरत्नमाला', योगवासिष्ठांचे 'मुमुक्षुप्रकरण', हरिभद्रसूरीचे 'षड्दर्शनसमुच्चय' इत्यादि होती.

अशा तऱ्हेने जरी मी ख्रिस्ती मित्रांनी योजलेल्याहून निराळयाच मार्गाने चाललो होतो, तरी त्यांच्या समागमामुळे माझ्यामध्ये जी धर्मजिज्ञासा जागृत झाली, तिच्याबद्दल मी त्यांचा सदैव ऋणी बनलो. हा माझा संबंध माझ्या नित्य स्मरणात राहील. अशा तऱ्हेचे मधुर व पवित्र संबंध यापुढील आयुष्यामध्ये वाढतच गेले, कमी झाले नाहीत.

१६. को जाने कलकी

खबर नहीं इस जुगमें पलकी
समज मन! को जाने कल की®

दावा संपला, त्या अर्थी मला प्रिटोरियात राहाण्याचे प्रयोजनच राहिले नाही. मी डरबनला गेलो. तेथे जाऊन हिंदुस्थानात परत जाण्याची तयारी केली. अबदुल्ला शेठ मला मानपानाखेरीज जाऊ देण्यासारखे नव्हते. त्यांनी सिडनहॅममध्ये माझ्यासाठी मंडळी जमवून मेजवानी केली. तेथे संबंध दिवस घालवायचा होता.

माझ्यापाशी काही वर्तमानपत्रे पडली होती. ती मी चाळीत होतो. त्यांच्या एका कोपऱ्यात मी एक लहानसा परिच्छेद पाहिला. मथळा 'इंडियन फ्रॅंचाइझ' असा होता. त्याचा अर्थ 'हिंदी मताधिकार'. परिच्छेदाचा मतितार्थ असा होता, की हिंदी लोकांना नाताळच्या विधिमंडळामध्ये सभासदांची निवडणूक करण्याचा हक्क होता, तो काढून घ्यावा. यासंबंधीच्या कायद्याची विधिमंडळामध्ये चर्चा चालू होती. मला या कायद्याची माहिती नव्हती. बैठकीतील कोणालाही हिंदी लोकांचे हक्क काढून घेण्याचा या खडर्याबद्दल काही गंध नव्हता.

मी अबदुल्ला शेठना विचारले. ते म्हणाले, "असल्या बाबतीत आम्हाला काय कळे® व्यापारावर काही अरिष्ट आले, तर तेवढे आम्हाला समजणार. पाहा ना, ऑरेंज फ्री स्टेटमधून, आमचा व्यापार पाळांमुळांसह खणून काढण्यात आला. त्या बाबतीत आम्ही मेहनत केली. पण आम्ही पडलो अपंग. वर्तमानपत्रे वाचली, तरी बाजारभाव तेवढे आम्हाला समजणार. कायद्याच्या गोष्टी कोठून समजणार® आमचे गोरे वकील हेच आमचे कान आणि डोळे."

"परंतु येथे जन्मलेले आणि इंग्रजी शिकलेले इतके तरूण हिंदी आपल्यापाशी आहेत, ते काय करतात®" मी विचारले.

"ओ हो," अबदुल्ला शेठनी कपाळाला हात लावून म्हटले, "त्यांच्या पासून काय मिळणार® त्या बिचाऱ्यांना यातले काय समजणार® ते आमच्या जवळपासही फिरकत नाहीत, आणि खरे विचाराल, तर आम्हीही त्यांना ओळखीत नाही. ते ख्रिस्ती पडले, त्यामुळे पाद्रयांच्या जाळयात; आणि पाद्री गोरे, ते सरकारच्या गोटातले."

माझे डोळे उघडले. या वर्गाला आपलासा केला पाहिजे. "ख्रिस्ती धर्माचा हाच अर्थ का® ख्रिस्ती झाले म्हणून त्यांनी देशही सोडला की काय® ते काय परदेशी झाले.

परंतु मला परत स्वदेशी जायचे होते म्हणून मी हे विचार बोलून दाखविले नाहीत. अबदुल्ला शेठना विचारले,

"पण हा कायदा जर आहे असाच पास झाला, तर तुम्हाला जड जाईल. हे तर हिंदी लोकांचा नायनाट करण्याच्या मार्गावरील पहिले पाऊल आहे. यामध्ये मानहानी आहे."

"असेल. पण मी तुम्हाला या फ्रेंचाईझचा (इंग्रजी भाषेतील पुष्कळ शब्द अशा तऱ्हेने उच्चारात फरक होऊन देशी लोकांमध्ये रूढ होऊन राहिले होते. 'मताधिकार' म्हटले तर कोणाला समजायचे नाही.≪इतिहास सांगतो. आम्हाला त्यातले काहीच माहीत नव्हते. पण आमचा मोठा वकील मि. एस्कंब आहे हे तुम्हाला माहीतच आहे. तो जबरा लढवय्या आहे. तो व येथील धक्क्याचा इंजिनियर यांच्यामध्ये खूप चुरस चालते. मि. एस्कंबला विधिमंडळावर निवडून येण्याच्या बाबतीत या वितुष्टामुळे धोका उद्‌भवला म्हणून त्याने आम्हाला आमच्या मताधिकाराची माहिती दिली. त्याच्या सांगण्यावरून आम्ही आमची नावे मताधिकार पत्रामध्ये नोंदविली, आणि ती सर्व मते मि. एस्कंबला दिली. यावरून तुम्हाला समजेल की, तुम्हाला वाटते तितकी आम्हाला या गोष्टीची किंमत वाटलेली नाही. पण तुम्ही म्हणता ते आता आम्हाला समजते. बरे तर तुमचा सल्ला काय®'

हा संवाद इतर पाहुणे लक्षपूर्वक ऐकत होते. त्यांच्यापैकी एक जण म्हणाला, "मी तुम्हाला खरेच सांगू® जर तुम्ही या बोटीने न जाता महिनाभर थांबला, तर तुम्ही सांगाल त्याप्रमाणे आम्ही लढू."

दुसरेही आवेशाने म्हणाले, "बरोबर बोललेत. अब्दुल्ला शेठ, तुम्ही गांधीभाईना ठेवून घ्या.

अबदुल्ला शेठ वस्ताद होते. ते म्हणाले, "या पुढे त्यांना ठेवून घेण्याचा मला अधिकार नाही किंवा मला आहे तेवढाच तुम्हालाही आहे. पण तुम्ही म्हणता ते बरोबर आहे. आपण सगळे मिळून त्यांना ठेवून घेऊ या. पण ते तर बॅरिस्टर आहेत. त्यांच्या फीचे काय®'

फीचा उल्लेख ऐकून मला दुःख झाले. मी मध्ये पडून म्हटले, "अबदुल्ला शेठ, या कामी माझ्या फीचा प्रश्नच येत नाही; सार्वजनिक कामगिरी-

बद्दल फी कसली® मी राहिलो तर एक सेवक म्हणून राहणार. ही सर्व मंडळी माझ्या पूर्ण परिचयाची नाहीत, पण तुम्हाला जर वाटत असेल, की सगळे मेहनत करतील तर मी एक महिना राहण्यास तयार आहे. एवढे मात्र खरे की, जरी तुम्हाला मला काही द्यायला नको, तरी पण असली कामे अगदीच पैशाखेरीज चालायची नाहीत. आपल्याला तारा कराव्या लागतील. काही छापावे लागेल. निरनिराळ्या ठिकाणी गेले पाहिजे; त्याला गाडीभाडे लागणार. कदाचित आपल्याला स्थानिक वकिलांचाही सल्ला घ्यावा लागेल. मला इकडच्या कायद्याची माहिती नसणार. कायद्याची पुस्तके तपासावी लागतील. शिवाय असली कामे एकटयाने होत नसतात; अनेकांनी त्यात सामील झाले पाहिजे."

पुष्कळसे आवाज एकदम ऐकू आले, "खुदाची कृपा आहे, पैसे तर जमतीलच. माणसेही आहोतच. तुम्ही राहण्याचे कबूल करा म्हणजे झाले."

मजलीस आटोपली, आणि तिचे कार्यवाहक समितीमध्ये रूपांतर झाले. खाणेपिणे लवकर आटोपून घरी जावे असे मी सुचविले. चळवळीची रूपरेषा मी मनात जुळविली. मताधिकार कितीजणांना आहे ते विचारून घेतले. मी एक महिना राहण्याचा निश्चय केला.

अशा तऱ्हेने दक्षिण आफ्रिकेतील माझ्या दीर्घ वास्तव्याचा पाया ईश्वराने रचला, आणि स्वाभिमानाच्या लढयाचे बीजारोपण झाले.

१७. राहिलो

सन १८९३ साली नाताळातील हिंदी समाजाचे अग्रगण्य पुढारी शेठ हाजी महंमद हाजी दादा हे गणले जात. सांपत्तिक स्थितीने शेठ अबदुल्ला हाजी आदम मुख्य होते; परंतु ते स्वतः व इतर लोक सार्वजनिक कामामध्ये शेठ हाजी महंमदनाच अग्रस्थान देत; म्हणून त्यांच्या अध्यक्षत्वाखाली अबदुल्ला शेठच्या घरी एक सभा भरली. तिच्यामध्ये फ्रॅंचाइझ बिलाला विरोध करण्याचे ठरले. स्वयंसेवकांची नावे नोंदण्यात आली. या सभेमध्ये नाताळात जन्मलेल्या एकंदर हिंदी लोकांना, अर्थात ख्रिस्ती तरूणांनाही, एकत्र केले होते. मि. पॉल डरबनच्या कोर्टातील दुभाष्ये होते, मि. सुभान गॉडफ्रे मिशन स्कूलचे हेडमास्तर होते; तेही सभेला हजर राहिले होते; आणि त्यांच्या

वजनामुळे त्या समाजातील तरूणही बऱ्याच मोठया संख्येनिशी हजर होते. हे सर्व स्वयंसेवकांमध्ये सामील झाले. व्यापारी तर पुष्कळच होते. त्यांच्यापैकी जाणण्यासारखी नावे, शेठ दाऊद महंमद, महंमद कासम कमरूद्दिन, शेठ आदमजी मियाखान, ए. कोलंदावेल्लू पिले, सी. लछीराम, रंगसामी, पडियाची, आमद जीवा वगैरे होती. पारशी रूस्तमजी असायचेच. कारकूनवर्गापैकी पारशी माणेकजी, जोशी, नरसीराम वगैरे दादा अबदुल्ला इत्यादींच्या मोठया पेढयांवरील नोकर होते. या सर्वांना सार्वजनिक कामात सामील होण्याचे कौतुकच वाटले; सार्वजनिक काम करण्याची मागणी किंवा प्रसंग हा त्यांच्यावर पहिल्यानेच आला होता. येऊन पडलेल्या आपत्तीपुढे उच्च-नीच, लहान-मोठे, शेठ-नोकर,हिंदु-मुसलमान, पारशी, ईसाई, गुजराथी, मद्रासी, सिंधी वगैरे सर्व भेद विसरून गेले होते. सर्वजण हिंदुस्थानची लेकरे व सेवक होते.

बिलाचे दुसरे वाचन झाले होते की व्हायचे होते. त्यावेळी विधिमंडळात झालेल्या भाषणांमध्ये अशी टीका आली होती, की कायदा इतका कडक असताही हिंदी लोकांकडून यत्किंचित विरोध झालेला नाही, हाच हिंदी समाजाच्या बेदरकारीचा आणि मताधिकार भोगण्याच्या नालायकीचा पुरावा आहे.

मी सभेला वस्तुस्थिती समजावून सांगितली. पहिले काम हे झाले, की विधिमंडळाच्या अध्यक्षांना तार करण्यात आली, की त्यांनी बिलाचा अधिक विचार तहकूब ठेवावा. अशाच अर्थाची तार मुख्य प्रधान सर जॉन रॉबिन्सन यांना करण्यात आली, आणि आणखी एक तार दादा अबदुल्लांचे मित्र म्हणून मि. एस्कंबांना केली. या तारांचा जबाब आला, की बिलाची चर्चा दोन दिवसपर्यंत तहकूब राहील. सर्वांना आनंद वाटला.

अर्ज तयार केला. त्याच्या तीन नकला पाठवायच्या होत्या. वर्तमानपत्रांसाठीही एक नक्कल तयार करावयाची होती. अर्जावर शक्य तेवढया सह्या घेण्याचा विचार होता. हे सर्व काम एका रात्रीत आटपायचे होते. ते सुशिक्षित स्वयंसेवक व त्यांच्यावरोवर इतर जवळजवळ रात्रभर जागले. मि. आर्थर नावाच्या त्यांच्यातील एका वृद्ध इसमाचे हस्ताक्षर चांगले होते. त्यांनी सुंदर अक्षरात अर्जाची नक्कल केली. इतरांनी त्याच्या आणखी नकला केल्या. एक सांगे आणि पाचजण लिहीत. अशा तऱ्हेने एकदम पाच नकला झाल्या. व्यापारी

स्वयंसेवक आपापल्या गाडयांतून किंवा स्वतःच्या खर्चाने गाडया भाडयाने घेऊन सहया मिळवायला बाहेर पडले.

अर्ज गेला. वर्तमानपत्रात प्रसिद्ध झाला. त्याच्यासंबंधी अनुकूल अभिप्राय प्रसिद्ध झाले. विधिमंडळावरही त्याचा चांगला परिणाम झाला. त्याची चर्चाही खूप झाली. अर्जातील युक्तिवाद खोडून काढण्याचे प्रयत्न झाले,पण ते ज्याचे त्यालाच लुळे वाटले; तरी पण बिल पास झालेच.

बिल पास होणार हे सर्व जाणून होते. पण समाजामध्ये नवीन स्फुरण चढले. आपण एक समाज आहो; केवळ व्यापारी हक्कांसाठीच नव्हे, तर राष्ट्रीय हक्कांसाठीही झगडणे प्रत्येकाचे कर्तव्य आहे, हे सर्वांच्या लक्षात आले.

या वेळी लॉर्ड रिपन वसाहतीचे प्रधान होते. त्यांना एक जंगी अर्ज पाठविण्याचा ठराव केला. त्या अर्जावर शक्य तेवढयांच्या सह्या घ्यावयाच्या होत्या. हे काम एका दिवसात होणारे नव्हते. स्वयंसेवकांची नेमणूक झाली, आणि सर्वांनी काम उचलण्याची तयारी केली.

अर्ज लिहिण्याच्या कामी मी खूप मेहनत घेतली. माझ्या हाती लागले तेवढे साहित्य वाचून काढले. हिंदुस्थानात आम्हाला एक प्रकारचा मताधिकार आहे, आणि नाताळात हिंदी लोकांची वस्ती अगदीच अल्प आहे हे दोन मुद्दे प्रामुख्याने मांडले होते.

अर्जावर दहा हजार सह्या झाल्या. एका पंधरवडयात अर्ज पाठविण्याजोग्या सह्या जमल्या. एवढया मुदतीत नाताळात दहा हजार सह्या मिळविणे ही वाचकांनी लहानसहान गोष्ट समजू नये.सह्या सबंध नाताळातून घ्यायच्या होत्या. लोकांना असल्या कामाची माहिती नव्हती. आपण कशावर सही करतो याची नीट समजूत पाडल्याशिवाय सही घ्यायची नाही असा निश्चय होता. त्यामुळे मुद्दाम स्वयंसेवक समक्ष पाठवूनच सह्या घ्याव्या लागत. खेडी दूरदूर होती. अर्थात पुष्कळशा मंडळींनी कसून मेहनत केली, तरच असली कामे पुरी होतात. तसेच झाले. सर्वांनी उत्साहपूर्वक काम केले. त्यांपैकी शेठ दाऊद महंमद, पारशी रूस्तमजी, आदमजी मियाखान आणि आदम जीवा यांच्या मूर्ती अजूनही माझ्या दृष्टीसमोर उभ्या आहेत. त्यांनी पुष्कळ सह्या आणल्या. दाऊद शेठ सबंध दिवस आपली गाडी घेऊन फिरत असत. कोणी किरकोळ खर्चाचीसुद्धा मागणी केली नाही.

दादा अबदुल्लांचे घर धर्मशाळा किंवा सार्वजनिक कार्यालय बनून गेले. सुशिक्षित मंडळी माझ्या हाताशी असत. त्यांच्या व इतर कामगारांच्या जेवण्या-

खाण्याची सोय दादा अवदुल्लांकडे होई. अशा तऱ्हेने सर्वजण खूप खर्चात आले.

अर्ज रवाना झाला. त्याच्या एक हजार नकला छापल्या होत्या. त्या अर्जावरून हिंदुस्थानच्या सर्वसामान्य लोकांना नाताळची प्रथम महिती झाली. ज्या ज्या वर्तमानपत्रांची आणि पुढाऱ्यांची नावे मला माहीत होती, तेवढया सर्वांकडे त्या अर्जाच्या नकला पाठविल्या.

'टाईम्स ऑफ इंडिया' ने त्या प्रश्नावर अग्रलेख लिहिला, आणि हिंदी लोकांच्या मागणीला चांगला पाठिंबा दिला. विलायतेतही सर्व पक्षांच्या पुढाऱ्यांकडे नकला पाठविण्यात आल्या होत्या. तिकडून लंडनच्या 'टाइम्स' चा पाठिंबा मिळाला. त्यावरून बिलाला मंजुरी मिळणार नाही, अशी आशा वाटू लागली.

आता मी नाताळ सोडून जाण्यासारखी स्थिती राहिली नाही. लोकांनी मला चोहीकडून घेरले आणि नाताळातच कायम राहण्याचा अतिशय आग्रह केला. मी माझ्या अडचणी दाखवून दिल्या. मनाशी मी निश्चय केला होता की, मी सार्वजनिक पैशावर राहू नये. निराळे बिऱ्हाड करण्याचीही मला आवश्यकता भासत होती. घरही चांगले आणि चांगल्या वस्तीत असले पाहिजे अशी माझी त्यावेळी समजूत होती.

इतर बॅरिस्टर राहतात त्याप्रमाणे मीही राहिल्याने हिंदी समाजाचा दर्जा वाढेल असा मी विचार केला. अशा तऱ्हेचे घर चालवायचे तर वर्षाचे ३00 पौंडांहून कमी पुरायचेच नाहीत असे मला वाटले. तेवढया पैशाच्या वकिलीची हमी मिळाली तरच मला राहता येणार, असे मी ठरविले आणि त्याप्रमाणे मंडळींना सांगितले.

"पण एवढे पैस तुम्ही समाजाच्या कामासाठी घेत गेलेत, तरी आम्हाला परवडण्यासारखे आहे; आणि तेवढे जमा करणे आम्हाला सोपे आहे. वकिली करून मिळेल ते तुमचे," असे सहकारी मंडळीचे म्हणणे पडले.

"मला अशा तऱ्हेने पैसे घेता येणार नाहीत. माझ्या सार्वजनिक कामाची मी एवढी किंमत समजू शकत नाही. मला काही त्या कामामध्ये वकिली ज्ञान वापरायचे नाही; मला फक्त लोकांकडूनच काम घ्यायचे आहे. त्यावद्दल पैसे कसे घ्यावे® शिवाय मला तुमच्यापासून सार्वजनिक कामासाठी पैसे काढावे लागणार. मी स्वतःसाठी पैसे घेऊ लागलो, तर तुमच्याकडून मोठमोठया रकमा काढायला मला संकोच वाटेल आणि शेवटी आपले गाडे अडकून पडेल. समाजाकडून तर मी दर वर्षी ३00 पौंडांपेक्षा जास्त खर्च करवणारच," मी उत्तर दिले.

''पण आता आम्ही तुम्हाला पुरे ओळखतो. तुम्हाला स्वतःसाठी पैसे थोडेच मागायचे आहेत®तुमचा राहण्याचा खर्च आम्हाला द्यायला नको का®'

''प्रेमामुळे व तात्कालिक उत्साहामुळे तुम्ही असे बोलता. हाच उत्साह आणि हेच प्रेम ही सर्वकाळ टिकतील अशी कोणी खात्री द्यावी® तुम्हाला माझ्याकडून कधीकाळी कडू बोलही ऐकण्याचा प्रसंग येईल. तेव्हाही तुमचा माझ्यावरील लोभ मी टिकवू शकेन की नाही ते एक ईश्वर जाणे. पण मुख्य मुद्दा तर हा आहे, की सार्वजनिक कामासाठी मला पैसे घ्यायचे नाहीत. तुम्ही सर्वजण आपले वकीलकाम देण्याची हमी दिलीत, की तेवढे मला पुरे आहे. हेही तुम्हाला जरा जडच जाईल. मी काही गोरा बॅरिस्टर नव्हे. कोर्ट मला दाद देईल की नाही ते तरी मी काय सांगू®मला वकिली कितपत साधेल तेही मला माहीत नाही,, म्हणून मला आधीपासून वकील-फी देण्यामध्येसुद्धा तुम्हाला धाडस हे करावे लागणारच आहे. इतक्यावर तुम्ही मला वकील-फी दिलीत, तर मी माझ्या सार्वजनिक कामगिरीवद्दलच म्हटली पाहिजे, नाही का®'

अशा तऱ्हेने चर्चा करता करता अखेरीला वीस एक व्यापाऱ्यांनी मला एका वर्षाचे वर्षासन बांधून दिले. त्याखेरीज दादा अब्दुल्ला मला निरोप देतेवेळी भेट देणार होते, त्याऐवजी त्यांनी मला जरूर ते फर्निचर घेऊन दिले, आणि मी नाताळात राहिलो.

१८. काळयाला मज्जाव

न्यायालयाचे चिन्ह ताजवा आहे. तो एक निःपक्षपाती, आंधळया परंतु चतुर बाईच्या हातात दिलेला असतो. विधात्याने तिला आंधळी केली; अशासाठी, की तिने तोंडाकडे पाहून टिळा लावू नये, तर जो गुणांनी लायक असेल त्यालाच टिळा लावावा. याच्या उलट नाताळच्या न्यायालयाकडून तोंडाकडे पाहून टिळा लावविण्याचा तेथील वकिलसभेने उद्योग आरंभिला. न्यायालय या प्रसंगी आपल्या चिन्हाला जागले.

मला वकिलीची सनद घ्यायची होती. माझ्यापाशी मुंबईच्या हायकोर्टाचे प्रमाणपत्र होते. विलायतचे प्रमाणपत्र मुंबई हायकोर्टाच्या दप्तरी राहिले. दाखल होण्याच्या अर्जावरोवर चांगल्या वर्तणुकीवद्दलची दोन प्रमाणपत्रे पाहिजे असत.

मला वाटले, की ही प्रमाणपत्रे गोऱ्या इसमांची असलेली विशेष बरी, म्हणून अबदुल्ला शेठमार्फत ज्यांच्याशी माझी ओळख झाली होती, अशा दोन प्रसिद्ध गोऱ्या व्यापाऱ्यांची प्रमाणपत्रे घेतली होती. अर्ज कोणातरी वकिलामार्फत पाठविला पाहिजे होता; आणि सामान्य रिवाज असा होता की अशा तऱ्हेचा अर्ज ॲटर्नी जनरलने फी न घेता करायचा. मि. एस्कंब ॲटर्नी जनरल होते ते अबदुल्ला शेठचे वकील होते. त्यांनी आनंदाने माझा अर्ज पाठविण्याचे मान्य केले.

इतक्यात अवचितच वकीलसभेकडून मला नोटीस मिळाली. नोटिसीमध्ये मला सनद मिळण्याला हरकत घेतली होती. त्याचे एक कारण असे दाखविले होते, की मी सनदेसाठी केलेल्या अर्जासोबत अस्सल प्रमाणपत्र जोडलेले नाही. पण हरकतीतील मुख्य मुद्दा हा होता, की कोर्टात वकिलांना दाखल करण्यासंबंधीचे नियम करण्यात आले, त्यावेळी कोणीही काळा किंवा पिवळा आदमी अर्ज करील असा संभवही वाटला नसावा. नाताळची वाढ गोऱ्या लोकांच्या साहसामुळे झालेली आहे; त्यामुळे त्यामध्ये गोऱ्यांनाच मुख्य स्थान मिळाले पाहिजे. काळे वकील दाखल झाले, तर हळूहळू गोऱ्या लोकांचे प्राधान्य नाहीसे होईल आणि त्यांच्या रक्षणाचे कुंपण मोडून पडेल.

या विरोधाचे समर्थन करण्यासाठी वकीलसभेने एक प्रख्यात वकील नेमला होता. या वकिलांचाही दादा अबदुल्लांशी संबंध होता. त्यांच्यामार्फत त्यांनी मला बोलावून घेतले. त्यांनी माझ्याशी निर्भीडपणे संभाषण केले, माझी पूर्वपीठिका विचारून घेतली. मी ती सांगितली; तेव्हा ते म्हणाले,

"मला तुमच्याविरूद्ध काही बोलायचे नाही. मला भय वाटत होते की, तुम्ही येथेच जन्मलेले कोणी लफंगे तर नाही,, शिवाय तुमच्याजवळ अस्सल प्रमाणपत्रही नाही. त्यामुळे माझ्या शंकेला जोर आला. दुसऱ्याच्या प्रमाणपत्रांचा उपयोग करणारेही लोक असतातच ना®तुम्ही गोऱ्या लोकांची प्रमाणपत्रे आणली आहेत, त्यांचा माझ्यावर काहीच परिणाम झालेला नाही. त्यांना तुमची काय माहिती® तुमची त्यांची ओळख ती कितीशी®'

"पण येथे मला सर्वच नवे. अबदुल्ला शेठची ओळखही येथेच झाली," मी मध्येच बोललो.

"असेल; पण तुम्हीच तर म्हणता, की ते तुमच्या गावचे आहेत. आणि तुमचे वडील तेथे दिवाण होते, त्या अर्थी त्यांना तुमच्या घराण्याची तरी

माहिती असणारच ना® त्यांची शपथपत्रिका तुम्ही हजर केलीत, तर मग मला काही म्हणायचे नाही. मी वकीलसभेला लिहून कळवीन, की माझ्याकडून तुमचा विरोध होऊ शकत नाही."

मला राग आला, पण मी तो दावला. मला वाटले, जर मी अवदुल्ला शेठचे प्रमाणपत्र आणले असते, तर त्याची अवगणना झाली असती, आणि गो॒ांची ओळख मागितली असती. शिवाय माझ्या कुळाचा आणि वकिलीच्या लायकीचा संबंध काय®मी दुष्ट किंवा कंगाल आईवापांचा मुलगा असलो म्हणून माझी लायकी ठरविताना त्याची वाधा का म्हणून यावी®पण हे सर्व विचार मनातल्या मनात ठेवून मी जवाव दिला,

"जरी अशा त॒ैची हकीकत मागण्याचा वकीलसभेला अधिकार असल्याचे मला कवूल नाही, तरीही मी तुमच्या इच्छेनुरूप शपथपत्र मिळवून द्यायला तयार आहे."

अवदुल्ला शेठचे शपथपत्र तयार केले आणि त्या वकिलाला दिले. त्याने समाधान व्यक्त केले. पण वकीलसभेचे समाधान झाले नाही. तिने कोर्टापुढे माझ्या दाखल होण्याला हरकत घेतली. कोर्टाने मि. एस्कंबचा जवाव ऐकण्यासही न थांवता सभेची हरकत रद्द केली. मुख्य न्यायाधीश म्हणाले,

"अर्जदाराने अस्सल प्रमाणपत्र हजर केलेले नाही, या तक्रारीत राम नाही. त्याने शपथेवर खोटे सांगितले असेल, तर त्याच्यावर खोटया शपथेवद्दल फौजदारी चालू शकेल, आणि त्याचे नाव वकिलांतून काढून टाकण्यात येईल. कोर्टाच्या नियमात काळया-गो॒ांचा भेद नाही. आम्हाला मि.गांधींना वकिलीची वंदी करण्याचा अधिकार नाही. अर्ज मंजूर करण्यात येत आहे. मि.गांधी, तुम्ही शपथ घेऊ शकता."

मी उठलो. रजिस्ट्रारपुढे शपथ घेतली. शपथ घेताच मुख्य जज्ज म्हणाले, "आता तुम्ही आपली पगडी उतरवली पाहिजे. वकील या नात्याने वकिलाच्या पोशाखासंवंधीचा कोर्टाचा नियम तुम्हालाही पाळावा लागणार,,"

मी माझी मर्यादा समजलो. डरवनच्या मॅजिस्ट्रेटच्या कचेरीत जी पगडी न काढण्याचा मी आग्रह राखला होता, ती मी येथे उतरवली. याविरूद्धही वोलता येण्यासारखे होते. परंतु मला मोठे लढे लढायचे होते. पगडी घालण्याच्या हट्टातच मला माझी युद्धकला संपवून टाकायची नव्हती. त्या हट्टामुळे थोरल्या लढयांना कमीपणाही येण्याचा संभव होता.

अबदुल्ला शेठ व इतर मित्र यांना माझा मृदूपणा (की दुबळेपणा®) आवडला नाही. त्यांच्या मते वकील या नात्यानेही मी पगडी घालून ठेवण्याचा आग्रह चालवायला पाहिजे होता. मी त्याची समजूत घालण्याचा प्रयत्न केला. 'देश तसा वेष' या म्हणीतील रहस्य समजावून सांगितले. हिंदुस्थानात गोरा अमलदार किंवा जज्ज पगडी काढण्याची सक्ती करून पाहील, तर त्याला विरोध केला पाहिजे. पण नाताळसारख्या देशात आणि तेही कोर्टातील एक हुद्देदार या नात्याने, मी कोर्टाच्या रिवाजांचा विरोध करणे शोभणार नाही.

या व अशा तऱ्हेच्या युक्तिवादांनी मी मित्रमंडळीला काहीसे शांत तर केले, परंतु एकाच वस्तूकडे निरनिराळ्या तऱ्हेने पाहण्याची युक्तता समाधानकारक तऱ्हेने मी त्यावेळी त्यांना पटवून देऊ शकलो असे मला वाटत नाही. पण माझ्या जीवनामध्ये आग्रह आणि अनाग्रह नेहमीच एकत्र चालत आले आहेत. सत्याग्रहामध्ये हे अनिवार्य आहे, असा मला मागून अनेक वेळा अनुभव आला आहे. या समाधानवृत्तीबद्दल मला जिवावरील धोके आणि मित्रांचा असंतोष अनेक वेळा सहन करावे लागले आहेत. पण सत्य वज्रासारखे कठीण आणि कमळासारखे मृदू आहे.

वकीलसभेच्या विरोधामुळे दक्षिण आफ्रिकेत माझी प्रसिद्धी करण्यासाठी अन्य उपायांची जरूरी राहिली नाही! बहुतेक वर्तमानपत्रांनी मला झालेला विरोध अयोग्य ठरविला आणि वकीलमंडळावर मत्सराचा आरोप केला या प्रसिद्धीमुळे माझे कार्य काही अंशी सोपे झाले.

१९. नाताळ इंडियन कॉंग्रेस

वकिलीचा धंदा करणे ही माझ्या बाबतीत गौण बाब होती व अखेरपर्यंत ती गौणच राहिली. माझ्या नाताळातील वास्तव्याचे सार्थक करायचे, तर मला सार्वजनिक कामामध्ये तन्मय होऊन जाणे जरूर होते. हिंदी मताधिकारप्रतिबंधक कायद्याविरूद्ध निव्वळ अर्ज करून भागण्यासारखे नव्हते. त्याबद्दलची चळवळ चालू राहिली तरच वसाहत-मंञ्यावर काही परिणाम होणार होता. त्यासाठी एखाद्या संस्थेची स्थापना करणे आवश्यक वाटले. म्हणून अबदुल्ला शेठबरोबर त्यासंबंधी चर्चा केली. इतर सहकाऱ्यांना भेटलो, आणि एक सार्वजनिक संस्था स्थापण्याचा आम्ही निश्चय केला.

तिचे नाव ठरविताना काहीसे धर्मसंकट पडले. या संस्थेला कोणत्याही विशिष्ट वर्गाबद्दल पक्षपात करायचा नव्हता. हिंदुस्थानातील कॉंग्रेसचे नाव कॉझर्व्हेटिव पक्षाला अप्रिय वाटत असे, हे मला माहीत होते. पण कॉंग्रेस म्हणजे हिंदुस्थानचा प्राण होता. तिची शक्ती वृद्धिंगत झाली पाहिजे. ते नाव लपवून ठेवणे किंवा धारण करताना संकोच करणे, हे नामर्दपणाचे वाटले. म्हणून मी माझी कारणे सांगून संस्थेला 'कॉंग्रेस' हेच नांव देण्याविषयी सुचविले. अशा तऱ्हेने २२ मे १८९४ रोजी 'नाताळ इंडियन कॉंग्रेस' चा जन्म झाला.

दादा अब्दुल्लांची माडी भरून गेली होती. लोकांनी या संस्थेचा उत्साहपूर्वक स्वीकार केला. घटना साधी ठेवलेली होती. वर्गणी भारी होती. दरमहा कमीत कमी पांच शिलींग देईल तोच सभासद होऊ शकत होता. धनिक व्यापाऱ्यांपासून त्यांचे मन वळवून अधिकात अधिक काढता येईल तेवढे काढायला मोकळीकच होती. अबदुल्ला शेठकडून मासिक दोन पौंडाचा आकडा घालविला. दुसऱ्या दोन गृहस्थांकडूनही तितकेच लिहविले. मी स्वतःशी विचार केला, की मीही अंगचोरपणा करून उपयोगी नाही; म्हणून मी दरमहा एका पौंडाचा आकडा घातला. माझ्या मानाने ही रक्कम भारीच होती. पण मी विचार केला, की कोणीकडूनही माझा खर्च चालायचा असेल, तर मला दरमहा एक पौंड भरणेही जड नाही. ईश्वराने माझे गाडे ढकलले. एक पौंडवाले पुष्कळ मिळाले. दहा शिलींगवाले त्याहूनही अधिक. त्याखेरीज सभासद न होताही कोणीही आपल्या इच्छेनुरूप देणगी म्हणून काही दिले, तर ते घ्यायचे होतेच.

अनुभवांती असे आढळले, की मागायला गेल्याशिवाय कोणी वर्गणी भरीना. डरबनबाहेरच्या लोकांकडे वेळोवेळी जाणे अशक्य होते. 'आरंभशूरत्वा' चा दोष थोडक्याच काळात दिसून आला. डरबनमध्येसुद्धा पुष्कळ हेलपाटे घालावे तेव्हा पैसे मिळावयाचे. मी कार्यवाह होतो. वर्गणी वसूल करण्याचे काम माझ्या शिरावर होते. मला माझ्या कारकुनाला बहुतेक सारा दिवस वसुलीच्या कामातच गुंतवावे लागे, अशी स्थिती झाली. कारकूनही त्रासला.मला वाटू लागले, की मासिक नाही पण वार्षिक वर्गणी असावी; आणि ती सर्वांनी आगाऊ दिली पाहिजे. सभा बोलाविली. सर्वांनी सूचना मान्य केली आणि कमीत कमी वार्षिक तीन पौंड वर्गणी घेण्याचे ठरले व वसुलीचे काम सोपे झाले.

सुरूवातीपासुन मी एक धडा घेतला होता, की सार्वजनिक काम कधी कर्ज काढून करू नये. इतर गोष्टीत लोकांच्या वचनावर विश्वास ठेवता येईल, परंतू पैशाच्या वायद्यांवर कधी विश्वास ठेवू नये. आकडा घातल्याप्रमाणे रक्कम देण्याचा धर्म लोक कोठेच नियमित रीतीने पाळीत नाहीत असे मी पाहिले होते. नाताळचे हिंदी लोक याला अपवाद नव्हते. म्हणून नाताळ इंडियन कॉंग्रेसने कधी कर्ज काढून काम केले नाही.

सभासद करण्याच्या कामी सहकाऱ्यांनी अमर्याद उत्साह दाखविला. त्यांना ते काम आवडे. त्यापासून अमूल्य अनुभव मिळत होता. पुष्कळ लोक आनंदाने नावे नोंदवित आणि पैसेही लगेच देऊन टाकीत. दूरदूरच्या गावी जरा पंचाईत पडे. सार्वजनिक कार्य म्हणजे काय याची लोकांना कल्पनाही नसे. पुष्कळ ठिकाणांहून तर लोक आपल्या तिकडे येण्याबद्दल निमंत्रणही पाठवीत; अग्रगण्य व्यापाऱ्यांकडे उतरण्याची व्यवस्था करीत. पण या दौऱ्यामध्ये एके ठिकाणी आम्हाला सुरूवातीला अडचण आली. त्या घरून सहा पौंड मिळायला पाहिजे होते, पण तो व्यापारी तीनच्या वर जाईच ना. तेवढेच घ्यावे तर इतरांपासूनही जास्त मिळाले नसते. उतरलो होतो त्याच्याकडेच. आम्हा सर्वांना भूक लागली होती. पण वर्गणी काढल्याशिवाय जेवायचे कसे® त्या गृहस्थाची खूप विनवणी केली; परंतु त्याचे तेच खरे. गावातील इतर व्यापाऱ्यांनीही त्यांना सांगून पाहिले. सगळी रात्र घासाघीस घालण्यात गेली. बरोबरच्या मंडळींपैकी पुष्कळ रागावलेही; पण कोणीही विनय सोडला नाही. अगदी उजाडता उजाडता त्या गृहस्थाच्या हृदयाला पाझर फुटला, आणि त्याने सहा पौंड दिले. आम्हाला जेवू घातले. हा प्रसंग टोंगाट येथे घडून आला. त्याचा परिणाम उत्तर किनायावर थेट स्टॅंगरपर्यंत आणि आत थेट चार्ल्सटाऊनपर्यंत पोचला. आमचे वसुलीचे काम सोपे झाले.

पण पैसे गोळा करणे हा मुख्य हेतू नव्हताच. जरूरीपेक्षा जास्त पैशाचा संग्रह करावयाचा नाही हे तत्त्वही माझ्या लक्षात आले होते.

सभा जरूरीप्रमाणे दर आठवडयाला किंवा दर महिन्याला होत असे. सभेत अगोदरच्या सभेचा अहवाल वाचण्यात येई, व अनेक प्रकारची चर्चा होई. चर्चा करण्याची किंवा थोडक्यात मुद्देसूद बोलण्याची सवय लोकांना मुळीच नव्हती. त्यांना उभे राहून बोलण्याचा संकोच वाटे. मी त्यांना सभेचे नियम समजावून सांगितले, त्यानंतर ते त्या नियमांचे पालन करीत. त्यापासून

त्यांना होणारा फायदा दिसून आला. ज्यांना कधी सभेत बसण्याची सवय नव्हती असे लोक सार्वजनिक कार्याबद्दल बोलायला व विचार करायला शिकले.

सार्वजनिक कामासंबंधाने बारीकसारीक खर्चच पुष्कळसे पैसे घेऊन जातात हेही मला माहीत होते. सुरूवातीला पावतीपुस्तकेही न छापण्याचा मी निश्चय केला होता. माझ्या ऑफिसात सायक्लोस्टाइल ठेवला होता. त्यावर पावत्या छापून काढल्या. अहवालही त्याच पद्धतीने छापवीत असे. तिजोरीत जेव्हा पैसा भरपूर जमला, सभासद वाढले, काम वाढले तेव्हाच पावत्या वगैरे छापविण्याची पद्धत सुरू केली. अशा तऱ्हेची काटकसर प्रत्येक संस्थेत आवश्यक आहे; तरीही तिचा अमल होत नाही हे मला माहीत आहे. म्हणूनच या लहानशा वाढत्या संस्थेच्या बालपणच्या बारीकसारीक गोष्टीही येथे नमूद करणे मला योग्य वाटले. लोक पावतीची फिकीर करीत नसत, तरीही त्यांना आग्रहपूर्वक पावती देत असू. त्यामुळे सुरूवातीपासून पैन्‌पैचा हिशेब चोख राहिला. आणि मला वाटते, आजही नाताळ कॉंग्रेसच्या दप्तरामध्ये १८९४ च्या संपूर्ण तपशीलवार जमाखर्चाच्या वहया सांपडल्या पाहिजेत. पैन्‌पैचा चोख हिशेब हे कोणत्याही संस्थेचे नाक आहे. त्याच्या अभावी संस्था अखेरीला कुजून प्रतिष्ठाशून्य बनून जाते. चोख हिशेबाखेरीज शुद्ध सत्य टिकवणे अशक्य आहे.

कॉंग्रेसचे दुसरे एक काम वसाहतीत जन्मलेल्या सुशिक्षित हिंदी लोकांची सेवा करणे हे होते. त्यासाठी "कोलोनियल-बॉर्न इंडियन एज्युकेशनल ॲसोसिएशन" (वसाहतीत जन्मलेल्या हिंदी लोकांच्या शिक्षणसंस्थे≪ची स्थापना केली. तिचे सभासद मुख्यत्वेकरून सुशिक्षित तरूणच होते. त्यांनी द्यावयाची वर्गणी अल्प होती. या संस्थेमार्फत त्यांच्या गरजा व अडचणी व्यक्त होऊ शकत; त्यांची विचारशक्ती वाढे, त्यांचा व्यापाऱ्यांशी संबंध येई आणि त्यांना स्वतःला कार्य करण्याला संधी मिळे. ही संस्था चर्चामंडळासारखी होती. तिच्या नियमित सभा होत. त्यांत ते निरनिराळया विषयांवर भाषणे करीत किंवा निबंध वाचीत. तिला जोडून एका छोटयाशा पुस्तकालयाची स्थापना झाली.

कॉंग्रेसचे तिसरे काम बाहेरची चळवळ; म्हणजे दक्षिण आफ्रिकेतील इंग्रज लोकांमध्ये त्याचप्रमाणे बाहेर इंग्लंड व हिंदुस्थानामध्ये खऱ्या माहितीचा प्रसार करणे. त्यासाठी मी दोन पुस्तिका लिहिल्या. पहिली पुस्तिका "दक्षिण आफ्रिकेत राहणाऱ्या प्रत्येक इंग्रजास विनंती" या नावाची होती. त्यामध्ये नाताळातील हिंदी लोकांच्या सामान्य स्थितीचे दिग्दर्शन साधार केलेले होते. दुसरी "हिंदी मताधिकार - एक विनंती" नावाची होती. तीत हिंदी मताधिकाराचा

इतिहास आकडयांनिशी व पुराव्यानिशी दिलेला होता. त्या दोन्ही चोपडया खूप मेहनत आणि अभ्यास करून लिहिलेली होती. त्यांचा उपयोगही तसाच झाला. त्यांचा मोठया प्रमाणावर प्रसार करण्यात आला. या प्रयत्नांमुळे दक्षिण आफ्रिकेमध्ये हिंदी लोकांचे मित्र निर्माण झाले, इंग्लंडातील व हिंदुस्थानातील सर्व पक्षांकडून मदत मिळाली आणि काम करण्याची दिशा सापडली व नक्की झाली.

२०. बालासुंदरम्

जशी ज्याची भावना तसे त्याला फळ मिळते, हा नियम माझ्या बाबतीत अनेक वेळा लागू पडलेला माझ्या अनुभवास आला आहे. लोकांची म्हणजे गरीबांची सेवा करण्याच्या माझ्या तीव्र इच्छेने गरीबांबरोबर नेहमी माझी अनायसेच गाठ घालून दिली आहे.

नाताळ इंडियन कॉंग्रेसमध्ये नाताळात जन्मलेल्या हिंदी लोकांनी भाग घेतला होता. मेहतावर्ग त्यामध्ये दाखल झाला होता, तरी पण अगदी खालचा वर्ग, मजूर, गिरमिटये यांनी तीत प्रवेश केला नव्हता. कॉंग्रेस त्यांची बनली नव्हती. त्यांनाही तिची वर्गणी भरून, तिच्यात दाखल होऊन तिला आपलीशी करण्याची मोकळीक होती. परंतु कॉंग्रेस त्यांची सेवा करील, तेव्हाच त्यांना कॉंग्रेसबद्दल आपुलकी वाटू लागणार. असा प्रसंग आपण होऊन चालून आला, आणि तोही अशा वेळी की जेव्हा माझी किंवा कॉंग्रेसची त्या प्रसंगासाठी तयारीही झालेली नव्हती. कारण की या वेळी मला वकिली सुरू करून चारदोन महिने झाले असतील नसतील. कॉंग्रेसचेही बालवय होते. अशा वेळी एके दिवशी एक फाटके कपडे घातलेला, अंगाला कंप सुटलेला आहे, तोंडातून रक्त गळते आहे, पुढचे दोन दात पडले आहेत, असा एक मद्रासी हिंदी फेटा हातात धरून रडत माझ्यासमोर येऊन उभा राहिला. त्याला त्याच्या मालकाने सक्त मार दिला होता. माझ्या कारकुनाला तामीळ कळत होते. त्याच्यामार्फत मी त्याची माहिती मिळविली. बालासुन्दरम् एका प्रतिष्ठित गोऱ्या इसमाकडे मजुरी करीत असे. मालकाला काही कारणाने राग आला असावा. त्याला भान राहिले नाही आणि त्याने बालासुंदरम्ला खूप मार दिला. त्यांत बालासुंदरम्चे दोन दात मोडून पडले.

मी त्याला डॉक्टरांकडे पाठविले. त्यावेळी गोरे डॉक्टरच उपलब्ध होते. झालेल्या इजेबद्दलचे डॉक्टरचे प्रमाणपत्र मला पाहिजे होते. ते घेऊन

मी बालासुंदरम्‌ला मॅजिस्ट्रेटकडे घेऊन गेलो. तेथे बालासुंदरम्‌ची शपथेवर जबानी नमूद केली. ती वाचून मॅजिस्ट्रेट मालकावर संतापले; त्याच्यावर समन्स काढण्याचा हुकूम दिला.

माझा हेतू मालकाला शिक्षा करविण्याचा नव्हता. माझ्या मनातून फक्त बालासूंदरम्‌ला त्याच्यापासून सोडवायचा होता. गिरमिटयासंबंधीचा कायदा मी वाचून पाहिला. सामान्य नोकराने नोकरी सोडली, तर मालक त्याच्यावर दिवाणी दावा करू शकतो, फौजदारी करू शकत नाही. गिरमीट आणि सामान्य नोकरी यांमध्ये पुष्कळ फरक होता. पण मुख्य मुद्दा हा होता की, गिरमिटया मालकाला सोडून गेला, तर तो फौजदारी गुन्हा होई आणि त्याबद्दल त्याला कैदेची शिक्षा भोगावी लागे. म्हणूनच सर विल्सन हंटरने या स्थितीला गुलामगिरीची उपमा दिली. गुलामाप्रमाणे गिरमिटया हा मालकाची मालमत्ता समजला जाई. बालासुंदरम्‌ला सोडविण्याचे दोनच मार्ग होते : एक तर गिरमिटयांसाठी नेमलेल्या अमलदाराने - याला कायद्यात त्यांचा 'रक्षक' असे नाव दिलेले होते - गिरमीट रद्द करावे किंवा दुस-याच्या नावावर चढवून द्यावे; किंवा मालक स्वतः त्याला सोडायला तयार झाला तर. मी मालकाला भेटलो. त्याला म्हटले, "माझ्या मनात तुम्हाला शिक्षा करावयाची नाही. या माणसाला सक्त मार बसला आहे हे तुम्हाला दिसतेच आहे. तुम्ही त्याचे गिरमीट दुस-याच्या नावावर चढवायला कबुली दिलीत तरी मला पुरे आहे. मालकाला तरी तेच पाहिजे होते. मग मी 'रक्षकाला' भेटलो. त्यांनीही परवानगी देण्याचे मान्य केले. मात्र एका शर्तीवर की, मी बालासुंदरम्‌साठी दुसरा शेठ शोधून काढला पाहिजे.

नवीन मालक शोधायला तो इंग्रजच पाहिजे होता. हिंदी लोकांना गिरमिटये ठेवायला परवानगी नव्हती. अजून माझी थोडयाच इंग्रजांशी ओळख झाली होती. त्यांपैकी एकाला भेटलो. त्याने माझ्यावर मेहेरबानी म्हणून बालासुंदरम्‌ला ठेवून घेण्याचे कबूल केले. मी त्याच्या मेहेरबानीचा स्वीकार केला. मॅजिस्ट्रेटने मालकाला गुन्हेगार ठरवून त्याने बालासुंदरम्‌चे गिरमीट दुस-याच्या नावावर चढवून देण्याचे कबूल केल्याची नोंद केली.

बालासुंदरम्‌च्या केसची हकीकत गिरमिटयांमध्ये चोहीकडे पसरली, आणि मी त्यांचा बंधू ठरलो. मला हे नाते आवडले. माझ्या कचेरीपुढे गिरमिटयांची मालिका सुरू झाली, आणि त्यांची सुखदुःखे जाणण्याची मला उत्तम संधी प्राप्त झाली.

बालासुंदरम्च्या केसचे प्रतिध्वनी थेट मद्रास इलाख्यापर्यंत ऐकू गेले. त्या इलाख्याच्या ज्या प्रदेशांतून लोक नाताळच्या गिरमिटात जात, त्या त्या प्रदेशांतील लोकांना गिरमिटयांनीच ही हकीकत कळविली. या केसचे खुद्द विशेष महत्त्व नव्हते; पण आपल्यासाठी सार्वजनिकरीत्या काम करणारा कोणी तरी निघाला आहे, याचेच लोकांना मोठे कौतुक वाटले. त्यामुळे त्यांना एक तऱ्हेचा धीर मिळाला.

मी वर लिहिले आहे, की बालासुंदरम् आपला फेटा काढून हातात धरून आत आला होता. या गोष्टीमध्ये फार करूण रस भरलेला आहे. तिच्यावरून आपली हीन स्थिती दिसून येते. माझा पगडी उतरण्याचा प्रसंग आपल्याला पूर्वी कळलाच आहे. गिरमिटया किंवा इतर नवख्ये हिंदी कोणाही गोऱ्या इसमाकडे गेले असता त्याच्या सन्मानार्थ डोक्याचे काढीत. मग ती टोपी असो, बांधलेली पगडी किंवा गुंडाळलेला फेटा असो. दोन हातांनी सलाम करण्याने भागत नसे. बालासुंदरम्ला वाटले, की माझ्यापुढेही त्याच तऱ्हेने आले पाहिजे. बालासुंदरम्चे अशा तऱ्हेचे दृश्य माझ्या अनुभवात पहिलेच होते. मला शरम वाटली. बालासुंदरम्ला फेटा बांधायला सांगितले. तो बांधताना त्याने फार संकोच केला, पण त्यामुळे त्याला झालेला आनंद मी पाहू शकलो. दुसऱ्याला उणेपणा आणण्यात लोकांना आपला मान झालासे कसे वाटते, हे कोडे मी अद्याप उलगडू शकलो नाही.

२१. तीन पौंडांचा कर

बालासुंदरम् घटनेमुळे माझा हिंदी गिरमिटयांशी संबंध आला. पण त्यांच्यावर कर लादण्याची जी चळवळ चालली, तिच्यामुळे मला त्यांच्या स्थितीचा खोल अभ्यास करावा लागला.

या १८९४ साली हिंदी गिरमिटयांवर दर वर्षी पंचवीस पौडांचा म्हणजे ३७५ रूपयांचा कर लादण्याविषयीच्या कायद्याचा मसुदा नाताळ सरकारने तयार केला. तो मसुदा वाचून मी तर दिडमूढच होऊन गेलो. स्थानिक कॉंग्रेसपुढे मी तो विचारासाठी मांडला. कॉंग्रेसने त्या बाबतीत योग्य ती चळवळ करण्याचा ठराव केला.

या कराराची थोडी हकीकत समजून घेतली पाहिजे.

सुमारे १८६० साली जेव्हा नाताळात उसाचे पीक उत्तम होऊ शकेल, असे वसाहतवाल्या गोऱ्या लोकांना दिसले तेव्हा ते मजुरांचा तपास करू

लागले. मजूर मिळाले नाही, तर उस पिकणार नाही, साखर पाडता येणार नाही. नाताळातील हबशी लोकांकडून ही मजुरी होण्यासारखी नव्हती. त्यासाठी नाताळातील गोऱ्या लोकांनी हिंदुस्थान सरकारबरोबर खलबत करून हिंदी मजुरांना नाताळात घेऊन जाण्याची परवानगी मिळविली. त्यांना पाच वर्षापर्यंत मजुरी करायला बांधून घेतले. पाच वर्षाअखेर नाताळात स्वतंत्रपणे वसण्याची त्यांना मोकळीक होती. जमिनीची मालकी धारण करण्याचा पुर्ण हक्कही ठेवलेला होता. अशा तऱ्हेची लालूच त्यांना ठेवण्यात आली होती. त्यावेळी गोऱ्या लोकांनाही पाहिजेच होते, की हिंदी मजुरांनी आपली पाच वर्षे भरल्यानंतर जमीन कसावी आणि आपल्या उद्योगाचा लाभ नाताळला द्यावा.

हा लाभ हिंदी मजुरांनी त्यांच्या अपेक्षेपलीकडे दिला. भाजीपाला खूप केला. हिंदुस्थानातील कित्येक चवदार भाज्या नेऊन लावल्या. पूर्वीपासून होत असलेल्या भाज्या स्वस्त केल्या.हिंदुस्थानातून नेऊन आंब्याची लागवड केली. पण त्यावरोबर त्यांनी व्यापारही करायला सुरूवात केली. घरे बांधण्यासाठी जमिनी खरेदी केल्या आणि कित्येकजण मजुरांचे मोठे घरंदाज जमीनदार बनले. मजुरांमधून तयार झालेल्या असल्या घरंदाज लोकांच्या पाठोपाठ स्वतंत्र व्यापारीही आले. त्यांपैकी मरहूम शेठ अबूबकर आमद हे प्रथम दाखल झाले. त्यांनी स्वतःच्या धंद्याचा चांगला जम वसविला.

गोरे व्यापारी चपापले.हिंदी मजूर आल्यावद्दल प्रथम त्यांना संतोष वाटला. पण तेव्हा त्यांना त्यांच्या अंगच्या व्यापारी कौशल्याची कल्पना झाली नव्हती. ते स्वतंत्र होऊन शेतकरी बनून राहिले, तरी त्यावेळी त्यांना हरकत वाटत नव्हती. पण व्यापारात त्यांची स्पर्धा त्यांना सहन होईनाशी झाली.

हे हिंदी लोकांना होणाऱ्या विरोधाचे मूळ.

त्यात इतर गोष्टींची भर पडली. आमची निराळया तऱ्हेची राहाणी, आमचा साधेपणा, आम्हाला थोडक्या नफ्यात होणारा संतोष, आरोग्याच्या नियमांवद्दलची आमची बेफिकिरी, घर, अंगण वगैरे साफ ठेवण्याच्या बाबतीतील आळस, त्यांच्या बांधणी-दुरूस्तीतील कंजूषपणा, आमचे निराळे धर्म - ह्या सर्वांमुळे विरोधाला आणखी बळ चढले.

तो विरोध मताधिकार काढून घेणाऱ्या आणि गिरमिटयांवर कर लादणाऱ्या कायद्यांच्या रूपाने प्रकट झाला. कायद्यांखेरीजही हरतऱ्हेची टोचणी सुरू झालीच होती.

पहिला विचार तर असा होता, की गिरमीट पुरे व्हायला आले, की हिंदी लोकांना जबरदस्तीने परत पाठवावे, जेणेकरून त्यांचा करार हिंदुस्थानात पुरा व्हावा. ही सूचना हिंदुस्थान सरकारकडून कबूल होण्याचा संभव नव्हता; म्हणून अशी सूचना आली की :

१. मजुरीचा करार पुरा होताच गिरमिटयाने परत हिंदुस्थानात जावे;
किंवा -
२. दोनदोन वर्षांचे गिरमीट पुनःपुनः करावे; आणि अशा प्रत्येक प्रसंगी त्यांना थोडी पगारवाढ देण्यात यावी.
३. परतही गेला नाही, किंवा पुनः मजुरीचा करारनामाही केला नाही, तर त्याने वर्षाला २५ पौंड कर म्हणून भरावे.

ही सूचना कबूल करून घेण्याकरता सर हेन्री बीन्स व मि. मेसन् यांचे डेप्युटेशन हिंदुस्थानात पाठविण्यात आले. लॉर्ड एल्जिन व्हाइसरॉय होते. त्यांनी पंचवीस पौंडाचा कर तर नामंजूर केला; पण तशा तऱ्हेच्या प्रत्येक हिंदी माणसापासून तीन पौंडाचा कर घेण्यात यावा याला संमती दिली. मला त्यावेळी वाटले, आणि अजूनही वाटते, की व्हाइसरायांची ही घोडचूक झाली. त्यांनी संमती देताना हिंदुस्थानच्या हिताचा मुळीच विचार केला नाही. नाताळातील गोऱ्या लोकांची अशा तऱ्हेची सोय करून देणे त्यांना मुळीच शोभणारे नव्हते. तीन-चार वर्षांनी हाच कर गिरमीट-मुक्त हिंदी लोकांच्या बायकांपासून, सोळा किंवा अधिक वयाच्या प्रत्येक मुलापासून आणि तेरा किंवा अधिक वयाच्या प्रत्येक मुलीपासूनही घेण्याचे ठरले. अशा तऱ्हेने पतिपत्नी आणि दोन मुले, ज्यापैकी पतीला फार फार तर मासिक चौदा शिलींग मिळत असतील, एवढया कुटुंबापासून बारा पौंड, म्हणजे १८० रूपये, कर घेणे हा फाजील जुलूम म्हटला पाहिजे. अशा तऱ्हेचा कर दुनियेत कोठेही अशा स्थितीतल्या गरीब माणसांपासून घेतला जात नव्हता.

या करावरूद्ध तीव्र झगडा सुरू झाला. नाताळ इंडियन कॉंग्रेसकडून मुळीच ओरड झाली नसती, तर व्हाइसरॉयांनी कदाचित २५ पौंडही कबूल केले असते. पंचविसाचे तीन पौंड झाले, हाही कॉंग्रेसच्या चळवळीचाच परिणाम असण्याचा पूर्ण संभव आहे. पण ही माझी चुकीची कल्पनाही असू शकेल. असेही असेल, की व्हाइसरॉयांनी प्रथमपासूनच २५ पौंडांचा इन्कार केला, आणि कॉंग्रेसने विरोध केला नसता तरी त्यांनी तीन पौंडांचा करच मान्य केला असता. तसे असले तरी तो हिंदुस्थानच्या हिताचा भंग तर होताच. हिंदुस्थानचा हितरक्षक या नात्याने व्हाइसरॉयांनी असला अमानुष कर कधीच कबूल करायला नको होता.

पंचविसांचे तीन पौंड (३७५ रूपयांचे ४५ रूपये≪ झाले यांत कॉंग्रेस फुशारकी कसली सांगणार® कॉंग्रेस गिरमिटयांचे हितरक्षण पूर्णपणे करू शकली नाही हीच गोष्ट तिला सलत होती. आणि तीन पौंडांचा कर आज-उद्या रद्द झालाच पाहिजे, हा निश्चय कॉंग्रेसने कधीही डोळयांआड केला नाही. तो निश्चय पार पाडण्यात वीस वर्षे लोटली. त्याच्यासाठी नाताळच्याच नव्हे तर सर्व दक्षिण आफ्रिकेच्या हिंदी लोकांना कष्ट घ्यावे लागले. त्याच्यासाठी गोखल्यांना निमित्तमात्र व्हावे लागले. त्यामध्ये गिरमिटया हिंदी लोकांना परिपूर्ण भाग घ्यावा लागला. त्याच्यापायी कित्येकांना गोळीबारामध्ये मरावे लागले. दहा हजारांवर हिंदी लोकांना तुरूंगवास भोगावा लागला.

पण अंती सत्याचा विजय झाला. सत्य हिंदी लोकांच्या तपश्चर्येच्या बळाने प्रकट झाले. या विजयासाठी अढळ श्रद्धा, धैर्य आणि सतत प्रयत्न यांची आवश्यकता होती. हिंदी समाज जर हताश होऊन बसला असता, कॉंग्रेसला जर लढयाचा विसर पडला असता, किंवा कर अनिवार्य आहे असे समजून ती गप्प बसली असती, तर हा कर आजतागायत हिंदी गिरमिटयांपासून वसूल करण्यात आला असता, आणि त्याचे लांच्छन तिकडील हिंदी लोकांबरोबर समस्त हिंदुस्थानालाही लागले असते.

२२. धर्मनिरीक्षण

अशा तऱ्हेने मी जो समाजाच्या सेवेमध्ये तन्मय होऊन गेलो, त्याचे कारण आत्मदर्शनाची अभिलाषा हेच होते. ईश्वराची ओळख सेवेनेच होईल असे समजून मी सेवाधर्माचा स्वीकार केला. हिंदी लोकांचीच सेवा करण्याचे कारण ती सेवा मला सहजप्राप्त होती. ती कशी करायची ते मला समजत होते. मला तिचा मार्ग शोधायला जावे लागले नव्हते. मी माझ्या समजुतीने प्रवास करण्यासाठी, काठेवाडच्या लटपटींतून सुटण्यासाठी आणि निर्वाहाचे साधन मिळविण्यासाठी दक्षिण आफ्रिकेला गेलो; पण तेथे सापडलो ईश्वराच्या शोधात-आत्मदर्शनाच्या प्रयत्नात. ख्रिश्चन मित्रांनी माझी धर्मजिज्ञासा फार तीव्र करून सोडली, ती काही केल्या शांत होण्यासारखी नव्हती. मी शांत बसायचे म्हटले असते, तरी ख्रिस्ती मित्र मला थोडेच बसू देणार होते,, कारण की डरबनमध्ये मि. स्पेन्सर वॉल्टन हे दक्षिण आफ्रिकेच्या मिशनचे प्रमुख होते. त्यांनी मला हुडकून काढले. त्यांच्या

घरी मी कुटुंबातल्यासारखा बनून गेलो. या परिचयाचे मूळ प्रिटोरियामध्ये झालेल्या भेटीमध्ये होते. मि. वॉल्टनची तऱ्हा काही और होती. त्यांनी मला ख्रिस्ती होण्याचा कधी आग्रह केल्याचे स्मरत नाही. परंतु त्यांनी आपले जीवन माझ्यापुढे धरले, आणि आपली सर्व कार्ये मला पाहू दिली. त्यांची धर्मपत्नी अती नम्र परंतु तेजस्वी बाई होती.

मला या जोडप्याची पद्धती पसंत पडली. आमच्यामध्ये मुळातच असलेले मतभेद आम्हा दोघांनाही कळत होते. हे भेद चर्चा करून काढून टाकता येण्यासारखे नव्हते. जेथे उदारता, सहिष्णुता आणि सत्य ही वास करीत असतात तेथे मतभेदही लाभदायक ठरतात. मला या जोडप्याची नम्रता, उद्योगशीलता आणि कार्यपरायणता हे गुण फार आवडले. त्यामुळे आम्ही वरचेवर भेटत असू.

त्यांच्याशी झालेल्या दाट परिचयामुळे मी जागृत राहिलो. धार्मिक वाचनासाठी मला जशी प्रिटोरियामध्ये फुरसत मिळत असे तशी आता मिळणे अशक्य होते. पण जो काही वेळ मिळे, त्याचा उपयोग मी तसल्या वाचनाच्या कामी करीत असे. माझा धार्मिक पत्रव्यवहार चालू होताच. रायचंदभाई मला मार्गदर्शन करीत असत. एका मित्राने मला नर्मदाशंकरांचे 'धर्मविचार' पुस्तक पाठवले. त्याची प्रस्तावना माझ्या उपयोगी पडली. नर्मदाशंकरांच्या विलासी जीवनासंबंधीच्या गोष्टी मी ऐकल्या होत्या. त्यांच्या जीवनामध्ये झालेल्या फेरफाराचे वर्णन प्रस्तावनेत आले होते, ते मला फार चित्ताकर्षक वाटले व त्यामुळे त्या पुस्तकाबद्दल मला आदर वाटू लागला. मी ते लक्षपूर्वक वाचले. मॅक्स मूलरचे 'हिंदुस्थान काय शिकवतो' हे पुस्तक मी मोठ्या आवडीने वाचले. थिऑसॉफिकल सोसायटीने प्रसिद्ध केलेले उपनिषदांचे भाषांतर वाचले. माझा हिंदुधर्मा बद्दलचा आदर वाढत चालला. त्यांतील खुब्या मला समजू लागल्या. पण म्हणून मला इतर धर्मावद्दल तिरस्कार मात्र वाटला नाही. वॉशिंग्टन आयर्विंगकृत महंमदचरित्र आणि कार्लाईलची महंमदप्रशस्ती वाचली. पैगंबरावद्दल माझी आदरबुद्धी दुणावली. 'जरतुष्ट्रची वचने' नावाचे पुस्तकही वाचले.

अशा तऱ्हेने मी निरनिराळ्या संप्रदायांचे कमीजास्त ज्ञान मिळविले. आत्मनिरीक्षण वाढले. वाचून जे पसंत पडेल ते अमलात आणण्याची सवय दृढ झाली. त्यामुळे हिंदुधर्मग्रंथांमध्ये सुचविलेल्या प्राणायामासंबंधीच्या कित्येक क्रिया पुस्तकावरून समजल्या, तशा करण्यास मी सुरूवात केली. पण मला जमेना. हिंदुस्थानात परत जाईन तेव्हा कोणत्या तरी शिक्षकाच्या देखरेखीखाली त्यांचा अभ्यास करावा असा बेत केला. तो कधी पार पडू शकला नाही.

टॉलस्टॉयच्या पुस्तकांचे वाचन वाढवले. त्याच्या 'गॉस्पेल इन् ब्रीफ' (नव्या कराराचा सारांश) 'व्हॉट टु डू®' (तर मग काय करावे बरे®) वगैरे पुस्तकांचा मनावर फार दृढ परिणाम झाला. माणसाला विश्वप्रेम कोठवर घेऊन जाऊ शकेल हे माझ्या अधिकाधिक लक्षात येऊ लागले.

याच वेळी दुसऱ्या एका ख्रिस्ती कुटुंबाशी माझा संबंध जमला. त्यांच्या इच्छेवरून मी दर रविवारी वेस्लियन देवळात जात असे. बहुतेक दर रविवारी संध्याकाळी जेवायलाही मी त्यांच्याकडे असायचा. वेस्लियन देवळाची माझ्या मनावर बरीचशी छाप पडली नाही. तेथे होणारी प्रवचने मला नीरस वाटत. प्रेक्षकांमध्ये मला भक्तिभाव दिसून आला नाही. हे अकरा वाजताचे मंडळ मला भक्तजनांचेसे दिसले नाही, तर काही अंशी करमणुकीसाठी आणि काही अंशी रिवाज आहे म्हणून आलेल्या संसारी जीवांचेच दिसले. कधी कधी या सभेमध्ये इच्छा नसताही मला डुलक्या येत. मला लाज वाटे, पण माझ्या आसपासच्या एखाद्या इसमालाही डुलक्या घेताना पाहिले म्हणजे माझी लाज हलकी होई. माझी ही स्थिती मला आवडली नाही. शेवटी मी त्या देवळात जाण्याचे सोडून दिले.

ज्या कुटुंबाकडे मी दर रविवारी जात असे, त्याच्याकडून मला रजाच मिळाली म्हटले तरी चालेल. घरधनीण भली, भोळी, पण संकुचित मनाची होती. तिच्याबरोबर दर वेळी कसली तरी धर्मचर्चा चालेच. त्यावेळी मी घरी 'लाइट ऑफ एशिया' वाचीत होतो. आम्ही येशू आणि बुद्ध यांच्या जीवनाची तुलना करू लागलो.

"गौतमाची दयाबुद्धी पाहा ना,, ती मनुष्यजातीपलीकडे जाऊन इतर प्राण्यांपर्यंत पोचली होती. त्याच्या खांद्यावर खेळणाऱ्या कोकराचे चित्र डोळयांसमोर उभे राहिले म्हणजे तुमचे हृदय प्रेमाने भरून येत नाही® प्राणिमात्रावद्दलचे हे प्रेम मला येशूच्या चरित्रात कोठे आढळत नाही."

बाईला वाईट वाटले. माझ्या ते लक्षात येताच मी तो विषय पुढे चालविला नाही. आम्ही जेवणाच्या खोलीत गेलो. त्यांचा पाच एक वर्षाचा हसतमुख मुलगाही आमच्यावरोबर होता. मला मुले भेटली म्हणजे आणखी काय पाहिजे® त्याच्याबरोबर माझी दोस्ती जमलेली होतीच. मी त्याच्या ताटात असलेल्या मांसाच्या तुकडयाची थट्टा केली आणि माझ्या वशीत शोभून राहिलेल्या सफरचंदाची स्तुती केली. निष्कपट मूल ते, त्याचे मन वळले; तोही सफरचंदाच्या स्तुतीत सामील झाला.

पण आईचे काय®माझे बोलणे बिचारीच्या मनाला लागले,,

मी सावधगिरी केली. गप्प बसलो. भाषणाचा विषय बदलला.

पुढच्या आठवडयाला मी सावधपणेच त्यांच्याकडे गेलो खरा, परंतु मला धास्ती वाटतच होती. आपण होऊन त्यांच्याकडे जाणे बंद करावे, हे मला सुचले नाही. ठीकही वाटले नाही. भल्या बाईनेच माझी अडचण दूर केली. ती म्हणाली, मि. गांधी, तुम्ही वाईट वाटून घेऊ नका. पण मला तुम्हाला सांगितले पाहिजे की, तुमच्या संगतीचा माझ्या मुलावर वाईट परिणाम होऊ लागला आहे. आता तो रोज मांस खायला आढेवेढे घेतो आणि त्या दिवसाच्या तुमच्या चर्चेची आठवण देऊन फळे मागू लागतो. मला हे परवडायचे नाही.माझ्या मुलाने मांस सोडले, तर तो आजारी नाही पडला तरी अशक्त खास बनेल. ते मी कसे सहन करावे® तुमची चर्चा आम्हा मोठया माणसांशी केलेली शोभेल. मुलावर तिचा अनिष्ट परिणामच होणार.

"मिसेस --, मला वाईट वाटते. आईच्या नात्याने तुम्हाला वाटणारी चिंता मी समजू शकतो. मलाही मुले आहेतच. या आपत्तीतून तोड काढणे सोपे आहे. माझ्या बोलण्याचा होईल त्यापेक्षा मी काय खातो न खातो, ते पाहून मुलावर फारच अधिक परिणाम होणार म्हणून उत्तम मार्ग म्हणजे मी यापुढे रविवारी तुमच्याकडे येऊ नये. त्यामुळे आपल्या स्नेहात फरक पडण्याचे काहीच कारण नाही."

बाई आनंदित होऊन म्हणाली, "तुमचे आभार मानते."

२३. गृहव्यवस्था

मुंबईत आणि विलायतेत मी बिऱ्हाड थाटले होते, त्यात आणि नाताळातील घरच्या व्यवस्थेत फरक होता. नाताळात पुष्कळसा खर्च निव्वळ प्रतिष्ठेसाठी चालविला होता. नाताळात हिंदी बॅरिस्टर व हिंदी लोकांचा प्रतिनिधी या नात्याने मला चांगल्या थाटात राहिले पाहिजे अशी माझी समजूत होती. म्हणून श्रीमंत वस्तीमध्ये चांगलेसे घर घेतले होते. घरात सामानसुमानाची मांडणीही सुरेख केली होती. अन्न साधेच असे, पण इंग्रज मित्रांना जेवायला बोलवायचे असे, त्याचप्रमाणे हिंदी मित्रांनाही बोलवीत असे; त्यामुळे तिकडूनही खर्च बराच येई.

नोकराची अडचण सगळीकडेच असते. कोणाला नोकर म्हणून ठेवण्याचे मला कधीच जुळलेलेच नाही.

माझ्यावरोवर एक सोवती राहात असे. एक आचारी ठेवला होता, तो कुटुंवातलाच वनला. ऑफिसात जे कारकून ठेवले होते, त्यापैकी शक्य तेवढ्यांना घरीच ठेवीत असे.

हा प्रयोग यशस्वी झाला अशी माझी समजूत आहे; पण त्यातून मला जगाचे कडू अनुभवही मिळाले.

माझा तो सोवती फार हुशार आणि माझ्या समजुतीने भरवशाला जागणारा होता. पण मला त्याची पारख झाली नाही. ऑफिसातील एका कारकुनाला मी घरी ठेवले होते. या सोवत्याला त्याचा हेवा वाटला. त्याने असे जाळे रचले, की त्यामुळे त्या कारकुनाविषयी मी संशय घ्यावा. कारकून फार स्वतंत्र वाण्याचे गृहस्थ होते. त्यांनी घर आणि ऑफिस दोहोवरही लाथ मारली. मला वाईट वाटले. त्यांच्यावर अन्याय झाला असला तर®हा विचार मला जाचत राहिला.

इतक्यात मी जो आचारी ठेवला होता, त्याला काही कारणाने दुसरीकडे जावे लागले. मी त्याला मित्राच्या शुश्रुषेसाठी ठेवले होते. त्यामुळे त्याच्याऐवजी दुसरा आचारी आणावा लागला. हा मनुष्य पक्का पाताळयंत्री होता असे मला मागून कळले. जणू काय मला तसल्याच माणसाची जरूर असावी त्याप्रमाणे त्याचा मला उपयोग झाला.

या आचाऱ्याला ठेवून दोनतीन दिवस झाले असतील नसतील, तेवढ्यात त्याला माझ्या घरात माझ्या नकळत चाललेल्या कृष्णकृत्यांचा सुगावा लागला, आणि त्याने मला सूचना देण्याचा निश्चय केला. मी भावार्थी आणि साधारण मानाने चांगला मनुष्य आहे, अशी माझ्याबद्दलची समजूत लोकांमध्ये पसरली होती. त्यामुळे या आचाऱ्याला माझ्याच घरात चाललेली ती घाण भयानक वाटली.

मी ऑफिसातून दुपारच्या जेवणासाठी एक वाजता घरी जात असे. बारा वाजण्याचा सुमार होता, इतक्यात आचारी धापा टाकीत आला आणि मला म्हणाला, "तुम्हाला काही पाहायचे असेल तर असेच्या असे घरी चला."

मी म्हटले, "याचा अर्थ काय® काय काम आहे ते सांगशील की नाही® यावेळी मी घरी येऊन पाहायचे काय असणार®'

"नाही आला तर पश्चाताप पावाल. तुम्हाला याहून जास्त सांगत नाही," आचारी म्हणाला.

त्याच्या दृढतेचा माझ्यावर परिणाम झाला. कारकुनाला वरोवर घेऊन मी घरी गेलो. आचारी पुढे चालला.

घरी पोचताच तो मला माडीवर घेऊन गेला. ज्या खोलीत तो सोवती राहात असे, तिच्याकडे बोट दाखवून म्हणाला, "ही खोली उघडून पाहा."

आता माझ्या डोक्यात प्रकाश पडला. मी खोलीचा दरवाजा ठोकला. जबाब कसला मिळणार® मी पुनः खूप जोराने दरवाजा ठोकला. भिंतसुद्धा हादरली, तेव्हा कोठे दरवाजा उघडला. आत पाहतो, तर एक बदफैली बाई! मी तिला म्हटले, "बाई, तू येथून निघून जा. पुनः कधी या घरात पाऊल टाकू नकोस." सोबत्याला म्हटले, "आजपासून तुझा माझा संबंध तुटला. मी सपशेल फसलो, आणि मूर्खपणा केला. माझ्या विश्वासाची ही योग्य फेड नव्हे."

सोबत्याचे विनसले. माझे सर्व चवाठ्यावर आणण्याची मला धमकी देऊ लागला.

"माझ्यापाशी गुप्त व्यवहार काही एक नाही. मी जे काही केले असेल ते तुम्ही खुशाल जाहीर करा. पण तुमचा माझा संबंध मात्र तुटला."

सोवती अधिकच संतापला. मी खाली उभ्या असलेल्या कारकुनाला म्हटले, "तुम्ही जा, पोलीस सुपरिंटेंडंटला माझा सलाम सांगा आणि कळवा, माझ्या एका जोडीदाराने मला दगा दिला आहे. त्याला मी आपल्या घरात ठेवू इच्छीत नाही, तरी तो निघून जात नाही. मेहेरबानी करून मला मदत पाठवा."

गुन्हेगारामध्ये धमक कोठून असणार® मी एवढे म्हणताच तो सोवती नरम आला. त्याने माफी मागितली. सुपरिंटेंडंटकडे मनुष्य न पाठविण्याबद्दल गयावया करू लागला, आणि लगेच घर सोडून जाण्याचे कबूल केले. गेलाही.

या घटनेमुळे माझ्या आयुष्याची चांगली झडती झाली. त्या इसमाची सोबत किती अनिष्ट होती, आणि त्याने मला कसे भारले होते ते माझ्या आताच स्पष्टपणे लक्षात आले. या सोबत्याला ठेवण्यामध्ये मी चांगले करण्यासाठी वाईट साधन चालू दिले होते; कारिंटाच्या वेलाला काकडया धरतील अशी मी आशा केली होती. सोबत्याची चालचलणूक चांगली नव्हती, तरी पण तो माझ्याशी इमानाने वागेल अशी माझी समजूत होती. त्याला सुधारायला पाहात असता मीच जवळजवळ माखला गेलो. माझ्या हितचिंतकांचा सल्ला मी मनावर घेतला नाही. मोहामुळे मी आंधळा झालो.

या अनपेक्षित बनावाने जर माझे डोळे उघडले नसते, मला खरा प्रकार समजला नसता, तर संभव आहे की, जे स्वार्पण मी करू शकलो, ते कधीही करू शकलो नसतो. माझी सेवा शेवटपर्यंत अपूर्ण राहिली असती. कारण की, त्या सोबत्याने माझ्या प्रगतीला आडकाठी आणली असती. मला माझा बराचसा

वेळ त्याच्याकडे द्यावा लागला असता. मला अंधारात ठेवून माझ्या मनात भलभलतेच भरवून देण्याचे कसब त्याच्या अंगी होते.

पण देव तारी त्याला कोण मारी® माझी निष्ठा शुद्ध होती. त्यामुळे माझ्या चुका होत असताही मी निभावून गेलो आणि पहिल्याच अनुभवाने मला सावध केले.

त्या आचाऱ्याला जसे काही देवानेच पाठविले,, त्याला स्वयंपाक करता येत नसे. तो माझ्याकडे चालण्यासारखा नव्हता. पण तो येता ना, तर दुसऱ्या कोणी मला जागे केले नसते. ती बाई प्रथमच माझ्या घरात आली होती असे नाही पण या आचाऱ्याइतकी दुसऱ्या कोणाला हिंमत होईल तर ना,, सोबत्यावर माझा परिपूर्ण विश्वास असल्याचे सर्वांना माहीत होते.

एवढा उपकार करून आचाऱ्याने त्याच दिवशी, नव्हे त्याच क्षणी निरोप मागितला.

"मला तुमच्या घरी राहून चालायचे नाही. तुम्ही पडलेत भोळे. माझे येथे काम नाही."

मी आग्रह केला नाही.

त्या कारकुनावर संशय उपस्थित करणारा हा सोबतीच होता, हे मला या वेळीच समजले. त्याला झालेल्या अन्यायाचे निराकरण करण्याचा मी खूप प्रयत्न केला. परंतु शेवटपर्यंत मी त्याचे पूर्ण समाधान करू शकलो नाही; ही गोष्ट मला नेहमीच दुःख देत राहिली. फुटलेले भांडे कितीही मजबूत सांधले, तरी ते सांधलेलेच; अखंड काही केल्या व्हायचे नाही.

२४. स्वदेशी परत आलो

आता मला दक्षिण आफ्रिकेत येऊन तीन वर्षे होऊन गेली होती. मी लोकांना ओळखू लागलो होतो, लोक मला ओळखू लागले होते. १८९६ साली सहा महिने घरी जाण्याची मी परवानगी मागितली. मला दक्षिण आफ्रिकेत बराच काळपर्यंत राहावे लागणार हे मला दिसत होते. माझी वकिली चांगली चालली होती असे म्हणायला हरकत नाही. सार्वजनिक कार्यासाठी लोकांना माझी जरूर वाटत होती, मलाही वाटत होती. म्हणून मी दक्षिण आफ्रिकेमध्ये सहकुटुंब राहण्याचा विचार केला आणि त्यासाठी स्वदेशी जाऊन येणे मला योग्य वाटले. शिवाय हिंदुस्थानात गेलो, तर तेथे काही सार्वजनिक कामही करता

येईल असे वाटले. हिंदुस्थानात लोकमत जागृत करून या प्रश्नाकडे अधिक लक्ष वेधून घेता येईल अशी समजूत होती. तीन पौंडाचा कर म्हणजे वाहती जखम होती. तो रद्द होईपर्यंत गप्प बसणे शक्य नव्हते.

पण मी स्वदेशी गेलो, तर कॉंग्रेसचे आणि शिक्षणसंस्थेचे काम कोण संभाळणार® दोन सहकाऱ्यांवर दृष्टी गेली. आदमजी मियाखान आणि पारशी रूस्तमजी. व्यापारी वर्गातून पुष्कळ कार्यकर्ते निघाले होते, पण कार्यवाहाचे काम करू शकतील असे नियमित काम करणारे आणि दक्षिण आफ्रिकेत जन्मलेल्या हिंदी लोकांची मनेही आकर्षू शकतील असे हे दोघेच पहिल्या श्रेणीत घालण्यासारखे होते. कार्यवाहाला सामान्य इंग्रजी ज्ञानाची जरूर होतीच. या दोघांपैकी मरहूम आदमजी मियाखान यांस कार्यवाहाचे काम देण्याची मी कॉंग्रेसला शिफारस केली आणि ती मान्य झाली. अनुभवाने ही निवड फार उत्तम ठरली. कळकळ, उदारता, गोड स्वभाव व विवेक यांमुळे शेठ आदमजी मियाखाननी सर्वांना संतोष दिला; व सर्वांना विश्वास आला, की कार्यवाहाचे काम करण्यासाठी वकील-बॅरिस्टरची किंवा पुष्कळसे इंग्रजी शिकलेल्या पदवीधराची जरूर आहे असे नाही.

१८९६ सालच्या मध्याच्या सुमाराला मी स्वदेशी येण्यासाठी पोंगोला आगबोटीने निघालो. ही बोट कलकत्त्याला जाणार होती.

बोटीवर उतारू खूप होते. दोन इंग्रज अमलदार होते, त्यांची माझी सोबत जमली. त्यापैकी एकाबरोबर मी रोज तासभर बुद्धिबळे खेळत असे. बोटीवरील डॉक्टराने मला एक तामीळ शिक्षक नावाचे पुस्तक दिले. त्याचा मी अभ्यास सुरू केला.

नाताळात माझ्या लक्षात आले होते, की मुसलमानांशी जास्त निकट संबंध जोडण्यासाठी मला ऊर्दू शिकले पाहिजे, आणि मद्रासी लोकांबरोबर तसाच संबंध जोडण्यासाठी तामीळ शिकले पाहिजे.

ऊर्दूसाठी इंग्रज मित्राच्या मागणीवरून मी डेकच्या उतारूंमधून एक चांगला मुनशी शोधून काढला, आणि आमचा अभ्यास जोरात सुरू झाला. इंग्रज अमलदाराची स्मरणशक्ती माझ्यापेक्षा वरच्या दर्जाची होती. ऊर्दू अक्षरे ओळखताना मला पंचाईत पडे, पण त्याने एकदा शब्द पाहिला की पुनः विसरायचा नाही. मी जास्त मेहनत घेऊन पाहिली तरी मला त्याच्या जोडीला येता येईना.

तामीळचा अभ्यासही ठीक चालला. त्यात कोणाची मदत मिळण्यासारखी नव्हती. पुस्तकही अशा तऱ्हेने लिहिलेले होते की, मदतीची विशेष जरूर पडू नये.

मला उमेद वाटत होती, की हा आरंभलेला अभ्यास देशी पोचल्यानंतरही मी चालू ठेवू शकेन. पण ते जमले नाही. १८९३ नंतरचे माझे वाचन व माझा अभ्यास ही मुख्यत्वेकरून तुरूंगातच झाली. या दोन्ही भाषांचे अध्ययन मी पुढे चालविले खरे पण ते सर्व तुरूंगाताच. तामीळचे दक्षिण आफ्रिकेतील तुरूंगात आणि ऊर्दूचे येरवडयाला. पण तामीळ बोलता कधीच आले नाही. वाचायला नीट येऊ लागले होते, त्यावर सवय नसल्यामुळे गंज चढत आहे. न्यून मला अद्याप सलत आहे. दक्षिण आफ्रिकेतील मद्रासी लोकांकडून मी प्रेमरसाचा येथेच्छ आस्वाद घेतला आहे. त्यांचे स्मरण मला प्रतिक्षणी होते. त्यांची श्रध्दा, त्यांचा उद्योग, त्यांच्यापैकी अनेकांचा निःस्वार्थ त्याग हे सर्व, कोणी तामीळ, तेलगू माझ्या दृष्टीला पडला की आठवल्याशिवाय राहात नाही. आणि ते सर्व जवळजवळ निरक्षर होते. जसे पुरूष तशा स्त्रियाही होत्या. दक्षिण आफ्रिकेतील लढा निरक्षर लोकांचाच होता; त्यांतील लढवय्येही निरक्षरच होते. तो लढा गरीबांचा होता आणि गरीबच त्यामध्ये झगडले.

या भल्या भोळया हिंदी लोकांचे चित्त हरण करण्याच्या कामी मला भाषेचा अडथळा कधीच आला नाही. त्यांना मोडकीतोडकी हिंदुस्थानी समजे, जेमतेम इंग्रजी समजे, तेवढयावरून आमचे गाडे चालत असे. पण मी या प्रेमाचा मोबदला म्हणून तामीळ, तेलगू शिकू इच्छीत होतो. तामीळ थोडेबहूत शिकलो. तेलगु शिकण्याचा प्रयत्न हिंदुस्थानात असताना केला, पण मुळाक्षरे पाहण्यापलीकडे मजल गेलीच नाही.

मी तामीळ, तेलगू हस्तगत केले नाही. यापुढे करणे दुरापास्तच. म्हणून हे द्रवीडभाषी लोक हिंदुस्थानी शिकतील अशी मी आशा करीत आहे. दक्षिण आफ्रिकेतील द्रवीड 'मद्रासी' तर थोडेथोडे हिंदी बोलतातच. अडचण येते ती इंग्रजी शिकलेल्यांशीच. जणू काय इंग्रजीचे ज्ञान हा आमच्या देशी भाषा शिकण्याच्या मार्गातील एक अडथळाच आहे.

पण हे विषयांतर झाले. आपल्याला प्रवास पुरा करावयाचा आहे.

अजून पोंगोला बोटीच्या कप्तानाची ओळख करून द्यायची राहिली आहे. आमची मैत्री जमली. हा भला कप्तान प्लीमथ ब्रदरनच्या संप्रदायापैकी होता. त्यामुळे नौकानयनविद्येपेक्षा अध्यात्मविद्येच्याच गोष्टी आमच्यामध्ये अधिक होत. त्याने नीती आणि धर्मश्रद्धा यांच्यामध्ये भेद केला. त्याच्या मते बायबलचा अभ्यास म्हणजे पोरखेळ होता. बायबल सोपे आहे हीच तर त्याची खुबी. स्त्रीपुरूषांनी, मुलांनी, कोणीही येशूवर आणि त्याच्या बलिदानावर विश्वास ठेवला

की त्यांची पापे धुऊन जातात. या प्लीमथ ब्रदरनला पाहून मला प्रिटोरियातील ब्रदरनच्या परिचयाची आठवण झाली. ज्यात नीतीला जपावे लागते तो धर्म त्याला कुचकामाचा वाटे. ही मैत्री व ही आध्यात्मिक चर्चा मूळ माझ्या अन्नाहारावरून सुरू झाली. मी मांस का खाऊ नये®गोमांस खाण्यात दोष कोणता®पशुपक्ष्यांनाही ईश्वराने झाडपाल्याप्रमाणे मनुष्याच्या सुखसोयीसाठी व आहारासाठीच निर्माण केले नाही का® असल्या त्याच्या प्रश्नांवरून आध्यात्मिक चर्चा उपस्थित झाल्याशिवाय राहीच ना.

आम्ही एकमेकांची समजूत पाडू शकलो नाही. माझा स्वतःचा विचार अधिकच दृढ झाला, की धर्म आणि नीती ही एकाच वस्तूची दोन नावे आहेत. कप्तानालाही स्वतःच्या मताच्या सत्यतेबद्दल बिलकुल शंका नव्हती.

चोवीस दिवसांच्या शेवटी हा सुखाचा प्रवास पुरा झाला, आणि हुगळीचे सौंदर्य पाहत पाहत मी कलकत्त्याला उतरलो. मी त्याच दिवशी मुंबईचे तिकीट काढले.

२५. हिंदुस्थानात

कलकत्त्याहून मुंबईला जाताना वाटेत प्रयाग लागले. तेथे गाडी ४५ मिनिटे थांवत होती. तेवढया वेळात मी शहरात फेरी मारून येण्याचा विचार केला. मला केमिस्टाकडून औषधही घ्यायचे होते. केमिस्ट डोळे चोळीतच बाहेर आला. औषध देई पर्यंत त्याने खूप वेळ घेतला. मी स्टेशनावर पोचतो तोच गाडी चालू झालेली दिसली. भल्या स्टेशनमास्तराने गाडी मिनिटभर थांबवून धरली, पण मी येत नाहीसे पाहून माझे सामान उतरून घेण्याची त्याने खबरदारी घेतली.

मी केलनरच्या हॉटेलात उतरलो, आणि तेथूनच माझ्या कामाला सुरूवात करण्याचे ठरविले. येथील 'पायोनियर' पत्राची कीर्ती मी ऐकिली होती. ते राष्ट्रीय आकांक्षांना विरोध करीत असल्याचेही मला माहीत होते. त्यावेळी धाकटे मि. चेझनी संपादक असल्याचे मला स्मरत आहे. मला सर्व पक्षांच्या गाठी घेऊन प्रत्येकाची मदत मिळवायची होती. म्हणून मी मि. चेझनींना भेटीसाठी चिठी लिहिली, गाडी चुकल्याचे लिहिले आणि दुसऱ्याच दिवशी मला प्रयाग सोडून जायचे आहे असे कळविले. उत्तरी त्यांनी मला लगेच भेटण्यास सांगितले. मला बरे वाटले. त्यांनी माझे म्हणणे लक्षपूर्वक ऐकून घेतले. मी

काही लेख वगैरे लिहिले, तर आपण त्यांचे लगेच समालोचन करू असे सांगितले; व आणखी म्हणाले, "पण तुमच्या सगळयाच मागण्या मला मान्य होतील असे सांगवत नाही. वसाहतीचा दृष्टीबिंदूही आम्हाला समजून घेतला पाहिजे व हिशेबात घेतला पाहिजे."

मी उत्तर दिले, "तुम्ही या प्रश्नाचा अभ्यास करावा व त्याची चर्चा करावी एवढे मला पुरे आहे. शुद्ध न्यायापलीकडे मी काहीही मागत नाही किंवा इच्छीत नाही." बाकीचा दिवस प्रयागच्या भव्य त्रिवेणी संगमाच्या दर्शनामध्ये आणि पुढील कामाचा विचार करण्यामध्ये घालविला.

या अनपेक्षित मुलाखतीने माझ्यावर नाताळात झालेल्या हल्ल्याचे बीज पेरले गेले.

मुंबईला न थांबता मी राजकोटला गेलो आणि एक पुस्तिका लिहिण्याची तयारी केली. पुस्तिका लिहून छापून काढण्यात सुमारे एक महिना गेला. पुस्तिकेला हिरवे वेष्टण घातलेले होते. त्यावरून पुढे तिची 'हिरवी पुस्तिका' या नावाने प्रसिद्ध झाली. त्यात मी दक्षिण आफ्रिकेतील हिंदी लोकांच्या स्थितीचे चित्र इरादापूर्वक सौम्य रेखाटले होते. नाताळातील दोन चोपडयांमध्ये, ज्यांचा मी पूर्वी उल्लेख केलेलाच आहे, मी जी भाषा वापरली होती त्याहून यामध्ये नेमस्त भाषा वापरली. कारण की, मला माहीत होते की, लहान दुःखही दुरून पाहिले असतां भयंकर वाटते.

हिरव्या पुस्तिकेच्या दहा हजार प्रती छापविल्या, व त्या सबंध हिंदुस्थानभर वर्तमानपत्रांना आणि सर्व पक्षांच्या प्रसिद्ध लोकांना पाठविल्या. पायोनियरमध्ये त्याच्यावर सर्वात आधी लेख प्रसिद्ध झाला. त्याचा सारांश विलायतेला गेला, आणि त्या सारांशाचा सारांश पुनः रॉयटरमार्फत नाताळला गेला. ही तार अवघी तीन ओळींची होती. तीत नाताळात हिंदी लोकांना कशा तऱ्हेने वागविण्यात येते याचे जे चित्र मी रेखाटले होते, त्याची लहान आवृत्ती होती. ती माझ्या शब्दांत नव्हती. तिचा परिणाम काय झाला ते पुढे पाहू. हळूहळू सर्व प्रमुख वर्तमानपत्रांमध्ये या प्रश्नाची सविस्तर चर्चा झाली.

ही पुस्तिका टपालात टाकण्यासाठी कागद वगैरे गुंडाळून तयार करण्याचे काम त्रासाचे होते; ते पैसे देऊन करून घ्यावे, तर फार खर्च आला असता. मी एक सोपी युक्ती शोधून काढली. आळीतील सर्व मुलांना एकत्र केले आणि त्यांच्यापैकी जेवढयांना आपल्या सकाळच्या वेळेपैकी दोन-तीन तास देता येण्यासारखे असतील त्यांनी ते द्यावे, अशी त्यांच्यापाशी मागणी केली. मुलांनी खुषीने

एवढे काम करण्याचे मान्य केले. माझ्याकडून मी त्यांना माझ्याकडे जमणारी वापरलेली पोष्टाची तिकिटे आणि आशीर्वाद देण्याचे कबूल केले. मुलांनी हसतखेळत माझे काम पुरे करून दिले. लहान मुलांनाही अशा तऱ्हेने स्वयंसेवक बनविण्याचा हा माझा पहिला प्रयोग होता. या मुलांपैकी दोघेजण आजही माझ्याबरोबर काम करीत आहेत.

याच सुमाराला मुंबईत पहिल्या प्रथम प्लेग सुरू झाला. चोहीकडे लोक घाबरे झाले. राजकोटमध्येही प्लेग फैलावण्याची भीती होती. मला वाटले की आपण आरोग्यखात्यामध्ये काम करू शकू. मी माझी सेवा संस्थानाला देऊ केली. संस्थानाने कमिटी नेमली, व तिच्यामध्ये मलाही नेमले. शौचकुपांच्या स्वच्छतेवर मी विशेष जोर दिला, व कमिटीने गल्लोगल्ली जाऊन शौचकूप तपासण्याचा निश्चय केला. गरीब रहिवाश्यांनी आपापले शौचकूप तपासू देण्याला मुळीच आढेवेढे घेतले नाहीत; एवढेच नव्हे तर त्यांना सुचविल्याप्रमाणे त्यांनी सुधारणाही केल्या. पण, जेव्हा आम्ही प्रतिष्ठित वर्गाची घरे तपासायला निघालो, तेव्हा कित्येक ठिकाणी तर आम्हाला शौचकूप पाहण्याचीही परवानगी मिळेना, मग सुधारण्याची गोष्ट तर दूरच राहिली. आम्हाला सर्व सामान्य अनुभव असा आला, की धनिक वर्गाचे शौचकूप अधिक घाणेरडे असत. त्यात अंधार, दुर्गंधी आणि अमर्याद घाण असायची. पाय ठेवण्याच्या जागी किडे वळवळत असायचे. जिवंतपणी रोज नरकवास भोगण्याप्रमाणे हे होते. आम्ही सुचवलेल्या सुधारणा साध्या होत्या. मळ जमिनीवर पडू देण्याऐवजी कुंडीत पडेलसे करावे; पाणीही जमिनीत जिरू देण्याऐवजी कुंडीत जाईलसे करावे; बैठक आणि भंगी येण्याची जागा यांच्यामध्ये जी भिंत ठेवण्यात येत असे ती काढून टाकावी, म्हणजे भंगी सर्व भाग बरोबर स्वच्छ करू शकेल, आणि शौचकुपांचा आकारही काहीसा मोठा होऊन त्यात हवा आणि उजेड खेळू शकेल. बडया लोकांनी या सुधारणा करण्याच्या बाबतीत पुष्कळ अडथळे आणले; आणि शेवटी पुरा अमल केला नाहीच.

कमिटीचा महारवाडयातही जायचे होतेच. कमिटीच्या सभासदांपैकी फक्त एकच इसम माझ्याबरोबर तिकडे यायला तयार झाला. तेथे जायचे, आणि तेही शौचकूप तपासायला,, पण मला महारवाडा पाहून सानंदाश्चर्य वाटले. महारवाडयात मी ह्या जन्मांत प्रथमच गेलो होतो. महार बंधुभगिनींनाही आम्हाला पाहून आश्चर्य वाटले. "तुमचे शौचकूप तपासायचे आहेत," म्हणून मी सांगितले. ते म्हणाले,

"आमच्याकडे शौचकूप कोठून आले आहेत® आमचे शौचकूप जंगलात. शौचकूप तुम्हा बडया लोकांसाठी."

"तर मग आम्हाला तुमची घरे पाहू द्याल®'

"या ना, भाईसाहेब,, तुमच्या मर्जीला येईल तेथे चला. आमची घरे असलीच."

मी आत गेलो आणि घराची त्याचप्रमाणे अंगणाची सफाई पाहून खूष होऊन गेलो. घरात सर्व भाग नीट सारवलेले दिसले. अंगण झाडलेले, आणि जी थोडीशी भांडी होती ती साफ आणि चकचकीत होती. त्यांच्याकडे आजाराचे भय नव्हते.

एका शौचकूपाचा विशेष उल्लेख केल्याशिवाय राहावत नाही. प्रत्येक घराला मोरी असायचीच. त्यात पाणी सांडीत आणि लघुशंकाही होत असे. त्यामुळे दुर्गंधी नाही अशी खोली सापडणे विरळा. पण एका घरात तर निजायच्या खोलीत मोरी आणि पायखाना दोन्ही आढळली; आणि ती सर्व घाण नळीतून खाली पडत असे. या खोलीत उभे राहावत नव्हते. त्यांत घरधनी कसे झोपत याचा वाचकांनी विचार करावा.

कमिटीने हवेलींनाही भेट दिली. हवेलींच्या व्यवस्थापकाचा गांधीकुटुंबाशी स्नेहसंबंध होता. त्याने हवेली पाहू देण्याचे आणि शक्य त्या सुधारणा करण्याचे कबूल केले. त्याने स्वतः तो भाग कधीच पाहिला नव्हता. हवेलीतले खरकटे आणि पत्रावळी मागच्या बाजूला भिंतीवरून फेकून देण्यात येत; आणि तो भाग कावळे आणि घारी यांचे निवासस्थान होऊन राहिला होता. पायखाने तर गलिच्छ होतेच. व्यवस्थापकाने कितीशी सुधारणा केली ते मला पाहायला मिळाले नाही. हवेलीतील घाण पाहून वाईट तर वाटलेच. ज्या हवेलीला आपण पवित्र स्थान मानतो तिच्यात तरी आरोग्याच्या नियमांचे कसून पालन व्हावे अशी आशा बाळगणे अयोग्य होणार नाही. स्मृतिकारांनी अंतर्बाह्य शुचितेवर खूप जोर दिलेला आहे, ही गोष्ट त्या वेळीही माझ्या माहितीत होती.

२६. राजनिष्ठा आणि शुश्रूषा

शुद्ध राजनिष्ठा मला स्वतःच्या ठायी जितकी आढळली तितकी इतरांचे ठिकाणी क्वचितच दिसून आली आहे. या राजनिष्ठेच्या मुळाशी सत्याबद्दलचे माझे स्वाभाविक प्रेम होते अशी माझी समजूत आहे. राजनिष्ठेचे किंवा दुस-या कोणत्याही गोष्टीचे प्रदर्शन माझ्याकडून कधीच घडलेले नाही. नाताळात मी कोणत्याही सभेला गेलो तरी तेथे 'गॉड सेव्ह द किंग' (ईश्वर राजाचे रक्षण करो≪ हे पद गायिले जायचेच. मला वाटले मीही ते म्हटले पाहिजे. ब्रिटीश राजवटीमध्ये मला त्या वेळीही दोष दिसत होते, तरी पण एकंदरीत ती राजवट मला चांगली वाटे. ब्रिटिश अमल व ब्रिटिश अमलदार यांचे धोरण एकंदरीत प्रजेला हितकारक आहे असे मला त्यावेळी वाटत असे.

दक्षिण आफ्रिकेमध्ये याच्या उलट धोरण दिसत होते; वर्णद्वेष दिसत होता. या गोष्टी तात्पुरत्या व स्थानिक आहेत असे मला वाटे. त्यामुळे राजनिष्ठेच्या बाबतीत मी इंग्रजांनाही मागे टाकू पाहात असे. इंग्रजांचे राष्ट्रगीत 'गॉड सेव्ह द किंग' ची चाल मी आस्थापूर्वक शिकून घेतली. ते सभांमध्ये गात त्या वेळी त्यामध्ये मी आपला सूर मिळवीत असे; आणि पुढे पुढे केल्याशिवाय राजनिष्ठा व्यक्त करण्याचे जे जे प्रसंग येत, त्यांमध्ये मी भाग घेत असे.

उभ्या जन्मात मी या राजनिष्ठेचा कधी व्यापार केला नाही. स्वतःचा खाजगी स्वार्थ साधण्याचा विचारही कधी माझ्या मनाला शिवला नाही. राजनिष्ठा हे एक ऋण आहे, असे समजून मी ते नेहमी फेडीत आलो आहे.

मी हिंदुस्थानात आलो, तेव्हा राणीच्या डायमंड ज्युबिलीची तयारी सुरू झाली होती. राजकोटमध्येही एक समिती नेमण्यात आली. मला तिचा सभासद होण्याबद्दल निमंत्रण आले. मी ते मान्य केले. मला त्यामध्ये दंभाचा वास आला. फक्त देखाव्यासाठीच पुष्कळ चाललेले दिसले. हे पाहून मला वाईट वाटले. समितीमध्ये राहावे की नाही याचाही मला प्रश्न पडला. शेवटी माझ्या वाटयाचे काम करून संतोष मानण्याचा मी निश्चय केला.

वृक्षारोपण करणे हा कार्यक्रमातील एक भाग होता. हा तर मला दंभ वाटला. वृक्षारोपण करण्यामध्ये साहेब लोकांना खूष करण्यापलीकडे हेतू नव्हता. मी लोकांच्या मनांवर ठसविण्याचा प्रयत्न केला, की वृक्षारोपण केलेच पाहिजे

अशी काही सक्ती नाही; ती एक सूचना म्हणून आहे. झाडे लावायची तर मनापासून लावावी, नाही तर मुळीच लावू नयेत. मला साधारण आठवते, की मी असे म्हणताच माझे बोलणे हसण्यावारी नेत. मी माझ्या वाटयाचे झाड काळजीपूर्वक लावले; खतपाणी घालून त्याची जोपासनाही केली; एवढे मला आठवते.

'गॉड सेव्ह द किंग' मी घरातील मुलांनाही शिकवीत असे. मी ते ट्रेनिंग कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांनाही शिकविल्याचे मला स्मरते. पण ते याच प्रसंगी की, सातव्या एडवर्ड बादशहाच्या राज्यारोहणप्रसंगी, ते बरोबर आठवत नाही. पुढे हे पद गाण्यात मला हरकत वाटू लागली. अहिंसेसंबंधीचे माझे विचार जसजसे बळावत गेले तसतसा मी स्वतःचे विचार व वाणी यांबद्दल अधिकाधिक जपू लागलो. या पदाच्या दोन ओळी असाही आहेत ः

'त्याच्या शत्रूंचा नाश कर.
त्यांची कारस्थाने लटकी पाड.'

ह्या ओळी गाणे अयोग्य वाटले. माझे मित्र डॉ. बूथ यांच्यापाशी याबद्दल बोललो. त्यांनीही कबूल केले, की हे गाणे अहिंसक माणसाला शोभणार नाही. ज्यांना शत्रू म्हटले ते घातकीच असतील असे कसे म्हणावे® आपल्याला जे शत्रू वाटतात, त्यांचा पक्ष चुकीचाच असला पाहिजे, अशी खात्री कोणी द्यावी® ईश्वरापाशी आपण फक्त न्यायाची मागणी करावी. डॉ. बूथना हे म्हणणे पटले. त्यांनी स्वतःच्या मंडळात गाण्यासाठी निराळे पद रचले. डॉ. बूथचा विशेष परिचय पुढे होईल.

ज्याप्रमाणे राजनिष्ठेचा गुण माझ्यामध्ये स्वाभाविक होता त्याचप्रमाणे शुश्रुषेचा. आजारी माणसांची, मग ती सोयरी असोत किंवा परकी असोत, शुश्रूषा करण्याचा मला षोक होता असे म्हटले तरी चालेल. राजकोटमध्ये माझे दक्षिण आफ्रिकेचे काम चालू असता मध्यंतरी मी मूंबईला जाऊन आलो. मोठमोठया शहरी सभा भरवून लोकमताला विशेष चालना देण्याचा माझा विचार होता. त्यासाठीच मी गेलो होतो. प्रथम न्यायमूर्ती रानडयांना भेटलो. त्यांनी माझे म्हणणे लक्षपूर्वक ऐकले आणि मला फिरोजशहांना भेटण्याचा सल्ला दिला. नंतरच मी जस्टिस बद्रुद्दीन तैय्यबजींना भेटलो. त्यांनीही माझे म्हणणे ऐकून तोच सल्ला दिला. "जस्टिस रानडे किंवा मी तुमचे विशेष मार्गदर्शक होऊ शकत नाही. आमची स्थिती तुम्हाला कळतेच. आम्ही सार्वजनिक कामात भाग घेऊ शकत नाही. आमची सहानुभूती मात्र तुमच्या कार्याला पूर्णपणे आहे. खरे पुढारी तर फिरोजशहाच आहेत."

सर फिरोजशहांना भेटायचे मी ठरविलेच होते; परंतु या दोन वडील मंडळींनी त्यांच्या सल्ल्याप्रमाणे वागण्याबद्दल सांगितल्यावरून सर फिरोजशहांच्या लोकांवरील वजनाची मला विशेष कल्पना आली.

सर फिरोजशहांना भेटलो; त्यांच्याकडून दिपून जाण्याची माझी तयारीच होती. त्यांना देण्यात येणाऱ्या पदव्या ऐकल्याच होत्या. 'मुंबईच्या सिंहाला' 'मुंबईच्या अनभिषिक्त बादशहाला' भेटायला मला जायचे होते. परंतु बादशहाने मला घाबरवले नाही. बाप ज्या प्रेमाचे आपल्या तरूण मुलाला भेटतो त्याच प्रेमाने ते मला भेटले. मला त्यांना त्यांच्या चेंबरमध्ये भेटायचे होते. त्यांच्या सभोंवार त्यांच्या अनुयायांचे मंडळ जमलेले असायचेच. वाच्छा होते, कामा होते. त्यांची माझी ओळख करून दिली. वाच्छांचे नांव मी ऐकलेच होते. त्यांना फिरोजशहांचे उजवे हात समजत. वीरचंद गांधींनी त्यांची आंकडेशास्त्री म्हणून माहिती सांगितली. ते म्हणाले, "गांधी, आपण पुनः एकदा भेटू."

एवढे होईपर्यंत फार तर दोन मिनिटे गेली असतील. त्यानंतर सर फिरोजशहांनी माझे म्हणणे ऐकून घेतले. न्यायमूर्ती रानडे व तैय्यबजी यांना भेटलो होतो, तेही त्यांना सांगितले. "गांधी, तुझ्यासाठी मला जाहीर सभा करावी लागेल. तुला मदत केलीच पाहिजे." मुनशींकडे वळले, आणि त्यांना सभेचा दिवस नक्की करायला सांगितला. दिवस नक्की करून मला रजा दिली. सभेच्या अगोदरच्या दिवशी आपल्याला भेटण्याची आज्ञा केली. माझी भीती निवारली, आणि मी हर्षयुक्त अंतःकरणाने घरी गेलो.

मुंबईतील मुक्कामामध्ये मुंबईत राहणाऱ्या माझ्या मेव्हण्यांना मी भेटायला गेलो. ते आजारी होते. त्यांची स्थिती गरिबीची होती. बहिणीच्याने एकटीने शुश्रूषा होण्यासारखी नव्हती. दुखणे भारी होते. मी त्यांना माझ्याबरोबर राजकोटला चला म्हटले. त्यांना आनंद झाला. बहिणीला व मेव्हण्यांना बरोबर घेऊन मी राजकोटला गेलो. दुखणे वाटले होते त्याहून अधिक विकोपाला गेले. मी त्यांना आपल्याच खोलीत ठेवले. सबंध दिवस मी त्यांच्याजवळ बसत असे. रात्रीचेही जागावे लागे. त्यांची शुश्रूषा करीत असताना मी दक्षिण आफ्रिकेचे कामही करीत असे. मेव्हण्यांना देवाज्ञा झाली. पण अखेरच्या दिवसात मला त्यांची सेवाचाकरी करायला मिळाली, याबद्दल मला फार समाधान वाटले.

शुश्रूषेबद्दलच्या या माझ्या षोकाने पुढे पुढे विशाल स्वरूप धारण केले; येथपर्यंत, की त्यासाठी मी आपला धंदा बाजूला ठेवीत असे; माझ्या

धर्मपत्नीला त्याच कामांत गुंतवीत असे; घरच्या साऱ्या मंडळींनाही गुंतवीत असे. या वृत्तीला मी पोक असेच नांव दिले आहे. कारण की, माझी अशी खात्री झाली आहे की, ह्या सत्कर्मापासून स्वतःला आनंद होत असला तरच त्याचे चीज होते; ओढून ताणून, देखाव्यापुरती, किंवा जनलज्जेस्तव शुश्रूषा केली तर या गोष्टीखाली मनुष्य दडपून जातो, आणि त्याचे जीवन खुरटल्यासारखे होते. ज्या सेवेमध्ये आनंद वाटत नाही तिच्यापासून सेवकाला लाभ होत नाही, आणि सेव्यालाही सुख वाटत नाही. ज्या सेवेमध्ये आनंद वाटतो, त्या सेवेपुढे ऐषआराम किंवा द्रव्यार्जन इत्यादि गोष्टी तुच्छ वाटतात.

२७. मुंबईची सभा

मेव्हण्यांच्या मृत्युच्या दुसऱ्याच दिवशी मला मुंबईच्या सभेसाठी जायचे होते. जाहीर सभेसाठी भाषण योजून ठेवण्यापुरती फुरसत मला मिळाली नव्हती. जागरणाचा थकवा जाणवत होता. घसा बसून गेला होता. ईश्वर कसा तरी मला निभावून नेईल असा विचार करीत मी मुंबईला गेलो. भाषण लिहून काढले पाहिजे ही गोष्ट माझ्या स्वप्नीही नव्हती.

सभेच्या तारखेच्या आदल्या दिवशी संध्याकाळी पांच वाजता आज्ञेनुरूप मी फिरोजशहांच्या ऑफिसात हजर झालो.

"गांधी, तुमचे भाषण तयार आहे का®'

"जी, नाही. भाषण तोंडीच करण्याचा माझा विचार आहे," मी भीत भीत उत्तर दिले.

"हे मुंबईत चालण्यासारखे नाही. इथे रिपोर्टींग खराब आहे. त्यामुळे या सभेपासून जर आपल्याला काही फलनिष्पत्ति पाहिजे असेल, तर भाषण लिहिलेलेच पाहिजे, आणि ते रातोरात छापून काढले पाहिजे. भाषण रातोरात लिहून काढू शकाल ना®'

मी घाबरलो, पण मी लिहिण्याचा प्रयत्न करण्याचे कबूल केले.

"तर मग मुनर्शींनी भाषण घ्यायला तुमच्याकडे केव्हा यावे®' मुंबईचे सिंह म्हणाले.

"अकरा वाजता," मी उत्तर दिले.

सर फिरोजशहांनी त्या तासाला माझ्याकडून भाषण घेऊन रातोरात छापवून घेण्याची आज्ञा केली, आणि मला निरोप दिला.

दुसऱ्या दिवशी सभेत गेलो. भाषण लिहून काढायला सांगण्यात किती चतुरपणा होता ते माझ्या लक्षात आले. सर कावसजी जहांगीर इन्स्टिटयूटच्या हॉलमध्ये सभा होती. मी ऐकले होते की, सर फिरोजशहा बोलायचे असले, की त्या सभेत उभे राहायलाही जागा मिळत नाही. त्यात विशेषकरून विद्यार्थीवर्गाला आवड वाटे.

असल्या सभेचा हा माझा पहिलाच अनुभव होता. माझा स्वर कोणालाही ऐकूं जाणे शक्य नाही अशी माझी खात्री झाली. मी कांपत कांपत भाषण वाचण्यास सुरूवात केली. सर फिरोजशा मला उत्तेजन देत, 'अजून जरा उंच स्वरात' असा इषारा देत तसतसा, मला वाटते, माझा आवाज आणखी आणखी खालीच पडत चालला होता.

जुने मित्र केशवराव देशपांडे माझ्या साहाय्याला धावून आले. मी त्यांच्या हातात भाषण दिले. त्यांचा आवाज ठीकच होता. पण श्रोतृवर्ग कोठचा ऐकायला® 'वाच्छा, वाच्छा,' ने हॉल गजबजून गेला. वाच्छा उठले. त्यांनी देशपांडयांकडून कागद घेतला. माझे काम झाले. सभा लगेच शांत झाली आणि अथपासून इतीपर्यंत सभेने भाषण ऐकून घेतले. शिरस्त्याप्रमाणे योग्य त्या ठिकाणी, 'शेम, शेम,' योग्य तेथे टाळया, या असायच्याच. मला बरे वाटले.

सर फिरोजशहांना भाषण आवडले. मला गंगेत घोडे न्हाल्यासारखे झाले.

या सभेमुळे देशपांडे आणि एक पारशी गृहस्थ या दोघांची मने द्रवली. पारशी गृहस्थ आज मोठया हुद्दावर आहेत. म्हणून त्यांचे नांव प्रसिद्ध करण्याची भीती वाटते. त्यांचा निश्चय न्या.खुरशेदजी यांनी डळमळवला; आणि तो डळमळण्याच्या मुळाशी एक पारशी भगिनीही होती. '' विवाह करावा की दक्षिण आफ्रिकेला जावे ®'' त्यांनी विवाह करण्याचेच पंसत केले. पण या मित्राच्या वतीने पारशी रूस्तमजींनी प्रायश्चित घेतले, आणि पारशी भगिनीच्या वतीचे प्रायश्चित इतर पारशी भगिनी सेविकांचे काम करून आणि खादीप्रीत्यर्थ सर्वस्वावर पाणी सोडून करीत आहेत आणि म्हणून मी या दंपतींना क्षमा करतो. देशपांडयांना लग्नाचे आकर्षण नव्हते, पण ते येऊ शकले नाहीत. त्याचे प्रायश्चित्त ते स्वतःच करीत आहेत. आफ्रिकेला परत जाताना झांजिबारला एक तैय्यबजी भेटले. त्यांनीही येण्याचे आश्वासन दिले; पण ते आणि दक्षिण आफ्रिकेला येणार® या न येण्याच्या गुन्हयाची भरपाई अव्वास तैय्यबजी आता करीत आहेत. पण त्या वेळी बॅरिस्टर मित्रांचे दक्षिण आफ्रिकेला येण्याबद्दल मन वळविण्याचे माझे प्रयत्न व्यर्थ गेले.

येथे मला पेस्तनजी पातशहांची आठवण होते. त्यांचा माझा विलायतेत होतो तेव्हापासूनचा स्नेह होता. पेस्तनजींची माझी ओळख लंडनमधील अन्नाहारी भोजनगृहामध्ये झाली. त्यांचे बंधू बरजोरजी यांची वेडे म्हणून मी कीर्ती ऐकत होतो. भेट झाली नव्हती; पण मित्रमंडळी ते 'चक्रम' असल्याचे सांगत. घोडयाची दया येऊन ट्रॅममध्ये बसत ना; शतावधान्यासारखी स्मरणशक्ती असूनही डिग्री घेत ना; स्वतंत्र बाणा म्हणजे अशा तऱ्हेचा, की कोणाची तावेदारी पत्करायची नाही; आणि पारशी असून अन्नाहारी,, पेस्तनजी काही अगदीच त्यांच्याच तोडीचे समजले जात नसत. पण त्यांची बुद्धिमत्ताही सुप्रसिद्ध होती. विलायतेतही त्यांची ख्याती होती.पण आमचा संबंध आला तो त्यांच्या अन्नाहारामुळे. त्यांच्या बुद्धिमत्तेची बरोबरी करणे माझ्या आवाक्याबाहेरचे होते.

मी पेस्तनजींचा मुंबईत शोध लावला.ते हायकोर्टात प्रोथोनोटरी (मुख्य कारकून≪ होते. मी भेटलो त्या वेळी वृहद् गुजराथी कोशाच्या कामात गुंतलेले होते. दक्षिण आफ्रिकेच्या कामी मदत मागणाच्या बाबतीत मी एकाही मित्राला सोडले नव्हते. पेस्तनजी पातशहांनी तर मलाच दक्षिण आफ्रिकेला न जाण्याचा सल्ला दिला! "मी तुम्हाला मदत ती काय करणार®पण तुम्ही दक्षिण आफ्रिकेला परत जावे हेच मला तरी पसंत नाही. इकडे आपल्या देशात काम कमी का आहे®पहा ना, आपल्या भाषेची सेवा काय थोडी करायची आहे® मला विज्ञानशास्त्राच्या पारिभाषिक शब्दांचे अर्थ काढायचे आहेत. हे एक क्षेत्र झाले. देशाच्या गरिबीचा विचार करा. दक्षिण आफ्रिकेमध्ये आमच्या लोकांची दुःस्थिती आहे, पण त्यांच्यासाठी तुमच्यासारखा मनुष्य खर्ची पडावा हे मला सहन होण्यासारखे नाही. आपण येथेच जर राजसत्ता आपल्या हाती आणली तर आपोआपच तिकडे मदत पोचेल. तुमचे मन मी वळवू शकणार नाही, पण तुमच्यासारख्या इतर कार्यकर्त्यांना तुमच्याबरोबर जाऊ देण्याच्या कामी माझ्याकडून मदत व्हायचीच नाही." हे म्हणणे मला पटले नाही, पण पेस्तनजी पातशहांबद्दलचा माझा आदर द्विगुणित झाला. त्यांचे देशप्रेम, भाषाप्रेम पाहून माझा त्यांच्याबद्दल फार अनुकूल ग्रह झाला. आमच्यामधील प्रेमगांठ या प्रसंगामुळे अधिक दृढ झाली. त्यांचा दृष्टीबिंदू मी पूर्णपणे समजू शकलो. पण त्यांच्या दृष्टीने पाहताही मी दक्षिण आफ्रिकेतील काम सोडून देण्याऐवजी तेच जास्त चिकाटीने चालविले पाहिजे असे मला वाटले. देशभक्ताने देशसेवेच्या एकाही मार्गाची उपेक्षा करून चालणार नाही; आणि माझ्या मदतीला गीतेचा श्लोक तयारच होता ः

श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।
स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥*

वरच्या दर्जाच्या परधर्मापेक्षा कमी दर्जाचा स्वधर्म अधिक बरा. स्वधर्मामध्ये मरणही पत्करले; परधर्म भयावह आहे.

२८. पुणे शहरी

सर फिरोजशहांनी माझा मार्ग सरळ करून दिला. मुंबईहून मी पुण्याला गेलो. पुण्यात दोन पक्ष असल्याचे मला माहीत होते. मला सर्वांची मदत पाहिजे होती. लोकमान्यांना भेटलो. ते म्हणाले,

"सर्व पक्षांची मदत मिळविण्याचा तुमचा विचार अगदी बरोबर आहे. तुमच्या प्रश्नावद्दल मतभेद संभवतच नाही. पण तुम्हाला पक्षातीत अध्यक्ष पाहिजे. तुम्ही प्रो. भांडारकरांना भेटा. ते आजकाल कोणत्याही चळवळीत भाग घेत नाहीत, परंतु कदाचित ते या कामासाठी बाहेर पडतील. त्यांना भेटून ते काय म्हणतात ते मला सांगा. माझी तुम्हाला शक्य ती मदत करण्याची इच्छा आहे. तुम्ही प्रो. गोखल्यांना भेटालच. माझ्याकडे यायचे असेल तेव्हा संकोच न मानता येत चला."

लोकमान्यांचे हे पहिल्यानेच दर्शन झाले. त्यांच्या लोकप्रियतेचे कारण माझ्या तेव्हाच लक्षात आले.

तेथून मी गोखल्यांकडे गेलो. ते फर्ग्यूसन कॉलेजमध्ये होते. ते मला खूप प्रेमाने भेटले, आणि त्यांनी मला आपलासा करून घेतला. त्यांचाही हा प्रथमच परिचय होता. पण का कोण जाणे, आमची पूर्वीचीही ओळख असावी, असा भास झाला. सर फिरोजशहा तर मला हिमालयासारखे वाटले; लोकमान्य समुद्रासारखे वाटले; गोखले गंगेसारखे वाटले. तिच्यांत मला स्नान करता येण्यासारखे होते. हिमालय चढून जाणे अशक्य; समुद्रात बुडण्याची धास्ती असते; पण गंगेच्या मांडीवर खुशाल क्रीडा करावी; तिच्यावर होडी खेळवावी. गोखल्यांनी माझी बारीक चौकशी केली; एखादा विद्यार्थी शाळेत नवीन दाखल होण्यासाठी आला म्हणजे त्याची परीक्षा घ्यावी त्याप्रमाणे कोणाकोणाला भेटावे, कसे भेटावे ते सांगितले. माझे भाषण पाहायला मागि-

.....

* अध्याय ३, श्लोक ३५.

तले. मला कॉलेजची व्यवस्था दाखविली. वाटेल तेव्हा पुनः आपल्याला भेटण्यास सांगितले, डॉ भांडारकरांचा जवाब कळविण्यास सांगितले आणि मला निरोप दिला. राजकीय क्षेत्रामध्ये जे स्थान गोखल्यांनी जिवंतपणी माझ्या हृदयात व्यापले, व देहावसान झाले तरी अजूनही व्यापून राहिले आहेत, ते स्थान दुसऱ्या कोणीही पटकावलेले नाही.

बाप ज्याप्रमाणे मुलाला भेटतो, त्याप्रमाणे रामकृष्ण भांडारकर मला भेटले. त्यांच्याकडे गेलो त्या वेळी दुपार झाली होती. अशा वेळीही मी आपले काम चालविले होते, ही गोष्टच दीर्घोद्योगी शास्त्रज्ञांना प्रिय वाटली; आणि पक्षातीत अध्यक्षावद्दलचा माझा आग्रह ऐकून 'दॅट्स इट,' 'दॅट्स इट,' 'बरोबर आहे,' 'बरोबर आहे' असे उद्गार सहजी त्यांच्या तोंडावाटे बाहेर पडले.

संभाषणाच्या अखेरीला ते म्हणाले, की "कोणालाही विचारलेत तरी ते तुम्हाला सांगतील, की मी हल्ली कोणत्याही राजकीय चळवळीत भाग घेत नसतो. पण तुम्हाला मी विन्मुख पाठवू शकत नाही. तुमची बाजू इतकी खंबीर आहे आणि तुम्ही घेत असलेली मेहनत इतकी वाखाणण्यासारखी आहे, की मी तुमच्या सभेला येण्याचे नाकारू शकत नाही. रा. टिळक व रा. गोखले यांना तुम्ही भेटला हे ठीक केले. त्यांना सांगा, की दोन्ही पक्ष बोलावतील त्या सभेला मी आनंदाने येईन आणि अध्यक्षपद स्वीकारीन. वेळेचा प्रश्न मला विचारण्याची जरूरी नाही. जो वेळ उभयपक्षांना सोयीचा वाटेल तो मी स्वतःला जुळवून घेईन." असे म्हणून मला शाबासकी आणि आशीर्वाद यांसहीत निरोप दिला.

यत्किंचित गाजावाजा किंवा डामडौल न करता पुण्याच्या या विद्वान व त्यागी मंडळींनी एका साध्या घरामध्ये सभा भरविली आणि मला परिपूर्ण प्रोत्साहन देऊन निरोप दिला.

तेथून मी मद्रासला गेलो. मद्रास तर हर्षवेडे होऊन गेले. बालासुंदरम्च्या गोष्टीचा सभेवर खूप परिणाम झाला. माझे भाषण माझ्या नेहमीच्या मानाने लांबलचक झाले. सर्व छापलेले होते. तरीही सभेने शब्दन् शब्द लक्षपूर्वक ऐकला. सभेच्या अखेरीला त्या हिरव्या पुस्तिकेवर सर्वांच्या उडया पडल्या. मद्रासमध्ये थोडया फेरफारांसह त्या पुस्तिकेची दहा हजार प्रतींची दुसरी आवृत्ती छापविली. त्यापैकी बऱ्याचशा प्रती उडून गेल्या, पण दहा हजारांची जरूर नव्हती एवढे मला दिसून आले. उत्साहाच्या भरात माझी अटकळ

मर्यादेपलीकडे गेली. माझ्या भाषणाचा परिणाम इंग्रजी बोलणाऱ्या वर्गावरच झाला होता. त्या वर्गामधून एकटया मद्रास शहरांतून दहा हजार नकलांची मागणी येण्यासारखी नव्हती.

येथे मला मोठयांत मोठी मदत कै. जी. परमेश्वरन् पिल्ले यांची झाली. ते 'मद्रास स्टॅंडर्ड' चे संपादक होते. त्यांनी या प्रश्नाचा चांगला अभ्यास केला होता. आपल्या ऑफिसात मला वरचेवर बोलावीत आणि सल्लामसलत देत. 'हिंदू' चे संपादक जी. सुब्रम्हण्यम्नाही भेटलो होतो. त्यांनी आणि डॉ. सुब्रम्हण्यम्नी पूर्ण सहानुभूती दर्शविली. पण जी. परमेश्वरन् पिल्ले यांनी तर मला या कामासाठी आपल्या वर्तमानपत्राचा वाटेल तेवढा उपयोग करण्याची मुभा दिली आणि मी तिचा भरपूर फायदाही घेतला. सभा पाच्याप्पा हॉलमध्ये झाली आणि डॉ. सुब्रम्हण्यम् अध्यक्ष होते असे मला स्मरण आहे.

मद्रासमध्ये मला अनेकांकडून प्रेम व उत्साह ही इतकी अनुभवावयास मिळाली, की जरी तेथे सर्वांवरोबर मुख्यतः इंग्रजीतच बोलावे लागे तरीही मला घरच्यासारखे वाटले. प्रेम कसल्याही बंधनांना जुमानीत नाही.

२९. 'लगेच परत फिरा'

मद्रासहून कलकत्त्याला गेलो. कलकत्त्यामध्ये माझ्या अडचणींना पारावर राहिला नाही. तेथे ग्रेट ईस्टर्न हॉटेलात उतरलो. कोणाची ओळख नाही, देख नाही. हॉटेलात 'डेली टेलिग्राफ' चे प्रतिनिधी मि. एलरथॉर्प यांची ओळख झाली. ते बंगाल क्लबमध्ये राहात असत. तेथे येण्याबद्दल त्यांनी मला निमंत्रण दिले. त्या वेळी त्यांना माहिती नव्हती, की हॉटेलाच्या दिवाणखान्यात कोणाही हिंदी इसमाला घेऊन जाता येत नसे. मागून त्यांना या प्रतिबंधाची माहिती मिळाली. म्हणून ते मला आपल्या खोलीत घेऊन गेले. हिंदी लोकांबद्दल स्थानिक इंग्रज लोकांना वाटणाऱ्या या तिरस्काराबद्दल त्यांना वाईट वाटले. मला दिवाणखाण्यांत घेऊन न गेल्याबद्दल त्यांनी माफी मागितली.

'बंगालचे देव' सुरेन्द्रनाथ बानर्जींना तर भेटायचे होतेच. त्यांना जाऊन भेटलो. मी गेलो त्या वेळी त्यांच्यापाशी इतरही मंडळी भेटण्यासाठी आलेली होती. ते म्हणाले, "तुमच्या कामाकडे लोकांचे लक्ष वेधणार नाही, अशी मला धास्ती वाटते. तुम्ही पाहाताच ना, की येथेही काही कमी विटंबना नाहीत.

तरीही तुम्ही होईल तेवढे करावेच. या कामी तुम्हांला महाराजांची मदत पाहिजे. ब्रिटिश इंडियन ॲसोसिएशनच्या प्रतिनिधींना भेटा. राजा सर प्यारीमोहन मुकर्जी व महाराजा टागोरांना भेटा. ते उदारवृत्तीचे आहेत, आणि सार्वजनिक कार्यात भरपूर भाग घेतात." मी या गृहस्थांना भेटलो, पण त्यांच्याकडे माझे संधान जुळले नाही दोघांनीही सांगितले, "कलकत्त्यामध्ये जाहीर सभा भरविणे सोपे काम नाही. पण करायचीच असेल, तर पुष्कळसा आधार सुरेंद्रनाथ बानर्जीवर आहे."

माझ्या अडचणी येथेच थांबल्या नाहीत. 'अमृतबझार पत्रिके' च्या ऑफिसात गेलो. तेथेही मला जे गृहस्थ भेटले त्यांची कल्पना मी कोणी तरी उपटसुंभ्या आहे अशी झाल्याचे दिसले. 'बंगवासी' ने तर हद्द केली. मला एक तासभर बसवून ठेवले. संपादकमहाशय इतर लोकांबरोबर बोलत; ते लोक आपापली कामे आटपून जात. पण संपादकमहाशय माझ्याकडे ढुंकूनही पाहात ना. एक तासभर वाट पाहून मी माझा विषय काढला; तेव्हा ते म्हणाले, "आमच्यापुढे किती कामे पडली आहेत तुम्हाला दिसत नाही® तुमच्यासारखे किती तरी लोक आमच्याकडे येत असतात. तुम्ही रस्ता धरावा, हेच बरे. आम्हाला तुमची कर्मकथा ऐकायची नाही." मला काही वेळ दुःख तर वाटले, पण संपादकाची दृष्टीही मी समजू शकलो. 'बंगवासी' ची ख्याती ऐकलीच होती. संपादकांकडे लोक एकामागून एक येत जात होते, ते मला दिसत होते. ते सर्व त्यांच्या ओळखीचे. त्यांचे वर्तमानपत्र नेहमी भरगच्च भरलेले राहात असे. दक्षिण आफ्रिकेचे नांव पण त्या वेळी क्वचित ऐकू येत असे. रोज नवे लोक आपापले दुःख पुढे मांडायला येत राहाणारच. दरेकाला स्वतःचे दुःख तेवढे मोठे वाटत असते. पण संपादकाजवळ असल्या दुःखितांचा नेहमी थवाच असायचा. तो बिचारा कितीकांचे म्हणून ऐकून घेई ल®शिवाय दुःखी माणसाला संपादकाचे सामर्थ्य म्हणजे केवढे अफाट असेल असे वाटत असते. संपादक स्वतः पुरे जाणून असतो की, आपली सत्ता आपल्या कचेरीच्या उंबऱ्यापलीकडे पोचत नसेल.

मी हताश झालो नाही; इतर संपादकांना भेटण्याचे चालू ठेवले. माझ्या रिवाजानुरूप इंग्रजांनाही भेटलो. 'स्टेट्स्मन्' आणि 'इंग्लिशमन्' या दोघांनाही दक्षिण आफ्रिकेच्या प्रश्नाचे महत्त्व समजत होते. त्यांनी लांबलचक मुलाखती छापल्या. 'इंग्लिशमन्'च्या मि. सॉंडर्सनी मला आपलासा केला. त्यांच्या ऑफिसाचा व वर्तमानपत्राचा उपयोग करण्याची मला मुभा मिळाली. स्वतःच्या अग्रलेखात दुरुस्त्या करण्याचीही त्यांनी मला मोकळीक दिली. आमच्यामध्ये

स्नेह जमला म्हटले, तरी अतिशयोक्ती होणार नाही. त्यांनी होईल ती मदत मला करण्याचे वचन दिले. मी परत दक्षिण आफ्रिकेला गेल्यानंतरही स्वतःला पत्रे पाठविण्यास मला सांगितले; आणि आपल्याकडून होईल तेवढे करू असे आश्वासन दिले. मला पुढे दिसून आले, की त्यांनी हे वचन अक्षरशः पाळले; आणि त्यांची प्रकृती बिघडली त्या वेळेपर्यंत त्यांनी माझ्याशी पत्रव्यवहार चालू ठेविला. माझ्या आयुष्यांत अशा तऱ्हेचे अनपेक्षित स्नेहसंबंध अनेकदा जमून आले आहेत. मि. सॉंडर्सना माझ्या बाबतीत जे आवडले ते अतिशयोक्तीचा अभाव आणि सत्यपरायणता. त्यांनी माझी कसून उलटतपासणी केली होती. त्यावरून त्यांना दिसले, की दक्षिण आफ्रिकेतील गोऱ्या लोकांची बाजू निःपक्षपातपणे मांडण्याच्या कामी आणि दोन्ही बाजूंची तुलना करण्याच्या कामी मी न्यून ठेवले नव्हते.

स्वतःच्या अनुभवावरून मी सांगू शकतो, की विरूद्ध पक्षाला न्याय दिल्याने आपल्याला न्याय लवकर मिळतो.

अशा तऱ्हेने मला अनपेक्षित मदत मिळाल्यामुळे कलकत्त्यामध्येही जाहीर सभा भरविण्याची आशा वाटू लागली होती. इतक्यात डरबनहून तार आली, "पार्लमेंट जानेवारीत भरणार; लगेच परत फिरा."

म्हणून मी वर्तमानपत्रात एक पत्र प्रसिद्ध करून त्यात तावडतोब निघून जाण्याच्या कारणाचा खुलासा केला आणि कलकत्ता सोडले. आणि पहिल्याच बोटीने माझ्या जाण्याची व्यवस्था करण्याबद्दल दादा अबदुल्लांच्या मुंबईतील एजंटाला तार केली. दादा अबदुल्लांनी स्वतः 'कूरलंड' नांवाची आगबोट विकत घेतली होती. तीवरून मला व माझ्या कुटुंबाला मोफत घेऊन जाण्याचा त्यांनी आग्रह धरला. मी त्याचा साभार स्वीकार केला, आणि डिसेंबरच्या सुरूवातीला 'कूरलंड' मधून माझी धर्मपत्नी, दोन मुलगे आणि माझ्या स्वर्गस्थ मेव्हण्यांचा एकुलता एक मुलगा यांना घेऊन दक्षिण आफ्रिकेला दुसऱ्यांदा जाण्यासाठी निघालो. या बोटीबरोबर दुसरी एक बोट 'नादेरी' सुद्धा डरबनला जाण्यासाठीच सुटली. तिचे एजंट दादा अबदुल्ला होते. दोन्ही बोटीत मिळून आठशेच्या आसपास पॅसेंजर असावेत. त्यांपैकी अर्धे-अधिक ट्रान्सवालला जाणारे होते.

खंड ३ रा

१. तुफानाची पूर्वचिन्हे

कुटुंबासहीत समुद्रप्रवास मी हा प्रथमच करीत होतो. मी अनेक वेळा लिहिले आहे, की हिंदू लोकांमध्ये विवाह बालवयांत होत असल्यामुळे आणि मध्यम वर्गाच्या कुटुंबामध्ये बहुधा नवरा शिकलेला आणि बायको निरक्षर अशी स्थिती असल्यामुळे पतिपत्नीच्या जीवनामध्ये तफावत पडते, व पतीला पत्नीचा शिक्षक बनावे लागते. मला माझ्या धर्मपत्नीच्या व मुलांच्या पोषाखाची तसेच खाण्यापिण्याच्या व बोलण्याचालण्याच्या पद्धतीची काळजी घ्यावी लागत होती. त्यांना रीतभात शिकावावयाला पाहिजे होती. कित्येक गोष्टी आठवल्या म्हणजे मला अजूनही हसू येते. हिंदू पत्नीच्या दृष्टीने पतिपरायणता हाच सर्वश्रेष्ठ धर्म; हिंदू पती स्वतःला पत्नीचा ईश्वर समजतो. अर्थात् पती नाचवील तसे पत्नीने नाचले पाहिजे.

ज्या काळासंबंधी मी लिहीत आहे त्या काळी माझी अशी समजूत होती की, सुधारलेल्या लोकांत आपली गणना व्हायला पाहिजे असेल, तर आपला बाह्याचार शक्य तोपर्यंत युरोपियन लोकांशी जुळता असला पाहिजे. असे केल्यानेच आपली छाप पडणार; आणि छाप पडल्याशिवाय देशसेवा साधायची नाही.

यासाठी पत्नीचा आणि मुलांचा पोशाख मीच पसंत केला. मुले काठेवाडी बनिये म्हणून नजरेत भरावी हे कसे बरे वाटेल® पारशी हे हिंदी लोकात अधिकात अधिक सुधारलेले. म्हणून जेथे युरोपियन पोषाखाचे अनुकरण करणे अयोग्य वाटले, तेथे पारशी पोषाखाचे केले. पत्नीसाठी साडया पारशी बाया वापरतात, तसल्या घेतल्या; मुलांसाठी पारशी कोट-पाटलोणी घेतल्या. सर्वांना पायमोजे बूट तर पाहिजेतच. पत्नीला, त्याप्रमाणेच मुलांना, दोन्ही वस्तू कित्येक महिने आवडत ना. बूट लागत, पायमोज्यांना घाण सुटे, पाय सुजत. या अडचणींवर माझ्याजवळ प्रत्युत्तरे तयार असत. उत्तराच्या समर्पकपणापेक्षांही हुकमांचे बळ जास्त होतेच ना® अर्थात पत्नीने व मुलांनी

नाइलाजास्तव पोषाखातील फेरफारांचा स्वीकार केला. तितक्याच नाइलाजाने व अधिक कंटाळयानिशी जेवताना सुरीकाटयांचा उपयोग सुरू केला. माझा मोह जेव्हा दूर झाला, तेव्हा परत त्यांनी मोजे, बूट व सुरीकाटा यांचा त्याग केला. फेरफार ज्याप्रमाणे दुःखकारक झाला त्याप्रमाणे एकदा संवय पडल्यानंतर त्याचा त्यागही दुःखकारक झाला. पण आता मला दिसत आहे, की सुधारणेची कात टाकून दिल्यामुळे आम्हाला सर्वांनाच हलके वाटू लागले आहे.

याच आगबोटीमध्ये इतर आप्त व ओळखीची मंडळीही होती. त्यांच्या त्याचप्रमाणे डेकवरील इतर उतारूंच्या निकट सहवासात मी येत असे. अशिलाची, आणि त्याहूनही मित्राची आगबोट, त्यामुळे घरच्यासारखे वाटे; आणि मला सगळीकडे मोकळेपणे हिंडायला मिळे.

आगबोट मध्ये बंदरे केल्याखेरीज नाताळला जायची होती, त्यामुळे फक्त अठरा दिवसांचा प्रवास होता. पोचल्याबरोबर आमच्यावर कोसळणाऱ्या तुफानाची पूर्वसूचना देण्यासाठीच जसे काय, आम्हाला पोचायला तीन-चार दिवस शिल्लक होते, इतक्यात समुद्रामध्ये जोराचे वादळ झाले. या दक्षिणेकडील प्रदेशामध्ये डिसेंबरच्या दिवसांत उन्हाळा व पाऊस असतो. त्यामुळे दक्षिण समुद्रामध्ये या दिवसांत लहान मोठी तुफाने होणारच. या वेळचे वादळ इतके जोराचे होते आणि इतका वेळपर्यंत चालले, की उतारूंची पाचावर धारण बसली.

त्या वेळचे दृश्य गंभीर होते. संकटापुढे सर्व एक होऊन गेले. भेद विसरून गेले. ईश्वराचा मनःपूर्वक धांवा करू लागले. हिंदु-मुसलमान सर्व एकत्र होऊन ईश्वराचे स्मरण करू लागले. कोणी नवस बोलले. कप्तानही सर्वांबरोबर मिसळले; आणि सर्वांना धीर देऊन म्हणाले, की तुफान तीव्र म्हणण्याजोगे आहे खरे. तरी पण याहूनही भयंकर तुफानांचा आपल्याला अनुभव आलेला आहे. आगबोट मजबूत असेल तर सहसा बुडत नाही. उतारूंना त्यांनी अशा तऱ्हेने पुष्कळ सांगितले. पण तेवढयाने उतारूंचे चित्त थाऱ्यावर येई ना. आगबोटीतून आवाज तर असे निघत की, जशी काय इतक्यातच कुठे तरी मोडणार, इतक्यातच भोक पडणार. हेलकावे तर असे खाई की, जणू काय इतक्याच उलथून पडणार असे वाटे. डेकवर कोणी राहाणार तरी कसचे® 'ईश्वर ठेवील तसे राहिले पाहिजे' याखेरीज दुसरे उद्‌गार ऐकू येत नव्हते.

मला असे आठवते की, अशा तऱ्हेच्या चिंतेमध्ये चोवीस तास लोटले असावेत. अखेरीला वादळ शमले. सूर्यनारायणाने दर्शन दिले. कप्तान म्हणाला, "तुफान आटोपले."

लोकांच्या चेहऱ्यावरील चिंता दूर झाली व त्यावरोबरच ईश्वरही लुप्त झाला. मृत्युचे भय दूर होताच खाणेपिणे, गाणेबजावणे सुरू झाले. मायेचे आवरण परत व्यापून राहिले. नमाज, भजन वगैरे बंद पडली नव्हती. पण तुफानाच्या वेळी त्यामध्ये जे गांभीर्य होते, ते आता राहिले नाही!

पण या तुफानाने उतारूंशी मला एकजीव करून सोडले. मला तुफानाचे भय वाटले नाही, किंवा कमीत कमी वाटले असे म्हणण्यास हरकत नाही. जवळ जवळ इतपत तुफानाचा मला पूर्वीही अनुभव होता. मला आगबोट लागत नाही; भोवळ येत नाही; त्यामुळे मी निर्धास्तपणे उतारूंमध्ये फिरू शकत असे, त्यांना धीर देऊ शकत असे आणि कप्तानाचे निरोप कळवीत असे. हे स्नेहबंधन पुढे मला फार उपयोगी पडले.

आम्ही १८ किंवा १९ डिसेंबर रोजी डरबन बंदरी नांगर टाकला. 'नादेरी' त्याच दिवशी पोचली.

खरा तुफानाचा अनुभव अजून पुढेच यावयाचा होता.

२. तुफान

डिसेंबरच्या १८ तारखेच्या सुमारास दोन्ही बोटींनी नांगर टाकले. दक्षिण आफ्रिकेच्या बंदरामध्ये उतारूंच्या आरोग्याची कसून तपासणी होते. वाटेत कोणाला सांसर्गिक रोग लागला असेल, तर त्याला विटाळात - क्वारंटाइनमध्ये - बसवितात. आम्ही मुंबईहून निघालो तेव्हा तेथे प्लेग चालूच होता. त्यामुळे आम्हाला विटाळात पडण्याची थोडीबहूत भीती होतीच. बंदरात नांगर टाकल्यावर प्रथम बोटीला पिवळा बावटा उभारावा लागतो. डॉक्टरची तपासणी आटोपल्यानंतर डॉक्टर मोकळीक देईल, तेव्हा पिवळा बावटा उतरवितात. मगच उतारूंच्या आप्तेष्टांना वगैरे आगबोटीवर येण्याची परवानगी मिळते.

शिरस्त्याप्रमाणे आमच्या बोटीवरही पिवळा बावटा फडकला. डॉक्टर आले. तपासणी करून पाच दिवसांचा विटाळ पाडण्यात आला, कारण की प्लेगचे जंतू तेवीस दिवसांपर्यंत परिणाम करू शकतात, अशी त्यांची समजूत होती; आणि म्हणून त्यांनी मुंबई सोडल्यापासून तेवीस दिवसांपर्यंत आगबोटींना विटाळात बसविण्याचे ठरविले.

पण या विटाळाच्या हुकुमांतील हेतू आरोग्य एवढाच नव्हता. आम्हाला माघारे घालविण्याची चळवळ डरबनमधील गोऱ्या नागरिकांनी चालविली होती. हेही या हुकूमाचे एक कारण होते.

दादा अबदुल्लांकडून शहरात चाललेल्या या चळवळीची माहिती आम्हास मिळत होती. गोरे लोक एकाहून एक जंगी सभा करीत होते. दादा अब्दुल्लांना धमक्या देत. त्यांना आमीषही दाखविले. दादा अबदुल्लांना धमक्या देत. त्यांना आमीषही दाखविले. दादा अबदुल्लांनी दोन्ही बोटी परत वळविल्या, तर त्यांना नुकसान भरून देण्यास गोरे लोक तयार होते. दादा अबदुल्ला कोणाच्या धमक्यांना दाद देणारे नव्हते. या पेढीवर अब्दुल करीम हाजी आदम हे होते. त्यांनी प्रतिज्ञा केली की वाटेल ते नुकसान सोसावे लागले तरी बोटी बंदरात आणायच्या आणि उतारूंना उतरून घ्यायचे. मला त्यांची सविस्तर पत्रे येत. सुदैवाने याच वेळी मरहूम मनसुखलाल हिरालाल नाझर मला भेटण्यासाठी डरबनला येऊन दाखल झाले होते. ते हुशार आणि बहादूर होते. त्यांनी लोकांना रास्त सल्ला दिला. वकील मि. लॉटन् होते. तेही तसेच बहादूर होते. त्यांनी गोऱ्या लोकांचे वर्तन गैर ठरविले, आणि आमच्या लोकांना या वेळी जो सल्ला दिला तो वकील या नात्याने फी घेऊन नव्हे, तर एक सच्चे मित्र म्हणून दिला.

अशा तऱ्हेने डरबनमध्ये द्वंद्व युद्ध जुंपून राहिले. एका बाजूला मूठभर गरीब बापडे हिंदी लोक आणि त्यांचे हाताच्या बोटांवर मोजण्याइतके इंग्रज मित्र; दुसऱ्या बाजूला द्रव्यबळ, बाहुबळ, विद्याबळ आणि संख्याबळ यांनी परिपूर्ण असे गोरे. त्या बलवान प्रतिपक्षाला सत्ताबळही मिळाले; कारण की नाताळच्या सरकारने त्यांना उघडपणे मदत केली. मि. हॅरी एस्कंब प्रधानमंडळात होते, आणि तेथील कर्तेधर्ते होते. त्यांनी या मंडळींच्या सभेमध्ये उघडपणे भाग घेतला.

अर्थात आमच्या विटाळाला फक्त आरोग्याचे नियमच कारणीभूत झालेले नव्हते. कसेही करून एजंटाला किंवा उतारूंना धाकदपटशा दाखवून आम्हाला वाटेला लावायचे होते. एजंटाला धमकी मिळालीच होती. आता आम्हाला धमक्या येऊ लागल्या. "तुम्ही माघारे गेला नाही, तर तुम्हाला दर्यात बुडवून टाकण्यात येईल. माघारे गेला तर तुम्हाला परत जाण्याचे भाडेही मिळण्याचा संभव आहे." मी उतारूंमध्ये खूप फिरलो. त्यांना धीर दिला. 'नादेरी' वरील उतारूंनाही धैर्य धरण्याबद्दल निरोप पाठविले. उतारू शांत राहिले, व त्यांनी हिंमत दाखविली.

उतारूंच्या मनोरंजनासाठी आगबोटीवर करमणुकीचे कार्यक्रम योजण्यात येत असत. नाताळचे दिवस आले. कप्तानाने त्या प्रसंगी पहिल्या वर्गाच्या उतारूंना मेजवानी दिली. उतारूंमध्ये मुख्यतः मी आणि माझे कुटुंब हीच होतो. भोजनोत्तर भाषणे व्हायचीच. मी पाश्चात्य सुधारणेसंबंधी भाषण केले. हा प्रसंग गंभीर भाषणाचा नव्हे हे मला कळत होते. पण दुसऱ्या विषयावर बोलण्यासारखी माझी स्थिती नव्हती. थट्टामस्करीमध्ये मी भाग घेत होतो; परंतु माझे मन डरबनमध्ये चाललेल्या लढायामध्येच गुंतून राहिले होते.

कारण की या हुल्लडीचा मुख्य रोख माझ्यावरच होता. माझ्यावर दोन आरोप होते :

१. मी हिंदुस्थानात नाताळवासी गोऱ्या लोकांची निराधार नालस्ती केली.

२. नाताळ प्रांत हिंदी लोकांनी भरून टाकण्याचा माझा इरादा होता; आणि त्यासाठी मुद्दाम नाताळमध्ये वसविण्यासाठी मी 'कूरलंड' व 'नादेरी' बोटीतून हिंदी लोकांना भरून आणले होते.

मला माझ्या जबाबदारीची जाणीव होती. माझ्यामुळे दादा अबदुल्ला मोठया नुकसानीत आले होते. उतारूंचे जीव धोक्यात होते आणि बरोबर स्वतःच्या कुटुंबाला आणून त्यानाही मी संकटात लोटले होते.

तथापि मी पूर्ण निरपराधी होतो. नाताळात येण्याची मी कोणालाच भर दिली नव्हती. 'नादेरी' वरील उतारूंना मी ओळखत नव्हतो. 'कूरलंड' वरील माझ्या दोन-तीन नातलगांपलीकडे शेकडो उतारूंची नावेगावेही मला माहीत नव्हती. मी हिंदुस्थानात नाताळच्या गोऱ्यांविषयी एक अक्षरही असे बोललो नाही की जे मी अगोदरच नाताळमध्ये बोललो नव्हतो; आणि मी बोललो त्याच्या समर्थनार्थ माझ्यापाशी भरपूर पुरावा होता.

म्हणून नाताळचे गोरे ज्या संस्कृतीमध्ये वाढले होते, ज्या संस्कृतीचे ते प्रतिनिधी आणि पुरस्कर्ते होते, त्या संस्कृतीबद्दल मला किळस वाटू लागली. ते विचार माझ्या मनात घोळत होते, त्यामुळे त्यासंबंधीचेच विचार मी त्या लहानशा सभेपुढे मांडले आणि श्रोतृवर्गाने ते सहन केले. मी ज्या भावनेने मांडले त्याच भावनेने कप्तानादिकांनी त्यांचे ग्रहण केले. त्या विचारांवरून त्यांच्या जीवनामध्ये काही फेरफार पडला की नाही ते मला माहीत नाही. पण या भाषणानंतर माझे कप्तान व इतर अमलदार यांबरोबर संस्कृतीसंबंधी

बोलणे झाले, त्यांत पाश्चात्य संस्कृतीचा मी मुख्यतः हिंसक म्हणून निर्देश केला आणि पूर्वेकडील संस्कृतीचा अहिंसक म्हणून. प्रश्नकारांनी माझे सिद्धांत मलाच लागू केले. बहुधा कप्तानानेच विचारले ः

"धमकी देत आहेत त्याप्रमाणेच जर त्यांनी तुम्हांला दुखापत केली, तर तुमच्या अहिंसेच्या सिद्धांताची तुम्ही कशी काय अंमलबजावणी कराल®'

मी जवाब दिला, "मला उमेद आहे, की त्यांना क्षमा करण्याची आणि त्यांच्यावर काम न चालविण्याची हिंमत व बुद्धी ईश्वर मला देईल. आजही माझा त्यांच्यावर रोष नाही. त्यांच्या अज्ञानाबद्दल, त्यांच्या संकुचित दृष्टीबद्दल मला खेद वाटतो. ते जे म्हणत आहेत व करीत आहेत ते रास्त आहे असे त्यांना खरोखरीच वाटत आहे, अशी माझी समजूत आहे. अर्थात मला रोष वाटण्याचे कारणच नाही." प्रश्नकार हसला. माझे म्हणणे त्याला खरेच वाटले नसावे.

अशा तऱ्हेने आमचे दिवस चालले होते व एकापुढे एक लांबत होते. विटाळ संपण्याची मुदत अखेरपर्यंत नक्की झाली नाही. त्या खात्याच्या अमलदाराला विचारावे तर तो म्हणे, "ही गोष्ट माझ्या अधिकाराच्या बाहेरची आहे. सरकार मला हुकूम करील तेव्हा मी उतरू देणार."

शेवटी उतारूंवर व माझ्यावर निर्वाणीचा खलिता आला. दोघांनाही प्राणांवरील धोक्याची धमकी देण्यात आली होती. दोघांनाही नाताळच्या बंदरात उतरण्याच्या स्वतःच्या हक्कावद्दल लिहिले, आणि वाटेल ते संकट आले तरी त्या हक्काला चिकटून राहण्याचा आपला निश्चय जाहीर केला.

अखेरीस तेवीस दिवसांनी, म्हणजे १३ जानेवरी १८९७ रोजी, आगबोटीला मोकळीक मिळाली आणि उतारूंना उतरण्याचा हुकूम बाहेर पडला.

३. कसोटी

आगबोट धक्क्याला लागली. उतारू उतरले. पण माझ्या बाबतीत मि. एस्कंबनी कप्तानला कळविले होते , की "गांधींना व त्यांच्या कुटुंबाला सायंकाळी उतरवा. त्यांच्याविरूद्ध गोरे लोक फार चिडले आहेत, व त्यांचा जीव धोक्यात आहे. धक्क्यावरील सुपरिंटेंडंट टॅटम त्यांना संध्याकाळी घेऊन जातील."

कप्तानाने त्या निरोपाची मला खबर दिली. मी त्याप्रमाणे कबूल केले. पण हा निरोप मिळाल्याला अर्धा तासही झाला नसेल इतक्यात मि. लॉटन आले आणि कप्तानाकडे जाऊन म्हणाले, "जर मि. गांधी माझ्याबरोबर यायला तयार असतील, तर मी त्यांना स्वतःच्या जबाबदारीवर घेऊन जाऊ इच्छितो. बोटीच्या एजंटाचा वकील या नात्याने मी तुम्हाला सांगतो, की मि. गांधींसंबंधी जो निरोप तुम्हाला मिळाला आहे, त्यातून तुम्ही मुक्त आहा." कप्तानाला याप्रमाणे सांगून मि. लॉटन माझ्याकडे आले, आणि माझेपाशी पुढील अर्थाने बोलले : "जर तुम्हाला जिवाची भीती वाटत नसेल, तर माझी इच्छा आहे, की मिसेस् गांधी व मुले यांनी गाडीतून रूस्तुमजी शेठकडे जावे आणि तुम्ही व मी राजरस्त्याने चालत जावे. तुम्ही अंधार पडल्यानंतर गुपचूप शहरात शिरावे हे मला बिलकुल आवडत नाही. मला वाटते, की तुमच्या केसालाही धक्का लागणार नाही. आता सर्वत्र शांतता आहे. गोरे लोक सर्व आपापल्या ठिकाणी निघून गेले आहेत. पण काही असले, तरी तुम्ही लपून प्रवेश करूच नये असा माझा अभिप्राय आहे."

मी कबूल झालो. माझी धर्मपत्नी व मुले गाडीतून रूस्तुमजी शेठकडे गेली आणि सुखरूप पोचली. मी कप्तानाचा निरोप घेऊन मि. लॉटनबरोबर उतरलो. रूस्तुमजी शेठचे घर सुमारे दोन मैल अंतरावर असावे.

आम्ही आगबोटीतून उतरलो तोच कित्येक पोरांनी मला ओळखून काढले, आणि "गांधी, गांधी" असा पुकारा केला. लगेच दोन-चार इसम जमले आणि ओरडा मोठ्याने सुरू झाला. जमाव मोठा होणार असे दिसताच मि. लॉटन्नी रिक्षा मागविली. मला तिच्यात बसणे कधीही आवडत नसे.

.....

*परिशिष्ट १ पाहा.

हा माझा पहिलाच अनुभव होणार होता. पण पोरे कसली वसू देतात® त्यांनी रिक्षावाल्याला धमकी दिली, तेव्हा तो चालता झाला.

आम्ही पुढे चाललो. जमाव वाढत चालला. चांगली गर्दी झाली. पहिल्या प्रथम त्या जमावाने मला मि. लॉटन्पासून वेगळा पाडला. मग माझ्यावर धोंडयांचा व कुजक्या अंडयांचा वर्षाव सुरू झाला. एकाने माझी पगडी उडवून दिली. लाथा सुरू झाल्या.

मला घेरी आली. मी जवळच्या घराची जाळी धरून दम खाल्ला. तिथे उभे राहता येण्याजोगे नव्हतेच. तडाके बसू लागले.

इतक्यात, तेथील पोलीस सुपरिंटेंडंटची बायको मला ओळखीत असे, ती त्या रस्त्यानेच चालली होती. मला पाहताच ती माझ्या बाजूला येऊन उभी राहिली. ऊन नव्हते तरीही तिने आपली छत्री उघडून धरली. त्यामुळे जमाव काहीसा नरम आला. आता मार द्यायचा तर मिसेस् अलेक्झांडरला चुकवून द्यावा लागणार.

यापूर्वीच कोणी हिंदी तरूण मला मार बसताना पाहून पोलीस ठाण्यावर धावून गेला होता. सुपरिंटेंडंट अलेक्झांडरनी एक तुकडी माझ्या सभोवार राहून माझा बचाव करण्यासाठी पाठविली. ती वेळेवर येऊन पोचली. माझा रस्ता पोलीस ठाण्यावरूनच जात होता. सुपरिंटेंडंटनी मला ठाण्यामध्येच आश्रय घेण्याबद्दल सुचविले. मी ते नाकारले आणि म्हटले, "आपली चूक लक्षात आली, की लोक शांत होतील. माझा त्यांच्या न्यायबुद्धीवर विश्वास आहे."

त्या तुकडीबरोबर चालून मी पारशी रूस्तुमजींच्या घरी सुखरूप पोचलो. मला पाठीवर गुद्दे बसले होते. रक्त असे एकाच ठिकाणी आले होते. बोटीवरील डॉक्टर दादी बरजोर तेथेच होते. त्यांनी मला उपचार चांगल्या तऱ्हेने केले.

अशा तऱ्हेने आत सर्व शांत होते; पण बाहेरच्या गोऱ्या लोकांनी घराला वेढा दिला होता. सूर्यास्त होऊन गेला. अंधार पडला. हजारो लोक बाहेर ओरड करीत होते. आणि "गांधीला आमच्या स्वाधीन करा" अशा तऱ्हेच्या आरोळया उठत होत्या. एकंदर परिस्थिती लक्षात घेऊन सुपरिंटेंडंट अलेक्झांडर तेथे येऊन पोचले, आणि जमावाला धमक्यांनी नव्हे पण विनोद करून आवरून धरू लागले.

तरी पण त्यांना आतून काळजी वाटतच होती. त्यांनी मला पुढील आशयाचा निरोप पाठविला : "जर तुम्हाला तुमच्या मित्राचे घर व मालमत्ता

आणि तुमचे कुटुंब यांचा बचाव व्हायला असेल, तर मी सांगेन त्या रीतीने तुम्ही गुप्तपणे या घरातून पळून गेले पाहिजे."

एकाच दिवशी मला परस्परविरूद्ध अशी दोन कामे करण्याचा प्रसंग आला. प्राणावरील संकट जेव्हा काल्पनिकसे वाटत होते, तेव्हा मि. लॉटन्नी मला उघडपणे बाहेर पडण्याचा सल्ला दिला, आणि मी तो मान्य केला. जेव्हा संकट प्रत्यक्ष माझ्या डोळयांसमोर उभे राहिले, तेव्हां दुसऱ्या मित्राने त्याच्या उलट सल्ला दिला आणि तोही मी मान्य केला,, मी स्वतःच्या प्राणावरील संकटाला भ्यालो, की मित्राच्या प्राणांवरील व मालमत्तेवरील संकटाला, की तिघांनाही, ते कोण सांगू शकेल® माझे बोटीवरून हिंमतपूर्वक खाली उतरणे आणि मागून संकट प्रत्यक्ष उभे झाले असता गुप्तपणे पळून जाणे योग्य होते, असे तरी कोण निश्चयपूर्वक सांगू शकेल® पण होऊन गेलेल्या गोष्टीबद्दल अशा तऱ्हेची चर्चाच निरर्थक आहे. झाली गोष्ट समजून घ्यावी, तिच्यापासून घेता येईल तो धडा घ्यावा, एवढयाचाच उपयोग आहे. अमुक प्रसंगी अमुक मनुष्य काय करील हे निश्चयपूर्वक सांगताच येत नाही. त्याचप्रमाणे मनुष्याच्या बाह्याचारावरून त्याच्या गुणांची आपण जी परीक्षा करतो ती अपुरी व अंदाजीच असते, ही गोष्ट आपल्या लक्षात येण्यासारखी आहे.

कसेही असो, पळण्याच्या तयारीपुढे झालेल्या जखमा मी विसरून गेलो. मी हिंदी शिपायाचा पोषाख चढवला. डोक्यावर कदाचित मार बसेल, तर त्यापासून बचाव करण्यासाठी पितळेचे तबक ठेवले आणि त्याच्यावरून मद्रासी पद्धतीचा मोठा फेटा लपेटला. बरोबर दोन डिटेक्टिव्ह होते. त्यांपैकी एकाने हिंदी व्यापाऱ्याचा पोषाक केला; स्वतःचे तोंड हिंदी माणसाच्या तोंडाप्रमाणे रंगवले. दुसऱ्या इसमाने कसला पोषाक केला ते आता मला स्मरत नाही. आम्ही बाजूच्या गल्लीतून जवळच्या एका दुकानात शिरलो, आणि गोदामात रचलेल्या गोणींच्या राशीवरून अंधारातल्या अंधारात चढून जाऊन दुकानाच्या दरवाजाने बाहेरच्या घोळक्यांतून पसार झालो. रस्त्याच्या नाक्यावर गाडी उभी होती, तीत मला बसवून पूर्वीच्याच - ज्याचा आश्रय घेण्याबद्दल सुपरिंटेंडंट अलेक्झांडरनी सुचविले होते त्या - ठाण्यावर ते घेऊन गेले. मी सुपरिंटेंडंट अलेक्झांडरचे, त्याचप्रमाणे गुप्त पोलिसांच्या अमलदारांचे उपकार मानले.

अशा तऱ्हेने एकीकडून मला पळवून नेत असता दुसरीकडे सुपरिंटेंडंट अलेक्झांडर त्या घोळक्याला गाणे सांगत होते. त्या गाण्याचे भाषांतर असे ः

'चला फांशी द्यायला
चिंचेच्या झाडावर गांधीला.'

जेव्हा मी सुखरूप ठाण्यावर पोचल्याची बातमी सुपरिंटेंडंटला अलेक्झांडरला मिळाली, तेव्हा ते त्या जमावाला म्हणाले, "तुमची शिकार तर या दुकानातून जिवानिशी पळून गेली." टोळीपैकी कित्येक संतापले, कित्येक हसू लागले; पुष्कळांना ते खरेच वाटेना.

"तर मग तुमच्यांतून ज्यांना नेमाल त्यांना मी आत घेऊन जातो. त्यांनी तपासून पाहावे. जर तुम्हाला गांधी सांपडला, तर त्याला तुमच्या स्वाधीन करीन, नाही सांपडला तर तुम्ही घरी जावे. तुम्ही पारशी रूस्तुमजींच्या घराला आग लावणार नाही किंवा गांधींच्या बायकापोरांना दुखापत करणार नाही यावद्दल मला खात्री आहे," सुपरिंटेंडंट अलेक्झांडर म्हणाले.

टोळीने प्रतिनिधी नेमले. प्रतिनिधींनी टोळीला निराशाजनक अहवाल दिला. सर्वजण सुपरिंटेंडंट अलेक्झांडरची समयसूचकता व चातुर्य वाखाणीत, तर कित्येकजण दांतओठ खात, आपापल्या घरोघर गेले.

मरहूम मि. चेंबरलेननी माझ्यावर हल्ला करणारांवर खटला चालविण्यावद्दल व मला न्याय मिळेलसे करण्यावद्दल तार पाठविली. मि. एस्कंबनी मला आपल्याकडे बोलवून नेले. मला झालेल्या दुखापतीवद्दल दिलगिरी व्यक्त केली आणि म्हटले, "तुमच्या केसाला धक्का लागलेला मला पसंत पडणार नाही, हे तुम्ही खरे मानालच. मि. लॉटनचा सल्ला स्वीकारून तुम्ही लगेच उतरून जाण्याचे धाडस केले, तसे करण्याचा तुम्हाला हक्क होताच, पण माझ्या निरोपाला मान दिला असतात, तर हा दुःखद प्रसंग बनला नसता आता जर तुम्ही हल्ला करणाऱ्यांना ओळखू शकाल, तर त्यांना पकडून त्यांच्यावर काम चालविण्यास मी तयार आहे. मि. चेंबरलेनचीही तशी मागणी आहे."

मी जवाब दिला, "कोणावरही काम चालवायचे नाही. हल्ला करणाऱ्यांपैकी एकादोघांना कदाचित मी ओळखू शकेन; पण त्यांना शिक्षा करवून मला काय मिळणार® शिवाय हल्ला करणारांचा मी दोषही काढीत नाही. त्यांना असे भासविण्यात आले, की मी हिंदुस्थानात अतिशयोक्ती करून नाताळच्या गोऱ्या लोकांची नालस्ती केली. ही गोष्ट त्यांना खरी वाटली आणि ते संतापले, तर त्यात नवल काय® खरा दोष वरच्या लोकांचा आणि , मला म्हणू द्याल तर, तुमचा म्हटला पाहिजे. तुम्ही लोकांना योग्य मार्गाने नेऊ शकत होता. पण तुम्ही सुद्धा रॉयटरची तार खरी मानली, आणि मी अतिशयोक्ती

केली अशी समजूत करून घेतली. मला कोणावरच काम चालवायचे नाही. खरी गोष्ट बाहेर आली आणि लोकांना समजली म्हणजे त्यांचा त्यांनाच पश्चात्ताप होईल."

"तर मग तुम्ही मला ही गोष्ट लिहून द्याल® मला त्याप्रमाणे मि. चेंबरलेनना तार करावी लागेल. तुम्ही घाईघाईने काही लिहून द्यावे असे मी म्हणत नाही. तुम्ही मि. लॉटनना व इतर मित्रांना विचारून जे योग्य वाटेल ते करावे, अशी माझी इच्छा आहे. एवढे मात्र मी कबूल करतो, की जर तुम्ही हल्ला करणाऱ्यांवर काम चालविले नाही, तर सर्व स्थिरस्थावर करणे मला फार सोपे जाईल, आणि तुमची प्रतिष्ठा तर खात्रीने वाढेलच."

मी जबाब दिला, "या बाबतीतील माझे विचार ठरून गेलेले आहेत. मला कोणावरच काम चालवावयाचे नाही, हा निश्चय आहे; त्याअर्थी मी येथेच तुम्हाला लिहून द्यायला तयार आहे."

असे म्हणून मी योग्य मजकुराचे पत्र लिहून दिले.

४. शांती

हल्ल्यानंतर दोन एक दिवसांनी जेव्हा मी मि. एस्कंबना भेटायला गेलो, त्या वेळीसुद्धा पोलीस ठाण्यावरच होतो. माझ्यावरोबर संरक्षणासाठी एक दोन शिपाई असत, पण वास्तविक जेव्हा मला मि. एस्कंबकडे नेण्यात आले, तेव्हा संरक्षणाची जरूरी राहिली नव्हती.

मी उतरलो त्याच दिवशी म्हणजे पिवळा बावटा उतरतांक्षणीच 'नाताळ ॲडव्हर्टाइझर' चा प्रतिनिधी माझी मुलाखत घेऊन गेला होता. त्याने मला खूप प्रश्न विचारले, आणि त्यांची उत्तरे देताना मी एकन्-एक आरोपांचे संपूर्णपणे निराकरण करू शकलो होतो. सर फिरोजशहांच्या सूचनेने हिंदुस्थानात त्या वेळी मी एकही भाषण लिहिल्याखेरीज दिले नव्हते. या सर्व माझ्या भाषणांचा आणि लेखांचा संग्रह माझ्यापाशी होताच. मी ती त्याला दिली आणि शावीत करून दिले, की हिंदुस्थानात मी अशी एकही गोष्ट सांगितली नाही, की जी अधिक जोरदार शब्दांत दक्षिण आफ्रिकेमध्ये सांगितली नसेल. मी असेही दाखवून दिले की, 'कूरलंड' व 'नादेरी' वरील उतारूंना आणण्यांत माझे मुळीच अंग नव्हते. त्यांच्यापैकी पुष्कळजण जुनेच होते, आणि

पुष्कळसे नाताळात राहाणार नव्हते, तर ट्रॉन्सवालला जाणार होते. त्या वेळी नाताळात मंदी होती. ट्रॉन्सवालमध्ये पुष्कळ जास्त कमाई होत असे. त्यामुळे पुष्कळ हिंदी तिकडे जाणे पसंत करीत.

या खुलाशाचा, त्याचप्रमाणे हल्ला करणाऱ्यांवर फिर्याद करण्याचे मी नाकारले त्याचा, इतका काही परिणाम झाला, की गोऱ्या लोकांना शरम वाटली. वर्तमानपत्रांनी मला निर्दोषी ठरवला आणि हल्ला करणाऱ्यांना दोष दिला. अशा तऱ्हेने मला अखेरीला लाभच झाला, आणि माझा लाभ तो कार्याचा लाभ होता. हिंदी समाजाची प्रतिष्ठा वाढली आणि माझा मार्ग अधिक सरळ झाला.

तीन-चार दिवसांत मी आपल्या घरी गेलो, आणि थोडक्याच दिवसात माझी नेहमीची दिनचर्या सुरू झाली. वरील प्रसंगामुळे माझी वकिलीही अधिक चांगली चालू लागली.

पण अशा तऱ्हेने हिंदी लोकांची प्रतिष्ठा वाढली, तर त्यावरोबरच त्यांच्यावद्दलचा द्वेषही वाढला. त्यांच्यामध्ये दृढतापूर्वक झगडण्याची शक्ती आहे अशी गोऱ्या लोकांची खात्री झाली, व त्यावरोबरच त्यांच्यावद्दलचे भयही वाढले. नाताळच्या कौन्सिलमध्ये दोन कायदे दाखल झाले. त्यामुळे हिंदी लोकांची दुःस्थिती अधिक तीव्र झाली. एकामुळे हिंदी व्यापाऱ्यांच्या धंद्याला धक्का पोचला, दुसऱ्यामुळे हिंदी लोकांच्या येण्याजाण्यावर सक्त मर्यादा घालण्यात आल्या. सुदैवाने मताधिकाराच्या झगडयाच्या वेळी ठरले होते, की हिंदी लोकांविरूद्ध हिंदी म्हणून कायदा करता येणार नाही, म्हणजे कायद्यामध्ये रंगभेद किंवा जातिभेद असता कामा नये. त्यामुळे वरील दोन्ही कायद्यांच्या भाषेवरून ते सर्वांना लागू पडणारेसे दिसत होते; पण त्यांचा हेतु फक्त हिंदी लोकांवर अधिक वंधने घालण्याचा होता.

या कायद्यांमुळे माझे काम फार वाढले व हिंदी लोकांमधील जागृतीही वाढली. त्या कायद्यांतील वारीक सारीक मुद्दयांविषयीही कोणी हिंदी इसम गैरमाहितगार राहू नये अशा तऱ्हेने ते लोकांना समजावून देण्यात आले; आणि आम्ही त्यांची भाषांतरे प्रसिद्ध केली. तक्रार अखेरीला विलायतेपर्यंत गेली. पण कायदे नामंजूर झाले नाहीत.

माझा वहुतेक वेळ सार्वजनिक कामांतच जाऊ लागला. मनसुखलाल नाझर नाताळमध्ये असल्याचे मी वर लिहिलेच आहे. ते माझ्यावरोबर राहिले.

त्यांनी सार्वजनिक कामांत अधिक भाग घेण्यास सुरूवात केली. त्यामुळे माझे काम काहीसे हलके झाले.

माझ्या गैरहजेरीत शेठ आदमजी मियाखान यांनी आपले कार्यवाहाचे काम फार उत्तम बजावले. सभासद वाढविले आणि स्थानिक कॉंग्रेसच्या खजिन्यात जवळजवळ एक हजार पौंडाची भर घातली. उतारूंवरील हल्ल्यामुळे, त्याचप्रमाणे वरील दोन कायद्यांमुळे जी जागृती झाली तिचा फायदा घेऊन मी या भरीतही भर घालण्याचा प्रयत्न केला. आणि खजिन्यात जवळजवळ पांच हजार पौंड झाले. मला असा लोभ वाटत होता, की कॉंग्रेसचा कायम फंड असला, त्याने जमीन खरेदी केली आणि तिचे भाडे येत गेले, तर कॉंग्रेस निश्चिंत बनेल. सार्वजनिक संस्थेचा हा माझा पहिलाच अनुभव होता. मी माझा विचार सहकाऱ्यांपुढे मांडला. त्यांनी तो पसंत केला. घरे विकत घेण्यात आली, आणि भाडयाला लाविली गेली. त्यांच्या भाडयांतून कॉंग्रेसचा मासिक खर्च सहजी चालू लागला. मिळकतीचा भक्कम ट्रस्ट केला. अशा तऱ्हेने ही मिळकत आजही शिल्लक आहे; पण ती आपापसांतील तंटयाला कारणभूत झाली आहे, आणि मिळकतीचे भाडे आज कोर्टात जमा होत आहे.

ही दुःखद घटना मी दक्षिण आफ्रिका सोडून आल्यानंतर घडली. पण सार्वजनिक संस्थासाठी कायम फंड उभारण्याबाबतीतले माझे विचार दक्षिण आफ्रिकेतच बदलले. अनेक सार्वजनिक संस्था सुरू करून त्यांची व्यवस्था चालविण्याच्या जबाबदारीचा अनुभव घेतल्यानंतरच मी अशा दृढ निर्णयावर आलो, की कोणत्याही जाहीर संस्थेने कायम फंडावर गुजारा करण्याचा प्रयत्न करू नये. तसे करण्यामध्ये तिच्या नैतिक अधोगतीचे बीज सांठविलेले आहे.

सार्वजनिक संस्था म्हणजे लोकांची मान्यता आणि लोकांचे पैसे यांवर चालणारी संस्था. अशा संस्थेला लोकांची मदत मिळेनाशी होईल तेव्हा तिला अस्तित्वात राहण्याचा हक्कच राहत नाही. कायम फंडावर चालणाऱ्या संस्था लोकमताविषयी बेपर्वा होताना आढळतात; कित्येक वेळा तर धडधडीत लोकमताविरूद्ध आचरण करताना दृष्टीस पडतात. अशा तऱ्हेचे अनुभव हिंदुस्थानात आपल्याला पावलोपावली येतात. धार्मिक म्हटल्या जाणाऱ्या कित्येक संस्थांच्या हिशेबठिशेबांचा ठावठिकाणा नाही. त्यांचे व्यवस्थापक त्यांचे मालक होऊन बसले आहेत, आणि त्यांच्यावर कोणाचा तावा चालत नाही. सृष्टी ज्याप्रमाणे रोजचे अन्न तयार करून रोज खाते, त्याप्रमाणे सार्वजनिक संस्थांचे असले पाहिजे, याबद्दल मला तिळमात्र शंका नाही. ज्या संस्थेला लोक मदत करण्यास

तयार नाहीत त्या संस्थेला सार्वजनिक संस्था म्हणून जगण्याचा अधिकारच नाही. प्रतिवर्षी मिळणारा फंड ही त्या त्या संस्थेच्या लोकप्रियतेची व तिच्या चालकांच्या प्रामाणिकपणाची कसोटी आहे; आणि प्रत्येक संस्थेने या कसोटीला उतरलेच पाहिजे असा माझा अभिप्राय आहे.

या माझ्या लिहिण्याविषयी गैरसमज होऊ नये. ज्या संस्थांना इमल्याची वगैरे जरूर लागते, अशा संस्थांना वरील टीका लागू पडत नाही. सार्वजनिक संस्थांच्या चालू खर्चाचा आधार लोकांपासून मिळणाऱ्या फंडावर असला पाहिजे.

हे विचार दक्षिण आफ्रिकेतील सत्याग्रहाच्या वेळी दृढ झाले. ह्या सहा वर्षाच्या महान झगडयासाठी लाखो रूपयांची जरूर पडली, पण तो कायमनिधीशिवाय चालला. अशीही वेळ मला आठवते, की जेव्हा उद्याचा खर्च कोठून मिळेल याची मला कल्पनाही नव्हती. पण पुढे यावयाच्या प्रसंगाचा उल्लेख मी येथे करीत नाही. वरील अभिप्रायाचे समर्थन वाचकाला या कथेमध्ये त्या त्या प्रसंगी वाचावयास मिळेल.

५. बालशिक्षण

सन १८९७ च्या जानेवारीमध्ये मी डरबनला उतरलो, तेव्हा माझ्याबरोबर तीन मुलगे होते. माझा भाचा सुमारे दहा वर्षाचा, माझा मोठा मुलगा नऊ वर्षाचा आणि दुसरा मुलगा पाच वर्षाचा. या सर्वांना शिकवायचे कोठे®

गोऱ्या लोकांसाठी ज्या शाळा होत्या, त्यात मी आपल्या मुलांना पाठवू शकत होतो, पण ते केवळ मेहेरबानी व अपवाद म्हणून. इतर सर्व हिंदी मुले तेथे शिकू शकतील अशी स्थिती नव्हती. हिंदी मुलांच्या शिक्षणासाठी ख्रिस्ती मिशनच्या शाळा होत्या. त्यांत आपल्या मुलांना पाठविण्याची माझी तयारी नव्हती. तेथे मिळणारे शिक्षण मला पसंत नव्हते. तेथे गुजराथीतून शिक्षण कोठून मिळणार®इंग्रजीमार्फतच मिळायचे; आणि फारच प्रयास केला, तर अशुद्ध तामीळ किंवा हिंदीमार्फत. ही व इतर न्यूने मला खपण्यासारखी नव्हती.

मी स्वतः मुलांना शिकविण्याचा थोडासा प्रयत्न करीत असे, पण तो अतिशय अनियमित होता. माझ्या पसंतीला येईल असा गुजराथी शिक्षक मला मिळाला नाही.

मी विचारात पडलो. माझ्या पसंतीचे शिक्षण मुलांना देईल अशा इंग्रजी शिक्षकासाठी मी जाहिरात दिली. या तऱ्हेने जो शिक्षक मिळेल त्याच्यामार्फत थोडे नियमित शिक्षण द्यावे आणि बाकीचे मी स्वतः जमेल तसे चालवावे असा विचार केला. एका इंग्रज बाईला सात पौंडाच्या पगारावर ठेवली आणि गाडे कसे तरी रेटले.

मी मुलांशी गुजराथीतच बोलत चालत असे. त्यामार्फत त्यांना थोडेसे गुजराथी मिळत असे. त्यांना हिंदुस्थानात पाठवून देण्यास मी तयार नव्हतो. मला त्या वेळीही वाटत असे, की लहान मुलांनी आईबापांपासून दूर राहिलेले बरे नाही. सुव्यवस्थित घरामध्ये जे शिक्षण मुलांना सहजी मिळते ते छात्रालयात मिळणे शक्य नाही. त्यामुळे मुले बहुतांशी माझ्याजवळ राहिली. भाचा व थोरला मुलगा या दोघांनाही थोडे महिने मी स्वदेशी निरनिराळ्या छात्रालयांमध्ये ठेवले खरे; पण तिकडून त्यांना लवकरच परत बोलावून घेतले. पुढे माझा मोठा मुलगा बराच मोठा झाल्यानंतर स्वतःच्या इच्छेने अहमदाबादच्या हायस्कुलांत शिक्षण घेण्यासाठी दक्षिण आफ्रिका सोडून आला. माझ्या भाच्याला मी जे काही देत होतो, तेवढ्यावर त्याला संतोष होता अशी माझी समजूत आहे. तो भर तारूण्यामध्ये थोडक्याच दिवसांच्या आजारानंतर परलोकवासी झाला. इतर तीन मुलगे कधी कोणत्याही शाळेत गेलेलेच नाहीत. दक्षिण आफ्रिकेतील सत्याग्रहाच्या अनुषंगाने मी स्थापिलेल्या शाळेमध्ये त्यांचा थोडासा नियमित अभ्यास झाला.

माझे हे प्रयोग अपूर्ण होते. माझी इच्छा होती तेवढा वेळ मी मुलांकडे देऊ शकत नसे. त्यामुळे आणि इतर अनिवार्य योगायोगांमुळे माझ्या मनाजोगते पुस्तकी शिक्षण मी त्यांना देऊ शकलो नाही. माझ्या सर्व मुलांची या बाबतीत माझ्याविरूद्ध तक्रार आहे. कारण जेव्हा त्यांची बी.ए., एम्.ए. किंवहुना मॅट्रिक्युलेटशीही गाठ पडते, तेव्हा स्वतः शाळेत न शिकल्याचे वैगुण्य त्यांना जाणवते.

असे असूनही माझा स्वतःचा असा अभिप्राय आहे, की त्यांना जे अनुभवज्ञान प्राप्त झाले आहे, आईबापांचा जो सहवास त्यांना मिळू शकला, स्वतंत्रतेचा जो पदार्थपाठ त्यांना शिकण्यास मिळाला, तो जर मी त्यांना कोठूनही शाळेत पाठविण्याचा आग्रह धरला असता, तर मिळाला नसता; त्यांच्याबद्दल जो निश्चिंतपणा मला आज आहे तो नसता, आणि ते जो साधेपणा आणि सेवाभाव शिकले आहेत, तो माझ्यापासून दूर राहून विलायतेत

किंवा दक्षिण आफ्रिकेत कृत्रिम शिक्षण घेतल्याने त्यांचेमध्ये आला नसता. उलट त्यांची कृत्रिम राहणी माझ्या देशकार्यामध्ये मला विघ्नरूप झाली असती.

त्यामुळे जरी मी त्यांना माझी इच्छा होती तेवढे पुस्तकी शिक्षण देऊ शकलो नाही तरीही, माझ्या पुढच्या वर्षाचा विचार करता, त्यांच्यासंबंधीचे माझे कर्तव्य मी यथाशक्ती बजावले नाही अशी माझी समजूत होत नाही, किंवा मला पश्चातापही होत नाही. याच्या उलट, माझ्या वडील मुलाच्या बाबतीत मला जो खेदजनक परिणाम दिसतो, तो माझ्या अर्धकच्च्या पूर्वकाळाचा प्रतिध्वनी आहे असे मला नेहमी वाटत आले आहे. ज्याला मी माझा मोहकाल (विभवकाल≪ असे समजतो त्याचे पूर्ण स्मरण राहील एवढे त्यावेळी त्याचे वय होते. पण तो माझा मोहकालच होता, असे त्याला का वाटावे® त्याने असे का समजू नये, की तो काळ माझा ज्ञानकाल होता; आणि त्यानंतर झालेली परिवर्तने अयोग्य आणि मोहजन्य होती® त्याला असे का वाटू नये की, त्या वेळी मी जगाच्या मळलेल्या रस्त्याने चाललो होतो, व त्यामुळे सुरक्षित होतो आणि त्यानंतर केलेले फेरफार हेच माझ्या सूक्ष्म अभिमानाचे आणि अज्ञानाचे द्योतक आहेत® माझ्या मुलांना बॅरिस्टर सारख्या पदव्या मिळाल्या असत्या तर काय बिघडले असते® मला त्यांचे पंख कापून टाकण्याचा काय अधिकार होता® मी त्यांना पदव्या वगैरे घेऊ देऊन स्वतःच्या आवडीनुरूप आयुष्याचा मार्ग ठरविण्याच्या स्थितीला का आणून पोचविले नाही® अशा तऱ्हेचा युक्तिवाद माझ्या कित्येक मित्रांनीही माझ्यापाशी केला आहे.

मला या म्हणण्यात काही अर्थ वाटलेला नाही. माझा अनेक विद्यार्थ्यांशी संबंध आला आहे. इतर मुलांवर मी अन्य तऱ्हेचे प्रयोगही केले आहेत, किंवा करण्याचे कामी मदत केली आहे. त्यांचे परिणामही मी पाहिले आहेत. हे तरूण व माझे मुलगे आज सारख्याच वयाचे आहेत. माणुसकीच्या बाबतीत ते माझ्या मुलांना मागे टाकतील, किंवा माझ्या मुलांनी त्यांच्यापासून विशेषसे शिकण्यासारखे असेल असे मला वाटत नाही.

तरी पण माझ्या प्रयोगांचा नक्की परिणाम पुढेच कळणार. या विषयाची येथे चर्चा करण्यांतील तात्पर्य एवढेच, की मनुष्यजातीच्या उत्क्रांतीचा अभ्यास करणाऱ्याला गृहशिक्षण व शाळेतील शिक्षण यांमध्ये कसा फरक पडतो, आणि आईवापांनी स्वतःच्या जीवनामध्ये केलेल्या फेरफारांचा त्यांच्या बालकांवर काय परिणाम होतो, याचा थोडाबहूत अंदाज करता यावा.

शिवाय आणखी या प्रयोगांवरून सत्याच्या पुजाऱ्याला सत्याची आराधना आपल्याला कोठवर घेऊन जाऊ शकते ते पाहता येईल, आणि स्वतंत्रतादेवीच्या उपासकाला ती देवी कशा तऱ्हेच्या आहुती मागत असते तेही समजू शकेल, हेही या प्रकरणाचे एक तात्पर्य आहे. मुलांना आपल्याजवळ ठेवूनही जर मी स्वाभिमानावर पाणी सोडले असते, इतर हिंदी बालकांना मिळत नाही, ते माझ्या मुलांसाठीही मी इच्छिता कामा नये, हा विचार जर मी कायम केला नसता, तर मी माझ्या मुलांना पुस्तकी शिक्षण देऊ शकलो असतो खरे; पण मी ते जो स्वतंत्रतेचा आणि स्वाभिमानाचा पदार्थपाठ शिकले तो शिकू शकले नसते. आणि जेथे स्वतंत्रता आणि अक्षरज्ञान यांच्यामध्येच पसंती करायची असते, तेथे स्वतंत्रता अक्षरज्ञानापेक्षा हजारपटींनी बरी, असे कोण म्हणणार नाही®

ज्या नवयुवकांना मी १९२० साली स्वातंत्र्यविघातक शाळा-कॉलेजे सोडून बाहेर पडण्याचे निमंत्रण दिले, आणि ज्यांना निरक्षर राहून उघडया रस्त्यावर खडी फोडणे हे गुलामीमध्ये राहून अक्षरज्ञान मिळविण्यापेक्षा चांगले आहे असे सांगितले ते आता माझ्या म्हणण्याचे मूळ कदाचित समजू शकतील.

६. सेवावृत्ती

माझा धंदा ठीक चालला होता, पण तेवढयाने संतोष वाटत नव्हता. जीवन अधिक साधे झाले पाहिजे, काही तरी शारीरिक सेवाकार्य हातून घडले पाहिजे, अशा तऱ्हेची खळबळ मनात चालूच होती.

इतक्यात एके दिवशी एक अपंग रक्तपितीने पीडलेला मनुष्य दाराशी आला. त्याला खायला देऊन काढून लावण्याची हिंमत होईना. त्याला एका खोलीत ठेवले. त्याच्या जखमा साफ केल्या आणि त्याची शुश्रुषा केली.

पण फार काळपर्यंत असे चालणे शक्य नव्हते. त्याला घरी कायमचे ठेवण्याची माझ्यापाशी सोय नव्हती; माझी छातीही नव्हती. मी त्याला गिरमिटयांसाठी चाललेल्या सरकारी इस्पितळात पाठविला.

पण तेवढयाने माझे समाधान झाले नाही. अशा तऱ्हेच्या शुश्रुषेचे काम नेहमी करायला मिळेल तर किती चांगले होईल® डॉ. वूथ हे सेंट ॲडम्स् मिशनचे वरिष्ठ होते. ते नेहमी येईल त्याला मोफत औषध देत. फार सज्जन

आणि प्रेमळ होते. पारशी रूस्तुमजींच्या दातृत्वामुळे डॉ. बूथच्या देखरेखीखाली एक छोटे इस्पितळ उघडण्यात आले होते. या इस्पितळात नर्स म्हणून काम करण्याची मला प्रबळ इच्छा झाली. तेथे औषधे देण्याचे काम एक-दोन तासांचे असे. औषध तयार करून देणाऱ्या कोणातरी पगारदार माणसाची किंवा स्वयंसेवकाची जरूर होती. हे काम अंगावर घेऊन तेवढा वेळ काढण्याचा मी निश्चय केला. माझे वकिलीचे पुष्कळसे काम ऑफिसात बसल्या बसल्या सल्ला देणे, दस्तऐवज लिहिणे, किंवा कब्जे मिटविणे अशाच स्वरूपाचे असे. थोडेसे दावे मॅजिस्ट्रेटच्या कोर्टात असत. त्यांपैकी पुष्कळसे विनतक्रार असत मि. खान हे माझ्या मागून आले होते आणि त्या वेळी माझ्याबरोबरच राहात असत. अशा तऱ्हेचे कोर्टात दावे असतील, तेव्हा ते चालविण्याचे मि. खान यांनी अंगावर घेतले आणि मी या छोटया इस्पितळात काम करू लागलो.

रोज सकाळी तेथे जायचे असे. यायला जायला आणि इस्पितळात काम करायला मिळून सुमारे दोन तास लागत. या कामामुळे मला काहीसे समाधान वाटले. माझे काम रोग्याचे दुखणे समजून घेऊन ते डॉक्टरला समजावून सांगण्याचे, आणि डॉक्टर सांगतील ते औषध तयार करून रोग्याला देण्याचे होते. या कामामुळे माझा दुःखी हिंदी लोकांशी गाढ संबंध आला. त्यांच्यापैकी बरेचसे तामीळ किंवा तेलगू अथवा उत्तर हिंदुस्थानी गिरमिटये होते.

हा अनुभव मला पुढे फार उपयोगी पडला. बोअर युद्धाच्या वेळी जखमी लोकांची आणि इतर रोग्यांची शुश्रुषा करण्याच्या कामी याचा मला खूप उपयोग झाला.

बालकांच्या संगोपनाचा प्रश्न माझ्यापुढे होताच. दक्षिण आफ्रिकेमध्ये मला आणखी दोन पुत्र झाले. त्यांचे संगोपन करून लहानाचे मोठे कसे करावे, हा प्रश्न सोडविण्याच्या कामी मला या अनुभवाची फार मदत झाली. माझा स्वतंत्र स्वभाव मला फार बेजार करीत असे आणि अजूनही करतो. बाळंतपण वगैरे शास्त्रीय पद्धतीने करावे असा आम्ही उभयतांनी निश्चय केला होता. त्यामुळे, जरी डॉक्टरची त्याचप्रमाणे सुइणीची सोय असली तरी, आयत्यावेळी डॉक्टर मिळाला नाही किंवा दाई निघून गेली, तर माझी काय गत होणार® दाई हिंदीच ठेवायची होती. शिकलेली दाई हिंदुस्थानात मिळताना पंचाईत पडते, मग दक्षिण आफ्रिकेची गोष्ट बोलायलाच नको. यासाठी मीच बालसंगोपनाचा अभ्यास करून घेतला. डॉ त्रिभुवनदासचे 'आईला शिकवण' हे पुस्तक वाचले. त्यात थोडे फेरफार करून शेवटल्या दोन मुलांची जोपासना

मी स्वतः केली असे म्हणण्यास हरकत नाही. दाईची मदत दर वेळी थोडया मुदतीपर्यंतच - दोन महिन्यांपेक्षा जास्त नाही - घेतली; घेतली तीही मुख्यतः पत्नीच्या शुश्रूषेसाठी. मुलांना न्हाऊ घालण्याचे वगैरे काम सुरूवातीला माझ्या हातूनच होत असे.

शेवटल्या मुलाच्या जन्मप्रसंगी माझी पुरेपूर कसोटी झाली. प्रसूतिवेदना एकाएकी सुरू झाली. डॉक्टर घरी नव्हता. दाईला बोलावणे पाठवायचे होते. ती जवळ असती तरी तिच्याकडून प्रसूती करविण्याचे काम झाले नसते. प्रसूतीच्या वेळचे सर्व काम मला आपल्या हातानेच करावे लागले. सुदैवाने मी हा विषय 'आईची शिकवणी' तून लक्षपूर्वक वाचून ठेविला होता, त्यामुळे मी गोंधळलो नाही.

मी असे पाहिले, की स्वतःच्या मुलांची योग्य तऱ्हेने जोपासना करायची असेल, तर आईबापांनी तत्संबंधीचे सामान्य ज्ञान मिळवून ठेविले पाहिजे. मी या बाबतीत जी दक्षता घेतली होती, तिचा फायदा मला पावलोपावली आढळून आला आहे. माझे मुलगे आज जे सामान्य आरोग्य उपभोगीत आहेत ते, जर मी आरोग्यासंबंधीचे सामान्य ज्ञान संपादून त्याचा अमल केला नसता तर, ते उपभोगू शकले नसते. आपल्यामध्ये असा एक चुकीचा समज आहे की पहिल्या पांच वर्षामध्ये मुलांना शिक्षणाची वगैरे जरूरी नसते. वस्तुस्थिती अशी आहे, की पहिल्या पांच वर्षात मूल जेवढे मिळवते तेवढे मागून संबंध आयुष्यात मिळवू शकत नाही. मुलाचे शिक्षण आई च्या उदरांतूनच सुरू होते, असे मी अनुभवाने सांगू शकतो. गर्भधारणेच्या वेळेच्या आई बापांच्या शारीरिक व मानसिक स्थितीचा ठसा मुलावर उमटत असतो. गर्भकाळची मातेची प्रकृती, माताच्या आहार-विहाराची बरीवाईट फळे, यांचा वारसा घेऊनच बालक जन्मास येते. जन्मल्यानंतर ते आईबापांचे अनुकरण करूं लागते, आणि कित्येक वर्षापर्यंत त्याच्या विकासाचा आधार सर्वस्वी आईबापांवर राहतो.

हे विचार जी समजूतदार दांपत्ये करतील ती कधीही दंपतीसंगाला विषयवासनेच्या तृप्तीचे साधन बनविणार नाहीत, तर जेव्हा त्यांना संततीची इच्छा होईल तेव्हाच संग करतील. रतिसुख ही एक स्वतंत्र वस्तू आहे असे मानण्यामध्ये घोर अज्ञान आहे अशी माझी समजूत आहे. जननक्रियेवर जगताचे अस्तित्व अवलंबून आहे. विश्व हे ईश्वराच्या लीलेचे स्थान आहे. त्याच्या महिम्याचे प्रतिबिंब आहे. त्याच्या सुव्यवस्थित वृद्धीसाठीच जननक्रिया निर्मिलेली आहे हे ज्याच्या लक्षात आले तो आटोकाट प्रयत्न करून विषयवासनेचे नियं-

त्रण करील, आणि रतिभोगाच्या परिणामी जी संतती होईल, तिचे शारीरिक, मानसिक व आध्यात्मिक संगोपन करण्यासाठी जरूर लागणारे ज्ञान संपादन करील व त्या ज्ञानाचा फायदा आपल्या संततीला देईल.

७. ब्रम्हचर्य- १

आता ब्रम्हचर्यासंबंधी विचार करण्याची वेळ आली आहे. विवाह झाला तेव्हापासूनच एकपत्नीव्रताला माझ्या हृदयामध्ये स्थान होते. पत्नीवद्दलची एकनिष्ठा हे माझ्या सत्यव्रताचेच एक अंग होते. पण स्वस्त्रीशी सुद्धा ब्रम्हचर्याचे पालन करावे हे मला दक्षिण आफ्रिकेतच उमजले. कोणत्या प्रसंगावरून किंवा कोणत्या पुस्तकाच्या प्रभावामुळे हा विचार उद्भवला ते आज मला स्पष्ट आठवत नाही. एवढे स्मरते की, त्या बाबतीत रायचंदभाईनी घडवून आणलेला परिणाम विशेष महत्त्वाचा होता.

त्यांच्याबरोबर झालेला एक संवाद मला आठवतो. एके वेळी मी मिसेस् ग्लॅडस्टनच्या ग्लॅडस्टनवरील प्रेमाची स्तुती करीत होतो. कॉमन्सच्या सभेमध्ये मिसेस ग्लॅडस्टन ग्लॅडस्टनला चहा बनवून देत. ही गोष्ट या नियमबद्ध दांपत्याच्या आयुष्यातील एक नियमच बनून राहिली असल्याचे मी कोठेतरी वाचले, ते मी कवींना सांगितले. आणि त्या निमित्ताने मी दंपतीप्रेमाची स्तुती केली. रायचंदभाई म्हणाले, "यांत तुम्हांला विशेष काय वाटते® मिसेस् ग्लॅडस्टनचा पत्नीपणा की सेवाभाव® ती बाई ग्लॅडस्टनची बहीण असती तर® किंवा त्यांची स्वामिनिष्ठ नोकर असून तेवढयाच प्रेमाने चहा देती तर® अशा बहिणीचे, अशा नोकराचे दृष्टांत आपल्याला आजही पाहावयाला मिळत नाहीत का® आणि स्त्रीजातीचे ऐवजी पुरूषवर्गामध्ये तुम्हांला असले प्रेम आढळले, तर सानंदाश्चर्य वाटणार नाही का® मी म्हणतो त्यासंबंधी विचार करून पहा."

रायचंदभाई स्वतः विवाहित होते. त्या वेळी त्यांचे म्हणणे मला निष्ठूरपणाचे वाटले. असे मला स्मरते. पण त्या वचनाने मला लोहचूंबकाप्रमाणे वेधून घेतला. पुरूष नोकराच्या ठिकाणी अशा तऱ्हेची स्वामिनिष्ठा असेल तर तिची किंमत पत्नीच्या पतिनिष्ठेपेक्षा सहस्त्रपट समजली पाहिजे. पतिपत्नींमध्ये ऐक्य असते, त्यामुळे त्यांच्यामध्ये प्रेम असले तर आश्चर्य नाही. नोकर

व धनी यांच्यामध्ये तशा तऱ्हेचे प्रेम अभ्यासाने संपादन करावे लागेल. दिवसेंदिवस कवींच्या म्हणण्याची सत्यता माझ्या मनाला अधिकाधिक पटूं लागली.

मी पत्नीशी कोणत्या स्वरूपाचा संबंध ठेवावा® पत्नीला विषयभोगाचे वाहन बनविणे यांत पत्नीवद्दलची निष्ठा कोठे आली ®मी जोपर्यंत विषयवासनेच्या आधीन आहे तोपर्यंत माझ्या एकनिष्ठेची किंमत स्वाभाविक वासनेपलीकडे करता येत नाही. येथे मला कबूल केले पाहिजे की, आमच्यांमधील संबंधामध्ये पत्नीकडून आक्रमण कधीच झालेले नाही. त्या दृष्टीने मी मनात आणीन तेव्हां ब्रम्हचर्याचे पालन करणे मला शक्य होते. माझी स्वतःची दुर्बलता किंवा आसक्तीच माझ्या आड येत होती.

मी जागृत झाल्यानंतरही दोन वेळा हरलो. प्रयत्न करी, पण फसे. प्रयत्नांतील मुख्य हेतू फारसा उच्च नव्हता. प्रजोत्पत्ती थांबविण्याचा होता. त्याच्या बाह्योपचारासंबंधी मी विलायतेत थोडेबहूत वाचले होते. डॉ ॲलिन्सन् या उपायांचा प्रचार करीत, या गोष्टीचा उल्लेख मी अन्नाहारासंबंधीच्या प्रकरणामध्ये केलाच आहे. त्याचा किंचित परिणाम क्षणमात्र माझ्यावर झाला. पण मि. हिल्सनी केलेल्या त्यांच्या विरोधाचा व आंतरसाधनाच्या - संयमाच्या समर्थनाचा ठसा अधिक जोरदार ठरला, व अनुभवांती चिरस्थायी झाला. त्यामुळे प्रजोत्पत्तीची अनावश्यकता लक्षांत येताच मी संयमपालनाचा प्रयत्न सुरू केला.

संयमपालन कल्पनेपलीकडे विकट आढळले. स्वतंत्र खाटा ठेवल्या. रात्री थकून गेल्यानंतरच झोपण्याचा प्रयत्न केला. या सर्व प्रयत्नांचा लागोलाग मला विशेष उपयोग जाणवला नाही. पण आज भूतलावरून दृष्टी फिरविता मला दिसते की या सर्व प्रयत्नांनीच मला शेवटचे बळ दिले.

अंतिम निश्चय थेट १९०६ सालीच करूं शकलो. त्या वेळी सत्याग्रहाची सुरूवात झाली नव्हती. सत्याग्रह माझ्या स्वप्नीही नव्हता. बोअर युद्धानंतर नाताळात झुलू लोकांचे 'बंड' झाले. त्या वेळी मी जोहानिसबर्गमध्ये वकिली करीत होतो. पण मला वाटले की, त्या बंडाचे प्रसंगीही मी आपली सेवा नाताळ सरकारला दिली पाहिजे. मी ती देऊ केली. तिचा स्वीकार झाला. त्यासंबंधीचे वर्णन पुढे येईल. पण या कामगिरीच्या प्रसंगाने माझ्या मनांत तीव्र विचार उत्पन्न झाले. माझ्या स्वभावानुसार मी माझ्या जोडीदारांबरोबर त्यासंबंधी चर्चा केली. मला वाटते, की प्रजोत्पत्ती आणि बालसंगोपन ही समाजसेवेशी विसंगत आहेत. या बंडांत काम पत्करल्यामुळे मला माझे जोहानिसबर्ग-

मधील घर मोडावे लागले. टापटिपीने थाटलेल्या घराचा आणि सामानसुमानाचा थाटल्यापासून एक महिन्याच्या आतच मी त्याग केला. पत्नीला व मुलांना फिनिक्समध्ये ठेवले आणि मी भोयांची तुकडी घेऊन बाहेर पडलो. कठीण मजला मारीत असताना मला कळून आले, की जर मला लोकसेवेमध्ये तन्मय व्हायचे असेल तर संततिलोभ व धनलोभ यांचा त्याग केला पाहिजे, व वानप्रस्थधर्माचे पालन केले पाहिजे.

'बंडा' मध्ये मला दीड महिन्यापलीकडे राहावे लागले नाही; पण हे सहा आठवडे म्हणजे माझ्या आयुष्यतील अतिशय मौल्यवान काळ होता. व्रताचे महत्त्व या वेळी मला अधिकांत अधिक पटले. व्रत म्हणजे बंधन नव्हे, तर स्वतंत्रतेचे द्वार आहे हे माझ्या लक्षात आले. ह्या वेळेपर्यंत माझ्या प्रयत्नांत मला पुरेशी सफलता मिळाली नाही, याचे कारण मी निश्चय केला नव्हता. मला स्वतःच्या शक्तीवद्दल अविश्वास वाटत होता; ईश्वरी कृपेवद्दल मला अविश्वास होता; आणि त्यामुळे माझे मन अनेक तरंग व अनेक विचार यांच्या तडाक्यात सांपडत होते. मी पाहिले की, व्रताने स्वतःला बांधून न घेण्यामध्ये मनुष्य मोहाला बळी पडतो. व्रताने स्वतःला बांधून घेणे म्हणजे व्यभिचारांतून निघून एकटया पत्नीशी संबंध राखण्याप्रमाणे आहे. 'प्रयत्न करणे मला मान्य आहे, व्रताने बांधला जाण्यास मी तयार नाही,' हे शब्द निर्बलता दर्शवितात; आणि त्यामध्ये सूक्ष्म रूपाने भोगलालसा आहे. जी वस्तू त्याज्य आहे तिचा सर्वथैव त्याग करण्यामध्ये हानी कसली® जो साप मला चावणार, त्याचा मी निश्चयपूर्वक त्याग करतो, त्याग करण्याचा फक्त प्रयत्न करून थांबत नाही. माझी खात्री आहे, की फक्त प्रयत्नांवर थांबण्यामध्ये मरण आहे. फक्त प्रयत्नांवर विसंबून राहणे म्हणजे सर्पाच्या विक्राळपणाच्या स्पष्ट ज्ञानाचा अभाव असा अर्थ होतो. त्याचप्रमाणे ज्या वस्तूचा त्याग करण्याचा आपण फक्त प्रयत्न करीत राहतो त्या वस्तूच्या त्यागाची इष्टता आपल्याला पूर्णपणे पटलेली नाही असेच सिद्ध होते. 'माझे विचार मागून बदलले तर® अशी शंका घेऊन पुष्कळदा आपण व्रत घ्यायला कचरतो. त्या विचारामध्ये पूर्ण प्रचीतीचा अभाव आहे, म्हणूनच निष्कुलानंदाने म्हटले आहे,

त्याग न टके रे वैराग विना |

एखाद्या वस्तूवद्दल संपूर्ण वैराग्य बाणले म्हणजे मग तिच्या बाबतीत व्रत घेणे ही अनिवार्य गोष्ट आहे.

८. ब्रम्हचर्या - २

भरपूर चर्चा केल्यानंतर आणि पूर्ण विचार केल्यानंतर मी सन १९०६ साली व्रत घेतले. व्रत घेण्याच्या वेळेपर्यंत मी पत्नीचा विचार घेतला नव्हता, तो व्रताचे वेळी घेतला. तिच्याकडून मला यत्किंचितही विरोध झाला नाही.

हे व्रत घेणे मला फार बिकट गेले. माझी शक्ती अल्प होती. विकारांना दाबात ठेवण्याचे कसे जुळेल® स्वपत्नीशी विकारी संबंधाचा त्याग ही गोष्ट चमत्कारिकशी वाटत होती. तरी पण माझे कर्तव्य हेच आहे, एवढे मला स्पष्ट दिसत होते. माझी दानत शुद्ध होती. ईश्वर शक्ती देईल असे म्हणून मी उडी घेतली.

आज वीस वर्षानंतर त्या व्रताचे स्मरण झाले म्हणजे मला सानंदाश्चर्य वाटते. संयम पाळण्याची वृत्ती १९०१ पासूनच बळावत होती, व मी संयम पाळीतच होतो; पण जी स्वतंत्रता व जो आनंद मी आता उपभोगू लागलो तो १९०६ सालापूर्वी उपभोगिल्याचे मला स्मरत नाही. कारण त्या वेळी मी वासनाबद्ध होतो; वाटेल तेव्हा तिच्या तावडीत सांपडत असे. आता वासना माझ्यावर स्वार होण्यास असमर्थ झाली.

शिवाय आता ब्रम्हचर्याचा महिमा अधिकाधिक समजू लागला. व्रत मी फिनिक्समध्ये घेतले. घायाळ लोकांना मदत करण्याच्या कामातून मोकळा होताच मी फिनिक्सला गेलो होतो. तेथून मला लगेच जोहानिसबर्गला जायचे होते. मी तिकडे गेलो आणि एका महिन्याच्या आतच सत्याग्रहाच्या लढ्याचा पाया घातला गेला. जसे काही हे ब्रम्हचर्यव्रत माझी त्याच्यासाठी तयारी करायलाच आले. सत्याग्रहाची कल्पना मी योजून ठेवली नव्हती. उत्पत्ती अनायासाने - इच्छा नसताना - झाली. पण मला दिसून आले की, त्या पूर्वीची माझी सर्व कृत्ये - फिनिक्सला जाणे, जोहानिसबर्गचा मोठा घरखर्च आटोपता घेणे आणि अखेरीला ब्रम्हचर्यव्रत घेणे ही जणू काय त्याची पूर्वतयारीच होती.

ब्रम्हचर्याचे संपूर्ण पालन म्हणजे ब्रम्हदर्शन हे ज्ञान मला ग्रंथातून मिळाले नाही. हा अर्थ माझ्यापुढे क्रमाक्रमाने अनुभवसिद्ध होत गेला. त्यासंबंधीची शास्त्रवाक्ये मी मागून वाचली. ब्रम्हचर्यामध्ये शरीररक्षण, बुद्धिरक्षण आणि आत्म्याचे रक्षण आहे, याचा मला व्रतस्वीकारानंतर दिवसदिवस अधिकाधिक

प्रत्यय येऊ लागला. कारण की आता ब्रम्हचर्याला घोर तपश्चर्या म्हणून राहू देण्याऐवजी त्याला रसमय बनवायचे होते; त्याच्याच आधारावर चालायचे होते. त्यामुळे त्यातील मर्माचा नित्य नवा साक्षात्कार होऊ लागला.

पण मी अशा तऱ्हेने ब्रम्हचर्यातून रस लुटीत होतो म्हणून त्याचा कठीणपणाही माझ्या अनुभवाला येत नव्हता असे कोणी समजू नये. आज मला छप्पन वर्षे पुरी झाली आहेत तरीसुद्धा त्याच्या विकटपणाचा अनुभव येतच आहे. ते असिधाराव्रत आहे हे मला अधिकाधिक समजून येत आहे. अखंड जागरूकतेची आवश्यकता दिसून येत आहे.

ब्रम्हचर्याचे पालन करावयाचे तर स्वादेंद्रियावर ताबा मिळविलाच पाहिजे. स्वाद जिंकला तर ब्रम्हचर्य अतिशय सुलभ आहे, याचा मी स्वतः अनुभव घेतला आहे. त्यामुळे यापुढील माझे आहाराचे प्रयोग केवळ अन्नाहाराच्या दृष्टीने नव्हे, तर ब्रम्हचर्याच्या दृष्टीने होऊ लागले. आहार थोडा, साधा, मसाल्याशिवाय आणि नैसर्गिक स्वरूपातील खाल्ला पाहिजे, याचा मी प्रयोग करून अनुभव घेतला. मी स्वतःच्या सहा वर्षाच्या प्रयोगांती ठरविले, की ब्रम्हचाऱ्याचा आहार वरपीक फळ हाच होय. मी सुक्या किंवा वरपीक फळांवर राहात होतो, त्यावेळी जी निर्विकारता अनुभवीत असे ती आहारात फेरफार केल्यानंतर अनुभवावयास मिळालेली नाही. फलाहाराच्या अवधीत ब्रम्हचर्य सहज होते, दुग्धाहारामुळे ते कष्टसाध्य बनले आहे. फलाहारावरून दुग्धाहारावर का जावे लागले याचा विचार योग्य स्थळी होईल. येथे एवढे सांगितले म्हणजे पुरे आहे, की ब्रम्हचर्याला दुधाचा आहार विघ्नकर्ता आहे याबद्दल मला शंका वाटत नाही. यावरून कोणी असा अर्थ काढू नये, की हरएक ब्रम्हचाऱ्याने दुधाचा त्याग केलाच पाहिजे. आहाराचा ब्रम्हचर्यावर किती, कसा परिणाम होतो या बाबतीत पुष्कळ प्रयोगांची आवश्यकता आहे. दुधाइतकाच स्नायू पुष्ट करणारा आणि पचायला हलका असा फलाहार मला अद्याप आढळलेला नाही; किंवा कोणी वैद्य, हकीम किंवा डॉक्टर तशा तऱ्हेची फळे किंवा धान्य मला दाखवून देऊ शकलेला नाही. त्यामुळे दूध ही विकार उत्पन्न करणारी वस्तू आहे, याची जाणीव असताही मी त्याचा त्याग करण्याची शिफारस सध्या कोणालाही करू शकत नाही.

वात्य उपचारांमध्ये ज्याप्रमाणे अन्नाचे प्रकार व प्रमाण यांची मर्यादा संभाळणे आवश्यक आहे, त्याप्रमाणे उपासाचे समजावे. इंद्रिये इतकी बलवान आहेत की, त्यांना चोहीकडून, वरून आणि खालून, दाही दिशांनी घेरून टाकावे

तेव्हाच ती ताब्यात राहतात. अन्नाखेरीज ती काम करू शकत नाहीत, हे प्रत्येकाला माहीतच आहे. त्यामुळे इंद्रियदमनाच्या हेतूने स्वेच्छापूर्वक केलेल्या उपासाची इंद्रियदमनाला फार मदत मिळते, याबद्दल मला शंका वाटत नाही. कित्येक लोक उपोषण करतात, पण ते व्यर्थ जाते. याचे कारण असे आहे, की उपासानेच सर्व काही होईल अशा समजुतीने ते फक्त स्थूल उपवास करतात, व मनाने तऱ्हेतऱ्हेची पक्वान्ने चाखीत असतात. उपवास चालू असताना उपवास आटोपल्यावर काय काय खावे त्याचा वैचारिक स्वाद घेत असतात; आणि मग तक्रार करतात, की उपासाने स्वादेंद्रियाचे संयमन झाले नाही आणि जननेंद्रियाचेही झाले नाही,, मनुष्याचे मनही देहदमनाला दुजोरा देत असेल तेथेच उपवासाचा उपयोग होणार. म्हणजे मनाला विषयोपभोगाबद्दल विरक्ती उत्पन्न झाली असली पाहिजे. विषयाची पाळेमुळे मनात पसरलेली असतात. उपवासादिक साधनांची मदत पुष्कळ होत असली तरी त्या मानाने कमीच असे म्हणण्यास हरकत नाही; किंवहुना उपवास चालू असताही मनुष्य विषयासक्त राहू शकतो. पण उपवासाशिवाय विषयासक्तीचा पाळांमुळांचासुद्धा नायनाट करणे शक्य नाही. म्हणून ब्रम्हचर्यपालनाचे उपवास हे एक अनिवार्य अंग आहे.

पुष्कळांचा ब्रम्हचर्यपालनाचा प्रयत्न निष्फळ होतो. कारण की खाणेपिणे, दृष्टी इत्यादि बाबतीत ते अब्रम्हचाऱ्याप्रमाणेच वागू पाहतात, आणि तरीसुद्धा ब्रम्हचर्याचे पालन व्हावे अशी इच्छा धरतात. असला प्रयत्न म्हणजे ग्रीष्म ऋतुमध्ये शीतकालाचा अनुभव मिळवू पाहण्याप्रमाणे आहे. संयमी व स्वच्छंदी, भोगी व त्यागी यांच्या एकंदर राहाणीमध्ये भेद असलाच पाहिजे. साम्य असले तरी ते फक्त वरवर दिसणारे. दोहोतील फरक हा स्पष्टपणे दिसून आलाच पाहिजे. डोळयांचा उपयोग दोघेही करणार; पण ब्रम्हचारी देवदर्शन करील, भोगी नाटकतमाशांत दंग राहील. दोघेही कानांचा उपयोग करणार; पण एक ईश्वरभजन ऐकेल, तर दुसऱ्याला शृंगारिक पदे ऐकण्यात मौज वाटेल. दोघेही जागरण करतील; पण एकजण जागेपणी हृदयमंदिरामध्ये विराजमान असणाऱ्या रामाला आळवील, तर दुसऱ्याला नाच-तमाशाच्या दंगलीत झोपेचा विसर पडेल. दोघेही जेवतील; पण एकजण शरीररूपी तीर्थक्षेत्राच्या रक्षणापुरते देहाला भाडे देईल, तर दुसरा जिभेचे कोड पुरविण्यासाठी शरीरात अनेक पदार्थ कोंबून त्याला घाणेरडे करून सोडील. अशा तऱ्हेने दोघांच्याही आचारविचारांमध्ये हरएक बाबतीत फरक पडणार, व तो फरक दिवसेंदिवस वाढत जाणार, कमी होणार नाही.

ब्रम्हचर्य म्हणजे कायावाचामनेकरून सर्व इंद्रियांचा संयम. या संयमासाठी वर दर्शविल्याप्रमाणे त्यागाची आवश्यकता आहे हे मला दिवसेदिवस स्पष्ट दिसू लागले. आजही दिसत आहे. त्यागाच्या क्षेत्राला सीमा नाही, जशी ब्रम्हचर्याच्या महिम्याला नाही. अशा तऱ्हेचे ब्रम्हचर्य अल्प प्रयत्नाने साध्य होण्यासारखे नाही. कोटयवधी लोकांच्या बाबतीत हे फक्त दूरचा आदर्श म्हणूनच राहणार. कारण की प्रयत्नशील ब्रम्हचारी स्वतःमधील न्यून नेहमी डोळयांपुढे राखील. स्वतःमध्ये कोनाकोपऱ्यात राहिलेले विकार हुडकील आणि ते काढून टाकण्याचा सतत प्रयत्न करील. जोपर्यंत विचारांवर एवढा ताबा आला नाही, की इच्छेशिवाय एकही विचार येणार नाही, तोपर्यंत ब्रम्हचर्य पूर्ण झाले नाही. प्रत्येक विचार हा विकारच आहे. त्याला ताब्यात आणणे म्हणजे मनाला ताब्यात आणणे. आणि मनाला वश करणे हे वायूला पकडण्यापेक्षांही कठीण आहे. तरी पण जर आत्म्याला अस्तित्व असेल, तर ही गोष्ट साध्य असलीच पाहिजे. आपल्याला अडचणी येतात एवढयावरून ती असाध्य आहे असे कोणीही मानण्याचे कारण नाही. तो परम अर्थ आहे; आणि परम अर्थासाठी परम प्रयत्नांची जरूर पडावी यात आश्चर्य ते कोणते®

पण हिंदुस्थानात आल्यानंतर मला कळून आले, की अशा तऱ्हेचे ब्रम्हचर्य केवळ प्रयत्नसाध्य नाही. तोपर्यंत मी धुंदीत होतो असे म्हणावयास हरकत नाही. फलाहाराने विकार समूळ नष्ट व्हावे अशी माझी समजूत होती, आणि मी अभिमानपूर्वक मानीत होतो, की आता मला या बाबतीत काही करायचे उरलेले नाही.

पण या विचारासंबंधीचे प्रकरण यायला अवकाश आहे. तूर्त एवढे सांगून ठेवणे आवश्यक आहे, की जे कोणी ईश्वरसाक्षात्कारासाठी मी वर दिलेल्या व्याख्येनुरूप ब्रम्हचर्यपालन करू इच्छीत असतील, त्यांची जर स्वतःच्या प्रयत्नावरोबरच ईश्वरावरही श्रद्धा असेल, तर त्यांना निराश होण्याचे मुळीच कारण नाही.

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः |
रसवर्ज रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ||*

म्हणून रामनाम व रामकृपा हेच आत्म्यार्थी जीवाचे अखेरचे साधन आहे. या गोष्टीची प्रचीती मला हिंदुस्थानातच आली.

.....

*निराहारी माणसाच्या विषयांचा लोप होतो, पण वासनेचा लोप होत नाही. ईश्वरदर्शनाने वासनाही खूंटते. गीता, अ. २ श्लोक ५९

९. साधी राहणी

भोग भोगण्यास सुरूवात तर केली, पण ते फार दिवस टिकले नाही. सामानसुमान थाटतानाही मला त्याच्यावद्दल मोह असा वाटलाच नव्हता. त्यामुळे घर थाटल्यानंतर लगेच मी खर्च कमी करण्यास सुरूवात केली. धोब्याचा खर्चही फाजील वाटला. आणि शिवाय धोबी कपडे वेळेवर आणून देत नसे, त्यामुळे दोन-तीन डझन शर्ट आणि तितक्याच कॉलरी, एवढयानेही माझे भागेना. कॉलरी रोज बदलायच्या; शर्ट रोज नाही तर एक दिवसाआड बदलायचे. याप्रमाणे दोहीकडून खर्च होई. हे मला अनावश्यक वाटले. म्हणून धुण्याचे सामान आणून ठेवले. धुण्याच्या कलेचे पुस्तक वाचून धुवायला शिकलो; पत्नीलाही शिकविले. कामाचा बोजा काहीसा वाढला, पण काम नवीन त्यामुळे मजा वाटे.

माझी स्वतः धुतलेली पहिली कॉलर विसरणे शक्य नाही. तिला खळ जास्त लागली आणि इस्त्री पुरेशी गरम नव्हती. त्यांतच आणखी कॉलरला आंच लागेल या भीतीने इस्त्री बरोबर दाबली नाही; त्यामुळे कॉलर कडक तर बनली, पण तिच्यावरून खळ गळून पडत होती.

अशा थाटात मी कोर्टात गेलो, आणि बॅरिस्टरांच्या थट्टेचा विषय होऊन बसलो. पण माझ्यामध्ये अशा तऱ्हेची थट्टा सहन करण्याची शक्ती त्या वेळीही भरपूर होती.

"कॉलर हाताने धुण्याचा हा पहिलाच प्रयोग आहे, त्यामुळे तिच्यावरून खळ गळून पडते आहे. मला त्यापासून काहीच अडचण पडणार नाही; आणि शिवाय तुम्हा सर्वांची इतकी करमणूक होत आहे हा वर फायदा." मी खुलासा केला.

"पण धोबी तर मिळतनासे झाले नाहीत®' एका मित्राने विचारले.

"येथील धुलाईखर्च मला तरी असत्य वाटतो. कॉलरच्या किंमतीइतकीच धुलाई होते आणि एवढे करूनही धोब्याच्या हातांत मुसक्या. त्यापेक्षा स्वतः धुणे मला बरे वाटते."

या स्वावलंबनातील मर्म मी मित्रांना दाखवून देऊ शकलो नाही.

मला सांगितले पाहिजे की, शेवटी मी धोब्याच्या धंद्यामध्ये आपल्या कामापुरती कुशलता मिळविली. धोब्याच्या धुलाईपेक्षा घरची धुलाई यत्किंचित-

ही कमी दर्जाची नसे. कॉलरीचा कडकपणा आणि चकचकीतपणा धोब्याने धुतलेल्या कॉलरीपेक्षा कमी नसे. गोखल्यांपाशी कै. महादेव गोविंद रानडयांचे प्रसादरूप एक उपरणे होते. हे उपरणे गोखले फार काळजीपूर्वक ठेवीत असत व विशेष प्रसंगीच वापरीत. जोहानिसबर्गमध्ये त्यांच्या सन्मानार्थ जी मेजवानी देण्यात आली, त्या वेळेच्या संमेलनाचा प्रसंग महत्त्वाचा होता. दक्षिण आफ्रिकेतील त्यांचे त्या वेळचे भाषण सर्वात मोठे होणार होते. म्हणून त्या प्रसंगी त्यांना ते उपरणे वापरायचे होते. ते चुरगळले होते व त्याला इस्त्री करण्याची जरूरी होती. धोब्याला गाठून त्याच्याकडून लगेच इस्त्री करून घेणे अशक्य होते. मला माझ्या कौशल्याचा उपयोग करू देण्याची मी मागणी केली.

"तुझ्या वकिलीवर मी विश्वास ठेवीन, पण या उपरण्यावर तुझी धोबीकला चालवू देणार नाही. उपरण्याला तू डाग पाडलेस तर® त्याची किंमत तुला माहीत आहे®' असे म्हणून प्रसादासंबंधी हकीकत त्यांनी मला अतिउत्साहापूर्वक सांगितली.

मी डाग पडू न देण्याची विनयपूर्वक जबाबदारी घेतली. मला इस्त्री करण्याची परवानगी मिळाली. माझ्या कुशलतेबद्दल मला प्रमाणपत्र मिळून चुकले! याउपर मला जगाने प्रमाणपत्र दिले नाही म्हणून काय बिघडले®

धोब्याच्या गुलामगिरीतून सुटलो त्याप्रमाणेच हजामाच्या गुलामगिरीतून सुटण्याचा प्रसंग आला. विलायतेला जाणारे सर्वच लोक स्वतःची दाढी करायला शिकतात, पण केस कापायलासुद्धा कोणी शिकत असतीलशी माझी कल्पना नाही. प्रिटोरियामध्ये एकदा मी एका इंग्रज हजामाच्या दुकानी गेलो. त्याने माझी हजामत करण्यांचे साफ नाकारले; आणि नाकारतांना जो तिरस्कार व्यक्त केला, तो निराळाच. मला वाईट वाटले. लगेच बाजारात जाऊन केस कापण्याचा संच विकत आणला, आणि आरशासमोर उभे राहून केस कापले. समोरचे केस कसेबसे कापले तर गेले; पण मागचे कापताना फार पंचाईत पडली; सरळ तर कापता आलेच नाहीत. कोर्टात हंशा पिकला.

"तुझ्या डोक्यावर उंदरांनी प्रयोग केलेला दिसतो,"

मी म्हटले, "नाही. माझ्या काळया डोक्याला गोरा हजाम स्पर्श कसा करणार®म्हणून वाईट-वरे पण स्वतः कापलेले केस मला अधिक प्रिय वाटतात."

या उत्तराचे मित्रांना आश्चर्य वाटले नाही. खरे पाहता त्या हजामाचा काही दोष नव्हता. तो श्यामवर्ण लोकांचे केस कापू लागला, तर त्याचा धंदा

बसणार. आम्ही तरी उच्चवर्णीय हिंदूंच्या हजामांना आमच्या अस्पृश्यांचे केस कोठे कापून देतो® याचे प्रायश्चित्त मला दक्षिण आफ्रिकेत एकदा नव्हे पण अनेक वेळा मिळाले आहे. आणि आमच्या स्वतःच्या कर्माचे हे फळ आहे, अशी माझी समजूत असल्यामुळे मला या गोष्टीबद्दल कधी राग आलेला नाही.

स्वावलंबन व साधेपणा याबद्दलच्या माझ्या आवडीला पुढे जे तीव्र स्वरूप प्राप्त झाले, त्याचे वर्णन पुढे योग्य स्थळी येईल. त्या वस्तूचे मूळ पहिल्यापासूनच होते. त्याला पालवी फुटण्यासाठी फक्त सिंचनाची आवश्यकता होती. ते सिंचन अनायासानेच प्राप्त झाले.

१०. बोअर युद्ध

सन १८९७ ते ९९ पर्यंतचे इतर अनेक अनुभव सोडून देऊन आता बोअर युद्धावर येतो. हे युद्ध जेव्हा झाले, तेव्हा माझी स्वतःची सहानुभूती बोअरांच्या बाजूला होती. पण असल्या गोष्टीत स्वतःच्या वैयक्तिक विचारांप्रमाणे काम करण्याचा अधिकार मला अजून आलेला नाही असे मी समजत होतो. या बाबतींतील विचारांच्या ओढाताणीचे सूक्ष्म निरीक्षण मी 'दक्षिण आफ्रिकेतील सत्याग्रहाचा इतिहास' या पुस्तकात केले आहे, म्हणून ते येथे करीत नाही.* जिज्ञासू वाचकांनी तो इतिहास वाचावा अशी माझी सूचना आहे. येथे एवढे सांगितले म्हणजे पुरे की, ब्रिटिश राज्याबद्दलच्या माझ्या राजनिष्ठेने मला बलात्काराने या युद्धात भाग घ्यायला लावले. मला असे वाटले, की जर मी ब्रिटिश प्रजाजन या नात्याने हक्क मागत आहे, तर त्याच नात्याने ब्रिटीश राज्याच्या रक्षणामध्ये भाग घेणे हे माझे कर्तव्य आहे. हिंदुस्थानची संपूर्ण उन्नती ब्रिटिश साम्राज्यात होणे शक्य आहे, अशी त्या वेळी माझी समजूत होती.

म्हणून मिळतील तेवढे जोडीदार मिळवून आणि अनेक अडचणी सहन करून आम्ही घायाळ सैनिकांची शुश्रुषा करणारी एक तुकडी उभी केली. अजूनपर्यंत इकडच्या इंग्रज लोकांमध्ये सामान्यतः अशीच समजूत होती, की हिंदी लोक धाडसाची कामे करणार नाहीत, किंवा स्वार्थापलीकडे त्यांना काही सुचत नाही. त्यामुळे अनेक इंग्रज मित्रांनी मला निराशाजनक उत्तरे दिली;

.....

* शेवटी परिशिष्ट २ पाहा.

फक्त डॉ. बूथनी खूप उत्तेजन दिले. त्यांनी आम्हाला घायाळ सैनिकांची शुश्रुषा करण्याचे शिक्षण दिले. आमच्या लायकीवद्दल डॉक्टरांची प्रमाणपत्रे मिळवून दिली. मि. लॉटन् व मरहूम मि. एस्कंब यांनीही हे काम पसंत केले. शेवटी लढाईमध्ये आम्हाला काम करू देण्यावद्दल आम्ही सरकारकडे अर्ज केला उत्तरी सरकारने आभार मानले, पण या वेळी तुमच्या मदतीची आवश्यकता नाही, असे आम्हाला कळविण्यात आले.

पण मला एवढया नकारावर संतोष मानून गप्प बसावयाचे नव्हते. डॉ. बूथची मदत घेऊन त्यांच्यावरोबर मी नाताळच्या विशपना जाऊन भेटलो; आमच्या तुकडीमध्ये पुष्कळ ख्रिस्ती होते. विशपना माझी मागणी फार आवडली. त्यांनी मदत करण्याचे कवूल केले.

मध्यंतरी विधिघटना आपले काम करीतच होत्या. बोअर लोकांची तयारी, दृढता, शौर्य इत्यादि अपेक्षेपलीकडे तेजस्वी ठरली. सरकारला पुष्कळ रंगरूटांची जरूर पडली आणि अखेरीला आमच्या मागणीचा स्वीकार झाला.

या तुकडीमध्ये सुमारे ११00 लोक होते. त्यात सुमारे ४0 नाईक होते. आणखी सुमारे तीन स्वतंत्र हिंदी भरतीमध्ये दाखल झाले होते. बाकीचे गिरमिटये होते. डॉ. बूथही आमच्यावरोवर होते. तुकडीला गोळीच्या टप्प्यावाहेर काम करायचे होते. आणि तिला रेडक्रॉसचे* रक्षणही होते; तरी पण तिने उत्तम काम केले. अडचणीच्या प्रसंगी गोळीच्या हद्दीतही काम करण्याची संधी आम्हाला मिळाली. सरकारने स्वेच्छेनेच अशा तऱ्हेच्या धोक्यात न पडण्याचा करार आमच्याशी केला होता, पण स्पियांकोपच्या पराजयानंतर स्थिती पालटली. यामुळे जनरल वुलरनी निरोप धाडला, की जरी तुम्ही धोक्यात पडायला वांधलेले नाही तरीही तुम्ही तशा तऱ्हेचा धोका पत्करून घायाळ सैनिकांना व अमलदारांना रणक्षेत्रांतून उचलून डोल्यांतून घेऊन जाण्यास तयार व्हाल, तर सरकार तुमचे उपकार मानील. आम्ही धोका सहन करण्यास तत्परच होतो. त्यामुळे स्पियांकोपच्या युद्धानंतर आम्ही गोळीवाराच्या हद्दीमध्ये काम करू लागलो.

.....

*म्हणजे लाल स्वस्तिक. युद्धामध्ये या चिन्हाचे पट्टे शुश्रुषेचे काम करणाराच्या डाव्या हाताला वांधीत असतात. शत्रूनेही त्यांना इजा करायची नाही असा नियम असतो. जास्त माहितीसाठी, दक्षिण आफ्रिकेतील सत्याग्रहाचा इतिहास, खंड १, प्रकरण ९ पहा.

या दिवसांमध्ये सर्वांना पुष्कळदा रोजी वीसपंचवीस मैलांची मजल मारावी लागे; आणि एकदा तर घायाळ सैनिकांना डोल्यांतून उचलून तेवढे मैल चालावे लागले. अशा तऱ्हेने ज्या घायाळ योद्ध्यांना उचलून आम्हाला न्यावे लागले, त्यांमध्ये जनरल वूडगेट वगैरेही होते.

सहा आठवडयांनी आमच्या तुकडीला रजा देण्यात आली. स्पियांकोप व वालक्रान्झच्या पराजयानंतर लेडीस्मिथ वगैरे स्थळे बोअर लोकांच्या वेढयांतून जलदी सोडवून घेण्याचा विचार ब्रिटिश सेनापतींनी सोडून दिला, आणि इंग्लंड व हिंदुस्थान येथून यावयाच्या सैन्याची वाट पाहण्याचा व आस्ते काम करण्याचा बेत केला.

आमच्या अल्प कामगिरीची त्या वेळी तरी फार वाहवा झाली. त्यामुळे हिंदी लोकांची प्रतिष्ठा वाढली. 'काही झाले तरी हिंदी लोक साम्राज्याचे वारस तर खरेच. 'अशा अर्थाची गीते गायिली गेली. जनरल बुलरनी आपल्या खलित्यामध्ये आमच्या तुकडीच्या कार्याची तारीफ केली; नाइकांना लढाईचे बिल्लेही मिळाले.

हिंदी समाज अधिक संघटित झाला. मी गिरमिटया हिंदी लोकांच्या संबंधात फारच अधिक येऊ शकलो. त्यांच्यामध्ये अधिक जागृती झाली; आणि हिंदु, मुसलमान, ख्रिस्ती, मद्रासी, गुजराथी हे सर्व आपण हिंदी आहो ही भावना अधिक दृढ झाली. सर्वांना वाटू लागले, की आता हिंदी लोकाची दुःखे दूर झालीच पाहिजेत. गोऱ्या लोकांच्या वागणुकीमध्येही त्या वेळेपुरता स्पष्ट फरक दिसून आला.

लढाईमध्ये गोऱ्या लोकांशी जे संबंध आले ते गोडीगुलाबीचे होते. हजारो 'टॉमी' शी आमचा सहवास घडला. ते आमच्याशी प्रेमाने वागत व आम्ही त्यांच्या सेवेसाठी असल्याचे समजताच उपकार मानीत.

मनुष्यस्वभाव दुःखाच्या प्रसंगी कसा नरम येतो याचे एक मधुर स्मरण येथे दिल्याशिवाय राहवत नाही. आम्ही चिवली छावणीकडे जात होतो. लॉर्ड रॉबर्टस्चा मुलगा लेफ्टनंट रॉबर्टस् याला याच रणक्षेत्रावर प्राणांकित जखम झाली होती. लेफ्टनंट रॉबर्टस्चे शव घेऊन जाण्याचा मान आमच्या तुकडीलाच मिळाला होता. परत वळलो त्या दिवशी ऊन कडक होते. आम्ही कूच चालविली होती. सर्वांना तहान लागली होती. रस्त्यामध्ये एक लहानसा झरा पाणी पिण्याजोगा होता. प्रथम पाणी कोणी प्यावे® 'टॉमी' चे पिऊन झाल्यानंतर आपण प्यावे असा आम्ही विचार केला होता. परंतु 'टॉमी' नी आम्हाला

पाहाताच आम्हाला अगोदर पाणी पिण्यावद्दल आग्रह सुरू केला, व अशा तऱ्हेने बराच वेळपर्यंत आमच्यामध्ये "आधी तुम्ही, मग आम्ही" अशा तऱ्हेची मधुर स्पर्धा चालली.

११. नगर-सुधारणा व दुष्काळनिधी

समाजाच्या एकाही अंगाची हयगय झाली तरी ते मला नेहमीच बोचत राहाते. लोकांच्या दोषांवर झांकण घालून त्यांची तरफदारी करणे किंवा दोष दूर केल्याशिवायच हक्क मिळविणे हे मला नेहमीच नापसंत असते. त्यामुळे दक्षिण आफ्रिकेत राहणाऱ्या हिंदी लोकांवरील एका आरोपाचे, की ज्यामध्ये काहीसा तथ्यांश होता, निवारण करण्याचे काम माझ्या तेथील वास्तव्याच्या सुरूवातीलाच मी योजिले होते. हिंदी लोक स्वतःची घरेदारे साफ ठेवीत नाहीत, आणि फार अस्वच्छ राहतात अशा तऱ्हेचा आरोप वेळोवेळी करण्यात येई. या आरोपाचे निराकरण करण्यासाठी सुरूवातीला समाजातील मुख्य मुख्य समजल्या जाणाऱ्या गृहस्थांच्या घरांमध्ये सुधारणांची सुरूवात होऊन चुकली होती. परंतु डरबनमध्ये जेव्हा प्लेगच्या प्रादुर्भावाची भीती वाटू लागली तेव्हा घरोघर फिरण्याला सुरूवात झाली. यामध्ये म्युनिसिपालिटीच्या अमलदारांचीही सहकारिता व संमती होती. आमची मदत मिळाल्यामुळे त्यांचे काम सोपे झाले आणि हिंदी लोकांनाही कमी त्रास सहन करावा लागला. कारण की, सामान्यपणे प्लेग वैगरेचा उपद्व सुरू झाला म्हणजे अमलदारांची धांदल उडते, व ते प्रमाणाबाहेर तीव्र इलाज योजू लागतात ; आणि त्यांच्या दृष्टीने जे अनिष्टसे दिसतात त्यांच्यावर त्यांची दडपशाही इतकी येऊन पडते, की ती असह्य होते. हिंदी समाजाने आपण होऊनच सक्त उपाय योजल्यामुळे तो असल्या जुलमापासून बचावला.

मला काही कटू अनुभवही आले. मला दिसून आले, की स्थानिक सरकारापाशी हक्कांची मागणी करण्याच्या कामी लोकांची मदत मिळविणे जितके सोपे जात असे, तितके लोकांपासून त्यांच्या स्वतःच्या कर्तव्याचे पालन करवून घेण्याच्या कामी मदत मिळविणे सोपे नव्हते. कित्येक ठिकाणी अपमान होई तर कित्येक ठिकाणी विनयपूर्वक पण बेपर्वाई दाखविण्यात येई. घाण साफ करण्याची तसदी घेण्याचे लोकांना वैषम्य वाटे. पैसे खर्च करण्याचे तर नावच काढायला नको. लोकांकडून कसलेही काम घ्यावयाचे असेल तर सोशिकपणा

धारण केला पाहिजे, हे मी अधिक चांगल्या तऱ्हेने शिकलो. सुधारणेची गरज असते सुधारकाला स्वतःला. ज्या लोकांपासून तो सुधारणेची अपेक्षा करतो त्यांच्याकडून त्याने विरोधाची, तिरस्काराची, किंबहुना जिवावरील संकटाचीही अपेक्षा ठेवली पाहिजे. सुधारक जिला सुधारणा म्हणतो ती कुधारणाच आहे असे समाजाने का मानू नये® किंवा कदाचित कुधारणा मानली नाही तरी त्या बाबतीत उदासीन तरी का राहू नये®

या चळवळीचा एवढा परिणाम झाला, की घरेदारे स्वच्छ राखण्याची आवश्यकता हिंदी समाजाला कमीजास्त प्रमाणात पटली. अमलदारवर्गापाशी माझी पत वाढली. तक्रारी करणे किंवा हक्कांची मागणी करणे एवढाच माझा धंदा नाही, तर तक्रारी किंवा हक्कांची मागणी करण्यात मी जितकी तत्परता बाळगीत असे, तितकीच तत्परता व उत्साह आंतरिक सुधारणेबद्दलही मला वाटत असत, ही गोष्ट त्यांच्या लक्षात आली.

तरी अजून समाजाच्या वृत्तीचा दुसऱ्या एका दिशेने विकास करण्याचे राहून जात होते. या परदेशी राहणा-या लोकांनी प्रसंग पडल्यास भारतवर्षाबद्दलचे आपले कर्तव्य मानणे व बजावणे जरूरीचे होते. भारतवर्ष दरिद्री आहे. लोक द्रव्यार्जनासाठी परदेश पत्करतात. त्यांच्या कमाईचा काही अंश भारतवर्षाला अडचणीच्या प्रसंगी मिळाला पाहिजे. सन १८९७ साली दुष्काळ पडला होता, आणि १८९९ साली पुनः तीव्र दुष्काळ पडला. या दोन्ही दुष्काळांच्या प्रसंगी दक्षिण आफ्रिकेतून चांगली मदत गेली. पहिल्या दुष्काळाच्या वेळी जमू शकली त्यापेक्षा दुसऱ्या दुष्काळाच्या वेळी पुष्कळच जास्त रक्कम जमा झाली. या पट्टीमध्ये इंग्रजांपासून आम्ही हातभार मागितला, आणि त्यांच्याकडून प्रत्युत्तरही चांगले मिळाले. गिरमिटया हिंदी लोकांनीही आपल्यापरी हातभार लावला.

अशा तऱ्हेने या दोन दुष्काळांच्या वेळी पडलेला रिवाज अजूनही कायम आहे. आपण पाहतोच, की भारतवर्षावर येणाऱ्या सर्वजनिक संकटाच्या प्रसंगी दक्षिण आफ्रिकेहून तेथील हिंदी लोक मोठया रकमा पाठवित असतात.

अशा तऱ्हेने दक्षिण आफ्रिकेतील हिंदी लोकांची सेवा करीत असताना मी स्वतः एकामागून एक बऱ्याच गोष्टी शिकून घेत होतो. सत्य हा एक विशाल वृक्ष आहे. त्याचा आश्रय करावा तसतशी अनेक फळे त्याच्यापासून निघताना दिसून येतात. त्यांना अंतच नसतो सत्यामध्ये जसजसे खोलखोल उतरावे तसतशी त्यातून रत्ने हाती येतात; सेवेचे प्रसंग चालून येतात.

१२. देशागमन

लढाईच्या कामातून मोकळा झाल्यानंतर मला वाटू लागले, की यापुढे माझे काम दक्षिण आफ्रिकेत नसून स्वदेशी आहे. दक्षिण आफ्रिकेत बसल्या बसल्या थोडीशी सेवा मी करू शकेनच, पण तेथे माझा मुख्य धंदा पैसे कमावणे एवढाच होऊन राहील असे मला वाटले.

स्वदेशाहून मित्रमंडळींचाही स्वदेशी येण्याबद्दल आग्रह चालू होता. मलाही वाटत होते, की स्वदेशी गेल्याने माझा उपयोग अधिक होऊ शकेल. नातालमध्ये मि. ख्वान आणि मनसुखलाल नाझर होतेच.

मी सहकारी मंडळींजवळ मला मोकळा करण्याबद्दल मागणी केली. मोठया मुष्कीलीने ती मागणी एका अटीवर मान्य झाली. अट अशी होती, की एका वर्षाच्या आत जर हिंदी समाजाला माझी जरूर पडली, तर मी परत दक्षिण आफ्रिकेला यावे. मला ही अट कठीण वाटली, पण मी प्रेमपाशांनी जखडलेला होतो.

काचे रे तांतणे मने हरजीए बांधी |
जेम ताणे तेम तेमनी रे |
मने लागी कटारी प्रेमनी ||*

ही मीराबाईची उपमा थोडयाबहूत अंशी मला लागू पडत होती. पाचांमुखी परमेश्वर आहेच ना® मित्रांचे म्हणणे नाकारणे मला शक्य नव्हते. मी वचन दिले व परवानगी मिळविली.

या वेळी माझा निकट संबंध नाताळशीच होता असे म्हणता येईल. नाताळातील हिंदी लोकांनी मला प्रेमामृताने न्हाऊ घातले. ठिकठिकाणी मानपत्रे देण्यासाठी सभा झाल्या आणि हरएक ठिकाणाहून मौल्यवान भेटी आल्या.

१८९६ साली मी स्वदेशी आलो, तेव्हाही भेटी मिळाल्या होत्या; पण या वेळच्या भेटी आणि सभांमधील देखावे ही मला असह्य झाली. भेटीमध्ये सोन्याचांदीच्या वस्तू होत्याच, पण शिवाय हिरेमाणिकांच्या वस्तूही होत्या.

.....

* कच्च्या तंतून मला हरीने बांधिली |
ताणीत जशी त्याची इच्छा ग |
मला कटयार प्रेमाची लागली ||

या सर्व वस्तूंचा स्वीकार करण्याचा मला काय अधिकार® त्यांचा स्वीकार केला तर मग समाजाची सेवा मी पैसे न घेता करीत होतो अशी स्वतःच्या मनाची समजूत कशी घालावी® या भेटींपैकी अशिलांकडून मिळालेल्या काही भेटी वजा करता बाकीच्या साऱ्या सार्वजनिक कामावद्दलच मिळालेल्या होत्या. शिवाय माझ्या दृष्टीपुढे तर अशील व इतर सहकारी यांच्यामध्ये भेद नव्हता. सर्वच मुख्य मुख्य अशिल सार्वजनिक कामीही मदत करणारे होते.

शिवाय या नजराण्यांमध्ये कस्तूरबाईसाठी पन्नास गिनींचा एक हारही मिळाला होता. परंतु तिला मिळालेल्या वस्तूही माझ्या सेवेवद्दलच होत्या. त्यामुळे त्या निराळ्या काढण्याचे कारण नाही.

यांपैकी मुख्य नजराणे ज्या दिवशी संध्याकाळी मिळाले, त्या दिवसाची रात्र मी बावरलेल्या स्थितीत जागून काढली. खोलीत येरझारा घालीत राहिलो. पण कोडे सुटेना. शेकडो रूपयांचे नजराणे सोडून देणे कठीण वाटे, पण ते ठेवून घेणे त्याहून कठीण वाटत होते.

मी एक असले नजराणे पचवू शकेन. पण माझ्या मुलांचे काय® पत्नीचे काय® त्यांना मी सेवेचे शिक्षण देत असे; सेवेवद्दल मोवदला घेणे योग्य नाही असे सांगत असे. घरामध्ये मी मौल्यवान दागिने वगैरे ठेवीत नसे. राहाणी अधिकाधिक साधी होत होती. अशा स्थितीत सोन्याची घडयाळे वापरणार कोण® सोन्याचे छेडे आणि हिरेजडित आंगठया कोणी वापराव्या® त्या काळी सुद्धा मी इतरांना दागिन्यांची हौस सोडून देण्यास सांगत असे. मग मला या दागिन्यांचा आणि जवाहिरांचा उपयोग काय®

मी या वस्तू ठेवून घेता कामा नये, अशा निर्णयावर मी आलो. पारशी रूस्तुमजी इत्यादिकांना त्या दागिन्यांचे ट्रस्टी नेमून त्यांच्या नावे लिहून देण्याचा करार लिहून काढला, आणि सकाळी स्त्री-पुत्रादिकांचा विचार घेऊन स्वतःचा भार हलका करण्याचा निश्चय केला.

पत्नीची समजूत घालणे कठीण जाणार हे मी समजून होतो. मुलांची समजूत घालण्यात बिलकूल अडचण येणार नाही याबद्दल मला खात्रीच होती. त्यांनाच माझे वकील करण्याचा बेत केला.

मुलांची लगेच समजूत पटली. "आम्हाला या दागिन्यांची जरूर नाही. आपण ते सर्व परत करावे. आणि त्यातून आम्हाला असल्या वस्तू हव्या वाटल्या तर आमचे आम्हीच नाही का घेऊ शकत®" असे ते म्हणाले.

मला आनंद वाटला. "तर मग आईची तुम्ही समजूत घालाल ना®' मी विचारले.

"जरूर, जरूर. ते आमचे काम. तिला तरी हे दागिने थोडेच अंगावर घालायचे आहेत®ती ठेवणार आमच्यासाठी म्हणूनच. आम्हाला तर त्यांची जरूर नाही, मग ती कशाला हट्ट करते®'

पण वाटले होते त्याहून ते काम कठीण ठरले.

"तुम्हाला एक नसेल जरूर, तुमच्या मुलांनाही नसेल. मुलांचे काय®जशी चढवावी तशी चढतात. मला नाही घालू दिलेत तरी हरकत नाही; पण माझ्या सुनांचे काय®त्यांच्या तरी उपयोगी पडतील® आणि उद्याचे दिवस कसे येतील हे तरी कोणी पाहिले आहे® इतक्या प्रेमाने दिलेल्या वस्तू परत करणे बरे नाही --" अशा तऱ्हेने वाग्धारा सुरू झाली आणि त्यातच अश्रुधारा येऊन मिसळली. मुले भक्कम राहिली; मला डगमगण्याचे कारणच नव्हते.

मी हळूच म्हटले, "मुलगे लग्न करतील तेव्हाची गोष्ट. आपल्याला कुठे बालवयात लग्ने करून द्यायची आहेत® मोठे झाल्यावर स्वतःला वाटेल त्याप्रमाणे करेनात® आणि आपल्याला तरी दागिन्यांची हौस वाटणाऱ्या सुना थोडयाच शोधायच्या आहेत®इतक्याउपर काही दागिने हवेच वाटले तर मी कुठे गेलो नाही ना®'

"तुमचे पराक्रम कळले,, माझे दागिनेही काढून घेतले तेच तुम्ही की नाही® मला धड घालू दिले नाहीत ते तुम्ही सुनांसाठी काय घेणार® मुलांना तर आजपासून बैरागी बनवता आहा,, मला हे ते माहीत नाही. हे दागिने परत नाही करायचे. त्यातून माझ्या हारावर तुमचा काय हक्क®'

"पण तो हार तरी तुझ्या कामगिरीबद्दल मिळाला आहे, की माझ्या कामगिरीबद्दल®' मी विचारले.

"त्याचे काय मोठे®तुमची कामगिरी ती माझी पण खरीच. मला रात्रंदिवस राबविलीत ही काय कामगिरी नव्हे®मला रडवूनही वाटेल त्याला घरात ठेवलात, आणि माझ्याकडून त्याची चाकरी करविलीत ते कुठे गेले®'

हे सर्व बाण तीक्ष्ण होते. त्यातील कित्येक मला भेदूनही जात होते. पण दागिने तर मला परत करावयाचेच होते. पुष्कळशा गोष्टीबद्दल मी जेमतेम कबुली मिळविली. १८९६ साली मिळालेल्या आणि १९०१ साली मिळालेल्या भेटी परत दिल्या. त्यांच्या ट्रस्ट केला आणि त्यांच्या सार्वजनिक कार्यासाठी माझ्या किंवा ट्रस्टींच्या इच्छेनुरूप उपयोग व्हावा, अशी अट ठरवून त्या

बँकेत ठेविल्या. हे दागिने विकून टाकण्याच्या निमित्ताने मी पुष्कळदा पैसे जमवू शकलो आहे. आजमितीलाही तो आपात्तिनिधी म्हणून शिल्लक आहे, व त्यात भरही पडत गेली आहे.

त्या कृत्यावद्दल मला कधीच पश्चाताप वाटलेला नाही. कालांतराने कस्तूरबाईलाही त्यांतील रास्तपणा समजून आला. आम्ही पुष्कळ मोहांपासून बचावून निघालो.

समाजसेवकाला खाजगी नजराणे घेताच येत नाहीत, असा माझा अभिप्राय बनला आहे.

१३. स्वदेशी

अशा तऱ्हेने स्वदेशी -- हिंदुस्थानात जाण्यास निघालो. रस्त्यात मॉरिशस वेट लागले. तेथे आगबोट फार वेळ थांबली होती. म्हणून मॉरिशसमध्ये उतरलो आणि तेथील स्थितीचा भरपूर अनुभव घेतला. एक रात्र तेथील गव्हर्नर सर चार्लस बुस यांजकडेही मुक्कामाला होतो.

हिंदुस्थानला पोचल्यानंतर थोडा काळ फिरण्यात दवडला. हे साल १९०१ होय. या वर्षीची महासभा (काँग्रेस≪ कलकत्त्याला होती. दिनशा एदलजी वाच्छा अध्यक्ष होते. मला महासभेला जायचेच होते. महासभेचा हा माझा पहिलाच अनुभव होता.

मुंबईहून ज्या गाडीने सर फिरोजशहा निघाले त्याच गाडीने मीही गेलो. त्यांच्याशी मला दक्षिण आफ्रिकेसंबंधी बोलायचे होते. मला त्यांच्या डब्यातून एक स्टेशनपर्यंत जाण्याची आज्ञा झाली. त्यांनी तर स्पेशल सलून केले होते. त्यांच्या बादशाही खर्चाची आणि दिमाखाची मला माहिती होती. ज्या स्टेशनवर त्यांच्या डब्यात जाण्यावद्दल मला आज्ञा झाली होती, त्या स्टेशनवर मी त्यांच्याकडे गेलो. त्यांच्या डब्यात त्या वेळी दिनशा वाच्छा आणि चिमणलाल सेटलवाड बसले होते. त्यांच्याशी राजकिय विषयांवर चर्चा चालली होती. मला पाहून सर फिरोजशहा म्हणाले," गांधी, तुमचे काम होण्यासारखे नाही. तुम्ही सांगाल तो ठराव आम्ही पास करू, पण स्वतःच्या देशातच आम्हाला कितीसे हक्क आहेत® मला तर वाटते, की जोपर्यंत आपल्या देशातच आपल्याला सत्ता नाही तोपर्यंत वसाहतींतील तुमची स्थिती सुधारणे शक्य नाही."

मी दिङ्मूढच होऊन गेलो. सर चिमणलालनी वरील म्हणण्याला दुजोरा दिला. सर दिनशांनी माझ्याकडे दयार्द्र दृष्टीने पाहिले.

मी माझे म्हणणे समजावून सांगण्याचा काहीसा प्रयत्न केला. पण मुंबईच्या अनभिषिक्त बादशहाची माझ्यासारख्या मनुष्य काय समजूत घालणार® मला महासभेत ठराव मांडू देतील एवढ्यावरच मी संतोष मानून राहिलो.

"ठराव तयार करून मला दाखवा हो, गांधी,," सर दिनशा मला उत्तेजन देण्याच्या उद्देशाने म्हणाले.

मी आभार मानले. पुढच्या स्टेशनवर गाडी उभी राहताच मी पळ काढला आणि आपल्या डब्यात जाऊन बसलो.

कलकत्त्याला पोचलो. नागरिक लोक अध्यक्ष व इतर पुढारी यांना मोठ्या थाटानिशी घेऊन गेले. मी स्वयंसेवकाला विचारले, "मी कोठे जावे®"

तो मला रिपन कॉलेजात घेऊन गेला. तेथे पुष्कळशा प्रतिनिधींची सोय केलेली होती. माझ्या सुदैवाने ज्या विभागामध्ये मी होतो त्याच विभागामध्ये लोकमान्यांचा तळ होता. ते एक दिवस मागून आले असे स्मरते. लोकमान्य असतील तेथे एक लहानसा दरबार जमायचाच. मी चित्रकार असतो, तर ते एका खाटेवर बसत त्याचे चित्र मी काढू शकलो असतो, इतके स्पष्ट स्मरण मला त्या जागेचे आणि त्यांच्या बैठकीचे अजूनही आहे. त्यांना भेटायला येणाऱ्या असंख्य माणसांपैकी एकाचेच नाव मला आठवत आहे - 'अमृतबझार पत्रिके'चे मोतीबाबू. त्या दोघांचे खदाखदा हसणे आणि राज्यकर्त्यांच्या अन्यायासंबंधीच्या त्यांच्या गोष्टी विसरणे शक्य नाही.

पण आपण अंमळ तेथील व्यवस्थेकडे वळू या.

स्वयंसेवक एकमेकांच्या आड येत. जे काम ज्याच्यावर सोपवावे त्याचे ते काम नव्हे; तो लगेच दुसऱ्याला बोलावी; दुसरा तिसऱ्याला. प्रतिनिधी बिचारा नाही धड इकडे, नाही तिकडे.

मी कित्येक स्वयंसेवकांशी गट्टी केली. त्यांना दक्षिण आफ्रिकेसंबंधी काही गोष्टी सांगितल्या. त्यामुळे ते काहीसे ओशाळले. मी त्यांना सेवेचे मर्म समजावून देण्याचा प्रयत्न केला. त्यांची थोडीशी समजूत पटली, पण सेवेची हातोटी काही भूछत्राप्रमाणे एका घटकेत उगवून घेता येत नाही. त्यासाठी इच्छा पाहिजे आणि त्यानंतर सवय पाहिजे. त्या भल्याभोळ्या स्वयंसेवकांना इच्छा तर खूप होती; पण शिक्षण आणि सवय कोठून मिळणार® महासभा वर्षातून

तीन दिवस चालून झोपी जात असे. प्रतिवर्षी तीन दिवस शिक्षण घेऊन कितीशी तयारी होणार®

जसे स्वयंसेवक तसे प्रतिनिधी. त्यांनाही तितक्याच दिवसांचे शिक्षण. स्वतः जातीने काहीच करायचे नाही. ज्या त्या बाबतीत हुकूम सुटायचे. 'स्वयंसेवक, हे घेऊन या' आणि 'ते घेऊन या' एकसारखे चालायचे.

अखा भगताच्या 'लुल्या अवयवा'चाही भरपूर अनुभव आला. पुष्कळशा लोकांना स्पर्शास्पर्शाची अडचण येत असे. द्रविडी पाकशाळा अगदीच स्वतंत्र. त्या प्रतिनिधींना नजरेचाही विटाळ बाधत असे,, त्यांच्यासाठी कॉलेजच्या कंपौंडात हातांचे स्वयंपाकघर बांधलेले होते. माणूस घुसमटून जाईल एवढा त्यात धूर. जेवणखाण सगळे त्यातच. भोजनगृह म्हणजे तिजोरी; कुठच्याही बाजूने उघडे असून चालायचे नाही,,

मला हा वर्णधर्म चमत्कारिक वाटला. महासभेमध्ये येणाऱ्या प्रतिनिधींना जर इतकी शिवाशीव होते, तर त्यांना पाठविणाऱ्यांना किती होत असेल, या त्रैराशिकाचे उत्तर काढू लागलो तेव्हा मला दीर्घ निःश्वास सोडावा लागला.

घाण तर अमर्याद. जिकडे तिकडे पाणीच पाणी होऊन गेले होते. पायखाने थोडेच होते. त्यांच्या दुर्गंधाची आठवण झाली म्हणजे अजून अंगावर शहारे उभे राहातात. मी ती घाण स्वयंसेवकाला दाखविली. त्याने साफ सांगितले की, "हे तर भंग्याचे काम." मी केरसुणी मागितली. स्वयंसेवक माझ्याकडे डोळे वटारून पाहातच राहिला. मी केरसुणी पैदा केली. पायखाना साफ केला. पण हे झाले तरी माझ्या स्वतःच्या सोयीपुरते. गर्दी इतकी होती आणि शौचकूप इतके थोडे होते, की प्रत्येक वेळी उपयोग केल्यानंतर ते लगेच साफ करणे जरूर होते. तसे करणे माझ्या शक्तीबाहेरचे होते. त्यामुळे मी स्वतःपुरती सोय करून घेऊन स्वस्थ बसलो. मला असे दिसले की, इतरांना ती घाण जाचत नव्हती.

पण एवढयाने भागण्यासारखे नव्हते. रात्रीच्या वेळी कोणी कोणी खोलीलगतच्या पडवीचाच उपयोग करीत असत. सकाळी मी स्वयंसेवकाला दाखविले. घाण काढून टाकायला कोणीच तयार होईना.ती साफ करण्याचा मानही मलाच मिळाला.

आज या बाबतीत पुष्कळ सुधारणा झाली आहे. तरी अविचारी प्रतिनिधी अजूनही वाटेल तेथे मलविसर्जन करून महासभेची छावणी खराब करून टाकतात; आणि ती घाण काढून टाकण्याची सर्व स्वयंसेवकांची तयारी असते असे नाही.

मला असे दिसून आले, की असल्या घाणीमध्ये महासभेची बैठक जर जास्त वेळ चालू राहिली, तर रोगराई खात्रीने व्हायची.

१४. कारकून वा 'बोरा'

महासभा भरण्याला एकदोन दिवसांचा अवधी होता. मी ठरविले होते, की महासभेच्या कचेरींत जर मला काम करायला मिळाले, तर करायचे आणि अनुभव मिळवायचा.

ज्या दिवशी आम्ही येऊन पोचलो, त्याच दिवशी स्नान वगैरे उरकून महासभेच्या कचेरीमध्ये गेलो. श्री. भूपेंद्रनाथ बसू व श्री. घोषळ हे चिटणीस होते. भूपेंद्रबाबूपाशी गेलो आणि कामाची मागणी केली. त्यांनी माझ्याकडे पाहून म्हटले,

" माझ्यापाशी काही काम नाही. परंतु मि. घोषळ कदाचित तुम्हाला काम देतील. त्यांच्याकडे चला. "

मी घोषळबाबूंपाशी गेलो; त्यांनी मला न्याहाळून पाहिले. किंचित हसले आणि विचारले,

" माझ्यापाशी कारकुनाचे काम आहे; ते कराल ®"

मी उत्तर दिले, " अवश्य करीन माझ्या आवाक्याबाहेर नसेल असे कोणतेही काम करण्यासाठी मी आपल्याकडे आलो आहे."

" हे तरूणा हीच योग्य भावना आहे."

शेजारी स्वयंसेवक उभे होते, त्यांच्याकडे पाहून म्हणतात,

" हया तरूणाने काय सांगितले ते ऐकले का ®"

मग माझ्याकडे वळून म्हणाले,

" तर मग हा पहा पत्रांचा ढीग, आणि ही माझ्यासमोरची खुर्ची. तिच्यावर बसा. माझ्यापाशी शेकडो लोक येत जात असतात हे तुम्ही पाहताच. त्यांच्याशी बोलू की हे रिकामटेकडे लोक पत्र खरडीत बसतात त्यांना जवाब लिहीत बसू ®माझ्यापाशी अशा तऱ्हेचे कारकून नाहीत की, ज्यांच्यापासून असले काम घेता येईल. या सर्व पत्रांमध्ये काहीच तथ्य नसणार. पण तुम्ही सर्व वाचून काढा. ज्यांना फक्त पत्र पोहचल्याबद्दल लिहायचे

---

* इंग्रजी बेअरर शब्दाचा अपभ्रंश. सेवाचाकरी करणारा, खिजमतगार. कलकत्त्यामध्ये घरांतील कसल्याही नोकराला " बॅरा " शब्दाने संबोधतात.

असेल, त्यांना तसे लिहित चला; आणि ज्यांच्या जवाबाविषयी मला विचारावे लागेल त्यांच्याबद्दल मला विचारा." माझ्यावर एवढा विश्वास टाकल्याबद्दल मला आनंदाच्या गुदगुल्या होऊ लागल्या.

श्री. घोषाळ मला ओळखीत नव्हते. नाव गाव समजून घेण्याचे काम त्यांनी मागाहून केले. पत्रांचा ढीग खलास करण्याचे काम मला सोपे वाटले. पडलेला ढीग मी त्वरित खलास केला. घोषाळबाबू खूष झाले. त्यांचा स्वभाव गप्पाळू होता. गप्पांमध्ये पुष्कळसा वेळ घालवीत, असे मला आढळून आले. माझा पूर्वइतिहास समजल्यानंतर मला कारकुनाचे काम दिल्याबद्दल त्यांना किंचित शरम वाटली. मी त्यांना निश्चित केले.

"माझी गोष्ट कुठे आणि तुमची कुठे® तुम्ही महासभेचे जुने सेवक. मला तुम्ही वडिलांसमान आहां. मी पडलो अननुभवी तरूण. हे काम देण्यामध्ये तुम्ही माझ्यावर उपकारच केले आहेत. कारण की मला महासभेमध्ये काम करायचे आहे. तिचा कारभार जाणून घेण्याची अलभ्य संधी तुम्ही मला दिली."

"खरे विचाराल तर हीच खरी वृत्ति आहे. पण आजकालचे तरूण असे समजत नाहीत. बाकी मला महासभेची सुरूवातीपासून माहिती आहे. तिला जन्म देण्यामध्ये मि. ह्यूमबरोबर माझाही हिस्सा होता," घोषाळबाबू म्हणाले.

आमचा चांगला स्नेहसंबंध जुळला. दुपारच्या जेवणाला मला आपल्याबरोबरच ठेवून घेत. घोषाळबाबूंची बटणेही 'बॅरा' च लावीत असे, ते पाहून 'बॅरा' चे काम मीच उचलले. मला ते आवडे. वडील मंडळीबद्दल मला फार आदर वाटे. माझी ही वृत्ति जेव्हा त्यांच्या लक्षात आली तेव्हा मग मला ते स्वतःची सर्व प्रकारची सेवाचाकरी करू देऊ लागले. बटणे लावू देताना हसून म्हणत, "पहा ना, महासभेच्या कार्यकर्त्यांना बटणे लावायलाही फुरसत मिळत नाही. कारण की त्या वेळातही कामे करायची पडलेली असतात,," मला या भोळेपणाबद्दल हंसू येई. परंतु अशा तऱ्हेच्या सेवेबद्दल मनात यत्किंचितही कंटाळा वाटला नाही. मला जो लाभ झाला त्याची तर किंमतच करता यायची नाही.

थोडक्याच दिवसात महासभेच्या कार्यपद्धतीची मला माहिती झाली. अनेक पुढाऱ्यांची भेट झाली. गोखले, सुरेंद्रनाथ वगैरे योद्धे येत जात. त्यांचे रीती-रिवाज मी पाहू शकलो. कालाचा जो अपव्यय चालला होता, त्याचेही मला पूर्ण ज्ञान झाले. इंग्रजी भाषेचे प्राबल्यही लक्षात आले. त्याबद्दल मला त्या वेळीही खेद वाटला. एकाहून होण्याजोग्या कामावर अनेकजण ठेवले

जात, ते माझ्या लक्षात आले; आणि कित्येक आवश्यक काम करायला कोणीच मिळेना हेही दिसून आले.

माझे मन या सर्व गोष्टींची टीका करीत होते; पण चित्त उदार असल्यामुळे चालले आहे त्यात सुधारणा करणे अशक्य असावे अशी समजूत करून ते घेत होते. त्यामुळे कोणाविषयीही अनादर वाटत नसे.

१५. महासभेमध्ये

महासभा सुरू झाली. मंडपाचा भव्य देखावा, स्वयंसेवकांची रांग, व्यासपीठावर बसलेली वडील मंडळी वगैरे पाहून मी घाबरलो. असल्या सभेत माझी काय दाद लागणार या विचाराने मी गोंधळून गेलो.

अध्यक्षांचे भाषण म्हणजे एक पुस्तकच होते. ते सगळे वाचता येईल अशी स्थिती नव्हती. त्यापैकी काही काही भागच वाचण्यात आले.

नंतर विषयनियामक मंडळाच्या सभासदांची निवडणूक झाली. गोखले मला त्या मंडळाच्या बैठकीला घेऊन गेले.

सर फिरोजशहांनी माझ ठराव घेण्याचे तर कबूल केलेच होते; पण तो ठराव विषयनियामक मंडळापुढे कोण मांडील, केव्हा मांडील असा विचार करीत मी बैठकीमध्ये बसलो होतो. एकेका ठरावावर लांबलचक भाषणे, सगळी इंग्रजीत. प्रत्येक ठरावाचे पुरस्कर्ते थोर थोर लोक. या नगाऱ्यांपुढे माझ्या टिमकीचा आवाज कोण ऐकणार® रात्र अधिक होत चालली तसतसे माझे काळीज धडधडू लागले. अखेर अखेरचे ठराव अलीकडच्या विमानांच्या गतीने चालले होते असे मला आठवते. सर्वजण निघून जाण्याच्या तयारीत आहेत. रात्रीचे अकरा वाजले आहेत. माझी बोलण्याची हिंमत होत नाही. मी गोखल्यांना भेटून घेतले होते. त्यांनी माझा ठराव पाहिलेला होता.

त्यांच्या खुर्चीपाशी जाऊन मी हळूच म्हटले ः

"माझे काही तरी करा."

ते म्हणाले, "तुमचा ठराव स्मरणातून गेलेला नाही. येथील घाई तुम्हाला दिसतेच आहे. तरी पण या ठरावाचे मी विस्मरण होऊ देणार नाही. ख़

"कसे काय, आता आटपले ना ®सर फिरोजशहा म्हणाले.

"दक्षिण आफ्रिकेचा ठराव राहिला आहे ना®मि. गांधी केव्हाचे वाट पाहात राहिले आहेत," गोखले चटकन म्हणाले.

''तुम्ही तो ठराव पाहिला आहे का ®' सर फिरोजशहांनी विचारले.
''अलबत.''
''तुम्हाला तो बरा वाटला ®'
''योग्य आहे,,
''तर मग गांधी, वाचा,,''
मी कापत कापत दाखविला.
गोखल्यांनी अनुमोदन दिले.
''एकमताने पास,'' सर्वजण एकदम बोलले.
''गांधी, तुम्ही पाच मिनिटे घ्यावी,'' वाच्छा म्हणाले.

हे दृश्य पाहून मला बरे वाटले नाही. एकानही ठराव समजून घेण्याची तसदी घेतली नाही. सर्वांना घाई झालेली होती. गोखल्यांनी पाहिला होता तेवढयावरून इतरांना पाहाण्याची किंवा ऐकून घेण्याची जरूर राहिली नाही. सकाळ झाली.

मला माझ्या भाषणाचा घोर लागून राहिला होता. पाच मिनिटांत काय बोलायचे ® मी तयारी तर भरपूर केली, पण पाहिजे ते शब्द सुचत ना. भाषण वाचायचे नाही असा निश्चय केला होता. पण दक्षिण आफ्रिकेत भाषण करण्याची झालेली सवय या ठिकाणी बुजून गेल्यासारखी दिसली.

माझ्या ठरावाची पाळी आली, तेव्हा वाच्छानी माझे नाव पुकारले. मी उठलो. डोके गरगरू लागले. कसाबसा ठराव वाचला. कोणा एका कवीने आपले काव्य छापून काढून प्रतिनिधीना वाटले होते. त्यामध्ये परदेशगमनाची आणि समुद्रपर्यटनाची स्तुती केली होती. मी ते वाचून दाखविले; आणि दक्षिण आफिकेतील दुःखांसंबंधी थोडासा उल्लेख केला. इतक्यात सर दिनशांची घंटा वाजली. मला खात्री होती, की मी अद्याप पाच मिनीटे घेतलेली नाहीत. मला सूचना देण्यासाठी ती घंटा दोन मिनीटे बाकी असतानाच वाजविली होती, हे मला माहीत नव्हते. मी पुष्कळजणांना अर्धा पाऊण पाऊण तास भाषण करताना ऐकले होते ; तरी पण घंटा वाजली नव्हती. मला वाईट तर वाटलेच. घंटा वाजताच खाली बसलो. पण तेवढया काव्यामध्येच सर फिरोजशहांना जवाब मिळून चुकला, असे माझ्या लहानग्या बुध्दीला त्या वेळी वाटले.

ठराव पास होण्यावद्दल विचारायलाच नको. त्या वेळी प्रेक्षक व प्रतिनिधी असा भेद विशेषसा नव्हताच. ठरावांना विरोध वगैरे करण्याचा प्रश्नच नव्हता. सर्वजण हात वर करायचेच. येथून तेथून सर्व ठराव एकमताने पास होत. माझ्या

ठरावाचेही तसेच झाले. त्यामुळे मला ठरावाचे मोठेसे काही वाटले नाही. तरी पण महासभेत ठराव पास झाला एवढीच गोष्ट मला आनंद वाटण्यास पुरेशी होती. महासभेचा शिक्का ज्यावर पडला, त्यावर सर्व भारतवर्षाचा शिक्का पडला, हया विचाराने कोणाचे समाधान होणार नाही ®

१६. लॉर्ड कर्झनचा दरवार

महासभा आटोपली; पण मला दक्षिण आफ्रिकेच्या कामानिमित्ताने कलकत्त्यामध्येच चेंबर ऑफ कॉमर्स इत्यादि संस्थाच्या मंडळीना भेटायचे होते. त्यासाठी मी कलकत्त्यात महिनाभर राहिलो. या वेळी मी हॉटेलात उतरण्याऐवजी ओळख मिळवून 'इंडिया क्लबा' मध्ये उतरण्याची व्यवस्था केली. या क्लबामध्ये हिंदी पुढाऱ्यांचा मुक्काम असे; त्यामुळे त्यांच्याशी परिचय करून घेऊन ते आफ्रिकेच्या बाबतीत लक्ष घालतीलसे करण्याची आशा वाटत होती. या क्लबामध्ये गोखले नेहमी नाही तरी पुष्कळदा विलियर्ड खेळायला येत असत. मला कलकत्त्यात राहायचे आहे हे त्यांना समजताच त्यांनी मला आपल्याबरोबर रहाण्याचे निमंत्रण दिले. मी त्याचा आभारपूर्वक स्वीकार केला. पण मी आपण होऊन तिकडे जावे हे मला बरे वाटेना. एकदोन दिवस वाट पाहिली, तेवढयात गोखले स्वतःबरोबरच मला तिकडे घेऊन गेले. माझा भिडस्तपणा पाहून ते म्हणाले, "गांधी, तुम्हाला स्वदेशी राहायचे आहे, तर मग असला भिडस्तपणा कामाचा नाही. जेवढया लोकांच्या संबंधात तुम्हाला येता येईल तेवढयांच्या संबंधात आले पाहिजे. मला तुमच्यापासून महासभेचे काय घ्यायचे आहे."

गोखल्यांच्या बिऱ्हाडी जाण्यापूर्वी इंडिया क्लबामध्ये मिळालेल्या एका अनुभवाचा उल्लेख करतो.

याच सुमाराला लॉर्ड कर्झनचा दरबार होता. त्या दरबाराला जाणारा कोणी एक राजे-महाराजे या क्लबामध्ये होते. क्लबामध्ये तर त्यांना मी नेहमी छानदार बंगाली धोतर, सद्रा व उपरणे या पोषाखात पहात असे. आज पहातो तो त्यांनी पाटलोण, पायघोळ अंगरखा, चोपदाराच्या धर्तीची पगडी आणि चकचकीत बूट घातले होते. मला वाईट वाटले, आणि या फेरफाराचे मी त्यांना कारण विचारले.

आमची दशा आम्हाला माहीत. स्वतःचेच धन आणि स्वतःचे किताव संभाळण्यासाठी आम्हाला जे अपमान सहन करावे लागतात, ते तुम्हाला काय कळणार®' जवाब मिळाला.

"तरी पण चोपदाराच्या धर्तीची ही पगडी आणि बूट यांचा अर्थ काय®'

"आमच्यात आणि चोपदारात तुम्हाला फरक तो काय दिसला® ते आमचे, तर आम्ही लॉर्ड कर्झनचे चोपदार. मी लेव्हीला गैरहजर राहिलो, तरीसुद्धा ते मला भोवेल. मी आपल्या नेहमीच्या पोषाखात गेलो, तर तो गुन्हा समजला जाईल. आणि तेथपर्यंत जाऊन तरी मला लॉर्ड कर्झनबरोबर बोलायला का मिळणार आहे® मुळीच नाही."

मला या स्पष्टवक्त्या गृहस्थाची दया आली.

अशाच स्वरूपाच्या आणखी एका दरबाराची मला आठवण होते. काशी हिंदू-विद्यापीठाचा पाया लॉर्ड हार्डिंगच्या हस्ते घालण्यात आला, त्या वेळी त्यांचा दरबार भरला होता. त्याला राजेमहाराजे असायचेच. भारतभूषण मालवीयजींनी मलाही त्या प्रसंगी हजर राहाण्याबद्दल मुद्दाम आग्रह केला होता. मी त्याप्रमाणे गेलो होतो. केवळ स्त्रियांनाच शोभतील अशा तऱ्हेचे राजे-महाराजांचे पोषाख पाहून मला खेद वाटला. रेशमी विजारी, रेशमी अंगरखे आणि गळयात हिऱ्यामोत्यांचे कंठे,, हातात बाजूबंद आणि पगडयांवर हिऱ्यामोत्यांचे गोंडे! या सगळयांच्या बरोबरच कमरेला सोन्याच्या मुठीची तरवारही लटकावलेली असायची. ही त्यांच्या राज्याधिकाराची नव्हे, पण त्यांच्या गुलामीची चिन्हे आहेत असे कोणी तरी म्हणाला. मला वाटले होते, की असली नामर्दपणाची भूषणे ते स्वेच्छेनेच वापरीत असतील. मला मागून समजले, की अशा तऱ्हेच्या सभांमध्ये राजांनी आपल्याकडील सर्व मौल्यवान अलंकार चढविलेच पाहिजेत अशी सक्ती असते. मला समजले की, त्यापैकी पुष्कळांना असले दागिने वापरण्याविषयी तिटकारा वाटत होता; आणि असल्या दरबारच्या प्रसंगाखेरीज इतर कोणत्याही प्रसंगी ते असले अलंकार घालीत नसत. ही हकीकत किती अंशाने खरी होती ते मला माहीत नाही. इतर प्रसंगी वापरोत किंवा न वापरोत, व्हाइसरॉयांच्या दरबारला काय किंवा दुसऱ्या कोठे काय, बायकांनाच शोभतील असले दागिने घालून जाणे त्यांना भाग पडावे, ही कमी खेदाची गोष्ट नव्हे. धन, सत्ता आणि मान ही मनुष्याकडून काय काय पाप आणि अनर्थ घडवीत आहेत बरे,,

१७. गोखल्यांच्या सहवासात एक महिना - १

अगदी पहिल्याच दिवसापासून मी पाहुणा आहे असे गोखल्यांनी मला भासू दिले नाही. मी त्यांचा सख्खा धाकटा भाऊ असावा अशा तऱ्हेने त्यांनी मला वागविले. मला काय काय पाहिजे असते ते समजून घेतले आणि तसतशी सोय करण्याची तजवीज केली. सुदैवाने मला थोडक्याच वस्तूंची जरूरी होती. सर्व कामे जातीने करण्याची सवय मी पाडली होती. त्यामुळे मला दुसऱ्याची सेवा क्वचितच घ्यावी लागे. माझ्या या स्वावलंबनाच्या सवयीची, माझ्या त्या वेळेच्या पोषाख वगैरेच्या बाबतीतील टापटिपीची, माझ्या उद्यमशीलतेची आणि नियमितपणाची त्यांच्या मनावर गाढ छाप पडली; आणि मला नकोसे होण्याइतकी ते त्यांची स्तुती करू लागले.

माझ्यापासून त्यांना काही गुप्त गोष्टी राखायच्या असतील असे मला भासले नाही. जे कोणी मोठे लोक त्यांना भेटण्यास येत त्यांच्याशी ओळख करून देत. अशा तऱ्हेने ओळख झालेल्या मंडळीपैकी या घटकेला सर्वाहून विशेष ठळकपणे माझ्या दृष्टीसमोर उभे राहातात ते डॉ. प्रफुल्लचंद्र राय. ते गोखल्यांच्या घराशेजारीच राहात आणि बहुतेक रोज त्यांची खेप होई असे म्हणण्यास हरकत नाही.

हे प्रोफेसर राय. यांना महिना आठशे रूपये मिळतात. पण स्वतःच्या खर्चा साठी चाळीस रूपये ठेवून घेऊन बाकीचे सर्व ते सार्वजनिक कार्याला देऊन टाकतात. लग्न केले नाही, करण्याचा विचार नाही." अशा शब्दांनी गोखल्यांनी मला त्यांची ओळख करून दिली.

आजचे डॉ.राय आणि त्या वेळेचे प्रो.राय यांमध्ये मला थोडाच फरक दिसतो. ज्या तऱ्हेचा पोषाख त्या वेळी ते करीत, जवळजवळ त्याच तऱ्हेचा आजही आहे. एवढे खरे की, आज खादी आहे, त्या वेळी खादी मुळी नव्हतीच. स्वदेशी गिरणीत बनलेले कपडे असतील. गोखले आणि डॉ. राय यांचे संवाद ऐकताना मला तृप्ती कशी ती वाटेच ना; कारण की त्यांचे संवाद देशहितासंबंधीच असायचे, किंवा कसली तरी ज्ञानचर्चा असायची. कित्येक गोष्टी खेदकारकही असत; कारण त्यामध्ये पुढाऱ्यांवर टीका चाले. ज्यांना मी महान् योद्धे म्हणून समजत होतो ते लहान दिसू लागले.

गोखल्यांची काम करण्याची पद्धत पाहून मला जितका आनंद झाला, तितकाच बोधही मिळाला. ते आपला एक क्षणही फुकट जाऊ देत नसत. त्यांचे

सर्व सबंध देशकार्याला अनुलक्षूनच होते असे मला आढळून आले. त्यांचे बोलणेचालणेही देशकार्यासाठी असे. त्यांच्या वाणीमध्ये मला कोठेही मलीनता, दंभ किंवा असत्य आढळले नाही. हिंदुस्थानचे दारिद्रय आणि पारतंत्र्य त्यांना प्रतिक्षणी जाचत असे. अनेक प्रकारचे लोक अनेक प्रकारच्या गोष्टींकडे त्यांचे लक्ष वेधण्यासाठी येत. त्यांना ते एकच जबाब देत, "हे काम तुम्ही करा; मला माझे करू द्या. मला देशाचे स्वातंत्र्य मिळवायचे आहे. ते मिळविल्यानंतर मला इतर गोष्टी सुचतील. सध्या तरी मला या कामापुढे एका क्षणाचीही फुरसत राहात नाही."

रानडयांबद्दलची त्यांची पूज्यबुद्धी त्यांच्या बोलण्यात वारंवार दिसून येई. 'रानडे असे म्हणत' हे तर त्यांच्या बोलण्यामध्ये जवळ जवळ "सूत उवाच" सारखे येत असे. मी होतो त्या अवधीत रानडयांची जयंती (की पुण्यतिथी ते मला आता आठवत नाही≪ येत होती. गोखले ती नेहमी पाळीत असावे असे दिसले. त्या प्रसंगी माझ्याखेरीज त्यांचे मित्र प्रो. काथवटे व दुसरे एक सवजज्ज असलेले गृहस्थ होते. त्यांना त्यांनी जयंती साजरी करण्यासाठी बोलाविले. आणि त्या प्रासंगी त्यांनी आमच्यापुढे रानडयांसंबंधी अनेक आठवणी सांगितल्या. रानडे, तेलंग आणि मंडलीक यांची तुलना केली. तेलंगांच्या भाषेची स्तुती केली, असे मला स्मरते. मंडलिकांची सुधारक म्हणून स्तुती केली. स्वतःच्या अशिलांबद्दल त्यांना वाटणाऱ्या आस्थेचे उदाहरण म्हणून, रोजची आगगाडी चुकली तेव्हा स्पेशल ट्रेन करून गेले, त्या प्रसंगाचे वर्णन केले; आणि रानडयांच्या सर्वगामी शक्तीचे वर्णन करून त्या वेळच्या पुढाऱ्यांमध्ये ते सर्वश्रेष्ठ कसे होते त्याचे विवरण केले. रानडे फक्त न्यायमूर्तीच नव्हते; ते इतिहासकार होते, अर्थशास्त्री होते, सुधारक होते. स्वतः सरकारी न्यायाधीश असताही महासभेला प्रेक्षक म्हणून निर्भयपणे हजर राहात. तसेच त्यांच्या चातुर्याबद्दल सर्वांना इतका विश्वास वाटत होता की,सर्वजण त्यांचे निर्णय मान्य करीत½ हे वर्णन करताना गोखल्यांच्या हर्षाला पार राहात नसे.

गोखले घोडागाडी ठेवीत असत. मी त्याबद्दल तक्रार उठविली. मला त्यांच्या अडचणी समजत नव्हत्या. "तुम्ही वाटेल तेथे ट्रॅममधून जाऊ शकत नाही की काय® त्यामुळे पुढारीवर्गाची प्रतिष्ठा कमी होईल की काय®"

किंचित दिलगीर होऊन त्यांनी जबाब दिला, "तुम्हीसुद्धा मला ओळखू शकला नाही का® मला वरिष्ठ विधिमंडळांतून जे मिळते, त्याचा मी स्वतःसाठी उपयोग करीत नाही. तुमच्या ट्रॅमच्या प्रवासाबद्दल मला हेवा वाटतो. पण माझ्याकडून तसे होण्यासारखे नाही. तुम्हाला जेव्हा माझ्याइतकेच लोक

ओळखू शकतील, तेव्हा तुम्हालाही ट्रॅममधून जाणे अशक्य नाही तरी कठीण होऊन जाईल. पुढारी जे काही करतात ते ऐषआरामासाठीच करतात, असे मानण्याचे कारण नाही. तुमचा साधेपणा मला पसंत आहे. मी शक्य तितक्या साधेपणाने राहातोच. पण तुम्ही खात्री बाळगा की, कित्येक खर्च माझ्यासारख्याला अपरिहार्य असतात."

अशा तऱ्हेने माझी एक तक्रार तर कारणांनिशी रद्द झाली. पण मला आणखी एक तक्रार करायची होती. तिचा ते संतोषकारक जवाब देऊ शकले नाहीत.

"पण तुम्ही धड फिरायलाही जात नाही, मग तुम्ही आजारी राहता यात नवल काय®देशकार्यामधून व्यायामासाठीही फुरसत मिळणार नाही की काय®' मी म्हटले.

"तुम्ही मला कधी रिकामा पाहता, की त्या वेळी मी फिरायला जावे®' जवाब मिळाला.

माझ्या मनांत गोखल्यांबद्दल इतका आदर होता, की मी त्यांना प्रत्युत्तर देत नसे. वरील जवाबाने माझे समाधान झाले नाही, तरी पण मी गप्प बसलो. मला वाटले आणि अजूनही वाटते की, कितीही कामे पडली असली तरीसुद्धा ज्याप्रमाणे आपण जेवणासाठी वेळ काढतो त्याप्रमाणेच व्यायामासाठी काढला पाहिजे. त्यामुळे देशाची सेवा अधिकच होईल, कमी नाही, असा माझा नम्र अभिप्राय आहे.

१८. गोखल्यांच्या सहवासात एक महिना - २

गोखल्यांच्या छत्राखाली राहून मी सारा वेळ घरी बसूनच घालविला नाही.

मी दक्षिण आफ्रिकेतील माझ्या ख्रिस्ती मित्रांना सांगून आलो होतो की, मी हिंदुस्थानातील ख्रिस्ती लोकांना भेटेन व त्यांची स्थिती समजून घेईन. कालीचरण बानर्जींचे नाव मी ऐकले होते. ते महासभेमध्ये पुढारी या नात्याने भाग घेत. त्यामुळे त्यांच्याबद्दल आदरही वाटत होता. सर्वसाधारण ख्रिस्ती लोक महासभेपासून व हिंदुमुसलमानांपासून अलग राहात. त्यामुळे त्यांच्यासंबंधी अविश्वास वाटे; तसा कालीचरण बानर्जींविषयी वाटत नव्हता. मी त्यांना भेटावयास जाण्यासंबंधी गोखल्यांपाशी बोललो. ते म्हणाले, "त्यांच्याकडे जाऊन तुम्ही काय मिळविणार® ते फार सज्जन गृहस्थ आहेत.

पण मला वाटते की, ते तुमचे समाधान करू शकणार नाहीत. मी त्यांना चांगले ओळखतो. तरी पण तुम्हाला जायचे तर खुशाल जा."

मी वेळ मागितला. त्यांनी मला तावडतोब वेळ दिला व मी गेलो. त्यांच्या घरी त्यांच्या धर्मपत्नी मृत्युशय्येवर पडलेल्या होत्या. त्यांचे घर साधे होते. महासभेमध्ये त्यांना कोट पाटलोण घातलेले पाहिले होते; घरी ते बंगाली धोतर आणि सदरा या पोषाखात आढळले. हा साधेपणा मला आवडला. त्या वेळी मी स्वतः जरी पारशी कोट पाटलोण घालीत असे, तरी पण तो पोषाख व साधेपणा मला आवडला. मी त्यांचा वेळ न घेता माझ्या शंका मांडल्या.

त्यांनी मला विचारले, "तुम्हाला वाटते का की, आपण पाप घेऊनच जन्माला येतो®"

मी म्हटले, "होय, वाटते."

"तर या मूलभूत पापाचे निवारण हिंदू धर्मात नाही, व ख्रिस्ती धर्मात आहे, असे म्हणून ते पुढे म्हणाले, "पापाचा मोबदला मृत्यू आहे. त्या मृत्यूपासून वचावून जाण्याचा उपाय येशूला शरण जाणे हा आहे, असे बायबल सांगते."

मी भगवद्गीतेतील भक्तिमार्ग सुचविला. परंतु माझे वोलणे निरर्थक होते. मी त्या भल्या मनुष्याचे त्याच्या चांगुलपणावद्दल आभार मानले. माझे समाधान झाले नाही, तरी पण या भेटीपासून मला लाभच झाला.

याच महिन्यात मी कलकत्त्याची गल्लीन् गल्ली हिंडलो म्हटले तरी चालेल. वहुतेक काम पायी फिरूनच करीत असे. या वेळीच न्यायमूर्ती मित्र यांना भेटलो. सर गुरूदास वानर्जीना भेटलो. त्यांची मदत दक्षिण आफ्रिकेच्या कामी पाहिजे होती. राजा प्यारीमोहन मुकर्जीचे दर्शनही याच अवधीत घेतले.

कालीचरण वानर्जीनी मला कालीच्या मंदिरावद्दल सांगितलेच होते. ते मंदिर पाहाण्याची मला तीव्र इच्छा वाटत होती. त्याचे वर्णन मी पुस्तकांत वाचले होते. म्हणून एके दिवशी तिकडे मोर्चा वळविला. न्यायमूर्ती मित्र यांचे घर त्याच भागामध्ये होते. म्हणून त्यांना ज्या दिवशी भेटलो, त्याच दिवशी कालीमंदिरातही गेलो. रस्त्याने वलिदानाच्या वकऱ्यांची रांगच रांग चालली होती. मंदिराच्या गल्लीत पाऊल टाकतो तोच भिकाऱ्यांची रांगच रांग लागून राहिलेली दिसली. बावा तर असायचेच. माझी त्या वेळीही धष्टपुष्ट भिकाऱ्याला काहीही न देण्याची पद्धत होती. काही भिकारी माझ्या पाठीस लागले.

एक बावाजी ओटयावर बसले होते. त्यांनी मला बोलावले, "कसे काय बेटा, कोणीकडे®' मी त्यांच्या मनाजोगा जवाब दिला. त्यांनी मला व माझ्या सोबत्याला बसायला सांगितले. आम्ही बसलो.

मी विचारले, "बकऱ्यांना बळी देणे हा धर्म आहे असे तुम्हांला वाटते का®'

ते म्हणाले, "प्राण्यांना ठार मारणे हा धर्म कोण म्हणेल®'

"तर मग तुम्ही येथे बसून लोकांना बोध का करीत नाही®'

"ते आमचे काम नव्हे. आम्ही फक्त बसले राहून भगवद्भक्ती करायची,,"

"पण तुम्हाला दुसरी जागा न सापडता हीच बरी सापडली®'

"आम्ही कोठेही बसलो तरी सारखेच. लोक हे बकऱ्यांच्या कळपांप्रमाणे आहेत; थोर लोक नेतील त्या वाटेने जाणार. आम्हा साधूंना त्याचे काय®' बावाजी म्हणाले.

मी संभाषण पुढे चालविले नाही. आम्ही देवळात जाऊन पोचलो. समोर रक्ताची नदी वाहत होती. दर्शन घेण्यासाठी उभे राहण्याची मला इच्छा राहिली नाही. मी फार खिन्न झालो, काय करावसे मला होऊन गेले. तो देखावा मी अद्याप विसरू शकलेलो नाही. बंगाली लोकांच्या एका संमेलनाला मला त्याच सुमाराला निमंत्रण मिळाले होते. तेथे मी एका गृहस्थापाशी या घातकी पूजेसंबधी गोष्ट काढली.ते म्हणाले, " तेथे नगारे वाजत असतात; त्यांच्या नादामध्ये बकऱ्याचा कशाही तऱ्हेने वध केला तरी त्याला वेदना होत नाहीत अशी आमची समजूत आहे."

मला हे मत पटले नाही." बकऱ्याला वाचा आली तर तो निराळेच सांगेल," असे मी त्या गृहस्थाला सांगितले. हा घातकी रिवाज बंद झाला पाहिजे असे वाटले. बुध्ददेवांची गोष्ट आठवली. पण हे काम आपल्या शक्तीपलीकडचे आहे, हे मला समजत होते.

मला त्या वेळी वाटले तेच आजही वाटत आहे. माझ्या मते बकऱ्याच्या जीवाची किंमत मनुष्याच्या जीवापेक्षा कमी नाही. मनुष्यदेहाच्या रक्षणासाठी मी बकऱ्याचा देह हिरावून घेण्यास तयार होणार नाही. प्राणी जितका अधिक दुर्बल तितका त्याला मानवी क्रूरपणापासून वचावून जाण्यासाठी मनुष्याचा आश्रय घेण्याचा अधिक अधिकार आहे असे मला वाटते. तितकी लायकी नसेल, तर मनुष्य तसा आश्रयही पण देऊ शकणार नाही. बकऱ्याला या

पापी बलिदानापासून वाचविण्यासाठी माझ्या अंगी आहे त्याहून किती तरी अधिक आत्मशुद्धीची व त्यागाची आवश्यकता आहे. या शुद्धीची आणि त्यागाची तूर्त मार्गप्रतीक्षा करीतच मला परलोक गाठावा लागणार असे दिसते. असा कोणी तरी तेजस्वी पुरूष किंवा तेजस्वी सती उत्पन्न होवो, की जो मनुष्यजातीचा या घोर पातकातून उद्धार करील, निरपराधी प्राण्यांचे रक्षण करील आणि देवालयांची शुद्धी करील, अशी प्रार्थना तर मी सदैव करीत असतो. ज्ञानी, बुद्धिशाली, त्यागवृत्तीने पूर्ण व भावनाप्रधान बंगाल ही हत्या कशी सहन करतो बरे®

१९. गोखल्यांच्या सहवासात एक महिना - ३

कालीमातेच्या नावाने होणारा विक्राळ यज्ञ पाहून बंगाली जीवन समजून घेण्याविषयी माझी जिज्ञासा बळावली. ब्रम्हसमाजासंबंधी बरेच वाचले होते, व ऐकलेही होते. प्रतापचंद्र मुजुमदारांचे जीवनचरित्र थोडेबहूत माहित होते. त्यांची व्याख्याने ऐकण्यास मी गेलो होतो. त्यांनी लिहिलेले केशवचंद्र सेनचे चरित्र मिळविले, व ते अत्यंत आवडीने वाचून काढले. साधारण ब्रम्हसमाज आणि आदिब्रम्हसमाज यांमधील फरक समजून घेतला. पंडित शिवनाथशास्त्री यांचे दर्शन घेतले. महर्षी देवेन्द्रनाथ ठाकूर यांस भेटण्यासाठी प्रो. काथवटे व मी असे गेलो ः परंतु ते त्या वेळी कोणाला भेटत नसत, त्यामुळे त्यांचे दर्शन घडले नाही. परंतु त्यांच्याकडे ब्रम्हसमाजाचा उत्सव होता, त्याचे आम्हाला निमंत्रण होते; त्यावरून आम्ही गेलो. तेथे उच्च प्रकारचे बंगाली संगीत ऐकण्यास मिळाले. तेव्हापासूनच बंगाली संगीतावद्दल मला आवड वाटू लागली.

ब्रम्हसमाजाचे शक्य तेवढे निरीक्षण केल्यावर स्वामी विवेकानंदांचे दर्शन घ्यायचे नाही असे कसे होईल® अत्यंत उत्साहपूर्वक मी वेलूर मठापर्यंत बहुतांशी पायीच गेलो. सर्व रस्ता चालून गेलो की अर्धा ते आता स्मरत नाही. मठाचे एकांत स्थान मला आवडले. स्वामीजी आजारी आहेत, त्यांना भेटता येण्यासारखे नाही, व ते कलकत्त्याला स्वतःच्या घरी आहेत असे ऐकून निराशा झाली. भगिनी निवेदितांच्या बिऱ्हाडाचा पत्ता मिळविला. चौरंघीवरील एका बंगल्यामध्ये त्यांची भेट झाली. त्यांचा दिमाख पाहून मी दिपावून गेलो. संभाषणामध्ये त्यांचे माझे विशेषसे जमले नाही. मी ही गोष्ट गोखल्यांपाशी आ.-१५

बोललो. ते म्हणाले, "ती बाई मोठी कडक आहे; अर्थात तुमचे जमणे शक्य नाही हे मी समजू शकतो."

पुनः एकदा त्यांची भेट मला पेस्तनजी पादशहांच्या घरी झाली. पेस्तनजींच्या वृद्ध मातोश्रींना त्या उपदेश देत होत्या, इतक्यात मी त्यांच्याकडे जाऊन पोचलो. त्यामुळे मी त्या उभयतांमधील दुभाषी झालो. भगिनींचे हिंदू धर्माबद्दलचे प्रेम उंचबळून येत होते, एवढे मात्र आमचे एकमेकांशी पटले नाही तरीही मी पाहू शकलो. त्यांच्या पुस्तकांचा परिचय मागाहून करून घेतला.

दिवसाचे दोन भाग पाडले होते. एक भाग दक्षिण आफ्रिकेच्या कामाच्या बाबतीत कलकत्त्यामध्ये राहणाऱ्या पुढाऱ्यांना भेटण्यात घालवीत असे, आणि एक भाग कलकत्त्याच्या धार्मिक संस्था व इतर सार्वजनिक संस्था पाहण्यात. एके दिवशी मी बोअर युद्धामध्ये हिंदी शुश्रुषापथकाने केलेल्या कामगिरीसंबंधी डॉ. मलिक यांच्या अध्यक्षतेखाली व्याख्यान दिले. 'इंग्लिशमन' बरोबरचा माझा परिचय या वेळीही फार उपयोगी पडला. मि. सॉडर्स या वेळी आजारी असत, तरीही त्यांची मदत १८९६ साली मिळाली होती तितकीच मिळाली. हे भाषण गोखल्यांना आवडले; आणि डॉ. रायना माझ्या भाषणाची वाखाणणी करताना ऐकून त्यांना फार आनंद झाला.

अशा तऱ्हेने गोखल्यांच्या छायेखाली राहिल्यामुळे बंगालमधील माझे काम फार सोपे झाले. बंगाल्यातील अग्रगण्य कुटुंबांची माहिती मला अनायासाने झाली, व बंगालशी माझा निकट संबंध जोडला गेला. या चिरस्मरणीय महिन्यातील पुष्कळ आठवणी मला सोडून द्याव्या लागतील. त्या महिन्यातच मी ब्रम्हदेशाचीही खेप करून आलो. तेथील फुंगी मंडळीच्या भेटी घेतल्या. त्यांचा आळस पाहून वाईट वाटले. सोनेरी पगोडे पाहिले. मंदिरांत असंख्य वारक्या वारक्या मेणबत्त्या जळत होत्या, ते मला आवडले नाही. देवालयाच्या गाभाऱ्यात उंदीर फिरत होते, ते पाहून स्वामी दयानंदांचा अनुभव आठवला. ब्रम्हदेशाच्या स्त्रियांची स्वतंत्रता, त्यांचा उत्साह व तेथील पुरूषांचा बावळटपणा पाहून स्त्रियांवर खूष झालो व पुरूषांबद्दल खेद वाटला. माझ्या त्याच वेळी लक्षात आले, की ज्याप्रमाणे मुंबई म्हणजे हिंदुस्थान नव्हे, त्याचप्रमाणे रंगून म्हणजे ब्रम्हदेश नव्हे. आणि हिंदुस्थानात ज्याप्रमाणे आम्ही इंग्रजी व्यापाऱ्यांचे कमिशन एजंट बनलो आहो, त्याचप्रमाणे ब्रम्हदेशामध्ये आम्ही इंग्रजांच्या जोडीला जाऊन ब्रम्ही लोकांना कमिशन एजंट बनविले आहे.

ब्रम्हदेशाहून परत आल्यावर मी गोखल्यांची रजा घेतली. त्यांचा वियोग मला दुःखकर झाला. परंतु माझे बंगाल्यांतील, किंवा खरे बोलायचे म्हणजे कलकत्त्यांतील काम आटपले होते.

धंदा सुरू करण्यापूर्वी हिंदूस्थानाचा थोडासा प्रवास तिसऱ्या वर्गातून करून त्या वर्गातील उतारूंची माहिती करून घेण्याचा व त्यांची दुःखे समजून घेण्याचा माझा विचार होता. मी हा विचार गोखल्यांपुढे मांडला. प्रथम तर तो त्यांनी हसण्यावारी नेला. पण जेव्हा मी माझ्या आशेचे वर्णन केले, तेव्हा त्यांनी माझ्या योजनेला आनंदाने संमती दिली. मला प्रथम काशीला जाऊन तेथे विदुषी ॲनी बेझंटचे दर्शन करावयाचे होते. त्या वेळी त्या आजारी होत्या.

या प्रवासासाठी मला नवीन सामान तयार करावे लागले. एक पितळी डबा गोखल्यांनीच दिला, आणि त्यामध्ये माझ्यासाठी बेसनाचे लाडू आणि पुरी घालायला सांगितली. बारा आण्यांचे एक किनतानाचे पाकीट घेतले. छायाच्या (पोरबंदर नजीकचे एक खेडे≪लोकरीचा कोट करविला होता. पाकीटांत हा कोट, टुवाल, सदरा आणि धोतर एवढे सामान होते.पांघरण्यासाठी एक कांबळी घेतली. त्याखेरीज एक तांब्या बरोबर घेतला. एवढया सामानानिशी मी बाहेर पडलो.

गोखले आणि डॉ. राय मला स्टेशनवर पोचविण्यास आले. दोघांनाही मी न येण्याबद्दल विनंती केली. पण उभयतांनीही येण्याबद्दल आग्रह धरला. गोखले म्हणाले, " तुम्ही पहिल्या वर्गातून जात असता, तर कदाचित मी नसतोही आलो. पण आता तर मला आलेच पाहिजे."

प्लॅटफॉर्मवर जाताना गोखल्यांना कोणी अडविले नाही. त्यांनी आपला रेशमी फेटा बांधला होता आणि धोतर व कोट असा पोषाख केला होता. डॉ. रायनी बंगाली पोषाख केला होता, त्यामुळे प्रथम त्यांना तिकीट-मास्तरने अडविले. पण गोखल्यांनी 'माझे मित्र आहेत' असे सांगितले, तेव्हा डॉ. रायनाही प्रवेश मिळाला. अशा तऱ्हेने दोघांनी मला निरोप दिला.

२०. काशीत

हा प्रवास कलकत्ता ते राजकोटपर्यंत करायचा होता. काशी, आग्रा, जयपूर, पालणपूर व राजकोट अशा रस्त्याने जावयाचे होते. यापलीकडे आणखी स्थळे पहायला फुरसत नव्हती. दरेक ठिकाणी एक एक दिवस थांबलो. पालणपूरखेरीज इतर सर्व ठिकाणी धर्मशाळांमध्ये किंवा यात्रेकरूंप्रमाणे 'पंडया' च्या घरी उतरलो. मला आठवते, की सबंध प्रवासाला गाडीभाडयाचासुद्धा एकतीस रूपये खर्च आला होता. तिसऱ्या वर्गाच्या प्रवासातही बहुतांशी मेलगाडी सोडून देत असे, कारण की तीमध्ये अधिक गर्दी असते हे मला माहीत होते. सामान्य गाडीच्या तिसऱ्या वर्गाच्या मानाने तिचे भाडेही अधिक असे, हीही एक अडचण होतीच.

तिसऱ्या वर्गाच्या डब्यांमध्ये त्या काळीही आजच्याप्रमाणेच अस्वच्छता आणि पायखान्याची दुर्दशा होती. हल्लीच काही सुधारणा झाली आहे, असे वाटल्यास म्हणावे. परंतु पहिल्या व तिसऱ्या वर्गामध्ये त्यांच्या भाडयांतील फरकाच्या मानाने सुखसोयींतील अंतर फारच जास्त आढळून आले. तिसऱ्या वर्गाचे उतारू म्हणजे मेंढरे आणि त्यांची व्यवस्था म्हणजे मेंढरांप्रमाणे व्यवस्था. युरोपमध्ये तर मी तिसऱ्या वर्गातूनच प्रवास केला होता. अनुभव घेण्यापुरता पहिल्या वर्गातून एकदाच केला होता. तिकडे मला इकडच्याइतके पहिल्या व तिसऱ्या वर्गामध्ये अंतर दिसले नाही. दक्षिण आफ्रिकेमध्ये तिसऱ्या वर्गाचे उतारू म्हणजे बहुतेक हबशी लोकच. तरीही तेथील तिसऱ्या वर्गामध्ये अधिक सोयी असतात. तिकडे काही भागांमध्ये तर तिसऱ्या वर्गाच्या डब्यामध्ये झोपण्याचीही सोय असते, आणि बैठका गाद्यांनी मढविलेल्या असतात. प्रत्येक डब्यामध्ये किती उतारू बसवायचे या बाबतीतील संख्येचे नियम पाळण्यात येतात. इकडे तर तिसऱ्या वर्गाच्या बाबतीत संख्येचा नियम पाळण्यात येतात. इकडे तर तिसऱ्या वर्गाच्या बाबतीत संख्येचा नियम पाळलेला मला कोठेच आढळला नाही.

रेल्वेखात्यातील या गैरसोयीखेरीज खुद्द उतारूंच्याही वाईट संवयीमुळे चांगल्या उतारूंना तिसऱ्या वर्गाचा प्रवास म्हणजे शिक्षाच होते. वाटेल तेथे थुंकणे, वाटेल तेथे कचरा टाकणे, वाटेल तेव्हा आणि वाटेल तशा विडया ओढणे, पानतंबाकू खाणे आणि बसल्या जागीच त्याच्या पिचकाऱ्या मारणे, खरकटे जमिनीवर सांडणे, मोठमोठयाने बोलणे, शेजारी बसलेल्या उतारूबद्दल बेपर्वा राहणे आणि भाषेचा गलिच्छपणा - हा तर सर्वत्रच अनुभवाला येतो.

तिसऱ्या वर्गाच्या प्रवासाच्या माझ्या १९०२ च्या अनुभवामध्ये आणि १९१५ ते १९१९ पर्यंत पुन्हा सतत मिळालेल्या अनुभवामध्ये मला विशेषसा फरक दिसून आलेला नाही. या महाव्याधीवर मला एकच उपाय माहीत आहे. तो म्हणजे शिक्षित वर्गाने तिसऱ्या वर्गातूनच प्रवास करणे, व लोकांच्या सवयी सुधारण्याचा प्रयत्न करणे. त्याखेरीज रेल्वे-अधिकाऱ्यांना तक्रारी करून भेडसावून सोडणे, स्वतःपुरती सोय करून घेण्यासाठी किंवा झालेली सोय टिकवून धरण्यासाठी लांचलुचपत न देणे व कायद्याविरूध्द चालणाऱ्या क्षुल्लक बाबतींचाही पाठपुरावा करणे.

असे केल्याने पुष्कळ सुधारणा होऊ शकते असा माझा अनुभव आहे. क्षीण प्रकृतीमुळे मला १९२० सालापासून तिसऱ्या वर्गाचा प्रवास बहुतांशी बंद करावा लागला आहे, या गोष्टीबद्दल मला नेहमी दुःख व शरम वाटत असते. आणि तिसऱ्या वर्गाचा प्रवास बंद करावा लागला, तोही अशा वेळी, की जेव्हा त्यातील अडचणी दूर करण्याच्या कामाचा काहीसा ठिकाणा लागत होता. रेल्वेमध्ये, त्याचप्रमाणे आगबोटीमध्ये, गरीब लोकांना होणारा त्रास, त्यांच्या स्वतःच्याच वाईट संवयीमुळे त्यात पडणारी भर, व्यापाराच्या दृष्टीने परकीय व्यापाऱ्यांना सरकारकडून मिळणाऱ्या अयोग्य सवलती वगैरे प्रश्न, हे आजच्या आमच्या सार्वजनिक जीवनाचे एक स्वतंत्र महत्वाचे अंग बनले आहे व ते सोडविण्यासाठी एकदोन हुषार व कळकळीच्या गृहस्थांनी आपला सर्व वेळ खर्च केला तरी वावगे नाही.

पण हा तिसऱ्या वर्गाच्या प्रवासाचा विषय एवढयावरच सोडून देऊन आता काशीतील अनुभवाकडे वळतो. काशीत उजाडताना उतरलो. मला कोणातरी पंडयाकडेच उतरायचे होते. पुष्कळशा ब्राम्हणांनी मला घेरून टाकले. मला जो त्यांतल्या त्यांत नीटनेटका व बरासा वाटला त्याचे घर पसंत केले. माझी निवड योग्य ठरली. ब्राम्हणाच्या अंगणात गाय बांधलेली होती. वर माडी होती. तेथे मला उतरण्यास जागा दिली. मला विधिपूर्वक गंगास्नान करावयाचे होते. तोपर्यंत उपास करायचा होता. पंडयाने सर्व सिद्धता केली. मी त्याला सांगून टाकले होते, की आपल्याला सव्वा रूपयोपेक्षा जास्त दक्षिणा देता येणार नाही, अर्थात त्या मानाने तयारी करावी. पंडयाने माझी विनंती विनतक्रार मान्य केली.

"श्रीमंत, गरीब सर्वांना आम्ही पूजा सारखीच सांगतो. यजमानाची जशी इच्छा आणि शक्ती तशी दक्षिणा" पंडयाजीने पुजाविधीमध्ये काही

दडपादडपीत नेल्याचे भासले नाही. बाराएक वाजता स्नानादिक आटपून मी काशीविश्वनाथाच्या दर्शनाला गेलो. तेथील स्थिती पाहून वाईट वाटले.

मुंबईत १८९१ साली मी वकिली करीत होतो, तेव्हा एकदा प्रार्थनासमाजाच्या मंदिरामध्ये 'काशीची यात्रा' या विषयावर व्याख्यान ऐकले होते. त्यामुळे निराशेसाठी थोडीशी तयारी झालेलीच होती. पण निराशा झाली ती अपेक्षेपलीकडे.

अरूंद घसरडया गल्ल्यांतून जायचे! शांततेचे नाव नाही. माश्यांचा बुजबुजाट, वाटसरूंचा व दुकानदारांचा गोंगाट, हे सर्व असह्य झाले.

ज्या ठिकाणी मनुष्य ध्यान व भगवच्चिंतन यांची अपेक्षा ठेवतो, तेथे त्यापैकी काहीच मिळत नाही,, ध्यान पाहिजे असेल, तर ते अंतरीच्या भावनेतून मिळविले पाहिजे. अशा भाविक स्त्रियाही मला दिसल्या, की ज्यांना सभोवार काय चालले आहे याची गंधवार्ता नव्हती, व ज्या केवळ स्वतःच्या ध्यानामध्ये मग्न होत्या. पण हे काही व्यवस्थापकाच्या प्रभावामुळे नव्हे. काशीविश्वनाथाच्या सभोवार शांत, निर्मळ, सुगंधित व स्वच्छ वातावरण - वास्तव्य त्याप्रमाणेच आंतरिक - निर्माण करणे व टिकवणे हे व्यवस्थापकाचे कर्तव्य आहे. त्याऐवजी ज्यामध्ये लुच्चेगिरीची परमावधी झालेली आहे, अशा तऱ्हेची मिठाईची व खेळण्यांची दुकाने मला दिसली.

मंदिराशी जातो तो दरवाजासमोर कुजलेल्या फुलांची घाण सुटलेली. आत सुंदर संगमरावरी दगडाची फरसबंदी होती, ती कोणा अंधश्रद्धाळू इसमाने रूपये जडवून विच्छिन्न करून टाकली होती आणि त्या रूपयांमध्ये मळ सांचून राहिला होता.

ज्ञानवापीपाशी गेलो. तेथे मी ईश्वराला हुडकून काढण्याचा प्रयत्न केला; परंतु तो आढळेच ना. त्यामुळे मनात खळबळ चालली होती. ज्ञानवापीपाशीही घाण आढळली. दक्षिणा ठेवण्याला मन धेतच नव्हते. म्हणून मी खरीखुरीच एक पै ठेवली. ते पाहून पंडयाजी तापले. त्यांनी पै फेकून दिली, चारदोन शिव्या हासडल्या आणि म्हणाले, " तू अशा तऱ्हेचे अपमान करशील तर नरकात पडशील.

मला काहीच वाटले नाही. मी म्हटले, " महाराज, माझे व्हावयाचे असेल ते होईल बापडे. पण तुमच्या तोंडी अपशब्द शोभत नाहीत. ही पै घ्यायची असेल तर घ्या, नाहीतर तीही जाईल. " जा, तेरी पाई मुझे न चाहिए ," असे म्हणून आणखी खरडपट्टी काढली. मी पै घेऊन चालू लागलो. मनात

म्हटले, " महाराज पै घालवून बसले, आणि माझी तेवढीच वाचली ! " पण महाराज पै हातची थोडीच जाऊ देणार ®त्यांनी मला माघारा बोलावला, " अच्छा, इधर दे . मैं तेरे जैसा नही होना चाहता . मैं न लूं तो तेरा बूरा होगा ."

मी मुकाटयाने पै दिली, आणि निःश्वास, टाकून चालता झालो . नंतर दोनदा काशिविश्वनाथाला गेलो आहे, पण तो ' महात्मा ' झाल्यानंतर . अर्थात मग १९०२ चे अनुभव कोठून मिळणार ®माझेच 'दर्शन' करणारे मला कुठून दर्शन घेऊ द्यायला® 'महात्म्या' ची दुःखे माझ्यासारख्या ' महात्म्याला' च ठाऊक . बाकी दुर्गंधी आणि गोंगाट मी थेट तशीच अनुभवली .

भगवंताच्या दयेबद्दल कोणाला शंका वाटत असेल तर त्याने असली तीर्थक्षेत्रे पहावी . तो महायोगी आपल्या नावावर चाललेली किती ढोंगे, अधर्म आणि पाखंड इत्यादि सहन करतो बरे! त्याने सांगून टाकलेच आहे,

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ‖

अर्थात 'करावे तसे भरावे '. कर्माला नाहीसे करण्याची कोणाची शक्ती आहे® मग भगवंताला मध्ये पडण्याचे प्रयोजनच काठे उरले® तो सृष्टीचे आपले कायदे घालून देऊन स्वतः अलिप्त राहिला आहे .

हे अनुभव घेऊन मी मिसेस् बेझंटना भेटण्यास गेलो . त्या नुकत्याच दुखण्यातून उठल्या होत्या हे मला माहीत होते . मी माझे नाव आत धाडले . त्या लगेच बाहेर आल्या . मला फक्त दर्शनच घ्यावयाचे होते; म्हणून मी म्हटले, "आपली तब्येत नाजूक असल्याचे मला माहीत आहे . मला फक्त आपले दर्शन घ्यायचे होते . तब्येत नाजूक असताही आपण मला भेटू दिले एवढयानेच माझे समाधान होत आहे . मी आपला अधिक वेळ घेत नाही ."

असे म्हणून मी रजा घेतली .

२१. मुंबईत स्थिर झालो

गोखल्यांची फार इच्छा होती, की मी मुंबईमध्ये कायम राहावे, तेथे बॅरिस्टरीचा धंदा करावा आणि आपल्याबरोबरच सार्वजनिक कामामध्ये भाग घ्यावा. त्या वेळी सार्वजनिक कार्य म्हणजे महासभेचे कार्य होते. त्यांनी सुरू केलेल्या संस्थेचे मुख्य काम महासभेचे कार्य चालविणे हेच होते.

माझी इच्छाही तशीच होती. पण धंद्याचा जम बसण्यासंबधी मला आत्मविश्वास वाटत नव्हता. पूर्वीच्या अनुभवाचे स्मरण बुजून गेले नव्हते. खुशामत करणे मला विषासमान वाटत होते.

त्यामुळे प्रथम तर मी राजकोटलाच राहिलो. तेथे माझे जुने हितचिंतक व मला विलायतला पाठविणारे केवळराम मावजी दवे होते. त्यांनी माझ्या हाती तीन खटले दिले. काठेवाडच्या ज्युडीशियल असिस्टंटपुढे दोन अपीले होती, आणि एक मूळचा खटला जामनगरमध्ये होता. तो खटला महत्त्वाचा होता. मी हया खटल्याची जबाबदारी घेण्याबद्दल काकू करीत होतो. ते पाहून केवळराम आवेशाने म्हणाले, "हरलो तर आम्हीच हरू की नाही® तुमच्याकडून होईल तेवढे तुम्ही करा. मीही तुमच्याबरोबर असणारच ना®'

या खटल्यामध्ये माझे प्रतिपक्षी कै. समर्थ होते. मी तयारी ठीक केली होती. इकडच्या कायद्याची मला फारशी माहिती नव्हती. पण केवळराम दव्यांनी मला या बाबतीत तयार केला होता. दक्षिण आफ्रिकेला गेलो, त्यापूर्वी पुराव्याचा कायदा फिरोजशहांच्या जिव्हाग्री आहे, आणि हीच त्यांच्या यशाची गुरूकिल्ली आहे,' असे स्नेही मंडळी म्हणत असत. ते मी लक्षात ठेवले होते व दक्षिण आफ्रिकेला जाताना मी इकडचा पुराव्याचा कायदा टीकेसहीत वाचून काढला होता. त्याखेरीज दक्षिण आफ्रिकेत अनुभच मिळालाच होता.

खटला जिंकला. त्यामुळे मला काहीसा आत्मविश्वास उत्पन्न झाला. त्या अपिलासंबंधी मला मुळापासून धास्ती वाटत नव्हती. त्यामुळे मुंबईस गेलो तरीही हरकत पडणार नाही असे वाटू लागले.

या विषयाकडे वळण्यापूर्वी इंग्रज अमलदाराचा अविचार व अज्ञान यांसंबंधी आलेला थोडासा अनुभव सांगून टाकतो. ज्युडीशियल असिस्टंट काही एकाच ठिकाणी बसत नसत. त्यांची स्वारी फिरतीवर असे. ते जेथे जातील तेथे वकिला-

अशिलांनी गेले पाहिजे. वकिलांची फी मूळ ठिकाणापेक्षा बाहेर गावी जास्त असायचीच. त्यामुळे अशिलाला सहज दुप्पट खर्च येई. याचा विचार न्यायाधिशाला करण्याचे प्रयोजनच नव्हते.

या अपिलाची सुनावणी वेरावळमध्ये होती. वेरावळमध्ये त्या वेळी जोराचा प्लेग सुरू होता. रोज पन्नास माणसांची लागण असे, असे मला स्मरते. तेथील लोकवस्ती साडेपाच हजार होती. गाव बहुतेक रिकामा झाला होता. मी तिथल्या निर्जन धर्मशाळेमध्ये उतरलो होतो. ती गावापासून काहीशा अंतरावर होती. पण अशिलांची वाट काय® ते गरीब असले तर त्यांचा भार ईश्वरावर.

वकील मित्रांनी मला तार केली, की प्लेगसाठी छावणी दुसरीकडे नेण्याबद्दल मी साहेबांना विनंती करावी. साहेबांना विनंती करता ते म्हणाले, "तुम्हाला काही भय वाटते की काय®'

मी म्हटले, "माझ्या भयाचा हा प्रश्न नाही. मला स्वतःची काळजी घेता येते, अशी माझी समजूत आहे. पण अशिलांचे काय®'

साहेब म्हणाले, "प्लेगने तर हिंदुस्थानात घर केले आहे. त्याला भ्यायचे कसले,, वेरावळची हवा किती फक्कड आहे,,(साहेब गावापासून दूर दर्याकिनाऱ्यावर महालवजा तंबूमध्ये राहात होते.≪ लोकांनी अशा तऱ्हेने बाहेर राहायला शिकले पाहिजे."

या तत्त्वज्ञानपुढे माझे काय चालणार® साहेबांनी शिरस्तेदाराला सांगितले, "मि. गांधी सांगतात ते लक्षात ठेवा, आणि जर वकिलांना किंवा अशिलांना विशेष अडचण पडत असेल, तर मला सांगा."

यात साहेबाने सरळ आपल्या समजुतीप्रमाणे योग्य तेच केले; पण कंगाल हिंदुस्थानच्या अडचणींची कल्पना त्याला कोठून येणार® या गृहस्थाला हिंदुस्थानच्या गरजा, बनावाईट सवयी, रीतीभाती काय समजणार® पंधरा रूपयांच्या मोहोरांचा हिशेब करणाराला पैचे माप दिले तर तो हिशेब चटकन कसा करू शकणार® इच्छा उत्तमात उत्तम असूनही हत्ती ज्याप्रमाणे मुंगीसाठी विचार करण्याला असमर्थ असतो, त्याचप्रमाणे हत्तीएवढया पोटाचा इंग्रज मुंगीएवढया पोटाच्या हिंदी माणसासाठी विचार करण्यास किंवा नियम ठरविण्यास असमर्थच असणार.

आता मूळ विषयाकडे वळतो.

वर लिहिल्याप्रमाणे फत्ते झाली तरीही मी काही काळपर्यंत राजकोटलाच राहाण्याच्या विचारात होतो. इतक्यात एके दिवशी केवळराम माझ्याकडे आले

आणि म्हणाले, "गांधी, आम्ही तुम्हाला येथे राहू देणार नाही. तुम्हाला मुंबईसच गेले पाहिजे."

"परंतु तेथे मला काळा कुत्रासुद्धा विचारणार नाही. माझा खर्च तुम्ही चालवाल का®' मी म्हटले.

"हो हो, मी तुमचा खर्च चालवीन. तुम्हाला बडे बॅरिस्टर म्हणून कधी इकडे आणवू आणि लिहिण्यासवरण्याचे काम तुमच्याकडे पाठवून देत जाऊ. बॅरिस्टरांना लहानथोर बनविणे आम्हा वकिलांचेच काम आहे ना® तुमच्या शक्तीची कल्पना तुम्ही जामनगर व वेरावळ येथे दिलेलीच आहे. त्यामुळे मला फिकीर वाटत नाही. राष्ट्रकार्यासाठी ईश्वराने तुम्हाला जन्मास घातले आहे त्यात तुम्हाला आम्ही काठेवाडात गाडले जाऊ देणार नाही. बोला, कधी जाता®'

"नाताळहून माझे थोडे पैसे यायचे बाकी आहेत; ते येताच जातो."

पैसे पंधरा-एक दिवसात आले, आणि मी मुंबईला गेलो. 'पेन गिल्बर्ट आणि सयानी' च्या ऑफिसमध्ये 'चेंबर्स' भाडयाने घेतल्या आणि कायम बसलोसे वाटले.

२२. धर्मसंकट

मी ऑफिस घेतले, त्याचप्रमाणे गिरगावात बिऱ्हाड घेतले. पण ईश्वराने मला स्थिर होऊ दिले नाही. बिऱ्हाड करून फारसे दिवस झाले नाहीत, तोच माझ्या दुसऱ्या मुलाला जोराचे दुखणे आले. त्याला विषमज्वर झाला. ताप उतरेना. त्याबरोबर भ्रम झाला आणि रात्री सन्निपाताची चिन्हेही दिसू लागली.

डॉक्टरचा सल्ला घेतला. डॉक्टरने सांगितले, "त्याला औषधाने थोडीच मदत होणार. त्याला अंडी आणि कोंबडीचा काढा द्यावा लागेल.

"मणिलालचे वय दहा वर्षाचे होते. त्याला मी काय विचारणार® मी त्याचा पालक पडलो. अर्थात मलाच निर्णय केला पाहिजे. डॉक्टर एक फारच सज्जन पारशी गृहस्थ होते. "डॉक्टर, आम्ही तर सर्वजण शाकाहारी आहोत. या दोहोंपैकी एकही वस्तू मुलाला देण्याला माझे मन घेत नाही. दुसरे काही नाही का सांगता येणार®

डॉक्टर म्हणाले, "तुमच्या मुलांचा जीव धोक्यात आहे. दूध आणि पाणी मिश्रण करून देता येईल; पण तेवढयाने त्याला पुरेसे पोषण मिळणार

नाही. तुम्हाला माहीतच आहे, की मी पुष्कळ हिंदू कुटुंबांकडे जात असतो. पण औषध म्हणून आम्ही कोणतीही वस्तू दिली तरी ती ते घेतात. मला वाटते, की तुम्ही आपल्या मुलावर अशा तऱ्हेची सक्ती न कराल तर बरे."

"तुम्ही म्हणता ते खरेच. तुम्ही असेच सांगितले पाहिजे. माझी जबाबदारी फार मोठी आहे. मुलगा मोठा झालेला असता तर मी अवश्य त्याची मर्जी जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला असता, आणि त्याच्या इच्छेप्रमाणे करू दिले असते. या प्रसंगी मीच या मुलासाठी विचार केला पाहिजे. मला वाटते, की मनुष्याच्या धर्माची कसोटी अशाच वेळी होत असते. खरा असो खोटा असो, पण मी हाच धर्म मानला आहे, की मनुष्याने मांसादिक खाऊ नये. जगण्याच्या साधनांनाही काही मर्यादा पाहिजेच. काही गोष्टी आपण जीव जगण्यासाठी म्हणूनही करता कामा नयेत. माझ्या धर्माने घालून दिलेल्या मर्यादांमुळे माझ्या स्वतःसाठी व माझ्या मुलांमाणसांसाठी अशा प्रसंगी मांस इत्यादिचा उपयोग करण्यासाठी मनाई आहे. अर्थात मला तुम्ही म्हणता तो धोका पत्करलाच पाहिजे. पण तुमच्यापाशी एक मागणी करतो. तुमचे उपाय मी करणार नाही. पण मला मुलाची छाती, नाडी इत्यादि तपासायचे कळणार नाही. मला पाण्याच्या उपचारांची थोडी माहिती आहे. ते उपचार करण्याचा विचार आहे. पण तुम्ही मधून मधून येऊन मणिलालची तब्येत पाहात राहाल, आणि शरीरात होणाऱ्या फेरफारांची मला माहिती देत जाल तर मी तुमचे आभार मानीन."

भले डॉक्टर माझी अडचण समजले, आणि माझ्या विनंतीला अनुसरून मणिलालला पाहायला येण्याचे त्यांनी कबूल केले.

मणिलाल स्वतःची निवड करू शकेल अशी स्थिती नव्हती, तरी पण डॉक्टरांशी झालेले बोलणे मी त्याला सांगितले, आणि त्याचे स्वतःचे मत विचारले.

"तुम्ही पाण्याचे उपाय खुशाल करा. मला कोंबडयांचा काढा प्यायचा नाही, किंवा अंडीही खायची नाहीत."

जर का मी त्याला या दोन वस्तू खाऊ घातल्या असत्या, तर त्याने खाल्ल्याही असत्या, हे मला समजत होते; तरीही त्याचे हे म्हणणे ऐकून मला आनंद वाटला.

मला क्यूनीचे उपचार माहीत होते. त्यासंबंधी प्रयोगही केले होते. आजारामध्ये उपासाला फार महत्त्व आहे हेही माहीत होते. मी मणिलालला

क्यूनीच्या पद्धतीने कटिस्नान घालण्यास सुरूवात केली. त्याला तीन मिनिटांपेक्षा जास्त वेळ पिंपात बसवीत नसे. तीन दिवसांपर्यंत नारिंगाच्या रसात पाणी घालून त्यावरच त्याला ठेवले.

ताप हटेना. रात्री काहीच्या बाही बरळे. ताप १०४ अंशांपर्यंत चढे. मी घाबरलो. मुलगा जर हाती लागलां नाही तर जग मला काय म्हणेल® वडील बंधू काय म्हणतील® दुसऱ्या डॉक्टरला का बोलावू नये® वैद्यांना का बोलावू नये® स्वतःची ज्ञानहीन अक्कल चालविण्याचा आईबापांना काय अधिकार®

अशा तऱ्हेचे विचार मनात येत. उलट असेही वाटे ः

'हे गृहस्था,, तू स्वतःच्या बाबतीत करणार तेच मुलाच्या बाबतीत केलेस तर परमेश्वर संतोष मानील. तुझी पाण्याच्या उपचारांवर श्रद्धा आहे, औषधावर नाही. डॉक्टर जीवदान देऊ शकत नाहीत; तेही प्रयोगच करतात. प्राणसूत्र एका ईश्वराच्या हाती आहे. ईश्वराचे नांव घेऊन त्याच्यावर श्रद्धा ठेव, आणि आपला मार्ग सोडू नकोस.''

अशी कालवाकालव मनात चालली होती. रात्र पडली. मी मणिलालला कुशीत घेऊन झोपलो होतो. मी भिजवून पिळलेल्या चादरीत त्याला लपेटण्याचा निश्चय केला. उठलो, चादर घेतली, थंड पाण्याने भिजविली, पिळून काढली. तीत त्याला पायापासून डोक्यापर्यंत लपेटून ठेवला. वर दोन धावळया पांघरायला घातल्या. डोक्यावर ओला टुवाल ठेवला. गरम तवा असावा तसा ताप फणफणत होता. शरीर अगदी सुके होते. घामाचे नाव नव्हते.

मी खूप दमलो होतो मणिलालला त्याच्या आईकडे सोपवून मी अर्ध्या तासापुरता हवा खाऊन ताजातवाना होण्यासाठी व मनालाही शांती आणण्यासाठी चौपाटीवर गेलो. रात्रीच्या दहाचा सुमार होता. माणसांची ये जा कमी झाली होती. माझे तिकडे लक्ष थोडेच होते. मी विचारसागरात बुडालो होतो. हे ईश्वरा, या धर्म संकटात माझी लाज राख. 'राम, राम' चा जप तोंडाने चालूच होता. थोडासा फेरफटका करून धडधडत्या छातीनिशी परत आलो. घरात पाऊल टाकतो तो मणिलालने हाक मारली, ''बाबा, तुम्ही आलात®'

''हो बाळ!''

''मला आता यातून काढा ना! अंगाचा भडका चालला आहे.''

''का®घाम सुटतो आहे की काय®'

''मी तर घामाने ओलाचिंब झालो आहे; आता मला मोकळा करा ना बाबा,,''

मी मणिलालच्या कपाळाला हात लावून पाहिला. मस्तकावर घामाचे बिंदू जमले होते. ताप उतरत चालला होता. मी ईश्वराचे उपकार मानले.

"मणिलाल, आता तुझा ताप जाणार. अजून थोडा घाम नाही येऊ देत®'

"नाही, बाबा, आता मला सोडवा. पुनः पाहिजे तर असले करा."

मला आता धीर आला होता. म्हणून मी गप्पागोष्टी बोलून आणखी थोडा वेळ काढला. कपाळावरून घामाचे ओहोळ चालले. मी चादर काढली अंग पुसून काढले आणि बापलेक एकत्र झोपलो. दोघांनीही खूप झोप काढली.

सकाळच्या सुमारास मणिलालचा ताप कमी झालेला दिसला. जलमिश्रित दूध आणि फळे यांवर तो चाळीस दिवस राहिला. मी निश्चिंत झालो होतो. ताप निघेना, पण आटोक्यात आला होता. आज माझ्या सर्व मुलांमध्ये मणिलाल अंगाने सुदृढ आहे.

हा रामाचा प्रभाव की पाण्याच्या उपचाराचा, हलक्या आहाराचा की शुश्रुषेचा, त्याचा निर्णय कोण करू शकणार® प्रत्येकाला आपापल्या श्रद्धेनुरूप ठरवू द्या. मी तरी असे समजलो, की ईश्वराने माझी लाज राखली, व आजही माझी तशीच समजूत आहे.

२३. परत दक्षिण आफ्रिकेला

मणिलाल बरा झाला खरा; पण मी ठरविले, की गिरगावातील घर राहाण्यालायक नाही. त्यांत ओल येई. प्रकाश पुरेसा नाही. रेवाशंकरभाईच्या सल्ल्याने आम्ही उभयतांनी मुंबईच्या कोणत्या तरी उपनगरामध्ये उघडया जागेत बंगला घेण्याचा निश्चय केला. मी सांताक्रुझ वगैरे भागात भटकलो. वांद्रयामध्ये कत्तलखाना होता, त्यामुळे वांद्रयामध्ये राहण्याची आमच्यापैकी कोणालाच इच्छा झाली नाही. घाटकोपर वगैरे समुद्रापासून दूर वाटली. सांताक्रुझमध्ये एक सुंदर बंगला आढळला, त्यामध्ये राहाण्यास गेलो, आणि आरोग्याच्या दृष्टीने आम्हाला काळजी करायला नको, असे वाटले. मी चर्चगेटचा पहिल्या वर्गाचा पास काढला. पहिल्या वर्गात पुष्कळदा मी एकटाच असे, त्याबद्दल काहीसा अभिमानही वाटे असे आठवते. पुष्कळदा वांद्रयाहून चर्चगेटला जाणारी जलद गाडी पकडण्यासाठी मी सांताक्रुझहून वांद्रयापर्यंत चालत जात असे.

माझा धंदा द्रव्याच्या दृष्टीने वाटले होते त्याहून चांगला चालतोसे दिसले. दक्षिण आफ्रिकेतील अशील मला काहीना काही काम देतच असत; त्यांतून माझा खर्च सहजी भागेल असे मला वाटले.

हायकोर्टाचे काम मला अजून काही मिळत नव्हते. परंतु त्या वेळी 'मूट' (चर्चा≪चाले, तिला मी जात असे. तीत भाग घेण्याची हिंमत चालेना. मला स्मरते, की तिच्यामध्ये जमियतराम नानाभाई भरपूर भाग घेत. इतर नव्या बॅरिस्टरांप्रमाणे मीही हायकोर्टात खटले ऐकण्यास जात असे. तेथे शिकण्यासारखे मिळे, त्यापेक्षा समुद्राचा वारा झुळझुळ येई त्या वाऱ्यावर डुलक्या घेण्याची गंमतच भरपूर मिळत असे. इतर डुलक्या घेणारे जोडीदारही मी पाहात असे. त्यामुळे मला लाज वाटत नसे. मला दिसून आले, की डुलक्या खाणे ही एक फॅशनच गणली जात असे.

हायकोर्टाच्या पुस्तकालयाचा उपयोग करण्यास सुरूवात केली. तेथे काही ओळखीही करू लागलो. मला वाटू लागले, की थोडक्याच अवधीत मीही हायकोर्टात काम करू लागेन.

अशा तऱ्हेने एका बाजूने माझ्या धंद्याबद्दल काहीशी निश्चिंतता येऊ लागली.

दुसऱ्या बाजूने गोखल्यांची दृष्टी तर माझ्यावर खिळून राहिलेलीच होती. आठवडयातून दोनतीन वेळा माझ्या चेंबरमध्ये येऊन माझी खबर काढून जात, आणि आपल्या निकटच्या मित्रांनाही कधी कधी घेऊन येत. कार्य करण्याच्या स्वतःच्या पद्धतीची मला माहिती करून देत.

परंतु ईश्वराने माझे भविष्यकालासंबंधीचे कोणतेच बेत चालू दिलेले नाहीत असे म्हटले तरी चालेल.

मी स्वस्थ होण्याचा निश्चय करतो आणि स्वस्थतेचा अनुभव घेऊ लागतो, तो एकाएकी दक्षिण आफ्रिकेहून तार आली : "चेंबरलेन इकडे येत आहेत. तुम्हाला लगेच आले पाहिजे." माझे वचन मला स्मरतच होते. मी तार दिली, "मला खर्चाला पाठवा; मी यायला तयार आहे." त्यांनी लगेच पैसे पाठविले आणि ऑफिस मिटवून मी चालू लागलो.

मला वाटले, की मला एक वर्ष सहज पुरे होईल. बंगला चालू ठेवला आणि बायकामुलांनी येथेच राहावे हे इष्ट वाटले.

मला त्या वेळेला वाटत होते, की ज्या तरूणांना स्वदेशी द्रव्यार्जनाचे साधन नसेल व जे धाडशी असतील अशांनी परदेशी जावे हे चांगले.

म्हणून मी आपल्याबरोबर चारपाच जणांना घेऊन गेलो. त्यांमध्ये मगनलाल गांधीही होते.

गांधीकुटुंब मोठे होते, आजही आहे. माझे धोरण असे होते, की त्यांपैकी ज्यांची स्वतंत्र होण्याची इच्छा असेल त्यांनी स्वतंत्र व्हावे. माझे वडील पुष्कळांची सोय लावीत, पण ती राजवाडयाच्या नोकरीमध्ये. या नोकरीमधून बाहेर पडता येईल तर चांगले असे मला वाटले. माझ्याकडून त्यांना नोकरी मिळवून देण्याच्या कामी मदत होण्यासारखी नव्हती. ते व त्याप्रमाणेच इतरही स्वाश्रयी बनतील तर चांगले अशी समजूत होती.

पण शेवटी तर जसजशी माझ्या आदर्शामध्ये उत्क्रांती झाली (असे मला वाटते≪तसतसा या तरूणांच्या आदर्शानाही वळण लावण्याचा मी प्रयत्न केला. त्यांपैकी मगनलाल गांधींना वळविण्यामध्ये मला फार सफलता मिळाली. पण हा विषय पुढे हाती घ्यावा लागणार आहे.

वायकामुलांचा वियोग, बांधलेले घरटे मोडणे, निश्चित स्थितीमधून अनिश्चित स्थितीमध्ये प्रवेश, या सर्वांचे क्षणमात्र दुःख वाटले. पण मला अनिश्चित जीवनाची सवय पडली होती. या जगामध्ये जेथे ईश्वर म्हणा किंवा सत्य म्हणा, याखेरीज दुसरे काहीच निश्चित नाही, तेथे निश्चितपणाची अपेक्षा करणे हेच अयोग्य दिसते. हे जे सर्व आपल्या सभोवती दिसते व घडत असते ते अनिश्चित आहे, क्षणिक आहे; त्यामध्ये जे एक परम तत्त्व निश्चितरूपाने लपून राहिलेले आहे, त्याचा अणुमात्र साक्षात्कार झाला, त्याच्यावर श्रद्धा बसली तरच जगून सार्थक. त्याचा शोध हाच परम पुरूषार्थ आहे.

मी डरबनला जरूर त्यापेक्षा एक दिवसही अगोदर पोचलो असे म्हणता आले नसते. माझ्यासाठी काम तयारच होते. मि. चेंबरलेनपाशी डेप्युटेशन नेण्याची तारीख नक्की होऊन गेली होती. मला त्यांच्यापुढे वाचावयाचा अर्ज तयार करावयाचा होता, आणि डेप्युटेशनबरोबर जायचे होते.

१. आजवरची मेहनत फुकट गेली

मि. चेंबरलेन दक्षिण आफ्रिकेत आले ते आफ्रिकेतून साडेतीन कोट पौंड घेऊन जायला; इंग्रजांचे आणि शक्य तर बोअर लोकांचे मन हरण करायला. त्यामुळे हिंदी प्रतिनिधींना वाटाण्याच्याच अक्षता मिळाल्या!

"तुम्हाला माहीतच आहे, की स्वायत्त वसाहतीवर साम्राज्यसरकारची सत्ता नावाचीच असते. तुमची गाऱ्हाणी तर न्याय्य दिसतात. माझ्याकडून होईल ते मी करीनच. पण तुम्ही होईल तेवढे करून स्थानिक गोऱ्या लोकांनाच राजी राखून राहिले पाहिजे."

हे उत्तर ऐकून प्रतिनिधी थंडगार पडले,, मी पण हात चोळीत बसलो. निजून उठल्यापासूनच नवा दिवस सुरू झाला असे म्हणून 'पुनश्च हरिः ॐ' पासून सुरूवात करायची ठरविली. जोडीदारांची समजूत घातली.

मि. चेंबरलेनचे प्रत्युत्तर तरी चुकीचे कसे म्हणावे® मुळमुळीत जबाब देण्याऐवजी त्यांनी सरळ सांगून टाकले. 'मारील त्याची तलवार' हाच न्याय त्यांनी काहीशा गोड शब्दांत सांगितला.

परंतु आमच्यापाशी तलवार दूरच राहिली, पण तलवारीचे घाव झेलण्यासारखी शरीरेही नव्हती.

मि. चेंबरलेन काही आठवडेच राहावयाचे होते. दक्षिण आफ्रिका म्हणजे काही छोटासा प्रांत नव्हे. तो एक देश आहे, खंड आहे. सबंध आफ्रिका हे एक खंड असले, तरी त्याच्या पोटांत अनेक उपखंडांचा समावेश झालेला आहे. कन्याकुमारीपासून श्रीनगर १९00 मैल आहे, तर डरबनहून केपटाऊनसुद्धा ११00 मैलात कमी नाही. या खंडभर मि. चेंबरलेनना वायुवेगाने हिंडायचे होते. ते ट्रान्सवाललला जायला निघाले. तेथील हिंदी लोकांची बाजू तयार करून मांडण्याचे कामही माझेच होते. पण प्रिटोरिया गाठायची कशी® तेथे मी वेळेवर पोचायचे, तर त्यासाठी परवाना पाहिजे; तो मिळविण्याचे काम आमच्या लोकांकडून होण्यासारखे नव्हते.

लढाईनंतर ट्रान्सवालचा मुलूख उजाड होऊन गेला होता. खायला-प्यायला अन्न नव्हते. अंथरा-पांघरायला कपडे नव्हते. रिकाम्या होऊन बंद पडलेल्या दुकानांत माल भरून ती उघडायची होती. हे काम आस्तेआस्तेच होणार. माल भरत जाईल तसतसे घरदार टाकून पळून गेलेल्या लोकांना परत येऊ देता येणार. त्यासाठी ट्रान्सवालच्या प्रत्येक रहिवाश्याला पास काढावा लागे. गोऱ्या लोकांना पास मागताक्षणी मिळे; हिंदी लोकांना मात्र अडचण पडे.

लढाईच्या मुदतीत हिंदुस्थानातून व लंके (सिलोन)हून अनेक अमलदार व शिपाई दक्षिण आफ्रिकेमध्ये जाऊन दाखल झाले होते. त्यांपैकी ज्यांची तेथेच वसण्याची इच्छा असेल त्यांची सोय करून देणे, हे ब्रिटिश अधिकाऱ्यांचे कर्तव्य समजले जात होते. त्यांना तरी नवीन अधिकारी नेमावे लागणारच होते. त्या कामी या अनुभवी अमलदारांचा सहजीच उपयोग झाला. अमलदारांच्या तीक्ष्ण बुद्धीतून एका नवीनच खात्याची क्लृप्ती निघाली. ते खाते चालविण्याची लायकीसुद्धा त्यांच्यामध्ये विशेष होती हे कबूल केलेच पाहिजे,, हबशी लोकांचे म्हणून एक निराळे खाते होतेच. मग एशियावासी लोकांचेही का नसावे® हा युक्तिवाद मान्य झाला. मी पोचलो त्यापूर्वीच हे खाते उघडले होते. ते हळूहळू आपले जाळे पसरीत होते. पळून गेलेल्या लोकांना परवाने देणाऱ्या अधिकाऱ्याने सर्वांनाच परवाने दिले तरी हरकत नव्हती. परंतु एशियावासीयांची त्याला माहिती कोठून असणार® म्हणून या नव्या खात्याच्या शिफारशीनेच जर त्यांना परवाने दिले, तर त्या अधिकाऱ्यांची जबाबदारीही कमी होईल व त्याच्यावरील कामाचा बोजा काहीसा हलका होईल असे सांगण्यात आले. अंदरकी बात अशी होती, की या नव्या खात्याला काही तरी काम पाहिजे होते, आणि दामही पाहिजे होता. काम नसेल तर खात्याची आवश्यकता सिद्ध होणार नाही व ते बंद करण्यात येई ल. त्यासाठी हे काम त्याला सोयीचे सापडले.

हिंदी माणसाने या खात्याकडे अर्ज करायचा. त्यानंतर पुष्कळशा दिवसांनी जबाव येणार. ट्रान्सवालच्या पासासाठी अर्जदार पुष्कळ; त्यामुळे त्यांची दाद लावणारे दलाल उत्पन्न झाले. या दलालांनी आणि अमलदारांनी मिळून गरीब हिंदी लोकांचे हजारो रूपये गिळंकृत केले. मला अशी माहिती मिळाली, की वशिल्याशिवाय परवाना मिळतच नाही; आणि वशिला असूनसुद्धा कधी कधी एकेका माणसामागे शंभर शंभर पौंडांइतका खर्च येतो. अशा स्थितीत माझी दाद कशी लागावी®

मी माझे जुने मित्र डरबनचे पोलीस सुपरिंटेंडंट यांजकडे गेलो. आणि त्यांना सांगितले, "तुम्ही परवान्याच्या अधिकाऱ्याला माझी ओळख देऊन मला परवाना मिळवून द्या. मी ट्रान्सवालात राहिलेलो आहे, हे तुम्हाला माहीतच आहे." ते लगेच टोपी चढवून माझ्याबरोबर आले, आणि त्यांनी मला परवाना मिळवून दिला. आगगाडीला एका तासाचा अवकाश असेल नसेल मी समान बांधून तयार ठेवलेलेच होत. सुपरिंटेंडेंट अलेक्झांडरचे आभार मानले आणि प्रिटोरियाचा रस्ता धरला.

मार्गातील अडचणींची कल्पना मला पुरेपूर येऊन चुकली होती. प्रिटोरियाला पोचलो. अर्ज लिहून काढला. डरबनमध्ये हिंदी प्रतिनिधींपैकी कोणाचीही नावे अगोदर विचारल्याचे मला स्मरत नाही. पण येथे नवे खाते चालू झाले होते. त्यामुळे प्रतिनिधींची नावे अगोदर विचारण्यात आली. त्यांतील हेतू मला दूर ठेवणे हाच होता, अशी प्रिटोरियांतील हिंदी लोकांना माहिती मिळाली होती. या दुःखदायक परंतु मजेदार प्रसंगाचे वर्णन पुढे करू.

२. एशियाटिक खात्याची सुलतानगिरी

मी ट्रान्सवालात दाखल झालो तरी कसा, याचा नव्या खात्याच्या अमलदारांना उलगडाच होईना. त्यांनी त्यांच्याकडे येणाऱ्या जाणाऱ्या हिंदी लोकांपाशी चौकशी केली, पण त्या विचाऱ्यांना माहिती कोठून? अमलदारांनी अनुमान केले, की पूर्वीच्या ओळखीच्या जोरावर मी परवान्याशिवाय दाखल झालो असेन, आणि तसे असल्यास मला कैद करता येईल.

मोठमोठ्या लढायांनंतर काही काळपर्यंत सरकारी अधिकाऱ्यांना जादा अधिकार देण्यात येत असतात. तीच स्थिती दक्षिण अफ्रिकेतही होती. येथे शांतता राखण्यासंबंधीचा कायदा करण्यात आला होता. त्यांतील एक कलम असे होते, की जो कोणी परवान्याखेरीज ट्रान्सवालात शिरेल त्याला पकडून कैदेची शिक्षा देण्यात यावी. या कलमाच्या आधारे मला पकडले पाहिजे, अशाबद्दल खलबते होती. पण माझ्यापाशी परवाना मागायला कोणाची हिंमत होईना.

अमलदारांनी डरबनला तार तर केलीच होती, आणि जेव्हा त्यांना समजले, की मी परवाना काढूनच दाखल झालो आहे, तेव्हा त्यांची निराशा झाली. परंतु एवढ्या निराशेने हार जाणारे हे खाते नव्हते. मी आलो असलो,

तरी मि. चेंबरलेनपाशी मला जाऊ द्यायचे नाही, एवढी गोष्ट त्यांना सहज करता येण्यासारखी होती.

प्रतिनिधींची नांवे विचारण्यात आली म्हणून मागे लिहिले. ती एवढयासाठीच विचारण्यात आली होती. दक्षिण आफ्रिकेमध्ये वर्णद्वेष पावलोपावली प्रत्ययास येतच होता. पण येथे तर हिंदुस्थानातल्या सारखाच कुजटपणा आणि छक्केपंजे यांची दुर्गंधी येत होती. दक्षिण आफ्रिकेमध्ये सरकारच्या सामान्य खात्यांचा व्यवहार प्रजेच्या हितार्थच चालविला जात असे. त्यामुळे अधिकाऱ्यांमध्ये एक प्रकारचा सरळपणा व नम्रपणा दिसून येत असे. त्याचा फायदा साहजिकच काळयापिवळया चामडीच्या लोकांनाही काही अंशी मिळत असे. आता जेव्हा नवे एशियाटिक वातावरण दाखल झाले, तेव्हा तेथल्याप्रमाणे अरेरावी, लटपट वगैरे दुर्गंधीही दाखल झाली. दक्षिण आफ्रिकेत एक प्रकारे प्रजासत्ता होती; तर एशियामधून अव्वल सुलतानशाही आली. कारण तेथे प्रजेची सत्ता चालत नव्हती, तर प्रजेवर सत्ता चालत होती. दक्षिण आफ्रिकेमध्ये गोरे लोक घरे करून राहिले होते. त्यामुळे त्यांची गणना तेथील प्रजापक्षामध्ये होत असे. त्यामुळे त्यांचा अमलदारांवर दाब असे. त्यांत एशियातून आलेल्या निरंकुश अमलदारांनी शिरून हिंदी लेकांची स्थिती आडकित्त्यांतील सुपारीसारखी करून टाकली.

मलाही या सत्तेचा चांगलाच अनुभव मिळाला. प्रथम मला त्या खात्याच्या वरिष्ठापाशी बोलाविण्यात आले. हे वरिष्ठ अधिकारी लंकेहून आले होते. 'बोलाविण्यात आले' हा शब्दप्रयोग थोडासा वस्तुस्थितीला सोडूनच आहे, म्हणून किंचित अधिक स्पष्ट खुलासा करतो. मला येण्याबद्दल पत्र वगैरे काहीएक आलेले नव्हते. परंतु प्रमुख हिंदी माणसांना त्यांचेकडे वरचेवर जावे लागत असे. अशा प्रमुख मंडळींपैकी मरहूम शेठ तैय्यब हाजी खानमहंमद हेही एक होते. त्यांना साहेबाने विचारले, "गांधी हा कोण®कशासाठी आला आहे®'

तैय्यब शेठजींनी जवाब दिला, ते आमचे सल्लागार आहेत. त्यांना आम्ही बोलाविले आहे."

"तर मग आम्ही सगळे येथे आहो ते कशासाठी® आमची नेमणूक तुमच्या रक्षणासाठीच केलेली नाही का®गांधील येथले काय कळणार®' साहेब म्हणाले.

तैय्यब शेठजींनी कसावसा हा टोला परतवला. "तुम्ही तर आहांच; पण हे आमच्यांतलेच ना® त्यांना आमची भाषा समजते. ते आम्हाला पूर्णपणे ओळखतात. तुम्ही किती झाला तरी अमलदारच ना®'

साहेबांनी फर्माविले, "गांधीला माझ्याकडे घेऊन या."

तैय्यब शेठ इत्यादिबरोबर मी गेलो. खुर्ची मला कुठून मिळणार® आम्ही सर्व जण उभे राहिलो.

"का, तुम्ही इथे काय समजून आला आहा®" साहेबांनी माझ्याकडे पाहून विचारले.

"माझ्या मित्रमंडळींच्या निमंत्रणावरून त्यांना सल्ला देण्यासाठी आलो आहे, मी जबाव दिला.

"पण तुम्हाला माहीत नाही का, की तुम्हाला येथे येण्याचा हक्कच नाही! तुम्हाला परवाना मिळाला आहे तो नजरचुकीने दिला गेला आहे. तुम्हाला येथील रहिवासी म्हणताच येत नाही. तुम्हाला परत जावे लागणार. मि. चेंबरलेनकडे तर तुम्हाला जायला मिळणारच नाही. येथील हिंदी लोकांचे रक्षण करण्यासाठीच तर आमचे खाते मुद्दाम नेमलेले आहे. बरे जा आता."

एवढे बोलून साहेबांनी मला रजा दिली. मला उत्तर द्यायला वेळच दिला नाही.

माझ्या सोबत्यांना थांबवून घेतले. त्यांना दम देऊन हिताचा सल्ला म्हणून दिला, की त्यांनी मला ट्रान्सवालमधून धाडून द्यावा.

सोबती आंबट तोंड करून आले. अशा तऱ्हेने एकाएकी एक नवीनच कोडे आमच्यापुढे येऊन उभे राहिले.

३. कडू घोट प्यालो„

या अपमानाचे मला फार दुःख झाले. पण यापूर्वीही असले अपमान मी सहन केलेले असल्यामुळे मी निर्ढावला जात होतो. त्यामुळे अपमानाकडे लक्ष न देता तटस्थ वृत्तीने मला जे कर्तव्य सुचेल ते करावे असा मी निश्चय केला.

साहेबमजकुरांच्या सहीचे पत्र आले. त्यांत लिहिले होते, की मि. चेंबरलेननी डरबनमध्ये मि. गांधींची भेट घेतलेली आहे; सबब आता त्यांचे नाव प्रतिनिधींच्या यादीतून काढून टाकणे अवश्य आहे.

मित्रमंडळींना हे पत्र असत्य वाटले. त्यांनी डेप्युटेशन घेऊन जाण्याचा बेत रद्द करण्याचा विचार दर्शविला. मी त्यांना हिंदी समाजाची असहाय स्थिती दाखवून दिली. "जर तुम्ही मि. चेंबरलेनकडे गेला नाही, तर येथे

तुम्हाला कसलेच कष्ट पडत नाहीत, असा अर्थ केला जाईल. किती झाले तरी जे काही सांगायचे ते लिहूनच न्यायचे आहे. ते तयार आहे. मी वाचले काय किंवा दुसऱ्या कोणी वाचले काय, त्याची चिंता नाही. मि. चेंबरलेन चर्चा तरी थोडीच करणार आहेत®माझा अपमान झाला, परंतु तो आपण गिळून टाकला पाहिजे."

मी असे बोलत आहे तोच तैय्यब शेठ उसळून म्हणाले, तुमचा अपमान तो सगळ्या समाजाचा अपमान नव्हे का®तुम्ही आमचे प्रतिनिधी आहा, ही गोष्ट विसरून चालणार नाही."

मी म्हटले, "हे खरे; पण असले अपमान समाजानेसुद्धा गिळून टाकले पाहिजेत. आपल्यापाशी दुसरा कोणता इलाज आहे®"

"काय व्हायचे असेल ते होईल, पण आपल्याच हाताने आणखी नवा अपमान का म्हणून ओढून घ्यावा®विटंबना ही नाही तरी चाललीच आहे. जाळायला आम्हांला हक्क तरी कसले आहेत®" तैय्यब शेठ प्रत्युत्तरादाखल बोलले.

हा उत्साह मला मनांतून आवडला, परंतु त्याचा उपयोग करून चालणार नाही हेही मला दिसत होते. समाजाची शक्ती किती मर्यादित आहे याचा मला अनुभव होता. म्हणून मी सोबत्यांना शांत केले आणि माझ्या ऐवजी मरहूम जॉर्ज गॉडफ्रे (हे एक हिंदी बॅरिस्टर होते≪यांस घेऊन जाण्याचा सल्ला दिला.

अशा तऱ्हेने मि. गॉडफ्रे हे डेप्युटेशनचे प्रमुख झाले. माझ्याबद्दल मि. चेंबरलेननी थोडी चर्चाही केली. "एकाच माणसाचे म्हणणे पुन्हा ऐकण्यापेक्षा नव्या नव्या मंडळीकडून ऐकणे अधिक बरे," वगैरे बोलून केलेली जखम भरून काढण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला.

पण त्यामुळे समाजाचे व माझे काम वाढले, संपले तर नाहीच. एकी-एकपासून सुरूवात करण्याचा प्रसंग आला. "तुमच्या सांगण्यावरून हिंदी समाजाने लढाईत भाग घेतला, याचा हाच परिणाम ना®" असे टोमणे मारणारेही भेटले. या टोमण्यांचा माझ्यावर काहीच परिणाम झाला नाही. मी म्हटले, "दिलेल्या सल्ल्याबद्दल मला पश्चाताप होत नाही. आपण भाग घेतला ते योग्यच केले, असे अजून मला वाटते. आपण तसे करून आपले कर्तव्य बजावले त्याचे फळ आपल्या दृष्टीला पडले नाही तरी फिकीर नाही. पण शुभ कार्याचे फळ शुभच येणार असा मला दृढ विश्वास वाटतो. होऊन गेलेल्या

गोष्टीचा काथ्याकूट करण्यापेक्षा यापुढे आपले कर्तव्य काय, याचा विचार करणे अधिक श्रेयस्कर. तरी आपण त्याचाच विचार करू या."

इतरांनीही या म्हणण्याला दुजोरा दिला.

मी म्हटले, खरे पाहता ज्या कामासाठी मला बोलाविले होते, ते आता पुरे झाले असे म्हणता येईल. मला वाटते की, तुम्ही मला रजा दिलीत तरीसुद्धा होता होईल तो मी ट्रान्सवाल सोडून जाऊ नये. यापुढे माझे काम नाताळमधून न चालता येथूनच चालले पाहिजे. आणि मला आता येथेच वकिलीची सनद मिळविली पाहिजे. या नव्या खात्याला पुरून उरण्याची मला हिंमत वाटते. या खात्याचा बंदोबस्त केला नाही, तर आपला समाज लुटला जाईल आणि कदाचित येथून आपल्याला पायही काढावा लागेल. समाजाची हीनावस्था प्रतिदिन वाढतच जाणार. मि. चेंबरलेनना मला भेटू दिले नाही, तो अमलदार माझ्याशी तुसडेपणाने वागला, पण सबंध समाजाचा पाणउतारा होण्यापुढे या गोष्टीचे काहीच नाही. येथे आपण कुत्र्याप्रमाणे राहावे ही गोष्ट असह्य आहे."

अशा तऱ्हेचे मी बोलत असे. प्रिटोरिया व जोहानिसबर्गमध्ये राहणाऱ्या प्रमुख हिंदी लोकांच्या सल्ल्याने अखेरीस जोहानिसबर्गमध्ये ऑफिस ठेवण्याचे नक्की झाले. ट्रान्सवालमध्ये मला वकिलीची सनद मिळण्यासंबंधीही शंका तर होतीच; पण वकीलमंडळाकडून माझ्या अर्जाला हरकत घेण्यात आली नाही, व वरिष्ठ कोर्टाने माझा अर्ज मंजूर केला.

हिंदी माणसाला योग्य जागी ऑफिस मिळणेही मुष्किलीचे होते. मि. रिचशी माझा चांगला परिचय झाला होता. त्या वेळी ते व्यापारीवर्गामध्ये होते. त्यांच्या ओळखीच्या हाऊस-एजंटामार्फत मी चांगल्याशा ठिकाणी ऑफिससाठी घर मिळविले आणि वकिली सुरू केली.

४. वाढती त्यागवृत्ती

ट्रान्सवालमध्ये राष्ट्रीय हक्कांसाठी कसकसे झगडावे लागले व एशियाटिक खात्याच्या लोकांशी कसे वागावे लागले, त्याचे वर्णन पुढे चालविण्यापूर्वी माझ्या जीवनाच्या इतर बाजूंवर नजर टाकणे आवश्यक आहे.

अजूनपर्यंत थोडेबहूत द्रव्य साठविण्याची इच्छा असे. परमार्थाबरोबर स्वार्थाचे मिश्रण होते.

मुंबईस ऑफिस उघडले, त्या वेळी एका अमेरिकन विमाकंपनीचा एजंट आला होता. त्याचा चेहरा मोहक होता, बोलणे मधुर होते. आम्ही जसे काही जुने दोस्त असावेत अशा तऱ्हेने त्याने माझ्याशी माझ्या भावी कल्याणासंबंधी गोष्टी काढल्या. "अमेरिकेत तर तुमच्या स्थितीतील सर्व लोक आपल्या आयुष्याचा विमा उतरवितात. तुम्हीसुद्धा तसेच करून भविष्यकाळाबद्दल निश्चिंत झाले पाहिजे. आयुष्याचा भरंवसा नाही. अमेरिकेत तर आम्ही विमा उतरविणे हा धर्म मानतो. माझी तर इच्छा आहे, की तुम्हीसुद्धा एक लहानशी पॉलिसी काढावी. याउपर तुमची मर्जी."

तेथपर्यंत दक्षिण आफ्रिकेत काय किंवा हिंदुस्थानात काय, अनेक एजंटांना मी दाद दिली नव्हती. मला वाटे, की विमा उतरविण्यामध्ये काहीसा भ्याडपणा आणि ईश्वरावद्दल अविश्वास आहे. परंतु या वेळी मी मोहाला बळी पडलो. तो बोलत जाई तसतशा माझ्या डोळ्यांपुढे बायकामुलांच्या मूर्ती उभ्या राहात. "गडया, तू पत्नीचे दागिने तर बहुतेक सर्व विकून टाकले आहेस. तुझे कमीजास्त झाले, तर तुझ्या बायकामुलांचा भार बिचाऱ्या वडील भावावरच ज्याने आजवर वडिलांची जागा घेऊन ती शोभविली त्याच्यावरच - पडणार नाही ते योग्य होणार नाही." अशा तऱ्हेचा युक्तिवाद स्वतःच्या मनाशी करून मी रू. १०,००० ची पॉलिसी काढली.

पण दक्षिण आफ्रिकेमध्ये परिस्थिती पालटली, तसे माझे विचारही पालटले. दक्षिण आफ्रिकेतील या नव्या संकटाच्या प्रसंगी मी जे जे काही केले ते ईश्वराला साक्षी ठेऊनच केले. दक्षिण आफ्रिकेत किती काळ लोटेल त्याची मला काहीच कल्पना नव्हती. परत हिंदुस्थानला पाय लागणार नाहीत, असेच समजून मी चालत होतो. बायकामुले माझ्याबरोबरच राहिली पाहिजेत. यापुढे

ती व मी वेगळे राहाणे बरे नाही, त्यांचा निर्वाहही दक्षिण आफ्रिकेतूनच चालला पाहिजे. हा विचार येताच ती पॉलिसी मला दुःखदायक झाली. विमा एजंटाच्या जाळयात फशी पडल्याची मला शरम वाटू लागली. "वडील बंधू जर पित्यासमान आहेत, तर त्यांना धाकटया भावाच्या विधवेचा भार वाटेल, असे तुला वाटावेच का® तूच अगोदर मरशील असे तरी कशावरून® पालनकर्ता ईश्वरच आहे, तूही नाहीस किंवा भाऊही नाही. विमा उतरवून तू आपल्या बालबच्च्यांनाही पराधीनच बनविलेस. त्यांनी स्वावलंबी का होऊ नये® असंख्य गोरगरिबांच्या मुलाबाळांचे कसे चालते® त्यांची गत तीच तुझी, असे तू का समजू नयेस®'

अशा तऱ्हेने विचारांचा प्रवाह सुरू झाला. त्यांचा अमंल लागोलाग झाला असे नाही. एक हप्ता दक्षिण आफ्रिकेतूनही पाठविल्याचे स्मरते.

परंतु या विचारसरणीला बाहेरचेही उत्तेजन मिळाले. दक्षिण आफ्रिकेच्या पहिल्या खेपेला मी ख्रिस्ती वातावरणात येऊन माझ्यामध्ये धर्माविषयी जागृती झाली. या वेळी थिऑसॉफीच्या वातावरणात आलो. मि. रिच थिऑसॉफिस्ट होते. त्यांनी माझा जोहानिसबर्गच्या सोसायटीशी संबंध जोडून दिला. मी तिचा सभासद झालो नाही; माझे काही मतभेद होते. तरी पण जवळजवळ प्रत्येक थिऑसॉफिस्टाशी निकट परिचय घडला. त्यांच्यावरोबर रोज धर्मचर्चा होई. मी त्यांची पुस्तके वाचीत असे. त्यांच्या सभेमध्ये भाषण करण्याचाही प्रसंग येई. बंधुभावना उत्पन्न करणे व व्यापक करणे ही थिऑसॉफीतील मुख्य गोष्ट आहे. यासंबंधी आम्ही खूप चर्चा करीत असू; आणि हा सिद्धांत व सभासदांचे प्रत्यक्ष आचरण यांमध्ये मला जेथे फरक दिसे, तेथे मी टीकाही करीत असे. या टीकेचा परिणाम स्वतः माझ्यावर चांगला झाला. मी आत्मनिरीक्षण करायला शिकलो.

५. आत्मनिरीक्षणाचा परिणाम

१८९३ साली ख्रिस्ती मित्रांचा निकट परिचय घडला. या वेळी माझी अवस्था निव्वळ जिज्ञासूची होती. बायबलचा संदेश मला ऐकविणे, समजावून व पटवून देणे अशाबद्दल ख्रिस्ती मित्रांचा प्रयत्न चालू होता. मी नम्रपणे तटस्थ वृत्तीने त्यांची शिकवण ऐकून घेई, समजून घेई. त्यावरून मी हिंदू धर्माचा यथाशक्ति अभ्यास केला, आणि इतर धर्म समजून घेण्याचा प्रयत्न केला. आता १९०३ मध्ये स्थिती काहीशी बदलली होती. थिऑसॉफिस्ट मित्र मला आपल्या मंडळात ओढण्याचा प्रयत्न करीतच असत. परंतु तो, मी हिंदू, तेव्हा माझ्याकडून काही तरी शिकावे, याच हेतूने. थिऑसॉफीच्या पुस्तकांमध्ये हिंदुधर्माचे प्रतिबिंब व हिंदू धर्माची छाप ही भरपूर आहेत. यावरून या मंडळींना वाटले, की मी त्यांना मदत करू शकेन. मी त्यांना समजावून सांगितले, की माझा संस्कृतचा अभ्यास नाहीसारखाच. प्राचीन धर्मग्रंथ मी संस्कृतातून तर वाचलेले नाहीत. भाषांतरामार्फत वाचनही माझे बेताचेच. परंतु ते पडले पुनर्जन्म आणि पूर्वजन्मींचे संस्कार यांवर विश्वास ठेवणारे. त्यामुळे माझ्याकडून काहीतरी मदत होईलच असे ते समजत होते. 'वासरात लंगडी गाय शहाणी' तशी माझी स्थिती झाली. कोणाबरोबर विवेकानंदाचा तर कोणाबरोबर मणिलाल नभुभाईचा 'राजयोग' वाचू लागलो. एका मित्राबरोबर 'पातंजल योगदर्शन' वाचावे लागले. पुष्कळांबरोबर गीतेचा अभ्यास सुरू झाला. एक छोटेसे 'जिज्ञासुमंडळ' नांवाचे मंडळ स्थापिले. आणि नियमित अभ्यास सुरू केला. गीतेवर माझे प्रेम आणि श्रद्धा तर होतीच; आता तिच्यामध्ये खोल उतरण्याची आवश्यकता भासू लागली. माझ्यापाशी एकदोन भाषांतरे होती. त्यांच्या साहाय्याने मूळ संस्कृत समजून घेण्याचा प्रयत्न केला, आणि नेहमी एकदोन श्लोक पाठ करण्याचे ठरविले.

सकाळच्या दातण-स्नानाच्या वेळेचा मी पाठ करण्याकडे उपयोग करीत असे. दातणात पंधरा मिनिटे आणि स्नानात वीस मिनिटे जात. दातण इंग्रजी पद्धतीने उभ्याने करीत असे. समोरच्या भिंतीवर गीतेच श्लोक लिहून काढून चिकटवीत असे, आणि जरूर पडेल तसतसे पाहून घोकीत असे. हे घोकलेले श्लोक परत स्नान आटोपेपर्यंत पक्के होत. तेवढया वेळात मागच्या श्लोकांची

एकदा आवृत्तीही करता येई. अशा तऱ्हेने तेरा अध्यायापर्यंत पाठ केल्याचे मला स्मरते. त्यानंतर कामे वाढली. सत्याग्रहाचा जन्म झाल्यानंतर त्या बालकाचे संगोपन करीत असता विचारासाठी मला मिळणारा वेळही त्याच्याच संगोपनात जाई, आणि अद्यापही जात आहे असे म्हणता येईल.

या गीतावाचनाचा परिणाम माझ्या सहाध्यायांवर काय झाला असेल तो त्यांचा त्यांनाच माहीत. पण माझ्या बाबतीत तरी तो ग्रंथ आचरणाचा एक श्रेष्ठ मार्गदर्शक झाला. तो माझा धार्मिक कोश झाला. अपरिचित इंग्रजी शब्दांच्या वर्णरचने (स्पेलिंग≪ साठी किंवा अर्थासाठी ज्याप्रमाणे मी इंग्रजी शब्दकोश उघडीत असे, त्याचप्रमाणे आचरणातील अडचणी, यातील भानगडीची कोडी वगैरे गीतेकडून सोडवून घेत असे. अपरिग्रह, समभाव इत्यादि शब्दांनी मला पकडून धरले. समभाव कसा अभ्यासावा® कसा टिकवावा® अपमान करणारे अमलदार, लाचखाऊ अमलदार, कालपर्यंत जोडीने काम करून आता मात्र निष्कारण विरोध करणारे वगैरे, आणि ज्यांनी अत्यंत उपकार केले आहेत असे सज्जन यांच्यमध्ये भेद करावयाचा नाही म्हणजे काय® अपरिग्रह कसा बरे पाळायचा® देह हा तरी काय कमी परिग्रह आहे® स्त्रीपुत्रादि म्हणजे तरी परिग्रह नाही तर काय® पुस्तकांच्या रद्दीची कपाटे काय जाळून टाकायची® घर जाळून तीर्थ करायचे® लगेच जवाब मिळाला, की घर जाळल्याखेरीज तीर्थ होणारच नाही. इंग्रजी कायद्याचा पाठिंबा मिळाला. स्नेलने केलेले कायद्याच्या सिद्धांतांचे विवेचन आठवले. 'ट्रस्टी-वहिवाटदार' शब्दाचा अर्थ गीतेच्या अभ्यासाअंती विशेष समजला. कायद्याच्या शास्त्रावद्दलचा आदर वाढला. कायद्याच्या मुळाशीही मला धर्म दिसू लागला. ट्रस्टीपाशी कोटयवधी रूपये असले, तरी त्यांतील एक पैसुद्धा त्याची नव्हे. त्याचप्रमाणे मुमुक्षूने वागले पाहिजे, हे मला गीतेवरून स्पष्ट दिसून आले. अपरिग्रही व्हायचे, समभावी व्हायचे तर हृदयपरिवर्तन आवश्यक आहे, हे मला दिव्याप्रमाणे स्पष्ट दिसून आले. रेवाशंकरभाईना लिहून कळविले, की विम्याची पॉलिसी बंद करा, काही परत मिळण्यासारखे असेल तर घ्या, नसेल तर भरलेले पैसे बुडाले म्हणा. बायकामुलांचे रक्षण त्यांचा आमचा जन्मदाता करील. अशा अर्थाचे पत्र लिहिले. पितृतुल्य वडील बंधूंना लिहिले :

"आजपर्यंत तर माझा खर्च भागून उरे, ते तुम्हाला अर्पण करीत गेलो. यापुढे माझी आशा सोडा. आता शिल्लक राहील ती येथेच समाजासाठी वापरली जाईल."

ही गोष्ट मी बंधूंना चटकन पटवून देऊ शकलो नाही. प्रथम तर त्यांनी कडक शब्दांमध्ये माझे त्यांच्यासंबंधीचे कर्तव्य दाखवून दिले. वडिलांपेक्षा मी स्वतःला अधिक शहाणा समजू नये. वडिलांनी नाही का कुटुंबाचे पोषण केले®तसेच मीही केले पाहिजे वगैरे. मी उलट विनयपूर्वक सांगितले, की वडिलांचीच परंपरा मी चालवीत आहे. कुटुंबाचा अर्थ जरा विस्तृत केला म्हणजे माझ्या कृत्यांची संगती लागेल.

बंधूंनी आशा सोडून दिली. जवळजवळ अबोला घेतल्याप्रमाणे केले. त्यापासून मलाही दुःख झाले. परंतु मला जो धर्म वाटत होता, तो सोडणे अधिकच असत्य वाटत होते. मी कमी दुःखाचा मार्ग पत्करला. इतके असूनही बंधूंबद्दलची माझी भक्ती निर्मळ व तीव्र होती. बंधूंच्या दुःखाच्या मुळाशी त्यांचे प्रेमच होते. त्यांना माझ्या पैशापेक्षा माझ्या सद्वर्तनाचीच अधिक चाड होती.

आपल्या अखेरीच्या दिवसांमध्ये बंधू विरघळले. मृत्युशय्येवर असतांना त्यांच्या लक्षात आले, की माझेच करणे योग्य आणि धर्म्य होते. त्यांचे अत्यंत करूणाजनक पत्र आले. बापाने मुलाची माफी मागणे शक्य असेल तर त्यांनी माझी माफी मागितली म्हणा ना,, आपल्या मुलांना माझ्या पद्धतीने वाढविण्याबद्दल मला शिफारस केली. स्वतः मला भेटायला अधीर झाले; मला तार केली. मी 'या' असा तारेनेच जबाब पाठविला. परंतु आमच्या भेटीचा योगायोग नव्हता.

त्यांची आपल्या मुलांबावतची इच्छाही पूर्ण झाली नाही. बंधूंचे स्वदेशातच देहावसान झाले. त्यांच्या मुलांवर त्यांच्या अगोदरच्या जीवनाची छाप होती. त्यांचे परिवर्तन झाले नाही. मी त्यांना स्वतःकडे आकर्षू शकलो नाही. त्यात त्यांचाही दोष नाही. स्वभाव कोण बदलू शकणार® बलवान संस्कार कोण पुसून टाकू शकणार® आपणाला वाटते, की आपले परिवर्तन किंवा विकास होईल तसतसा आपल्या आश्रितांमध्ये किंवा सोबत्यांमध्येही फेरफार झाला पाहिजे; पण ते फुकट आहे.

आईबाप होणारांची जबाबदारी किती मोठी आहे याची या दृष्टांतावरून काहीशा कल्पना होण्यासारखी आहे.

६. शाकाहारार्थ बलिदान

राहाणीमध्ये त्याग व साधेपणा हे वाढले आणि धर्मजागृती वाढली तसतशी शाकाहाराची आणि त्याच्या प्रचाराची हौसही वाढत चालली. प्रचाराचा एकच मार्ग माझ्या माहितीत आहे : स्वतःचे आचरण आणि त्याचवरोवर जिज्ञासूंवरोवर विचारविनिमय.

जोहानिसवर्गमध्ये एक शाकाहारी भोजनगृह होते. त्याचा चालक एक जर्मन होता. त्याचा क्यूनीच्या जलचिकित्सेवरही विश्वास होता. मी त्या भोजनगृहात जाऊ लागलो, आणि ज्या ज्या इंग्रज मित्रांना त्याच्याकडे नेता येईल तितक्यांनाही घेऊन जात असे. पण मला दिसून आले, की हे गृह फार काळ चालणे शक्य नाही. त्या व्यवहारात त्याला पैशाची टंचाई नित्य जाणवतच असे. मला योग्य वाटली तेवढी मदत मी त्याला केली. त्यात काही पैसे वुडालेही. अखेरीला ते वंद पडले. थिऑसॉफिस्ट वहुधा शाकाहारीच असतात, कोणी पुरे, कोणी अर्धवट. त्या मंडळींपैकी एक बाई साहसी होती. तिने मोठया पायावर एक शाकाहारी भोजनगृह उघडले. हा बाईला कलेचा षोक होता. खर्च सढळ हाताने करी, पण जमाखर्चाचे तितकेसे भान नव्हते. तिचे मित्रमंडळही विस्तृत होते. सुरूवातीला तिचे काम लहान प्रमाणावर चालू झाले; परंतु तिने त्यात वाढ करण्याचा आणि मोठी जागा घेण्याचा विचार ठरविला. त्या कामी माझी मदत मागितली. त्या वेळी तिच्या हिशेवाची वगैरे मला काही एक कल्पना नव्हती. तिचा अंदाज वरोवर असेल असे मी धरून चाललो. मला सवड करता येण्यासारखी होती. पुष्कळ अशिलांचे पैसे माझ्यापाशी असत. त्यांच्यापैकी एकाची अनुमती घेऊन सुमारे एक हजार पौंड त्याच्या पैशांतून दिले. हा अशील थोर मनाचा व श्रद्धाळू होता. तो प्रथम गिरमिटात आला होता. त्याने सांगितले, "भाई आपका दिल चाहे तो पैसे दे दो. मैं कुछ ना जानूं. मै तो आप को ही जानता हूं." त्याचे नाव वद्री. त्याने सत्याग्रहामध्ये फार मोठा भाग घेतला होता. तुरूंगवासही भोगला होता. एवढया संमतीवरून मी त्याचे पैसे कर्जाऊ दिले. दोनतीन महिन्यांतच कळून चुकले, की हे पैसे परत येण्याची आशा नको. एवढया मोठया रकमेचे नुकसान सोसण्याची माझी ताकद नव्हती. त्याच पैशात मला इतर कामे करता येण्यासारखी होती. पैसे परत मिळाले

नाहीतच, पण माझ्या विश्वासावर राहाणाऱ्या बद्रीचे पैसे बुडून कसे चालेल® तो फक्त मलाच ओळखीत होता. त्याचे पैसे मी भरले.

एका अशील-मित्राशी मी या रकमेच्या व्यवहाराची गोष्ट बोललो. त्याने मला गोड शब्दात दोष देऊन सावध केले :

"भाई, (दक्षिण आफ्रिकेत मी महात्मा बनलो नव्हतो 'बापू' ही झालो नव्हतो. अशील-मित्र मला 'भाई' या नावाने संबोधीत.) हे काम तुमच्या सारख्याचे नव्हे, बरे का® आम्ही तुमच्या विश्वासावर चालणार. हे पैसे परत तुमच्या हाती लागायचे नाहीतच. बद्रीचे पैसे तुम्ही भरून द्याल आणि स्वतःचे घालवाल. पण सुधारणांच्या कामी सगळया अशिलांचे पैसे गुंतवू लागलात, तर अशीलही मरतील आणि तुम्हीही भिकारी होऊन घरी बसाल. त्यात तुमच्या सार्वजनिक कामाचीही हानी होईल."

सुदैवाने हा मित्र अद्याप हयात आहे. दक्षिण आफ्रिकेत काय किंवा येथे काय, त्याच्याहून अधिक निर्मळ अंतःकरणाचा मनुष्य मला आढळलेला नाही. कोणाही माणसाविषयी मनात शंका उद्‌भवली असेल, तर ती खोटी असल्याचे लक्षात येताच लगेच त्या माणसाची माफी मागून स्वतःचा अंतरात्मा साफ करून टाकीत असे. मला या अशिलाची सूचना पटली. बद्रीचे पैसे मला भरता आले. पण त्याच वेळी आणखी एक हजार पौंडाचे नुकसान झाले असते तर ते भरण्याची माझी बिलकुल ताकद नव्हती. मला कर्जात सापडावे लागले असते. तेवढे काम मी माझ्या सबंध आयुष्यात कधी केले नाही, आणि त्याबद्दल माझ्या मनात नेहमीच नापसंती राहिलेली आहे. माझ्या लक्षात आले, की सुधारणेच्या लोभानेही स्वतःच्या शक्तीपलीकडे जाणे बरे नाही. ही गोष्टही माझ्या लक्षात आली, की हा व्यवहार करण्यामध्ये मी गीतेच्या तटस्थ, निष्काम कर्माच्या मुख्य शिकवणीचा भंग केला होता. ही चूक मला धोक्याच्या वत्तीप्रमाणे उपयोगी पडली.

शाकाहारासाठी असले बलिदान करण्याचे माझ्या कल्पनेमध्ये नव्हते. माझ्या हातून हे अनिच्छया पुण्यचरण घडले!

७. मातीचे व पाण्याचे प्रयोग

माझ्या राहाणीमध्ये साधेपणा वाढत चालला तसतशी आजारासाठी औषधे घेण्याबद्दलची नाखुषी, जी मुळापासूनच होती, तीही वाढत गेली. मी डरबनमध्ये वकिली करीत असताना डॉक्टर प्राणजीवनदास मेहता मला न्यायला आले होते. त्यावेळी मला अशक्तता वाटत असे, आणि कधी कधी सूजही येई. त्यावर त्यांनी उपचार केले व मला गुण वाटला. त्यानंतर हिंदुस्थानात परत येईपर्यंत मला म्हणण्यासारखे दुखणे आल्याचे स्मरत नाही.

पण जोहानिसबर्गमध्ये मला बद्धकोष्ठ होई, आणि वेळोवेळी डोके दुखू लागे. शौचाचे काहीतरी औषध घेऊन तब्येत जेमतेम सांभाळून ठेवीत असे. खाण्यात पथ्य नेहमी पाळीतच असे; परंतु तेवढयाने मी पूर्ण व्याधिमुक्त झालो नाही. रेचकाच्या त्रासातून सुटका होईल तर बरे, असे मनात वारंवार येई.

मॅंचेस्टरमध्ये "नो ब्रेकफास्ट असोसिएशन" (न्याहारीनिषेध संस्था≪स्थापन झाल्याचे वाचले. त्यांचे म्हणणे असे होते, की इंग्रज लोक फार वेळा आणि फार खातात. रात्री बारा वाजेपर्यंत खात राहातात, आणि मग डॉक्टरांची घरे धुंडाळीत बसतात. या उपाधीतून सुटायचे असेल तर सकाळचे खाणे 'ब्रेकफास्ट' सोडून द्या. हा युक्तिवाद मला जरी पूर्णपणे लागू पडत नव्हता, तरी अंशतः लागू पडतो असे मला दिसले. मी तीनदा पोटभर जेवीत असे. आणि शिवाय दुपारचा चहाही घेई. अल्पाहारी असा मी कधी नव्हतोच. शाकाहार आणि मसाल्यांचा त्याग ही साधून जेवणात जेवढा मिष्टपणा आणता येईल तेवढा आणीत असे. सहा-सात वाजण्यपूर्वी क्वचित उठत असे. त्यावरून माझ्या मनाने घेतले, की मीही जर सकाळचे खाणे सोडून दिले तर डोकेदुखीतून अवश्य मुक्त होईन. मी सकाळचे खाणे सोडले. काही दिवस कठीण वाटले, परंतु डोके दुखणे कायमच बंद झाले. त्यावरून मी अनुमान काढले, की माझा आहार जरूरीपेक्षा जास्त असे.

पण बद्धकोष्ठाची तक्रार या फेरफाराने दूर झाली नाही. क्यूनीचे कटिस्नानाचे उपचार केले. त्याने थोडा आराम वाटला, पण पुरा फरक पडला नाही. इतक्यात वर उल्लेख केलेल्या जर्मन खानावळवाल्याने की दुसऱ्या कोणी तरी, माझ्या हातात जुस्टकृत 'रिटर्न टु नेचर' (परत निसर्गाकडे चला≪ नावाचे

पुस्तक दिले. त्यात मी मातीच्या उपचारासंबंधी वाचले. सुकी व ताजी फळे हाच माणसाचा नैसर्गिक आहार आहे, या गोष्टीचेही सदर लेखकाने जोराने समर्थन केले आहे. केवळ फलाहार करण्याचा प्रयोग मी त्या वेळी सुरू केला नाही, पण मातीचे उपचार लगेच सुरू केले. त्याचा माझ्यावर आश्चर्यकारक परिणाम झाला. उपचाराची पद्धती पुढीलप्रमाणे ः शेतातील स्वच्छ तांवडी किंवा काळी माती घ्यावी; तिच्यात पाणी घालावे; ती स्वच्छ पातळ ओल्या फडक्यात गुंडाळून पोटावर ठेवावी व वर पट्टी बांधावी. ही घडी रात्री निजते वेळी मी बांधीत असे आणि सकाळी, किंवा रात्री जागा झालो तर त्या वेळी, काढून टाकीत असे. त्यामुळे माझे बद्धकोष्ठ पार नाहीसे झाले. हे मातीचे उपचार त्यानंतर मी स्वतःवर आणि माझ्या अनेक सोबत्यांवर केले; आणि ते बहुत करून कोणाचे बाबतीत निष्फळ ठरल्याचे मला स्मरत नाही.

स्वदेशी आल्यानंतर मी असल्या उपचारासंबंधीचा आत्मविश्वास गमावून बसलो आहे. प्रयोग करण्यासाठी एके ठिकाणी स्थिर होऊन बसायला मला सवडही मिळालेली नाही. तरीही मातीच्या व पाण्याच्या उपचारांवरील माझी श्रद्धा बहुतांशी आरंभी होती तशीच आजमितीला आहे. आजसुद्धा मर्यादा सांभाळून मातीचे प्रयोग स्वतःवर तर मी करतोच, आणि प्रसंगी सोबत्यांनाही करण्याचा सल्ला देतो. माझ्या आयुष्यात मी दोनदा जिवावरचे दुखणे भोगून पार पडलो आहे. तरीही माझी समजूत आहे, की माणसाला औषधे घेण्याची विशेष जरूरी नाहीच. पथ्य आणि पाणी व माती इत्यादींच्या घरगुती उपायांनी हजारांतले नऊशे नव्याण्णव रोगी बरे होऊ शकतील.

उठल्या-सुटल्या वैद्य, हकीम आणि डॉक्टरांकडे धांव मारल्याने आणि शरिरात नाही नाही ते अर्क, रसायने कोंबल्याने मनुष्य स्वतःचे आयुष्य संपुष्टात आणतो. एवढेच नव्हे, तर स्वतःच्या मनावरील तावा गमावून बसतो; आणि पुढे मनुष्यत्वालाही पारखा होऊन शरिराचा स्वामी राहाण्याऐवजी त्याचा गुलाम बनून जातो.

दुखणाईत बिछान्यात पडल्या पडल्या मी हे लिहीत आहे, एवढ्यावरून कोणी माझ्या या विचारांची अवगणना करू नये. माझ्या आजाराची कारणे मला माहीत आहेत. माझ्याच दोषांमुळे मी आजारी पडलो, याचे मला पूर्ण ज्ञान व भान आहे, आणि ती जाणीव असल्यामुळेच मी धीर सोडीत नाही. या आजारांना मी ईश्वराचा अनुग्रह मानतो, आणि हरतऱ्हेची औषधे करण्याच्या मोहापासून दूर राहातो. माझ्या हट्टामुळे डॉक्टर मित्रांना मी कंटाळा आणतो

हेही मला समजते. पण ते उदार मनाने माझा हट्ट सहन करतात व माझा त्याग करीत नाहीत.

पण माझ्या सध्याच्या स्थितीचे वर्णन लांबविणे योग्य नाही. सबब आपण सन १९०४-१९०५ कडे वळू या.

परंतु तत्संबंधी अधिक विचार करण्यापूर्वी वाचकाला थोडा इशारा देणे आवश्यक आहे. हे वाचून कोणी जुस्टचे पुस्तक विकत घेतील, तर त्यांनी त्यातले सर्व काही वेदवाक्य मानून चालू नये. सर्व लेखांमध्ये लेखकाची एकांगी दृष्टी बहुधा असतेच. पण प्रत्येक वस्तूकडे कमीत कमी सात दृष्टींने पाहता येते; आणि त्या त्या दृष्टीने ती ती वस्तू खरी असते. पण सर्वच भिन्न दृष्टी एकाच वेळी आणि एकाच प्रसंगी खऱ्या असणे शक्यच नाही. शिवाय पुष्कळ पुस्तकांमध्ये गिरहाईकी व नावलौकिक यांच्या हव्यासाचा दोषही असतो. म्हणून जे कोणी सदरहू पुस्तक वाचतील त्यांनी ते विवेकपूर्वक वाचावे, आणि काही प्रयोग करणे असल्यास कोणा अनुभवी इसमाचा सल्ला मिळवावा; किंवा घाई न करता असल्या गोष्टीचा थोडा अभ्यास करून नंतर प्रयोग हाती घ्यावे.

८. एक इशारा

प्रवाही कथाभाग अजून पुढच्या प्रकरणासाठी तहकूब ठेवावा लागत आहे.

गेल्या प्रकरणात मातीच्या प्रयोगासंबंधी मी जे लिहिले, त्या धर्तीचाच माझा आहाराचाही प्रयोग होता. म्हणून त्यासंबंधी या वेळी थोडे लिहून टाकणे उचित वाटते. आणखी काही गोष्टी प्रसंगोपात्त पुढे येतील.

आहारासंबंधीचे माझे प्रयोग आणि त्यासंबंधीचे माझे विचार यांचा विस्तार या प्रकरणामध्ये करता येणार नाही. दक्षिण आफ्रिकेत असताना 'इंडियन ओपिनियन' साठी लिहिलेल्या 'आरोग्याविषयी सामान्य माहिती'* नावाच्या पुस्तकामध्ये यासंबंधी विस्तृत विवेचन केले आहे. माझ्या छोटया पुस्तकांपैकी हे पुस्तकच पाश्चात्य देशांत तसेच येथेही सर्वात अधिक प्रसिद्धी पावले आहे. त्याचे कारण अद्यापपर्यंत माझ्या ध्यानात येत नाही. हे पुस्तक केवळ 'इंडियन ओपिनियन' च्या वाचकांसाठी लिहिण्यात आले होते; पण

.....

*महात्मा गांधींनी सुधारलेल्या याच्या आवृत्तीचे मराठी भाषांतर नवजीवन ट्रस्टने 'आरोग्याची किल्ली' या नावाने प्रसिद्ध केले आहे.

त्याच्या आधारावर पुष्कळ बंधूभगिनींनी आपल्या जीवनामध्ये फेरफार केले आहेत, आणि माझ्याबरोबर पत्रव्यवहार चालविला आहे. त्यामुळे त्यासंबंधी येथे थोडे लिहिण्याची आवश्यकता उत्पन्न झाली आहे. कारण की जरी त्यात नमूद केलेल्या माझ्या विचारांमध्ये फेरफार करण्याची आवश्यकता मला जाणवलेली नसली, तरी माझ्या आचरणामध्ये मी महत्त्वाचा फेरफार केलेला आहे, याची त्या पुस्तकाच्या वाचकांना खबर नसते. त्यांना ही गोष्ट माहीत होणे अगत्याचे आहे.

हे पुस्तक लिहिण्यातील हेतू - इतर पुस्तकांच्या प्रमाणेच - सर्वस्वी धार्मिक होता, आणि माझ्या दरेक कृत्यामध्ये आजही तोच हेतू असतो. त्यामुळे त्यातील काही विचारांचा मी सध्या अमल करू शकत नाही, याचा मला खेद वाटतो, शरम वाटते.

मला असा दृढ विश्वास वाटतो, की मनुष्य बालपणी आईचे दूध पितो, त्याव्यतिरिक्त इतर दुधाची त्याला आवश्यकता नाही. मनुष्याचा आहार सुकी व ताजी पक्व फळे हाच होय. बदामासारख्या बीजांपासून आणि द्राक्षासारख्या फळांमधून त्याच्या शरिराला व बुद्धीला भरपूर पोषण मिळू शकते. अशा तऱ्हेच्या आहारावर जो कोणी राहील त्याला ब्रम्हचर्यादि आत्मसंयमन फारच सोपे जाते. 'आहार तशी ढेकर', 'मनुष्य खातो तसा बनतो' या म्हणीमध्ये पुष्कळ तथ्य आहे, असा माझा आणि माझ्या सोबत्यांचा अनुभव आहे.

याच विचारांचे विस्तृत समर्थन आरोग्यासंबंधीच्या सदर पुस्तकामध्ये केलेले आहे.

परंतु हिंदुस्थानात माझा प्रयोग संपूर्णतेला नेण्याचे माझ्या नशिबी नव्हते. खेडा जिल्ह्यात सैनिकभरतीचे काम करीत असता स्वतःच्याच चुकीमुळे मी मृत्युशय्येवर पडलो. दुधावाचून जगण्याची मी खूप धडपड केली. ओळखीच्या सर्व वैद्य, डॉक्टर, रसायनशास्त्री यांची मदत मागितली. कोणी मुगाचे पाणी, कोणी मोहाचे तेल, कोणी बदामाचे दूध वगैरे सुचविली. या सर्व वस्तूंच्या प्रयोगांखाली मी शरिराच्या कष्टाची काही बाकी ठेविली नाही; तरीसुद्धा धरलेले अंथरूण सुटेना.

वैद्यांनी मला चरक इत्यादि ग्रंथातून श्लोक काढून दाखविले, की व्याधी दूर करण्यासाठी खाद्याखाद्यांचा विधिनिषेध सोडून देण्यास हरकत नाही; मांसही खुशाल खावे. असले वैद्य मला दुधाचा त्याग कायम टिकविण्याच्या कामी मदत कोठून करू शकणार® जेथे 'बीफ टी' (गोमांसाचा काढा ≪ आणि

ब्रॅंडीलाही मुभा आहे, त्या ठिकाणाहून दूध वर्ज्य करण्याच्या कामी मदत कशी मिळावी® मला गाईम्हशीचे दूध तर वर्ज्यच होते. मी तसे व्रतच घेतले होते. व्रताचा हेतू सर्व प्रकारचे दूध वर्ज्य करण्याचा होता. पण व्रत घेतेवेळी माझ्या दृष्टीपुढे गोमाता आणि महिषीमाताच होत्या. म्हणून, आणि जगण्याचा लोभ म्हणून, मी मनाची कशीबशी समजूत केली; व्रताचे अक्षर तेवढे पाळले, आणि बकरीचे दूध प्यायला सुरूवात केली. माझ्या व्रताचा आत्मा ठार झाला, ही गोष्ट बकरीमातेचे दूध सुरू करते वेळीही माझ्या लक्षात आली होती.

परंतु मला रौलट ॲक्ट विरूद्ध झुंजायचे होते. तो मोह मला सोडीत नव्हता. त्यामुळे जगण्याची इच्छा होती. अशा तऱ्हेने ज्याला मी माझ्या आयुष्यांतील महान् प्रयोग मानतो तो कोसळून पडला.

खाण्यापिण्याशी आत्म्याचा संबंध नाही. आत्मा खातही नाही व पीतही नाही. आत्म्याचा हानी-लाभ पोटांत काय गेले न गेले त्यापासून होत नाही, तर जे वाणीतून बाहेर पडते, त्यापासून होतो, इत्यादि युक्तिवाद मला माहीत आहेत. त्यांच्यामध्ये तथ्यांशही आहे. पण त्या युक्तिवादात न शिरता मी येथे मनाचा दृढ निश्चयच नमूद करतो, की जो मनुष्य ईश्वराला भिऊन चालू इच्छितो, जो ईश्वराचे प्रत्यक्ष दर्शन करू इच्छितो, अशा साधकाच्या किंवा मुमुक्षुच्या बाबतीत स्वतःच्या आहाराची निवडानिवड - त्याग व स्वीकार - तितकीच आवश्यक आहे, की जितकी विचार व वाणीची निवडानिवड आवश्यक आहे.

पण ज्या बाबतीत मी स्वतःच हार खाल्ली आहे, त्या बाबतीत इतरांना माझ्या आधाराने चालण्याचा सल्ला मी देणारच नाही; उलट त्यांना परावृत्त करीन. म्हणून आरोग्यच्या पुस्तकाच्या आधारे प्रयोग करणा-या सर्व बंधूभगिनींना मी सावधान करू इच्छितो. दुधाचा त्याग सर्वांशी हितकारक वाटला किंवा अनुभवी वैद्य, डॉक्टरांनी त्याचा त्याग करण्याचा सल्ला दिला असला तर ठीकच आहे; नाहीपेक्षा माझ्या पुस्तकाच्या आधारे कोणी दूधदुभते वर्ज्य करू नये. माझ्या येथील अनुभवावरून अजूनपर्यंत तरी मला असे दिसत आहे, की ज्याची पचनशक्ती मंद झाली आहे किंवा जो अंथरूणाला खिळलेला आहे, त्याला दुधासारखा हलका व पौष्टिक आहार दुसरा नाही. म्हणून पुस्तकामध्ये दुधाच्या गुणासंबंधी मर्यादा दर्शविलेली आहे, तीच घेऊन न बसण्याबद्दल त्या पुस्तकाच्या वाचकांना माझी विनंती व शिफारस आहे.

हे प्रकरण ज्यांच्या वाचनात येईल अशा वैद्य, डॉक्टर, हकीम किंवा इतर अनुभवी गृहस्थांनी, त्यांना दुधाच्या जागी चालू शकेल अशी तितकीच,

पोषक व तरीसुद्धा पचायला हलकी अशी वनस्पती, ग्रंथवाचनावरून नव्हे, तर स्वतःच्या अनुभवाच्या आधारे, माहीत असेल तर मला कळविल्यास उपकार होतील.

९. बलवानाशी दोन हात

आता एशियाटिक अमलदारांकडे नजर वळवू या. एशियाटिक अमलदारांचे सर्वात मोठे ठाणे जोहानिसवर्गमध्ये होते. या ठाण्यामध्ये हिंदी, चिनी वगैरेचे रक्षण नव्हे, पण भक्षण चाललेले मला दिसत होते. माझ्यापाशी रोज फिर्यादी येत. "हक्कदारांना येता येत नाही, आणि विनहक्कदार शंभर शंभर पौंड भरून बिनधोक येत असतात. याचा इलाज तुम्ही नाही तर कोण करणार®' मलाही तसेच वाटत होते. ही घाण निघाली नाही, तर ट्रान्सवालात माझ्या राहण्याचा उपयोग काय®

मी पुरावा जमवू लागलो. माझ्यापाशी भरपूरसा पुरावा जमला तेव्हा मी पोलीस कमिशनरपाशी गेलो. त्याच्या अंगी मला दया व न्याय दिसून आली. माझे बोलणे मुळातच न झिडकारता त्याने शांतपणे ऐकून घेतले, व पुरावा रूजू करायला सांगितला. साक्षीदारांची स्वतःच तपासणी केली. त्याची खात्री पटली. परंतु माझ्याप्रमाणे त्यालाही माहीत होते, की दक्षिण आफ्रिकेमध्ये गोऱ्या गुन्हेगाराला शिक्षा देवविणे कठीण होते. "तरी पण आपण प्रयत्न तर करू या. असले गुन्हेगार ज्यूरीच्या हातून सुटून जातील, या भयाने त्यांना पकडावयाचेच नाही, हेही बरोबर नाही. सबब मी त्यांना पकडणार. माझ्याकडून प्रयत्नात मागे घेणार नाही, एवढयाबद्दल तुम्हाला खात्री देतो," असे तो म्हणाला.

मला खात्री होतीच. इतर अमलदारांना सुद्धा शंका तर होतीच, पण त्यांच्याविरूद्ध मला मिळालेला पुराव कच्चा होता. दोघांबद्दल शंकेला मुळीच जागा नव्हती; म्हणून दोघांवर वॉरंटे निघाली.

माझ्या हालचाली गुप्त राहाण्यासारख्या नव्हत्या. मी बहुधा रोज पोलीस कमिशनरकडे जात असे, हे पुष्कळांना दिसत होते. या दोन अमलदारांचे लहानमोठे हेरही होतेच. ते माझ्या ऑफिसवर पाळत ठेवून माझ्या येण्याजाण्याची बातमी त्या अमलदारांना देत. येथे मला हेही सांगितले पाहिजे, की

सदरहू अमलदारांचा त्रास इतका बेसुमार होता, की त्यांना हेरही विशेष मिळण्यासारखे नव्हते. हिंदी लोकांप्रमाणेच चिनी लोकांची मला मदत नसती, तर हे अमलदार हाती लागलेच नसते.

त्या दोघा अमलदारांपैकी एकजण पळाला. पोलीस कमिशनरने बाहेरचे वॉरंट काढून त्याला पकडून आणविला. खटला चालला. पुरावाही भक्कम पडला. तरीसुद्धा, आणि एकजण पळून गेला असल्यावद्दल ज्यूरीपाशी पुरावा असूनही दोघेही सुटले!

माझी फार निराशा झाली. पोलीस कमिशनरलाही वाईट वाटले. वकिलीच्या धंद्यावद्दल माझ्या मनात तिरस्कार उत्पन्न झाला. बुद्धीचा उपयोग गुन्हा छपविण्याच्या कामी होत असलेला पाहून मला बुद्धीच अप्रिय वाटू लागली.

दोघाही अमलदारांच्या गुन्ह्याचा इतका बभ्रा झाला होता, की ते सुटले तरीसुद्धा सरकारला त्यांना नोकरीत ठेवणे अशक्य झाले. दोघेही बडतर्फ झाले आणि एशियाटिक खाते काहीसे चोख झाले. त्यापासून आमच्या समाजाला धीर आला आणि हिंमतही वाटू लागली.

माझी प्रतिष्ठा वाढली. धंद्याची वाढ झाली. जमातीचे शेकडो पौंड दरमहिन्याला लाचेमध्येच जात, त्यांपैकी पुष्कळसे वाचले. सर्वच वाचले असे म्हणता येणार नाहीच. अप्रामाणिक होते ते अजूनसुद्धा चरतच होते, पण प्रामाणिक लोक स्वतःचा प्रामाणिकपण टिकवून धरू शकले एवढे तरी म्हणता येईल.

मी सांगू शकतो, की हे अमलदार जरी इतके अधम असले, तरी त्यांच्याशी माझा खासगी द्वेष तिळमात्र नव्हता. हा माझा स्वभाव ते जाणत होते. आणि त्यांना त्यांच्या अडचणीच्या काळी मदत करण्याचा प्रसंग जेव्हा माझ्यावर आला, तेव्हा मी तीही केली. मी हरकत घेतली नाही, तर जोहानिसवर्ग म्युनिसिपालीटीमध्ये त्यांना नोकरी मिळण्यासारखी होती. त्यांचा एक मित्र मला येऊन भेटला, आणि मी त्यांना नोकरी मिळवून देण्याच्या कामी मदत करण्याचे कबूल केले. त्याप्रमाणे त्यांना नोकरी मिळालीही.

या कृत्याचा परिणाम असा झाला, की ज्या गोऱ्या लोकांशी माझा संबंध येई ते माझ्याविषयी निर्भय बनू लागले; आणि जरी मला त्यांच्या खात्याविरूद्ध पुष्कळदा झगडावे लागले, कडक भाषा वापरावी लागली, तरी ते माझ्याशी मित्रत्वाचा संबंध ठेवीत असत. अशा तऱ्हेची वर्तणूक माझ्या हाडांतच होती, याची मला त्या वेळी जाणीव नव्हती. असल्या वर्तनामध्येच सत्याग्रहाचे बीज आहे, ते अहिंसेचे एक महत्त्वाचे अंग आहे, हे मला मागाहून समजू लगले.

मनुष्य व त्याची कृत्ये या दोन स्वतंत्र वस्तू आहेत. चांगल्या कृत्यांबद्दल आदर आणि वाईटांबद्दल तिरस्कार अवश्य वाटला पाहिजे. बरीवाईट कृत्ये करणाऱ्या माणसांबद्दल मात्र अनुक्रमे आदर किंवा दया वाटली पाहिजे. ही गोष्ट समजण्यास सोपी आहे. असे असून तिचा अंमल कमीत कमी होत असतो. त्यामुळेच या जगात जहर पसरत असते.

अशा तऱ्हेची अहिंसा हे सत्याच्या शोधाचे मूळच आहे. ते हाती आले नाही तोपर्यंत सत्य सापडणे अशक्य आहे. या गोष्टीचा मला क्षणोक्षणी अनुभव येत आहे. कृत्यांविरूध्द झगडा केलेला शोभेल, कर्त्याविरूध्द झगडा करणे म्हणजे स्वतःशीच झगडण्याप्रमाणे आहे. कारण आपण सर्व एकाच कुंचल्याने रंगविलेली चित्रे आहोत. एकाच ब्रम्हदेवाची प्रजा आहोत. कर्त्याच्या ठिकाणी अनंत शक्ती साठविलेल्या आहेत. कर्त्याचा अनादर - तिरस्कार - करायचा म्हणजे त्या शक्तीचा अनादर होतो, आणि तसे करण्याने कर्ता व जग दोघांनाही नुकसान पोचते.

१०. एक पुण्यस्मरण आणि प्रायश्चित

माझ्या जीवनयात्रेमध्ये अशा तऱ्हेचे प्रसंग वारंवार घडून आले आहेत, की ज्यामुळे मी भिन्न धर्माच्या व जातीच्या लोकांच्या निकट सहवासामध्ये येऊ शकलो. या सर्वांच्या अनुभवावरून एवढे सांगता येईल, की आप्त आणि परके, देशी आणि परदेशी, गोरे आणि काळे, हिंदू आणि मुसलमान किंवा ख्रिस्ती, पारशी किंवा यहुदी यांच्यामध्ये भेद कसा तो माझ्या मनाला कधी शिवलेलाही नाही. माझे हृदय असले भेद ओळखू शकत नाही, असे मी सांगू शकतो. हा मी माझा सद्‌गुणही समजत नाही. कारण की, ज्याप्रमाणे अहिंसा, ब्रम्हचर्य, अपरिग्रह इत्यादि यम अभ्यासिण्याचा प्रयत्न केल्याची व तो प्रयत्न अजूनही चालू असल्याची मला पूर्ण जाणीव आहे, त्याप्रमाणे या प्रकारचा अभेद शिकण्याचा कधी मी मुद्दाम म्हणून प्रयत्न केला असेल असे मला स्मरत नाही.

डरबनमध्ये मी वकिली करीत होतो, त्या वेळी माझे कारकून पुष्कळदा माझ्याबरोबरच राहात असत. त्यांत हिंदूही असत आणि ख्रिस्तीही असत. आणि प्रांतवार बोलायचे तर, गुजराथी आणि मद्रासी असत. त्यांच्याबद्दल माझ्या मनात कधी भेदभाव उत्पन्न झाल्याचे मला स्मरत नाही. त्यांना मी कुटुंबातलेच मानीत असे; आणि पत्नीकडून त्या बाबतीत काही विघ्न आल्यास

तिच्यावरोवर झगडतही असे. एक कारकून खिस्ती होता. त्याचे आईवाप पंचम जातीचे होते. आमच्या घराची वांधणी पाश्चात्य पध्दतीची होती. त्यात खोल्यांमध्ये मोरी असत नाही - असणे योग्यही नाही असे मला वाटते - त्यामुळे दरेक खोलीत मोरीऐवजी लघवीसाठी एक भांडे असते. ते उचलण्याचे काम नोकराचे नव्हते, आमचेच, यजमान-यजमानिणीचे होते. जे कारकून स्वतःला घरच्याप्रमाणे समजू लागत ते स्वतः आपापले भांडे उचलीतही. हे पंचम कुळात जन्मलेले कारकून नवे होते. त्यांचे भांडे आम्हालाच उचलणे प्राप्त होते. इतर भांडी कस्तूरवाई उचलीत असे, परंतु हा तिच्या मते कडेलोट झाला. आमच्यामध्ये धुसफूस झाली. मी उचलावे तर तेही तिला कवूल नाही, आणि स्वतः उचलणेही तिला जड वाटले. डोळयांतून अश्रुविंदूंची मोत्ये ढाळणाऱ्या, हातात भांडे धरलेल्या, स्वतःच्या तांवडया लाल डोळयांनी मला ठपका देत असलेल्या, जिन्यावरून उतरणाऱ्या कस्तूरवाईचे चित्र मी या घटकेलाही रेखाटू शकतो.

पण मी जसा प्रेमळ तसाच निष्ठूर पती होतो. मी स्वतःला तिचा शिक्षकही समजत असे; आणि त्यावरून आपल्या आंधळया प्रेमाला वश होऊन तिला नकोसेही करीत असे.

अशा तऱ्हेने तिने फक्त भांडे उचलल्याने माझे समाधान झाले नाही; ती हसतमुखाने नेईल तेव्हा माझे समाधान होणार. म्हणून मी दोन शब्द खडया सुरातच सुनावले. "असली धुसफूस माझ्या घरात नाही चालणार," मी वडवडलो.

शब्द तीराप्रमाणे झोंबले.

पत्नीचा क्रोधाग्नि पेटला. "तर मग तुमचे घर आपल्यापाशीच ठेवा„ ही मी चाललले."

ईश्वराचे स्मरण मला राहिले नव्हते, दयेचा विंदूही राहिला नव्हता. मी हात धरला. जिन्याच्या समोरच वाहेर जाण्याचा दरवाजा होता. मी त्या असहाय्य अवलेचा हात धरून तिला दरवाजापर्यंत ओढीत नेली. दरवाजा अर्धा उघडला.

डोळयांतून गंगायमुना वाहत आहेत अशी कस्तूरवाई बोलली, "तुम्हाला एक लाज नाही, मला आहे. काही तरी लाज धरा. मी वाहेर पडून जाणार कुठे®इथे आई वाप तरी थोडेच आहेत, की त्यांच्याकडे तरी जाऊ®मी वायको पडले, तेव्हा तुम्ही द्याल त्या लाथा मला खाल्ल्या पाहिजेत. आता लाज धरा आणि दार वंद करा. कोणी पाहिले तर दोघांपैकी एकाचीही शोभा राहाणार नाही."

मी तोंड तर लालच्या लाल ठेवले, पण शरमलो मात्र खरा. दरवाजा बंद केला. पत्नी जर मला सोडून जाऊ शकत नव्हती, तर मी तरी तिला टाकून कुठे जाणार होतो® आमच्यामध्ये भांडणे पुष्कळ झाली आहेत; पण नेहमी परिणाम कल्याणप्रदच झाला आहे. पत्नीने स्वतःच्या अद्‌भूत सहनशक्तीच्या जोरावर जय मिळविला आहे.

हे वर्णन आज मी तटस्थ वृत्तीने करू शकतो; कारण हा प्रसंग आमच्या जुन्या युगाचा आहे. आज मी मोहांध पती नाही, शिक्षकही नाही. मनात आणल्यास कस्तूरबाईच आज मला धमकी देऊ शकेल. आज आम्ही कसलेले मित्र आहो. एकमेकांविषयी निर्विकार होऊन वागत आहो. कोणत्याही तऱ्हेच्या उपकारफेडीची अपेक्षा न करता माझ्या दुखण्यामध्ये माझी शुश्रुषा करणारी ती सेविका आहे.

वरील घटना १८९८ साली झाली. त्या वेळी ब्रम्हचर्याच्या पालनासंबंधी मला काही कळत नव्हते. तो काळ असा होता, की ज्या वेळी पत्नी ही केवळ सहधर्मिणी, सहचारिणी आणि सुखदुःखांतील सोबतीण आहे, हे मला स्पष्टपणे कळत नव्हते. मला आठवते, की मी असेच समजून चालत असे, की ती विषयभोगाचे साधन आहे; पतीने केलेली कसलीही आज्ञा मानण्यासाठीच ती जन्माला आलेली आहे.

सन १९00 सालापासून माझ्या विचारात गंभीर परिवर्तन झाले. ते १९0६ साली पूर्ण झाले. परंतु या परिवर्तनाची आपण योग्य स्थळी चर्चा करू.

येथे एवढे सांगितले म्हणजे पुरे, की मी जसजसा निर्विकार होत गेलो, तसतसा माझा घरसंसार शांत, निर्मळ आणि सुखाचा होत गेला आणि अद्यापही होत आहे.

या पुण्यस्मरणावरून कोणी असे मानण्याचे मात्र कारण नाही, की आम्ही आदर्श दंपती आहो, किंवा माझ्या धर्मपत्नीमध्ये कसलाच दोष नाही, किंवा आमचे जीवनाचे आदर्श आता तरी एकच आहेत. कस्तूरबाईचे काही स्वतंत्र आदर्श आहेत की नाही, याची त्या बिचारीला स्वतःलाही खबर नसेल. संभव आहे की आजही माझ्या आचरणातील पुष्कळ गोष्टी तिला आवडत नसतील. त्यासंबंधी आम्ही कधी चर्चा करीत नाही, करण्यात अर्थ नाही. तिला तिच्या आईवापांनी शिक्षण दिले नाही किंवा वेळ होता तेव्हा मीही देऊ शकलो नाही. पण तिच्यामध्ये एक गुण फार मोठया प्रमाणात आहे, जो इतर पुष्कळ हिंदू स्त्रियांमध्ये कमीजास्त प्रमाणात असतोच. रूचो न रूचो, कळो न कळो,

माझ्या मागून येण्यामध्येच तिने स्वतःच्या जीवनाचे सार्थक मानले आहे; आणि निर्मळ जीवन चालविण्याच्या माझ्या प्रयत्नामध्ये तिने कधी आडकाठी आणलेली नाही. त्यामुळे जरी आमच्या बुद्धिशक्तीमध्ये पुष्कळ अंतर असले, तरीही आमचे जीवन समाधानाचे, सुखाचे आणि ऊर्ध्वगामी आहे असे मला वाटते.

११. इंग्रजांचा निकट परिचय

हे प्रकरण लिहायला घेताना असा प्रसंग आला आहे, की सत्याच्या प्रयोगांची ही कथा कशा तऱ्हेने लिहिली जात आहे, त्याची मी वाचकांना माहिती करून दिली पाहिजे.

कथा लिहिण्यास आरंभ केला त्या वेळी माझ्यापाशी कसलीच योजना तयार नव्हती. स्वतःपाशी कसली पुस्तके, रोजनीशी किंवा इतर कागदपत्र घेऊन मी ही प्रकरणे लिहित नसतो. लिहिण्याच्या दिवशी अंतर्यामी मला वळवतो तसा लिहीत जातो, असे म्हणता येईल. माझ्यामध्ये जी क्रिया चालते, ती अंतर्यामीचीच म्हणावी की नाही, ते मी निश्चयपूर्वक सांगू शकत नाही. पण गेल्या कित्येक वर्षापासून माझी जी कृत्ये मोठ्यात मोठी मानली गेली आहेत ती आणि क्षुल्लकात क्षुल्लक म्हणता येतील तीही मी ज्या पद्धतीने करीत आलो आहे, ही पद्धती तपासता ती कृत्ये अंतर्यामीच्या प्रेरणेनेच झाली आहेत, असे म्हणणे मला अनुचित वाटत नाही.

अंतर्यामीला मी पाहिलेला नाही, ओळखीतही नाही. जगाला ईश्वराविषयी वाटणारी श्रद्धा मी माझीशी केली आहे. ही श्रद्धा कोणत्याही कारणाने पुसून जाणे शक्य नाही. म्हणून मी तिला श्रद्धेच्या रूपाने न ओळखता अनुभवानेच ओळखतो. तरीही तिला अशा तऱ्हेने अनुभवाची पदवी देणे म्हणजेही एक प्रकारे सत्याचा भंग होय. म्हणून तिचे यथार्थपणे वर्णन करणारा शब्द माझेपाशी नाही असे म्हणणे हेच कदाचित अधिक योग्य ठरेल.

या अदृश्य अंतर्यामीच्या आज्ञेनुसार मी ही कथा लिहीत आहे, अशी माझी समजूत आहे.

गेले प्रकरण सुरू केले तेव्हा त्याचा मथळा 'इंग्रजांचा परिचय' असा केला होता. पण प्रकरण लिहिता लिहिता माझ्या लक्षात आले, की त्या ओळखीपर्यंत येण्यापूर्वी मी लिहिले ते पुण्यस्मरण लिहिणे आवश्यक होते.

अर्थात प्रकरण तशा तऱ्हेने लिहिले गेले आणि लिहून झाल्यानंतर मूळ मथळा बदलावा लागला.

आता हे प्रकरण लिहायला घेतो, तर पुन्हा नवीनच धर्मसंकट उपस्थित झाले आहे. इंग्रजांच्या परिचयाचे वर्णन करताना काय सांगावे आणि काय सांगू नये, हा एक महत्त्वाचा प्रश्न झाला आहे. मुद्दयाची गोष्ट राहून गेली, तर सत्याला बाध येणार. परंतु ही कथा लिहायला घेणे हेच कदाचित गैरमुद्दयाचे असण्याचा संभव आहे. त्यामुळे कोणती बाब मुद्दयाची आणि कोणती गैरमुद्दयाची याचा निकाल चटकन करणेही मुष्किलीचे झाले आहे.

कसलीही आत्मकथा असली तरी तिच्यातील अडचणी आणि इतिहास या नात्याने तिची अपूर्णता यासंबंधी मी पुर्वी वाचले होते, त्याचा अर्थ आता जास्त स्पष्टपणे कळत आहे. सत्याच्या प्रयोगांच्या आत्मकथेमध्ये मला आठवणाऱ्या सर्वच गोष्टी मी देत नसतो हे उघडच आहे. सत्य उघड करण्यासाठी मी काय काय सांगितले पाहिजे कोणाला ठाऊक,, किंवा न्यायमंदिरामध्ये अपुऱ्या व एकतर्फी पुराव्याची किंमत काय होणार®कोणी रिकामा मनुष्य लिहिलेल्या प्रकरणांवर माझी उलटतपासणी करू लागला, तर याच प्रकरणांवर आणखी किती वरे प्रकाश पाडील®त्यातूनही तो टीका करण्याच्या दृष्टीने तपासणी करू लागला तर किती तरी 'ढोंगे' उघडकीला आणून जगाची करमणूक करू शकेल आणि स्वतःही फुलून जाईल.

या दृष्टीने विचार करू लागले म्हणजे क्षणभर असेच वाटू लागते, की ही प्रकरणे लिहायचे बंद करावे हेच बरे नाही का® परंतु आरंभिलेले काम, ते अनीतिमय आहे असे स्पष्ट दिसत नाही तोपर्यंत सोडू नये. या नियमास अनुसरून अंतर्यामी मनाई करीपर्यंत ही प्रकरणे लिहीत जावे अशा निर्णयावर मी आलो आहे.

ही कथा टीकाकाराचे समाधान करण्यासाठी लिहिलेली नाही. हाही सत्याच्या प्रयोगांपैकी एक प्रयोगच आहे. शिवाय सोबत्यांनाही त्यापासून थोडेबहूत आश्वासन मिळेल ही दृष्टीही आहेच. तिचा आरंभच त्यांच्या समाधानाखातर केलेला आहे. स्वामी आनंद आणि जयरामदास माझ्या मागे लागले नसते, तर कदाचित हे काम हातीच घेतले नसते. अर्थातच ही कथा लिहिण्यात काही दोष असल्यास तेही त्यात भागीदार आहेत.

आता मथळयाला अनुसरून चालू या. कारकून व इतर हिंदी सोबत्यांना ज्याप्रमाणे मी घरीच राहावून घेत असे, त्याचप्रमाणे इंग्रजांनही ठेवू लागलो.

हे माझे करणे माझ्यावरोवर राहाणाऱ्या सर्वानाच पसंत होते असे नाही; पण मी आग्रहपूर्व क त्यांना ठेवून घेतले. सर्वांना ठेवून घेण्यामध्ये नेहमी शहाणपणाच होत होता असे म्हणता येत नाही. कित्येक संबंधांपासून कटू अनुभवही आले; पण तसले देशी, परदेशी दोघांच्याही वाबतीत आलेले आहेत. कटू अनुभवांवद्दल मला पश्चाताप झालेला नाही. कडू अनुभव आले असूनही आणि मित्रांची गैरसोय होते, त्यांना अडचणी पडतात, हे कळत असताही मी माझी सवय वदललेली नाही, व मित्रांनीही ती उदार मनाने सहन केली आहे. नव्या नव्या माणसांशी जोडलेले संबंध मित्रांना त्रासदायक झाले, तेव्हा मी त्यांचाच दोष काढायलाही कमी केले नाही. माझी अशी समजूत आहे, की जे मनुष्य आस्तिक आहे, ज्याला स्वतःच्या अंतर्यामी संचरणाऱ्या ईश्वराचा साक्षात्कार सर्वत्र करायचा आहे, त्याने सर्वांवरोवर अलिप्त वृत्तीने राहाण्याची कला साधलीच पाहिजे. आणि ही कला न बोलावताही प्रसंग येतील तेव्हा तेव्हा, त्यापासून दूर न पळता नवीन नवीन संबंध पत्करीत गेल्याने आणि ते पत्करूनही रागद्वेषांपासून अलिप्त राहिल्यानेच साधू शकेल.

म्हणून बोअर-ब्रिटिश युद्ध सुरू झाले, त्या वेळी माझे घर भरलेले असताही मी जोहानिसवर्गहून आलेल्या दोन इंग्रजांना घरी ठेवून घेतले. दोघेही थिऑसॉफिस्ट होते. त्यांपैकी एकाचे नाव किचिन होते. त्यांच्याशी आपला पुढेही संबंध यायचा आहे. या मित्रांच्या सहवासापायी पत्नीला रडवावेच लागले. तिच्या नशिवी माझ्यापाशी रडण्याचे प्रसंग अनेक आले आहेत. इंग्रजांना काहीएक आडपडदा न ठेवता इतक्या निकट सहवासात ठेवण्याचा हा माझा पहिलाच अनुभव होता. इंग्लंडात मी त्यांच्या घरात राहिलो होतो खरा, पण त्या वेळी मी त्यांची राहाणी उचललेली होती. आणि ते राहाणे झाले तरी वहुतेक खाणावळीत राहाण्यासारखेच होते. इथे त्याच्या उलट स्थिती. ते मित्र कुटुंवीजन वनले. ते वहुतांशी हिंदी रिवाजांना अनुसरून राहात असत. घरात वाहेरचे सामानसुमान इंग्रजी पद्धतीचे असले, तरी आतली राहाणी व अन्न हिंदी पद्धतीचे होते. त्यांना घरी ठेवल्यामुळे काही अडचणी उपस्थित झालेल्या मला आठवतात. तरी पण मी एवढे अवश्य सांगू शकतो, की दोघेहीजण घरच्या इतर माणसांशी मिळून मिसळून राहात असत. जोहानिसवर्गमध्ये हे संबंध डरवनच्याही पुढे गेले.

१२. इंग्रजांचा सहवास

जोहानिसबर्गमध्ये माझ्यापाशी एका वेळी चार हिंदी कारकून झाले होते. त्यांना कारकून म्हणावे की मुलगे, ते मी सांगू शकत नाही. तेवढयावर माझे काम भागेना. टायपिंगशिवाय तर चालेचना. टायपिंगचे ज्ञान काही असलेच, तर ते एकटया मलाच. चार तरूणांपैकी दोघांना टायपिंग शिकविले, पण इंग्रजीचे ज्ञान कच्चे असल्यामुळे त्यांच्याकडून टायपिंग नीट होऊ शकेना. शिवाय हिशेबनीसही मला त्यांच्यातूनच तयार केले पाहिजे होते. मनात आणले तरी नाताळहून कोणाला बोलावून घेणे शक्य नव्हते. कारण की परवान्याखेरीज कोणाही हिंदी इसमाला प्रवेश मिळत नसे; आणि स्वतःच्या सोयीसाठी अमलदारांची मेहेरबानी मागायला मी तयार नव्हतो.

मी पेचात पडलो. काम इतके वाढले, की किती मेहनत केली तरी वकिलीची कामे व सार्वजनिक कामे माझ्याने आटोपेनात.

इंग्रज कारकून किंवा कारकुनीणबाई मिळाल्यास माझी हरकत नव्हती. पण काळया आदमीकडे गोरा नोकरी कशी करील® याची मला धास्ती वाटत होती. पण मी प्रयत्न करण्याचे ठरविले. टाइपरायटिंग एजंट माझ्या साधारणशा परिचयाचा होता. त्याच्याकडे मी गेलो, आणि काळया माणसाच्या हाताखाली नोकरी करण्यास हरकत न मानणारी बाई किंवा भाई मिळाल्यास शोध करायला सांगितले. त्या एजंटाने मला तशा तऱ्हेचा मनुष्य मिळवून देण्याची खटपट करण्याचे वचन दिले. त्याला मिस् डिक नावाची एक स्कॉच कुमारिका मिळाली. ती बाई नुकतीच स्कॉटलंडहून आली होती. प्रामाणिक नोकरी मिळेल तेथे करण्यास तिची हरकत नव्हती. तिला लवकर कामाला लागायचे होते. त्या एजंटाने त्या बाईला माझ्याकडे पाठविले. प्रथमदर्शनीच ती माझ्या डोळयात भरली.

मी तिला विचारले, "तुम्हाला हिंदी माणसाच्या हाताखाली काम करायला हरकत वाटत नाही®"

तिने मला दृढतापूर्वक जवाब दिला, "बिलकुल नाही."

"तुम्हाला पगार काय पाहिजे®"

"साडेसतरा पौंड तुम्हाला अधिक वाटतात®" तिने उत्तर दिले.

"तुमच्याकडून मला आशा वाटते ते काम तुम्ही कराल, तर हा पगार मला बिलकुल जास्त वाटत नाही. तुम्ही केव्हा कामाला लागाल®"

"तुमची मर्जी असल्यास आताही."

मी खूष झालो आणि त्या बाईला त्याच वेळी समोर बसवून पत्राचा मजकूर सांगायला सुरूवात केली.

तिने माझ्या कारकुनाचे नव्हेच पण मला वाटते औरस मुलीचे किंवा सख्ख्या बहिणीचे स्थान अल्प काळातच सहजी पटकावले. मला तिला कधी कोणतीही गोष्ट आवाज चढवून सांगावी लागली नाही. तिच्या कामात चूक क्वचितच कधी निघाली असेल. हजारो पौंडांची व्यवस्था एका काळी तिच्या हातात होती; आणि जमाखर्चही तीच ठेवीत असे. तिने माझा विश्वास पूर्णपणे संपादन केला होता. परंतु तिच्या गूढतम भावना जाणून घेण्याइतका तिचा विश्वास मी संपादन करू शकलो याचेच मला विशेष वाटते. स्वतःचा सोबती पसंत करण्याच्या कामी तिने माझा सल्ला घेतला. कन्यादान करण्याचेही सद्भाग्य मलाच प्राप्त झाले. मिस् डिक जेव्हा मिसेस मॅक्डोनाल्ड झाल्या तेव्हा त्यांना मला सोडून जाणे भागच होते. तरीही विवाहानंतरसुद्धा विशेष अडचणीच्या प्रसंगी मी त्यांच्याकडून वाटेल तेव्हा काम घेत असे.

पण ऑफिसात कायमच्या एका लघुलेखकाची जरूर होतीच. तेही काम झाले. त्या बाईचे नांव मिस् श्लेशिन्. तिला माझ्याकडे घेऊन येणारे मि. कॅलनवॅक होते. यांची ओळख वाचकांना पुढे होणार आहे. ही बाई सध्या एका हायस्कुलात शिक्षिका म्हणून काम करीत आहे. माझ्यापाशी ती आली तेव्हा तिचे वय सतरा वर्षाचे असावे. तिच्या काही विचित्र गोष्टीपुढे मला व मि. कॅलनवॅकला हात टेकावे लागत. ती काही नोकरी करायला आली नव्हती. तिला अनुभव मिळवायचा होता. रंगद्वेष तिच्या हाडातच मुळी नव्हता. ती कोणाचीही पर्वा ठेवीत नसे. वाटेल त्याचा पाणउतारा करायला मागे घेत नसे; आणि मनांत दुसऱ्याबद्दल जो विचार येईल तो स्पष्ट बोलून टाकण्याचा तिला संकोचही वाटत नसे. या स्वभावामुळे ती कित्येकदा मला अडचणीत आणीत असे. पण तिच्या सरळ स्वभावामुळे सर्व अडचणी दूर होत. तिचे इंग्रजीचे ज्ञान मला माझ्याहून उच्च दर्जाचे वाटे म्हणून, आणि तिच्या विश्वासूपणाबद्दल पूर्ण खात्री होती म्हणून तिने टाईप केलेल्या पुष्कळ कागदांवर मी ते पुन्हा न तपासताच सही करीत असे.

तिच्या त्यागवृत्तीला सीमाच नव्हती. ती माझ्याकडून बराच काळपर्यंत दरमहा फक्त सहा पौंडच घेत असे; आणि शेवटपर्यंत दहा पौंडापेक्षा अधिक घ्यायला तिची चक्क नाकबुली असे. मी अधिक घ्यायला सांगितले, तर उलट माझ्यावरच उसळून म्हणे, "मी पगारासाठी थोडीच राहिले आहे® मला तुमच्यावरोबर हे काम करणे आवडते, आणि तुमची ध्येये मला आवडतात म्हणून राहाते आहे."

माझ्याकडून तिने स्वतःच्या गरजेसाठी ४0 पौंड घेतले होते; परंतु ते उसने म्हणून. गेल्या वर्षी ते सर्व पैसे तिने परत पाठवून दिले.

तिची त्यागवृत्ती जशी उत्कट होती तशीच तिची हिंमतही होती. स्फटिकमण्याप्रमाणे पवित्र आणि क्षत्रियालाही दिपवतील अशा शौर्यवान् स्त्रिया पाहण्याचे सद्भाग्य मला प्राप्त झालेले आहे. अशा स्त्रियांपैकी या बालेला मी एक मानतो. आज तर ती एक मोठी प्रौढ कुमारिका आहे. आजची तिची मनःस्थिती मला पूर्णपणे माहीत नाही. पण माझ्या अनुभवांपैकी या बालेचा अनुभव माझ्या बाबतीत नेहमीच पुण्यस्मरण म्हणून राहील. म्हणून मला तिच्यासंबंधी जी माहिती आहे, ती लिहिली नाही, तर मी सत्याचा द्रोही ठरेन.

काम करताना तिने रात्र की दिवस पाहिलेला नाही. रात्री अपरात्री ती एकटी पाहिजे तेथे जायला निघे; आणि मी कोणाला तिच्याबरोबर द्यायचे म्हटले, तर माझ्यावरच डोळे वटारी. हजारो दाढीवाले हिंदीही तिच्याकडे आदरयुक्त दृष्टीने पाहात आणि तिच्या अर्ध्या वचनात राहात. आम्ही सगळे तुरुंगात होतो, जबाबदारी घेण्याजोगा पुरुष विशेष कोणी मोकळा नव्हता, अशा वेळी ती एकाकी सगळा लढा संभाळीत होती. लाखो रूपयांचे हिशेब तिच्या हातात, सर्व पत्रव्यवहार तिच्या हातात, आणि 'इंडियन ओपिनियन' ही तिच्या हातात, अशी स्थिती होती. पण तिला थकवा कसा तो माहीत नव्हता.

मिस् श्लेशिनविषयी किती लिहिले, तरी माझे समाधान व्हायचे नाही. पण गोखल्यांचे प्रमाणपत्र उतरून देऊन मी हे प्रकरण पुरे करतो. गोखल्यांनी माझ्या सर्व सोबत्यांची ओळख करून घेतली होती. ओळख झाल्यानंतर पुष्कळांबद्दल त्यांना समाधान वाटले होते. त्यांना प्रत्येकाच्या चारित्र्याची आकारणी करण्याचा शौक असे. माझ्या सर्व हिंदी आणि युरोपियन सोबत्यांमध्ये त्यांनी मिस् श्लेशिनला प्रमुखपद दिले. "एवढा स्वार्थत्याग, इतकी पवित्रता, इतकी निर्भयता आणि एवढे कर्तृत्व ही मी थोडयांतच पाहिली. माझ्या दृष्टीने तर तुमच्या सहकाऱ्यांमध्ये सर्वोच्च स्थान मिस् श्लेशिनचे आहे."

१३. 'इंडियन ओपिनियन'

अजून आणखी इतर युरोपियनांशी झालेल्या निकट परिचयाचे वर्णन द्यायचे राहिले आहे. पण त्यापूर्वी दोन-तीन महत्त्वाच्या गोष्टींची नोंद करणे अगत्याचे आहे.

एक परिचय मात्र येथेच देऊन टाकतो. मिस् डिकला ठेवण्यानेच माझे सर्व काम भागण्यासारखे नव्हते. मि. रिचविषयी मी अगोदर लिहिलेलेच आहे. त्यांचा माझा चांगला परिचय होता. ते एका व्यापारी पेढीचे मुनीम होते. तेथून निघून माझ्या हाताखाली आर्टिकल घेण्याची मी त्यांस सूचना केली. ती त्यांना पटली आणि ते माझ्या ऑफिसात रूजू झाले. त्यामुळे माझ्या वरील कामाचा बोजा काहीसा हलका झाला.

याच सुमाराला श्री. मदनजीतांनी 'इंडियन ओपिनियन' नावाचे वर्तमानपत्र काढण्याचा बेत केला. माझा सल्ला व मदत मागितली. छापखाना ते चालवीतच होते. वर्तमानपत्र काढण्याच्या योजनेत मी सामील झालो. या पत्राचा प्रारंभ १९०४ साली झाला. मनसुखलाल नाझर संपादक होते, पण संपादकत्वाचा खरा बोजा माझ्यावरच पडला. माझ्या नशिबी बहुतेक नेहमी दुरूनच वर्तमानपत्राची व्यवस्था चालविण्याचे आलेले आहे.

मनसुखलाल नाझर संपादकत्व चालवू शकले नसते असे काही नाही. हिंदुस्थानमध्ये ते पुष्कळ वर्तमानपत्रांसाठी लिहीत असत. पण दक्षिण आफ्रिकेतील भानगडीच्या प्रश्नांवर मी असताना स्वतंत्र लेख लिहिण्याची त्यांनी हिंमत केली नाही. माझ्या विवेकशक्तीवर त्यांचा परिपूर्ण विश्वास होता. त्यामुळे ज्या ज्या विषयांवर लिहिणे जरूरीचे असेल त्यांवर लेख लिहून पाठविण्याची जवाबदारी ते माझ्यावर टाकीत.

हे पत्र साप्ताहिक होते. आजमितीलाही तसेच आहे. सुरूवातीला तर ते गुजराथी, हिंदी, तामील व इंग्रजी इतक्या भाषांत निघे. पण मी पाहिले, की तामील व हिंदी भाग केवळ नावाचेच होते. त्यांनी समाजाची सेवा कसलीच होत नव्हती. हे विभाग ठेवणे मला काहीसे ढोंगीपणाचे वाटले, म्हणून ते विभाग बंद केले. त्याने माझ्या मनाचे समाधान झाले.

या वर्तमानपत्रामध्ये मला काही पैसे गुंतवावे लागतील अशी माझी कल्पना नव्हती. पण थोडक्याच मुदतीत मी पाहिले, की मी पैसे दिल्याखेरीज पत्र

चालणे शक्य नाही. मी पत्राचा संपादक नसलो, तरी त्यांतील लेखांची जबाबदारी माझीच होती, हे हिंदी लोकांना व गोऱ्या लोकांना दोघांनाही माहीत झाले होते. पत्र काढलेच नसते, तरी ठीक झाले असते. पण काढल्यानंतर बंद पडल्यास ती समाजाच्या दृष्टीने नामुष्कीची गोष्ट आहे व त्यापासून आमच्या समाजाला नुकसान पोचेल असे मला वाटले.

मी त्यात पैसा ओतीत गेलो. आणि शेवटी शेवटी माझी सर्व शिल्लक त्यातच जाई म्हणायला हरकत नाही. असा एक वेळ मला आठवतो, की तेव्हा दर महिन्याला ७५ पौंड पाठवावे लागत.

पण इतक्या वर्षानंतरही मला वाटते की या पत्राने समाजाची सेवा भरपूर बजावली आहे. त्यातून पैसे करण्याचा हेतू कोणाचाही मुळापासूनच नव्हता.

ते माझ्या हातात असेपर्यंत त्यात झालेले फेरफार माझ्या जीवनातील फेरफाराचे द्योतक होते. ज्याप्रमाणे सध्या 'यंग इंडिया' आणि 'नवजीवन' ही माझ्या जीवनाच्या अमुक भागाचे काढलेले सार आहे, त्याचप्रमाणे 'इंडियन ओपिनियन' होते. त्यात मी दर आठवडयाला स्वतःचा आत्मा ओतीत असे. ज्याला मी सत्याग्रह समजत होतो त्याचे स्वरूप समजावून देण्याचा प्रयत्न करीत असे. तुरूंगवासाच्या मुदती सोडून दिल्यास दहा वर्षातील म्हणजे सन १९१४ पर्यंतच्या 'इंडियन ओपिनियन'चा एखादाच अंक असा असेल, की ज्यामध्ये मी काही तरी लिहिलेले नाही. त्यात मी एकही शब्द विचार केल्याशिवाय, तोलल्याशिवाय किंवा कोणाला निव्वळ खूष करण्यासाठी लिहिल्याचे किंवा जाणून बुजून अतिशयोक्ती केल्याचे मला आठवत नाही. मला तरी हे पत्र आत्मसंयमनाच्या अभ्यासाचे साधन झाले होते. टीकाकारांना त्यातून टीकेला साधन थोडेच मिळू शके. मला माहीत आहे, की त्यांतील लेख असे असत, की टीकाकारांनाही आपली लेखणी संभाळून चालविणे भाग पडे. या वर्तमानपत्राखेरीज सत्याग्रहाचा लढा चालू शकला नसता. वाचकांना ते पत्र आपलेसे वाटे; आणि त्यावरून त्यांस चळवळीची आणि दक्षिण आफ्रिकेतील लोकांच्या स्थितीची यथार्थ माहिती मिळे.

या वर्तमानपत्राच्या द्वारे विविध मनुष्यस्वभावाचे मला खूप निरीक्षण करायला मिळाले. संपादक व ग्राहक यांमध्ये निर्मळ व जिव्हाळयाचा संबंध बांधण्याचाच प्रयत्न ठेविला असल्यामुळे माझ्यापाशी हृदय खुले करणा-या पत्रांचा ढीग पडत असे. त्यांतून तिखट, कडू, मधुर अशा सर्व तऱ्हेची लिखाणे माझ्यापाशी येत. ती वाचायची, विचार करायचा, विचारांचे स्पष्ट मुद्दे काढून

जवाब लिहायचे, यात मला उत्तम तऱ्हेचे शिक्षण मिळाले. तद्द्वारे समाजात चालणाऱ्या गोष्टी व विचार मी प्रत्यक्ष कानांनी ऐकत आहे असे मला वाटे. संपादकाची जवाबदारी मला चांग्ली कळून आली. आणि समाजांतील लोकांवर मला जो तावा मिळाला त्यामुळे पुढचा लढा शक्य झाला, शोभला आणि त्याला जोर आला.

वर्तमानपत्रे सेवाभावानेच चालली पाहिजेत, हे 'इंडियन ओपिनियन'च्या पहिल्या महिन्याच्या कारकीर्दीवरूनच माझ्या लक्षात आले. वर्तमानपत्र ही महान् शक्ती आहे; पण ज्याप्रमाणे पाण्याचा निरंकुश लोट गावचे गाव बुडवून टाकतो, आणि पिकाचा नाश करतो त्याप्रमाणेच लेखणीची निरंकुश गती हानिकारक होते. हा अंकुश बाहेरून लादण्यात आल्यास तो निरंकुशतेपेक्षाही अधिक घातक ठरतो. आंतरिक अंकुशच लाभदायी होऊ शकणार.

ही विचारसरणी खरी असेल, तर दुनियेतील कितीशी वर्तमानपत्रे त्यात टिकू शकतील® पण निरूपयोगी वर्तमानपत्रे बंद करण्याची सत्ता कोणाला® कोणी कोणाला निरूपयोगी ठरवायचे® उपयोगी व कुचकामी एकाच वेळी चालणार. ज्याने त्याने आपापल्यापुरती त्यांतून निवड करावी.

१४. 'कूली लोकेशन' म्हणजे धेडवाडा

हिंदुस्थानात आपली मोठयात मोठी समाजसेवा करणारे धेड, भंगी इत्यादींना आपण अस्पृश्य समजून त्यांना गावाबाहेर निराळे ठेवतो. गुजराथीत त्यांच्या वस्तीला धेडवाडा म्हणतात, आणि ते नाव उच्चरण्याचीही आम्हाला किळस वाटते. त्याचप्रमाणे युरोपांतील ख्रिश्चन लोक एके काळी यहुदी लोकांना अस्पृश्य मानीत. त्यांच्यासाठी जो धेडवाडा वसलेला असे त्याला 'घेटो' म्हणत. हे नांव अशुभ समजले जात असे. त्याचप्रमाणे दक्षिण आफ्रिकेमध्ये आम्ही हिंदी लोक अस्पृश्य बनलो आहो. अँड्रयूजच्या स्वार्थत्यागामुळे आणि शास्त्रीजींच्या यक्षिणीच्या कांडीने आमची शुद्धी होऊन त्याद्वारे आम्ही धेड नाहीसे होऊन सभ्य मानले जाऊ किंवा नाही ते पाहायचे आहे.

हिंदूंप्रमाणे यहुदीही स्वतःला ईश्वराचे लाडके मानीत, आणि इतरांना हलके गणीत. त्या गुन्हयाची शिक्षा त्यांना विचित्र व अनिष्ट रीतीने मिळाली. जवळ जवळ त्याचप्रमाणे हिंदू स्वतःला सुसंस्कृत किंवा आर्य, आणि स्वतःच्याच एका अवयवाला प्राकृत, अनार्य, किंवा धेड मानीत आले आहेत. त्या पापाचे

फळ ते विचित्र रीतीने - अन्याय्य रीतीने का होईना - दक्षिण आफ्रिका इत्यादि वसाहतींमध्ये भोगीत आहेत; आणि त्यांचेच शेजारी मुसलमान, पारशी वगैरे जे त्यांच्याच रंगाचे आणि देशाचे आहेत, तेही त्यांत सापडले आहेत, असा त्याचा मी अर्थ लावतो.

जोहानिसबर्गच्या ज्या लोकेशनसाठी हे प्रकरण अडवले आहे त्याची काहीशी कल्पना आता वाचकांना येईल. आम्ही दक्षिण आफ्रिकेमध्ये 'कूली' म्हणून नावाजलेले आहो. 'कूली' शब्दाचा अर्थ इकडे फक्त 'मजूर' असा होतो; पण दक्षिण आफ्रिकेतील त्या शब्दाचा अर्थ धेड, पंचम इत्यादि तिरस्कारव्यंजक शब्दांनीच दर्शविता येईल. दक्षिण आफ्रिकेमध्ये जे ठिकाण कूलींना राहाण्यासाठी निराळे काढलेले असते, त्याला 'कूली लोकेशन' म्हणतात. असले एक लोकेशन जोहानिसबर्गमध्ये होते. इतर सर्व ठिकाणी जी लोकेशने ठेविलेली होती व अजून आहेत, त्यात हिंदी लोकांचा कसलाही मालकी हक्क ठेविलेला नसतो. पण जोहानिसबर्गमधील या लोकेशनमधील जमीन नव्याण्णव वर्षाच्या कराराने दिलेली होती. त्यात हिंदी लोकांची वस्ती भरगच्च होती. वस्ती वाढली, तरी लोकेशन वाढण्यासारखे नव्हते. तेथील पायखाने कसेबसे साफ होत एवढे खरे. पण त्यापलीकडे म्युनिसिपालिटीतर्फे कसलीच देखरेख होत नसे. मग सडक किंवा दिवाबत्तीचे नावच घ्यायला नको. अशा तऱ्हेने लोकांच्या शौचादि संबंधीच्या राहाणीबद्दलही जिथे पर्वा नव्हती, तिथे साफसफाई कोठून असणार? जे हिंदी लोक तेथे राहात असत ते काही शहरसुधारणा, आरोग्य इत्यादिसंबंधी माहिती असणारे, सुशिक्षित, आदर्श हिंदी लोक नव्हते, की त्यांना म्युनिसिपालिटीची देखरेख त्यांच्या राहाणीवर असण्याची जरूरच पडू नये. जंगलात मंगल करणारे, मातीतून धान्य काढणारे बुद्धिवान हिंदपुत्र तिकडे जाऊन बसले असते, तर त्यांचा एकंदर इतिहास निराळा बनला असता. अशा तऱ्हेचे लाखो लोक जगभर पसरलेले आहेत. त्यांना कोठेही परदेश असा जाणवतच नाही. सामान्यतः लोक परदेश पत्करतात, तो धन किंवा धंदा यासाठीच. हिंदुस्थानांतून गेलेले लोक अगदी निरक्षर, गरीब, दीन, दुःखी मजूर होते. त्यांना पावलोपावली रक्षणाची जरूर होती. त्यांच्यामागून व्यापारी व इतर स्वतंत्र हिंदी लोक गेले खरे, पण ते मूठभरच होते.

अशा तऱ्हेने स्वच्छतेची देखरेख करणाऱ्या खात्याच्या अक्षम्य गफलतीमुळे आणि हिंदी रहिवाशांच्या अज्ञानामुळे लोकेशनची स्थिती आरोग्याच्या दृष्टीने अगदी खराब असल्यास नवल नाही. ती सुधारण्याचा योग्य प्रयत्न,

म्युनिसिपालिटीने लेशमात्र केला नाही. पण स्वतःच्याच हलगर्जीपणामुळे उत्पन्न झालेल्या घाणीचे निमित्त करून सदर लोकेशनचा नाश करण्याचा निश्चय त्या खात्याने केला आणि त्या जमिनीचा कबजा घेण्याची सत्ता तेथील विधिमंडळाकडून मिळविली. मी जोहानिसबर्गमध्ये राहायला गेलो, त्या वेळी अशी स्थिती होती.

रहिवाशी आपापल्या जमिनीचे मालक होते; अर्थात त्यांना काही तरी नुकसानभरपाई दिलीच पाहिजे. नुकसानीची रक्कम ठरविण्यासाठी खास अदालत बसली होती. म्युनिसिपालिटीने ठरविलेली रक्कम घरधन्याने न स्वीकारल्यास सदर अदालत ठरवील तेवढीच मिळे. म्युनिसिपालिटीने ठरविलेल्या किंमतीपेक्षा अदालतीने ती अधिक ठरविली, तर धन्याच्या वकीलाचा खर्च म्युनिसिपालिटीने भरावा असा कायदा होता.

यांपैकी प्रत्येक दाव्यांतील घरांच्या मालकांनी मला वकील नेमले होते. मला त्यांतून पैसे कमवायचे नव्हते. मी त्यांना सांगून टाकले होते की, "तुमचा जय झाला, तर जो काही खर्च म्युनिसिपालिटीकडून मिळेल तेवढयावरच मी संतोष मानीन. तुमचा जय होवो किंवा पराजय होवो, तुम्ही मला प्रत्येक करारामागे दहा पौंड द्या म्हणजे झाले." त्यांतलीही अर्धी रक्कम गरीबांसाठी हॉस्पीटल बांधण्याच्या किंवा असल्याच कसल्या तरी सार्वजनिक कामी वापरण्याची निराळी काढून ठेवण्याचा माझा इरादा मी त्यांना बोलून दाखविला. साहजिकपणेच त्यामुळे सर्व खूप झाले.

सुमारे सत्तर खटल्यांपैकी एकातच हार आली. अर्थात माझी फीची रक्कमही खूप झाली. पण त्याच वेळी 'इंडियन ओपिनियन'ची मागणी माझ्यापुढे दत्तच होती. त्यामुळे सुमारे १६00 पौंडाचा चेक त्यांतच गेला असे मला स्मरते.

या दाव्यांमध्ये माझ्या समजुतीप्रमाणे मी भरपूर मेहनत घेत असे. अशिलांची माझ्यापाशी गर्दीच असे. यांपैकी बहुतेकजण उत्तरेकडचे बिहार वगैरे प्रांतातून आणि दक्षिणकडचे तामीळ, तेलगू इत्यादि प्रदेशांतून प्रथम बांधीव मुदतीसाठी आलेले आणि नंतर मोकळे होऊन स्वतंत्र धंदा करणारे होते.

या लोकांनी स्वतःची विशेष दुःखे निवारण्यासाठी स्वतंत्र हिंदी व्यापारी वर्गाच्या मंडळाहून निराळे असे एक मंडळ स्थापले होते. त्यात मोकळया मनाचे, उदार भावनावाले आणि चारित्र्यसंपन्न हिंदपुत्रच होते. त्यांच्या अध्यक्षांचे नाव श्री. जेरामसिंह होते. आणि अध्यक्ष नसला तरी जवळ जवळ अध्यक्षा-

सारख्याच अशा दुसऱ्या एकाचे नाव श्री. बद्री होते. दोघेही परलोकवासी झाले आहेत. दोघांचीही मला फार मदत झाली होती. श्री. बद्रीशी माझा विशेष निकट परिचय झाला होता, आणि सत्याग्रहामध्ये त्याने आघाडीचा भाग घेतला होता. या व अशा इतर सद्गृहस्थांच्या मार्फत माझा उत्तरदक्षिणच्या अनेक हिंदी लोकांशी निकट संबंध जुळला; आणि मी त्यांचा वकीलच नव्हे, तर बंधू बनून गेलो, व त्यांच्या विविध प्रकारच्या दुःखांचा भागीदार बनलो. शेठ अबदुल्लांना मला 'गांधी' म्हणणे बरे वाटेना. मला 'साहेब' मानील किंवा म्हणेल तरी कोण®त्यानी फारच प्रेमाचे नाव शोधून काढले. मला ते 'भाई' या नावाने संबोधू लागले. ते नाव दक्षिण आफ्रिकेत शेवटपर्यंत चालू होते. पण हे गिरमिटमुक्त हिंदी लोक जेव्हा मला 'भाई' म्हणून संबोधीत, तेव्हा मात्र मला त्यात और गोडी वाटे

१५. प्लेग - १

या लोकेशनची मालकी म्युनिसिपालिटीने आपल्याकडे घेतली तरी हिंदी रहिवाश्यांना तेथून लगेच घालवून दिले नव्हते. त्यांना दुसरी सोयीची जागा देण्याचा प्रश्न होताच. ती जागा म्युनिसिपालिटीने निश्चित केली नव्हती. त्यामुळे हिंदी लोक त्याच 'गलिच्छ' लोकेशनमध्ये राहिले. फेरफार दोन झाले ः हिंदी लोक मालक होते ते म्युनिसिपालिटीचे भाडेकरी बनले हा एक; व दुर्गंधी वाढली हा दुसरा. अगोदर हिंदी मालक होते तेव्हा मनलज्जेस्तव नाही, तर जनलज्जेस्तव तरी ते थोडीशी स्वच्छता ठेवीत. आता म्युनिसिपालिटीला विचारणारा कोणीच नाही. घरांतून भाडेकरी वाढले, आणि त्याबरोबर दुर्गंधी व अव्यवस्थाही वाढली.

अशा तऱ्हेने सर्व चालले होते. हिंदी लोकांच्या मनाला स्वस्थता नव्हती. इतक्यात एकाएकी काळा प्लेग सुरू झाला. हा प्लेग प्राणांतिक होता. तो फुप्फुसांचा प्लेग होता. गांठीच्या प्लेगपेक्षा हा प्लेग अधिक भयंकर समजत.

सुदैवाने प्लेगचे कारण लोकेशन नव्हते. त्याचे कारण जोहानिसबर्गच्या आसपास अनेक सोन्याच्या खाणी आहेत, त्यांपैकी एक होती. तेथे मुख्यत्वे हबशी लोक काम करीत असत. तेथील स्वच्छतेची जबाबदारी त्यांच्या गोऱ्या मालकांच्या शिरावरच होती. या खाणीच्या संबंधाने कित्येक हिंदी लोकही काम करीत होते. त्यांच्यापैकी तेवीस जणांना एकाएकी संसर्ग बाधला आणि ते

एके दिवशी संध्याकाळी भयंकर प्लेगने पछाडलेले लोकेशनमध्ये स्वतःच्या राहत्या घरी आले.

त्याच वेळी भाई मदनजित 'इंडियन ओपिनियन' ला ग्राहक मिळविण्यासाठी आणि वर्गणी वसूल करण्यासाठी तेथे आले होते. ते लोकेशनमध्ये फिरत असत. त्यांच्यामध्ये निर्भयतेचा गुण वाखाणण्यासारखा होता. या दुखणाइतांना पाहून त्यांच्या हृदयाला चरका बसला. त्यांनी शिसपेन्सिलीने लिहून मला एक चिटोरे पाठविले. त्याचा भावार्थ असा होता.

"येथे एकाएकी काळा प्लेग उद्‌भवला आहे. तुम्ही लगेच येऊन काही तरी केले पाहिजे; नाही तर परिणाम भयंकर होईल. असाल तसे या."

मदनजितांनी एक रिकामे घर पडले होते, त्याचे कुलूप निर्धास्तपणे तोडून त्याचा कबजा घेतला व त्यात या रोग्यांना ठेवले. मी सायकलवर बसून लोकेशनमध्ये जाऊन पोचलो. तेथून टाऊन क्लार्कला हकीकत लिहून पाठविली, आणि आम्ही कशा परिस्थितीत घराचा कबजा घेतला ते कळविले.

डॉ. विल्यम गॉडफ्रे जोहानिसबर्गमध्ये डॉक्टरी करीत असत. त्यांना खबर मिळताच ते धावून आले, आणि रोग्यांचे डॉक्टर व नर्स दोन्ही झाले. पण आम्हा तिघांना तेवीस रोगी सांभाळणे अशक्य होते.

दानत शुद्ध असली म्हणजे संकटनिवारणासाठी सेवक आणि साधने कोठून तरी चालून येतात, असा माझा अनुभवसिद्ध विश्वास आहे. माझ्या ऑफिसात कल्याणदास, माणेकलाल व आणखी दोन हिंदी होते. शेवटल्या दोघांची नावे आता मला आठवत नाहीत. कल्याणदासांना त्यांच्या बापानेच माझ्या हवाली केले होते. त्यांच्यासारखे परोपकारी आणि हुकूम झेलायचा तेवढा माहीत असे सेवक मला तेथे थोडेच भेटले असतील. सुदैवाने कल्याणदास त्या वेळी अविवाहित होते; त्यामुळे त्यांना वाटेल ते जोखमीचेही काम द्यायला मी मागे पुढे पाहात नसे. दुसरे माणेकलाल. हे मला जोहानिसबर्गमध्येच लाभले होते. तेही अविवाहित होते अशी माझी कल्पना आहे. चारी कारकून म्हणा, सोबती म्हणा किंवा पुत्र म्हणा, त्यांना लोटण्याचा मी निश्चय केला. कल्याणदासांना विचारायचे ते काय® इतरांना विचारण्याचीच फुरसत, ते तयार झाले. "तुमची गत, तीच आमची, असा थोडक्यातच पण गोड जबाब होता.

मि. रिचचा परिवार मोठा होता. ते स्वतः उडी घ्यायला तयार होते; पण मीच त्यांना आवरले. मी त्यांना ह्या जोखमीत अडकवायला मुळीच तयार नव्हतो; मला हिंमतच होईना. पण त्यांनी बाहेरचे सर्व काम सांभाळले.

शुश्रुषेची ती रात्र भयानक होती. मी पुष्कळ रोग्यांची शुश्रुषा केली होती, पण प्लेगच्या रोग्यांची शुश्रूषा करण्याचा प्रसंग मला कधी आला नव्हता. डॉ. गॉडफ्रेची हिंमत पाहून आमचीही भीती पळाली होती. रोग्यांची विशेषशी सेवा करता येण्यासारखी नव्हती. त्यांना औषध पाजणे, धीर देणे, पाणी वगैरे देणे आणि त्यांचा मळ काढणे, याउपर विशेष काही करण्यासारखे नव्हते.

त्या चार तरूणांची निर्भयता आणि त्यांनी शरिराची पर्वा न करता चालविलेली मेहनत पाहून माझा हर्ष गगनात मावेना.

डॉ. गॉडफ्रेची हिंमत समजता येण्यासारखी होती. तीच गोष्ट मदनजितची. पण या तरूणांना काय म्हणावे®

रात्र कशीबशी गेली. मला स्मरते त्याप्रमाणे त्या रात्री तरी कोणी रोगी गमावला नाही.

पण हा प्रसंग जितका करूणाजनक आहे, तितकाच तो हृद्य आणि माझ्या दृष्टीने धार्मिकही आहे. म्हणून त्याला आणखी दोन प्रकरणे तरी द्यावी लागणार.

१६. प्लेग - २

अशा तऱ्हेने घराचा आणि रोग्यांचा तावा घेतल्याबद्दल म्युनिसिपालिटीच्या सेक्रेटरीने माझे आभार मानले, आणि प्रांजळपणे कबूल केले की, "अशा तऱ्हेच्या प्रसंगी लगेचच्या लगेच आमची आम्ही व्यवस्था करण्याची साधनसामग्री आमच्यापाशी नाही. तुम्हाला लागेल ती मदत मागा. शक्य असेल तेवढी टाऊन कौन्सिल देईल." परंतु योग्य इलाज करण्याबाबत दक्ष असलेल्या त्या म्युनिसिपालिटीने प्रसंगोचित उपाय योजण्याच्या कामी विलकुल दिरंगाई केली नाही.

त्यांनी दुसऱ्याच दिवशी एक रिकामे पडलेले गोदाम माझ्या हवाली केले, आणि रोग्यांना त्याच्यामध्ये घेऊन जाण्याबद्दल सुचविले. ते साफ करण्याची जबाबदारी म्युनिसिपालिटीने उचलली नाही. घर ओंगळ आणि कचऱ्याने भरलेले होते. आम्ही स्वतःच ते साफ केले. दानशील हिंदी लोकांच्या मदतीने खाटा वगैरे जमविल्या आणि लगेच एक तात्पुरते इस्पितळ सुरू केले. म्युनिसिपालिटीने एक नर्स पाठविली, व तिच्याबरोबर ब्रँडीची बाटली आणि रोग्यांना जरूर पडणाऱ्या इतर वस्तू पाठविल्या. डॉ. गॉडफ्रेवरील जबाबदारी कायम राहिली.

नर्सला आम्ही विशेषेकरून रोग्यांना शिवू देत नसू. नर्स स्वतः शिवायला तयार असे. स्वभावाने भली बाई होती. परंतु तिच्यावर भलताच प्रसंग येऊ नये अशाबद्दल आम्ही जपत असू.

रोग्यांना वरचेवर ब्रॅंडी देण्याबद्दल आम्हाला सूचना मिळाली होती. नर्स आम्हालाही संसर्ग बाधू नये अशासाठी थोडथोडी ब्रॅंडी घेण्यास सुचवीत असे, आणि स्वतःही घेई. आमच्यापैकी तरी कोणी ब्रॅंडी घेण्यास तयार नव्हतेच. माझा तर रोग्यांनाही ब्रॅंडी देण्यावर विश्वास नव्हता. तिघे रोगी ब्रॅंडीशिवाय चालविण्यास आणि मला मातीचे प्रयोग करू देण्यास तयार होते. डॉक्टर गॉडफ्रेच्या परवानगीने मी त्यांच्या डोक्यावर व छातीवर जेथे दुखत होते तेथे मातीचा लेप देण्याचा प्रयोग केला. या तिघां रोग्यापैकी दोघे बचावले; बाकीचे सर्व रोगी गमावले. वीस रोगी तर त्या गोदामातच अंत पावले.

इकडे म्युनिसिपालिटी अन्य व्यवस्था करीतच होती. जोहानिसबर्गपासून सात मैलांवर एक लॅझरेटो म्हणजे सांसर्गिक रोगांचे इस्पितळ होते. तेथे तंबू उभारून त्यात या तिघां रोग्यांना घेऊन गेले. प्लेगने आणखी कोणी लागल्यास त्यांनाही तेथेच नेण्याची व्यवस्था केली होती. आमची त्या कामांतून मोकळीक झाली. थोडयाच दिवसांनंतर आम्हाला खबर मिळाली, की त्या भल्या नर्सला प्लेग झाला व त्यातच तिचा देहांत झाला. ते दोघे रोगी वाचले आणि आम्हाला संसर्ग बाधला नाही, याचे कारण काय ते कोण सांगू शकणार® परंतु मातीच्या उपचारावरील माझी श्रद्धा आणि औषधाच्या कामीही दारूचा उपयोग करण्याबद्दलची माझी अश्रद्धा ही दोन्ही दृढ झाली. मला माहीत आहे, की ही श्रद्धा आणि अश्रद्धा दोन्ही निराधार असतील. परंतु माझा त्या वेळी झालेला आणि अजूनपर्यंत टिकून राहिलेला ग्रह मी बदलू शकत नाही, आणि म्हणूनच या प्रसंगी त्याचा उल्लेख करणे मला आवश्यक वाटते.

हा प्लेग उद्‌भवल्यानंतर लगेच मी वर्तमानपत्रांमध्ये लोकेशन स्वतःच्या ताब्यात आल्यानंतर म्युनिसिपालिटीने विशेषच प्रकारे दाखविलेली बेदरकारी व प्लेगचा प्रादुर्भाव यांबद्दल म्युनिसिपालिटीला ठपका देणारे कडक पत्र प्रसिद्ध केले होते. त्या पत्रामुळे मला मि. हेनरी पोलाक लाभले. ते पत्र मरहूम जोसेफ डोक यांच्या मुलाखतीलाही काही अंशी कारणीभूत झाले.

मागे गेलेल्या प्रकरणांमध्ये मी उल्लेख केलाच आहे, की एका निरामिष भोजनगृहामध्ये मी जेवायला जात असे. तेथे माझी मि. आल्बर्ट वेस्टशी ओळख झाली. रोज संध्याकाळी आमची त्या खाणावळीत गांठ पडे, व भोजनोत्तर

आम्ही बरोबर फिरायला जात असू. वेस्ट हे एका लहानशा छापखान्यात भागीने काम करीत असत. त्यांनी वर्तमानपत्रात माझे प्लेगसंबंधीचे पत्र पाहिले आणि जेवतेवेळी खाणावळीत मात्र मी दिसेना त्यावरून ते घाबरले.

मी व माझ्या जोडीच्या सेवकांनी प्लेगच्या दिवसांत आहार कमी केला होता. फार दिवसांपासून मी पद्धत ठेविली होती, की सांथीचे दुखणे असेल तेव्हा पोटावर भार कमी पडेल तेवढा चांगला. म्हणून मी संध्याकाळचे जेवण बंद केले आणि दुपारी इतर जेवणारांना लेशमात्र धोका राहू नये म्हणून इतर कोणी नसतील अशा वेळी जाऊन जेवून येत असे. भोजनगृहाच्या मालकाशी माझा दाट परिचय होता. त्याला मी सांगून ठेविले होते, की मी प्लेगच्या रोग्यांची शुश्रूषा करीत असल्यामुळे इतरांशी शक्य तेवढा कमी संबंध ठेवू इच्छितो.

अशा तऱ्हेने मी खाणावळीत न दिसल्यामुळे दुसऱ्या किंवा तिसऱ्याच दिवशी सकाळच्या प्रहरी, मी बाहेर निघण्याच्या तयारीत गुंतलो होतो इतक्यात वेस्टनी खोलीचे दार ठोठावले. दार उघडताच वेस्ट म्हणाले ः

"तुम्ही खाणावळीत दिसला नाही, त्यामुळे मला धास्ती वाटू लागली, की न जाणो तुम्हाला तर काही झाले नसेल® म्हणून या वेळी तरी तुम्ही नक्की भेटणार या समजुतीने आलो. माझ्याकडून कांही मदत होण्यासारखी असेल, तर सांगा; मी रोग्यांच्या शुश्रूषेलाही तयार आहे. तुम्हाला माहीतच आहे, की माझ्यावर स्वतःचे पोट भरण्यापलीकडे कसलीच जबाबदारी नाही."

मी वेस्टचे आभार मानले. मी विचार करायला एक मिनीटही घेतल्याचे मला स्मरत नाही. मी म्हटले ः

"तुम्हाला मी नर्स म्हणून तर घेणार नाहीच. आणखी रोगी आले नाहीत, तर आमचे काम एक-दोन दिवसांतच खलास होईल. तरी पण एक काम आहे खरे."

"ते कोणते®'

"तुम्ही डरबनला जाऊन इंडियन ओपिनियनच्या छापखान्याची व्यवस्था हाती घ्याल का® मदनजित तर सध्या येथे कामात गुंतले आहेत. तिकडे कोणी तरी जायला पाहिजेच आहे. तुम्ही गेला तर माझी त्या बाजूची काळजी पूर्णपणे हलकी होईल."

वेस्टनी उत्तर दिले,

"माझ्या गळयात छापखाना आहे हे तुम्हाला माहीतच आहे. नव्याण्णव टक्के मी जायला तयार होईन. अखेरचा जबाब आज संध्याकाळपर्यंत

दिला तर चालेल ना®तुम्हाला फिरायला यायला सवड झाली, तर त्याच वेळी बोलू."

मला आनंद झाला. त्याच दिवशी संध्याकाळी थोडे बोलणे झाले. वेस्टला दरमहा दहा पौंड पगार आणि छापखान्यात काही नफा राहिल्यास त्याचा अमुक भाग देण्याचा ठराव झाला. वेस्ट पगारासाठी जातच नव्हते, त्यामुळे तो प्रश्न त्यांच्यापुढे नव्हता. दुसऱ्याच दिवशी रात्रीच्या मेलने वेस्ट स्वतःची वसुली माझ्याकडे सोपवून डरबनला जायला रवाना झाले. तेव्हापासून ते मी दक्षिण आफ्रिका सोडीपर्यंत ते माझ्या सुखदुःखांचे भागीदार राहिले. विलायतेच्या एका परगण्यांतील लाउथ नामक गावातील एका शेतकरी कुटुंबात जन्मलेले वाढलेले, शाळेतील सामान्य शिक्षण घेतलेले; पण अनुभवाच्या शाळेत अंगमेहनतीने शिकून तरबेज झालेले, पवित्र, संयमी, ईश्वराला भिऊन चालणारे, परोपकारी इंग्रज गृहस्थ ः मी वेस्टना ओळखीत आलो आहे, तो नेहमी याच स्वरूपात. त्यांचा आणि त्यांच्या कुटुंबाचा परिचय आपल्याला यापुढील प्रकरणामध्ये होणारच आहे.

१७. लोकेशनची होळी

मी आणि माझे जोडीदार जरी रोग्यांच्या शुश्रुषेतून मोकळे झालो तरीही प्लेगमधून उपस्थित झालेली इतर कामे आमच्या शिरावर होतीच.

लोकेशनच्या स्थितीसंबंधी म्युनिसिपालिटी खुशाल बेदरकार राहू शकत होती; पण गोऱ्या नागरिकांच्या आरोग्याला मात्र ती चोवीसही तास डोळ्यात तेल घालून जपत असे. त्यांच्या आरोग्यरक्षणासाठी पडेल तो खर्च करायला ती मागे पुढे पाहात नसे, आणि या प्रसंगी प्लेगचे पाऊल पुढे पडू नये यासाठी तर तिने पाण्यासारखा पैसा खर्च केला. हिंदी लोकांच्या बावतीत म्युनिसिपालिटीचे अनेक दोष मला दिसत होते. तरीही गोऱ्या लोकांची ती वाहत असलेली काळजी पाहून तिला धन्यवाद दिल्याखेरीज माझ्याच्याने राहवले नाही; आणि तिच्या या शुभ प्रयत्नामध्ये मला जेवढी म्हणून मदत देता आली, तेवढी मी दिली. माझी समजूत आहे, की मी ती मदत दिली नसती तर म्युनिसिपालिटीला जड गेले असते, आणि कदाचित तिने बंदुकीच्या बळाचाही उपयोग केला असता, मागे पुढे पाहिले नसते, आणि आपले ते खरे केले असते.

पण तसे काही होण्याचा प्रसंग आला नाही. हिंदी लोकांच्या वर्तणुकीने म्युनिसिपालिटीचे अमलदार संतुष्ट झाले, आणि त्यानंतरची काही कामे सुलभ झाली. हिंदी लोकांना म्युनिसिपालिटीच्या म्हणण्याप्रमाणे वागावयास लावण्यासाठी, माझे त्यांच्यावर होते नव्हते तेवढे वजन मी वापरले. ते सर्व करणे हिंदी लोकांना फार जड होते, तरीही एकानेसुद्धा माझा शब्द उल्लंघिल्याचे मला स्मरत नाही.

लोकेशनच्या सभोवार पहारा बसविण्यात आला; परवानगीशिवाय कोणी बाहेर पडायचे नाही किंवा आतही जायचे नाही. माझ्या जोडीदारांना व मला पाहिजे तेव्हा जाण्यायेण्याचे परवाने दिले होते. म्युनिसिपालिटीचा विचार लोकेशनमधील सर्व रहिवाश्यांना तीन आठवडेपर्यंत जोहानिसबर्गपासून तेरा मैल अंतरावर खुल्या मैदानात तंबू लावून त्यांमध्ये वसवून लोकेशनला आग लावून देण्याचा होता. तंबूंचेच का होईना पण नवे गाव वसविणे, तिकडे दाणागोटा पोचविणे इत्यादिमध्ये काही दिवस जाणारच. त्या मुदतीत वरील पहारा बसविलेला होता.

लोक खूप घाबरले, पण मी त्यांच्यापाशीच असल्यामुळे त्यांना धीर होता. त्यांच्यापैकी पुष्कळ गरीब लोक स्वतःचे पैसे स्वतःच्या घरात पुरून ठेवीत. आता ते हलवावे लागणार. त्यांना बँक मिळावी कोठून®बँकेमध्ये त्यांना कळणार तरी काय®मी त्यांची बँक बनलो. माझ्यापाशी पैशांचे ढीग येऊन पडले. मी अशा प्रसंगी फी आकारणे योग्य झाले नसते. कसे बसे हे काम संभाळू शकलो. आमच्या बँकेच्या मॅनेजरशी माझी चांगली ओळख होती. मी त्यांना कळविले, की तुमच्याकडे आम्हाला खूप पैसे ठेवावे लागणार आहेत. बँका तांब्याचे किंवा रूप्याचे नाणे अमुक एका मर्यादेपलीकडे घ्यायला तयार नसतात. त्याशिवाय प्लेगच्या टापूंतून येणाऱ्या पैशांना हात लावण्यास कारकून नाखूष असतील असाही संभव होता. परंतु मॅनेजरने मला सर्व सोय करून दिली. पैसे जंतुनाशक पाण्याने धुवून बँकेकडे पाठविण्याचे ठरले. अशा तऱ्हेने सुमारे ६0,000 पौंड बँकेमध्ये भरले गेले असे मला स्मरते. माझ्या अशिलापैकी ज्यांच्यापाशी अधिक पैसे होते, त्यांना ते ठरीव मुदतीने व्याजी लावण्याचा मी सल्ला दिला. अशा तऱ्हेने काही पैसे त्या त्या अशिलांच्या नावावर ठेविले गेले. त्याचा परिणाम असा झाला की त्यांच्यापैकी कित्येकांना बँकेत पैसे ठेवण्याची सवय लागली. क्लिपस्प्रुट फार्म नावाचे जोहानिसबर्गशेजारी एक ठिकाण आहे. तेथे लोकेशनच्या रहिवाश्यांना स्पेश्यल ट्रेनमधून नेले. तेथे यांना अन्नपाणी म्युनिसिपालिटीने स्वतःच्या खर्चाने पुरविले. तंबूच्या या गावाचा देखावा

लष्कराच्या छावणीसारखा होता. लोकांना अशा तऱ्हेने राहण्याची सवय नसल्यामुळे मानसिक व्यथा झाली. नवे नवे वाटे, पण म्हणण्यासारखी गैरसोय सहन करावी लागली नाही. मी रोज सायकलवरून एक खेप मारून येत असे. तीन आठवडेपर्यंत अशा तऱ्हेने खुल्या हवेत राहिल्याने लोकांच्या आरोग्यामध्ये सुधारणा तर अवश्य झाली, आणि मानसिक दुःखाचा तर पहिले चोवीस तास संपण्यापूर्वीच विसर पडला. अर्थातच मग लोक आनंदाने राहू लागले. मी जाई तेव्हा त्यांचे भजन-कीर्तन, खेळ, करमणूक इत्यादि चालू असे.

मला आठवते, की लोकेशन रिकामे करण्यात आले त्याच्या दुसऱ्याच दिवशी त्याची होळी करण्यात आली. त्यांतील एक देखील वस्तू सोडवून आणण्याचा लोभ म्युनिसिपालिटीने केला नाही. त्याच सुमाराला व त्याच कारणाने म्युनिसिपालिटीने स्वतःच्या मार्केटचे लांकूडकामही सर्व जाळून टाकले; व त्यापायी सुमारे दहा हजार पौंडांचे नुकसान सोसले. मार्केटात मेलेले उंदीर सांपडले म्हणून हा कडक उपाय योजण्यात आला होता. नुकसान खूप झाले खरे, पण परिणाम हा झाला की, प्लेगचा प्रसार अशक्य झाला; शहर भयमुक्त झाले.

१८. एका पुस्तकाचा विलक्षण परिणाम

या प्लेगमुळे गरीब हिंदी लोकांवरील माझे वजन, माझा धंदा आणि माझी जबाबदारी ही वाढली. शिवाय युरोपियन लोकांशी वाढत असलेल्या माझ्या काही ओळखी इतक्या निकटच्या होत गेल्या, की त्यामुळेही माझी नैतिक जबाबदारी वाढू लागली.

वेस्टची ओळख मी निरामिष भोजनगृहामध्ये केली होती. पोलाकच्या बाबतीतही तसेच घडले. एके दिवशी मी ज्या टेबलाशी बसलो होतो, तेथून दूरच्या एका टेबलाशी एक तरूण गृहस्थ जेवीत होते. त्यांनी मला भेटण्याच्या इराद्याने नावाची चिठी पाठविली. मी त्यांना माझ्या टेबलावर बोलाविले. ते आले आणि म्हणाले ः

"मी 'क्रिटिक'चा उपसंपादक आहे. तुमचे प्लेगसंबंधीचे पत्र वाचून मला तुम्हाला भेटण्याची फार इच्छा झाली. आज मला ती संधी मिळाली."

मि. पोलाकच्या मनमोकळेपणामुळे मी प्रथमदर्शनीच त्यांचेकडे आकर्षिला गेलो. त्याच रात्री आम्ही एकमेकांचे पुरे परिचित झालो आणि जीवनासंबंधीच्या आमच्या विचारांमध्ये आम्हाला फारच साम्य दिसून आले. त्यांना साधी

राहाणी आवडत होती. अमुक एक गोष्ट बुद्धीला पटली म्हणजे तिचा अंमल करण्याच्या बाबतीत त्यांची शक्ती आश्चर्य वाटण्यासारखी होती. त्यांच्या आयुष्यांतील काही फेरफार त्यांनी झटदिशी करून टाकले.

इंडियन ओपिनियनचा खर्च वाढत चालला होता. वेस्टनी कळविलेल्या हकीकतीने मी चकीत झालो. त्यांनी लिहिले, "तुम्ही सांगितले तशा तऱ्हेचा नफा या कामात नाही. उलट मला नुकसानच दिसत आहे. जमाखर्चाच्या वहया अव्यवस्थित आहेत. उधारी पुष्कळ आहे, पण तिला शेंडाबुडखा काही नाही. पुष्कळ फेरफार करावे लागतील. पण या हकीकतीने तुम्ही घाबरण्याचे कारण नाही. माझ्याकडून होईल तेवढी व्यवस्था मी करतो, नफा नाही म्हणून हे काम सोडीन असे मुळीच नाही."

नफा दिसत नसल्यामुळे वेस्ट मर्जी लागल्यास काम सोडण्यास मोकळे होते; तसे करण्याबद्दल मी त्यांना मुळीच दोष देऊ शकलो नसतो. एवढेच नव्हे, तर तपास न करताच 'काम फायद्यात आहे' असे सांगितल्याबद्दल मला दोष देण्याचाही त्यांना अधिकार होता. असे असताही मला झोंबेल असा एक शब्दही ते कधी बोलले नाहीत. पण मला वाटते, या नवीन माहितीमुळे मी विचार न करता विश्वास टाकणारा आहे असे वेस्टनी ठरविले असेल. मदनजितच्या समजाबद्दल चौकशी न करता केवळ त्यांच्या सांगण्यावर विश्वास ठेवून मी वेस्टपाशी नफ्याची गोष्ट बोललो होतो. मला वाटते, सार्वजनिक काम करणाराने असा विश्वास न ठेविता ज्याचा स्वतः तपास केला असेल असलीच गोष्ट बोलली पाहिजे. सत्याच्या पुजाऱ्याने फारच दक्षता ठेविली पाहिजे. स्वतःची पूर्ण खात्री झाली नसताना दुसऱ्याच्या मनावर मर्यादेपलीकडे परिणाम करणे यापासून सत्याला हानी पोचते. मला सांगण्यास दिलगिरी वाटते, की हे समजत असूनही उतावळेपणाने विश्वास टाकून काम चालविण्याचा माझा स्वभाव मी पूर्णपणे सुधारू शकलो नाही. त्यात मला स्वतःच्या शक्तीपलीकडे काम करण्याचा लोभ हा दोष दिसतो. या लोभामुळे माझ्यापेक्षाही माझ्या सोबत्यांची अधिक पंचाईत होत आली आहे.

वेस्टने अशा तऱ्हेचे पत्र आल्यामुळे मी नाताळला जायला निघालो. पोलाकना आता माझ्या सर्व कारभाराची माहिती झालीच होती. ते मला पोचवायला स्टेशनवर आले होते. आणि "हे पुस्तक प्रवासात वाचण्यासारखे आहे, ते वाचून काढा. तुम्हाला ते आवडेल," असे म्हणून त्यांनी रस्किनचे 'अन्टु दिस लास्ट' हे पुस्तक माझ्या हातात दिले.

हे पुस्तक वाचण्यास सुरू केल्यानंतर माझ्याने ते सोडवेच ना. त्याने मला भारूनच टाकले जोहानिसबर्ग ते नाताळ चोवीस तासांचा रस्ता आहे. ट्रेन संध्याकाळी डरबनला पोचली. पोचल्यानंतर सबंध रात्रभर झोप येईना. पुस्तकात दर्शविलेले विचार अमलात आणण्याचा विचार ठरला.

यापूर्वी रस्किनचे एकही पुस्तक मी वाचले नव्हते. विद्यार्थीदशेत अभ्यासाच्या पुस्तकापलीकडे माझे वाचन नाहीसारखेच म्हणता येईल. कर्मभूमीमध्ये प्रवेश केल्यानंतर वेळ फार थोडा मिळे. त्यामुळे आजमितीलाही असेच म्हणता येईल, की माझे पुस्तकाचे ज्ञान फारच तुटपुंजे आहे. सहजासहजी किंवा निरुपायास्तव पाळल्या गेलेल्या या संयमामुळे माझे काहीएक नुकसान झालेले नाही अशी माझी समजूत आहे. पण जी थोडीशी पुस्तके मी वाचली आहेत, ती चांगली पचविली आहेत असे म्हणता येईल. अशा पुस्तकांपैकी हेच एक पुस्तक असे म्हणता येईल, की ज्याने माझ्या जीवनामध्ये तत्काळ महत्त्वाचा रचनात्मक फेरफार घडवून आणला. पुढे मी त्याचे भाषांतरही केले व ते 'सर्वोदय' या नावाने छापलेले आहे.

माझी अशी समजूत आहे, की जी गोष्ट माझ्यामध्ये खोल भिनलेली होती तिचेच स्पष्ट प्रतिबिंब मला रस्किनच्या या ग्रंथरत्नामध्ये पाहावयास मिळाले. त्यामुळे त्याने माझ्यावर संपूर्ण तावा मिळविला आणि त्याच्यातील विचारांची अमलबजावणी माझ्याकडून करविली. आपल्यामध्ये ज्या सद्भावना सुप्त असतात, त्या जागृत करण्याची शक्ती ज्याच्यामध्ये असते तो कवी होय. सर्व कवीचा सर्वावरच सारखा परिणाम होत नाही. कारण सर्वांमध्ये सर्वच चांगल्या भावना एकसारख्या प्रमाणात नसतातच.

'सर्वोदय' चे सिद्धांत मी समजलो ते असे ः

१. सर्वांच्या कल्याणात आपले कल्याण आहे.

२. वकील काय किंवा न्हावी काय, दोघांच्याही कामाची किंमत सारखीच असली पाहिजे. कारण पोटापाण्याचा हक्क दोघांनाही सारखाच आहे.

३. साधे, अंगमेहनतीचे, शेतकऱ्याचे जीवन हेच खरे जीवन होय.

पहिली गोष्ट मला माहीत होती; दुसरी मला अंधूक दिसत होती; तिसरीचा मी विचारच केला नव्हता. पहिलीमध्ये दुसरी व दोन्ही समाविष्ट आहेत हे मला सर्वोदयाने दिव्यासारखे स्पष्ट दाखविले. प्रभात झाली आणि विचारांच्या अमलबजावणीच्या प्रयत्नाला मी लागलो.

१९. फिनिक्सची स्थापना

सकाळी प्रथम मी वेस्टपाशी गोष्ट काढली. 'सर्वोदय' पुस्तकाने माझ्या वर केलेला परिणाम मी त्यांना बोलून दाखविला व सुचविले, की 'इंडियन ओपिनियन' एखाद्या शेतीच्या जमिनीत न्यावे. तेथे सर्वांनी एकसारखा पोटापुरता पगार घ्यावा, सर्वांनी आपापली शेती करावी आणि उरलेल्या वेळात 'इंडियन ओपिनियन' चे काम करावे. वेस्टनी या सूचनेला रूकार दिला. प्रत्येकाला पोटगीखर्च तीन पौंड येईल असा हिशेब केला होता. त्यात गोरे काळे असा भेद केला नव्हता.

पण छापखान्यात तर दहा असामी काम करणारे होते. सर्वांनाच जंगलात बिऱ्हाड करणे पटेल की नाही, हा एक प्रश्न होता, आणि सगळेच सारखा पोटापुरता पगार घ्यायला तयार होतील किंवा नाही, हा दुसरा प्रश्न होता. आम्ही दोघे तर अशा निश्चयावर आलो, की ज्यांना या योजनेत दाखल होता येत नसेल त्यांनी स्वतःचा पगार घ्यावा. हळूहळू सर्वांनी संस्थावासी होऊन राहावे अशी दृष्टी ठेवावी.

या दृष्टीने मी कामगारांशी बोलणे सुरू केले. मदनजितांना तर ती गोष्ट पटेच ना. त्यांना भीती वाटू लागली, की त्याने स्वतःचे शक्तिसर्वस्व खर्ची घालून उभी केलेली वस्तू माझ्या मूर्खपणामूळे महिनाभरात धुळीला मिळून जाणार. 'इंडियन ओपिनियन' चालणार नाही, छापखानाही बंद पडेल आणि कामगार निघून जातील.

माझे पुतणे छगनलाल गांधी या छापखान्यात काम करीत असत. वेस्टबरोबरच मी त्यांच्याशीही गोष्ट काढली. त्यांच्या पाठीवर कुटुंबाचा बोजा होता. पण बालपणापासून त्यांनी माझ्या ताब्यात राहून काम करणे पसंत केले होते. माझ्यावर त्यांचा फार विश्वास होता, त्यामुळे ते वादविवाद न करताच योजनेत सामील झाले व आजमितीपर्यंत माझ्याबरोबरच आहेत.

तिसरे गोविंदस्वामी नावाचे यंत्रज्ञ होते; ते पण सामील झाले. इतर जरी संस्थावासी बनले नाहीत, तरी मी छापखाना घेऊन जाईन तिकडे येण्याचे त्यांनी कबूल केले.

अशा तऱ्हेने कामगारांबरोबर बोलणे करण्यात दोहीपेक्षा अधिक दिवस गेले असतील असे मला स्मरत नाही. लगेच वर्तमानपत्रात डरबनच्या नजीक

एखाद्या स्टेशनपाशी जमीन पाहिजे म्हणून जाहिरात दिली. जवाब आला, त्यांत फिनिक्सच्या जमिनीची सांगी आली. वेस्ट व मी ती जमीन पाहायला गेलो. सात दिवसांच्या आतच वीस एकर जमीन खरेदी केली. तीत पाण्याचा एक लहानसा झरा होता. नारिंगांची व आंब्याची काही झाडे होती. त्याला लागूनच ८० एकरांचा दुसरा एक भाग होता. त्यात बरीच फळझाडे होती, व एक झोपडे होते. तो भागही आणखी काही दिवसांनी खरेदी केला. दोहोंचे मिळून १,००० पौंड दिले.

शेठ पारसी रूस्तुमजी हे असल्या सर्व साहसांमध्ये माझे सोबती असायचेच. त्यांना माझी ही योजना आवडली. एका मोठ्या गोडाऊनचे पत्रे वगैरे त्यांच्याकडे पडलेले होते ते त्यांनी मोफत दिले. त्यांनिशी बांधकाम सुरू केले. काही सुतार व गवंडी माझ्याबरोबर लढाईवर आलेले होते. त्यापैकी काहीजण कामाला मिळाले. त्यांच्या मदतीने छापखाना बांधण्यास सुरूवात केली. एका महिन्यात घर तयार झाले. ते ७५ फूट लांब व ५० फूट रूंद होते. वेस्ट वगैरे शरिराची पर्वा न करता गवंडी-सुतारांबरोबर राहू लागले.

फिनिक्समध्ये रान फार माजलेले होते, वस्ती बिलकुल नव्हती. त्यामुळे सर्पांचा उपद्रव होता. ही एक जोखीमच होती. प्रथम तर सर्वजण तंबू ठोकून त्यातच राहात असत.

मुख्य घर तयार झाले, तेव्हा आठ एक दिवसात बहुतेक सामान खटाऱ्यांनी फिनिक्सला नेले. डरबन ते फिनिक्स तेरा मैलांचे अंतर होते. फिनिक्स स्टेशनपासून अडीच मैल दूर होते.

फक्त एकाच आठवडयाला 'इंडियन ओपिनियन' मर्क्युरी प्रेसमध्ये छापून घ्यावे लागले.

माझ्याबरोबर हिंदुस्थानातून जे जे नातेवाईक वगैरे आलेले होते, आणि व्यापारात गुंतलेले होते, त्यांना माझ्या मताकडे ओढून फिनिक्समध्ये दाखल करून घेण्याचा मी प्रयत्न चालविला. ते तर सर्व पैसे कमाविण्याच्या हेतूने दक्षिण आफ्रिकेला आलेले होते. त्यांची समजूत घालणे महा मुष्किलीचे काम होते. पण काहींची समजूत पटली. त्या सर्वांपैकी मगनलाल गांधींचे नाव या वेळी माझ्या नजरेसमोर विशेषकरून येत आहे. कारण की, इतर जे कबूल झाले होते, ते थोडाबहुत वेळ फिनिक्समध्ये राहून द्रव्यार्जनात पडले. मगनलाल गांधी स्वतःचा व्यवहार आटोपून मला येऊन मिळाले ते तेव्हापासून कायम राहिले आहेत. आणि स्वतःचे बुद्धिबल, त्यागशक्ती आणि अनन्यभक्ती यांच्या बळावर

माझ्या आंतरिक प्रयोगांतील माझ्या मूळपासूनच्या सोबत्यांमध्ये आज प्रमुखस्थानी आहेत; व स्वयंशिक्षित कारागीर या दृष्टीने तर माझ्या मते त्यांनी त्यांच्यामध्ये अद्वितीय स्थान प्राप्त केले आहे.

अशा तऱ्हेने १९०४ साली फिनिक्सची स्थापना झाली आणि अनेक विपत्तींतून जावे लागले असले, तरी फिनिक्स संस्था व 'इंडियन ओपिनियन' दोन्ही अद्याप टिकून राहिली आहेत. पण या संस्थेला सुरूवातीला आलेल्या अडचणी व त्यांत झालेल्या आशा-निराशा हया पुढील प्रकरणात पाहू.

२०. पहिली रात्र

फिनिक्समध्ये पहिला अंक काढणे बरेच जड गेले. दोन बाबतींत अगोदरपासून काळजी घेण्याचे मला वेळीच सुचले म्हणून बरे; नाहीपेक्षा अंक एक आठवडा बंद राहिला असता किंवा उशिरा निघाला असता. या संस्थेमध्ये एंजीनवर चालणारी यंत्रे आणून उभी करण्याची माझी वृत्ती नव्हती. जेथे शेतीसुद्धा जातीने करायची होती तेथे वर्तमानपत्रही हातांनी चालविता येण्यासारख्या यंत्रांनीच चालेल तर बरे, असा विचार होता. पण ते जमण्यासारखे नाही, असे त्या वेळी वाटल्यावरून फिनिक्समध्ये ऑईल-एंजीन नेलेले होते. पण हे तेलयंत्र बंद पडले तर तेवढया वेळेपुरती दुसऱ्या कसल्या तरी साधनाची तरतूद करून ठेवलेली बरी, असे मी वेस्टना सुचविले. त्यावरून त्यांनी हाताने चालवायचे एक चक्र ठेविले होते आणि त्या चाकाने मुद्रणयंत्राला गती देण्याची व्यवस्था केली होती. वर्तमानपत्राचा आकार दैनिक पत्राएवढा असे. थोरले यंत्र बंद पडले तर ते लगेच दुरूस्त करण्याची सोय त्या ठिकाणी नव्हती. त्यामुळेही वर्तमानपत्र खोळंबून राहण्याचा संभव होता. ही अडचण टाळण्यासाठी वर्तमानपत्राचा आकार बदलून सामान्य साप्ताहिकाएवढा केला; हेतु असा की, अडचणीच्या वेळी छोटया यंत्रावरही पायाने थोडी पाने तरी काढता यावीत.

पहिल्या पहिल्याने 'इंडियन ओपिनियन' प्रसिद्ध होण्याच्या आदल्या रात्री सर्वांना थोडेबहूत जागरण हे व्हायचेच. पानांच्या घडया करण्याच्या कामाला लहानमोठे सगळे लागत; आणि काम रात्री दहा वरा वाजता पुरे होई. पण पहिल्या रात्रीचा कधीच विसर पडणार नाही. छापण्याची चौकट बांधून तयार झाली; पण एंजीन चालायला कबूल नाही,, एंजीन जोडून सुरू करून देण्यासाठी एका एंजिनियरला बोलाविला होता. त्यानी व वेस्टनी

खूप मेहनत घेतली, पण एंजीन चालू म्हणून होईना. सगळे चिंताग्रस्त होऊन बसले. अखेरीला वेस्ट निराश होऊन डोळे भरून आलेले असे माझ्यापाशी आले, आणि म्हणतात, "एंजीन आता आज सुरू होण्याचे लक्षण दिसत नाही; अर्थात या आठवडयाचा अंक वेळेवर निघत नाही."

"तसेच असेल तर आपला इलाज नाही. परंतु अश्रु ढाळण्याचे कारणच नाही. अजून काही यत्न चालण्यासारखा असल्यास करून पाहू या. हो, पण तो घोडा तर आहे ना®' असे म्हणून मी धीर दिला.

वेस्ट म्हणाले, "घोडा चालवायला माणसे पाहिजेत; ती आपल्यापाशी कोठे आहेत®आपण आहो तेवढयांनी तो घोडा चालणार नाही. तो चालवायला आळीपाळीने चार चार माणसे पाहिजेत. आपण तर सर्व थकलेभागलेले आहो."

सुतारी काम सर्व आटोपलेले नव्हते, त्यामुळे सुतार अद्याप निघून गेले नव्हते. ते छापखान्यात झोपत असत. त्यांचेकडे बोट करून मी म्हटले, "पण हे सगळे सुतार आहेत ते कशाला® भरीला आपणही आजची सर्व रात्र अखंड जागरण करू. एवढे एक कर्तव्य शिल्लक राहिले आहे असे मला वाटते."

"सुतारांना उठवून त्यांची मदत मागायला आपली हिंमत होत नाही; आणि आमच्या थकलेल्या माणसांना तरी कसे सांगावे®'

"ते माझ्याकडे लागले, मी म्हटले.

"तर मग कदाचित अजूनही झेपेल."

मी सुतारांना जागे केले आणि त्यांची मदत मागितली. मला त्यांच्या विनवण्या करण्याची जरूरच पडली नाही. ते म्हणाले, अशा वेळी आम्ही तुमच्या उपयोगी पडलो नाही तर आम्ही माणसे कसली®तुम्ही खुशाल निजा. आम्ही घोडा चालवू. आम्हाला हे काम जड वाटण्यासारखे नाही."

छापखान्याचे लोक तर तयारच होते.

वेस्टचा हर्ष गगनात मावेना. त्यांनी काम करतांना भजन करण्यास सुरूवात केली. घोडा चालविण्यासाठी सुतारांच्या बरोबरीने मी लागलो, आणि बाकीचेही पाळीपाळीने लागले. काम निघू लागले.

सकाळचा सातचा सुमार झाला. मी पाहातो तर काम पुष्कळ व्हायचे राहिले होते. वेस्टना मी म्हटले, "आता एंजीनियरला उठवले तर®दिवसाउजेडी पुनः प्रयत्न करून एंजीन चालविले तर आपले काम वेळेवर आटपू शकेल."

वेस्टनी एंजीनियरला जागे केले. तो लगेच उठला आणि एंजीनच्या खोलीत शिरला. एंजीन सुरू करताच चालू झाले. सबंध छापखाना हर्षानंदांनी दुमदुमून गेला. "असे कशाने होत असेल® रात्री काय काय मेहनत केली तरी चालेना; आणि आतां जणू काय काहीच झाले नाही अशा तऱ्हेने चालू करताच चालू लागले,,"

वेस्टनी की एंजीनियरने उत्तर दिले, "याचे उत्तर देणे कठीण आहे. यंत्रांना सुद्धा जशी काही आमच्याप्रमाणे विश्रांतीची जरूर पडत असावी. अशा तऱ्हेने वागताना ती कित्येकदा आढळतात,,"

मी तरी असेच मानले की, एंजीनचे न चालणे ही आम्हा सर्वांची कसोटी होती, आणि आणीबाणीच्या वेळी त्याने चालू होणे हे शुद्ध मेहनतीचे शुभ फळ होते.

वर्तमानपत्र वेळेवर स्टेशनवर पोचते झाले, आणि सर्वांना हायसे झाले.

अशा तऱ्हेच्या आग्रहामुळे वर्तमानपत्राची नियमितपणाविषयी कीर्ती झाली आणि फिनिक्समध्ये स्वावलंबनाचे वातावरण निर्माण झाले. या संस्थेमध्ये असेही एक युग येऊन गेले की जेव्हा एंजीन इरादापूर्वक बंद करण्यात येऊन त्याऐवजी घोडयावरच दृढतापूर्वक काम चालविण्यात आले. फिनिक्सचा हा सर्वोच्च नैतिक काल होता अशी माझी समजूत आहे.

२१. पोलाकनी उडी ठोकली

फिनिक्ससारखी संस्था स्थापिल्यानंतर खुद्द मी तिच्यामध्ये फारच थोडा वेळ राहू शकलो, हया गोष्टीचे मला नेहमी दुःख वाटते. तिची स्थापना करतेवेळी माझी कल्पना अशी होती, की मी तिथेच घर करून राहीन, उपजीविका तेथील कामातूनच चालवीन, हळूहळू वकिली सोडीन, फिनिक्समध्ये राहून जी काय सेवा होण्यासारखी असेल तेवढी करीन आणि फिनिक्सची योजना यशस्वी करणे, हे स्वतःचे इतिकर्तव्य मानीन. परंतु या विचारांची मी योजिली होती तशी अंमलबजावणी झालीच नाही. ही गोष्ट माझ्या अनेकवार अनुभवाला आली आहे की, आपण योजतो एक आणि घडून येते काही दुसरेच. पण त्याबरोबरच माझा असाही अनुभव आहे, की जेथे सत्याचीच साधना व उपासना आहे, तेथे परिणाम आपल्या योजनेप्रमाणे न का येईना, तरीही जो अकल्पित परिणाम येतो तोही अनिष्ट तर नसतोच, उलट कित्येक वेळा आपण इच्छिलेल्या

परिणामाहून अधिक श्रेयस्कर असतो. फिनिक्सचे जे अकल्पित रूपांतर झाले ते अनिष्ट नव्हते, एवढे तरी मी निश्चयपूर्वक सांगू शकतो. अधिक श्रेयस्कर होते की नाही हे मी खात्रीपूर्वक सांगू शकत नाही.

आपण सर्वांनी अंगमेहनतीने पोट भरावे, अशा कल्पनेने मुद्रणालयाच्या आसपास प्रत्येक रहिवाश्यासाठी तीन तीन एकर जमिनीचे तुकडे पाडले होते. त्यात एक तुकडा माझ्यासाठीही मोजून निराळा काढण्यात आला. या सर्व तुकडयांवर आम्ही आम्हा सर्वांच्या इच्छेविरूद्धच पत्र्याची घरे बांधली इच्छा तर शेतकऱ्याला साजेशी मातीगवताची किंवा विटांची खोपटी बांधण्याची होती; ते घडू शकले नाही. त्याला पैसेही अधिक खर्चावे लागणार होते, वेळही अधिक लागणार होता. सर्वजण त्वरित घरदार थाटून कामाला लागण्यास आतूर झाले होते.

संपादक तर मनसुखलाल नाझरच गणले जात होते. ते ह्या योजनेमध्ये सामील झाले नव्हते. त्यांचे बिऱ्हाड डरबनमध्ये होते. डरबनमध्ये 'इंडियन ओपिनियन'ची एक छोटी शाखाही होती.

टाईप जुळविण्यासाठी पगारी नोकर तर होतेच; पण विचार असा होता की, वर्तमानपत्र चालविण्याच्या कामी अधिकात अधिक वेळ खाणारी पण तितकीच सोपी अशी जी टाईप जुळविण्याची क्रिया ती सर्व संस्थानवासीयांनी शिकून घ्यावी व करावीही. यासाठी ज्यांना माहिती नव्हती, ते शिकून तयार झाले. मी या कामात शेवटपर्यंत एक नंबरचा ढ राहिलो आणि मगनलाल गांधीनी सर्वांचे पुढे आघाडी मारली. मी नेहमीच मानीत आलो आहे, की त्यांना स्वतःलाच स्वतःमध्ये असलेल्या शक्तीची खबर नव्हती. पूर्वी कधी छापखान्याचे काम केलेले नसता ते टाईप जुळविण्यात तरबेज झाले आणि वेगाच्या बाबतीतही त्यांनी खूप प्रगती केली; एवढेच नव्हे, तर थोडक्याच वेळात छापखान्यासंबंधीच्या सर्व कामांमध्ये चांगल्या तऱ्हेने वाकबगार झाले व मला आश्चर्यचकीत करून सोडले.

हे काम अद्याप रांगेला लागले नव्हते, घरेही तयार झालेली नव्हती, इतक्यातच या नवीन रचलेल्या कुटुंबाला सोडून मी जोहानिसबर्गला पळ काढला तिकडचे काम फार काळपर्यंत वाजूला सारण्यासारखी माझी स्थिती नव्हती.

जोहानिसबर्गला येऊन पोलाकपाशी या महत्त्वाच्या फेरफारासंबंधी बोललो. आपण दिलेल्या पुस्तकाचा एवढा परिणाम झालेला पाहून त्यांना अपार आनंद झाला.

''तर मग मलाही यात कोणत्या ना कोणत्या रीतीने भाग नाही घेता येणार®' त्यांनी उत्साहाच्या भरात विचारले.

मी म्हटले, ''तुम्हाला जरूर भाग घेता येईल. इच्छा असेल तर तुम्हाला योजनेत सामीलही होता येईल.''

''मला सामील करणार असाल तर माझी तयारीच आहे,'' पोलाकनी उत्तर दिले.

ही दृढता पाहून मी चकीत झालो. पोलाकनी 'क्रिटिक' मधून आपली मोकळीक करण्याबद्दल मालकाला एका महिन्याची नोटीस दिली व मुदत भरताच ते फिनिक्सला गेले. आपल्या मनमिळाऊ स्वभावाने त्यांनी सर्वांची मने हरण केली आणि ते कुटुंबातलेसे होऊन राहू लागले. साधेपणा त्यांच्या अंगी होता, त्यामुळे फिनिक्सच्या राहाणीमध्ये त्यांना काही नवखे किंवा जडसे तर वाटले नाहीच, उलट ती राहाणी त्यांना स्वाभाविक व मौजेची वाटली.

पण मीच त्यांना तेथे फार काळपर्यंत राखू शकलो नाही. मि. रिचनी विलायतेला जाऊन कायद्याचा अभ्यास पुरा करण्याचे ठरविले. मला एकटयाला ऑफिसचे काम झेपण्यासारखे नव्हते. त्यासाठी मी पोलाकाना माझ्या ऑफिसात राहून वकिलीचा अभ्यास करण्याविषयी सुचविले. माझ्या मनातील हेतू असा, की ते वकील झाले तरी शेवटी आम्ही दोघेहीजण फिनिक्समध्येच जाऊन राहू.

हे सगळे बेत निष्फळ ठरले. पण पोलाकच्या स्वभावामध्ये असा एक सीधेपणा होता, की ज्याच्यावर त्यांचा विश्वास बसला, त्याच्यावरोवर वितंडवाद न घालता त्याच्या विचारानुसार वागण्याचा प्रयत्न करायचा. पोलाकनी मला लिहिले, ''मला तर हीच राहाणी आवडते. येथे मी आनंदात आहे. या संस्थेचीच आपल्याला वाढ करता येईल. पण तुम्हाला जर असे वाटत असेल, की मी तिकडे आल्यानेच आपले हेतू लवकर सफल होतील, तर मी यायला तयार आहे.'' मला हे पत्र पसंत पडले. पोलाक फिनिक्स सोडून जोहानिसवर्गला आले व माझ्या ऑफिसात वकिली उमेदवार या नात्याने दाखल झाले.

याच सुमाराला, कायद्याच्या परीक्षेची तयारी करण्यात ज्याला मी मदत करीत असे अशा एका स्कॉटिश थिऑसॉफिस्टलाही मी पोलाकचे अनुकरण करण्याविषयी आग्रह केला, व तोही येऊन मिळाला; त्याचे नांव मॅकिनटायर.

अशा तऱ्हेने फिनिक्सचे ध्येय लवकर गांठण्याच्या शुभ इराद्याने मी तद्विरूद्ध अशा राहाणीमध्येच अधिकाधिक जखडला जातो की काय, असे वाटू

लागले. आणि ईश्वरी संकेतच अन्य तऱ्हेचा नसता, तर साध्या राहाणीच्या नावाखाली पसरलेल्या मोहजालामध्ये मी स्वतःच अडकणार होतो.

आमची कोणाचीही कल्पना नव्हती अशा तऱ्हेने माझे व माझ्या ध्येयाचे रक्षण कशा तऱ्हेने झाले त्या हकीकतपर्यंत पोचायला अजून काही प्रकरणे जावी लागतील.

२२. राम ज्याचा पाठीराखा

आता लवकरच स्वदेशी परत जाण्याची, निदान जाऊन तिकडेच कायम राहाण्याची आशा मी सोडून दिली होती. पत्नीशी तर मी एक वर्षाची बोली करून दक्षिण आफ्रिकेला आलो होतो. वर्ष होऊन गेले व माझे परत जाण्याचे लांबले, म्हणून मुलांना बोलावून घेण्याचा निश्चय केला.

मुले आली; त्यांमध्ये माझा तिसरा मुलगा रामदासही होता. त्याची वाटेमध्ये बोटीच्या कप्तानाबरोबर खूप दोस्ती जमली आणि त्याच्याबरोबर खेळताना त्याचा हात मोडला. कप्तानाने त्याची खूप शुश्रुषा केली होती. डॉक्टराने हाड सांधले होते, व तो जेव्हा जोहानिसबर्गला येऊन पोचला त्या वेळी त्याचा हात लांकडाच्या पट्ट्यांमध्ये बांधून व गळयात रूमालाची झोळी अडकवून तीत लटकावून ठेविलेला होता. बोटीच्या डॉक्टराचा सल्ला होता की, जखमेवर कोणा तरी डॉक्टराकडून उपाय करवावे.

पण माझा तो काळ तर एकजात मातीचे उपचार करण्याचा होता. माझ्या ज्या अशिलांचा माझ्या आडमुठया वैद्यकीवर विश्वास होता, त्यांचेकडूनही मी मातीचे व पाण्याचे उपचार करवीत असे. मग रामदासाच्या बाबतीत तरी दुसरे काय करणार® रामदासाचे वय आठ वर्षाचे होते. "मीच तुझ्या जखमेची धू-पूस केली तर तू भिणार तर नाहीस ना®' असे मी त्याला विचारले. रामदासाने मला उपचार करण्यास हसत परवानगी दिली. या वयात त्याला सारासारविवेक आलेला नव्हता. असे जरी असले तरी, डॉक्टर आणि नाकाडोळयांचा वैद्य यांचेमधील भेद तरी त्याला चांगल्या तऱ्हेने समजत होता. असे असूनही त्याचा माझ्यावर व माझ्या प्रयोगांवर विश्वास होता, त्यामुळे त्याला भीती वाटली नाही.

कापत कापत मी त्याची पट्टी सोडली, जखम साफ केली आणि स्वच्छ मातीची घडी ठेवून पट्टी पहिल्याप्रमाणे बांधून दिली. अशा तऱ्हेने मी रोज स्वतः जखम धुवीन माती लावीत असे. महिनाभरात जखम पूर्ण बरी झाली.

एकही दिवस कसली अडचण आली नाही आणि दिवसेंदिवस जखम भरत गेली. डॉक्टरांच्या मलमपट्टीनेसुद्धा एवढा वेळ तरी लागणारच, असे बोटीवरच्या डॉक्टराने कळविले होते.

या अनुभवाने अशा तऱ्हेच्या घरगुती उपचारांविषयीचा माझा विश्वास आणि त्यांचा उपयोग करण्याबद्दलचे धैर्य ही अधिकच वाढली. यानंतर मी प्रयोगांचे क्षेत्र खूप वाढविले. जखमा, तो, अजीर्ण, कावीळ इत्यादि रोगांसाठी मातीचे, पाण्याचे आणि उपासाचे प्रयोग लहानमोठ्या स्त्री-पुरूषांवर केले, आणि ते बहुतेक यशस्वी झाले. असे असताही जी हिंमत मला दक्षिण आफ्रिकेमध्ये वाटत होती, ती येथे राहिलेली नाही; आणि अनुभवाने असे पाहिले आहे की या प्रयोगांमध्ये धोकाही असतो.

या प्रयोगांचे वर्णन करण्यामध्ये माझा हेतू त्या प्रयोगांचा यशस्वीपणा सिद्ध करण्याचा नाही. एकही प्रयोग सर्वस्वी यशस्वी झाला असेही म्हणता येण्यासारखे नाही; डॉक्टर आपल्या उपचारांसंबंधीही तशी खात्री देऊ शकत नाहीत. पण एवढेच सांगण्याचा हेतू आहे की, ज्याला नवीन व अपरिचित प्रयोग करावयाचे असतील त्याने स्वतःपासून सुरूवात केली पाहिजे. तसे झाल्यास सत्य लवकरच प्रकट होते, व अशा तऱ्हेचे प्रयोग करणाराला ईश्वर सांभाळून नेतो.

मातीच्या प्रयोगांमध्ये जसे धोके होते, तसेच युरोपियनांच्या निकट सहवासामध्येही होतो. भेद फक्त प्रकाराचा होता. पण या धोक्यांचा विचार माझ्या स्वतःच्या मनाला कधी शिवलेलाही नव्हता.

पोलाकना माझ्या घरी राहण्यास निमंत्रण दिले व आम्ही सख्ख्या भावाप्रमाणे राहू लागलो. पोलाकनी ज्या स्त्रीशी लग्न केले तिच्याशी त्यांची मैत्री आधी अनेक वर्षापासूनची होती. उभयतांमध्ये, अनुकूल काल येताच, लग्न करण्याचे ठरूनही गेले होते. परंतु पोलाक थोडयाबहूत द्रव्यसंग्रहाची वाट पाहात राहिलेले होते असे मला स्मरते. त्यांनी रस्किनचा माझ्यापेक्षा पुष्कळच विस्तृत अभ्यास केला होता; पण पाश्चात्य वातावरणात त्यांना रस्किनचे विचार पूर्णपणे कृतीत आणण्याचे सुचण्यासारखे नव्हते. मी असा युक्तिवाद केला की, "जिच्याशी हृदयाची गाठ बांधली गेली तिचा वियोग केवळ द्रव्य नाही म्हणून सहन करावा हे योग्य नाही. तुमच्या हिशेवाप्रमाणे कोणाही गरीबाला लग्न करता येणार नाही. त्यातूनही आता तर तुम्ही माझ्याबरोबर राहता; अर्थात प्रपंचखर्चाचा प्रश्नच नाही. तुम्ही लवकर लग्न करावे अशी माझी तरी इच्छा आहे."

मला पोलाकबरोबर कधी दोनदा वाद करावा लागलेलाच नाही. त्यांनी माझे म्हणणे लगेच उचलून धरले. भावी मिसेस पोलाक तर विलायतेमध्ये होत्या. त्यांच्याशी पत्रद्वारे विचार केला. त्यांना आनंदच झाला, आणि थोडयाच महिन्यांत विवाह करण्यासाठी त्या जोहानिसबर्गला येऊन पोचल्या.

विवाहामध्ये खर्च मुळीच केला नाही. लग्नाचा म्हणून निराळा पोषाखही नव्हता. त्यांना धर्मविधीची आवश्यकता वाटत नव्हती. मिसेस पोलाक जन्माने ख्रिस्ती होत्या व पोलाक यहुदी; दोघांच्यामध्ये सामान्य धर्म म्हणजे नीतिधर्म हाच होता.

पण या लग्नासंबंधीचा एक मजेदार प्रसंगही सांगून टाकतो. ट्रान्सवालमध्ये गोऱ्या लोकांच्या लग्नाची नोंद करणारा अमलदार काळया माणसांच्या लग्नाची नोंद करणार नाही. या लग्नात नवऱ्यामुलाचा टोकणा मी होतो. एखादा गोरा मित्रही काढता आला असता. पण पोलाकना ते खपण्यासारखे नव्हते. म्हणून आम्ही तिघे जण अमलदारापुढे हजर झालो. मी जेथे टोकणा असेन तेथे वधूवरे दोघेही गोरी असतील, याबद्दल अमलदाराला खात्री कशी वाटावी® त्याने तपास करीपर्यंत नोंद तहकूब ठेवण्याचा विचार केला. दुसऱ्या दिवशी नाताळमधील एक सण होता. घोडयावर बसलेल्या वधूवरांचा विवाहमुहूर्त अशा तऱ्हेने लांबणीवर पडावा हे सर्वांना असह्य वाटले. बडा मॅजिस्ट्रेट माझ्या ओळखीचा होता. तो या खात्याच्या मुख्य होता. मी या जोडप्याला घेऊन त्याचेपुढे हजर झालो. तो हसला आणि त्याने मला चिठी लिहून दिली. अशा तऱ्हेने विवाह रजिस्टर झाला.

अजूनपर्यंत थोडेवहूत तरी परिचित असेच गोरे पुरूष माझ्या घरी राहिले होते. आता अपरिचित अशी एक इंग्रज बाई कुटुंबात दाखल झाली. मला स्वतःला तरी कधी काळी भांडणतंटा झाल्याचे स्मरत नाही. परंतु जेथे अनेक जातींच्या आणि निरनिराळया स्वभावांच्या हिंदी लोकांचे येणे जाणे असे. जेथे माझ्या पत्नीलाही अद्याप अशा तऱ्हेचे अनुभव विशेषसे मिळालेले नव्हते, तेथे या दोघांनाही क्वचित उद्वेगाचे प्रसंग आलेही असतील. पण एकाच जातीच्या कुटुंबाला तशा तऱ्हेचे जेवढे प्रसंग येतात त्यापेक्षा या भिन्नजातीय कुटुंबाला अधिक तरी आले नाहीत एवढे खास. इतकेच नव्हे, तर जे प्रसंग आल्याचे मला स्मरते तेही क्षुल्लक होते. सजातीय-विजातीय हे मनाचे तरंग. आपण सर्व मिळून एकच कुटुंब आहो.

वेस्टचा विवाहही याच प्रकरणात साजरा करून घेतो. माझ्या आयुष्यांतील या काळी ब्रम्हचर्यासंबंधीचे माझे विचार परिपक्व झाले नव्हते, त्यामुळे अविवाहित मित्रांची लग्ने लावून देण्याचा माझा धंदाच होता. वेस्ट आईबापांच्या भेटीसाठी जाण्यास निघाले, तेव्हा त्यांना मी शक्य तर लग्न करूनच परत येण्याचा सल्ला दिला. फिनिक्स आमचे सर्वांने घर झाले होते, आणि आम्ही सर्व शेतकरी होऊन बसलो होतो. त्यामुळे विवाह किंवा वंशवृद्धि यांत भीती वाटण्याजोगे काही राहिले नव्हते.

वेस्ट लेस्टर परगण्यांतील एका सुंदर युवतीशी लग्न करून तिला घेऊन आले. त्या बाईचे कुटुंब, लेस्टरमध्ये बुटांचा मोठा धंदा चालतो, त्यामध्ये काम करणारे होते. मिसेस वेस्टनीसुद्धा बुटांच्या कारखान्यात काही काळ घालविला होता. त्यांना मी 'सुंदर' म्हटले आहे. कारण त्यांच्या अंगच्या गुणांचा मी पुजारी आहे; आणि खरे सौंदर्य तर गुणांतच आहे. वेस्ट आपल्या सासूलाही घेऊन आले होते. ती भली बाई अजूनही जिवंत आहे. तिची उद्योगशीलता आणि तिचा सदा हसतमुख चेहरा पाहून आमची आम्हालाच लाज वाटत असे.

गोऱ्या मित्रांची लग्ने करविली, त्याचप्रमाणे हिंदी मित्रांना आपापल्या कुटुंबांना बोलावून घेण्यास उत्तेजन दिले. त्यामुळे फिनिक्स एक छोटेसे खेडे बनून गेले. तेथे पांचसात हिंदी कुटुंबे राहू लागली, व त्यांची वाढही होऊ लागली.

२३. घरातील फेरफार व बालशिक्षण

डरबनमध्ये बिऱ्हाड केले होते, त्यातही फेरफार केलेच होते. खर्च मोठा चाले, तरीही वळण साधेपणाकडे होते. पण जोहानिसबर्गमध्ये 'सर्वोदया'तील विचारांमुळे विशेषच फेरफार झाले.

बॅरिस्टरच्या घरात जितका साधेपणा आणता येण्यासारखा होता, तेवढा तर आणलाच; तरी पण काही सामान काढून टाकण्यासारखे नव्हते. खरा साधेपणा वाढला तो अंतःकरणाचा. प्रत्येक काम स्वतःच्या हाताने करण्याची हौस वाढली, आणि त्यात मुलांनाही तयार करू लागलो.

बाजारची रोटी घेण्याऐवजी घरच्या घरीच क्यूनीच्या सूचनेनुसार मोहनाशिवायची रोटी हाताने करू लागलो. तिला गिरणीचे पीठ उपयोगाचे नव्हते. गिरणीत दळून आणलेल्या पिठाऐवजी हाताने दळलेले पीठ वापरण्यात साधेपणा, आरोग्य व पैशाची अधिक काटकसर ही साधतात, असेही मला वाटते.

म्हणून हाताने चालविण्याचे एक जाते सात पौंड देऊन खरेदी केले. त्याचे पेड जड होते ते दोघांना सुखाने चालविता येई , एकटयाला जड पडे. हे जाते फिरविण्यास मुख्यतः पोलाक, मी व मुले लागत असू. कस्तूरबाई त्या वेळी स्वयंपाकात गुंतलेली असे, पण तीही कधी कधी येई . मिसेस पोलाक आल्या, तेव्हा त्याही यात सामील झाल्या. हा व्यायाम मुलांना चांगला फायदेशीर झाला. त्यांच्याकडून हे किंवा दुसरे कसलेही काम मी कधी बलात्काराने करवून घेतलेले नाही, पण ते आपण होऊनच खेळ म्हणून जाते फिरवायला येत. दमले म्हणजे सोडून जाण्याची त्यांना मोकळीक होती. परंतु कारण काहीही असो, पण ही मुले काय किंवा इतरही काय, ज्यांची माहिती आपल्याला पुढे होणार आहे, तीही सर्व मला नेहमीच खूप काम करून देत असत. माझ्या नशिबाने तिढया मुलांशीही प्रसंग येत असे, नाही असे नाही; पण बहुतेकजण दिलेले काम हौसेने करीत. 'दमलो' म्हणणारे त्या वेळच्या मुलांमध्ये तरी फारसे कोणी आठवत नाहीत.

घराच्या साफसफाईसाठी एक नोकर होता. तो कुटुंबातीलच एक होऊन राहात असे, आणि त्याच्या कामात मुलेही भरपूर भाग घेत. पायखान्यांतील मळ काढून न्यायला म्युनिसिपालिटीचा नोकर येत असे. पण पायखान्याची खोली साफ करणे, बैठक साफ करणे, बैठक धुणे वगैरे कामे नोकराकडे देण्यात येत नसत. त्याने करावी अशी अपेक्षाच ठेवलेली नव्हती. ती आम्ही जातीने करीत असू, व त्यांतही मुलांना शिक्षण मिळे. त्याचा परिणाम असा झाला, की माझ्या एकाही मुलाला पायखाने साफ करण्याची खंत वाटत नाही. आणि आरोग्याचे सामान्य नियमही ते सहजासहजी शिकले आहेत. जोहानिसबर्गमध्ये आजारी तर कोणी क्वचितच पडत असे. कोणी पडला तर शुश्रुषेला मुले असत आणि ते काम ती आनंदाने करीत.

त्यांच्या अक्षरज्ञानाकडे मी दुर्लक्ष केले असे मी म्हणत नाही, परंतु ते बाजूला सारून ठेवण्याचाही मला संकोच वाटला नाही. या न्यूनाबद्दल माझ्या मुलांना माझ्याविरूद्ध तक्रार करायला कारण राहिलेले आहे. त्यांनी कित्येकदा स्वतःचा असंतोष लोकांपुढे व्यक्तही केला आहे. या बाबतीत मला वाटते, की मी स्वतःचा थोडासा दोष कबूल केला पाहिजे. त्यांना अक्षरज्ञान देण्याची इच्छा मला फार फार होई, प्रयत्नही करीत असे; पण त्या कामी नेहमीच काही ना काही विघ्न येऊन पडत असे. घरी त्यांना शिकविण्याची दुसरी काही सोय केलेली नव्हती. म्हणून त्यांना माझ्याबरोबर चालत ऑफिसात घेऊन जात असे. ऑफिस

अडीच मैल दूर होते. म्हणजे सकाळ-संध्याकाळ मिळून कमीत कमी पाच मैलांची रपेट त्यांना व मला मिळत असे. रस्त्याने चालताना काही तरी शिकविण्याचा प्रयत्न करीत असे. पण तेही माझ्याबरोबर येणारे दुसरे कोणी नसतील तर. ऑफिसात त्यांना कारकून व अशील यांचा सहवास घडे, काही वाचायला दिलेले असले तर ते वाचीत, हिंडत फिरत, बाजारातून किरकोळ जिन्नस आणायचे असल्यास ते आणीत. सर्वात वडील जो हरिलाल त्याखेरीज इतर सर्व मुलगे अशा तऱ्हेने वाढले. हरिलाल हिंदुस्थानातच राहिला होता. मला जर त्यांना अक्षरज्ञान देण्यासाठी नियमितपणे एक तास तरी काढता आला असता, तर त्यांना आदर्श शिक्षण मिळाले असे मी मनाशी समाधान मानले असते. त्या बाबतीत मी दृढ राहिलो नाही, याबद्दलचे दुःख त्यांच्या व माझ्या दोघांच्याही मनात राहून गेले आहे. वडील मुलाने स्वतःचा आर्तस्वर माझ्यापाशी व जाहीर रीतीनेही अनेक वेळा काढला आहे. इतरांनी हृदयाची उदारता दाखवून हा दोष अपरिहार्य मानून तो पोटात घातला आहे. या न्यूनाबद्दल मला पश्चाताप होत नाही, किंवा होत असेल तर एवढाच की मी आदर्श पिता झालो नाही. पण त्यांच्या अक्षरज्ञानाचा दोषही मी, कदाचित अज्ञानाने असेल, पण स्वतःच्या बुद्धीला प्रामाणिकपणे जे लोकसेवेचे कर्तव्य वाटत होते त्याचेसाठीच, केलेला आहे अशी माझी समजूत आहे. त्यांचे शील घडविण्याच्या कामी जे काही करणे योग्य होते ते करण्याचे कामी मी कुचराई केलेली नाही एवढे मात्र मी सांगू शकतो; व प्रत्येक आईबापाचे हे अवश्यमेव कर्तव्य आहे असे मला वाटते. माझी अशी दृढ समजूत आहे की, मी मेहनत केली असताही माझ्या मुलांमध्ये जे काही चारित्र्यदोष दिसून आले आहेत ते आम्हा नवराबायकोच्या दोषांचे प्रतिबिंब आहे.

मुलांमध्ये आईबापाच्या रूपाचा वारसा ज्याप्रमाणे उतरतो, त्याचप्रमाणे त्यांच्या गुणदोषांचा वारसाही उतरणारच. त्यांच्यामध्ये सभोवारच्या वातावरणामुळे काही कमी अधिक झाले तरी, मूळ भांडवल बापजाद्यांकडून जे मिळाले असेल तेच खरे. अशा तऱ्हेच्या आनुवांशिक दोषांपासून काही मुले आपली सुटका करून घेतात असेही मला आढळले आहे. हा आत्म्याचा मूलस्वभाव होय; ती त्याचीच थोरवी होय.

पोलाक व माझ्यामध्ये या मुलांच्या इंग्रजी शिक्षणासंबंधी कडाक्याचा वादविवाद होई. मी प्रथमपासूनच मानीत आलो आहे की, जे हिंदी आईबाप आपल्या मुलांना बालपणापासूनच इंग्रजी बोलणारी बनवितात ते त्या मुलांचा

व देशाचा द्रोह करतात. मला असेही वाटते, त्यामुळे मुले आपल्या देशाच्या धार्मिक व सामाजिक वारशापासून वंचित राहातात आणि तेवढया अंशाने देशाची किंवा जगाची सेवा करण्यास कमी लायक बनतात. माझे मत अशा तऱ्हेचे असल्यामुळे मी मुलांबरोबर नेहमी मुद्दाम गुजराथी भाषेतच बोलत असे. पोलाकना ते आवडत नसे. त्यांचे म्हणणे असे, की मी मुलांच्या भावी उत्कर्षाला आडकाठी आणतो. इंग्रजीसारखी विस्तृत प्रसार पावलेली भाषा जर मुलांना बालपणापासून अवगत झाली, तर जगामध्ये चालू असलेल्या जीवनाच्या शर्यतीमध्ये त्यांनी एक मोठा टप्पा सहजी गाठल्याप्रमाणे होईल असे आपले मत ते मला आग्रहपूर्वक व प्रेमपूर्वक पटवून देण्याचा प्रयत्न करीत. मला ते पटेना. माझे उत्तर त्यांना अखेरीस मनापासून पटले, की माझा हट्ट पाहून ते उगी बसले ते आता मला स्मरत नाही. या संवादाला आता वीस वर्षे झाली. तरीही हे माझे विचार, जे त्या वेळी होते तेच अनुभवाने अधिक दृढ झाले आहेत. माझे मुलगे अक्षरज्ञानामध्ये कच्चे राहिले असले तरी स्वभाषेचे सामान्य ज्ञान त्यांना सहजी मिळाले. त्यापासून त्यांचा व देशाचा फायदाच झालेला आहे. नाही तर आज ते हिंदुस्थानात परकेसे होऊन राहिले असते. द्विभाषी व जेथे मुख्यतः इंग्रजी भाषाच बोलली जाते, अशा देशात राहिल्याने त्यांना इंग्रजी बोलता येऊ लागले व साधारण लिहिताही येऊ लागले.

२४. झूलू बंड

घर थाटून बसल्यानंतर स्थिरपणे एका ठिकाणी राहाण्याचे माझ्या कधी नशिबीच आले नाही. जोहानिसबर्गमध्ये मी नित्यक्रमात रूळल्यासारखा होतो न होतो इतक्यात एक अकल्पित घटना घडून आली. नाताळमध्ये 'झूलू बंड' झाल्याची वातमी ऐकली,, माझे झूलू लोकांशी वैर नव्हते. त्यांनी एकाही हिंदी माणसाचे काही वाकडे केलेले नव्हते. 'बंड' संज्ञेच्या युक्ततेबद्दलही मला शंका होती. पण इंग्रजी साम्राज्य हे जगाचे हित करणारे साम्राज्य आहे, असे मला त्या वेळी वाटत असे. माझी राजनिष्ठा हृदयापासूनची होती. त्या साम्राज्याच्या नाशाची इच्छा मी करीत नव्हतो. त्यामुळे सरकार आपली शक्ती या ठिकाणी न्यायाने वापरीत आहे की अन्यायाने, हा विचार माझ्या कर्तव्यपालनाच्या आड येण्यासारखा नव्हता. नाताळवर संकट आले, तर रक्षण करण्यासाठी त्याचेपाशी,

स्वयंसेवकांचे लष्कर होते, आणि संकटकाली त्यांच्यामध्ये पुरेशी भरतीही होण्यासारखी होती. स्वयंसेवकांचे लष्कर हे बंड मोडण्यासाठी बाहेर पडले असल्याचेही मी वाचले.

मी स्वतःला नाताळवासी समजत असे, आणि नाताळशी माझा संबंध तर होताच. म्हणून मी गव्हर्नरला पत्र लिहिले, की जरूर असेल तर जखमी लोकांची शुश्रूषा करण्यासाठी हिंदी लोकांची एक तुकडी घेऊन सेवा करण्यासाठी जाण्यास मी तयार आहे. गव्हर्नरचा लगेच होकारार्थी जबाव आला. अनुकूल जबाबाची किंवा तो इतक्या त्वरेने येण्याची आशा मला वाटली नव्हती. तरीही हे पत्र लिहिण्यापूर्वी मी माझी व्यवस्था योजून ठेविली होती. असे ठरविले होते की, गव्हर्नराकडून मागणीचा स्वीकार झाला, तर जोहानिसबर्गचे बिऱ्हाड मोडून टाकावे, मि. पोलाकनी निराळे लहानसे घर घेऊन राहावे, आणि कस्तूरबाईने फिनिक्सला जाऊन राहावे. या योजनेला कस्तुरबाईची पूर्ण संमती मिळाली. माझ्या अशा तऱ्हेच्या कृत्यांमध्ये तिच्याकडून कधीही आडकाठी आल्याचे मला स्मरत नाही. गव्हर्नरचा जबाव येताच मी घराच्या मालकाला घर सोडण्याबद्दल एक महिन्याची नोटीस दिली. सामानसुमान काही फिनिक्सला गेले, काही पोलाकपाशी राहिले.

डरबनला पोचताच मी स्वयंसेवकांसाठी मागणी केली. मोठया तुकडीची जरूर नव्हती. आम्ही चोवीसजण तयार झालो. त्यांत माझ्याखेरीज चार गुजराथी होते, बाकीचे मद्रास इलाख्यांतील गिरमिटयुक्त मजूर होते व एक पठाण होता.

मानहानी होऊ नये आणि कामालाही सोयीचे पडावे अशासाठी, व तशी पद्धतही होती म्हणून, औषधखात्याच्या वरिष्ठ अधिकाऱ्याने मला सार्जंट मेजर'चा तात्पुरता हुद्दा दिला, आणि माझ्या पसंतीच्या आणखी तिघांना 'सार्जंट'चा व आणखी एकाला 'कॉर्पोरल'चा, असे हुद्दे दिले. पोषाखही सरकारकडून मिळाले. या तुकडीने सहा आठवडेपर्यंत सतत काम केले असे म्हणता येईल.

'बंडा'च्या जागी प्रत्यक्ष जाऊन पाहातो तर बंड म्हणण्यासारखे काहीच नव्हते. विरूद्ध पक्ष कोठे दिसतच नव्हता. बंड म्हणावयास कारण एवढेच, की झूलू लोकांवर नवीन कर लादण्यात आला होता. तो न देण्याबद्दल एका झूलू सरदाराने आपल्या लोकांना सल्ला दिला, आणि कर वसुल करण्यासाठी गेलेल्या एका सार्जंटला त्याने कापून काढला. ते कसेही असो, माझे हृदय झूलू लोकांच्या बाजूला होते आणि ठाण्यावर पोचल्यानंतर जेव्हा मुख्यतः झूलू जखमी

लोकांची शुश्रुषा करण्याचेच काम आमच्या वाटयाला आले, तेव्हा मला फार समाधान वाटले. अमलदार डॉक्टराने आम्ही आलो याबद्दल आनंद प्रदर्शित केला. तो म्हणाला, "गोरे लोक कोणी या जखमी लोकांची शुश्रुषा करावयाला तयार होत नाहीत. मी एकटा किती लोकांकडे पाहाणार®त्यांच्या जखमा सडून जात आहेत. आता तुम्ही आलात ही या निर्दोष लोकांवर ईश्वराचीच कृपा झाली असे मी तरी समजतो." असे म्हणून त्याने पट्टया, जंतुनाशक पाणी वगैरे माझ्यापाशी दिले आणि मला त्या रोग्यांपाशी घेऊन गेला. जखमी लोकांनाही आम्हाला पाहून आनंद झाला. गोरे शिपाई जाळीतून डोकावून आम्ही जखमा साफ करू नये अशासाठी प्रयत्न करीत. आम्ही त्यांचे ऐकले नाही म्हणजे चिडत; आणि झूलू लोकांविषयी जे अपशब्द बोलत, ते ऐकून तर कान किटत.

हळूहळू या शिपायांशीही माझी ओळख झाली आणि ते आहाला हरकत करीनासे झाले. १८९६ साली मला कसून विरोध केलेले कर्नल स्पार्क्स व कर्नल वायली या लष्करामध्ये होते. ते माझे हे कार्य पाहून आश्चर्यचकीत झाले. त्यांनी मला मुद्दाम बोलावून माझे आभार मानले. ते मला जनरल मॅकेंझीकडे घेऊन गेले आणि त्यांची ओळख करून दिली.

यांतील कोणी धंदेवाईक शिपाई होते असे वाचकाने समजू नये. कर्नल वायली धंद्याने प्रख्यात वकील होते; कर्नल स्पार्क्स कत्तलखान्याचे मालक म्हणून प्रसिद्ध होते; जनरल मॅकेंझी हे नाताळमधील एक नावाजलेले शेतकरी होते. हे सर्व स्वयंसेवक होते. स्वयंसेवक या नात्याने त्यांनी लष्करी शिक्षण घेतले होते व अनुभव मिळविला होता.

ज्या जखमी लोकांच्या शुश्रुषेचे काम आमच्याकडे सोपविण्यात आले होते तेही लढाईत घायाळ झाले होते असे कोणी समजू नये. त्यांच्यापैकी काहीजणांना वहिमावरून कैद केलेले होते; त्यांना सेनापतींनी फटक्यांची शिक्षा फर्माविली. चाबकाचे हे वळ औषधपाणी न झाल्यामुळे सुजून आले होते. इतर काहीजण होते ते झूलू लोकांचे मित्र समजले जात अशापैकी होते. या मित्रांनी मित्रता दर्शविणारी चिन्हे धारण केली असताही चुकीने शिपायांनी त्यांना घायाळ केले होते.

याखेरीज खुद्द मला गोऱ्या शिपायांसाठी औषधे आणवून ज्याची त्याला देण्याचे काम देण्यात आले होते. डॉ. बूथच्या छोटया इस्पितळामध्ये मी या कामाचे वर्षभर शिक्षण घेतले असल्यामुळे मला हे काम सोपे होते. या कामाच्या निमित्ताने माझी पुष्कळ गोऱ्या लोकांशी चांगली ओळख झाली.

पण लढाईमध्ये गुंतलेले लष्कर एकाच ठिकाणी थोडेच बसून राहाणार® जिकडून जिकडून भयाची बातमी येईल, तिकडे तिकडे ते जाणार. बरेचसे तर घोडेस्वारच होते. आमची छावणी ठाण्यावरून हालली; आम्हाला तिच्या मागून खांद्यावर डोल्या घेऊन चालायचे होते. दोन-तीनदा तर एका दिवसात चाळीस चाळीस मैलांचे कूच करण्याचा प्रसंग आला. येथेही आम्हाला सर्वस्वी देवाचे काम मिळाले. झूलू मित्र चुकीमुळे घायाळ झाले होते त्यांना डोल्यांत घालून उचलून छावणीत न्यायचे होते; आणि तेथे त्यांची शुश्रुषा करावयाची होती.

२५. हृदय-मंथन

झूलू बंडामध्ये मला खूप अनुभव मिळाले, आणि विचारही करायला मिळाला. युद्धाचा भयंकरपणा बोअर युद्धामध्येही मला जाणवला नव्हता इतका येथे जाणवला. येथे लढाई नव्हे तर माणसाची शिकार चालली होती. माझे एकटयाचेच हे मत नव्हे, तर ज्यांच्याशी बोलण्याचा मला प्रसंग आला त्या इंग्रज लोकांचेही असेच मत होते. सकाळच्या प्रहरी लष्कर खेडेगावात जाऊन फटाके वाजवीत असावे अशा तऱ्हेचे त्यांच्या बंदुकांचे आवाज आम्हा दूर असणाऱ्यांना ऐकू येत. हे आवाज ऐकणे आणि त्यांमध्ये राहाणे मला असह्य झाले. पण कडू औषधाचा घोट म्हणून मी तो पिऊन टाकला. माझ्या वाटयाला काम आले तेही केवळ झूलू लोकांच्या सेवेचेच आले. आम्ही गेलो नसतो तर दुसऱ्या कोणीही त्यांची शुश्रुषा केली नसती हे मला दिसतच होते. एवढयावर मी माझ्या मनाचे सांत्वन केले.

या भागात वस्ती फार थोडी होती. पहाड व खोरी यांमध्ये या भल्या, साध्या व जंगली मानल्या जाणाऱ्या झूलू लोकांच्या खोपटांपलीकडे काही एक नव्हते. त्यामुळे दृश्य भव्य दिसत असे. कित्येक मैलांपर्यंत वस्तीचे नाव नसे. अशा भागांतून आम्ही एखाद्या घायाळ माणसाला घेऊन किंवा तसेच जात असताना मी विचारात गढून जाई.

ब्रम्हचर्यासंबंधीचे माझे विचार या ठिकाणी परिपक्व झाले. माझ्या जोडीदाराबरोबरही त्यासंबंधी थोडीशी चर्चा केली. ईश्वरदर्शन साधायचे तर ब्रम्हचर्य अनिवार्य वस्तू आहे, ही गोष्ट त्या वेळीही माझ्या स्पष्टपणे लक्षात आली नव्हती. पण समाजसेवेला ब्रम्हचर्याची आवश्यकता आहे हे मला स्पष्ट

दिसू लागले. मला वाटू लागले की, अशा तऱ्हेची सेवा माझ्या वाटयाला अधिकाधिक येणार; आणि मी जर भोगविलासामध्ये, प्रजोत्पत्तीमध्ये, आणि बालसंगोपनामध्ये गढून राहिलो, तर माझ्याकडून संपूर्ण सेवा घडणार नाही. मला दोन दरडीवर पाय ठेवता येणार नाही. याच वेळी पत्नी गर्भार असती तर मला निश्चिंत मनाने या सेवाकार्यात पडता आले नसते. ब्रम्हचर्याचे पालन करायचे नसेल तर कुटुंबवृद्धि ही समाजाच्या अभ्युदयासाठी करावयाच्या प्रयत्नाला अडथळा आणणारी वस्तू होऊन बसेल. लग्न झाले असताही ब्रम्हचर्याचे पालन घडेल तर मात्र कुटुंबसेवा समाजसेवेला विरोधी होणार नाही. अशा तऱ्हेच्या विचारांच्या भोवऱ्यात मी सापडलो, व ब्रम्हचर्याचे व्रतच घेऊन टाकण्याला अधीर बनलो. या विचारामुळे मला एक तऱ्हेचा आनंद वाटू लागला, व माझा उत्साह वाढला. कल्पनेने सेवेचे क्षेत्र विशाल करून सोडले.

एकीकडे मनात विचार जुळवीत होतो, आणि दुसरीकडे शरीर कसवीत होतो. इतक्यात कोणीशी बातमी आणली की, बंड शांत होण्याच्या मार्गावर आहे, व आम्हाला आता रजा मिळेल. दुसरे दिवशी तर आम्हाला घरी जाण्याची परवानगी मिळालीही, व त्यानंतर थोडयाच दिवसात गव्हर्नरने वरील कामगिरीबद्दल मला आभारप्रदर्शनाचे पत्र पाठविले.

फिनिक्समध्ये पोचल्यानंतर मी तर ब्रम्हचर्याची गोष्ट मोठया आवडीने छगनलाल, मगनलाल, वेस्ट इत्यादिकांपाशी बोललो. सर्वांना ती गोष्ट आवडली, सर्वांनी या गोष्टीची आवश्यकता मान्य केली. पालन करणे सर्वांनाच फार कठीण वाटले. कित्येकांनी प्रयत्न करण्याची हिंमत केली, आणि काहीजणांचा प्रयत्न यशस्वीही झाला अशी माझी समजूत आहे.

मी व्रत घेऊन टाकले की, यापुढे ब्रम्हचर्याचे पालन करावयाचे. या व्रताचे महत्त्व व त्याच्या पालनाचा विकटपणा ही त्या वेळी माझ्या पूर्णपणे लक्षात आला नव्हता. त्याच्या विकटपणाचा अनुभव आजमितीपर्यंत येत आहे. त्याचे महत्त्व दिवसेंदिवस अधिकाधिक प्रत्ययाला येत आहे. त्याशिवाय जिणे मला शुष्क व पशुवत् वाटते. पशु स्वभावतः निरंकुश आहे. मनुष्याचे मनुष्यपण स्वेच्छापूर्वक आत्मसंयमन करण्यामध्ये आहे. धर्मग्रंथांमध्ये ब्रम्हचर्याची जी स्तुती आढळते ती यथायोग्य आहे, आणि अनुभवाने केलेली आहे असे दिवसेंदिवस मला अधिकाधिक स्पष्ट दिसत आहे.

ज्या ब्रम्हचर्याचे परिणाम अशा तऱ्हेने मिळू शकतात ते ब्रम्हचर्य सुलभ नसणार, ती केवळ शारीरिक कवाईत नसणार, हे उघड आहे. शारीरिक

संयम ही ब्रम्हचर्याची सुरूवात आहे. पण शुद्ध ब्रम्हचर्यामध्ये तर विचारांची मलीनताही असू नये. संपूर्ण ब्रम्हचाऱ्याच्या स्वप्नामध्येही कलुषित विचार येणार नाहीत. जोपर्यंत विकारी स्वप्ने पडत आहेत तोपर्यंत ब्रम्हचर्य बरेच अपूर्ण आहे, असे समजले पाहिजे.

मला शारीरिक ब्रम्हचर्यपालनाबावतही खूप कष्ट काढावे लागले आहेत. आज असे म्हणता येईल की, त्या बाबतीत मला भय राहिलेले नाही. पण स्वतःच्या विचारांवरही जसा तावा मिळायला पाहिजे तसा अद्याप मी मिळवू शकलेलो नाही.मी प्रयत्नात कसूर केली आहे असे मला वाटत नाही. पण आपल्याला नकोत ते विचार कोठून आणि कसे येऊन आपल्यावर चढाई करतात, ते अद्याप मी समजू शकत नाही. विचारांनाही ताब्यात ठेवण्याची किल्ली माणसापाशी आहे यावद्दल मला शंका वाटत नाही. पण ती ज्याची त्याने स्वतःसाठी शोधून काढायची असते, याच निणर्यावर मी सध्या तरी येऊन राहिलेलो आहे. थोर पुरूष आपापले अनुभव आमच्यासाठी ठेवून गेले आहेत. ते अनुभव मार्गदर्शक आहेत, संपूर्ण नाहीत. संपूर्णता ही केवळ ईश्वरी कृपाच होय; आणि म्हणून साधुसंत आमच्यासाठी आपल्या तपश्चर्येने पुनीत झालेले व आम्हाला पावन करणारे रामनामादि मंत्र ठेवून गेले आहेत. संपूर्ण ईश्वरार्पणाखेरीज विचारांवर पूर्ण जय मिळणार नाही. हे वचन सर्व धर्मपुस्तकांमध्ये वाचलेले आहे, व त्याची सत्यता या ब्रम्हचर्याच्या सूक्ष्मतम पालनाचा प्रयत्न करताना माझ्या प्रत्ययाला येत आहे.

पण माझ्या धडपडीचा थोडावहूत इतिहास यापुढील प्रकरणांमध्ये येणारच आहे. या प्रकरणाच्या शेवटी एवढेच सांगितले म्हणजे पुरे की, उत्साहाच्या भरात प्रथम तरी मला व्रताचे पालन सोपे वाटले. एक फेरफार मात्र व्रत घेताच लगेच मी करून टाकला. पत्नीवरोवर सहशय्या किंवा एकांत ही वर्ज्य केली. अशा तऱ्हेने ज्या ब्रम्हचर्या चे पालन इच्छा असो वा नसो, १९०० सालापासून मी करीत आलो होतो त्याचा व्रत म्हणून आरंभ १९०६ सालच्या मध्यापासून केला.

२६. सत्याग्रहाची उत्पत्ती

अशा तऱ्हेने आत्मशुद्धी केली ती जशी काही सत्याग्रहासाठीच केली असावी, अशा तऱ्हेची एक घटना माझ्यासाठी जोहानिसबर्गमध्ये तयार होत होती. मला आता असे दिसून येत आहे की ब्रम्हचर्याचे व्रत घेण्याच्या आधी माझ्या आयुष्यांतील सर्व मुख्य घटना नकळत त्यासाठीच माझी तयारी करीत होत्या.

'सत्याग्रह' शब्दाची उत्पत्ती होण्यापूर्वीच मूळ वस्तूची उत्पत्ती झाली होती. उत्पत्तीच्या वेळी हे काय आहे ते मी ओळखूच शकलो नव्हतो. गुजराथीमध्येही त्याला 'पॅसिव्ह रेझिस्टन्स' या नावानेच सर्वजण ओळखू लागले. मला जेव्हा गोऱ्या लोकांच्या एका सभेमध्ये दिसून आले की 'पॅसिव्ह रेझिस्टन्स' चा संकुचित अर्थ केला जातो, ते निर्बलांचे हत्यार आहे अशी समजूत आहे, त्यांत द्वेषाला जागा राहाते आणि त्याचे अखेरचे स्वरूप हिंसेमध्येही प्रकट होऊ शकते, तेव्हा मला त्या समजुतीचा विरोध करून हिंदी लोकांच्या लढयाचे यथार्थ स्वरूप समजावून सांगावे लागले. तेव्हापासून हिंदी लोकांना आपल्या लढयाचा यथार्थ बोध करून देणाऱ्या नव्या शब्दाची जरूर जाणवू लागली.

मला तसा स्वतंत्र शब्द काही केले तरी सुचेना. म्हणून त्याच्यासाठी नावाला बक्षीस ठेवून 'इंडियन ओपिनियन' च्या वाचकांमध्ये त्याच्यासाठी स्पर्धा करविली. या स्पर्धेतून एवढे निष्पन्न झाले की, मगनलाल गांधींनी सत्-आग्रह याचा संधी करून 'सदाग्रह' असा शब्द बनवून पाठविला. त्यांनी बक्षीस पटकावले. पण 'सदाग्रह' शब्द अधिक स्पष्ट करण्यासाठी मी मध्ये आणखी य घालून 'सत्याग्रह' शब्द बनविला; आणि गुजराथीमध्ये लढयाचे तेच नाव रूढ झाले.

त्या लढयाचा इतिहास म्हणजेच माझ्या दक्षिण आफ्रिकेतील आयुष्यक्रमाचा व विशेषतः माझ्या सत्याच्या प्रयोगांचा इतिहास होय, असे म्हणता येईल. हा इतिहास मी बहुतेक येरवडयाच्या तुरूंगामध्ये लिहून काढला होता. बाहेर आल्यानंतर बाकीचा पुरा केला. तो सर्व 'नवजीवन' मध्ये प्रसिद्ध झाला आणि नंतर 'दक्षिण आफ्रिकेतील सत्याग्रहाचा इतिहास' या नावाने पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध होऊन चुकला आहे. त्याचे इंग्रजी भाषांतर श्री. वालजी गोविंदजी देसाई 'करंट थॉट' साठी करीत आहेत. पण आता मी ते इंग्रजीमध्ये पुस्तकरूपाने

लवकरच प्रसिद्ध करण्याच्या तजविजीत आहे.* कारण तसे झाले म्हणजे दक्षिण आफ्रिकेतील माझे अत्यंत महत्त्वाचे प्रयोग ज्यांची इच्छा असेल त्या सर्वांना समजून घेता येतील. गुजराथी वाचकांपैकी ज्यांनी 'दक्षिण आफ्रिकेतील सत्याग्रहाचा इतिहास' वाचला नसेल, त्यांनी तो वाचावा अशी माझी त्यांना शिफारस आहे. यापुढील थोडी प्रकरणे त्या इतिहासात येऊन गेलेला मुख्य कथाभाग वगळून दक्षिण आफ्रिकेतील माझ्या बाकीच्या आयुष्यक्रमांतील जे थोडेसे खासगी प्रसंग राहून गेले असतील तेवढेच देण्यासाठी खर्च करण्याचा माझा इरादा आहे. ते आटोपल्यानंतर लगेच हिंदुस्थानांतील प्रयोगांची माहिती वाचकांना करून देणार आहे. यासाठी प्रयोगांच्या प्रसंगांचा क्रम अविच्छिन्न राहावा अशी ज्यांची इच्छा असेल त्यांनी दक्षिण आफ्रिकेच्या इतिहासाची ती प्रकरणे येथून पुढे स्वतःच्या समोर ठेवणे आवश्यक आहे.

२७. अन्नाचे आणखी प्रयोग

कायिक, वाचिक, मानसिक ब्रम्हचर्याचे पालन कसे व्हावे ही एक चिंता आणि सत्याग्रहयुद्धासाठी अधिकात अधिक वेळ कसा काढता येईल व अधिक आत्मशुद्धी कशी होईल ही दुसरी चिंता. या दोन चिंतांनी मला आहारामध्ये अधिक संयमन, आणि नवीन फेरफार करण्यास लाविले. शिवाय पूर्वी जे फेरफार मी मुख्यत्वेकरून आरोग्याच्या दृष्टीने करीत असे, ते आता धार्मिक दृष्टीने होऊ लागले.

यामध्ये उपवास व अल्पाहार यांना अधिक जागा मिळाली. ज्या माणसाला विषयवासना आहे त्याचेमध्ये जिभेची स्वादलोलुपताही भरपूर असायचीच. माझीही तीच स्थिती होती. जननेंद्रिय व स्वादेंद्रिय यांच्यावर पुरा जय मिळविला आहे असे अद्यापही मी म्हणू शकत नाही. मी स्वतःला अत्याहारी मानीत आलो आहे. मित्रमंडळी ज्याला माझा संयम म्हणते त्याला मी कधीच संयम समजत नाही. थोडासा जो संयम करायला मी शिकलो तेवढाही करू शकलो नसतो तर मी पशूपेक्षाही नीच कोटीतला ठरलो असतो आणि माझा कधीच नाश झाला असता. माझ्यामधील दोषांची मला पूर्ण जाणीव असल्या-

.....

* याचे इंग्रजी भाषांतर *Satyagraha in South Africa* या नावाने आम्ही प्रसिद्ध केले आहे.

मुळे मी ते दूर करण्याचा भगीरथ प्रयत्न केला आहे, असे म्हणता येईल; आणि म्हणूनच मला इतकी वर्षे हे शरीर टिकवून धरता आले व त्याच्याकडून थोडेबहूत काम घेता आले.

ही जाणीव मला असल्यामुळे आणि अनायासे तसा प्रसंगही मिळाल्यामुळे मी एकादशीला उपवास किंवा फलाहार करण्यास सुरूवात केली. जन्माष्टमीसारखे इतर दिवसही पाळू लागलो. पण संयमाच्या दृष्टीने मला फलाहार व धान्याहार यांमध्ये विशेष फरक दिसून आला नाही. ज्याला आपण धान्य म्हणतो, त्यांतून आपण जे स्वाद मिळवितो ते सर्व स्वाद फलाहारामधूनही मिळतात; आणि सवय पडल्यानंतर तर फलाहारातून अधिक चव मिळते, असे मला दिसून आले. म्हणून धार्मिक दिवशी उपवास किंवा एकदा जेवण यांनाच मी अधिक महत्त्व देऊ लागलो. शिवाय प्रायश्चित्तासारखे अमळ काही कारण मिळाले की, एक वेळचा उपवास करून टाकीत असे.

यातूनही मला असाच अनुभव आला की, शरीर अधिक स्वच्छ झाल्यामुळे तोंडाची चव वाढली, भूक अधिक चांगली लागू लागली, आणि मला दिसून आले की उपवास वगैरे जेवढया अंशी संयमाचे साधन आहे, तेवढयाच अंशी ते भोगाचेही साधन होऊ शकते. हे ज्ञान झाल्यानंतर त्याचेच समर्थन करणारे अशाच प्रकारचे अनुभव मला, त्याचप्रमाणे इतरांना, कितीदा तरी आले आहेत. शरीर अधिक चांगले व कसलेले बनविणे हा जरी माझा हेतू असला, तरी पण यापुढे मुख्य संयम करणे, स्वाद जिंकणे हाच झाला. त्या दृष्टीने आहारांतील निरनिराळया वस्तू व त्यांचे प्रमाण यांमध्ये फेरफार करू लागलो. पण स्वाद पाठ सोडीच ना. एक वस्तू सोडून तिच्याऐवजी दुसरी घ्यावी तर तिच्यातून अधिकच गोडी वाटू लागे.

माझ्या या प्रयोगांमध्ये माझे काही जोडीदारही होते. त्यात हरमान कॅलनबॅक हे मुख्य होते. त्यांची ओळख मी दक्षिण आफ्रिकेतील सत्याग्रहाच्या इतिहासात दिली असल्यामुळे पुन्हा या प्रकरणामध्ये देण्याचे रहीत करीत आहे. ते माझ्याबरोबर उपवास करीत, एकभुक्त राहात आणि मी इतर जे जे फेरफार करीत असे ते ते देखील करीत. लढा ज्या वेळी ऐन रंगात आला होता, त्या वेळी मी त्यांच्याच घरी राहात असे. आम्ही दोघेहीजण आपल्या आहारातील फेरफारासंबंधी चर्चा करीत असू, व प्रत्येक नवीन फेरफारातून पूर्वीच्यापेक्षा अधिक गोडी मिळवीत असू. त्या वेळी तर त्या संवादांचीही हौस वाटे. त्यात काही न शोभणारे आपण करीत आहो असेही वाटत नसे.

अनुभवाने लक्षात आले की, अशा स्वादसुखामध्ये रमून राहाणे हेही अयोग्यच होते. दुसऱ्या शब्दात बोलायचे तर माणासाने स्वादासाठी नव्हे तर शरीरधारणेसाठी खावे. प्रत्येक इंद्रियाचे व्यापार जेव्हा शरीराच्या हिताच्या दृष्टीने व शरीरामार्फत आत्मदर्शन करण्याच्या दृष्टीने चालत असतात, तेव्हा त्यांतील इंद्रियसुख शून्यवत् होते; आणि तेव्हाच इंद्रिये स्वाभाविकपणे वागत आहेत असे म्हणता येईल.

अशा तऱ्हेची स्वाभाविकता साधण्यासाठी प्रयोग करावे तेवढे थोडेच आहेत. आणि ते करीत असताना अनेक शरीरांची आहुती द्यावी लागली तरी त्याची आपण पर्वा करू नये. सध्या याच्या उलट प्रवाह चालू आहे. नाशवंत शरिराच्या शृंगारासाठी, त्याचे आयुष्य वाढविण्यासाठी आपण अनेक प्राण्यांची आहुती देत असतो. त्यापासून उलट शरीर व आत्मा दोघांचीही हानीच होते. एक रोग मारण्याचा व इंद्रियसुख भोगण्याचा प्रयत्न करताना अनेक नवे रोग उत्पन्न करीत असतो. अखेरीला भोग भोगण्याची शक्तीही गमावून बसतो. आणि हा सर्व प्रकार आपल्या डोळ्यांसमोर चालू असता त्याचेकडे लक्षही देत नाही,,

आहाराच्या प्रयोगांचे वर्णन करण्यासाठी आणखी थोडा वेळ घेण्याचा माझा विचार आहे. म्हणून त्या प्रयोगांचा अर्थ लक्षात येण्यासाठी त्याचा उद्देश व त्यांच्यामागे असलेली विचारसरणी यांचा निर्देश करणे आवश्यक होते.

२८. पत्नीची दृढता

कस्तूरबाईला तीनदा जिवावरची दुखणी येऊन गेली, आणि तिहींतूनही ती घरगुती उपचारांनीच बचावून गेली. त्यांपैकी पहिला प्रसंग घडला त्या वेळी सत्याग्रह-युद्ध चालू होते. तिला वारंवार रक्तस्त्राव (धुपणी≪ होत असे. एका डॉक्टर-मित्राने शस्त्रक्रिया करून घेण्याची शिफारस केली होती. थोडे आढेवेढे घेतल्यानंतर पत्नी शस्त्रक्रिया करून घेण्यास कबूल झाली. शरीर तर अतिशय क्षीण होऊन गेले होते. डॉक्टराने क्लोरोफॉर्म न देताच शस्त्रक्रिया केली. शस्त्रक्रियेच्या वेळी वेदना तर खूप होत होत्या. पण ज्या सोशिकपणाने कस्तूरबाईने ते सर्व सहन केले ते पाहून मी तर आश्चर्यचकीत झालो. शस्त्रक्रिया निर्विघ्नपणे पुरी झाली. डॉक्टर व त्यांची पत्नी यांनी कस्तूरबाईची उत्तम बरदास्त ठेवली होती.

ही गोष्ट डरबनमध्ये घडली होती. दोन-तीन दिवसांनंतर डॉक्टरांनी मला निश्चिंतपणे जोहानिसबर्गला जाण्याची परवानगी दिली. मी गेलो. थोडक्याच दिवसांनी बातमी आली की, कस्तूरबाईचे शरीर बिलकुल सुधारत नाही व तिला अंथरूणातून उठताही येत नाही. एकदा तर ती बेशुद्धही झाली होती. डॉक्टरांना माहीत होते की, मला विचारल्याशिवाय कस्तूरबाईला दारू किंवा मांस औषधासाठी किंवा अन्न म्हणून देता कामा नये. डॉक्टरांनी मला जोहानिसबर्गला टेलिफोन केला.

"तुमच्या पत्नींना मांसाचे सार किंवा गोमांसाचा काढा देणे आवश्यक आहे, असे मला तरी दिसत आहे. तुमची परवानगी पाहिजे."

मी उत्तर दिले, "मी तशी परवानगी देऊ शकत नाही. पण कस्तूरबाई स्वतंत्र आहे. विचारण्यासारखी स्थिती असेल तर विचारा व तिची इच्छा असेल तर बेलाशक द्या.

"रोग्याला असल्या गोष्टी विचारणे मला पसंत नाही. तुम्ही समक्ष इकडे येणे आवश्यक आहे. मी ठरवीन ते खाऊ घालण्याची मला परवानगी नसेल तर तुमच्या पत्नीच्या जिवाबद्दल मी जबाबदार नाही.

मी त्याच दिवशी डरबनची गाडी पकडली. डरबनला पोचलो. डॉक्टरांनी समाचार सांगितला, "मी तर सार अगोदर देऊन नंतर तुम्हाला टेलिफोन केला होता,"

"डॉक्टर, मी तर ही फसवेगिरी समजतो," मी म्हटले.

"औषधोपचार करताना फसवेगिरी वगैरे काही मला समजत नाही. आम्ही डॉक्टर लोक अशा प्रसंगी रोग्यांना किंवा त्यांच्या आप्तेष्टांना फसविण्यामध्येच पुण्य समजतो. वाटेल त्या मार्गाने पण रोग्याला बचावणे हा आमचा धर्म आहे," डॉक्टरांनी दृढपणे जवाब दिला.

मला फार दुःख झाले. मी गप्प राहिलो. डॉक्टर माझे स्नेहीच होते. स्वभावाचे भले होते. त्यांचे व त्यांच्या पत्नीचे माझ्यावर उपकार होते. पण असले वर्तन सहन करण्याची माझी तयारी नव्हती.

डॉक्टर, अजून काय ते स्पष्ट सांगा. काय करायचे म्हणता® माझ्या पत्नीला मी तिच्या संमतीखेरीज मांस खाऊ घालू देणार नाही. मांस न खाल्ल्यामुळे तिचा मृत्यु होणार असेल तर तो सहन करण्याची माझी तयारी आहे."

डॉक्टर म्हणाले, "तुमचा वेदांत माझ्या घरी तरी चालणार नाही. मी साफ सांगतो की, आपल्या पत्नीला माझ्या घरी ठेवणार असाल तोपर्यंत मी तिला जरूरीप्रमाणे मांस किंवा जे जे काही खाऊ घालणे योग्य असेल ते ते खाऊ घालीन. तसे नको असेल तर तुम्ही आपल्या पत्नीला घेऊन चला. मी होऊन तिला आपल्या घरात मरू देणार नाही."

"तर मग तुमचे असे म्हणणे आहे की काय, की मी आपल्या पत्नीला आताच घेऊन जावे®'

"मी कुठे म्हणतो आहे की घेऊन जा® माझे एवढेच म्हणणे की, माझ्यावर कसलाही निर्बंध घालू नका. तसे कबूल असल्यास आम्हा दोघांकडून होईल तेवढी शुश्रुषा आम्ही करू, आणि तुम्ही खुशाल चला. एवढी सरळ गोष्टसुद्धा जर तुम्हाला कबूल नसेल तर मात्र मला निरूपायास्तव सांगावे लागणार की आपल्या पत्नीला घेऊन चला."

मला अंधुक स्मरते की, माझ्या मुलापैकीही एकजण त्यावेळी माझ्याबरोबर होता. मी त्याचाही विचार घेतला. त्याने सांगितले, "तुम्ही म्हणता ते मला कबूल आहे. आईला मांस खाऊ घालता कामा नये."

नंतर मी कस्तूरबाईपाशी गेलो. ती फार अशक्त झाली होती. तिला काहीही विचारणे माझ्या जिवावर आले. कर्तव्य म्हणून मी तिला वरील हकीकत थोडक्यात सांगितली. तिने दृढतापूर्वक उत्तर दिले," "मला मांसाचा सुरवा घ्यायचा नाही. मनुष्यदेह वारंवार मिळत नसतो. तुमच्या मांडीवर डोके टेकून मी मेल्ये तरी बेहेत्तर; पण माझ्याने हा देह बाटविला जाणार नाही."

मला समजावून सांगता आले तेवढे मी सांगितले आणि म्हटले, "तू माझ्याच विचाराप्रमाणे वागायला बांधलेली नाहीस." आमच्या माहितीतील कित्येक हिंदू मांस व मद्य घेत असत, तेही सांगितले. परंतु तिचा निर्धार टळेना . शेवटी ती म्हणाली, "मला येथून घेऊन चला."

मला फार समाधान वाटले. घेऊन जाण्याची भीती वाटली, पण निश्चय करून टाकला. डॉक्टरला पत्नीचा निश्चय कळविला. डॉक्टर म्हणाले,

"तुम्ही तर घातकी पती दिसता,, असल्या दुखण्यात त्या बिचारीपाशी असली गोष्ट काढताना तुम्हाला शरम तरी कशी नाही वाटली® मी तुम्हाला सांगतो की तुमची पत्नी येथून हालविण्यासारख्या स्थितीत नाही. यत्किंचितही हिसके सहन करण्यासारखे तिचे शरीर राहिलेले नाही. रस्त्यातच तिचा प्राण गेला तर मला आश्चर्य वाटणार नाही. इतक्याही उपर तुम्ही हट्टच चालविणार

असाल तर तुमचे तुम्ही मुखत्यार आहात. सार देण्याची मला मोकळीक नसेल तर त्यांना एक रात्रभरही आपल्या घरात ठेवण्याची जबाबदारी मी स्वीकारणार नाही.

पाऊस झिमझिम पडत होता. स्टेशन दूर होते. डरबन ते फिनिक्स आगगाडी व फिनिक्स स्टेशनच्या पुढे सुमारे अडीच मैल पायी जावयाचे होते. धोका तर भरपूर होता. पण ईश्वर साहाय्य करणारा आहे अशी मी मनाची समजूत केली. मी तर एक मनुष्य अगोदर फिनिक्सला पाठविला. फिनिक्समध्ये आमचेपाशी हॅमक होते. हॅमक म्हणजे जाळीदार कापडाची झोळी किंवा पाळणा. त्याची टोके बांबूला बांधली म्हणजे रोग्याला त्याच्यामध्ये सुखाने झुलत राहाता येते. वेस्टना निरोप पाठविला होता की ते हॅमक, एक बाटली गरम दुधाची, एक बाटली गरम पाण्याची आणि सहा माणसे एवढे घेऊन त्यांनी स्टेशनावर यावे.

दुसरी आगगाडी निघण्याची वेळ झाली तेव्हा मी रिक्षा मागविली, आणि त्या भयंकर स्थितीतच पत्नीला तिच्यामध्ये बसवून मी स्टेशनचा रस्ता धरला.

पत्नीला मी धीर देण्याची जरूरच नव्हती, उलट तिनेच मला धीर देऊन म्हटले, "मला काही व्हायचे नाही. तुम्ही काळजी करू नका."

हाडांच्या त्या सांपळयाचे वजन विशेष नव्हतेच. अन्न जात नसे. गाडीच्या डब्यापर्यंत पोचण्यासाठी स्टेशनच्या विशाल प्लॅटफॉर्मवरून दूरपर्यंत चालत जायचे होते. तेथे रिक्षा जाण्यासारखी नव्हती. मी तिला उचलून घेऊन डब्यापर्यंत घेऊन गेलो. फिनिक्स स्टेशनवर ती झोळी आलीच होती. तीतून आम्ही दुखणाइताला त्रासाशिवाय उचलून नेले. तेथे केवळ पाण्याच्या उपचारांनी शरीर हळूहळू सुधारत गेले.

फिनिक्सला पोचल्यानंतर दोन-तीन दिवसांनी एका स्वामीचे आगमन झाले. त्यांनी आमच्या 'हट्टाची' गोष्ट ऐकली. ऐकून त्यांना दया आली आणि ते आम्हा दोघांची समजूत घालण्यासाठी आले. मला स्मरते त्याप्रमाणे स्वामी आले त्या वेळी मणिलाल आणि रामदासही तेथे होते. स्वामीजींनी मांसाहाराच्या निर्दोषपणावर प्रवचन चालविले. मनुस्मृतीतील श्लोकांचे प्रमाण दिले. पत्नीच्या देखत त्यांनी हे संभाषण चालविलेले मला आवडले नाही. पण शिष्टाचाराखातर मी ते संभाषण चालू दिले. मला मांसाहाराच्या पुष्टयर्थ मनुस्मृतीच्या प्रमाणाची जरूर नव्हती. मला ते श्लोक माहीत होते. ते प्रक्षिप्त आहेत

असे मानणारा एक पक्ष आहे, हेही मला माहीत होते. आणि ते प्रक्षिप्त नसले तरीही अन्नाहारासंबंधीचे माझे विचार स्वतंत्रपणेच बनलेले होते. कस्तूरबाईची श्रद्धा आपले काम करीतच होती. तिला बिचारीला शास्त्रांचे प्रमाण काय कळणार® वाडवडिलांची रूढी हाच ती धर्म समजत होती. मुलांचा बापाच्या धर्मावर विश्वास होता, त्यामुळे ते स्वामीबरोबर विनोदच करीत होते. अखेरीला कस्तूरबाईनेच पुढीलप्रमाणे बोलून तो संवाद थांबविला ः

"स्वामीजी, तुम्ही काही म्हणा, पण मला मांसाचा सुरवा खाऊन बरे व्हायचे नाही. यापुढे तुम्ही माझे डोके उठविणार नाही तर उपकार होतील. इतर गोष्टी तुम्हाला बोलायच्या असतील त्या मुलाच्या वडिलांबरोबर तुम्ही मागाहून बोलून घ्या.मी माझा निश्चय सांगून टाकला."

२९. घरात सत्याग्रह

जेलचा पहिला अनुभव मला १९०८ साली मिळाला. त्या मुदतीत मला दिसून आले की, जेलमध्ये कैद्यांकडून पाळविले जाणारे कित्येक नियम संयमी किंवा ब्रम्हचारी इसमाने स्वखुषीने पाळण्यासारखे आहेत.* उदाहरणार्थ, कैद्यांनी सूर्यास्तापूर्वी पाच वाजेपर्यंत जेवून घेतले पाहिजे. त्यांना - हिंदी व त्याचप्रमाणे हबशी कैद्यांना - चहा किंवा कॉफी मिळत नसे. मीठ खायचे झाल्यास निराळे घ्यायचे. स्वादासाठी काहीच खायचे नाही. मी जेव्हा जेलच्या डॉक्टरपाशी हिंदी कैद्यांसाठी 'करी पावडर' ची मागणी केली आणि मीठ स्वयंपाक करतानाच घालायला सांगितले, तेव्हा ते म्हणाले, "येथे तुम्ही लोक स्वाद चाखण्यासाठी आला नाही. आरोग्याच्या दृष्टीने करी पावडरची बिलकूल जरूर नाही. आरोग्याच्या दृष्टीने मीठ वर घेतले काय किंवा स्वयंपाक करताना घातले काय दोन्ही एकच."

पुष्कळ खटपट करून तिथल्यापुरता आम्ही अखेरीला पाहिजे तसा फेरफार करवून घेऊ शकलोही; पण केवळ संयमाच्या दृष्टीने विचार करता दोन्ही निर्बंध छानदारच होते. अशा तऱ्हेचे मारून मुटकून लादलेले निर्बंध उपयोगाचे होत नाहीत, परंतु स्वेच्छापूर्वक स्वीकारलेले असले निर्बंध फार हितकारक होतात. म्हणून तुरुंगातून सुटल्यानंतर लगेच मी तसे फेरफार करून टाकले.

---

* गांधीजींचे जेलचे अनुभव पुस्तकरूपाने आम्ही हिंदी, गुजराथी व इंग्रजीमध्ये प्रसिद्ध केले आहेत.

होता होईल तो चहा घेण्याचे बंद केले आणि संध्याकाळी लवकर जेवण्याची संवय पाडली, जी आजला स्वाभाविक होऊन गेली आहे.

पण असाही एक प्रसंग घडला की त्यामुळे मी मिठाचाही त्याग केला. हा त्याग जवळ जवळ दहा वर्षेपर्यंत अखंडपणे टिकून राहिला होता. अन्नाहारासंबंधीच्या कित्येक पुस्तकात वाचले होते की माणसाला मीठ खाणे आवश्यक नाही, व ते न खाणाऱ्यांचा आरोग्याच्या दृष्टीने फायदाच होतो. ब्रम्हचाऱ्यांचा त्यापासून फायदा होईल हे माझ्या लक्षात आलेच होते. ज्याचे शरीर दुबळे असेल त्याने कडधान्य खाऊ नये, असे मी वाचले होते; व माझा अनुभवही तसाच होता, पण ते लगेच सोडू शकलो नाही. दोन्ही वस्तू मला प्रिय होत्या.

मागच्या शस्त्रक्रियेनंतर कस्तूरबाईचा रक्तस्त्राव काही काळ बंद झाला खरा, पण तो परत उलटला व तो काही केल्या बंद होईना. निव्वळ पाण्याच्या उपचारांनी काही होईना. पत्नीला माझ्या उपचारांबद्दल विशेष आस्था वाटत होती असे नाही, पण त्यांच्याबद्दल तिरस्कारही वाटत नव्हता. दुसरी औषधे पाहिजेत असा तिचा आग्रह नव्हता. म्हणून जेव्हा माझे इतर उपचार व्यर्थ गेले तेव्हा मी तिची मीठ व कडधान्य सोडण्याबद्दल विनवणी केली. पुष्कळ समजूत घालून पाहिली; माझ्या सांगण्याच्या पुष्ट्यर्थ काही मजकूर वाचून दाखविला. पण ती ऐकेना. शेवटी तिने सांगितले," "कडधान्य आणि मीठ सोडायला तुम्हाला कोणी सांगितले तर तुम्हीसुद्धा सोडणार नाहीत." मला वाईट वाटले आणि हर्षही झाला. माझे प्रेम दर्शविण्याची मला संधी मिळाली. त्या हर्षाच्या भरात मी लगेच म्हटले, "तुझी समजूत चुकीची आहे. मला दुखणे आले आणि वैद्याने हीच काय, पण दुसरी कोणतीही वस्तू सोडायला सांगितली तर अवश्य सोडून देईन. पण ते राहू द्या. मी कडधान्य व मीठ एका वर्षापुरते सोडले. तू सोड किंवा न सोड, त्याचा माझ्या निश्चयाशी संबंध नाही."

पत्नीला अतिशय पश्चात्ताप झाला. ती वरमून बोलली, "मला क्षमा करा. तुमचा स्वभाव माहीत असूनही बोलण्याच्या भरात मी बोलून गेले. आता मी तर मीठ, कडधान्य खाणार नाहीच, पण तुम्ही आपला शब्द परत घ्या. ही मला बेमुसार शिक्षाच केलीत असे म्हटले पाहिजे."

मी म्हटले, " तू मीठ, कडधान्य सोडशील तर फारच चांगले. मला खात्री आहे की त्यापासून तुला फायदाच होईल; पण केलेली प्रतिज्ञा मला बदलता येणार नाही. माझा झाला तरी फायदाच होणार. कोणत्याही निमित्ताने माणसाने संयम पाळला तर त्यापासून त्याला लाभच आहे. यासाठी तू मला आग्रह

करू नकोस. शिवाय माझी मला परीक्षा होईल, आणि त्या दोन वस्तू सोडण्याचा तू जो निश्चय केला आहेस, त्या तुझ्या निश्चयाला चिकटून राहाण्याच्या कामी तुलाही मदत मिळेल." एवढे सांगितल्यानंतर माझी आणखी समजूत घालण्याचा प्रयत्न राहिला नाही. "तुम्ही म्हणजे पक्के हट्टी. कोणी सांगितलेले ऐकायचेच नाही," असे म्हणून थोडे अश्रू ढाळून ती शांत राहिली.

याला मी सत्याग्रह या नावाने संबोधू इच्छितो. माझ्या जीवनांतील मधुर स्मरणापैकी हे एक आहे अशी माझी समजूत आहे.

यानंतर कस्तूरबाईची तब्येत खूप सुधारली. मीठ व कडधान्ये यांचा त्याग त्याला कारणीभूत झाला की नाही, किंवा किती अंशी कारणीभूत झाला, की त्या त्यागामुळे आहारामध्ये घडून आलेले इतर लहानमोठे फेरफार कारणीभूत झाले, की यानंतर इतर नियमांचे पालन करवून घेण्याबाबत मी जपत असे ते कारणीभूत झाले, की वरील प्रसंगामुळे झालेला मानसिक उल्हास निमित्तरूप झाला - ते मी सांगू शकत नाही. परंतु कस्तूरबाईचे क्षीण होऊन गेलेले शरीर सुधारू लागले, रक्तस्राव बंद झाला आणि 'वैद्यराज' या नात्याने माझी प्रतिष्ठा काहीशी वाढली.

स्वतः माझ्यावर या दोन्ही वस्तूंच्या त्यागाचा परिणाम चांगलाच झाला. वर्ज्य केल्यानंतर मिठावर किंवा कडधान्यावर वासनाही कधी जाईना. वर्ष तर हा हा म्हणता सरले. इंद्रियांचा शम अधिकाधिक अनुभवात येऊ लागला आणि मनाला अधिकाधिक संयमनाची उत्कंठा लागली. वर्ष संपल्यानंतरसुद्धा मीठ व कडधान्ये यांचा त्याग थेट स्वदेशी येईपर्यंत कायम राहिला असे म्हणायला हरकत नाही. मात्र एकदांच विलायतेमध्ये १९१४ साली मीठ व कडधान्य खाल्ले होते. पण त्या प्रसंगाचे व स्वदेशी आल्यानंतर दोन्ही पुन्हा कशी सुरू करावी लागली याचे वर्णन पुढे येईल.

मीठ व कडधान्य सोडण्याचे प्रयोग मी इतर जोडीदारांवरसुद्धा खूप केले, व दक्षिण आफ्रिकेत तरी त्यांचे परिणाम चांगलेच दिसून येत असत. दोन्ही वस्तू सोडण्यांसंबंधी वैद्यकीय दृष्टीने दुमत असू शकेल; पण संयमनाचे दृष्टीने दोन्ही वस्तूंचा त्याग हितावहच आहे याबद्दल मला बिलकुल शंका नाही. भोगी इसमांहून संयमी इसमाचा आहार भिन्न असणार, वेगळा असणार; त्यांचे मार्गच निरनिराळे झाले पाहिजेत. ब्रम्हचर्याचे पालन करू इच्छिणारे लोक स्वतःची एकंदर राहाणी मात्र भोगी इसमाप्रमाणे ठेवितात, व त्यामुळे ब्रम्हचर्यपालन कठीण व कधी कधी अगदी अशक्यच करून घेतात.

३०. संयमाकडे

आहारांतील कित्येक फेरफार कस्तूरबाईच्या दुखण्यानिमित्ताने घडल्याचे गेल्या प्रकरणात सांगितलेच आहे. पण यापुढे तर दिवसेदिवस ब्रम्हचर्याच्या दृष्टीने त्याच्यामध्ये फेरफार होत गेले.

त्यातील पहिला फेरफार म्हणजे दूध सोडण्याचा. दूध ही इंद्रियविकार उत्पन्न करणारी वस्तू आहे, ही गोष्ट प्रथम मला रायचंदभाईकडून समजली होती. अन्नहारासंबंधीची इंग्रजी पुस्तके वाचल्यानंतर तोच विचार दृढ झाला. पण ब्रम्हचर्याचा व्रत म्हणून स्वीकार केला नव्हता तोपर्यंत दूध सोडण्याचा मुद्दाम संकल्प करू शकलो नाही. शरीरधारणेसाठी दुधाची जरूर नाही, हे तर मला केव्हापासूनच कळलेले होते. पण दूध ही वस्तू चटकन सुटण्यासारखी नव्हती. इंद्रियदमनासाठी दूध सोडणे आवश्यक आहे ही गोष्ट माझ्या अधिकाधिक लक्षात येत होती. त्याच सुमाराला गवळी लोक गाई म्हशीचा जो छळ करतात, त्यासंबंधीचे काही वाङ्मय कलकत्त्याहून माझ्याकडे आले. या वाङ्मयाचा माझ्यावर विलक्षण परिणाम झाला. त्यासंबंधी मी मि. कॅलनबॅकबरोबर चर्चा केली.

मि. कॅलनबॅक यांची ओळख सत्याग्रहाच्या इतिहासात करून दिलेली आहे; आणि गेल्या एका प्रकरणात जाता जाता त्यांचा उल्लेखही केलेला आहे. हे खरे असले तरी येथे आणखीही दोन शब्द लिहिणे जरूरीचे वाटते. त्यांची माझी भेट अनायसेच झाली. मि. खानची व त्यांची मैत्री होती. त्यांच्यामध्ये वैराग्यवृत्ती खूप खोलपर्यंत गेलेली आहे असे मि. खान यांना दिसून आले, आणि म्हणून त्यांनी माझी त्यांच्याशी ओळख करून दिली अशी माझी समजूत आहे. प्रथमच ओळख झाली, तेव्हा त्यांचा पोकिनपणा व खर्चाळूपणा पाहून मला कसेसेच वाटले. पण पहिल्याच भेटीत त्यांनी मला धर्मासंबंधी प्रश्न विचारले. त्यांत ओघानेच बुद्ध भगवानांच्या त्यागाची गोष्ट निघाली. यानंतर आमची मैत्री वाढत चालली, ती येथपर्यंत की मी करीन ते त्यांनी केलेच पाहिजे, असा त्यांच्या मनाचा निर्धार झाला. ते घरचे एकटेच होते. स्वतः एकटयावरच घरभाडयाउपरांत सुमारे १२०० रूपये खर्च करीत. तेवढयावरून अखेरीला ते इतक्या साधेपणावर आले की त्यांचा मासिक खर्च एके काळी

१२० रूपयांपर्यंत जाऊन पोचला होता. मी घरदार आवरून घेतल्यानंतर व एकदा तुरूंगात जाऊन आल्यानंतर आम्ही दोघेही एकत्र राहू लागलो. त्या वेळी आमची दोघांचीही राहाणी प्रमाणात फारच कडक होती.

या आमच्या एकत्र विहाडाचे मुदतीत दुधासंबंधीची वर उल्लेख केलेली चर्चा झाली. कॅलनबॅकनी विचार मांडला : "दुधांतील दोषांची तर आपण अनेक वेळा चर्चा करीत आलो आहो. मग आपण दूध अगदीच सोडून का देऊ नये®त्याची आवश्यकता तर नाहीच." या त्यांच्या अभिप्रायाने मला सानंदाश्चर्य वाटले. मी त्या सूचनेचा सहर्ष स्वीकार केला, आणि उभयतांनी टॉलस्टॉय फार्ममध्ये त्याच क्षणी दूध सोडले. ही गोष्ट १९१२ साली घडली.

एवढया त्यागानेही मनाचे समाधान झाले नाही. दूध सोडल्यानंतर थोडयाच दिवसांनी फक्त फलाहाराच प्रयोग करण्याचा मी निश्चय केला. फलाहारामध्येसुद्धा जे फळ स्वस्तात स्वस्त मिळेल त्यावरच चालविण्याचा विचार होता. गरिबातील गरीब मनुष्य ज्या पद्धतीने राहील त्याच पद्धतीने राहाण्याची आम्हा उभयतांना हौस होती. फलाहार आम्हाला फार सोयीचाही वाटला. फलाहारामध्ये चूल पेटविण्याची फार करून जरूरच राहात नाही. कच्चे भुईमूगदाणे, केळी, खजूर, लिंबू व जितूनचे तेल - हाच आमचा सामान्य आहार होऊन बसला होता.

ब्रम्हचर्याचे पालन करू इच्छिणाऱ्यांना येथे एक सूचना देऊन ठेवणे आवश्यक वाटते. आहार व उपवास यांचा ब्रम्हचर्याशी निकट संबंध असल्याचे मी दर्शविले असले तरीही एवढी गोष्ट स्पष्ट आहे की, त्याचा मुख्य आधार मनावरच आहे. मलीन मन उपवासाने शुद्ध होत नाही आहाराचा त्याचेवर काहीएक परिणाम होत नाही. मनाचा मळ हा विचाराने, ईश्वरचिंतनाने आणि अखेरीला ईश्वरप्रसादानेच निघून जातो. पण मनाचा शरीराशी निकट संबंध आहे. आणि विकारी मन विकारी आहारच शोधीत असते. विकारी मन अनेक प्रकारचे स्वाद व भोग शोधीत असते. त्या आहाराचा आणि उपभोगांचा मनावर उलट परिणाम होतो. त्यामुळे व तेवढया अंशाने आहाराचे नियमन करण्याची व निराहाराचीही आवश्यकता उत्पन्न होते. विकारी मन शरीराला व इंद्रियांना कस्त्यात वागविण्याच्या ऐवजी स्वतःच इंद्रियांच्या व शरीराच्या ताब्यात जाते. त्यामुळेही शरीराला शुद्ध व कमीत कमी विकारी अशा नियमित आहाराची व प्रसंगोपात्त निराहाराचीही - उपवासाचीही - जरूर पडते. म्हणून जे असे म्हणतात की,संयमी माणसाला आहाराच्या नियमनाची किंवा

उपवासाची बिलकुल जरूर नाही, तेही तेवढीच मोठी चूक करतात, की जेवढी चूक आहार व निराहार यांनाच सर्वस्व मानणारे करतात. माझा अनुभव मला असेच शिकवीत आहे की ज्याचे मन संयमाकडे वळले आहे, त्याला आहाराचे नियमन व निराहार यांची फार मदत होते. त्यांच्या मदतीशिवाय मनाची निर्विकार वृत्ती साधणे मला अशक्यप्राय वाटते.

३१. उपवास

दूध व कडधान्य सोडून फलाहाराचा प्रयोग सुरू केला त्याच सुमाराला संयमाच्या दृष्टीने उपवासही सुरू केले. यांतही मि. कॅलनबॅक सामील झाले. पूर्वी उपवास करीत असे, ते फक्त आरोग्याच्या दृष्टीने. देहदमनासाठी उपवास करण्याची आवश्यकता आहे ही गोष्ट एका मित्राच्या प्रेरणेवरून समजून आली. माझा जन्म वैष्णव कुटुंबात झालेला, आणि आई तर अतिशय कठीण व्रते करीत असे. त्यामुळे हिंदुस्थानात असताना मीही एकादशीचे वगैरे उपवास करीत असे. परंतु ते फक्त दुसऱ्यांचे पाहून किंवा आईबापांना संतुष्ट करण्याच्या हेतूने. असल्या व्रतांपासून काही लाभ होतो, ही गोष्ट त्या वेळी माझ्या लक्षात आली नव्हती; समजूतही तशी नव्हती. पण सदरहु मित्र उपवास करीत असे, त्यावरून व स्वतःच्या ब्रम्हचर्यव्रताला बळकटी आणण्यासाठी मी त्याचे अनुकरण सुरू केले, आणि एकादशीच्या दिवशी उपवास करण्याचे ठरविले. सामन्यतः लोक एकादशीच्या दिवशी दूध आणि फळे यांवर राहिल्याने एकादशी घडली असे समजतात. पण फलाहारी उपवास तर आता माझ्या नित्याचाच होऊन बसला होता. म्हणून आता मी पाणी घेण्याची तेवढी सूट ठेविली व बाकी पूर्ण उपवास सुरू केले.

उपवासांचा प्रयोग सुरू केला, त्या सुमाराला श्रावण मास येत होता. त्या वर्षी रमझान व श्रावण मास एका वेळी आले होते. गांधी घराण्यामध्ये वैष्णव व्रतांप्रमाणे शैव व्रतेही पाळीत असत. कुटुंबातील मंडळी वैष्णवपंथाच्या देवळात जात असे, तशीच शिवालयातही जात असे. श्रावण मासभर कुटुंबामध्ये दर वर्षी कोणी ना कोणी प्रदोष करीतच असे. त्यावरून मलाही हा श्रावण मास पाळण्याची इच्छा झाली.

या महत्वाच्या प्रयोगाचा प्रारंभ टॉलस्टॉय आश्रमामध्ये झाला. त्या ठिकाणी सत्याग्रही कैद्यांच्या कुटुंबांना घेऊन मि. कॅलनबॅक व मी राहात

असू. यात मुले व नवयुवकही होते. त्यांचेसाठी शाळा चालवीत असू. या तरूणांमध्ये चारपाच मुसलमान होते. त्यांना इस्लामचे नियम पाळण्याला मी उत्तेजन व मदत देत असे; नमाज पढण्याची वगैरे सोय करून देत असे. आश्रमामध्ये पारशी व ख्रिस्तीही होते. या सर्वांना आपापल्या धर्माप्रमाणे वागण्याला प्रोत्साहन देण्याचा नियम होता. अर्थात या मुसलमान युवकांना रोझे पाळण्यास मी उत्तेजन दिले. मला स्वतःला तर प्रदोष करायचेच होते; पण त्याखेरीज हिंदू, पारशी आणि ख्रिस्ती मंडळींनाही मी मुसलमान युवकांच्या बरोबर उपवास करण्याची शिफारस केली. संयमाच्या बाबतीत कोणाच्याही सोबतीने चालले तरी ते स्तुत्यच आहे, हे मी त्यांना समजावून सांगितले. पुष्कळशा आश्रमवासीयांनी माझी सूचना उचलून धरली. हिंदू व पारशी हे मुसलमान मित्रांचे सर्वस्वी अनुकरण करीत असे नाही; तेवढयाची आवश्यकताही नव्हती. मुसलमान सूर्य मावळण्याची वाट पाहात तर बाकीचे त्यापूर्वी जेवून घेत. अशासाठी की, मुसलमानांना वाढता यावे किंवा त्यांचेसाठी खास वस्तू तयार करता याव्या. शिवाय मुसलमान पहाटे जेवत, त्यात इतरांनी भाग घेण्याचा प्रश्नच नव्हता. आणि मुसलमान दिवसा पाणीही पीत नसत, तर बाकीचे पाणी लागेल तेवढे पीत.

या प्रयोगांपासून एक फायदा असा झाला की, उपवास व एक वेळ भोजन यांचे महत्त्व सर्वांना कळू लागले; एकमेकांबद्दल उदार भावना व प्रेमभाव ही वाढला. आश्रमात अन्नाहाराचा नियम होता. मला या ठिकाणी आभारपूर्वक कबूल केले पाहिजे की, या नियमाचा स्वीकार माझ्या भावनांकडे दृष्टी देऊनच करण्यात आला होता. रोझ्यांच्या दिवसात मुसलमानांना मांसाची बंदी जड वाटली असणार; पण एकाही नवयुवकाने मला तसे जाणवू दिले नाही. ते अन्नाहार आनंदाने व चवीने घेत असत. हिंदू मुलेही त्यांचेसाठी आश्रमाला चालण्याजोगे असे स्वादिष्ट जिन्नस करीत असत.

माझ्या उपवासांचे वर्णन करीत असता हे विषयांतर मी जाणूनबुजून केले. कारण या मधुर प्रसंगाचे वर्णन करण्याची संधी दुसऱ्या कोठे मला मिळाली नसती. आणि हे विषयांतर करून मी माझ्या एका सवयीचेही वर्णन करून टाकले आहे. ती ही की, अमुक एक गोष्ट आपण करतो ती चांगली आहे असे मला वाटत असले, म्हणजे माझ्यावरोवर राहाणारांनाही तीत सामील करविण्याचा प्रयत्न करतो. हे उपवासाचे व एकाहाराचे प्रयोग ही नवीन कल्पना होती, पण प्रदोषांच्या व रमझानाच्या मिषाने मी सर्वांनाच त्यात ओढले.

अशा तऱ्हेने सहजासहजीच आश्रमामध्ये संयमी वातावरण वाढले. इतर उपवास व प्रदोष यांचेमध्येही आश्रमवासी मला सोबत करू लागले, व त्याचा परिणामही इष्ट झाला अशी माझी समजूत आहे. संयमाचा परिणाम प्रत्येकाच्या हृदयावर किती झाला, प्रत्येकाच्या विषयवासना आवरण्याच्या कामी उपवासांनी कितीसा हातभार लावला, हे मी नक्की सांगू शकत नाही. पण माझ्यावर तरी आरोग्याच्या व विषयत्यागाच्या दृष्टींनी चांगलाच परिणाम झाला, असा माझा अनुभव आहे. असे असताही मला हेही कळते की, उपवास इत्यादींचा असाच परिणाम सर्वांवर होईल असा अबाधित नियम नाही. इंद्रियनिग्रहाच्या हेतूने केलेल्या उपोषणाच्या संयमाच्या कामी उपयोग होईल. कित्येक मित्रांचा असाही अनुभव आहे की उपोषणाच्या अखेरीला विषयेच्छा व स्वाद अधिक तीव्र होतात. याचा अर्थ असा की, उपवासाच्या मुदतीत विकार दाबण्याची व स्वाद जिंकण्याची सतत भावना असेल तरच त्याचे शुभ फळ मिळेल. इरादापूर्वक किंवा मनःपूर्वक न केलेल्या उपवासाचा स्वतंत्र परिणाम विषयनिग्रहच होईल असे मानणे अगदी चुकीचे होईल. गीतेच्या दुसऱ्या अध्यायांतील श्लोक या बाबतीत फार मननीय आहे ः

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः |
रसवर्ज रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ||

उपवासी माणसाचे विषय (उपवासाच्या मुदतीपुरते≪ शम पावतात, त्यांच्याविषयीची वासना जात नाही. रस तर ईश्वरदर्शनानेच - ईश्वरप्रसादानेच शांत होतो.

सारांश की, उपवास वगैरे संयमी इसमाच्या मार्गामध्ये साधन या नात्याने आवश्यक आहेत. पण तेवढयाने सर्व काही भागले असे नाही. आणि जर शारीरिक उपवासाबरोबर मनाचा उपवास नसेल तर तो दंभच म्हणावा लागेल, व नुकसानकारक होईल.,

३२ . पंतोजी

'सत्याग्रहाच्या इतिहासा' मध्ये ज्या गोष्टी आलेल्या नाहीत किंवा आल्या असल्यास संक्षेपाने आल्या आहेत तेवढयाच गोष्टी या प्रकरणांमध्ये येत आहेत एवढे वाचकाने लक्षात ठेवले म्हणजे त्याला प्रकरणांचा आपापसांतील संबंध लक्षात येईल .

टॉलस्टॉय आश्रमामध्ये मुलांमुलींसाठी शिक्षणाची काही तरी व्यवस्था करणे आवश्यक होते . माझ्यावरोवर हिंदू, मुसलमान, पारशी व ख्रिस्ती नवयुवक होते; आणि थोडय हिंदू मुलीही होत्या . निराळे शिक्षक ठेवणे अशक्य होते, व मला अनावश्यक वाटले . अशक्य होते, कारण लायक हिंदी शिक्षक दुर्मिळ होते, आणि मिळाले तरी लठ्ठ पगार मिळाल्याखेरीज डरबनपासून २१ मैल दूर कोण कशाला येईल® माझ्यापाशी तरी पैशाचे पेव थोडेच भरलेले होते® वाहेरून शिक्षक आणणे अनावश्यकही वाटले . कारण चालू शिक्षणपद्धती मला पसंत नव्हती . योग्य पद्धती कोणती याचा मी अनुभव मिळविला नव्हता . एवढे समजत होते की, आदर्श स्थितीमध्ये खरे शिक्षण आईबापांच्या हाताखालीच मिळणार . आदार्श स्थितीमध्ये वाह्य मदत कमीत कमी असली पाहिजे . टॉलस्टॉय आश्रम हे एक कुटुंव होते, व त्यात पित्याच्या स्थानी मी होतो . अर्थात मलाच या नवयुवकांना घडविण्याची जवावदारी यथाशक्ति उचलली पाहिजे असा मी विचार केला .

या समजुतीमध्ये पुष्कळ दोषही होते . हे नवयुवक माझेपाशी जन्मापासून नव्हते . प्रत्येकजण निरनिराळया तऱ्हेच्या वातावरणात वाढलेला होता . सगळे एका धर्माचेही नव्हते . अशा स्थितींतील मुलांचा व मुलींचा मी पिता वनलो तरी त्यांचा मी यथायोग्य सांभाळ कसा करणार®

पण मी हृदयाच्या शिक्षणाला म्हणजे चारित्र्याच्या विकासाला नेहमीच प्रथम स्थान देत आलो आहे . आणि चारित्र्याचे ज्ञान वाटेल त्या वयाच्या व वाटेल त्या वातावरणात वाढलेल्या मुलांमुलींना, कमीजास्त प्रमाणात का होईना पण, देता येईलच असा विचार करून मी मुलांवरोवर पित्याच्या नात्याने रात्रंदिवस राहात असे . चारित्र्य हाच त्यांच्या शिक्षणाचा पाया आहे असे मानून मी चाललो . पाया पक्का झाला तर मुले सवड मिळेल त्याप्रमाणे वाकीचे, दुसऱ्याची मदत घेऊन किंवा स्वतःच्या वळावरही मिळवू शकतील .

तरी पण अक्षरज्ञान थोडेवहूत तरी दिलेच पाहिजे हे मी समजून होतो. म्हणून वर्ग काढले आणि त्या कामी मि. कॅलनबॅक व श्री. प्रागजी देसाई यांची मदत घेतली.

शारीरिक शिक्षणाची आवश्यकता मला कळत होती, पण ते शिक्षण त्यांना सहजी मिळत होते.

आश्रमात नोकर तर नव्हतेच. पायखान्यापासून स्वयंपाकघरापर्यंतची सर्व कामे आश्रमवसीयांनीच करावयाची होती. फळझाडे पुष्कळ होती. नवीन लागवड करावयाची होती. मि. कॅलनबॅकना शेतीची आवड होती. सरकारी आदर्श बगिच्यामध्ये ते स्वतः काही दिवस शिकून आले होते. स्वयंपाकात गुंतलेल्याखेरीज इतर सर्व लहान-मोठयांना रोज ठराविक वेळ बगिच्यामध्ये काम करावे लागत असे. मुलांकडून त्या कामी भरपूर मदत होई. मोठे खड्डे खणणे, झाडे तोडणे, ओझी वाहून नेणे इत्यादि कामांमध्ये त्यांची शरीरे चांगली कसून निघत. त्यांना त्या कामाची मौजही वाटे, आणि ही कामे असल्यामुळे त्यांना इतर कसरत किंवा खेळ यांची आवश्यकता राहात नसे. कामाचे बाबतीत काही विद्यार्थी किंवा कधीमधी सर्वच विद्यार्थी टंगळमंगळ करीत, आळस करीत. पुष्कळ वेळा मी तिकडे दुर्लक्ष करीत असे, कधी सक्तीनेही त्यांचेकडून काम करून घेत असे. जेव्हा सक्ती करीत असे तेव्हा ते कंटाळत, हेही माझ्या लक्षात येई. तरी पण सक्तीचा प्रतिकार कोणी कधी केल्याचे स्मरत नाही. जेव्हा जेव्हा सक्ती करीत असे तेव्हा तेव्हा त्यांची समजूतही घालीत असे व त्यांचेकडूनच कबूल करून घेत असे की, कामाच्या वेळी खेळ ही संवय बरी नव्हे. त्यांची त्या क्षणी समजूत पडे, दुसऱ्या क्षणाला विसर पडे. अशा तऱ्हेने गाडे रेटत असे; तरी पण त्यांची शरीरे मात्र कसलेली बनत होती.

आश्रमात आजार क्वचितच येई. त्याचे एक मुख्य कारण हवापाणी आणि योग्य व नियमित आहार हे होते, हे येथे नमूद केले पाहिजे. शारीरिक शिक्षणाबरोबर औद्योगिक शिक्षणाचाही उल्लेख करून टाकतो. सर्वांना काही तरी उपयुक्त धंदा शिकवावयाचा असा बेत होता. त्यासाठी मि. कॅलनबॅक ट्रॅपिस्ट मठामध्ये चपला बनविण्याचे काम शिकून आले. त्यांच्यापासून मी शिकलो, आणि जी मुले धंदा शिकायला तयार झाली त्यांना मी शिकविले. मि. कॅलनबॅकना सुतारकामाचा थोडासा अनुभव होता, आणि आश्रमात सुतारकाम जाणणारा आणखी एक जोडीदार होता. त्यामुळे ते कामही थोडथोडे शिकविले जात असे. स्वयंपाककाम तर बहुतेक सर्व मुलांनी शिकून घेतले.

ही सर्व कामे मुलांना नवीन होती. असली कामे शिकावी लागणार असे त्यांच्या स्वप्नामध्येही नव्हते. दक्षिण आफ्रिकेमध्ये हिंदी मुलांना जे काही शिक्षण मिळे, ते फक्त अक्षरज्ञानाचेच असे. टॉलस्टॉय आश्रमामध्ये प्रथमपासूनच असा रिवाज पाडलेला होता, की जे काम आम्ही शिक्षक करणार नाही ते मुलांकडूनही करवून घ्यायचे नाही म्हणून नेहमी त्यांच्याबरोबर तेच काम करणारा एक शिक्षकही राही. त्यामुळे मुले हौसेने शिकत.

चारित्र्य व अक्षरज्ञान यांचेसंबंधी पुढे लिहू.

३३. पुस्तकी शिक्षण

शारीरिक शिक्षण व तदनुषंगाने कसले तरी हस्तकौशल्य शिकविण्याचे काम टॉलस्टॉय आश्रमामध्ये कशा तऱ्हेने चालविले जात असे, ते आपण काही अंशी पाहिले. ते काम मी स्वतःला पूर्ण संतोष वाटेल अशा तऱ्हेने करू शकलो नाही, हे जरी खरे असले, तरी त्या कामी थोडेसे तरी यश मिळाले. पण अक्षरज्ञान देणे कठीण पडले. त्या कामाला पुरेशी साधने माझ्यापाशी नव्हती. मला स्वतःला इच्छा होती तेवढी फुरसत मिळेना. माझे ज्ञानही पुरेसे नव्हते. सबंध दिवसभर शारीरिक काम करून मी थकून जात असे; आणि थोडासा कोठे आराम घ्यायला पाहावे त्याच वेळी वर्ग घ्यायचे असत. त्यामुळे मी ताजातवाना असण्याऐवजी त्या वेळी महाप्रयत्नाने जागा राहात असे एवढेच. सकाळचा वेळ शेती आणि गृहोद्योग यांमध्ये जात असे. त्यामुळे दुपारी जेवणानंतर लगेच शाळा चालू होई. याखेरीज दुसरा कोणताही वेळ सोईस्कर नव्हता.

पुस्तकी शिक्षणासाठी अधिकात अधिक तीन तास ठेवलेले होते. शिवाय वर्गात हिंदी, तामीळ, गुजराथी व ऊर्दू इतक्यांचे शिक्षण द्यायचे असे. प्रत्येक मुलाला त्याच्या त्याच्या मातृभाषेतूनच शिक्षण द्यायचे असा निर्धार होता. इंग्रजीही सर्वांना शिकविले जात असे. त्याखेरीज गुजराथी, हिंदू मुलांना संस्कृत व सर्वांनाच हिंदीचे थोडेथोडे ज्ञान द्यायचे. इतिहास, भूगोल व अंकगणित सर्वांनाच शिकवायचे असा क्रम होता. तामीळ व ऊर्दू शिकविण्याचे काम माझेकडे होते.

माझे तामीळज्ञान म्हणजे आगबोटीवर व तुरुंगामध्ये मिळविलेले. त्यांतही पोपकृत उत्कृष्ट 'तामीळ स्वयंशिक्षिका' यापलीकडे माझी मजल गेलेली नव्हती. ऊर्दू लिपीचे ज्ञान आगबोटीमध्ये मिळविले होते तेवढेच. आणि खास फारशी किंवा अरबी शब्दाचे ज्ञान म्हणजे मुसलमान मित्रांच्या सहवासाने मिळ-

विता आले तेवढेच,, संस्कृत हायस्कुलात शिकलो होतो तेच. गुजराथी म्हणजे शाळकरी मुलांचेच.

एवढ्या भांडवलावर मी काम चालविणार; आणि माझे मदतनीस, ते तर माझ्याहूनही कमी शिकलेले,, परंतु माझे देशी भाषांवद्दलचे प्रेम, शिकविण्याच्या स्वतःच्या हातोटीवद्दलचा माझा आत्मविश्वास, विद्यार्थ्यांचे अज्ञान व अज्ञानापेक्षाही अधिक अंशी त्यांच्या मनाची उदारता, यांची मला फार मदत झाली.

तामीळ विद्यार्थी दक्षिण आफ्रिकेमध्ये जन्मलेले होते व त्यामुळे त्यांना तामीळ थोडे समजत असे. लिपी तर मुळीच येत नव्हती. त्यामुळे त्यांना लिपी व व्याकरणाची मूलतत्त्वे मलाच शिकवावी लागत. ते काम सोपे होते. विद्यार्थ्यांना माहीत होते की, तामीळ बोलण्याच्या बाबतीत ते माझा सहज पराभव करू शकत होते. तामीळ जाणणारे लोक मला भेटायला येत, तेव्हा विद्यार्थीच माझे दुभाषी होत असत. तरी पण माझे गाडे ढकलत गेले. कारण मी कधी आपल्या विद्यार्थ्यापासून स्वतःचे अज्ञान लपविण्याचा प्रयत्न केला नाही. हरेक बाबतीत मी जसा मुळात होतो तसाच तेही मला समजत होते. त्यामुळे पुस्तकी ज्ञानाच्या बाबतीत माझे गाढ अज्ञान असताही मी त्यांचे प्रेम व आदर ही कधीही हरवून बसलो नाही.

मुसलमान मुलांना ऊर्दू शिकविणे त्या मानाने सोपे होते. त्यांना लिपी येत होती. त्यांची वाचनाची गोडी वाढविणे व त्यांचे अक्षर सुधारणे एवढेच माझे काम होते.

साधारणपणे ही सर्व मुले निरक्षर व शाळेत न शिकलेली अशीच होती. शिकवीत असताच मला आढळून आले की, मला त्यांना शिकवायचे असे थोडेच होते. त्यांचा आळस निवारणे, ते आपण होऊन वाचीत बसतील असे करणे, त्यांच्या अभ्यासावर नजर ठेवणे, हीच कामे विशेष होती. मी एवढ्यावरच संतोष मानीत असे. म्हणून निरनिराळे विषय शिकणाऱ्या मुलांना एकाच खोलीत बसवून त्यांच्याकडून काम करवून घेणे शक्य होत असे.

पाठ्यपुस्तकांसाठी अनेक वेळा ओरड करण्यात येत असते. पण मला त्यांची उणीव कधीच जाणवली नाही. असलेल्या पुस्तकांचाही विशेष उपयोग केल्याचे मला स्मरत नाही. माझी अशी समजूत आहे की, शिक्षक हेच विद्यार्थ्यांचे पाठ्यपुस्तक असावे. शिक्षकांनी पुस्तकातून शिकविलेले असे फारच थोडे आज माझ्या स्मरणात राहिलेले आहे. त्यांनी स्वमुखाने शिकविले ते मात्र आजही आठवते. मुले डोळ्यांनी ग्रहण करतात, त्यापेक्षा कानांनी ऐकलेले

कमी श्रमात अधिक गहण करू शकतात. मुलांकडून एक तरी पुस्तक मी पुरे वाचून घेतल्याचे मला स्मरत नाही.

पण मी स्वतः जे अनेक पुस्तकांच्या वाचनातून पचविले होते, ते मी स्वतःच्या भाषेत सांगत असे; आणि ते त्यांना आजमितीलाही स्मरत असणार असे मला वाटते. वाचून दाखविलेले पाठ करण्याचा त्यांना त्रास वाटत असे. मी तोंडी सांगत असे ते ते मला लगेच म्हणून दाखवीत. वाचायचा त्यांना कंटाळा येई. मीच श्रमामुळे किंवा अन्य कारणांनी मंद व नीरस झालो तर गोष्ट निराळी. नाहीपेक्षा सांगितलेले ऐकण्यात त्यांना गोडी वाटे. त्यांच्या मनामध्ये प्रश्न उद्‌भवत त्यांची उत्तरे देताना मला त्यांच्या ग्रहणशक्तीचाही अंदाज मिळून जात असे.

३४. आत्मिक शिक्षण

विद्यार्थ्यांची शरीरे व मने यांचा विकास करण्यापेक्षा आत्म्याचा विकास करण्याकरिता मला फारच अधिक परिश्रम करावे लागले. आत्म्याचा विकास करविण्याच्या कामी मी धार्मिक पुस्तकांवर कमी आधार ठेविला होता. प्रत्येक विद्यार्थ्याला आपल्या धर्माची मूलतत्त्वे माहीत असली पाहिजेत, आपापल्या धर्मग्रंथांचे सामान्य ज्ञान त्याला असले पाहिजे, असे माझे मत असल्यामुळे त्यांना ते ज्ञान मिळेल अशी मी यथाशक्ति व्यवस्था केली होती. पण मी हे बौद्धिक शिक्षणाचेच एक अंग समजतो. आत्म्याचे शिक्षण हा एक स्वतंत्रच विषय आहे, हे मला टॉलस्टॉय आश्रमांतील मुलांना शिकवू लागण्यापूर्वीच कळून चुकले होते. आत्म्याचा विकास करणे म्हणजे शील बनविणे, ईश्वराचे ज्ञान मिळविणे, आत्मज्ञान प्राप्त करून घेणे. हे ज्ञान मिळविण्यासाठी मुलांना खूपच मदत पाहिजे; आणि त्याखेरीजचे इतर ज्ञान व्यर्थ आहे. हानिकारकही होण्याचा संभव आहे, असे मला वाटत होते.

आत्मज्ञान चतुर्थाश्रमामध्ये मिळवावे असा चुकीचा ग्रह माझ्या ऐकण्यात आलेला आहे. पण या अमूल्य वस्तूला जे चतुर्थाश्रमापर्यंत थोपवून धरतात, त्यांना आत्मज्ञान तर प्राप्त होत नाहीच, पण वार्धक्य व बालपणाची दुसरी परंतु केविलवाणी पुनरावृत्ती मिळते, आणि ते पृथ्वीला भारभूत होऊन जगत असतात असाच सार्वत्रिक अनुभव दिसून येतो. हे विचार याच शब्दांमध्ये

कदाचित १९११-१२ साली मी मांडले नसते. परंतु त्या वेळचे विचार अशाच तऱ्हेचे होते, असे मला स्पष्टपणे आठवते.

आत्मिक शिक्षण द्यायचे कसे® मुलांना मी भजने सांगत असे, नीतीची पुस्तके वाचून दाखवीत असे. पण तेवढ्यावर संतोष होईना. मुलांशी सहवास घडू लागला तसतसे माझ्या लक्षात आले की, हे ज्ञान पुस्तकांमार्फत देता यायचे नाही. शारीरिक शिक्षण शरीराच्या कसरतीने देता येते, बौद्धिक शिक्षण बुद्धीच्या कसरतीने, त्याचप्रमाणे आत्मिक शिक्षणसुद्धा आत्म्याच्या कसरतीनेच देता येणार. आत्म्याची कसरत शिक्षकाच्या वर्तनानेच प्राप्त होणार. म्हणून युवक पाहात असोत किंवा नसोत, सदासर्वदा शिक्षकाने सावधान राहिले पाहिजे. लंकेमध्ये वसूनही शिक्षक आपल्या वर्तनाने शिष्याच्या आत्म्याला हलवू शकेल. मी खोटे बोलत गेलो आणि स्वतःच्या शिष्यांना मात्र सच्चे बनविण्याचा मी प्रयत्न केला, तर तो व्यर्थच जायचा. भित्रा शिक्षक शिष्यांना शौर्य शिकवू शकणार नाही. व्यभिचारी शिक्षक शिष्यांना संयम कसा शिकवणार® मी मनाशी ठरविले की, मी माझ्यापाशी असलेले तरूण मुलगे व मुली यांना वस्तुपाठरूप होऊन राहिले पाहिजे. अशा तऱ्हेने माझे शिष्यच माझे शिक्षक बनले. स्वतःसाठी नाही तर त्यांच्यासाठी तरी मला चांगले झाले पाहिजे व चांगले राहिले पाहिजे, हे माझ्या ध्यानात आले. टॉलस्टॉय आश्रमातील माझा बहुतेक संयम या मुलांमुलींच्यामुळेच झाला असे म्हणण्यास हरकत नाही.

आश्रमामध्ये एक मुलगा खूप आडदांडपणा करी, खोटे बोले, कुणाला जुमानीत नसे व इतरांबरोबर भांडत असे. एके दिवशी त्याने फारच दंगा केला. मी फिकिरीत पडलो. विद्यार्थ्यांना मी कधी शिक्षा करीत नसे. या वेळी मला फार राग आला. मी त्याच्याकडे गेलो. त्याची समजूत घालावी तर काही केल्या समजूत पटेना. त्याने मला फसविण्याचाही प्रयत्न केला. मी जवळ पडलेला रूळ उचलला आणि त्याच्या दंडावर मारला. मारताना मी कांपत होतो हे त्याच्या लक्षात आले असावे. अशा तऱ्हेचा अनुभव माझ्या बाबतीत कोणाही विद्यार्थ्याला यापूर्वी आला नव्हता. विद्यार्थी रडू लागला. त्याने माझ्यापाशी माफी मागितली. त्याला काठी लागून दुःख झाले, यासाठी तो रडला असे नव्हे. मनात आणता तर मला भारी झाला असता, इतकी शक्ती त्याच्या मध्ये होती; त्याचे वय सतरा वर्षाचे होते; बांध्याने मजबूत होता. पण माझ्या रूळात त्याला माझे दुःख दिसून आले. या प्रसंगानंतर तो कधी माझ्याविरूध्द गेला नाही. पण मला मात्र तो रूळ मारल्याबद्दल अजूनपर्यंत पश्चाताप होत

आहे. मला धास्ती वाटते की त्याला मारून मी आत्म्याचे नव्हे तर आपल्या पशुतेचे आविष्करण केले.

बालकांना मार देऊन त्यांना शिकविण्याची पद्धती मला कधीच पसंत नाही. मला एकच प्रसंग आठवतो की, ज्या वेळी मी माझ्या मुलापैकी एकाला मारले. रूळ मारण्यात मी योग्य केले की कसे याचा निर्णय मी अद्याप करू शकलेलो नाही. या शिक्षेच्या संयुक्तिकतेविषयी मला शंका आहे. कारण तिच्यामागे राग होता व शिक्षा करण्याचा हेतू होता. जर तीत फक्त माझ्या दुःखाचे प्रदर्शनच असते तर मी ती शिक्षा योग्य म्हटली असती. पण या शिक्षेतील भावना मिश्र होती. या प्रसंगानंतर मात्र विद्यार्थ्यांना सुधारण्याची अधिक चांगली रीत मी शिकलो. त्या कलेचा उपयोग मी सदर प्रसंगी केला असता तर काय परिणाम झाला असता ते मी सांगू शकत नाही. हा प्रसंग तो युवक तर लवकर विसरूनही गेला. त्या मुलामध्ये विशेष सुधारणा झाली असेही मी सांगू शकत नाही. परंतु या प्रसंगामुळे विद्यार्थ्यांचे बाबतीत शिक्षकाचे कर्तव्य काय याबद्दल मी अधिक विचार करू लागलो. त्यानंतर तशाच तऱ्हेचे दोष तरूणांकडून घडले, पण मी दंडनीतीचा कधीच अवलंब केला नाही. अशा तऱ्हेने दुसऱ्यास ज्ञान देण्याचा प्रयत्न करीत असताना मला स्वतःलाच आत्म्याच्या गुणधर्माचे अधिकाधिक ज्ञान होऊ लागले.

३५. बऱ्हावाईटांचे एकत्र राहणे

टॉलस्टॉय आश्रमामध्ये मि. कॅलनबॅकनी एक प्रश्न माझ्यापुढे उपस्थित केला. त्यांनी तो प्रश्न काढण्यापूर्वी मी त्यासंबंधी विचार केला नव्हता. आश्रमामध्ये कांही मुलगे फार आडदांड व नाठाळ होते, तर कोणी उनाड होते. त्यांच्याच संगतीत माझे तीन मुलगेही असत, तशाच स्थितीत वाढलेली इतर मुलेही असत. पण मि. कॅलनबॅकचे लक्ष मात्र ती उनाड मुले आणि माझे मुलगे यांनी एकत्र कसे राहायचे याच गोष्टीकडे होते. एके दिवशी ते आवेशाने म्हणाले, "ही तुमची रीत मला बिलकुल पटत नाही. या मुलांबरोबर आपल्या मुलांना मिसळू दिलेत तर त्याचा परिणाम एकच होणार : त्यांना त्या उनाड मुलांचा संसर्ग लागणार; आणि तेही मग बिघडल्याशिवाय राहातील का®'

मी काही वेळ तरी विचारात पडलो होतो की नाही ते मला आता स्मरत नाही. पण माझा जबाब मात्र आठवतो. मी म्हटले, "माझे औरस

मुलगे आणि हे उनाड मुलगे यांच्यामध्ये भेद कसा करावा® सध्या दोघांच्याही बाबतीत माझी जबाबदारी सारखीच आहे. हे युवक माझ्याच बोलावण्यावरून येथे आलेले आहेत. मी त्यांना पैसे पुरविले तर ते आजच्या आज जोहानिसबर्गला जाऊन पूर्वी राहात होते त्या पध्दतीने राहू लागतील. त्यांनी येथे येण्यामध्ये माझ्यावर काहीशी मेहेरबानीच केली आहे असे त्यांना व त्यांच्या आईबापांना वाटल्यास त्यातही आश्चर्य वाटण्याजोगे काही नाही. येथे येण्याने त्यांना गैरसोयी सहन कराव्या लागत आहेत हे मला व तुम्हाला दोघांनाही दिसत आहे. पण माझे कर्तव्य स्पष्ट आहे. मला त्यांना येथेच ठेविले पाहिजे. अर्थात मग माझा मुलगाही त्यांचे बरोबरच राहाणार. शिवाय आपण इतरांहून श्रेष्ठ आहो, अशा तऱ्हेचा भेदभाव मी माझ्या मुलांना आजपासूनच का शिकवावा® अशा तऱ्हेचा विचार त्यांच्या डोक्यात घालणे म्हणजेच त्यांना आडमार्गाला नेणे आहे. सध्याच्या स्थितीत राहिल्याने ते चांगले घडून निघतील, बनावाईटाची परीक्षा ते स्वतःच करू लागतील. आपण असेच का समजू नये की त्यांच्यात खरोखरच काही गुण असले तर उलट त्यांचाच संसर्ग त्यांच्या सोबत्यांना लागेल® ते कसेही असो, पण मला त्यांना येथेच ठेवण्याखेरीज गत्यंतर नाही. तसे करण्यात काही धोका असला तरी तो धोकाही मला पत्करला पाहिजे." मि. कॅलन-बॅकनी डोके हालविले.

प्रयोगाचा परिणाम अनिष्ट झाला असे म्हणता येणार नाही. माझ्या मुलांचे त्यापासून यत्किंचितही नुकसान झाले असे मला वाटत नाही. त्यांचा फायदा झालेला तर मला स्पष्ट दिसत होता. त्याच्यामध्ये मोठेपणाची भावना काही अंशानेही राहिली असल्यास ती गेली. ते सर्वांबरोबर मिसळून राहायला शिकले, तावून-सुलाखून निघाले.

या व अशाच तऱ्हेच्या इतर अनुभवांवरून मला असे वाटू लागले आहे, की आईवापांची योग्य देखरेख असेल तर आपली बरीवाईट मुले एकत्र राहिली किंवा शिकली तरी त्यापासून चांगल्या मुलांची कसलीच हानी होत नाही. स्वतःच्या मुलांना तिजोरीत कोंडून ठेवल्याने ती निर्दोष राहातात आणि बाहेर काढल्याने विटाळतात असा नियम तर नाहीच. हां, एवढे मात्र खरे की, जेथे अनेकविध मुले व मुली एकत्र राहातात व शिकत असतात तेथे आईवापांची आणि शिक्षकांची कसोटी होते व त्यांना खूप लक्ष ठेवावे लागते.

३६. प्रायश्चित्तादाखल उपवास

मुलांमुलींना प्रामाणिकपणे वाढविण्याच्या व शिक्षण देण्याच्या कामी किती व कसकशा अडचणी आहेत त्यांचा दिवसेंदिवस अधिकाधिक अनुभव येत होता. शिक्षक व पालक ह्या नात्याने त्यांच्या हृदयामध्ये प्रवेश करायचा होता. त्यांच्या सुखदुःखांचा वाटेकरी व्हायचे होते; त्यांच्या जीवनात त्यांना वेळोवेळी पडणारी कोडी उकलायची होती; त्यांच्या उसळत्या तारूण्याच्या तरंगांना सरळ मार्ग लावायचा होता.

कित्येक कैदी सुटून गेल्यानंतर टॉलस्टॉय आश्रमामध्ये थोडीच माणसे राहिली. ती बहुतेक फिनिक्सवासी होती. त्यामुळे आश्रम फिनिक्सला घेऊन गेलो. फिनिक्समध्ये माझी खूप कसोटी झाली. शिल्लक राहिलेल्या आश्रमवासीयांना फिनिक्सला पोचवून मी जोहानिसबर्गला गेलो. जोहानिसबर्गला थोडे दिवस राहातो तोच दोन व्यक्तींच्या भयंकर पतनाची बातमी मला मिळाली. सत्याग्रहाच्या महान् लढयामध्ये कोठेही अपयश आल्यासारखे दिसले तरी त्याने माझ्या मनाला धक्का बसत नसे. पण या हकीकतीने माझ्यावर जणू काय वज्राघात केला. माझ्या हृदयाला मोठी जखम झाली. मी त्याच दिवशी फिनीक्सची गाडी पकडली. मि.कॅलनबॅकनी माझ्याबरोबर येण्याचा आग्रह धरला. माझी केविलवाणी स्थिती त्यांच्या लक्षात येऊन गेली होती; मला एकटयाला जाऊ द्यायला ते कबूल होत नव्हते. पतनाची बातमी मला त्यांचेकडूनच मिळाली होती.

रस्त्यामध्ये मी माझा धर्म समजावून घेतला, किंवा तो मला समजला, अशी स्वतःच्या मनाची समजूत करून घेतली म्हणा ना. मला असे वाटले की आपल्या देखरेखीखाली राहिलेल्यांच्या पतनाबद्दल पालक किंवा शिक्षक काही अंशानी तरी जबाबदार आहेत. या प्रसंगाबद्दलची माझी स्वतःची जबाबदारी तर मला स्पष्ट दिसत होती. माझ्या पत्नीने मला सूचनाही दिली होती. पण मी स्वभावतः विश्वासावर चालणारा असल्यामुळे मी तिची सुचना मनावर घेतली नव्हती. शिवाय माझी अशीही कल्पना होती की, मी जर या पतनाबद्दल प्रायश्चित घेतले, तरच त्या पतितांना मला होणारे दुःख समजून येईल, आणि त्यामुळे त्यांना स्वतःच्या चुकीची जाणीव होईल, तशीच तिच्या गांभीर्याचीही थोडीबहूत कल्पना होईल. म्हणून मी सात दिवस उपवास व साडेचार महिने एकभुक्त राहणे असे व्रत घेतले. कॅलनबॅकनी मला त्यापासून परावृत्त करण्याचा पुष्कळ

प्रयत्न केला, पण तो निष्फळ झाला. अखेरीला प्रायश्चित्ताची संयुक्तिकता त्यांनीही मान्य केली, आणि त्यांनी स्वतःही माझ्यावरोबर ते व्रत पाळण्याचा आग्रह धरला. त्यांच्या निर्मळ प्रेमापुढे माझे काही चालेना. एवढा निश्चय केल्यावरोबर मला लगेच हलके वाटू लागले. मन शांत झाले. ज्यांचे हातून दोष घडला होता, त्यांच्या वद्दलचा राग थंडावला आणि त्यांच्यावद्दल दया तेवढी राहिली.

अशा तऱ्हेने आगगाडीमध्येच मन हलके करून मी फिनिक्सला पोचलो. तपास करून अधिक माहिती काढायची ती काढून घेतली. माझ्या उपवासावद्दल सर्वांना कठीण तर वाटलेच, पण त्यामुळे वातावरण निर्मळ झाले. पापाचरणाची भयंकरता सर्वांच्या लक्षात आली, आणि विद्यार्थी व विद्यार्थिनी यांचा आणि माझा संबंध अधिक मजवूत व सरळ झाला.

या प्रसंगातूनच काही काळानंतर मला चौदा दिवस उपवास करण्याचा प्रसंग आला. याचा परिणाम तर अपेक्षेपलीकडे चांगला झाला अशी माझी समजूत आहे.

या प्रसंगावरून माझा असे सिद्ध करण्याचा हेतू नाही की, शिष्याच्या प्रत्येक दोषावद्दल नेहमी शिक्षकाने उपवास वगैरे केलेच पाहिजेत. पण मला वाटते, की काही प्रसंगी तरी असल्या प्रायश्चित्तादाखल करावयाच्या उपवासांची अवश्य जरूरी आहे. मात्र त्यासाठी विवेक व अधिकार पाहिजेत. जेथे शिष्य-शिक्षकांमध्ये शुद्ध प्रेमबंधन नाही, जेथे शिक्षकाला शिष्याच्या दोषावद्दल खराखुरा आघात वाटलेला नाही, जेथे शिष्याला शिक्षकावद्दल आदर वाटत नाही, तेथे उपवास निरर्थक आहे आणि उलट हानिकारक होण्याचाही संभव आहे. परंतु असल्या उपवास-अर्धउपवासांवद्दल मतभेद असले तरीही शिक्षक हा शिष्याच्या दोषांवद्दल थोडयावहूत अंशांनी तरी जवाबदार आहे यावद्दल मला लेशमात्र शंका नाही.

सात उपवास आणि नंतरचे एकभुक्त राहाणे ही आम्हाला कोणाला जड वाटली नाहीत. त्या मुदतीत माझे कोणतेही काम बंद किंवा मंद झाले नव्हते. त्या काळी मी फलाहारीच होतो. चौदा उपवासांचा अखेरचा भाग मात्र मला चांगलाच जड गेला. या वेळी रामनामाचा चमत्कार मला पुरा समजला नव्हता. त्यामुळे दुःख सहन करण्याची शक्ती कमी होती. उपवास चालू असलेल्या मुदतीत वाटेल ते करून पण पाणी खूप प्याले पाहिजे या वाह्य युक्तीची मला माहिती नव्हती. उपवास जड जायला हेही एक कारण झाले. शिवाय पहिला उपवास सुखाने झाला होता, त्यामुळे दुसऱ्या खेपेला मी बेपर्वाही राहिलो.

पहिल्या उपवासामध्ये नेहमी क्यूनीच्या पद्धतीचे कटिस्नान करीत असे. चौदा दिवसांच्या उपवासात दोनतीन दिवसांनंतर ते बंद केले. पाणी तोंडाशीच नेववेना आणि घोट घेतला तर ओकारी येई. यामुळे पाणी फार थोडे पीत असे. त्यामुळे गळा सुकला, क्षीण झाला आणि अखेरच्या दिवसांत तर आवाज अगदी ओढता निघत असे. तरीही जरूर तेवढे सांगून लिहविण्याचे काम अखेरच्या दिवसापर्यंत करता येत होते, आणि रामायण इत्यादि शेवटपर्यंत ऐकत असे. काही प्रश्नांसंबंधी मत देणे यासारखी आवश्यक कामेही करू शकत असे.

३७. गोखल्यांच्या भेटीस

दक्षिण आफ्रिकेतील पुष्कळ आठवणी आता सोडून द्याव्या लागत आहेत.

१९१४ साली जेव्हा सत्याग्रहाचा लढा समाप्त झाला, तेव्हा गोखल्यांच्या इच्छेवरून मला इंग्लंडहून स्वदेशी यायचे होते, म्हणून जुलै महिन्यामध्ये कस्तूरबाई, कॅलनबॅक व मी अशी तिघे विलायतेला जायला निघालो. सत्याग्रहाच्या लढ्याच्या वेळीच मी तिसऱ्या वर्गाने प्रवास करण्यास सुरूवात केली होती. अर्थात समुद्रमार्गानिसुद्धा तिसऱ्या वर्गाचेच तिकीट काढले. पण या तिसऱ्या वर्गात आणि आपल्याकडील तिसऱ्या वर्गात फार तफावत आहे. आपल्याकडे निजण्यावसण्याला जागा मिळण्याची पंचाईत, स्वच्छतेचे तर नावच घ्यायला नको. पण तिकडच्या तिसऱ्या वर्गात मात्र जागा योग्य प्रमाणात मिळत होती, आणि स्वच्छताही चांगली ठेवीत. कंपनीने आमच्यासाठी विशेष सोयही करून दिली होती. आम्हाला कोणाचा उपसर्ग पोचू नये म्हणून एका संडासाला मुद्दाम कुलूप घालून त्याची किल्ली आमच्या हवाली केली होती; आणि आम्ही तिघेही फलाहारी असल्यामुळे आम्हाला ताजी सुकी फळे पुरविण्याची आज्ञाही आगबोटीच्या कोठावळयाला देण्यात आली होती. एरवी तिसऱ्या वर्गाच्या उतारूंना फळे बेताचीच मिळतात; सुका मेवा तर बिलकुल नाही. या सोयी झाल्यामुळे समुद्रावरील अठरा दिवस फार शांतीने काढले.

या प्रवासातील कित्येक स्मरणे जाणून घेण्यासारखी आहेत. मि. कॅलनबॅकना दुर्बिणीचा फार षोक होता. त्यांनी एकदोन भारी किंमतीच्या दुर्बिणी बाळगल्या होत्या. त्यासंबंधी आमच्यामध्ये रोज वादविवाद होई. आमच्या आदर्शाला, आम्हाला जो साधेपणा मिळवायचा आहे त्याला, हे शोभत नाही असे त्यांना पटवून देण्याचा मी प्रयत्न करीत असे. एके दिवशी आमच्यामध्ये

त्यासंबंधी झणझणीत वाद झाला. आम्ही दोघेही आमच्या केबिनच्या खिडकीपाशी उभे होतो.

मी म्हटले, "आमच्यामध्ये हा तंटा होत राहावा यापेक्षा ही दुर्बीणच दर्यात फेकून दिली आणि तिची वार्ताच सोडून दिली तर किती तरी बरे होईल, नाही®"

मि. कॅलनबॅकनी लगेच जबाब दिला, "अलबत्त, ही मोह पाडणारी वस्तू फेकूनच द्या."

मी म्हटले, "बरे फेकतोच तर."

त्यांनीही तितक्याच जलदीने जबाब दिला, "मी खरोखरच म्हणतो की अवश्य फेकून द्या."

मी दुर्बीण फेकून दिली. ती सात एक पौंड किंमतीची होती, पण तिचे मोल तिच्या किंमतीवरूनच करायचे नव्हते तर मि. कॅलनबॅकच्या तिच्यावरील मोहावरून करायचे होते. इतके असूनही मि. कॅलनबॅकना तिच्याबद्दल कधीही हळहळ वाटली नाही. त्यांच्या माझ्यामध्ये अशा तऱ्हेचे प्रसंग अनेक वेळा घडत. त्यांतून मी हा एक नमुना येथे दिला आहे.

आमच्यामधील संबंधातून आम्हाला रोज नवीन नवीन शिकायला मिळे. कारण आम्ही दोघेही सत्याला अनुसरून चालण्याचा प्रयत्न करीत होतो. सत्याची कास धरल्यामुळे क्रोध, स्वार्थ, द्वेष इत्यादींचे सहजी निवारण होत असे, निवारण न झाल्यास सत्यही हाती लागत नसे. रागद्वेषांनी भरलेला मनुष्य सरळ असू शकेल; वाणीचे सत्यही पाळू शकेल; पण शुद्ध सत्य त्याला लाभणार नाहीच. शुद्ध सत्याचा शोध करणे म्हणजे रागद्वेषासारख्या विकारांपासून पूर्ण मुक्ती मिळविणे होय.

आम्ही प्रवास सुरू केला त्या वेळी मला उपवास संपवून फारसा काळ झाला नव्हता; मला पुरेशी शक्तीही आली नव्हती. आगबोटीत मी रोज डेकवर फेऱ्या घालून व्यायाम करून भरपूर खाण्याचा व खाल्लेले पचविण्याचा प्रयत्न करीत असे. पण तसतसे माझ्या पायाच्या पोटरीत अधिकाधिक दुखू लागले. विलायतेला पोचल्यानंतरही माझे हे दुःखत कमी झाले नाही, उलट वाढलेच. विलायतेत डॉ जीवराज मेहतांची ओळख झाली. त्यांना उपवासाची आणि पायांतील पीडेची हकीकत सांगितली. तेव्हा ते म्हणाले, "तुम्ही जर थोडे दिवस पूर्ण विश्रांती घेतली नाही तर पाय कायमचे लुळे होऊन जातील असा संभव आहे." तेव्हाच माझ्या लक्षात आले की, दीर्घ उपोषण करणाऱ्याने

गेलेली शक्ती तावडतोब परत मिळविण्याचा किंवा फार खाण्याचा लोभ करणे बरे नाही. उपोषण करताना जितके जपावे लागते, त्याहून ते सोडताना अधिक जपावे लागते. संयमही उपोषण सोडतानाच अधिक करावा लागत असतो.

मदारीमध्ये आम्हाला वातमी मिळाली की, महायुद्ध भडकायला काही घटकांचाच अवकाश आहे. इंग्लंडच्या खाडीला पोचतो तो लढाई सुरू झालीही अशी वातमी मिळाली व आम्हाला थोपवून धरण्यात आले. पाण्याखाली जागोजाग गुप्त सुरूंग लावलेले होते. त्यातून आम्हाला नेऊन साउदॅम्टनला पोचवीपर्यंत एकदोन दिवस खोळंबा झाला. लढाई ४ ऑगस्ट रोजी सुरू झाली. आम्ही ६ तारखेला लंडनला पोचलो.

३८. युद्धात भाग घेणे

विलायतेला पोचतो तो वातमी मिळाली की गोखले पॅरिसमध्ये अडकून पडले आहेत; पॅरिसवरोबरचे दळणवळण बंद पडले आहे. अर्थात ते केव्हा येतील ते सांगता येण्यासारखे नाही. गोखले प्रकृतीसाठी फ्रान्सला गेले होते, तिकडेच लढाईमुळे अडकून पडले. त्यांना भेटल्याखेरीज स्वदेशी जायचे नव्हते. ते कधी येतील ते कोणाला सांगता येण्यासारखे नव्हते.

तोपर्यंत करायचे काय® लढाईच्या वावतीत माझे कर्तव्य काय® तुरूंगांतील माझे जोडीदार व सत्याग्रही असे सोरावजी अदाजणिया विलायतेतच वॅरिस्टरीचा अभ्यास करीत होते. एक उत्कृष्ट सत्याग्रही म्हणून सोरावर्जीना, त्यांनी इंग्लंडात वॅरिस्टरीचे शिक्षण घ्यावे व नंतर दक्षिण आफ्रिकेला येऊन माझी जागा घ्यावी या हेतूने पाठविण्यात आले होते. त्यांचा खर्च डॉक्टर प्राणजीवनदास मेहता देत असत. त्यांच्याबरोबर चर्चा केली; तसेच त्यांच्यामार्फतीने डॉक्टर जीवराज मेहता इत्यादि विलायतेत राहाणाऱ्या हिंदी लोकांची एक सभा बोलाविली व त्यांच्यापुढे मी आपले विचार मांडले. माझे असे मत होते की, विलायतेत राहाणाऱ्या हिंदी लोकांनी लढाईमध्ये स्वतःचा वाटा उचलला पाहिजे. इंग्रज विद्यार्थानी लढाईमध्ये भाग घेण्याचा आपला निश्चय जाहीर केला होता. हिंदी विद्यार्थ्यानी मागे राहून चालावयाचे नाही. या युक्तिवादाविरूद्धही त्या सभेमध्ये पुष्कळ मतभेद झाले. 'आपल्या व इंग्रजांच्या स्थितीमध्ये हत्तीघोडयाइतके अंतर आहे. एक गुलाम, दुसरे सरदार. अशी स्थिती असताना धन्याच्या अडचणीच्या प्रसंगी गुलाम स्वेच्छापूर्वक धन्याला मदत कशी करू शकणार®

गुलामगिरीतून मुक्त होऊ इच्छिणाऱ्या गुलामाचे कर्तव्य धन्याच्या अडचणीचा स्वतःची मुक्तता मिळविण्यासाठी फायदा घेणे नव्हे काय® हा युक्तिवाद त्या वेळी मला कसा पटावा® दोघांच्या स्थितीतील भेद मला कळत नव्हता असे नव्हे. परंतु मला आमची स्थिती निव्वळ गुलामगिरीची आहे असे वाटत नव्हते. माझी अशी समजूत होती की, इंग्रजी राज्यपद्धतीत दोष होते, त्यापेक्षा कित्येक इंग्रज अमलदारांमध्ये अधिक दोष होते. ते दोष आपण प्रेमाने दूर करू शकू. जर इंग्रजांमार्फत व त्यांच्या साह्याने आपण आपली स्थिती सुधारण्याची इच्छा करीत असू तर, आपण त्यांच्या अडचणींच्या वेळी त्यांना मदत करूनच स्थिती सुधारून घेतली पाहिजे. राज्यपद्धती सदोष असली तरी आज जशी ती मला असत्य वाटते तशी त्या वेळी वाटत नव्हती. पण ज्याप्रमाणे त्या पद्धतीवरील माझा विश्वास आज उडून गेलेला आहे, व त्यामुळे मी आज इंग्रजी सत्तेला मदत करणार नाही, त्याचप्रमाणे ज्यांचा तेव्हाही राज्यपद्धतीवरूनच नव्हे तर अंमलदारांवरूनही विश्वास उडून गेला होता, ते मदत करायला कसे तयार व्हावेत®

प्रजेची मागणी जोराने पुढे मांडून आपल्या स्थितीमध्ये सुधारणा करून घेण्याबद्दल आग्रह करण्याची हीच वेळ आहे, अशी त्यांची समजूत होती. उलट माझी समजूत अशी होती की, इंग्रजांच्या आपत्तीची वेळ ही आपल्या मागण्या करण्याची वेळ नव्हे. लढाई चालू असतांना आपल्या मागण्या तहकूब करणे यांतच शिष्टाचार व दीर्घ दृष्टी दोन्ही आहेत. त्यामुळे मी माझा सल्ला कायम ठेवला आणि ज्यांना नावे नोंदविणे असेल त्यांनी नोंदवावी असे सुचविले. नोंदविलेल्या नावांची संख्या भरपूर झाली. त्यांत बहुतेक सर्व प्रांतांच्या व सर्व धर्माच्या माणसांची नावे होती.

या बाबतीत मी लॉर्ड क्रयू यांना पत्र लिहिले, आणि हिंदी लोकांची मागणी स्वीकारली जावी यासाठी, जखमी शिपायांची शुश्रूषा करण्याचे शिक्षण घेण्याची आवश्यकता असेल तर, ते घेण्याची इच्छा व तयारी व्यक्त केली. थोडया वाटाघाटीनंतर लॉर्ड क्रयू यांनी हिंदी लोकांची मागणी स्वीकारली आणि आणीबाणीच्या वेळी साम्राज्याला मदत करण्याच्या तयारीबद्दल आभारही मानले.

नावे देणारांनी प्रसिद्ध डॉक्टर कॅटली यांच्या हाताखाली जखमी लोकांची शुश्रूषा करण्याचे प्राथमिक शिक्षण घेण्यास सुरूवात केली. सहा आठवडयांचा छोटा अभ्यासक्रम होता, पण त्यांत जखमी लोकांना प्राथमिक मदत देण्याच्या सर्व क्रिया शिकविण्यात येत होत्या. आम्ही सुमारे ८० जण या मुद्दाम काढलेल्या

वर्गात सामील झालो. सहा आठवडयांनंतर परीक्षा घेण्यात आली. तीत एकच जण नापास झाला. पास झालेल्यांना आता सरकारकडून कवाईत वगैरे शिकविण्याची व्यवस्था झाली. कवाईत शिकविण्याचे हे काम कर्नल बेकर यांजकडे सोपविण्यात आले, व त्यांना या तुकडीचे सरदार नेमले.

या वेळचा विलायतेतील देखावा पाहाण्यालायक होता. लोक घाबरत नव्हते, तर प्रत्येक जण आपापल्या शक्तीनुरूप लढाईमध्ये भाग घेण्यात गुंतलेला होता. सशक्त तरूणांनी तर लढाईचे शिक्षण घेण्यास सुरूवात केली; पण अशक्त, वृद्ध, स्त्रिया इत्यादींनी काय करावे®त्यांची इच्छा असेल तर त्यांच्यासाठीसुद्धा काम होतेच. ते लढाई मध्ये घायाळ होणाऱ्या सैनिकांसाठी कपडे वगैरे कापण्याशिवण्याच्या कामात गुंतले. तिकडे स्त्रियांचा 'लाइसियम' नावाचा क्लब आहे. त्याच्या सभासदांनी युद्धखात्याला लागणाऱ्या कपडयांपैकी होतील तेवढे तयार करण्याची जबाबदारी उचलली. सरोजिनी नायडू त्या क्लबच्या सभासद होत्या. त्यांनी ह्या कामी परिपूर्ण भाग घेतला. माझी त्यांच्याशी ओळख याच वेळी प्रथम झाली. त्यांनी माझ्याकडे कापलेल्या कपडयांचा ढीग आणून टाकला आणि त्यांपैकी जितके स्वतः किंवा इतरांकडून शिवता शिवविता येतील तेवढे शिवून आपल्या हवाली करण्याबद्दल सांगितले. मी त्यांची इच्छा आनंदाने मान्य केली आणि जखमी लोकांच्या शुश्रूषेचे शिक्षण चालू असता होतील तेवढे कपडे स्वतः शिवले व इतरांकडून शिववून घेतले.

३९. धर्माचे कोडे

लढाईत काम करण्यासाठी आम्ही काहीजणांनी एकत्र मिळून आपली नावे सरकारकडे पाठविली, ही बातमी दक्षिण आफ्रिकेला पोचताच तिकडून मला दोन तारा आल्या. एक तार पोलाकची होती. तीत विचारले होते, "तुमचे हे कार्य तुमच्या अहिंसा तत्त्वाच्या विरूद्ध नाही काय®"

अशा तऱ्हेची तार येणार असे काहीसे मला वाटलेच होते. कारण की ह्या विषयाची मी 'हिंद-स्वराज्या' मध्ये चर्चा केली होती; आणि दक्षिण आफ्रिकेमध्ये तर या विषयाची चर्चा निरंतर होतच असे. युद्धाची नैतिक अनिष्टता आम्हा सर्वांस मान्य होती. मला मारहाण करणाऱ्यांवर फिर्याद करण्यास मी कबूल नव्हतो.तर मग दोन राज्यांमध्ये लढाई सुरू झाली असता, त्यांच्या परस्परगुणदोषांची मला माहितीही नसता, मी त्यात भाग कसा

घ्यावा® बोअर युद्धामध्ये मी भाग घेतल्याचे मित्रांना माहीत होतेच; तरी पण त्यांची अशी कल्पना होती की, त्यानंतर माझ्या विचारात फेरफार झाले असावे.

खरे पाहाता ज्या विचारसरणीला अनुसरून मी बोअर युद्धामध्ये पडलो होतो त्याच विचारसरणीचा उपयोग या वेळीही केला होता. युद्धामध्ये भाग घेणे याचा अहिंसा तत्त्वाशी मेळ बसत नाही हे मला पूर्णपणे कळत होते. पण कर्तव्यांचे ज्ञान हे सूर्याच्या प्रकाशाप्रमाणे नेहमीच स्पष्ट नसते. सत्याच्या पुजाऱ्याला अनेक वेळा गोतेही खावे लागतात.

अहिंसा ही व्यापक वस्तू आहे. आपण हिंसेच्या वणव्याच्या मध्यभागी सापडलेले पामर प्राणी आहोत. 'जीवो जीवस्य जीवनम्' हे वचन खोटे नाही. मनुष्य एक क्षणभरही बाह्य हिंसेशिवाय जगू शकत नाही. पाणी पिता, बसता, उठता, सर्व क्रिया करताना, इच्छा असो वा नसो, थोडी तरी हिंसा तो करीतच असतो त्या हिंसेमधून सुटण्याचा तो महत्प्रयास करीत असेल, त्याची भावना केवळ दयेचीच असेल, तो सूक्ष्मात सूक्ष्म जंतूंचाही नाश इच्छीत नसेल, आणि यथाशक्ति त्याला वाचविण्याचाच प्रयत्न करीत असेल, तर तो अहिंसेचा पुजारी होय. त्याच्या हरएक कार्यामध्ये नेहमी वाढता संयम राहील; त्याची करूणावृत्ती निरंतर वाढत जाईल. पण काही झाले तरी कोणीही देहधारी बाह्य हिंसेपासून सर्वथैव मुक्त होऊ शकत नाही.

आणखी असे की अहिंसेचा पाया अद्वैतभावना आहे. आणि जर प्राणीमात्रच अभिन्न आहेत तर एकाच्या पापाचा परिणाम दुसऱ्यावर होणारच. त्यामुळेही मनुष्य हिंसेपासून सर्वथैव मुक्त राहू शकत नाही. समाजात वावरणारा मनुष्य इच्छा नसताही समाजाच्या हिंसेत भागीदार बनतोच. दोन देशांमध्ये जेव्हा युद्ध होते तेव्हा अहिंसा मान्य करणाऱ्या व्यक्तीचे कर्तव्य ते युद्ध थांबविण्याचे आहे. ते कर्तव्य जो करू शकत नसेल, ज्याच्यामध्ये विरोध करण्याची शक्ती नसेल, ज्याला विरोध करण्याचा अधिकार प्राप्त झालेला नसेल, त्याने लढाईच्या कामात भाग घ्यावा; आणि भाग घेत असताही त्या कर्मा तून स्वतःला, स्वतःच्या देशाला, त्याचप्रमाणे जगाला सोडविण्याचा त्याने मनःपूर्वक प्रयत्न करावा.

इंग्रजी राज्यामार्फत माझी, म्हणजे माझ्या देशबांधवांची स्थिती सुधारण्याची माझी इच्छा होती. मी इंग्लंडात राहात असता इंग्लंडचे आरमार माझे रक्षण करीत होते. त्याच्या बळाचा अशा तऱ्हेने फायदा घेत असल्यामुळे

त्याच्यामध्ये असलेल्या हिंसकतेचा मी सरळच भागीदार होत होतो. अर्थात जर मला त्या सत्तेशी संबंध ठेवायचा असेल, त्या सत्तेच्या निशाणाखाली राहायचे असेल, तर एक तर मी युद्धाचा उघड उघड विरोध करून, जोपर्यंत त्या सत्तेची युद्धनीती बदलणार नाही तोपर्यंत, सत्याग्रहाच्या शास्त्राप्रमाणे तिच्यावर बहिष्कार घातला पाहिजे, किंवा त्या सत्तेचे जे कायदे मोडण्यासारखे असतील त्यांचा सविनय भंग करून तुरुंगाचा रस्ता पकडला पाहिजे. नाहीपेक्षा मी तिच्या युद्धकार्यामध्ये भाग घेत राहूनच त्या कार्याचा विरोध करण्याची शक्ती व अधिकार ही मिळविली पाहिजेत. तेवढी शक्ती माझ्यामध्ये नव्हती. अर्थात मला युद्धात भाग घेण्याखेरीज दुसरा मार्ग नाही असे मी ठरविले.

अहिंसेच्या दृष्टीने हातात बंदूक धरणारा व त्याला मदत करणारा यांच्यामध्ये भेद मला तरी दिसत नाही. जो मनुष्य लुटारूंच्या टोळीमध्ये त्यांची पडेल ती चाकरी करण्यासाठी, त्यांची ओझी उचलण्यासाठी, ते लूट करीत असतील तेव्हा पहारा करण्यासाठी, ते घायाळ झाल्यास त्यांची शुश्रूषा करण्यासाठी राहातो तो लुटीबद्दल त्या लुटारूंइतकाच जबाबदार आहे. या दृष्टीने विचार करता लष्करात जखमी लोकांची शुश्रूषा करण्यास जाणारा मनुष्य युद्धाच्या जबाबदारीतून मोकळा राहू शकत नाही.

हा विचार मी पोलाकची तार येण्यापूर्वीच करून ठेवलेला होता. त्यांची तार आल्यानंतर मी त्यासंबंधी काही मित्रांशी चर्चा केली. युद्धामध्ये भाग घेणे मला कर्तव्य वाटत होते, व आजही विचार करता मला वरील विचारसरणीमध्ये दोष दिसत नाही. ब्रिटिश साम्राज्याबाबत त्या वेळी माझे जे विचार होते, त्यांना अनुसरून मी युद्धात भाग घेतला. त्यामुळे त्याबद्दल मला पश्चाताप वाटत नाही.

मला माहीत आहे की, माझ्या वरील विचारांची संयुक्तिकता मी त्या वेळीही सर्व मित्रांना पटवून देऊ शकलो नव्हतो. प्रश्न सूक्ष्म आहे; त्यात मतभेदाला सवड आहे. म्हणूनच अहिंसाधर्म मान्य करणाऱ्या व त्याचे सूक्ष्म पालन करणाऱ्या मंडळीपुढे मी माझा अभिप्राय शक्य तेवढा स्पष्टपणे मांडला आहे. सत्याबद्दल आग्रह राखणाऱ्या इसमाने केवळ रूढीला वश होऊनच कोणतेही कार्य करू नये, त्याने स्वतःच्या विचारांनाच हट्टाने चिकटून राहू नये, आपले विचार चुकीचे असणेही शक्य आहे ही जाणीव नित्य बाळगावी, आणि चुका लक्षात येताच, येतील त्या अडचणी पत्करूनही त्या कबूल कराव्या, व प्रायश्चितही भोगावे.

४०. सत्याग्रहाची चुणूक

अशा तऱ्हेने कर्तव्य म्हणून मी युध्दात पडलो खरा; पण त्यात जातीने भाग घेण्याचे माझ्या नशिबी नव्हते; एवढेच नव्हे तर असल्या नाजूक वेळीही सत्याग्रह करण्याची पाळी आली.

आमची नांवे मंजूर होऊन नोंदली गेल्यानंतर आमची कवाईत पुरी करून घेण्यासाठी एक अमलदार नेमण्यात आल्याचे मी अगोदरच लिहीले आहे. आमची सर्वांची समजूत अशी होती की, तो अमलदार लढाईचे शिक्षण देण्यापुरताच आमचा अधिकारी होता; इतर सर्व बाबतीत तुकडीचा प्रमुख मी होतो. माझ्या जोडीदारांबद्दल मी जबाबदार होतो, व माझ्याबद्दल ते जबाबदार होते; म्हणजेच अमलदाराने सर्व काम माझ्यामार्फत चालवायचे अशी आमची समजूत होती. पण मुलाचे पाय पाळण्यात दिसतात त्याप्रमाणे अमलदाराची नजर पहिल्याच दिवसापासून आम्हाला निराळी दिसून आली. सोराबजी फार चतूर होते. त्यांनी मला बजावले, "भाई, पाहा, हा मनुष्य आपली सुलतानगिरी चालवू पाहात आहे असे दिसते. आम्हाला त्याची हुकूमत नको. आम्ही त्याला शिक्षक समजतो. पण आणखीही ते तरूण आलेले आहेत ना, तेही आमच्यावर हुकूम चालवायलाच आलेले असावे असे दिसते." हे तरूण ऑक्सफर्डचे विद्यार्थी होते, व शिकविण्यासाठी आले होते. वरिष्ठ अंमलदाराने त्यांना आमचे दुय्यम अधिकारी नेमिले होते. सोराबजींनी सांगितले ते माझ्याही ध्यानात आले होते. मी सोराबजींचे सांत्वन केले, व काळजी करू नका असे सांगितले. पण सोराबजींची समजूत चटकन् पटण्यासारखी नव्हती.

"तुम्ही भोळे आहा. हे लोक गोडगोड बोलून तुम्हाला फसवतील, आणि मागाहून तुमचे डोळे उघडले म्हणजे तुम्ही म्हणाल, 'चला सत्याग्रह करू या;' आणि मग आम्हांला बळी द्याल," सोराबजी हंसत म्हणाले.

मी उत्तर दिले, "माझ्या संगतीत तुम्हाला आत्माहुतीखेरीज दुसरे कधी काही अनुभवायला मिळाले आहे® आणि सत्याग्रहीचा जन्मच फसवून घेण्यासाठीच नाही का® म्हणून हा साहेब मला फसवील याची फिकीर करण्याचे कारण नाही. मी तुम्हाला हजारो वेळा सांगितले आहे ना, की अखेरीला फसविणाराच स्वतः फसत असतो,"

सोराबजी खदखदा हसत म्हणाले, "ठीक, फसतच चला तर मग; एखाद्या दिवशी सत्याग्रहात प्राणाला मुकाल आणि आपल्यावरोवर आमच्यासारख्यांना ओढून न्याल."

या शब्दांचे स्मरण करताच मरहूम मिस हॉवहाऊसनी असहकाराच्या वेळी मला लिहिलेल्या वाक्याचे स्मरण होत आहे ः

"सत्याग्रातर तुम्हाला एखादे दिवशी फांसावर चढावे लागल्यास मला आश्चर्य वाटणार नाही. ईश्वर तुम्हाला सरळ मार्गाने नेवो व तुमचे रक्षण करो."

सोराबजींवरोवरचे वरील संभाषण अमलदार तख्तनशीन झाल्यानंतरच्या आरंभीच्या काळातच झाले होते. आरंभ व अंत यांमधील अंतर थोडयाच दिवसांचे होते. पण तेवढया मुदतीतच माझ्या फासळयांशी खूप दुखू लागले. चौदा दिवसांच्या उपवासानंतर शरीर परत भरून आले नव्हते. पण तशाच स्थितीत मी कवाइतीत पुरेपूर भाग घेण्यास सुरूवात केली होती, आणि पुष्कळदा घरून कवायतीच्या जागेपर्यंत पायी जात असे.ते अंतर दोन मैलांचे तरी होतेच. यामुळे अखेरीस मला अंथरूण धरावे लागले.

माझी ही अशी स्थिती असतानाच आम्हाला कॅंपमध्ये जाणे भाग पडले. बाकीचे तेथेच राहात. मी मात्र संध्याकाळी परत घरी येत असे. येथेच सत्याग्रहाचा प्रसंग प्राप्त झाला.

अमलदाराने स्वतःचा अमल गाजविला. त्याने स्पष्ट सांगून टाकले की, सर्व बाबतीत मीच तुमचा अधिकारी आहे. स्वतःच्या अधिकाराचे चारदोन वस्तुपाठही त्याने आम्हाला शिकविले. सोराबजी माझ्यापाशी येऊन थडकले. ते ही सुलतानगिरी सहन करण्यास तयार नव्हते. त्यांनी सांगितले, "सर्व हुकूम तुमच्यामार्फतच मिळाले पाहिजेत. सध्या तर आपण शिक्षणाच्या छावणीत आहो. असे असताही रोज भलभलते हुकूम निघत आहेत. ते तरूण व आम्ही यांच्यामध्ये अनेक बाबतीत भेदभाव करण्यात येतो. हे सहन होण्यासारखे नाही. याचा निकाल त्वरित झालाच पाहिजे. नाहीपेक्षा आपले काम मोडून पडणार आहे. सर्व विद्यार्थी व इतर जे या कामात सामील झाले आहेत, ते एकही अनाठायी हुकूम सहन करावयाचे नाहीत. स्वाभिमानाच्या रक्षणार्थहाती घेतलेल्या कामात पदोपदी अपमानच सहन करणे चालणार नाही."

मी अमलदाराकडे गेलो. माझ्याकडे आलेल्या सर्व तक्रारी त्यांच्यापाशी तोंडी सांगितल्या. त्यांनी मला पत्र लिहून सर्व तक्रारी आपल्याला लेखी कळवि-

ण्यास सांगितले, आणि त्याबरोबरच स्वतःच्या अधिकाराचा निर्देश केला. ते म्हणाले, "फिर्याद तुमच्यामार्फत होऊ शकणार नाही. ती दुय्यम अधिकाऱ्यांच्या मार्फत सरळ माझ्याकडे आली पाहिजे."

मी जबाबादाखल म्हटले, "मला अधिकार भोगायला नको आहे. लष्करी दृष्टीने माझी सामान्य शिपायांतच गणना होईल. पण आमच्या तुकडीचा प्रमुख या नात्याने तुम्ही मला त्यांचा प्रतिनिधी म्हणून स्वीकारले पाहिजे." मी माझ्याकडे आलेल्या तक्रारीही कळविल्या व "दुय्यम अधिकारी आमच्या तुकडीला विचारल्याशिवाय नेमण्यात आले आहेत, व त्यांच्यासंबंधी फार असंतोष फैलावला आहे. यास्तव त्यांना बदलण्यात यावे, व तुकडीला स्वतःचे अधिकारी निवडण्याचा अधिकार देण्यात यावा, असे सुचविले.

ही गोष्ट त्यांना पटेना. त्यांनी मला सांगितले, की अधिकारी तुकडीने निवडणे ही गोष्टच लष्करी नियमांच्या विरूद्ध आहे; आणि त्या अधिकाऱ्यांना दूर केल्यास आज्ञापालनाची नावनिशाणीही राहाणार नाही.

आम्ही सभा भरविली. सत्याग्रहाचे गंभीर परिणाम सांगितले. बहुतेक सर्वांनी सत्याग्रहाच्या शपथा घेतल्या. आमच्या सभेने असा ठराव केला की, सध्याच्या अधिकाऱ्यांना दूर करण्यात आले नाही, व तुकडीला नव्या अधिकाऱ्यांची निवड करण्यास मिळाली नाही, तर आमच्या तुकडीने कवाइतीला व छावणीला जाणे बंद करावे.

मी अधिकाऱ्याला एक पत्र लिहून माझी पूर्ण नापसंती व्यक्त केली, व हेही कळविले की, माझा हेतू अधिकार भोगण्याचा नाही. मला तर सेवाच करावयाची आहे, व हे सांगोपांग पार पाडायचे आहे. मी त्यांना हेही लिहिले की, बोअर युद्धामध्ये माझ्याकडे कसलाही हुद्दा नव्हता, तरीही कर्नल गॅलवे व आमची तुकडी यांच्यामध्ये कधी कसलाही भांडणाचा प्रसंग आला नाही, व ते अमलदार माझ्या तुकडीची इच्छा माझ्यामार्फत समजावून घेऊन सर्व गोष्टी करीत असत. माझ्या पत्रासोबत आमच्या तुकडीने केलेल्या ठरावाची एक नक्कलही पाठविली.

अमलदारावर त्याचा काही एक परिणाम झाला नाही. त्यांना तर असेच वाटत होते, की आमच्या तुकडीने सभा करून ठराव केला, हाच लष्करी शिस्तीचा फार मोठा भंग होय.

त्यानंतर मी भारतमंत्र्यांना एक पत्र लिहून सर्व हकीकत कळविली, व आमच्या सभेचा ठराव पाठविला.

भारतमंत्र्यांनी उत्तरी मला कळविले की, दक्षिण आफ्रिकेतील स्थिती निराळी होती. येथे तर तुकडीच्या वरिष्ठ अमलदाराला हाताखालचे अधिकारी नेमण्याचा हक्क आहे. तरी पण यापुढे तो तुमची शिफारस लक्षात घेत जाईल.

ह्यानंतर तर आमच्यामध्ये पुष्कळ पत्रव्यवहार झाला. पण सर्वच कटू अनुभव देऊन मी हे प्रकरण लांबवीत नाही.

पण एवढे मात्र सांगितल्याशिवाय चालणार नाही की, हिंदुस्थानात आपल्याला प्रत्यही येतात त्याच मासल्याचे हे अनुभव होते. अमलदाराने धाकदपटशा दाखवून व युक्तिप्रयुक्तीने आमच्यात फूट पाडली. कित्येकजण, त्यांनी शपथा घेतल्या होत्या तरीही शक्तीला किंवा युक्तीला बळी पडले. इतक्यातच नेटली हॉस्पिटलमध्ये कल्पनेपलीकडे जखमी शिपाई येऊन पडले, व त्यांच्या शुश्रूषेसाठी आमच्या सबंध तुकडीची जरूर पडली. अमलदाराने फोडले होते तेवढे नेटलीला गेले, पण बाकीचे गेले नाहीत. हे इंडिया ऑफिसला रूचले नाही. मी तर अंथरूणाला खिळलेला होतो, पण तुकडीतील मंडळीच्या भेटी होतच होत्या. मि. रॉबर्टस्‌चा व माझा चांगला परिचय झाला होता. ते मला समक्ष भेटायला आले व बाकीच्यांनाही नेटलीला पाठविण्याबद्दल त्यांनी आग्रह केला. त्यांनी निराळी तुकडी म्हणून जावे, अशी त्यांची सूचना होती. "नेटली हॉस्पिटलमध्ये तर त्या तुकडीला तेथील अधिकाऱ्यांच्या हुकुमात राहावयाचे आहे, त्यामुळे त्यांची मानहानी व्हायची नाही. सरकारला त्यांच्या जाण्याने संतोष होईल, आणि मोठया प्रमाणात येऊन पडलेल्या जखमी लोकांची शुश्रूषाही होईल." मला व माझ्या जोडीदारांना ही सूचना आवडली, आणि राहिलेले विद्यार्थीही नेटलीला गेले. मीच एकटा असहाय स्थितीत अंथरूणात पडून राहिलो.

४१. गोखल्यांची उदारता

विलायतेमध्ये मला झालेल्या फासळयांच्या दुखण्याची हकीकत मी लिहिलीच आहे. ते दुखणे उद्‌भवले त्यावेळी गोखले इंग्लंडात येऊन दाखल झाले होते. मी व कॅलनबॅक नेहमी त्यांचेकडे जात असू. संभाषण मुख्यतः युद्धासंबंधीच चाले. कॅलनबॅकना जर्मनीचा भूगोल तोंडपाठ होता आणि त्यांनी यूरोपचा प्रवासही खूप केलेला होता. त्यामुळे ते नकाशे काढून लढाईची ठिकाणे गोखल्यांना दाखवीत.

मला जेव्हा दुखणे आले तेव्हा तोही एक चर्चेचा विषय होऊन बसला. माझे आहाराचे प्रयोग चालूच होते. त्या वेळेचा माझा आहार म्हणजे भुईमूग, कच्ची व पक्की केळी, लिंबे, जितूनचे तेल, टोमॅटो, द्राक्षे वगैरेंचा असे. दूध, धान्य, डाळ वगैरे मी बिलकूल घेत नसे. माझी शुश्रूषा जीवराज मेहता करीत होते. त्यांनी दुधाचा व धान्य खाण्याचा फार आग्रह केला. गोखल्यांपर्यंत तक्रार गेली. फलाहाराच्या माझ्या तरफदारीबद्दल त्यांना विशेष महत्त्व वाटत नव्हते. प्रकृती टिकविण्यासाठी डॉक्टर सांगतील ते घ्यावे असा त्यांचा आग्रह होता.

गोखल्यांच्या आग्रहाचा शब्द मोडणे माझ्या जिवावर आले. त्यांनी जेव्हा फारच आग्रह केला, तेव्हा मी विचारासाठी चोवीस तासांची मुदत मागून घेतली आणि कॅलनबॅक व मी घरी आलो. वाटेतच माझे कर्तव्य काय याची त्यांच्याबरोबर चर्चा केली. माझ्या प्रयोगामध्ये ते माझे जोडीदार होते. प्रयोग त्यांनाही आवडत होता. पण माझ्या प्रकृतीसाठी मी तो सोडून देईन तर बरे, असा त्यांचाही कल मला दिसला. अर्थात माझे मीच काय ते अंतर्नादाचा कानोसा घेऊन ठरवायचे होते.

सबंध रात्र विचारात घालविली. प्रयोग अजिबात सोडून द्यावा, तर अजूनपर्यंत हृदयाशी साठविलेले विचार धुळीस मिळत होते. त्या विचारात मला कोठेही चूक दिसेना. गोखल्यांच्या प्रेमाखातर तत्त्वहानी कितीशी पत्करावी किंवा शरीररक्षणासाठीही असले प्रयोग कितीसे बाजूला सारावे हा प्रश्न होता. म्हणून मी असा निश्चय केला की, त्या प्रयोगापैकी जेवढा भाग धार्मिक दृष्टीने केला होता, तेवढयाला चिकटून राहायचे व इतर सर्व बाबतीत डॉक्टर सांगतील तसे करायचे. दूध वर्ज करण्यामध्ये धर्मभावना मुख्य होती. कलकत्त्या-

मध्ये गाईम्हशींवर चालणारे अनन्वित प्रकार माझ्या नजरेसमोर मूर्तिमंत उभे होते. मांसाप्रमाणेच जनावरांचे दूधही मनुष्याचे अन्न नव्हे, ही गोष्टही मला विचारात घेतली पाहिजे होती. त्यामुळे दुधाच्या त्यागाला चिकटून राहायचेच असा निश्चय करून मी सकाळी उठलो. एवढया निश्चयाने माझे मन फार हलके झाले. गोखल्यांची भीती वाटत होती; पण ते माझ्या निश्चयाला मान देतील असा विश्वास वाटत होता.

संध्याकाळी आम्ही त्यांना नॅशनल लिबरल क्लबमध्ये भेटायला गेलो. त्यांनी लगेच प्रश्न केला, "कसे काय® डॉक्टरांचे सांगणे मान्य करण्याचा निश्चय केला ना®'

मी हळूच जवाब दिला, "मी सर्व कांही करीन, पण एका गोष्टीचा मात्र आपण आग्रह करू नये. दूधदुभते किंवा मांसाहार मात्र मी घेणार नाही. ते न घेतल्यामुळे शरीर गळून पडणार असेल तर त्याला पडू देण्यामध्येच धर्म आहे, असे मला तरी वाटते."

"हा अगदी अखेरचा निर्णय का®' गोखल्यांनी विचारले.

"मला वाटते मला दुसरा कोणताच जवाब देता येण्यासारखा नाही तुम्हाला त्यापासून वाईट वाटते हे मी जाणतो. पण मला क्षमा करा," मी उत्तर दिले.

गोखल्यांनी कांहीसे दुःखाने परंतु अत्यंत प्रेमाने म्हटले, "तुमचा निश्चय मला रूचत नाही. मला त्यात धर्म दिसत नाही. पण यापुढे मी आग्रह करणार नाही." असे म्हणून जीवराज मेहतांकडे वळून त्यांनी सांगितले, "आता गांधींना सतावू नका. ते सांगतात त्या मर्यादेत राहून त्यांना जे देता येईल तेवढेच द्या."

डॉक्टरांनी आपली नाखुषी दर्शविली, पण त्यांचाही नाइलाज झाला. मला मुगाचे पाणी घेण्याचा त्यांनी सल्ला दिला. त्याला हिंगाची फोडणी देण्याची सूचना केली. मी तसे करण्याचे कबूल केले. एक-दोन दिवस ते अन्न घेतले. त्याने तर माझे दुःख अधिकच वाढले. मला ते मानवले नाही. त्यामुळे मी परत फलाहारावर गेलो. डॉक्टरांनी बाह्य उपचार चालविलेच होते. त्यामुळे अंमळ उतार वाटला. पण माझ्या नियमांमुळे ते पेचात पडत. मध्यंतरी गोखल्यांना लंडनचे ऑक्टोबर-नोव्हेंबरमधील धुके सहन होण्यासारखे नव्हते, म्हणून ते हिंदुस्थानला जायला निघाले.

४२. दुखण्यावर कोणता इलाज केला®

फासळयांतील पीडा दूर होईना. त्यामुळे मी विवंचनेत पडलो. औषधोपचाराने नाही तर आहारात फेरफार केल्याने व काही तरी बाह्य उपचारांनीच पीडा बंद होणार एवढे मला समजत होते.

प्रसिद्ध अन्नाहारी व आहारात फेरफार करून रोग बरे करणारे असे डॉ. ॲलिनसन् यांना मी सन १८९० मध्ये भेटलो होतो. त्यांना मी बोलाविले. ते आले. त्यांच्याकडून शरीर तपासून घेतले, आणि दूध घेण्याबद्दलच्या माझ्या नाखुषीबद्दलही बोललो. त्यांनी मला लगेच आश्वासन दिले व म्हणाले, "दुधाची मुळीच जरूरी नाही. आणि माझ्या मनातून तर तुम्हाला काही दिवस कसल्याही चरबीशिवाय ठेवायचे आहे." असे म्हणून त्यांनी प्रथम तर मला सुकी रोटी व कच्ची भाजी यांवर व फळावर राहाण्यास सांगितले. कच्च्या भाजीत मुळे, कांदे किंवा तसलीच मुळे व पालेभाजी, आणि फळांमध्ये मुख्यतः नारिंगे असत. भाज्या किसून किंवा वाटून खायच्या असत. मी असे तीनएक दिवस केले; पण कच्च्या भाज्या विशेषशा मानवल्या नाहीत. हा प्रयोग पूर्णपणे चालवण्याइतके त्राण माझ्या शरिरात नव्हते; मनाची तेवढी धमकही नव्हती. त्याखेरीज त्यांनी चोवीसही तास खिडक्या उघडया ठेवण्यास, रोज कोमट पाण्याने स्नान करण्यास, दुखणाऱ्या भागावर तेल चोळण्यास व पाव ते अर्धा तास मोकळया हवेत फिरण्यासही सांगितले होते. हे सर्व मला बरे वाटले. घराला फ्रेंच पद्धतीच्या खिडक्या होत्या. त्या सबंध उघडया ठेवाव्या तर पावसाचे पाणी आत येई. वरचे तावदान उघडत नसे. त्यासाठी त्याची सबंध काच फोडून काढून त्यांतून तरी अष्टौप्रहर हवा येण्याची सोय केली. आत झड येऊ नये एवढया बेताने फ्रेंच खिडक्या उघडया ठेवीत असे.

हे सर्व केल्यामुळे तब्येत काहीशी सुधारली, साफ सुधारली नाहीच. मधून मधून लेडी सिसिलिया रॉबर्ट्स माझ्या समाचाराला येत. त्यांचा माझा चांगला परिचय होता. मला दूध घ्यायला लावण्याची त्यांना फार इच्छा होती. ते तर मला वर्ज्य. म्हणून दुधाचे गुणधर्म असलेल्या पदार्थाचा त्यांनी शोध चालविला. त्यांच्या एका मित्राने त्यांना 'माल्टेड मिल्क' दाखविले, आणि त्यांनी अजाणता मला सांगितले, की 'त्यांत दुधाचा स्पर्शही नाही, तर

रासयनिक प्रयोगांनी बनविलेली ती दुधाच्या गुणांनी युक्त अशी एक भुकटी आहे.' लेडी रॉबर्ट्सना माझ्या धार्मिक भावनांबद्दल फार आदर वाटत असे, हे मला माहीत होते. त्यामुळे मी ती भुकटी पाण्यात घालून प्यालो. मला त्याची चव दुधासारखी लागली. कन्या देऊन कुल विचारण्याप्रमाणेच मी केले. बाटलीवरील कागद वाचला, तेव्हा माहीत झाले की, ती तर दुधाचीच बनविलेली आहे. अर्थात एकदाच घेतल्यानंतर तिचा त्याग करावा लागला. लेडी रॉबर्ट्सना ही गोष्ट कळविली व तुम्ही बिलकुल चिंता करू नये असे लिहिले. त्या घाबऱ्याघाबऱ्या बिऱ्हाडी आल्या व त्यांनी स्वतःची दिलगिरी प्रदर्शित केली. त्यांच्या मित्राने बाटलीवरील कागद वाचलेलाच नव्हता. मी त्या भल्या बाईला आश्वासन दिले आणि त्यांनी एवढी तसदी घेऊन पैदा केलेल्या वस्तूचा उपयोग माझ्याकडून होण्यासारखा नाही, यावद्दल माफी मागितली. अजाणता माझ्याकडून भुकटी घेतली गेली यावद्दल मला पश्चात्ताप वाटण्याचे प्रायश्चित्त करण्याचे प्रयोजन नाही हेही सांगितले.

लेडी रॉबर्ट्ससंबंधीची आणखीही मधुर स्मरणे आहेत ती मी सोडून देऊ इच्छितो. इतरही कित्येकांची अशी स्मरणे आहेत की ज्यांचा महान् आश्रय मला अनेक विपत्तींच्या व विरोधांच्या प्रसंगी मिळू शकला आहे. असल्या उदाहरणांवरून श्रद्धाळू मनुष्य एवढेच ठरवितो, की ईश्वर दुःखरूपी कडू औषधे देतो, त्यांच्यावरोवर मैत्रीची गोड अनुपानेही द्यायला चुकत नाही.

डॉक्टर ॲलिनसन्नी दुसऱ्या भेटीत अधिक सूट दिली, आणि स्निग्धतेसाठी सुक्या मेव्याचे म्हणजे भुईमुगासारख्याचे लोणी आणि जितूनचे तेल घ्यायला सांगितले. कच्च्या भाज्या आवडत नसल्यास त्या शिजवून भातावरोवर घेण्यास सांगितले. ही सुधारणा मला अधिक मानवली.

पण दुखणे साफ नाहीसे झाले नाही; काळजी घ्यायला पाहिजे होती. अंथरूण सुटले नाही. डॉ. मेहता वरचेवर येऊन तपासून जात असत. "मी सांगतो तसे कराल तर आता तुम्हाला वरे करतो," हे पालुपद नेहमी त्यांच्या तोंडी असायचे.

असे चालत असता मि. रॉबर्ट्स एके दिवशी माझ्याकडे आले, व त्यांनी मला स्वदेशी जाण्याचा आग्रह केला. "या स्थितीत तुमचे नेटलीला कधीच जाणे होणार नाही. कडाक्याची थंडी तर अजून पुढेच पडायची आहे. माझा तर खास आग्रह आहे की तुम्ही स्वदेशी चला, आणि तेथे वरे व्हा. तोपर्यंत लढाई

चालू राहिली तर मदत करण्याचे अनेक प्रसंग तुम्हाला मिळतीलच. नाही तर तुम्ही येथे केलेत तेही काही कमी नव्हे, असे मला तरी वाटते."

मी हा सल्ला मान्य करून स्वदेशी येण्याची तयारी केली.

४३. निघालो

मि. कॅलनबॅक हिंदुस्थानला येण्याच्या निश्चयाने आमच्याबरोबर निघाले होते. विलायतेत आम्ही एकत्रच राहात असू. पण युद्धामुळे जर्मन लोकांवर फार करडी नजर असे. त्यामुळे कॅलनबॅक माझ्याबरोबर येऊ शकतील की नाही याबद्दल आम्हा सर्वांनाच शंका वाटत होती. त्यांच्यासाठी खास पास मिळविण्याचा खूप प्रयत्न केला. मि. रॉबर्ट्स स्वतः त्यांना पास मिळवून द्यायला राजी होते. त्यांनी संपूर्ण हकीकतीची तार व्हाइसरॉयांना केली. पण लॉर्ड हार्डिंगचा सीधा व झटकन जबाब आला, "आम्ही दिलगीर आहो. आजच्या स्थितीत असले कसलेही जोखीम घेण्याची आमची तयारी नाही." या जबाबाची संयुक्तिकता आम्हा सर्वांस दिसतच होती. कॅलनबॅकच्या वियोगाचे दुःख मला तर झालेच, पण माझ्यापेक्षाही त्यांना ते अधिक झाले, असे मला दिसले. ते हिंदुस्थानला येऊ शकले असते, तर आज एक छानदार शेतकऱ्याचे व विणकराचे जीवन व्यतीत करीत असते. आता ते दक्षिण आफ्रिकेत मूळच्या पद्धतीचे आपले जीवन व्यतीत करीत आहेत, व एंजीनियरचा धंदा जोरात चालवीत आहेत.

आम्ही तिसऱ्या वर्गाची तिकिटे मिळविण्याचा प्रयत्न केला, पण पी. ॲण्ड ओ. च्या आगबोटीत तिसऱ्या वर्गाचे तिकिट मिळेना म्हणून दुसऱ्या वर्गाची काढावी लागली. दक्षिण आफ्रिकेहून बरोबर आणलेला थोडासा सुका मेवा जो बोटीवर मिळण्यासारखा नव्हता, तो बरोबर घेतला होता; ताजी फळे आगबोटीवर सहजी मिळण्यासारखी होती.

डॉ. मेहतांनी शरीर मीड्स् प्लास्टरच्या पट्टीने बांधून काढले होते; आणि ती पट्टी जशीच्या तशीच ठेवण्यास सांगितले होते. मी ते दोन दिवस तर सहन केले, पण अधिक वेळ सहन होईना. म्हणून बरीचशी मेहनत करून ती पट्टी सोडवून काढली आणि स्नान करण्याची सवलत घेतली. आहार मुख्यतः सुक्या व ताज्या फळांचाच करून टाकला. तब्येत दिवसेंदिवस सुधारत चालली, आणि सुएझच्या कालव्यापर्यंत पोचेतो पुष्कळच चांगली झाली. अशक्तता राहिली

होती. पण मला भीती वाटत होती ती दूर झाली, आणि मी रोज व्यायाम थोडाथोडा वाढवीत गेलो. ही जी सुधारणा झाली ती शुद्ध व समशीतोष्ण हवेमुळेच, असे मला वाटले.

पूर्वीच्या अनुभवामुळे किंवा आणखी अन्यही कारण असेल, पण इंग्रज उतारू व आम्ही यांच्यामध्ये जे अंतर मला येथे दिसून आले, ते दक्षिण आफ्रिकेहून येतानाही दिसले नव्हते. तेथेही अंतर तर होतेच, पण येथे ते त्याहून निराळयाच प्रकारचे दिसले. एखाद-दुसऱ्या इंग्रजाबरोबर बोलणे होई, पण ते 'साहेब, सलाम' पुरतेच. हृदयाची भेट होत नसे. दक्षिण आफ्रिकेच्या बोटीत काय किंवा दक्षिण आफ्रिकेत काय, हृदयाच्या भेटी होऊ शकल्या होत्या. असल्या भेदाचे कारण मला तरी हेच दिसले की, इंग्रजांच्या मनात मी राज्यकर्ता आहे आणि हिंदी माणसाच्या मनात मी परक्या सत्तेखाली आहे, त्या जाणीवेचा परिणाम, मग तो लक्षात येवो किंवा न येवो, व्हायचा तो होतच होता.

असल्या वातावरणातून सुटून स्वदेशी पोचण्यास मी आतूर झालो होतो. एडनला पोचताच काहीसे घरी आल्यासारखे वाटले. दक्षिण आफ्रिकेत असतानाच एडनच्या मंडळींबरोबर आमचा चांगला संबंध जुळला होता. कारण की, भाई कैकोबाद कावसजी दिनशा डरबनला येऊन गेले होते. त्यांच्याशी व त्यांच्या पत्नीशी माझा चांगला परिचय झालेला होता. थोडक्याच दिवसात आम्ही मुंबईला पोचलो. १९०५ सालीच परत स्वदेशी येण्याची अपेक्षा होती. त्या ऐवजी दहा वर्षांनी तरी परत येऊ शकलो, त्यामुळे मला फार आनंद झाला. मुंबईत गोखल्यांनी सभा-संमेलनादिकांची व्यवस्था करून ठेवलीच होती. त्यांची तब्येत फार नाजूक होती, तरीही मुंबईला आले होते. त्यांची भेट घेऊन, त्यांच्या जीवनामध्ये समाविष्ट होऊन, माझ्या डोक्यावरील भार खाली उतरवून देण्याचा बेत करून मी मुंबईला आलो होतो. पण विधात्याने निराळाच योगायोग रचून ठेवला होता.

४४. वकिलीसंबंधीची काही स्मरणे

हिंदुस्थानात आल्यानंतर माझ्या जीवनाला कशी वळणे मिळाली त्याच्या वर्णनावर येण्यापूर्वी मी जाणूनबुजून सोडून दिलेल्या काही भागांपैकी थोडासा येथे देण्याची जरूरी भासत आहे. कित्येक मित्रांनी वकिलीच्या वेळच्या किंवा वकील या नात्याने आलेल्या अनुभवांची मागणी केली आहे. ही स्मरणे इतकी काही आहेत की, लिहीत बसल्यास त्यांचेच एक पुस्तक होऊन जाईल. असली वर्णने मी कल्पिलेल्या मर्यादेबाहेर पडतात. पण कित्येक जी सत्यासंबंधीचीच आहेत, ती देणे कदाचित अनुचित म्हणता येणार नाही.

मला आठवते त्याप्रमाणे मी हे तर पूर्वी दर्शविले आहे की, वकिलीच्या धंद्यात मी कधी असत्याचा आश्रय केलेला नाही; आणि वकिलाचाही मोठा भाग केवळ सेवेसाठीच अर्पिलेला होता, व त्याच्याबद्दल मी खर्चापलीकडे काहीही घेत नसे; कित्येक वेळा खर्चही स्वतः करीत असे. माझी समजूत होती की, या बाबतीत एवढे विधान केले म्हणजे पुरे झाले. पण मित्रांची मागणी याहून अधिक आहे. त्यांना वाटते की, सत्यपालनाच्या प्रसंगांचे मी साधारणपणे जरी वर्णन केले, तरी वकिलांना त्यांतून काही तरी जाणण्यालायक मिळेल.

वकिलीच्या धंद्यात खोटे बोलल्याशिवाय चालायचेच नाही, असे मी विद्यार्थी दशेत असतानाही ऐकत असे. मला तर खोटे बोलून प्रतिष्ठाही मिळवायची नव्हती, किंवा धनही कमवायचे नव्हते. त्यामुळे त्या गोष्टीचा माझ्या मनावर परिणाम होत नसे.

दक्षिण आफ्रिकेमध्ये याची कसोटी अनेकवार झाली. मला कळत असे की प्रतिपक्षाचे साक्षीदार पढविलेले आहेत, आणि मी अशिलांना किंवा साक्षीदारांना खोटे बोलण्यास यत्किंचित उत्तेजन दिले तरी माझ्या अशिलांचा जय होईल. पण मी नेहमीच हा मोह बाजूला सारीत असे. मला फक्त एकच असा प्रसंग आठवतो की जेव्हा अशिलाचा खटला जिंकल्यानंतर मला शंका आली की, अशिलाने मला फसविले असावे. माझ्या मनातही नेहमी असेच असे की, अशिलाचा पक्ष जर खरा असेल तर त्याचा जय व्हावा, आणि खोटा असेल तर पराजय व्हावा. फी घेतेवेळी फीचा दर कधीही जयापजयानुसार नक्की केल्याचे मला स्मरत नाही. अशील हरो किंवा जिंको, मी तर नेहमी मेहनतानाच घेत असे. जय झाला तरीही तेवढयाचीच अपेक्षा असे. अशिलाला सुरूवातीला

सांगून टाकीत असे की, "तुमचा पक्ष खोटा असेल तर माझ्याकडे येऊ नका. साक्षीदाराला पढविण्याचे काम माझ्याकडून घडेल अशी कधीही आशा बाळगू नका." शेवटी माझा लौकिक असा पसरला की खोटे खटले माझ्यापाशी येतच ना. असले अशीलही माझ्यापाशी होते की जे आपले चोख खटले माझ्यापाशी आणीत आणि ज्यात थोडीशी शंका असेल तर ते इतर वकिलांकडे घेऊन जात.

एक प्रसंग असा आला की जेव्हा माझी फार सक्त परीक्षा झाली. माझ्या खास परिचत अशिलांपैकी एकाचा हा खटला होता. त्यात जमाखर्चाच्या पुष्कळ भानगडी होत्या. खटला फार लांब काळपर्यंत चालला होता. त्याचे काही भाग अनेक निरनिराळ्या कोर्टात गेले होते. शेवटी कोर्टाने एक जमाखर्चातील तज्ज्ञ पंच म्हणून नेमला व हिशेबाचा भाग त्याच्याकडे सोपविण्यात आला. पंचाचा ठराव परिपूर्णपणे माझ्या अशिलाच्या तर्फेचा होता. पण त्याच्या हिशेबात एक बारीकशीच पण महत्त्वाची चूक राहून गेली होती. जमा व खर्च यांच्या बाजू पंचाच्या नजरचुकीने उलटया मांडल्या गेल्या होत्या. विरूद्ध पक्षाने पंचाचा ठराव रद्द करण्याबद्दल कोर्टाकडे अर्ज केला. अशिलातर्फे मी दुय्यम वकील होतो. पंचाची चूक थोरल्या वकिलांच्या ध्यानात आली होती, पण त्यांच्या मते पंचाची चूक कबूल करायला पक्षकार बांधलेला नव्हता. आपल्याविरूद्ध असलेली हकीकत कबूल करायला कोणताच वकील बांधलेला नाही, असा त्याचा स्पष्ट अभिप्राय होता. मी म्हटले, "या खटल्यात राहून गेलेली चूक कबूल केलीच पाहिजे."

थोरले वकील म्हणाले, "तसे केल्यास कोर्ट सबंध ठराव रद्द करील असाही पूर्ण संभव आहे; आणि कोणताही शहाणा वकील आपल्या पक्षकाराला असल्या धोक्यांत घालणार नाही. मी तरी हा धोका घ्यायला कधीच तयार होणार नाही. खटला सबंध उलटला तर अशिलाला किती तरी खर्चात पडावे लागेल, आणि एवढे करूनही अखेर निकाल काय होईल ते तरी कोणी सांगावे®"

या संभाषणाच्या वेळी अशील हजर होते. मी म्हटले, "अशिलांनी व आपण दोघांनीही असले धोके पत्करले पाहिजेत. आम्ही कबुली दिली नाही तरी कोर्ट चुकीचा ठराव चूक लक्षांत आल्यानंतर कायम राखीलच याची तरी खात्री कोठे आहे® आणि चूक सुधारीत असता अशिलाला नुकसान झाले तर त्यात हरकत वाटण्याजोगे काय आहे®"

पण आम्ही चूक कबूल करू तर ना®" थोरले वकील म्हणाले.

"आम्ही नाही कबूल केली म्हणून कोर्टाला ती सांपडणार नाही किंवा विरूद्ध पक्ष ती शोधून काढणार नाही, अशी तरी खात्री कोठे आहे®' मी जबाब दिला.

"तर मग हा खटला तुम्ही चालवाल® चूक कबूल करण्याच्या अटीवर मी त्यात हजर राहायला तयार नाही," वडे वकील दृढतापूर्वक म्हणाले.

मी नम्रपणे म्हटले, "तुम्ही उभे राहणारच नसाल तर मग, अशिलांची तशी इच्छा असल्यास, मी उभा राहण्यास तयार आहे. चूक कबूल करायची नसेल तर माझ्याकडून या खटल्यात काम होणे अशक्य दिसते."

एवढे बोलून मी अशिलांकडे पाहिले. ते काहीसे पेचात पडले. खटल्यामध्ये मी सुरूवातीपासूनच होतो. अशिलांचा माझ्यावर पूर्ण विश्वास होता. माझा स्वभाव ते पूर्णपणे जाणत होते. त्यांनी सांगितले, "बरे तर तुम्हीच कोर्टात उभे राहा. चूक कबूल करा. नशिबी हरण्याचे असले तर हरू. सत्याचा वाली ईश्वर तर आहेच ना®'

मला बरे वाटले. याहून अन्य जबाब मिळेल अशी माझी अपेक्षाही नव्हती. थोरल्या वकिलांनी मला पुन्हा बजावले, व माझ्या 'हट्टा' बद्दल माझी कीव केली आणि धन्यवादही दिला.

कोर्टात काय घडले ते पुढे पाहू.

४५. ठकबाजी®

मी दिलेला सल्लाच योग्य होता त्याबद्दल मला बिलकुल शंका नव्हती. तो खटला योग्य तऱ्हेने चालविण्याची लायकी माझ्यामध्ये आहे की नाही, याबद्दल मात्र मला भरपूर शंका वाटत होती. असला जबाबदारीचा खटला माझ्यासारख्याने वरिष्ठ कोर्टात चालविणे मला फार जोखमीचे वाटले. त्यामुळे मनात भीतभीतच मी न्यायाधीशांपुढे उभा राहिलो. त्या चुकीचा उल्लेख होताक्षणीच एक न्यायाधीश उसळून बोलले,

"ही ठकबाजी म्हणता येईल, नाही का®'

मी हिरवा पिवळा होऊन गेलो. जेथे फसवणुकीचा लवलेशही नाही तेथे ठकबाजीची शंका घेण्यात यावी हे मला असह्य झाले. "सुरूवातीलाच जेथे न्यायाधीशाचा ग्रह भलताच झाला आहे, तेथे असला विकट खटला कसा जिंकता यावा®' असा मी मनाशी विचार केला.

स्वतःचा क्रोध दाबला आणि शांत होऊन मी जवाब दिला,

"पुरी हकीकत ऐकून घेण्यापूर्वीच तुम्ही ठकबाजीचा आरोप लादता याचे मला आश्चर्य वाटते,,"

"मी आरोप करीत नाही, फक्त शंका उपस्थित केली," न्यायाधीश म्हणाले.

"आपली शंका मला आरोपासारखी वाटते. मी माझी हकीकत समजावून देतो. त्याउपर शंकेला जागा राहील, तर आपण खुशाल शंका घ्या," मी उत्तर दिले.

"तुम्हाला मध्येच अटकावल्यावद्दल मला दिलगिरी वाटते. तुमचा खुलासा समजावून सांगा," न्यायाधीश शांत होऊन म्हणाले.

खुलाशासाठी माझ्यापाशी भरपूर सामग्री होतीच. सुरूवातीलाच शंका निघाली व न्यायाधीशांचे लक्ष मी माझ्या म्हणण्याकडे आकर्षू शकलो त्यामुळे मलाही हिंमत आली व मी समग्र हकीकत समजावून दिली. न्यायाधीशांनी ती शांतपणे ऐकिली, व त्यांच्या लक्षात आले की, दोष नजरचुकीनेच झालेला आहे; आणि खूप मेहनत करून तयार केलेला हिशेब रद्द करणेही त्यांना बरे वाटले नाही.

विरूद्ध पक्षाच्या वकिलास खात्री वाटत होती की चूक कबूल केली गेल्यानंतर त्यांना विशेष बोलावयाचे राहाणार नाही. पण असल्या स्पष्ट व सुधारता येण्यासारख्या बाबीवर पंचाचा ठराव रद्द करायला न्यायाधीश कबूल होत ना. विरूद्ध पक्षाच्या वकिलाने खूप प्रयत्न केला; पण ज्या न्यायाधीशाने शंका घेतली होती, तोच माझ्या बाजूचा बनला होता.

"मि. गांधींनी चूक कबूलच केली नसती तर तुम्ही काय करणार होता®' न्यायाधीश म्हणाले.

"हिशेबाच्या ज्या तज्ज्ञाला आम्ही नेमला त्याहून अधिक वाकबगार किंवा प्रामाणिक तज्ज्ञ आम्ही कोठून आणावा®' विरूद्ध वकील म्हणाले.

"तुमच्या खटल्याची तुम्हाला सांगोपांग माहिती आहे असे आम्हाला धरून चाललेच पाहिजे. कोणत्याही हिशेबनिसाच्या हातून घडण्याचा संभव आहे अशा चुकीपलीकडे इतर चुका जर तुम्ही दाखवून देऊ शकत नसाल, तर कायद्यातील बारीकशा फटीच्या जोरावर दोन्ही पक्षांना पहिल्यापासून खर्चात ढकलायला कोर्ट तयार होणार नाही. आणि कोर्टाने हा खटला पुन्हा पहिल्यापासून ऐकावा असे तुम्ही म्हणत असाल तर तेही होण्याजोगे नाही."

या व असल्या युक्तिवादांनी वकिलाला गप्प करून व पंचाला चुका सुधारून, किंवा ही एवढी चूक सुधारून, ठराव परत पाठविण्यास हुकूम करून, तो सुधारलेला ठराव न्यायाधीशांनी मान्य करण्याचे ठरविले.

माझ्या हर्षाला सीमा राहिली नाही. पक्षकार व थोरले वकील खूष झाले, आणि वकिलीच्या धंद्यांतही सत्याला जागून काम होऊ शकते ही माझी समजूत दृढ झाली.

मात्र वाचकाने एवढे लक्षात ठेवले पाहिजे की धंदा म्हणून वकिली करणे हेच मुळात अयोग्य आहे. सत्याच्या पालनाने त्या मूलभूत दोषांचे निराकरण होऊ शकत नाही.

४६. पक्षकार सहकारी बनले

नाताळ व ट्रान्सवाल येथील वकिलीमध्ये असा फरक होता की, नाताळमध्ये ॲडव्होकेट व ॲटर्नी असा भेद असला तरी दोघेही सर्व कोर्टात समानपणे वकिली करू शकत; तर ट्रान्सवालमध्ये मुंबईसारखा भेद होता. तेथे पक्षकाराबरोबरचा सर्व व्यवहार ॲडव्होकेटने ॲटर्नीमार्फतच केला पाहिजे होता. बॅरिस्टर झालेल्या इसमाला ॲडव्होकेट किंवा ॲटर्नी यांपैकी एकाचीच सनद काढता येई व मग त्याला तेवढा धंदा करता येई. नाताळमध्ये मी ॲडव्होकेटची सनद घेतली होती व ट्रान्सवालमध्ये ॲटर्नीची. ॲडव्होकेट या नात्याने माझा हिंदी लोकांशी प्रत्यक्ष संबंध येऊ शकला नसता, आणि गोरे ॲटर्नी मला कामे देतील अशा तऱ्हेचे वातावरण दक्षिण आफ्रिकेमध्ये नव्हते.

ट्रान्सवालमध्ये अशा तऱ्हेची वकिली करीत असताना मॅजिस्ट्रेटच्या कोर्टातही मला पुष्कळदा जाता येत असे. असे करीत असता एक प्रसंग असा आला की, खटला चालू असतानाच माझ्या ध्यानात आले की, माझ्या अशिलाने मला फसविले आहे व त्याचा पक्ष खोटा आहे. पिंजऱ्यात उभा राहून उत्तरे देत असता तो लटपटू लागला. त्यावरून मी मॅजिस्ट्रेटला माझ्या पक्षकाराविरूद्ध निकाल देण्यास सांगून खाली बसलो. प्रतिपक्षाचा वकील आश्चर्यचकीत झाला. मॅजिस्ट्रेट खूष झाला. पक्षकाराला मी दोष दिला. मी खोटया फिर्यादी घेत नाही हे त्याला माहीत होते; त्याने ती गोष्ट कबूल केली. मी विरूद्ध निकाल मागितला याबद्दल त्याला राग आला नाही असे मला वाटते. काही झाले

तरी या वेळच्या माझ्या वर्तनाचा माझ्या धंद्यावर कसलाच वाईट परिणाम झाला नाही, आणि कोर्टात माझे काम सरळ झाले. मला असेही दिसून आले की, माझ्या या सत्यनिष्ठेमुळे वकीलबंधूंमध्येही माझी प्रतिष्ठा वाढली होती; आणि परिस्थिती विचित्र असताही त्यांपैकी कित्येकांचे प्रेम मी संपादन करू शकलो होतो.

वकिली करीत असतेवेळी मी असाही आणखी एक प्रघात पाडला होता की माझे अज्ञान मी अशिलापासूनही लपवून ठेवीत नसे किंवा वकिलापासूनही लपवीत नसे. जेथे म्हणून माझी मती चालेनाशी होई तेथे मी अशिलांना इतर वकिलाकडे जायला सांगत असे; किंवा मला ठेवायचाच असल्यास अधिक अनुभवी वकिलाचा सल्ला घेऊन काम चालवायला सांगत असे. या प्रांजलपणामुळे मी अशिलांचे अगाध प्रेम व विश्वास संपादू शकलो होतो. मोठया वकिलाकडे जाण्यासाठी जी फी द्यावी लागे तिचे पैसेही ते स्वखुषीने देत असत.

या विश्वासाचा व प्रेमाचा सार्वजनिक कार्यामध्ये परिपूर्ण उपयोग झाला.

मागील प्रकरणात मी सांगितलेच आहे की, दक्षिण आफ्रिकेमध्ये वकिली करण्यात हेतु केवळ लोकसेवा हाच होता. या सेवेसाठीही मला लोकांचा विश्वास संपादन करणे आवश्यक होते. थोर मनाच्या हिंदी बांधवांनी मी पैसे घेऊन केलेल्या वकिलीलाही सेवा म्हणूनच मानले; आणि मी जेव्हा त्यांना त्यांच्या हक्कासाठी तुरूंगवासाची दुःखे सहन करण्याचा सल्ला दिला, तेव्हा त्यांच्यापैकी अनेकांनी तो सल्ला दिला, तेव्हा त्यांच्यापैकी अनेकांनी तो सल्ला ज्ञानपूर्वक मान्य करण्यापेक्षा माझ्यावरील त्यांच्या श्रद्धेमुळेच व माझ्यावरील त्यांच्या प्रेमाला वश होऊनच मान्य केला.

हे लिहीत असता वकिलीसंबंधीची असलीच अनेक मधुर स्मरणे माझ्या लेखणीतून उतरू पाहात आहेत. शेकडो लोक पक्षकार होते, त्याऐवजी मित्र झाले, सार्वजनिक सेवेमध्ये माझे सच्चे जोडीदार बनले, आणि माझ्या खडतर जीवनाला त्यांनी रसमय करून सोडले.,

४७. अशील तुरूंगापासून कसा बचावला®

या प्रकरणांच्या वाचकांना पारसी रूस्तमजींचे नाव तर चांगले परिचित आहेच. पारसी रूस्तमजी हे एकाच वेळी माझे अशील व सहकारीही होते. किंवा त्यांच्यासंबंधी असेही म्हणता येईल की, ते प्रथम सहकारी बनले व नंतर अशील. त्यांचा विश्वास मी येथपर्यंत संपादन केला होता की, आपल्या खाजगी घरगुती व्यवहारातही ते माझा सल्ला घेत व त्याप्रमाणे वागत. त्यांना दुखणे आले तरीही त्यांना माझ्याच सल्ल्याची जरूरी भासे. आमच्या राहाणीमध्ये फारच भिन्नता होती, तरीही ते स्वतःवर माझे उपचार करीत असत.

या मित्रांवर एकदा मोठी आपत्ती ओढवली. ते मजजवळ स्वतःच्या व्यवहारासंबंधीही पुष्कळ गोष्टी सांगत असत; पण एक गोष्ट त्यांनी माझ्यापासून लपवून ठेविली होती. पारसी रूस्तमजी जकातीची चोरी करीत असत. मुंबई-कलकत्त्याहून माल मागवीत त्या बाबतीत, ही चोरी होत असे. सर्व अमलदारांशी त्यांचे बरे असे, त्यामुळे त्यांच्याविषयी कोणी शंका घेत ना. ते जे आकडे हजर करीत, त्यावर जकातीची आकारणी होत असे. असेही काही अमलदार असावे की जे त्यांच्या चोरीकडे डोळेझाक करीत असतील.

पण अखाचे वचन ते काय खोटे ठरेल®- "काचो पारो खावो अन्न, तेवुं छे चोरीनुं धन."* पारसी रूस्तमजींची चोरी पकडली गेली. ते माझ्याकडे धावून आले. डोळयांतून अश्रू गळत आहेत असे पारसी म्हणतात, "भाई, मी तुम्हाला फसवले आहे. माझे पाप आज उघडकीला आले. मी जकातीची चोरी केली आहे. आता माझ्या नशिबी तुरूंगच लिहिलेला आहे. आणि माझी राखरांगोळी होणार. या संकटातून तुम्हीच एक मला बचावू शकाल. मी तुमच्यापासून काही एक लपवीत नसतो; पण व्यापारातील चोरीबाबत तुम्हाला काय सांगायचे असे म्हणून एवढी चोरी लपविली होती. आतां पस्तावतो आहे,,"

मी धीर देऊन म्हटले, "माझी रीत तुम्हाला माहीतच आहे. सोडविणे न सोडविणे ईश्वराच्या हाती आहे. गुन्हा कबूल करून सोडविता येईल तरच मी सोडवू शकणार."

त्या भल्या पारशाचे तोंड उतरले.

---

*कच्चा पारा खावा अन्न, त्यासारखे चोरीचे धन.

"पण मी तुमच्यापाशी कबूल केले एवढयाने भागणार नाही® शेठ रूस्तमजी म्हणाले.

"गुन्हा तर तुम्ही सरकारचा केला. माझ्यापाशी कबूल करून काय होणार®' मी हलक्या आवाजात जवाब दिला.

"मला शेवटी करायचे आहे तुम्ही सांगाल त्याचप्रमाणे. पण माझे जुने वकील - आहेत त्यांचा सल्ला तरी घ्याल ना® ते माझे मित्रही आहेत," पारसी रूस्तमजी म्हणाले.

तपास करता दिसून आले की, चोरी दीर्घ काळपर्यंत चालली होती. पकडलेली चोरी थोडीशीच होती. जुन्या वकिलाकडे आम्ही गेलो. त्यांनी खटला तपासला. "हा खटला ज्यूरीपाशी जाणार. येथील ज्यूरर हिंदी माणसाला कसचे सोडतात®पण मी आशा मात्र सोडणार नाही," वकील म्हणाले.

या वकिलाचा व माझा फारसा परिचय नव्हता. पारसी रूस्तमजींनीच जवाब दिला, "मी तुमचे आभार मानतो. पण या खटल्यात मला मि. गांधींच्या सल्ल्याप्रमाणेच चालायचे आहे. ते मला अधिक चांगले ओळखतात. तुम्ही त्यांना योग्य सल्ला देत जा."

अशा तऱ्हेने हा प्रश्न निकालात काढून आम्ही रूस्तमजी शेठच्या दुकानी गेलो.

मी फोड करून सांगितले, "माझ्या समजुतीने हा खटला कोर्टात जाण्याच्या लायकीचा नाही. खटला करणे न करणे जकातीच्या अमलदाराच्या हाती आहे. त्यालाही सरकारच्या मुख्य वकिलाच्या सल्ल्याप्रमाणे चालावे लागणार. मी दोघांनाही भेटायला जाण्यास तयार आहे. पण मला ते ओळखीत नाहीत. चोरी कबूल तर करावीच लागणार. ते ठरवितील तो दंड आपण कबूल करावा असे मला वाटते. बहुधा ते कबूल होतील. पण नाहीच झाले तर तुरूंगासाठीही तयार राहिले पाहिजे. माझी तर समजूत आहे की, लाज तुरूंगात जाण्यात नाही, तर चोरी करण्यात आहे. ज्याची लाज वाटायची ती गोष्ट तर होऊनच गेली आहे. तुरूंगात जावे लागले तर ते प्रायश्चित्त घडले असे समजा. खरे प्रायश्चित्त अतःपर जकातीची चोरी न करण्याची प्रतिज्ञा करणे हेच होय."

हे सर्व रूस्तमजी शेठ बरोबर समजू शकले असे मी सांगू शकत नाही. ते धीराचे मनुष्य होते; या वेळी त्यांचा धीर सुटला. त्याची प्रतिष्ठा जाण्याचा

प्रसंग आला होता; आणि कदाचित त्यांनी स्वतःच्या कष्टाने प्राप्त केलेली समृद्धी उध्वस्त झाली तर®

ते म्हणाले, "मी तुम्हाला सांगूनच टाकले आहे की, माझे शिर तुमच्या मांडीवर ठेवलेले आहे. तुम्हाला योग्य दिसेल ते करा."

मी या खटल्यात विनवण्या करण्याची आपली सर्व शक्ती खर्च केली. मी अधिकाऱ्याला भेटलो. निर्भयपणे चोरीसंबंधीची सर्व हकीकत त्याला सांगितली. हिशेबाच्या सर्व वह्या दाखवतो म्हणून सांगितले आणि पारसी रूस्तमजींना वाटत असलेल्या पश्चात्तापाचीही हकीकत सांगितली.

अधिकारी म्हणाला, "मला त्या वृध्द पारशावद्दल आदर वाटतो. त्याने मुर्ख पणा तर केला खराच; पण माझे कर्तव्य काय ते तुम्हाला कळतच आहे. मला तर सरकारी वकील सांगतील तसेच केले पाहिजे. त्यासाठी मन वळविण्याची तुमची सर्व शक्ती तुम्ही त्यांच्यापाशीच वापरली पाहिजे."

"पारसी रूस्तमजींना कोर्टात खेचण्याबद्दल तुमच्याकडून आग्रह धरला गेला नाही म्हणजे मला पुरे, मी म्हटले.

त्या अमलदारापासून अभयदान मिळवून मी सरकारी वकिलाशी पत्रव्यवहार चालविला. त्यांना भेटलोही. सत्याबद्दल मला वाटणारी चाड त्यांच्या ध्यानात आली हे मला सांगितले पाहिजे. मी यत्किंचितही आडपडदा ठेवलेला नाही, हे मी त्यांच्यापाशी सिद्ध करू शकलो.

या अगर दुसऱ्या कोणत्या तरी प्रसंगी त्यांच्याशी संबंध आला असता त्यांनी मला प्रमाणपत्र दिले, "एकंदरीत मला दिसते की, तुम्ही नकार म्हणून कधी घेणारच नाही."

रूस्तमजींवर खटला झाला नाही. त्यांनी कबूल केलेल्या जकातचोरीच्या दुप्पट रकम घेऊन खटला काढून घेण्याचा हुकूम झाला.

रूस्तमजींनी स्वतःच्या जकातचोरीची हकीकत लिहून काढून तसविरीत बसविली व आपले वारस आणि बरोबरीचे व्यापारी यांनी बोध घ्यावा यासाठी ती आपल्या कचेरीत टांगून ठेवली.

रूस्तमजी शेठच्या व्यापारी मित्रांनी मला बजावले, "हे खरे वैराग्य नव्हे, स्मशानवैराग्य आहे.

यात कितपत तथ्य होते ते मला माहीत नाही. ही गोष्टही मी रूस्तमजी शेठपाशी बोललो. त्यांचेकडून जबाब मिळाला, "भाई, तुम्हाला फसवून मी जाणार कोठे®

१. पहिला अनुभव

मी स्वदेशी येण्याच्या पूर्वीच फिनिक्सपैकी जी मंडळी परत हिंदुस्थानला यावयाची होती ती येऊन पोचली होती. अंदाज असा होता की मी त्यांच्या आधी येऊन पोचेन; पण मी लढाईमुळे लंडनमध्ये थांबलो, त्यामुळे फिनिक्सवासी मंडळीला कोठे ठेवावे हा एक मला प्रश्न पडला. सर्वांना एकत्र मिळून फिनिक्स आश्रमाच्या पद्धतीनेच राहायला मिळेल तर चांगले, असे मनात होते. येथे एखाद्या आश्रमाचे कोणी चालक माझ्या ओळखीचे नव्हते की ज्यांचेकडे त्यांना धाडावे. त्यामुळे मी त्यांना ॲंड्रयूजना भेटून ते सांगतील त्याप्रमाणे करण्यास लिहिले होते.

त्यांना प्रथम कांगडी गुरूकुलामध्ये ठेवण्यात आले. तेथे दिवंगत श्रद्धानंदजीनी त्यांची स्वतःच्या मुलांप्रमाणे काळजी घेतली. त्यानंतर त्यांना शांतिनिकेतनमध्ये ठेवण्यात आले. तेथे गुरूदेव व त्यांचे मंडळ यांनी त्यांचेवर तितक्याच प्रेमाची वृष्टी केली. या दोन ठिकाणी त्यांना मिळालेल्या अनुभवाचा त्यांना व मला फारच उपयोग झाला.

गुरूदेव, श्रद्धानंदजी व श्री. सुशील रूद्र यांना मी ॲंड्रयूजची त्रिमूर्ती म्हणत असे. दक्षिण आफ्रिकेत असताना या तिघांची कितीही स्तुती केली तरी त्यांना पुरेसे वाटत नसे. माझा त्यांचा दक्षिण आफ्रिकेमध्ये जो प्रेममय सहवास झाला त्या वेळच्या अनेक सहवास झाला त्या वेळच्या अनेक स्मरणांपैकी हे एक तर आता माझ्या डोळयांपुढे उभे आहे की या तीन महापुरूषांची नावे त्यांच्या हृदयी व तोंडी असायचीच. ॲंड्रयूजनी माझ्याजवळच्या बालकांना सुशील रूद्रांच्याही सहवासात ठेवले. रूद्रांपाशी आश्रम नव्हता, स्वतःचे घरच होते. पण त्या घराचा कबजा त्यांनी या माझ्या कुटुंबाला दिला. त्यांची मुले त्यांच्याशी एकाच दिवसात इतकी मिसळून गेली की, त्यांना फिनिक्सचा विसरच पडला.

मी मुंबई बंदरी उतरलो तोच मला खबर मिळाली की सध्या हे कुटुंब शांतीनिकेतनमध्ये आहे. म्हणून गोखल्यांची भेट घेऊन तिकडे लवकर जाण्याची मला उत्कंठा लागलेली होती.

मुंबईमध्ये माझा सन्मान झाला, त्याच प्रसंगी मला एक छोटासा सत्याग्रह करावा लागला. मि. पेटिटच्या घरी माझ्यासाठी संमेलन भरविण्यात आले होते. तेथे तर मला गुजराथीमध्ये जबाव देण्याची हिंमत झालीच नाही. त्या महालामध्ये व डोळे दिपवणाऱ्या भपक्यामध्ये गिरमिटया मजुरांच्या सहवासात राहून आलेल्या मला खेडवळासारखे वाटू लागले. आजच्या माझ्या पोषाखाच्या मानाने त्या वेळी मी घालीत असलेला अंगरखा, फेटा वगैरे पोषाख सुधारलेला म्हणता येईल; तरी पण मी त्या अलकृत समाजामध्ये निराळाच दिसत होतो. पण तेथे तर मी माझे काम कसेबसे भागविले, आणि फिरोजशहा मेहतांच्या कुशीचा आश्रय घेतला.

गुजराथ्यांचीही निराळी सभा झालीच. ती उत्तमलाल त्रिवेदी यांनी भरविली होती. ती सभा कोणाकोणांची होणार यासंबंधी थोडीशी माहिती मी मिळविली होती. मि. जिना हेही गुजराथीच, अर्थात तेही त्या सभेला हजर होते. ते अध्यक्ष होते की मुख्य वक्ते, ते मला आता आठवत नाही. परंतु त्यांनी आपले थोडक्यांत पण मधुर भाषण इंग्रजीमध्ये केले. इतर भाषणेही बहुतेक इंग्रजीतच झाली असे मला पुसट स्मरते. माझी बोलण्याची पाळी आली, तेव्हा मी गुजराथीतच उत्तर दिले. गुजराथी व हिंदुस्थानी यावद्दल मला वाटणारा जिव्हाळा मी थोडक्याच शब्दात व्यक्त केला; व गुजराथी लोकांच्या सभेत इंग्रजीचा उपयोग करण्यावद्दलचा आपला नम्र विरोध नमूद केला. माझ्या मनाला असे करण्यावद्दल संकोच तर वाटतच होता. मला वाटे की, दीर्घकालीन गैरहजेरीनंतर परदेशाहून परत येणाऱ्या अननुभवी माणसाने चालू प्रवाहाविरूद्ध जावे, यात अविवेक तर होत नाही®पण गुजराथीतून उत्तर देण्याचे धाडस मी केले त्याचा कोणी भलताच अर्थ केला नाही, व सर्वांनी माझा विरोध सहन केला हे पाहून मला समाधान वाटले. व माझे नवेसे वाटणारे इतर विचारही समाजापुढे मांडण्यास हरकत पडणार नाही, असा निष्कर्ष मी या सभेवरून काढला.

अशा तऱ्हेने मुंबईत दोन एक दिवस राहून व प्राथमिक अनुभव मिळवून गोखल्यांच्या आज्ञेवरून मी पुण्यास गेलो.

२. गोखल्यांबरोबर पुण्यास

मी मुंबईस पोचल्यानंतर लगेच गोखल्यांनी मला कळविले, "गव्हर्नर तुम्हाला भेटू इच्छितात; आणि पुण्याला येण्यापूर्वीच तुम्ही त्यांना भेटून यावे हे बरे." यावरून मी त्यांना भेटायला गेलो. सामान्य बोलणे झाल्यानंतर ते म्हणाले :

"तुमच्यापासून मला एक वचन मागायचे आहे. सरकारशी संबंध पोचेल असे कोणतेही कृत्य करण्यापूर्वी तुम्ही मला सांगावे व भेटून जावे, अशी माझी इच्छा आहे."

मी म्हटले, "तसे वचन देणे मला फार सोपे आहे; कारण सत्याग्रही या नात्याने माझा नियमच आहे की, कोणाच्याही विरूद्ध काहीही करायचे झाल्यास अगोदर त्याचेकडून त्याचा दृष्टीकोन समजून घ्यावा व त्याच्या म्हणण्याला देता येईल तेवढा मान द्यावा. दक्षिण आफ्रिकेमध्ये मी या नियमाचे पालन नेहमीच केलेले आहे. येथेही तसेच करणार."

लॉर्ड विलिंग्डननी आभार मानले व ते म्हणाले, "तुम्हाला वाटेल तेव्हा लगेच तुम्ही मला भेटू शकाल, व मग तुम्हाला कळून येईल की सरकार जाणूनबुजून काही वाकडे करू इच्छित नसते."

मी म्हटले, "या विश्वासावर तर मी तगून आहे."

मी पुण्यास गेलो. तेथील सर्व स्मरणे देणे मला शक्य नाही. गोखले व सोसायटीचे सभासद यांनी मला प्रेमजलाने न्हाऊ घातले. मला आठवते की, त्यांनी सर्व सभासदांना पुण्यास बोलाविले होते. सर्वांवरोवर अनेक मुद्दयांवर मी मनमोकळेपणाने चर्चा केली. गोखल्यांची फार इच्छा होती की मी सोसायटीमध्ये दाखल व्हावे. माझी तर इच्छा होतीच. पण सभासदांचे मत पडले की सोसायटीचे आदर्श व काम करण्याची त्यांची रीत माझ्या रीतीहून भिन्न आहे. त्यामुळे मी सभासद होणे योग्य होईल की काय याबद्दल त्यांना शंका वाटत होती. गोखल्यांची समजूत होती की, माझ्यामध्ये आपल्या ध्येयांना चिकटून राहण्याचा जसा गुण आहे, तितकाच इतरांचे आदर्श संभाळून घेण्याचा व त्यांच्याशी मिळून मिसळून काम करण्याचाही गुण आहे. "पण माझ्या सभासदांना अद्याप तुमच्यांतील या संभाळून घेण्याच्या गुणाची ओळख पटलेली

नाही. ते स्वतःच्या ध्येयाला चिकटून राहाणारे, स्वतंत्र वृत्तीचे व ठाम विचाराचे असे आहेत. मला उमेद तर वाटतेच की, ते तुम्हाला मान्य करतील. परंतु ते कबूल झाले नाहीत तरी तुम्ही असे मात्र समजू नका की, तुमच्याबद्दल त्यांना आदर किंवा प्रेम कमी वाटते. ते प्रेम अबाधित राहावे यासाठीच त्यांना कसलेही साहस करण्याची भीती वाटते. तुम्ही सोसायटीचे सभासद व्हा किंवा नका होऊ, पण मी तर तुम्हाला सभासदच मानून चालणार," गोखले म्हणाले.

मी स्वतःची कल्पना त्यांना कळविली होती. मी सोसायटीचा सभासद झालो किंवा न झालो तरी, माझ्या मनातून एक आश्रम काढून त्यात फिनिक्समधील सहवासी मंडळींला घेऊन राहावयाचे होते. मी गुजराथी असल्यामुळे गुजराथद्वाराच सेवा करण्यासाठी माझ्यापाशी जास्त भांडवल मिळणार. या समजुतीने गुजराथमध्येच कोठे तरी एक ठिकाण धरून राहाण्याची माझी इच्छा होती. गोखल्यांना हा विचार पसंत पडला व ते म्हणाले,

"तुम्ही अवश्य तसे करा. सभासदांबरोबरच्या चर्चेचा निकाल कसाही लागो, पण तुम्हाला आश्रमासाठी लागणारे द्रव्य तुम्ही माझ्यापासूनच घ्यायचे आहे. मी तो माझा आश्रम समजणार."

माझे हृदय फुलून गेले. पैसे गोळा करण्याच्या कामातून बरी मोकळीक झाली असे म्हणून मी फार आनंद मानला. आणि यापुढे मला स्वतःच्या जबाबदारीवर चालावे लागणार नाही, तर प्रत्येक अडचणीमध्ये मला मार्गदर्शक मिळणार या विश्वासामुळे, माझ्या डोक्यावरील मोठा भार खाली उतरला असे मला वाटले.

गोखल्यांनी कै. डॉ. देवांना बोलावून सांगून टाकले, "आमच्या हिशेबात गांधींचे खाते उघडा, आणि त्यांना त्यांच्या आश्रमासाठी किंवा त्यांच्या सार्वजनिक खर्चासाठी जे पैसे लागतील ते तुम्ही त्यांना द्या."

पुण्याहून निघून शांतिनिकेतनला जाण्याच्या तयारीला मी आता लागलो. शेवटल्या दिवशी रात्री गोखल्यांनी मुद्दाम मला पसंत पडावी अशी खास मित्रांची एक पार्टी केली. तिच्यामध्ये मी नेहमी घेत असे तसलाच सुक्या व ताज्या फळांचा आहार त्यांनी मागविला होता. पार्टी त्यांच्या खोलीपासून काही पावलांच्या अंतरावर होती. तेथपर्यंत येण्यासारखीही त्यांची बिलकुल स्थिती नव्हती. पण त्यांचे प्रेम त्यांना राहू कसे देणार®त्यांनी येण्याचा आग्रह धरला. आले तर खरे, पण त्यांना चक्कर आली, व परत जावे लागले. त्यांना असे पुष्कळदा

होत असे. म्हणून त्यांनी निरोप पाठविला की, आम्ही पार्टी तशीच चालू ठेवावी. पार्टी म्हणजे दुसरे काही नाही, तर सोसायटीच्या आश्रमाच्या अतिथिशालेच्या चौकांत जाजम पसरून बसणे आणि भुईमूग, खजूर वगैरे तोंडात टाकीत प्रेमालाप करणे व एकमेकांच्या हृदयाची अधिक ओळख करणे.

पण ती चक्कर माझ्या जीवनक्रमाच्या दृष्टीने सामान्य अनुभव व्हावयाची नव्हती.

३. धमकी म्हणजे®

माझ्या वडील बंधूंच्या विधवा पत्नीला व इतर कुटुंबीजनांना भेटण्यासाठी राजकोटला व पोरबंदरला जायचे होते, म्हणून मुंबईहून मी तिकडे गेलो. दक्षिण आफ्रिकेत सत्याग्रहाच्या लढयाच्या निमित्ताने मी माझा पोषाख गिरमिटया मजुरांशी शक्य तेवढा मिळता करून घेतला होता. विलायतेतही घरामध्ये हाच पोषाख वापरीत असे. हिंदुस्थानात आल्यानंतर माझ्या मनातून काठेवाडी पोषाख ठेवायचा होता. मी तो दक्षिण आफ्रिकेत स्वतःपाशी बाळगला होता. त्यामुळे मुंबईला मी त्याच पोषाखांत उतरू शकलो होतो. तो पोषाख म्हणजे सदरा, अंगरखा, धोतर आणि शुभ्र फेटा. हे सर्व देशी गिरण्यांच्या कापडाचेच बनविलेले होते. मुंबई ते काठेवाड तिसऱ्या वर्गातून जायचे होते. या प्रवासात फेटा व अंगरखा म्हणजे नसता बोजा असे मला वाटले. म्हणून फक्त सदरा, धोतर व आठदहा आण्यांची काश्मिरी टोपी एवढाच पोषाख केला होता. असला पोषाख वापरणाऱ्यांची गणना गरिबांतच होणार. त्या वेळी विरमगाव की वढवाण येथे प्लेगामुळे तिसऱ्या वर्गाच्या उतारूंची तपासणी होत असे. माझ्या अंगात थोडासा ताप होता. तपासणी करणाऱ्या अंमलदाराने माझा हात पाहिला, तो त्याला गरम लागला. म्हणून मला राजकोटात डॉक्टरला भेटण्याचा हुकूम केला आणि नाव नोंदून घेतले.

मुंबईहून कोणी तार किंवा पत्र पाठविले असेल, त्यावरून वढवाण स्टेशनवर तेथील लोकसेवक म्हणून प्रसिद्ध असलेले शिंपी मोतीलाल मला भेटायला आले होते. त्यांनी माझ्यापाशी विरमगावची जकाततपासणी व तिच्यापायी होणाऱ्या त्रासाचे वर्णन केले. मी तापाने पीडलेला होतो; त्यामुळे बोलण्याची हौस विशेष नव्हती. मी त्यांना थोडक्यात जबाब दिला :

"तुम्ही तुरूंगात जायला तयार आहा®'

विचार न करता उत्साहाच्या भरात जबाब देणारे पुष्कळ तरूण असतात, त्यापैकीच एक मोतीलाल असतील असे मला वाटले होते. पणं त्यांनी फारच दृढतापूर्वक जबाब दिला :

"आम्ही अवश्य तुरूंगात जाऊ; पण तुम्ही आमचे नेतृत्व स्वीकारले पाहिजे. काठेवाडी या नात्याने तुमच्यावर आमचा पहिला हक्क आहे. या वेळी तर आम्ही तुम्हाला थांबवू शकत नाही. पण परत येतांना तुम्हाला वढवाणला उतरावे लागेल. इकडच्या तरूणांचे काम व त्यांचा उत्साह पाहून तुम्ही खूष व्हाल. वाटेल तेव्हा तुम्ही आम्हाला आपल्या सेनेत दाखल करून देऊ शकता."

मोतीलाल माझ्या नजरेत भरले. त्यांच्या दुसऱ्या एका जोडीदाराने त्यांची स्तुती करताना म्हटले

"हे भाई आहेत तर शिंपी. आपल्या धंद्यात कुशल आहेत. यामुळे रोज तासभर काम करून महिन्याकाठी आपल्या खर्चापुरते पंधराएक रूपये कमवितात, व बाकीचा सर्व वेळ सार्वजनिक कार्याला देतात. आम्हा सुशिक्षितांचेही पुढारी तेच. त्यांच्याकडे पाहून आमची आम्हाला लाज वाटते."

मागाहून भाई मोतीलालशी माझा चांगला परिचय झाला. त्यावरून मला दिसून आले की, वरील त्यांच्या स्तुतीमध्ये बिलकुल अतिशयोक्ती नव्हती. सत्याग्रहाश्रम स्थापन झाला, तेव्हा दर महिन्याला ते आश्रमात थोडे दिवस तरी हजेरी देऊन जायचे. मुलांना शिवणकाम शिकवीत आणि आश्रमाचे शिवण्याचे काम करून जात. विरमगावची गोष्ट तर माझ्यापाशी रोज काढीत असत. प्रवाश्यांचे होणारे हाल त्यांना असह्य वाटत. या मोतीलालना मृत्युने भर तारूण्यामध्ये उचलून नेले, व त्यांच्याविना वढवाण शून्यवत् झाले.

राजकोटला पोचल्यानंतर दुसऱ्या दिवशी सकाळी मी पूर्वी मिळालेल्या हुकूमाप्रमाणे इस्पितळात हजर झालो. तेथे मी अपरिचित नव्हतो. डॉक्टर खजील झाले. ते त्या तपासणी करणाऱ्या अमलदाराच्या नावाने चरफडू लागले. मला त्यात रागावण्याचे कारणच दिसेना. अमलदाराने आपले कर्तव्यच बजावले होते. तो मला ओळखीत नव्हता, आणि ओळखीत असता तरीही त्याने केला तसला हुकूम करणे हे त्याचे कर्तव्य होते. पण मी पडलो सुप्रसिद्ध. त्यामुळे राजकोटमध्ये मला तपासणीसाठी जावे लागण्याऐवजी तपासणीसाठी माणसे घरी येऊ लागली.

तिसऱ्या वर्गाच्या उतारूंची असल्या बाबतीत तपासणी आवश्यक आहे. मोठे मानले जाणारे लोक तिसऱ्या वर्गाने प्रवास करीत असतील, तर त्यांनीही

स्वेच्छापूर्वक गरिबांना लागू पडणाऱ्या नियमांच्या आधीन झाले पाहिजे, व अमलदारांनीही पक्षपात करता कामा नये. पण माझा अनुभव असा आहे की, अधिकारी तिसऱ्या वर्गाच्या उतारूंची माणसात गणना करण्याऐवजी पशूंतच गणना करतात. त्यांना संबोधावयाचे ते 'तू' खेरीज नाहीच. तिसऱ्या वर्गाच्या उतारूने उलट जबाव देता कामा नये, आपल्या बाजूचे समर्थनही करता कामा नये. तो जणू अमलदाराचा नोकर असावा, त्याप्रमाणे त्याने वागले पाहिजे. अमलदारांनी त्याला पिटावे, लुटावे, त्याची गाडी चुकवावी, तिकीट देताना रखडवावे,, ह्या सर्वांचा मी जातीने अनुभव घेतला आहे.ही स्थिती सुधारण्याचा मार्ग हा एकच आहे की, कित्येक सुशिक्षितांनी व धनिकांनी गरिबांसारखे बनावे आणि तिसऱ्या वर्गाने प्रवास करून गरीब प्रवाश्यांना मिळत नाही अशी एकही सोय स्वतः भोगू नये. गैरसोय, उद्धटपणा, अन्याय, वीभत्सपणा इत्यादि मुकाटयाने सहन न करता त्यांचा प्रतिकार करावा व दाद मिळवावी.

काठेवाडात मी जेथे जेथे हिंडलो, तेथे तेथे विरमगावच्या जकाततपासणीपायी होणाऱ्या त्रासासंबंधी तक्रारी कानांवर आल्या.

त्यावरून लॉर्ड विलिंग्डननी दिलेल्या निमंत्रणाचा मी लगेच उपयोग केला. त्याबाबत हाती आले तेवढे कागदपत्र वाचले. तक्रारीत पुष्कळ तथ्य असल्याचे मला दिसून आले. त्याबद्दल मी मुंबई सरकारबरोबर पत्रव्यवहार चालविला. सेक्रेटरींना भेटलो, लॉर्ड विलिंग्डननाही भेटलो. त्यांनी सहानुभूती दर्शविली, पण दिल्लीच्या चेंगटपणाबद्दल तक्रार केली.

''आमच्या हातची गोष्ट असती तर आम्ही ही जकात कधीच काढून टाकली असती. तुम्ही बडया सरकारकडे जा,'' असे सेक्रेटरींनी सांगितले.

मी वरिष्ठ सरकारबरोबर पत्रव्यवहार चालविला. पण 'पत्र पोचले' यापलीकडे काही जबाव मिळाला नाही. जेव्हा मला लॉर्ड चेल्म्सफर्डना भेटण्याचा प्रसंग आला तेव्हा, म्हणजे जवळजवळ दोन वर्षांच्या पत्रव्यवहारानंतर, दाद मिळाली. लॉर्ड चेल्म्सफर्डपाशी गोष्ट काढली तेव्हा त्यांनी आश्चर्य दर्शविले. त्यांना विरमगावसंबंधी काहीच माहिती नव्हती. माझे म्हणणे त्यांनी लक्षपूर्वक ऐकले, व त्याच वेळी टेलिफोन करून विरमगावसंबंधीचे कागद मागविले. मी सांगितलेल्या हकीकतीविरूद्ध अमलदारांना जर काही सांगायचे नसेल तर जकात रद्द करण्याचे त्यांनी वचन दिले. या भेटीनंतर थोडयाच दिवसात जकात रद्द झाल्याची नोटीस मी वर्तमानपत्रात वाचली.

हा विजय म्हणजे सत्याग्रहाचे मंगलाचरण आहे, असे मी तरी समजलो. कारण की, विरमगावासंबंधी संभाषणे चालू असताना मुंबई सरकारच्या सेक्रेटरींनी मी त्यासंबंधी बगसरामध्ये केलेल्या भाषणाची नक्कल आपल्यापाशी असल्याचे मला सांगितले होते. त्यात असलेल्या सत्याग्रहाच्या उल्लेखावद्दल त्यांनी आपली नापसंतीही दर्शविली होती. त्यांनी विचारले ः

"ही धमकी नाही का® आणि अशा तऱ्हेने बलवान सरकार धमकीला थोडीच भीक घालणार आहे®'

मी प्रत्युत्तर दिले ः

"ही धमकी नव्हे, हे लोकशिक्षण आहे. लोकांना आपल्या दुःखाचे निराकरण करण्याचे सर्व रास्त मार्ग दाखवून देणे माझ्यासारख्याचे कर्तव्य आहे. ज्या राष्ट्राला स्वतंत्रता पाहिजे असेल, त्या राष्ट्रापाशी स्वतःच्या संरक्षणाचा अंतिम इलाज असणे आवश्यक आहे. सामान्यपणे असले इलाज हिसंक असतात. सत्याग्रह हे शुध्द अहिंसक शस्त्र आहे. त्याचा उपयोग व त्याची मर्यादा दाखवून देणे मी स्वतःचा धर्म समजतो. इंग्रज सरकार शक्तिमान आहे, यावद्दल मला शंका वाटत नाही. पण सत्याग्रह हे सर्वश्रेष्ठ शस्त्र आहे, याविषयीही मला शंका नाही ."

सुज्ञ सेक्रेटरींनी आपले डोके हालविले, व ते म्हणाले, "काय ते दिसलेच."

४. शांतिनिकेतन

राजकोटहून मी शांतिनिकेतनला गेलो. तेथील शिक्षक व विद्यार्थी यांनी माझ्यावर प्रेमाचा वर्षाव केला. स्वागताच्या विधीमध्ये साधेपणा, कला व प्रेम यांचे सुंदर मिश्रण होते. त्या ठिकाणी माझी काकासाहेब कालेलकरांशी प्रथम भेट झाली.

कालेलकरांचे 'काकासाहेब' हे नाव कसे पडले ते त्या वेळी मला माहीत नव्हते. पण मागाहून कळले, की केशवराव देशपांडे, जे विलायतेत माझे समकालीन होते व ज्यांच्याशी माझा विलायतेत चांगला परिचय झाला होता, ते बडोदे संस्थानामध्ये 'गंगनाथ विद्यालय' चालवीत असत. त्यांच्या अनेक भावनांपैकी एक अशीही होती, की विद्यालयात कौटुंबिक भावना असली पाहिजे. त्यासाठी सर्व अध्यापकांना नावे दिलेली होती. त्यात कालेलकरांना 'काका' हे नाव मिळाले; फडके 'मामा' झाले; हरिहर शर्मा 'अण्णा झाले. इतरांनाही त्याचप्रमाणे योग्य नावे देण्यात आली. पुढे काकांचे जोडीदार म्हणून आनंदानंद

(स्वामी≪आणि मामांचे मित्र या नात्याने पटवर्धन (अप्पा≪या कुटुंबात सामील झाले. या कुटुंबातील वरील पाचहीजण एकामागून एक माझे सहकारी बनले. देशपांडयांना 'साहेब' या नावाने ओळखीत असत. साहेबांचे विद्यालय बंद झाल्यानंतर हे कुटुंब विखुरले, पण या मंडळीने परस्परांतील आध्यात्मिक संबंध सोडला नाही. काकासाहेब निरनिराळे अनुभव घेऊ लागले, व त्या निमित्तानेच या वेळी शांतिनिकेतनमध्ये राहात होते. त्याच मंडळातील दुसरे एक चिंतामणशास्त्री तेथेच राहात असत. हे दोघेही संस्कृत शिकविण्याच्या कामी भाग घेत.

शांतिनिकेतनमध्ये माझ्या मंडळीला उतरण्यास स्वतंत्र जागा देण्यात आली होती. येथे मगनलाल गांधी त्या मंडळीची काळजी घेत असत; व फिनिक्स आश्रमाच्या सर्व नियमांचे बारकाईने पालन करीत आणि इतरांकडून करवून घेत. त्यांनी स्वतःचे प्रेम, ज्ञान व उद्योग यांच्यामुळे आपला सुवास शांतिनिकेतनमध्ये पसरविला असल्याचे मला आढळून आले. त्या ठिकाणी ॲंड्रयूज तर होतेच. पियर्सनही होते. जगदानंदबाबू, नेपाळबाबू, संतोषबाबू, क्षितिमोहनबाबू, नगीनबाबू, शरदबाबू आणि कालिबाबू यांच्याशी मगनलालनी खूप परिचय केला.

माझ्या स्वभावानुरूप मी शिक्षक व विद्यार्थी यांच्यात मिसळून गेलो, आणि अंगमेहनतीसंबंधी चर्चा करू लागलो. पगारी आचाऱ्याऐवजी शिक्षक आणि विद्यार्थीच स्वतःचा स्वयंपाक करून घेतील तर चांगले होईल; आरोग्याच्या व नीतीच्या दृष्टीने शिक्षक भोजनगृहाचे नियमन करू शकतील व विद्यार्थ्यांनाही स्वावलंबनाचा व स्वयंपाकाचा वस्तुपाठ मिळेल. ही गोष्ट मी तेथील शिक्षकांपुढे मांडली. एकदोन शिक्षकांनी डोके हलविले; कित्येकांना प्रयोग फार आवडला. मुलांना नवीन गोष्ट, मग ती कसलीही असली तरी आवडायचीच. त्या न्यायानुसार हीही आवडली व प्रयोग सुरू झाला. ही गोष्ट गुरुदेवांपुढे मांडली असता शिक्षकांची अनुमती असेल तर हा प्रयोग आपल्याला तर अवश्य आवडेल असा त्यांनी स्वतःचा अभिप्राय दिला. त्यांनी विद्यार्थ्यांना सांगितले ः "यांत स्वराज्याची गुरूकिल्ली आहे."

पियर्सननी प्रयोग यशस्वी करण्याच्या कामी स्वतःचे शरीर झिजवून टाकले. त्यांना तो फार आवडला. भाजी चिरणारे एक मंडळ तयार झाले. दुसरे एक धान्य साफ करणारे. भोजनगृहाच्या सभोवार शास्त्रीय पद्धतीने साफसफाई करण्याच्या कामी नगीनबाबू वगैरे गुंतले. त्यांना कुदळी घेऊन काम करीत असलेले पाहून माझी छाती आनंदाने भरून गेली.

पण मेहनतीचे काम सव्वाशे विद्यार्थ्यांना आणि शिक्षकांनाही एकदम झेपण्यासारखे नव्हते. त्यामुळे रोज चर्चा होई. कित्येकजण थकून जात. पियर्सनना श्रम वाटतातच कशाला® ते तर हसतमुखाने नित्य भोजनगृहाच्या या नाही त्या कामात गुंतलेले असायचेच. मोठमोठी भांडी घासणे हे तर त्यांचेच काम. भांडी घासणाऱ्या तुकडीचा श्रमपरिहार करण्याकरिता कांहीजण त्या ठिकाणी सतार वाजवीत. प्रत्येक काम विद्यार्थ्यांनी पूर्ण उत्साहाने उचलले व शांतिनिकेतन मधमाश्यांच्या पोळ्याप्रमाणे गजबजून गेले.

अशा तऱ्हेच्या फेरफारांचा एकवार आरंभ झाला म्हणजे ते थांबून राहातच नाहीत. फिनिक्स भोजनगृह स्वाश्रयी होते. एवढेच नव्हे तर तेथील स्वयंपाकही फार साधा होता. मसाले वर्ज्य होते. त्यामुळे वाफेवरच भात, डाळ, भाजी व गव्हाचे पदार्थ ही शिजवून घेतली जात असत. बंगाली आहारामध्ये सुधारणा करण्याच्या दृष्टीने अशाच तऱ्हेचे एक भोजनगृह काढलेले होते. त्याला एकदोन शिक्षक व काही विद्यार्थी येऊन मिळाले होते. असल्या प्रयोगांमुळेच सर्वसामान्य पाकशाळा स्वावलंबी बनविण्याचा प्रयोग सुरू होऊ शकला होता.

पण अखेरीला कित्येक कारणांमुळे हा प्रयोग बंद झाला. माझी समजूत आहे, की या जगद्विख्यात संस्थेने हा प्रयोग थोडक्या मुदतीपुरता चालविल्यानेही कसलेच नुकसान झालेले नाही. आणि त्यापासून मिळालेले कित्येक अनुभव तिला फार उपयोगी झाले.

माझा इरादा शांतिनिकेतनमध्ये काही काळपर्यंत राहाण्याचा होता. पण विधात्याने मला बळजबरीने तेथून खेचून नेले. मी एक आठवडाभर राहिलो असेन नसेन, इतक्यात पुण्याहून गोखल्यांच्या मृत्युची तार आली. शांतिनिकेतन शोकामध्ये बुडून गेले. सर्वजण माझ्याकडे येऊन हळहळू लागले. मंदिरामध्ये मुद्दाम सभा भरविण्यात आली. तो गंभीर देखावा अपूर्व होता. मी त्याच दिवशी पुण्यास जाण्यास निघालो; पत्नी व मगनलाल यांस बरोबर घेतले. बाकीची सर्वजण शांतिनिकेतनमध्ये राहिली.

ॲंड्रयूज बरद्वानपर्यंत माझ्याबरोबर आले होते. त्यांनी मला विचारले : "तुम्हांला हिंदुस्थानात सत्याग्रह करण्याचा प्रसंग येईल असे वाटते का® आणि वाटत असेल तर केव्हा, त्याची काही कल्पना येते का®"

मी उत्तर दिले : "याचे उत्तर देणे कठीण आहे. मला एक वर्षपर्यंत तर काही करायचेच नाही. गोखल्यांनी माझ्याकडून वचन घेतले आहे, की एक वर्षपर्यंत मी प्रवास करावा, कोणत्याही सार्वजनिक प्रश्नासंबंधी मत निश्चित करू

नये, किंवा बोलून दाखवू नये. हे वचन मी अक्षरशः पाळणार आहे. त्यानंतरसुद्धा मला कोणत्याही प्रश्नावर बोलण्यासारखे असेल तरच मी बोलणार आहे. यावरून पांच वर्षे पर्यंत सत्याग्रह करण्याचा प्रसंग येईल असे मला वाटत नाही."

येथे एवढे सांगणे उचित आहे, की 'हिंदस्वराज्या' मध्ये मी जे विचार दर्शविले आहेत, त्यांची गोखले हंसूनच संभावना करीत असत व म्हणत ः "एक वर्षभर तुम्ही हिंदुस्थानात राहून अनुभव घेतलात म्हणजे तुमचे विचार आपोआप बदलतील."

५. तिसऱ्या वर्गाच्या हालअपेष्टा

बरद्वानच्यापुढे आम्हाला तिसऱ्या वर्गाची तिकिटे घ्यावयाची होती. ती मिळेपर्यंत नाकीनव आले. " तिसऱ्या वर्गाच्या उतारूंना तिकिटे आगाऊ देण्यात येत नाहीत," असा जबाव मिळाला. मी स्टेशनमास्तरपाशी गेलो. मला स्टेशनमास्तरपर्यंत जाऊ तरी कोण देतो® कोणी एकाने मेहेरबानी करून स्टेशनमास्तर दाखवून दिले. मी त्यांच्याकडे गेलो; त्यांच्याकडूनही वरीलप्रमाणेच जबाव मिळाला. खिडकी उघडली तेव्हा तिकीट घेण्यास गेलो. पण तिकिटे मिळविणे सोपी गोष्ट नव्हती. सशक्त उतारू एकामागून एक घुसत आणि माझ्यासारख्याला मागे हटवीत जात. अखेरीला एकदांची तिकिटे मिळाली.

गाडी आली. तेथेही जोरदार होते ते आत शिरले. आतील उतारू व आत शिरू इच्छिणारे एकमेकांशी वर्दळीवर येत; धक्काबुक्की चाले. मला त्यात भाग घेणे शक्यच नव्हते. आम्ही तिघेही इकडे तिकडे हिंडत होतो. प्रत्येक ठिकाणाहून जबाव एकच की, "येथे जागा नाही." मी गार्डकडे गेलो. तो म्हणाला, "जागा मिळाली तर बसा, नाही तर दुसऱ्या गाडीने जा."

मी नम्रपणे म्हटले, "पण मला जरूरीचे काम आहे." ते ऐकून घ्यायला गार्डला वेळच नव्हता. माझे उपाय हरले. मगनलालना जागा मिळेल तेथे बसण्यास सांगितले; पत्नीला घेऊन मी तिसऱ्या वर्गाच्या तिकिटाने 'इंटर' मध्ये शिरलो. गार्डने मला त्यामध्ये जाताना पाहिले होते.

आसनसोल स्टेशनवर गार्ड जादा भाडे घ्यायला आला. मी म्हटले, "मला जागा दाखवून देण्याचे तुमचे काम होते. जागा मिळाली नाही त्यामुळे मी येथे बसलो आहे. तुम्ही मला तिसऱ्या वर्गात जागा दिलीत, तर मी तिकडे जायला तयार आहे."

गार्डसाहेब म्हणाले, "माझ्यापाशी ही वकिली चालणार नाही. माझ्यापाशी जागा नाही. पैसे द्यायचे नसतील, तर गाडीतून निघून जावे लागेल."

मला कसेही करून पुण्याला पोचायचे होते. गार्डबरोबर भांडण चालविण्याची माझी तयारी नव्हती. मी त्याचे पैसे चुकते केले. त्याने थेट पुण्यापर्यंतचे जादा भाडे घेतले. मला हा अन्याय झोंबला.

सकाळी मोंगलसराई स्टेशन आले. मगनलालनी तिसऱ्या वर्गात जागा मिळविली होती. मोंगलसराईला मी तिसऱ्या वर्गात गेलो. तिकीट-कलेक्टरला मी ही हकीकत कळविली; त्याच्याकडून मी आमच्या हकीकतीचे प्रमाणपत्र मागितले. त्याने देण्याचे नाकारले. मी जादा भाडयाचे पैसे परत मिळण्याबद्दल रेल्वेच्या वरिष्ठाकडे अर्ज केला.

"प्रमाणपत्राखेरीज जादा पैसे परत देण्याचा आमचा रिवाज नाही; पण तुमच्या बाबतीत आम्ही ते परत देतो. बरद्वानपासून मोंगलसराईपर्यंतचे जादा भाडे मात्र परत देता येणार नाही," अशा अर्थाचा जबाब मिळाला.

यानंतरचे माझे तिसऱ्या वर्गाच्या प्रवासाचे अनुभव इतके आहेत, की त्यांचे पुस्तकच होईल. पण त्यांतील काही प्रसंगोपात्त देण्यापलीकडे त्यांचा या प्रकरणामध्ये समावेश होण्यासारखा नाही. शरीरप्रकृतीमुळे तिसऱ्या वर्गाचा माझा प्रवास बंद झाला. ही गोष्ट नेहमी माझ्या मनाला खात आहे व खात राहणार. तिसऱ्या वर्गाच्या प्रवासामध्ये अरेरावी, सत्तेमुळे होणारे अपमान व विटंबना तर असतातच; पण तिसऱ्या वर्गात बसणाऱ्या कित्येक उतारूंचा उद्धटपणा, त्यांचा ओंगळपणा, त्यांची स्वार्थबुद्धी, त्यांचे अज्ञान हीसुद्धा काही कमी नसतात. दुःखाची गोष्ट तर ही आहे, की पुष्कळदा आपण उद्धटपणाने वागत आहो, अथवा दुर्गंधी होण्यास मदत करीत आहो, किंवा आपला तेवढा स्वार्थ शोधीत आहो हे त्या उतारूंच्या लक्षातही येत नाही. प्रत्येकजण स्वतः जे करतो ते त्याला स्वाभाविक वाटते. आम्ही सुधारलेल्या लोकांनी तिकडे लक्षच दिलेले नाही.

कल्याण जंक्शनवर आम्ही दमले-भागलेले असे जाऊन पोचलो. स्नान करण्याचा विचार केला. मगनलालनी व मी स्टेशनच्या पंपाने पाणी काढून स्नान केले. पण पत्नीसाठी काही तरी तजवीज करण्याच्या विचारात होतो. इतक्यात सर्व्हंट्स् ऑफ इंडिया सोसायटीचे श्री. कौल यांनी आम्हाला ओळखले. तेही पुण्यासच चालले होते. पत्नीला दुसऱ्या वर्गाच्या खोलीमध्ये स्नानासाठी आपण घेऊन जातो, असे ते म्हणाले. या त्यांच्या मेहेरबानीचा स्वीकार

करण्यावद्दल मला संकोच वाटला. पत्नीला दुसऱ्या वर्गाच्या खोलीचा उपयोग करण्याचा अधिकार नाही, हेही मला समजत नव्हते असे नाही. पण मी तिला त्या खोलीत स्नान करू देण्याच्या अप्रशस्तपणाकडे, कानाडोळा केला. सत्याच्या पुजाऱ्याला एवढेही शोभत नाही. पत्नीला काही तिकडे जाण्याचीच हौस होती असे नाही, परंतु पतीच्या मोहरूप सुवर्णपात्राने सत्याचे मुख झाकून टाकले.

६. माझा प्रयत्न

पुण्याला पोचल्यानंतर उत्तरक्रिया वगैरे आटोपून सोसायटीचा योगक्षेम यापुढे कसा चालवावा आणि मी सोसायटीत दाखल व्हावे किंवा नाही, या प्रश्नाच्या चर्चेला आम्ही सर्वजण लागलो. माझ्यावर मोठा भार येऊन पडला. गोखले जिवंत असेपर्यंत मी सोसायटीमध्ये दाखल होण्याचा प्रयत्न करण्याचा प्रश्न उपस्थित होत नव्हता. गोखल्यांची आज्ञा किंवा इच्छा असेल त्याप्रमाणे करायचे एवढेच माझे काम होते. ही स्थिती मला पसंत होती. भारतवर्षरूपी तुफानी समुद्रामध्ये माझ्या आयुष्याचे तारू ढकलताना मला कोणी सुकाणी पाहिजे होता, आणि गोखल्यांसारखा सुकाणी मिळाल्यावर मला कसलीच धास्ती नव्हती.

आता मला वाटू लागले, की मी सोसायटीत दाखल होण्याचा सतत प्रयत्न केला पाहीजे. गोखल्यांचा आत्म्याची अशीच इच्छा असणार असे मला वाटे. मी संकोच न धरता व दृढपणे त्या प्रयत्नाला लागलो. त्यावेळी सोसायटीचे बहूतेक सर्व सभासद पुण्यात उपस्थित होते. त्यांना विनविण्याचे व माझ्याविषयी त्यांना जे भय वाटत होते ते दूर करण्याचे काम मी सुरू केले. पण सभासदांमध्ये त्या बाबतीत मतभेद असल्याचे माझ्या नजरेला आले. काहींचे मत मला दाखल करण्याच्या बाजूचे होते; इतर दृढपणे मला सोसायटीत घेण्याच्या विरूद्ध होते. दोघांनाही माझ्याबद्दल प्रेम वाटत होते, हे मला दिसतच होते. पण माझ्याविषयीच्या प्रेमापेक्षा सोसायटीविषयीची त्यांची निष्ठा कदाचित अधिक होती; माझ्यावरील प्रेमापेक्षा कमी तर नव्हतीच.

त्यामुळे आमची सर्व चर्चा मित्रत्वाच्या नात्याने व केवळ सिद्धांतांना अनुसरून चाललेली होती. विरूद्ध पक्षाच्या मंडळींना असे वाटत होते, की अनेक बाबतीत माझ्या व त्यांच्या विचारांमध्ये उत्तर-दक्षिण ध्रुवांइतके अंतर आहे. याहूनही विशेष म्हणजे त्यांना असे वाटत होते, की ज्या ध्येयावर

दृष्टी ठेवून गोखल्यांनी सोसायटीची रचना केली, त्या ध्येयांनाच माझ्या सोसायटीत राहाण्याने धक्का पोचण्याचा पूर्ण संभव आहे. अर्थातच हे त्यांना सहन होण्यासारखे नव्हते.

पुष्कळ चर्चा झाल्यानंतर आम्ही आपापल्या ठिकाणी गेलो. सभासदांनी अखेरचा निर्णय करण्याचे पुढील सभेवर टाकले.

घरी जात असता मी विचारांच्या भोवऱ्यात सांपडलो. सोसायटीत बहुमताने दाखल होण्याचा प्रसंग आला तर तसे दाखल होणे इष्ट म्हणता येईल का® ही माझी गोखल्यांबद्दलची निष्ठा म्हणता येईल का® माझ्याविरूद्ध मत पडले तर त्यामुळे सोसायटीची स्थिती बिकट करण्याला मीच कारण झालो असे नाही का होणार® मला स्पष्ट दिसून आले, की सोसायटीच्या सभासदांमध्ये जोपर्यंत मला दाखल करण्याबद्दल मतभेद असेल, तोपर्यंत माझा मीच दाखल होण्याचा आग्रह सोडून दिला पाहिजे. तेणेकरूनच विरूद्ध पक्षाची नाजुक स्थितीत पडण्यापासून सुटका होईल, आणि त्यानेच सोसायटी व गोखले यांच्याबद्दलचे माझे कर्तव्य मी केले असे होईल. अंतरात्म्यात हा निर्णय होताच मी श्री. शास्त्री यांना पत्र लिहिले, की त्यांनी मी दाखल होण्याचा विचार करण्याकरिता सभा भरवूच नये. विरोध करणारांना हा माझा निश्चय फार आवडला. ते धर्मसंकटातून बचावले. त्यांच्यामाझ्यामधील स्नेहसंबंध अधिक मजबूत झाले आणि सोसायटीमध्ये दाखल होण्यासंबंधीचा माझा अर्ज परत घेऊनच मी सोसायटीचा खराखुरा सभासद झालो.

अनुभवाने आता मला दिसते, की मी सोसायटीचा रीतसर सभासद झालो नाही हे ठीकच झाले; व सभासदांनी माझ्या सभासदत्वाला केलेला विरोध योग्य होता. त्यांच्यामाझ्या सिद्धांतांमध्ये भेद असल्याचे अनुभवाने सिद्ध झाले आहे. पण मतभेदाची जाणीव असताही त्यांच्यामाझ्यामध्ये आत्म्याचे अंतर कधीच पडलेले नाही. कटुता कधीच उत्पन्न झालेली नाही. मतभेद असताही आमचे बंधुत्वाचे व मैत्रीचे नाते कायम राहिले आहे. सोसायटीचे स्थान माझ्या दृष्टीने नेहमी यात्रेचे स्थानच होऊन राहिले आहे. लौकिक दृष्टीने मी तिचा सभासद नसेना का, पण आध्यात्मिक दृष्टीने मी सभासद आहेच. लौकिक संबंधापेक्षा आध्यात्मिक संबंध अधिक मौल्यवान आहे. आध्यात्मिक संबंधाखेरीज लौकिक संबंध हा प्राणाशिवायच्या देहाप्रमाणे होय.

७. कुंभ

मला डॉक्टर प्राणजीवन मेहता यांना भेटण्यासाठी रंगूनला जावयाचे होते. तिकडे जाताना कलकत्त्यामध्ये श्री. भूपेंद्रनाथ बसूंच्या निमंत्रणावरून मी त्यांच्याकडे उतरलो होतो. येथे बंगाली शिष्टाचाराची परमावधी झाली. त्या वेळी मी फलाहार करीत असे. माझ्याबरोबर माझा मुलगा रामदास हा होता. जेवढी म्हणून सुकी किंवा ताजी फळे कलकत्त्यात मिळण्यासारखी होती, तेवढी सगळी एकत्र करण्यात आली होती. स्त्रियांनी रात्रभर जागरण करून पिस्ते वगैरे भिजत घालून त्यांच्या साली काढून ठेवल्या होत्या. ताजी फळेही जितक्या सुरेख तऱ्हेने तयार करणे शक्य होते तितक्या सुरेख तऱ्हेने तयार करणे शक्य होते तितक्या सुरेख तऱ्हेने तयार केलेली होती. माझ्या जोडीदारांसाठी अनेक तऱ्हेची पक्वान्ने शिजविलेली होती. त्यातील प्रेम व शिष्टाचार मला कळत होता. परंतु एकदोन पाहुण्यांसाठी सर्व घर सबंध दिवस गुंतलेले राहावे, हे मला असह्य वाटले. पण तेव्हा माझ्या हाती या विटंबनेतून निसटून जाण्याचा इलाज नव्हता.

रंगूनला जाताना बोटीवर मी डेकचा उतारू होतो. श्री. बसूंकडे प्रेमातिरेकामुळे विटंबना झाली, तर बोटीवर अतिशय बेपर्वाईमुळे झाली. डेकच्या उतारूंचे हाल भरपूर अनुभवास आले. स्नानाच्या जागी उभे राहाणेही अशक्य इतकी घाण; पायखाना म्हणजे नरककुंड. पायखान्यात जायचे म्हणजे अगोदर मलमूत्र तुडवीत किंवा ओलांडीत गेले पाहिजे,, मला तरी या अडचणी फारच कठीण वाटल्या. मी मालिमाकडे गेलो, पण दाद देतो कोण® उतारूंनी आपल्या घाणीने डेक विघडवून टाकले होते. बसल्या जागीच थुंकत, तेथेच तंबाकूची पिचकारी सोडीत, खरकटेही तेथेच टाकीत. गप्पांच्या गोंगाटाला पारावारच नाही. प्रत्येकजण आपल्याला अडविता येईल तेवढी जागा अडवी. कोणी कोणाच्या सोयीचा विचार बिलकुल करीत नसे. स्वतः जागा अडवीत, त्यापेक्षा त्यांच्या सामानाने अधिक जागा अडत असे. बोटीतले ते दोन दिवस मोठया कष्टाने काढले.

रंगूनला पोचताच एजंटला मी सर्व हकीकत लिहून पाठविली. परंतु येतानाही आलो तो डेकवरूनच. पण या पत्रामुळे व डॉक्टर मेहतांनी केलेल्या व्यवस्थेमुळे त्या मानाने बरी सोय झाली होती.

तेथेसुद्धा माझ्या फलाहाराची व्यवस्था नेहमीच्या मानाने अधिकच होती. डॉक्टर मेहतांचे घर म्हणजे माझेच म्हणता येईल, असा त्यांचा-माझा संबंध होता. त्यामुळे मी खाण्याच्या जिनसांवर काहीसा निर्बंध घातला होता. पण पदार्थ अमुक इतके खायचे, असा मी नियम केलेला नव्हता. त्यामुळे पुष्कळ प्रकारची फळे येत, त्यांना मी हरकत घेत नसे. अधिक प्रकार असले म्हणजे डोळयांना व जिभेला बरे वाटे. खाण्याची वेळ वाटेल ती असे. मला स्वतःला लवकर आटपून घेणे पसंत असे. यामुळे फार उशीर होत नसे खरा; पण रात्रीचे आठ नऊ तर सहज वाजत.

या म्हणजे १९१५ साली हरद्वारला कुंभमेळा होता. त्याला जाण्याची मला फारशी इच्छा अशी नव्हती. पण मला महात्मा मुनशीरामजींच्या दर्शनाला जावयाचे होते. कुंभमेळयाचे प्रसंगी गोखल्यांच्या सेवकसमाजाने एक मोठी तुकडी पाठविली होती. तिची व्यवस्था श्रीयुत हृदयनाथ कुंझरू यांचेकडे होती. कै. डॉक्टर देवही तिच्यामध्ये होते. त्या कामी मदत करायला मी माझ्या तुकडीलाही घेऊन जावे असे ठरले होते. मगनलाल गांधी शांतिनिकेतनमध्ये असलेल्या तुकडीला घेऊन माझ्यापूर्वीच हरद्वारला जाऊन पोचले होते. मी रंगूनहून परत आल्यानंतर त्यांना जाऊन मिळालो.

कलकत्त्याहून हरद्वारला जाऊन पोचेपर्यंत खूप त्रास काढावा लागला. डब्यात कित्येक वेळा दिवावत्तीही नसे. सहरानपूरहून पुढे तर मालाच्या किंवा जनावरांच्या डब्यातच उतारूंनाही कोंबले होते. उघडे डबे, वरून मध्यान्हीच्या सूर्याचा ताप व खाली निव्वळ लोखंडाची तप्त बैठक,, मग ते हाल काय पुसावे® तरी पण भाविक हिंदू खूप तहान लागलेली असताही 'मुसलमान पाणी' येई ते पीत नसत; 'हिंदू पाणी' हा ध्वनि येई तेव्हाच पाणी पीत. त्याच भाविक हिंदूंना, डॉक्टर औषधांमध्ये दारू देवोत, मुसलमान किंवा खिस्ती पाणी देवोत किंवा मासांचे सत्व देवोत, ते घेण्याचा संकोच वाटत नाही, चौकशी करण्याचे कारणही वाटत नाही.

शांतिनिकेतनमध्ये आम्हाला दिसून आले होते, की भंगीकाम करणे हाच आमचा हिंदुस्थानात खास धंदा होऊन बसणार. सेवकांसाठी एका धर्मशाळेच्या जागेत तंबू ठोकण्यात आले होते. पायखान्यासाठी डॉ. देव यांनी खडडे खणविले होते. पण त्या खडडयांची व्यवस्था डॉ. देव यांनी खड्डे खणविले होते. पण त्या खड्डयांची व्यवस्था डॉ. देव तरी असल्या वेळी जे थोडेसे पगारदार भंगी मिळू शकतील त्यांच्यामार्फतच करू शकणार ना® या खड्डयांमध्ये पडणारा मळ वरचेवर मातीने झाकून काढण्याचे व ते इतर तऱ्हांनी

साफ राखण्याचे काम फिनिक्सच्या तुकडीने आपल्याकडे घ्यावे ही माझी मागणी डॉक्टर देव यांनी आनंदाने मान्य केली. ही सेवा करण्याची मागणी करणारा मी, पण ती प्रत्यक्ष करण्याची जबाबदारी उचलणारे मगनलाल गांधी.

माझा धंदा बहुतांशी तंबूमध्ये बसून 'दर्शन' देणे आणि अनेक यात्रेकरू येत त्यांच्याबरोबर धर्मासंबंधी व तसलीच चर्चा करणे हाच होऊन बसला. दर्शन देता देता मी बेजार झालो. त्यांतून एका मिनिटाचीसुद्धा फुरसत मिळत नसे. स्नानाला जावे तरी तेथेही दर्शनाभिलाषी लोक मला एकटा राहू देत नसत. फराळ करीत असताना तर एकांताची गोष्टच बोलायला नको. तंबूमध्ये कोठेही एक क्षणभरसुद्धा मला निवांत बसायला मिळत नसे. दक्षिण आफ्रिकेमध्ये जी काही सेवा घडू शकली तिचा एवढा खोल परिणाम साऱ्या भरतखंडभर झाल्याचे हरद्वारमध्येच माझ्या अनुभवाला आले.

जात्याच्या दोन पेंडांमध्ये सापडून चुराडा व्हावा, अशी माझी स्थिती झाली. अनोळखी ठिकाणी तिसऱ्या वर्गाचा उतारू म्हणून कष्ट भोगायचे, आणि जेथे उतरावे तेथे दर्शनार्थी लोकांच्या प्रेमाने गांजले जायचे. दोहोंपैकी कोणती स्थिती अधिक करूणाजनक असेल ते सांगणे पुष्कळ वेळा मला कठीण दिसते. दर्शनार्थी लोकांच्या प्रेमाच्या दर्शनाचा मला अनेक वेळा राग आलेला आहे आणि मनातल्या मनात तर त्याहून अधिक वेळा मी जळफळलो आहे, एवढे मात्र मला माहीत आहे. तिसऱ्या वर्गाच्या कष्टामुळे मला गैरसोई सहन कराव्या लागल्या असल्या तरी क्रोध क्वचितच आला आहे आणि त्यापासून माझी तर उन्नतीच झालेली आहे.

या वेळी माझ्यामध्ये हिंडण्याफिरण्याची शक्ती पुरेशी होती. त्यामुळे मी खूप भटकू शकलो. रस्त्यातून फिरण्याचीही पंचाईत पडण्याइतका त्या काळी मी प्रसिद्ध झालो नव्हतो. या प्रवासामध्ये लोकांच्या धर्मभावनेपेक्षा त्यांचा बावळटपणा, चंचलता, पाखंड व अव्यवस्था हीच माझ्या अधिक प्रत्ययाला आली. साधूंचे तर पेवच फुटले होते. ते फक्त मालपुवा व खीर खायलाच जन्मास आले असावे असे दिसले. येथे मी पाच पायांची गाय पाहिली. मला तर आश्चर्य वाटले. पण अनुभवी माणसांनी माझे अज्ञान लवकरच दूर केले. पाच पायांची गाय म्हणजे दुष्ट लोकांनी घेतलेला बळी होय. जिवंत वासराचा पाय व खांदाही कापून काढून तो या गाईच्या कापलेल्या खांद्यात बसवून देण्यात येतो, आणि दुहेरी हिंसेने तयार झालेल्या त्या गाईचा अज्ञानी लोकांना ठकविण्याच्या कामी उपयोग करण्यात येतो. पाच पायांच्या गाईचे दर्शन

घेण्याचा लोभ कोणत्या हिंदूला होणार नाही® त्या दर्शनासाठी त्याने कितीही दान केले तरी ते थोडेच,,

कुंभाचा दिवस येऊन ठेपला. माझ्या दृष्टीने ती धन्य घडी होती. मी हरद्वारला गेलो तो यात्रेच्या भावनेने गेलो नव्हतो. यात्रिकांच्या भावनेने तीर्थक्षेत्रांना जाण्याचा मोह मला कधीच वाटलेला नाही. पण सतरा लाख माणसे सगळी पाखंडी असणे शक्य नाही. मेळयामध्ये सतरा लाख माणसे आली असावी असे म्हणत. त्यांतील असंख्य माणसे पुण्य कमाविण्यासाठी, आत्मशुद्धी प्राप्त करण्यासाठी आलेली होती, याबद्दल मला बिलकुल शंका नव्हती. अशा प्रकारची श्रद्धा आत्म्याला कोठपर्यंत उन्नत करीत असते ते सांगणे नसले तरी कठीण तर आहेच.

रात्री अंथरूणात पडल्यापडल्या मी विचारामध्ये मग्न झालो. चारी बाजूंना पसरलेल्या या पाखंडामध्ये हे असले पवित्र आत्मेही आहेत. ईश्वराच्या दरबारात ते शिक्षेस पात्र गणले जाणार नाहीत. हरद्वारमध्ये अशा प्रसंगी येणे हे जर पाप असेल, तर उघडपणे विरोध करून कुंभाच्या दिवशी तरी हरद्वारचा त्याग करणे माझे कर्तव्य होते. येथे येण्यामध्ये व कुंभाच्या दिवशी राहाण्यामध्ये जर पाप नसेल, तर माझे कर्तव्य कोणते तरी कडक व्रत घेऊन चालू पापाचे प्रायश्चित्त करणे, आत्मशुद्धी करणे, हेच होय. माझे सारे जीवनच व्रतांवर आधारलेले आहे. म्हणून मी कसले तरी कडक व्रत घेण्याचा निश्चय केला. कलकत्ता व रंगून येथे माझ्या निमित्ताने यजमानांना पडलेल्या अनावश्यक त्रासाचे मला स्मरण झाले. म्हणून मी आहाराच्या वस्तूंची संख्या मर्यादित करण्याचे व अंधार पडण्यापुर्वी जेवण आटोपण्याचे व्रत घेण्याचा निश्चय केला. मी असे पाहिले, की जर मी काही मर्यादा घातली नाही, तर माझ्यामुळे यजमानांना फार त्रास होणार व मी सेवा करण्याऐवजी प्रत्येक ठिकाणी माझ्या सेवेमध्येच लोकांना गुंतवीत जाणार. त्यासाठी मी चोवीस तासात पाचांहून अधिक वस्तू न खाण्याचे व रात्रीचे जेवण वर्ज्य करण्याचे व्रत घेऊन टाकले. दोन्ही नियमांच्या कठीणपणाचा पुरा विचार केला. या व्रतामध्ये एकही पळवाट ठेवावयाची नाही असा निश्चय केला. आजारांत औषध म्हणून तरी पुष्कळ वस्तू घ्याव्या की घेऊ नये, याचाही विचार केला. औषध हे पाच वस्तूंमध्ये मोजायचे की नाही, या सर्व गोष्टी विचारात घेतल्या व असा निश्चय केला की, खाण्याचे कोणतेच पदार्थ पाचांपेक्षा अधिक घ्यावयाचे नाहीत. या दोन्ही व्रतांना तेरा वर्षे झाली. त्यांनी माझी चांगली कसोटी पाहिली आहे.

पण कसोटी पाहिली त्याचप्रमाणे त्यांनी माझे ढालीप्रमाणे संरक्षणही चांगल्या तऱ्हेने केले आहे. या व्रतांमुळे माझे आयुष्य वाढले असे मला तरी वाटते. या व्रतांमुळेच अनेक वेळी मी आजारातून वाचलो, अशी माझी समजूत आहे.

८. लक्ष्मण झूला

पहाडाप्रमाणे दिसणाऱ्या महात्मा मुनशीरामजींच्या दर्शनाला व त्यांचे गुरूकूल पाहायला गेलो तेव्हा मला भरपूर शांती मिळाली. हरद्वारचा गोंगाट आणि गुरूकूलाची शांती यांमधील भेद स्पष्ट जाणवत होता. महात्माजींनी माझ्यावर प्रेमाचा वर्षाव केला. ब्रम्हचारी माझ्यापासून दूर सरतच ना. रामदेवजींची मुलाखतही त्याच वेळी झाली, आणि त्यांच्या शक्तीची कल्पनाही मला लगेच आली. त्यांच्या-माझ्यामध्ये काही मतभिन्नता असल्याचे आम्हाला दिसून आले; तरीही आमच्यामध्ये स्नेहसंबंध जुळला. गुरूकूलामध्ये औद्योगिक शिक्षण सुरू करण्याच्या आवश्यकतेसंबंधाने रामदेवजी व इतर शिक्षक यांच्यावरोवर भरपूर चर्चा केली. गुरूकूल लगेच सोडून जाणे माझ्या जिवावर आले.

लक्ष्मण झूल्याची स्तुती मी खूप ऐकली होती. हृषीकेशला गेल्याखेरीज हरद्वारवरून परत न जाण्याची मला अनेकांनी शिफारस केली. माझ्या मनांतून तेथपर्यंत पायी जायचे होते; त्यामुळे एक टप्पा हृषीकेशचा व दुसरा लक्ष्मण झूल्याचा होता.

हृषीकेशमध्ये पुष्कळ संन्यासी भेटण्यास आले. त्यांच्यापैकी एकाला माझ्या राहाणीवद्दल वरीच जिज्ञासा वाटली. फिनिक्स मंडळ माझ्यावरोवर होतेच. त्या सर्वांना पाहून त्याने पुष्कळ प्रश्न विचारले. आमच्यामध्ये धर्मासंबंधी चर्चा झाली. माझी धार्मिक भावना फार तीव्र आहे एवढे त्याला दिसून आले. मी गंगास्नान करून आलो होतो, त्यामुळे शरीर उघडे होते. त्यांना माझ्या डोक्याला शेंडी व गळयात जानवे दिसले नाही. त्याचे त्यांना वाईट वाटले व ते म्हणाले ः

"तुम्ही आस्तिक आहा असे असून तुम्ही जानवे व शेंडी ठेवीत नाही, याचे आमच्यासारख्यांना वाईट वाटते. ही दोन्ही हिंदू धर्माची वाह्य चिन्हे आहेत. ती प्रत्येक हिंदूने धारण करणे आवश्यक आहे."

दहा एक वर्षांचा असताना पोरबंदरमध्ये ब्राम्हणांच्या जानव्यांच्या टोकाला बांधलेल्या किल्ल्यांचा खणखणाट मला ऐकू येई, तेव्हा मला त्याबद्दल हेवा वाटे. खुळखुळणाऱ्या किल्ल्या जानव्याला बांधून फिरायला मिळेल तर केवढी मौज होईल वरे, असे वाटे. काठेवाडात वैश्य कुटुंबामध्ये जानवे घालण्याचा रिवाज त्या वेळी नव्हता. पण पहिल्या तीन वर्णांनी जानवे घातलेच पाहिजे, अशा तऱ्हेची नवीन रूढी पडत होती. तदनुरोधाने गांधी कुटुंबामध्ये काहीजण जानवे घालू लागले होते. जे भटजी आम्हा दोघातिघा आप्तांना रामरक्षेचा पाठ देत असत, त्यांनीच आम्हाला जानवीही घातली, आणि मला किल्ल्या बाळगण्याचे काही प्रयोजन नव्हते तरी मी दोन तीन किल्ल्या लटकावून दिल्या. जानवे तुटले तेवढया मुदतीत त्याच्याबद्दलची हौस फिटली होती की नाही ते आता आठवत नाही; पण मी दुसरे जानवे मात्र घातले नाही एवढे खरे.

प्रौढ वयात मला जानवे घालण्याचा प्रयत्न इतरांनी हिंदुस्थानात, त्याचप्रमाणे दक्षिण आफ्रिकेमध्येही केला. पण त्यांच्या म्हणण्याचा माझ्यावर काहीच परिणाम झाला नाही. शूद्र जानवे घालीत नाहीत, मग इतर वर्णांनीच का घालावे® आमच्या कुटुंबामध्ये पूर्वापारचा रिवाज नसताना ही बाह्य वस्तू नवीन कशासाठी दाखल करायची, याचे मला एकही सबळ कारण दिसले नाही. मला जानव्याचा विरोध नव्हता; पण ते वापरण्याचे कारण दिसत नव्हते. वैष्णव असल्यामुळे मी कंठी घालीत असे. आम्हा भावांना वडील मंडळीच शेंडी ठेवायला सांगत. विलायतेला जायचे झाले तेव्हा डोके उघडे राहाणार, शेंडी पाहून गोरे लोक हसतील आणि आपल्याला रानटी ठरवितील, याची लाज वाटून शेंडी कापून टाकली होती. माझ्याबरोबर राहाणारे माझे पुतणे छगनलाल गांधी यांनी दक्षिण आफ्रिकेमध्येसुद्धा मोठया निष्ठेने शेंडी ठेविली होती. ती शेंडी त्यांना त्यांच्या सार्वजनिक कामात अडचण करील, अशा निराधार समजुतीने मी त्यांचे मन दुखवूनही काढविली होती. अशा तऱ्हेने शेंडीबद्दल मला शरम वाटत होती.

स्वामीजींना वरील हकीकत मी सांगितली व म्हटले, "जानवे तर मी घालणार नाही. असंख्य हिंदू जे घालीत नसताही हिंदूच समजले जातात, ते मी घालावे अशी आवश्यकता मला दिसत नाही. शिवाय जानवे धारण करणे म्हणजे दुसरा जन्म घेणे; म्हणजे आपण इरादापूर्वक शुद्ध होणे, ऊर्ध्वगामी होणे. सध्या हिंदू समाज व हिंदुस्थान पतितावस्थेमध्य आहेत. अशा स्थितीत जानवे घालण्याचा आपल्याला अधिकार तरी कोठे आहे® हिंदू समाज अस्पृश्य-

तेचा मळ काढून टाकील, उच्चनीचपणाची भावना विसरून जाईल, अंगी खिळून राहिलेले इतर दोष काढून टाकील, चारी बाजूंना पसरलेला अधर्म - पाखंड दूर करील, तेव्हा मग त्याला जानव्याचा अधिकार प्राप्त होणार असेल तर होवो. यासाठी जानवे वापरण्यासंबंधीचे तुमचे म्हणणे मला पटत नाही. पण शेंडीसंबंधीच्या तुमच्या सांगण्याचा मला अवश्य विचार केला पाहिजे. ती मी ठेवीतच होतो. मी ती लज्जा व भय यांमुळेच कापून टाकली आहे. ती ठेवणे आवश्यक आहे असे मला दिसते. माझ्या सोबत्यांबरोबर मी ह्या गोष्टीचा विचार करीन."

जानव्यासंबंधीचे माझे म्हणणे स्वामीना रूचले नाही. जानवे न वापरण्यासंबंधी जी कारणे मी दर्शविली, तीच त्यांना वापरण्याच्या बाजूची वाटली. जानव्यासंबंधी हृषीकेशमध्ये मी दर्शविलेले विचार आजही जवळजवळ तसेच कायम आहेत. जोपर्यंत निरनिराळे धर्म चालू आहेत, तोपर्यंत प्रत्येक धर्माला कसल्या तरी बाह्य चिन्हाची आवश्यकता असेलही. पण जेथे त्या बाह्य चिन्हाचेच स्तोम वाढले असेल, किंवा आपल्या धर्माला इतर धर्मापासून वेगळा करून दाखविण्यासाठीच त्याचा उपयोग होत असेल, तेव्हा ते त्याज्य ठरते. सध्या जानव्यामुळे हिंदुधर्माची उन्नती होत असलेली मला दिसत नाही. त्यामुळे मी त्यासंबंधी उदासीन आहे.

शेंडी काढल्याबद्दल माझी मलाच लाज वाटत होती. त्यामुळे तिच्यासंबंधी सोबत्यांबरोबर चर्चा करून ती ठेवण्याचा मी निश्चय केला. पण आता आपल्याला लक्ष्मण झूल्याकडे गेले पाहिजे.

हृषीकेश व लक्ष्मण झूला येथील सृष्टीसौंदर्य मला फार आवडले. आमच्या पूर्वजांची निसर्गाची कला ओळखण्याची शक्ती व कलेला धार्मिक स्वरूप देण्यात त्यांनी दाखविलेला दूरदर्शीपणा यांच्याबद्दल मनामध्ये अत्यादर उत्पन्न झाला.

पण माणसांची कृती पाहून मात्र मनाला समाधान वाटले नाही. हरद्वारमध्ये, त्याचप्रमाणे हृषीकेशमध्ये लोक रस्ते व गंगेचा सुंदर काठ घाणेरडा करून टाकीत होते. गंगेचे पवित्र पाणी कलुषित करण्याचाही त्यांना संकोच वाटत नव्हता. शौचाला जाणारे लोक दूर एका बाजूला न जाता माणसांची येजा चालू असलेल्या ठिकाणीच बसत असत. हे पाहून माझ्या हृदयाला मोठा धक्का बसला.

लक्ष्मण झूल्याला जाताना लोखंडी झुलता पूल पाहिला. लोकांकडून माहिती मिळाली, की प्रथम तर हा पूल दोरखंडाचा पण खूप मजबूत असा होता.

एका उदार मनाच्या मारवाडयाने तो तोडवून मोठे दान देऊन लोखंडी पूल बनविला, व त्याची किल्ली सरकारच्या ताब्यात दिली,, दोरखंडाचा पूल कसा काय होता त्याची मला काहीच कल्पना नाही, पण लोखंडी पूल मात्र त्या नैसर्गिक वातावरणाशी विजोड दिसत होता आणि कसासाच वाटत होता. यात्रेकरू लोकांच्या या पुलाची चावी सरकारच्या स्वाधीन करण्यात यावी हे त्या वेळेच्या माझ्या राजनिष्ठेलाही असत्य झाले.

त्यापलीकडे दुःखकारक दृश्य स्वर्गाश्रमाचे होते. जस्ताच्या पत्र्यांच्या तबेल्यासारख्या चाळीला 'स्वर्गाश्रम' नाव देण्यात आले होते. तो साधकांसाठी बनविलेला आहे असे मला सांगण्यात आले. त्यात साधक असे त्यावेळी क्वचितच कोणी राहात होते. त्याला लागून असलेल्या मुख्य घरामध्ये राहात असलेल्या मंडळीसंबंधीही माझा फारसा अनुकूल ग्रह झाला नाही.

पण हरद्वारचे अनुभव मला अत्यंत उपयोगी पडले. मी कोठे राहावे व काय करावे ते ठरविण्याच्या कामी हरद्वारच्या अनुभवाची मला फार मदत झाली.

९. आश्रमाची स्थापना

कुंभाच्या यात्रेसाठी मी गेलो होतो, ती माझी हरद्वारची दुसरी खेप होय.

सत्याग्रहाची स्थापना २९ मे १९१५ रोजी झाली. श्रद्धानंदजींची मागणी होती, की मी हरद्वारमध्ये राहावे. कलकत्त्याच्या कित्येक मित्रांचा अभिप्राय वैद्यानाथधामामध्ये राहावे असा होता. राजकोटमध्ये राहण्याबद्दल कित्येक मित्रांचा फार आग्रह होता.

पण मी अहमदाबादवरून पुढे जात असता पुष्कळ मित्रांनी मला अहमदाबाद पसंत करण्यास सांगितले, व आश्रमाचा खर्च आपणच पुरा पाडण्याचे त्यांनी वचन दिले. घर शोधून देण्याचेही त्यांनी कबूल केले.

अहमदाबादवर माझी दृष्टी होतीच. मी गुजराथी असल्यामुळे गुजराथमार्फतच देशाची अधिकात अधिक सेवा करू शकेन अशी माझी समजूत होती. अहमदाबाद एके काळी हातमागांचे मोठे केंद्र असल्यामुळे चरख्याचे काम येथेच अधिक चांगल्या तऱ्हेने चालेल अशी पण समजूत होती. गुजराथची राजधानी

असल्यानेही येथील धनाढय लोकांकडून पैशाची मदतही होऊ शकेल ही आशासुद्धा होतीच.

अहमदाबादच्या मित्रांबरोबर चर्चा होत असताना अस्पृश्यांचा प्रश्न निघाला होता. मी स्पष्टपणे सांगून टाकले होते की, जर एखादा लायक अंत्यज बंधू आश्रमात येऊ इच्छिणारा भेटला तर मी त्याला अवश्य घेईन.

'तुमच्या अटींचे पालन करू शकतील असे अंत्यज थोडेच वाटेवर पडले आहेत® असे म्हणून एका वैष्णव मित्राने स्वतःच्या मनाची समजूत केली. अखेरीला अहमदाबादमध्ये राहण्याचा निश्चय झाला.

घराचा तपास करता, मला अहमदाबादमध्ये राहवून घेणाऱ्यांमध्ये श्री. जीवनलाल बॅरिस्टर प्रमुख होते, त्यांचेच कोचरबमध्ये असलेले घर भाडयाने घेण्याचे ठरले.

आश्रमाला नाव काय द्यायचे हा प्रश्न लगेच उपस्थित झाला. मित्रांबरोबर विचार केला. काही नावे पुढे आली; सेवाश्रम, तपोवन वगैरे सुचविण्यात आली होती. सेवाश्रम नाव बरे वाटत होते; पण त्यावरून सेवेच्या पद्धतीची काही कल्पना येत नव्हती. तपोवन नाव पसंत करणे शक्यच नव्हते. कारण तपश्चर्या जरी प्रिय असली, तरी हे नांव फारच अवजड वाटले. आम्हाला तर सत्याची पूजा, सत्याचा शोध कर्तव्य होता, त्याचाच आग्रह धरावयाचा होता आणि दक्षिण आफ्रिकेमध्ये ज्या पद्धतीचा उपयोग मी केला तिचीच ओळख भारतवर्षाला करून द्यायची होती, आणि तिची शक्ती कोठपर्यंत पोचू शकते ते पाहायचे होते. त्यासाठी मी व माझ्या सोबत्यांनी 'सत्याग्रहाश्रम' नाव पसंत केले. त्यामध्ये सेवा व सेवेची पद्धती या दोहोंचेही दिग्दर्शन सहजीच होत होते.

आश्रम चालविण्यासाठी नियमावलीची आवश्यकता होती. त्यासाठी नियमावली तयार करून तिच्यावर अभिप्राय मागविले. अनेकांचे अभिप्राय आले; त्यांत सर गुरूदास बानर्जीनी दिलेला अभिप्राय माझ्या स्मरणात राहिलेला आहे. त्यांना नियमावली आवडली, पण त्यांची अशी सूचना होती, की व्रतांमध्ये नम्रपणाच्या व्रताला स्थान दिले पाहिजे. आपल्या युवकवर्गामध्ये नम्रतेची उणीव आहे असा त्यांच्या पत्राचा ध्वनी होता. नम्रपणाचा अभाव मला ठिकठिकाणी जाणवत होता खरा; पण नम्रपणाला व्रतामध्ये स्थान दिल्याने नम्रता ही नम्रता राहातच नाही अशी शंका वाटत होती. नम्रतेचा पुरा अर्थ तर शून्यता होय. इतर व्रते ही शून्यता प्राप्त करण्याची साधने आहेत. शून्यता

ही मोक्षाची स्थिती आहे. मुमुक्षूच्या किंवा सेवकाच्या प्रत्येक कार्यामध्ये जर नम्रता - निरभिमानता - नसेल तर तो मुमूक्षू नव्हे, सेवक नव्हे; तो स्वार्थी होय, अहंकारी होय.

आश्रमामध्ये त्यावेळी सुमारे तेरा जण तामिळी होते. माझ्याबरोबर दक्षिण आफ्रिकेहून पाच तामिळी मुले आली होती व बाकीची येथील. सुमारे पंचवीस स्त्री-पुरूषांनिशी आश्रमाची सुरूवात झाली. सर्वजण एकत्र जेवीत असत व एकाच कुटुंबाची माणसे असावी, अशा तऱ्हेने वागण्याचा प्रयत्न करीत.

१०. कसोटी

आश्रम अस्तित्वात येऊन थोडे महिनेही लोटले नाहीत इतक्यातच मी आशा केली नव्हती अशा तऱ्हेची आमची कसोटी झाली. भाई अमृतलाल ठक्कर यांच्याकडून पत्र आले : 'एक गरीब व प्रामाणिक अंत्यज कुटुंब आहे. त्याची इच्छा तुमच्या आश्रमांत येऊन राहाण्याची आहे. त्याला घ्याल का®

मी चपापलो तर खराच. ठक्कर बापासारख्यांची शिफारस आणणारे अंत्यज कुटुंब इतक्या लवकर येईल अशी आशा मी बिलकुल केली नव्हती. सोबत्यांना पत्र वाचवून दाखविले. त्यांनी पत्रावद्दल समाधान व्यक्त केले. ते कुटुंब आश्रमाचे नियम पाळण्यास तयार असले तर त्याला दाखल करण्याची तयारी भाई अमृतलाल ठक्कर यांस कळविली.

दूदाभाई त्यांच्या पत्नी दानीवेन आणि रांगती अंगावरची लक्ष्मी अशी तिघेजणे आली. दूदाभाई मुंबईमध्ये शिक्षकाचे काम करीत असत. ते नियमांचे पालन करण्यास तयार होते. त्यांना आश्रमात घेतले.

सहायक मित्रमंडळीमध्ये खळबळ उडाली. विहिरीमध्ये बंगल्याच्या मालकाचा भाग होता. त्या विहिरीतून पाणी काढण्यास अडचण पडू लागली. मोटवाल्याच्या अंगावर आमच्या पाण्याचे शिंतोडे उडाले, तरी तेवढयाने त्याला विटाळ होणार! त्याने शिवीगाळ सुरू केली, दूदाभाईना त्रास द्यायला सुरूवात केली. त्याच्या शिव्यांना प्रत्युत्तर देऊ नये व दृढतापूर्वक पूर्वीप्रमाणेच पाणी भरीत जावे असे मी सर्वास सांगितले. आम्ही शिव्या गुपचूप ऐकून घेतो असे पाहून मोटवाला शरमला, व त्रास देईनासा झाला. पण पैशाची मदत बंद झाली. आश्रमात येऊ इच्छिणारा अंत्यज मिळण्यासंबंधी ज्या गृहस्थांनी अगोदर-

पासूनच शंका प्रदर्शित केली होती, त्यांना अर्थातच कोणी अंत्यज येईल, अशी कल्पनाही नव्हती. पैशाची मदत बंद पडली. बहिष्कारासंबंधी अफवा माझ्या कानांवर येऊ लागल्या. मी सोबत्यांबरोबर विचार करून ठेवलाच होता की, आपल्यावर बहिष्कार पडला आणि आपल्यापाशी कसलीच मदत राहिली नाही, तरीही यापुढे आता आपल्याला अहमदाबाद सोडून चालणार नाही. अंत्यजवाडयात जाऊन त्यांच्याबरोबर राहू व जे काही मिळेल तेवढयावर किंवा मजुरी करून निर्वाह करू.

अखेरीला एके दिवशी मगनलालनी मला नोटिस दिली : "येत्या महिन्याला आश्रमखर्च चालविण्यास आपल्यापाशी पैसे शिल्लक नाहीत." मी शांतपणे उत्तर दिले, "तर मग आपण अंत्यजवाडयात राहायला जाऊ."

अशा तऱ्हेचा अडचणीचा प्रसंग माझ्यावर हा पहिलाच होता असे नाही. प्रत्येक प्रसंगी अखेरच्या घडीला भगवंताने मदत धाडलेली आहे.

मगनलालनी नोटीस दिल्यानंतर लवकरच एके दिवशी सकाळी एका मुलाने बातमी आणली, "बाहेर मोटार उभी आहे, व एक शेठ तुम्हाला बोलावीत आहेत." मी मोटारपाशी गेलो. शेठनी मला विचारले, "आश्रमाला काही मदत देण्याची माझी इच्छा आहे; तुम्ही घ्याल का®' "तुम्ही द्याल तर मी अवश्य घेईन. मला कबूल केले पाहिजे, की सध्या मी अडचणीतही आहे."

"मी उद्या याच वेळी येईन. तेव्हा तुम्ही आश्रमात असाल®' मी होय म्हटले व शेटजी निघून गेले. दुसऱ्या दिवशी ठरलेल्या वेळी मोटारीचे शिंग वाजले. मुलांनी मला येऊन सांगितले. शेठ आत आले नाहीत; मी त्यांना भेटायला गेलो. ते माझ्या हातांत १३,000 रूपयांच्या नोटा ठेवून निघून गेले.

या मदतीची मी कधीच आशा केली नव्हती. मदत देण्याची ही रीत नवीनच दिसली. त्यांनी यापूर्वीही कधी आश्रमात पाऊल टाकले नव्हते. त्यांना पूर्वी एकवारच भेटल्याचे मला स्मरते. आश्रमात यायचेही नाही, पूसतपास नाही, काही नाही; बाहेरच्या बाहेर पैसे देऊन निघून जायचे. माझा हा पहिलाच अनुभव. या मदतीमुळे अंत्यजवाडयात जावयाचे तहकूब राहिले. सुमारे एका वर्षाचा खर्च मला मिळून चुकला.

पण बाहेर खळबळ उडाली तशीच ती आश्रमांत उडाली. दक्षिण आफ्रिकेमध्ये माझ्याकडे अंत्यज येत, राहात, जेवीत-खात; परंतु या ठिकाणी कुटुंबात

अंत्यज येऊन राहाणे हे माझ्या पत्नीला व इतर स्त्रियांना रूचले असे म्हणता येत नाही. दानीबेनबद्दल त्यांना तिरस्कार नसला, तरी पण औदासीन्य होतेच. असल्या बाबतीत माझ्या फार बारीक असलेल्या नजरेला ते दिसून येई व तीक्ष्ण कानांना ऐकू येई. आर्थिक मदत मिळण्याची बंद झाली त्याबद्दल मला बिलकुल काळजी वाटली नव्हती. पण या अंतःस्थ खळबळीमुळे मोठा पेच पडला. दानीबेन सामान्य स्त्री होती. दूदाभाईचे शिक्षणही साधारणच होते; पण त्यांची आकलनशक्ती चांगली होती. त्यांचा सोशिकपणाही मला आवडला. क्वचितप्रसंगी त्यांना क्रोधही येई. पण एकंदरीत त्यांच्या सोशिकपणाची माझ्यावर चांगली छाप पडली बारीकसारीक अपमान पोटात घालण्याबद्दल मी दूदाभाईंना विनवून सांगत असे; त्यांची समजूत पडत असे व दानीबेनकडूनही तेच सहन करवून घेत असत.

या कुटुंबाला आश्रमात ठेवल्यापासून आश्रमाला पुष्कळ शिकायला मिळाले. आश्रमात अस्पृश्यतेला थारा नाही ही गोष्ट सुरूवातीलाच स्पष्ट होऊन गेल्यामुळे आश्रमाची रूपरेषा स्पष्ट होऊन गेली, व या बाबतीतील त्याचे काम बिनधोक बनले. असे असताही आश्रमाचा वाढता खर्च बहुतांशी जुन्या पद्धतीच्या हिंदूंकडूनच मिळत आलेला आहे. यावरून माझ्या मते हे स्पष्ट दिसते की अस्पृश्यतेची पाळे ढिली झालेली आहेत. याचे इतर पुरावे पुष्कळच आहेत. परंतु जेथे अंत्यजाबरोबर रोटीव्यवहारही ठेवला जातो, अशा संस्थेला सनातनी गणले जाणारे हिंदू मदत देतात हाही अगदीच क्षुल्लक पुरावा म्हणता येणार नाही.

याच प्रश्नाच्या निमित्ताने आश्रमासंबंधीच्या इतरही काही बाबींचा लागलेला निकाल, त्यांतून उपस्थित झालेले नाजूक प्रश्न व त्यांचा निर्णय, कित्येक अकल्पित आलेल्या अडचणींबद्दलही आम्ही मानलेला संतोष, यांसारख्या सत्याच्या शोधासाठीच घडलेल्या प्रयोगांचे वर्णन, प्रस्तुत असूनही सोडून द्यावे लागत आहे, याबद्दल मला दुःख वाटते. पण यापुढील प्रकरणांमध्ये हा दोष राहाणारच. आवश्यक हकीकतीही मला सोडून द्याव्या लागतील. कारण की, त्यांत भाग घेणारी माणसे अद्याप पुष्कळशी हयात आहेत, आणि त्यांच्या परवानगीशिवाय नावांचा किंवा त्यांच्याबरोबर घडलेल्या प्रसंगांचा वाटेल तसा उपयोग करणे अयोग्य दिसते. वेळोवेळी प्रत्येकाची अनुमती मिळविणे किंवा त्यांच्यासंबंधीची हकीकत त्यांच्याकडे लिहून पाठविणे व सुधारून मागविणे हे जुळण्यासारखे नाही. ही गोष्ट या आत्मकथेच्या मर्यादेबाहेरची आहे. त्यामुळे यापुढील कथा, माझ्या समजुतीप्रमाणे, सत्याच्या शोधकाने जाणून घेण्यासारखी

असली तरी अर्धवट दिली जाणार, अशी मला धास्ती वाटते. तरी पण असहकाराच्या युगापर्यंत ईश्वराने पोचू दिल्यास पोचावे अशी माझी इच्छा आहे, व तशी मला आशा वाटते.

११. गिरमिटची पद्धत

नवीन वसलेल्या व अंतर्बाह्य वादळातून निभावून गेलेल्या आश्रमाला एका बाजूला ठेवून गिरमिटाच्या पद्धतीचा थोडासा विचार करण्याची वेळ आता आली आहे. गिरमिटये म्हणजे पाच किंवा त्याहून कमी वर्षेपर्यंत मजुरी करण्याच्या करारनाम्यावर सही करून हिंदुस्थानाबाहेर मजुरी करण्यासाठी गेलेले मजूर. नाताळमधील असल्या गिरमिटयांवरील वार्षिक तीन पौंडांचा कर सन १९१४ मध्ये कमी झाला होता; पण ही चाल मुळात बंद झाली नव्हती. सन १९१६ साली भारतभूषण पंडित मालवीयजींनी हा प्रश्न कायदेमंडळामध्ये काढला होता व लॉर्ड हार्डिंगनी त्यांचा ठराव मान्य करून जाहीरही केले होते, की ही चाल 'वेळ येताच' बंद करण्याचे वचन आपल्याला बादशहांकडून मिळाले आहे. परंतु ही चाल तत्काल बंद करण्याचा ठराव होणे आवश्यक आहे असे मला तर वाटत होते. ही चाल हिंदुस्थानाने आपल्या बेदरकारीमुळेच इतकी वर्षे सहन केली. आता ती बंद होणे आवश्यक होण्याइतकी जागृती लोकांमध्ये झालेली आहे असे मला वाटत होते. कित्येक पुढाऱ्यांच्या भेटी घेतल्या, त्या विषयासंबंधी वर्तमानपत्रात थोडेबहूत लिहिले. त्यावरून माझा असा ग्रह झाला, की लोकमत ही पद्धत काढून टाकण्याच्या पक्षाचे आहे. या कामी सत्याग्रहाचा उपयोग होऊ शकेल® होऊ शकेल यावद्दल मला बिलकुल शंका नव्हती. पण तो कसा करावयाचा ते मला सुचले नव्हते.

मध्यंतरी व्हाइसरॉयांनी 'वेळ येताच' या शब्दांचा खुलासा करण्याची संधी साधली. त्यांनी जाहीर केले की 'अन्य व्यवस्था करण्यास जो वेळ लागेल तेवढया वेळात' ही पद्धत नष्ट होईल. त्यामुळे सन १९१७ च्या फेबुवारीमध्ये भारतभूषण पंडित मालवीयजींनी जेव्हा ही पद्धत कायमची बंद करण्यासंबंधीचे बिल वरिष्ठ कौन्सिलात आणण्याची परवानगी मागितली, तेव्हा व्हाइसरॉयनी तशी परवानगी देण्याचे नाकारले. अशा स्थितीत या प्रश्नाला चालना देण्यासाठी मी उभ्या हिंदुस्थानभर दौरा सुरू केला.

दौरा सुरू करण्यापूर्वी व्हाइसरॉयांची भेट घेणे उचित वाटले. त्यांनी लगेच मला भेटावयाची तारीख कळविली. त्या वेळचे मिस्टर मेफी - आता ते सर जॉन मेफी झाले आहेत - त्यांचे सेक्रेटरी होते. मि. मेफीशी माझा भरपूर परिचय जुळून आला. लॉर्ड चेल्म्सफडबरोवर संतोषजनक संभाषण झाले. त्यांनी नक्की असे कसलेच अभिवचन दिले नाही; पण त्यांच्याकडून मदत मिळेल अशी आशा मला वाटू लागली.

प्रवासाला सुरूवात मुंबईपासून केली. मुंबईत सभा भरविण्याचे मि. जहांगीर पेटिटनी आपल्या शिरावर घेतले होते. इंपीरियल सिटिझनशीप असोसिएशनच्या नावाने सभा झाली. तिच्यापुढे मांडावयाच्या ठरावाचा मसुदा तयार करण्यासाठी समिती बसली होती. तिच्यामध्ये डॉ. रीड, सर लल्लूभाई शामळदास, मि. नटराजन् वगैरे होते. मि. पेटिट तर असणारच. ठरावामध्ये गिरमिटी मजुरीची पद्धत बंद करण्याबद्दल विनंती करावयाची होती. केव्हा बंद करावयाची हा प्रश्न होता. तीन सूचना आल्या होत्या : 'शक्य तेवढया लवकर', 'जुलैच्या ३१ तारखेपूर्वी' व 'तावडतोब.' 'जुलैची ३१ तारीख' मी सुचविली होती. मला तर निश्चित तारीख पाहिजे होती, की जेणेकरून तेवढया मुदतीत काही न झाल्यास पुढे काय करावयाचे किंवा काय करता येण्यासारखे आहे, त्याचा विचार करता येईल. सर लल्लूभाईची सूचना 'तावडतोव' शब्द घालण्याची होती. त्यांचे म्हणणे असे होते की, 'जुलैच्या ३१ तारखेपेक्षा' 'तावडतोव' शब्द विशेष निकड दर्शविणारा आहे. मी समजावून देण्याचा प्रयत्न केला, की लोकांना 'तावडतोव' म्हणजे काय ते समजणार नाही. लोकांकडून काही काम घ्यावयाचे असेल तर त्यांच्यापाशी स्पष्ट शब्द असला पाहिजे. 'तावडतोव' चा अर्थ जो तो आपापल्या मर्जी प्रमाणे करणार. सरकार एक करणार, लोक दुसराच करणार. 'जुलैच्या ३१ तारखे'चा अर्थ सर्व एकच करणार. आणि त्या तारखेपर्यंत काही निकाल न लागल्यास कोणता मार्ग पत्करावयाचा त्याचाही काही विचार करता येईल. हा युक्तिवाद डॉ. रीडना लगेच पटला. अखेरीला सर लल्लूभाईंनाही ३१ तारीख पसंत पडली व ठरावामध्ये तीच तारीख घातली गेली. जाहीर सभेपुढे हा ठराव मांडण्यात आला, व सगळीकडे जुलैची ३१ तारीख नक्की झाली.

श्रीमती जायजी पेटिट यांच्या अमर्याद मेहनतीमुळे मुंबईहून स्त्रियांचे डेप्युटेशन व्हाइसरॉयकडे गेले. त्यामध्ये लेडी टाटा, मरहूम दिलशाद बेगम वगैरे

होत्या. सर्व स्त्रियांची नावे मला आठवत नाहीत. पण या डेप्युटेशनचा फार चांगला परिणाम झाला, व ना. व्हाइसरॉय यांनी त्यांना आशाजनक उत्तर दिले.

कराची, कलकत्ता इत्यादि ठिकाणीही मी हिंडून आलो. सर्व ठिकाणी छानदार सभा झाल्या. सर्व ठिकाणी लोकांचा उत्साह खूप होता. फिरण्यास सुरूवात केली त्या वेळी अशा सभा होतील किंवा त्यांना श्रोत्यांची इतकी गर्दी लोटेल, अशी मला आशा वाटली नव्हती.

या वेळी माझा प्रवास एकटयानेच होत असे. त्यामुळे मजेदार अनुभव मिळत असत. डिटेक्टिव्ह तर पाठोपाठ असायचेच. मला त्यांच्याशी तंटा करण्याचे काही कारणच नव्हते. मला काही लपवून ठेवावयाचे नसे, त्यामुळे ते मला त्रास देत नसत, मी त्यांना त्रास देत नसे. सुदैवाने या वेळी मला 'महात्मा' किताब मिळाला नव्हता. जेथे मला लोक ओळखीत, तेथे त्या नांवाचा गजर होत असे खरा; पण कायम किताब असा मिळाला नव्हता. एकाच वेळी रेल्वेमधून जात असता अनेक स्टेशनांवर डिटेक्टिव्ह माझे तिकीट पाहावयाला येत, व तिकिटांचा नंबर वगैरे टिपून घेत. मी तर लागोलाग ते विचारतील त्या प्रश्नांची उत्तरे देऊन मोकळा होत असे. शेजारच्या उतारूंची समजूत झाली, की मी कोणी साधा भोळा साधू किंवा फकीर असेन. दोन चार स्टेशनांवर डिटेक्टिव्ह आले. तेवढयावरून ह्या उतारूंना चीड आली, व ते डिटेक्टिव्हला शिव्या देऊ लागले व दरडावू लागले :

"इस विचारे साधुको नाहक क्यों सताते हो®' असे म्हणून माझ्याकडे वळून म्हणतात, "या बदमाशांना तिकीट दाखवू नका."

मी हळूच त्या उतारूंना म्हटले, "त्यांनी तिकीट पाहिले तर त्यात माझे काहीच जात नाही. ते आपले काम करीत आहेत. त्यावद्दल मला वाईट वाटण्याचे कारण नाही." उतारूंना हे म्हणणे पटेना. ते माझी अधिकच कीव करू लागले व आपसात बोलू लागले की, "ज्याला कर नाही त्याने एवढी डर का बाळगावी®'

डिटेक्टिव्हांचा त्रास मला बिलकुल जाणवला नाही. पण रेल्वेतील गर्दीमुळे होणाऱ्या हालांचा अतिशय कटू अनुभव मला लाहोर ते दिल्ली यांच्या दरम्यान आला. कराचीहून लाहोरमार्गे कलकत्त्याला जावयाचे होते. लाहोरला गाडी बदलायची होती. या गाडीत माझी कोठेच दाद लागण्यासारखी नव्हती. उतारू अंगबळाच्या जोरावर आपापल्यासाठी वाट काढून घेत होते.

डब्याचे दार बंद असले, तर खिडकीतून आत शिरत. मला कलकत्त्याला ठरलेल्या तारखेस पोचायचे होते. ही गाडी चुकली तर पोचणे शक्य नव्हते. मी जागा मिळविण्याची आशा सोडून देण्याच्या बेतात होतो. कोणीही मला आपल्या डब्यात येऊ देण्यास तयार होईना. शेवटी एका हमालाने मला जागा शोधताना पाहून म्हटले : "मला बारा आणे द्याल, तर मी जागा मिळवून देतो." मी म्हटले : "मला जागा देशील तर अवश्य बारा आणे देईन." विचारा हमाल उतारूंच्या पायधरण्या करी, पण कोणी मला आत घेण्यास तयार होईना. गाडी सुटण्याच्या बेतात होती. एका डब्यांतील काही उतारू म्हणाले : "येथे जागा तर नाही, पण आत घुसडून देणार असाल तर द्या; उभे राहावे लागेल." हमालाने विचारले, "क्यों जी®' मी रूकार दिला व त्याने मला खिडकीतून आत फेकून दिले. मी आत घुसलो व हमालाने बारा आणे कमावले.

माझी ती रात्र फार कठीण गेली. इतर उतारू कसेबसे बसले होते. मी वरच्या बैठकीची सांखळी पकडून दोन तास उभा होतो. मधूनमधून काही उतारू माझ्यावर ओरडत होते, "काय रे, अजूनही बसत नाहीस का®' मी पुष्कळ सांगून पाहिले की, कोठेच जागा नाही. पण मी उभा राहिलेलाही त्यांना खपेना. ते स्वतः मात्र वराच्या फळीवर ताणून झोपलेले होते; पुन्हा पुन्हा मला त्रास देत. ते त्रास देत तसतसा मी शांतपणे जबाब देत असे. त्यामुळे ते काहीसे थंड पडले. माझे नाव गाव विचारले. मला नाव सांगावे लागले. ते ऐकून ते खजील झाले. माफी मागून मला आपल्या शेजारी जागा करून दिली. 'धीरजनां फळ मीठां' (सोशिकपणाची फळे मधुर≪ या म्हणीचे स्मरण झाले. मी खूप थकलो होतो. डोके गरगरू लागले होते. मला बसण्यासाठी जागेची खरी जरूर होती तेव्हा ईश्वराने ती दिली.

अशा तऱ्हेने धक्के खात खात कलकत्त्याला वक्तशीर पोचलो. कासिमबझारच्या महाराजांकडे उतरण्याचे मला निमंत्रण होते. तेच कलकत्त्याच्या सभेचे अध्यक्ष होते. कराचीप्रमाणे कलकत्त्यामध्ये लोकांच्या उत्साहाला ऊत येत होता. काही इंग्रजही हजर होते.

जुलैच्या ता. ३१ पूर्वी गिरमिटाची चाल बंद करण्यात आल्याचा ठराव बाहेर पडला. सन १८९४ साली ह्या चालीचा निषेध करणारा पहिला अर्ज मी तयार केला होता, व कधी काळी तरी ही 'अर्धगुलामगिरी' रद्द होईलच अशी आशा बाळगिली होती. १८९४ साली सुरू झालेल्या या प्रयत्नांमध्ये

अनेकजणांची मदत झाली. पण त्याच्या पाठीशी शुद्ध सत्याग्रह होता असेही म्हटल्याशिवाय राहवत नाही.

यासंबंधीची अधिक तपशीलवार हकीकत व त्यामध्ये भाग घेणाऱ्या इसमांची माहिती दक्षिण आफ्रिकेतील सत्याग्रहाच्या इतिहासामध्ये वाचकांना याहून जास्त मिळू शकेल.

१२. निळीचा डाग

चंपारण्य म्हणजे जनकाराजाची भूमी. चंपारण्यात ज्याप्रमाणे आंब्याची वने आहेत, त्याचप्रमाणे सन १९१७ साली तेथे निळीची शेते होती. चंपारण्यातील शेतकऱ्यांनी आपापल्या जमिनीच्या तीनविसांश भागामध्ये जमिनीच्या मूळ मालकासाठी निळीचीच लागवड केली पाहिजे असे कायद्याचे बंधन होते. याला 'तीनकठिया' असे नाव होते. तिकडे वीस कठांचा एक एकर होतो, व एकरी तीन कठांची लागवड करणे याचे नाव 'तीनकठिया' ची पद्धत.

मला कबूल केले पाहिजे की तिकडे मी प्रत्यक्ष गेलो, त्यापूर्वी चंपारण्याचे नावही मला माहीत नव्हते. निळीची लागवड होते त्याची कल्पनाही विशेष नव्हती. निळीच्या गोळया पाहिल्या होत्या, पण त्या चंपारण्यात बनतात किंवा त्या निमित्ताने हजारो शेतकऱ्यांना हाल काढावे लागतात, त्याची गंधवार्ताही नव्हती.

राजकुमार शुक्ल नावाचे चंपारण्यातील एक शेतकरी होते. त्यांनाही हे दुःख सहन करावे लागले होते. ते दुःख त्यांना सलत तर होतेच, पण स्वतःला भोगाव्या लागलेल्या आपत्तीमुळे सर्वांवरील हा निळीचा डाग धुवून काढण्याची तळमळ त्यांच्यामध्ये उत्पन्न झाली होती.

लखनौच्या कॉंग्रेसला मी गेलो होतो. तेथे त्या शेतकऱ्याने माझी पाठ धरली. 'वकीलबाबू आपको सब हाल बतायेंगे' (वकीलसाहेब तुम्हाला सर्व हकीकत सांगतील≪असे तो म्हणत राही, आणि मला चंपारण्यात येण्याबद्दल आमंत्रण देत राही.

हे वकीलबाबू म्हणजे चंपारण्यातील माझे प्रिय सहकारी, बिहाराच्या सेवाजीवनाचे प्राण ब्रजकिशोरबाबू होत. राजकुमार शुक्ल त्यांना माझ्या तंबूत घेऊन आले. त्यांनी काळया आल्पाकचा लांब डगला, पाटलोण वगैरे घातले

होते. माझा ग्रह बरासा झाला नाही. मी अनुमान केले की, भोळया शेतकऱ्यांना लुटणारे हे कोणी वकीलसाहेब असावे.

चंपारण्याची हकीकत त्यांच्याकडून मी थोडीशी ऐकून घेतली. माझ्या नेहमीच्या पद्धतीप्रमाणे मी जवाब दिला, "स्वतः पाहिल्याशिवाय मी याविषयी काही अभिप्राय देऊ शकत नाही. तुम्ही कॉंग्रेसमध्ये बोला. सध्या माझा नाद सोडूनच द्या." राजकुमार शुक्लांना कॉंग्रेसची मदत पाहिजेच होती. चंपारण्याविषयी कॉंग्रेसमध्ये ब्रजकिशोरबाबूंचे भाषण झाले, व सहानुभूतिपूर्वक ठराव पास झाला.

राजकुमार शुक्लांना बरे वाटले, पण तेवढयाने त्यांचे समाधान झाले नाही. चंपारण्यातील शेतकऱ्यांची दुःखे मला समक्ष दाखविण्याची त्यांची इच्छा होती. मी म्हटले, "माझ्या फिरतीमध्ये मी चंपारण्यही घेईन, एकदोन दिवस देईन." ते म्हणाले, "एक दिन काफी होगा. नजरोंसे देखिये तो सही." (एक दिवस भरपूर झाला. नजरेने पहा तर खरे.≪

लखनौहून मी कानपूरला गेलो. तेथेही राजकुमार शुक्ल हजरच. "यहांसे चंपारण्य बहोत नजदीक है. एक दिन दे दो," असे ते म्हणाले. "या वेळी मला माफ करा. पण मी येईन एवढे वचन देऊन ठेवतो." असे म्हणून मी अधिकच बांधला गेलो.

मी आश्रमाला गेलो तर तेथेही राजकुमार शुक्ल माझ्या पाठीवर हजर,, "अब तो दिन मुकर्रर कीजिये." मी म्हटले, "ठीक, मला अमुक तारखेला कलकत्त्याला जावयाचे आहे. तेथे या आणि मला घेऊन जा." कोठे जायचे आहे, करावयाचे काय, पाहावयाचे काय याची मला तादृश्य कल्पना नव्हती. कलकत्त्याला मी भूपेंद्रबाबूंकडे जाऊन पोचणार, त्यापूर्वीच त्यांनी त्यांच्याकडे बिऱ्हाड ठोकलेले होते. या अशिक्षित, अडाणी परंतु निश्चयी शेतकऱ्याने मला जेरीस आणले.

१९१७ सालच्या आरंभी कलकत्त्याहून आम्ही दोघेजण रवाना झालो. दोघांचीही समान जोडी. दोघेही शेतकऱ्यांप्रमाणेच दिसत होतो. राजकुमार शुक्ल घेऊन गेले त्या गाडीत आम्ही दोघेही बसलो. सकाळी पाटण्याला उतरलो.

पाटण्याला ही माझी पहिली खेप. पाटण्याला कोणाकडे उतरण्यासारखी माझी कोणाशी ओळख नव्हती. मला वाटले होते, की राजकुमार शुक्ल जरी आडमुठये शेतकरी असले तरी त्यांची काही ओळखदेख असेल. आगगाडीत त्यांची काहीशी अधिक ओळख पटू लागली. पाटण्यामध्ये पुरी फोड झाली.

राजकुमार शुक्ल भावार्थी होते. ते ज्यांना स्वतःचे मित्र समजत होते, ते वकील त्यांचे मित्र नव्हते, पण राजकुमार शुक्ल त्यांचे आश्रितसे होते. खेडवळ अशील व वकील यांच्यामधील अंतर गंगानदीच्या पावसाळी विस्तीर्ण पात्राएवढे होते.

मला ते राजेंद्रबाबूंच्या घरी घेऊन गेले. राजेंद्रबाबू पुरीला की कोठेसे गेले होते. बंगल्यात एकदोन नोकर होते. फराळाचे सामान माझ्यापाशी थोडेसे होते. मला खजूर पाहिजे होता, तो विचारून राजकुमार शुक्लांनी बाजारांतून आणला.

पण बिहारमध्ये स्पर्शास्पर्शाचा रिवाज फार सक्त होता. माझ्या बादलीतील पाण्याचे थेंब उडाले, तर तेवढयाने नोकराला विटाळ होई. मी कोणत्या जातीचा कोण, हे नोकराला कसे कळावे® राजकुमारांनी आंतील पायखान्याचा उपयोग करावयाला सांगितले. नोकराने बाहेरच्या पायखान्याकडे बोट केले. मला यात खट्टू होण्याचे किंवा राग येण्याचे कसलेच कारण नव्हते. असल्या अनुभवांना मी निर्ढावलेला होता. नोकर आपला धर्मच पाळीत होता व राजेंद्रबाबूंबद्दलचे आपले कर्तव्य बजावीत होता. या मौजेच्या अनुभवांमुळे राजकुमारांविषयी ज्याप्रमाणे माझा आदर वाढला तसेच ज्ञानही वाढले. पाटण्यानंतर लगाम मी आपल्या हातात ठेवला.

१३. बिहारी सरळपणा

मौलाना मझरूल हक्क व मी एकाच वेळी लंडनमध्ये शिकत होतो. त्यानंतर आमची भेट मुंबईस १९१५ च्या राष्ट्रीय सभेमध्ये झाली. त्या वर्षी ते मुस्लिम लीगचे अध्यक्ष होते. त्यांनी जुनी ओळख काढून मी पाटण्याला गेल्यास आपल्याकडे येण्याचे निमंत्रण दिले होते. त्या आमंत्रणाच्या आधारे मी त्यांना पत्र लिहिले व आपले काम कळविले. ते लगेच आपली मोटार घेऊन आले, व मला आपल्या घरी घेऊन जाण्याचा आग्रह करू लागले. मी त्यांचे आभार मानले व मला जिकडे जावयाचे होते तिकडे पहिल्या गाडीने पाठवून देण्याबद्दल सांगितले. रेल्वेगाईडवरून मला काही बोध होत नव्हता. त्यांनी राजकुमार शुक्लांबरोबर वाटाघाट केली, व मी प्रथम मुझफ्फरपूरला जावे असे सुचविले. त्याच दिवशी संध्याकाळी मुझफ्फरपूरला जाणाऱ्या गाडीमध्ये त्यांनी मला बसवून दिले. मुझफ्फरपूरला त्या वेळी आचार्य कृपलानी राहात

असत. त्यांची माझी ओळख होती. हैदराबादला गेलो असता त्यांचा मोठा त्याग, त्यांची राहाणी व त्यांच्या द्रव्याने चालणारा आश्रम यासंबंधीची हकीकत डॉ. चोइथरामच्या तोंडून ऐकिली होती. ते मुझफ्फरपूर कॉलेजमध्ये प्रोफेसर होते, तेथून मोकळे होऊन बसले होते. मी त्यांना तार केली होती. मुझफ्फरपूरला गाडी मध्यरात्री पोचत होती. ते आपल्या शिष्यमंडळासह आले. पण त्यांना घरदार नव्हते. ते अध्यापक मलकानीकडे राहात असत. त्यांच्याकडेच मला घेऊन गेले. मलकानी तेथील कॉलेजात प्रोफेसर होते. आणि त्या काळच्या वातावरणात सरकारी कॉलेजांतील प्रोफेसराने माझ्यासारख्याला आपल्या घरी उतरून घेणे ही विशेष गोष्ट म्हटली पाहिजे.

कृपलानींनी विहारच्या व विशेषतः तिरहूत विभागाच्या दीन स्थितीची हकीकत सांगितली व माझ्या कामाच्या कठीणपणाची मला कल्पना करून दिली. कृपलानींनी विहारी लोकांबरोबर गाढ सख्य जोडले होते. त्यांनी माझ्या कामासंबंधीची माहिती त्यांना करून दिली होती. सकाळी छोटेसे वकीलमंडळ माझ्याकडे आले; त्यांच्यापैकी रामनवमीप्रसाद यांचे स्मरण मला राहिले आहे. त्यांनी आपल्या आग्रहामुळे माझे लक्ष वेधून घेतले.

" तुम्ही जे काम करावयाला आला आहा, ते या जागी राहून होणार नाही. तुम्हाला आमच्यासारख्यांकडे राहीले पाहिजे. गयाबाबू येथील प्रख्यात वकील आहेत. त्यांच्यातर्फे मी तुम्हाला त्यांच्याकडे उतरण्याबद्दल आग्रह करतो. आम्हा सर्वांना सरकारची भीती तर वाटतेच; पण आमच्याकडून होण्यासारखी तेवढी सर्व मदत आम्ही तुम्हाला देऊ. राजकुमार शुक्लांनी सांगितलेली बरीचशी हकीकत खरी आहे. दुःखाची गोष्ट एवढीच, की आमचे पुढारी आज येथे बाबू ब्रजकिशोरप्रसाद व राजेंन्द्रप्रसाद यांना मी तारा केल्या आहेत. दोघेही लवकरच येतील व तुम्हाला संपूर्ण माहिती व मदत देऊ शकतील. मेहरबानी करून आपण गयाबाबूंकडे चला."

या भाषणाने मला आशा सुटली. मला घरात घेतल्याने गयाबाबूंची स्थिती चमत्कारिक होईल, या भयाने मला संकोच वाटत होता. पण गयाबाबूंनी मला निश्चिंत केले.

मी गयाबाबूंकडे गेलो. त्यांनी व त्यांच्या कुटुंबीजनांनी माझ्यावर प्रेमाचा वर्षाव केला.

ब्रजकिशोरबाबू दरभंग्याहून आले. राजेंन्द्रबाबू पुरीहून आले. येथे दिसले ते लखनौचे ब्रजकिशोरप्रसाद नव्हते. त्यांच्या ठायी असलेली विहारी नम्रता,

साधेपणा, भलेपणा, असाधारण श्रद्धा इत्यादि पाहून माझे हृदय हर्षाने उचंबळून आले. बिहारच्या वकीलवर्गाला ब्रजकिशोरबाबूंबद्दल वाटत असलेला आदर पाहून मला सानंदाश्चर्य वाटले.

त्या मंडळीमध्ये व माझ्यामध्ये जन्माची प्रेमगाठ बांधली गेली.

ब्रजकिशोरबाबूंनी मला सर्व हकीकत सांगितली. ते गरीब शेतकऱ्यांच्या वतीने खटले चालवीत. अशा तऱ्हेने दोन खटले चालू होते. असले खटले चालवून त्या त्या व्यक्तीपुरती थोडीबहूत दाद मिळवीत असत. कधी कधी त्यातही अपयश येई. त्या भोळ्या खेडवळांकडून फी तर घेतच असत. ब्रजकिशोरबाबू किंवा राजेंद्रप्रसाद त्यागी असले तरी फी घ्यायला कमी करीत नसत. धंद्याच्या कामी आम्ही फी घेतली नाही तर आमचा घरखर्च कसा चालावा, व आम्ही लोकांनाही मदत कोठून करावी, असा त्यांचा युक्तिवाद होता. त्यांच्या फीचे आकडे व बंगाल-बिहारच्या बॅरिस्टरांना दिल्या जाणाऱ्या फीचे मोठे आकडे ऐकून मी चकीतच झालो.

"- साहेबांना आम्ही 'ओपिनियन' साठी १0,000 रूपये दिले." हजारांच्याखाली तर बातच मी ऐकली नाही.

या मित्रमंडळाने माझा या बाबतींतील ठपका ऐकून घेतला. त्यांनी त्याचा विपर्यास केला नाही.

मी म्हटले, "या खटल्याची हकीकत वाचल्यानंतर तर माझा अभिप्राय असाच आहे, की आपण असले खटले करण्याचे यापुढे बंद करावे. असल्या खटल्यांपासून लाभ फार थोडा होतो. जेथे रयतवर्ग इतका चिरडून गेलेला आहे, जेथे सगळेच इतके भयग्रस्त आहेत तेथे कचेऱ्यांमार्फत इलाज थोडाच होऊ शकणार. लोकांचा भित्रेपणा दूर करणे हेच त्यांच्यासाठी खरे औषध आहे. ही 'तीनकठिया' पद्धत नाहीशी होईपर्यंत आपण सुखाने बसू शकत नाही. मी तर दोन दिवसांत पाहता येईल तेवढे पाहण्यास आलो होते. पण आता तर मला असे दिसते की, या कामाला दोन वर्षेही लागतील. एवढा वेळ लागला तरी तो देण्यास मी तयार आहे. या कामी काय केले पाहिजे ते मला सुचत आहे. पण तुमची मदत मात्र पाहिजे."

ब्रजकिशोरबाबू मला फार निश्चल बुद्धीचे दिसून आले. त्यांनी शांतपणे जबाब दिला, "आमच्याकडून होईल ती मदत आम्ही करू, पण ती कशा स्वरूपाची पाहिजे ते समजावून सांगा."

आम्ही या संभषणात रात्र घालविली. मी सांगितले, "मला तुमच्या वकिलीच्या शक्तीचा उपयोग कमीच पडेल. तुमच्यासारख्याकडून मी तर कारकुनाचे आणि दुभाष्याचे काम घेणार. त्यात तुरूंगात जाण्याचा प्रसंग येण्याचाही संभव आहे. तुम्ही तेवढे जोखीम पत्करलेले मला आवडेल; परंतु तुमची तेवढी तयारी नसेल तर ते नाही पत्करलेत तरी हरकत नाही. पण वकिलाचे कारकून बनणे आणि आपापला धंदा अनिश्चित मुदतीपर्यंत बंद ठेवणे, हेही काही मी कमी मागत नाही. इकडची हिंदी भाषा समजायला मला अवघड होते. कागदपत्र सर्व कैथीमध्ये किंवा ऊर्दूमध्ये लिहिलेले असतात. मला वाचता येत नाहीत. त्यांचे भाषांतर तुम्ही करून द्यावे अशी मी अपेक्षा बाळगतो. हे काम पैसे देऊन करावयाचे म्हटले तर झेपणार नाही. हे सर्व सेवाभावाने व विनपैशाने झाले पाहिजे."

ब्रजकिशोरबाबूंची समजूत पटली. पण त्यांनी माझी व आपल्या जोडीदारांची उलट तपासणी चालविली. माझ्या म्हणण्याचा गर्भितार्थ विचारून घेतला. माझ्या अटकळीप्रमाणे वकिलांना किती हद्दीपर्यंत त्याग करावा लागेल, कितीजणांची जरूर पडेल, थोडेथोडे थोडथोडया मुदतीपुरते आल्यास चालेल की नाही, वगैरे प्रश्न त्यांनी मला विचारले. वकिलांनाही त्यांची कितीशी झीज सोसण्याची तयारी आहे ते विचारून घेतले.

शेवटी त्यांनी पुढीलप्रमाणे निश्चित जवाब दिला : "आम्ही इतकेजण तुम्ही सांगाल ते काम करून द्यायला नेहमी तयार राहू. आमच्यापैकी ज्यावेळी जेवढयांची मागणी कराल तेवढे तुमच्यावरोबर राहतील. तुरूंगात जाण्याची गोष्ट नवीन आहे. त्या बाबतीत शक्ती मिळविण्याचा आम्ही प्रयत्न करू."

१४. अहिंसादेवीचा साक्षात्कार

मला शेतकऱ्यांच्या स्थितीची चौकशी करावयाची होती. निळीच्या मळेवाल्यांविरूद्ध ज्या तक्रारी होत्या त्यांमध्ये कितपत तथ्य आहे तेही पाहावयाचे होते. या कामानिमित्ताने हजारो शेतकऱ्यांना भेटावे लागणार. परंतु अशा तऱ्हेने त्यांच्याशी संबंध येण्यापूर्वी निळीच्या मालकांची बाजू ऐकून घेणे व कमिशनरांना भेटणे मला आवश्यक वाटले. दोघांनाही पत्रे लिहिली.

मळेवाल्यांच्या मंडळाच्या चिटणिसांची भेट झाली, तेव्हा त्यांनी साफ सांगून टाकले, की तुम्हाला तर परकीय म्हणता येईल. तुम्ही आमच्या व शेतकऱ्यांच्या

मध्ये पडता कामा नये. त्यातूनही तुम्हाला काही सांगावयाचेच असले तर मला लिहून कळवा. मी चिटणिसांना नम्रपणे सांगितले, की मी स्वतःला परदेशी समजत नाही, व शेतकऱ्यांची इच्छा असेल तर त्यांच्या स्थितीची चौकशी करण्याचा मला पूर्ण अधिकार आहे. मी कमिशनरसाहेबांनाही भेटलो. त्यांनी तर धमकी द्यायलाच सुरूवात केली, व मला पुढे न जाता तिरहूत सोडून जाण्याची शिफारस केली.

मी सर्व हकीकत सोबत्यांना निवेदन केली व सांगितले, की तपास करण्याची सरकार मला आडकाठी करील असा संभव आहे, व तुरूंगात जाण्याचा प्रसंग मला वाटले होते त्याहून लवकरही येईल. अटक व्हायचीच तर मला मोतीहारीमध्ये किंवा शक्य तर बेतियामध्ये झालेली बरी. त्यासाठी शक्य तेवढया त्वरेने तिकडे जाऊन पोचले पाहिजे.

चंपारण्य हा तिरहूत विभागाचा एक जिल्हा व मोतीहारी हे त्याचे मुख्य शहर. बेतियाच्या जवळच राजकुमार शुक्ल यांचे घर होते. व त्याच्या जवळपासच्या मळयांतील शेतकरी अधिकात अधिक रंक होते. त्यांची स्थिती मला दाखवावी अशी राजकुमार शुक्ल यांची इच्छा होती. मलाही ती पाहण्याची इच्छा होती.

म्हणून सोबत्यांना बरोबर घेऊन मी त्याच दिवशी मोतीहारीला जावयाला निघालो. मोतीहारीमध्ये गोरखबाबूंच्या घरी उतरलो व त्यांचे घर जणू काही धर्मशाळा बनून गेले. आमचा सर्वांचा त्याच्यामध्ये कसाबसा समावेश होऊ शकत होता. पोचलो त्याच दिवशी समजले, की मोतीहारीपासून सुमारे पांच मैल अंतरावर एक शेतकरी राहात असे. त्याच्यावर अत्याचार झाले आहेत. दुसरे दिवशी मी धरणीधरप्रसाद वकिलांना घेऊन त्याला भेटण्यास जावे असे ठरले. सकाळी आम्ही हत्तीवर बसून निघालो. गुजराथेत गाडयांचा उपयोग होतो तसाच जवळजवळ चंपारण्यामध्ये हत्तीचा होतो. अर्ध्या वाटेपर्यंत जातो, इतक्यात पोलीस सुपरिंटेडंटचा मनुष्य येऊन थडकला व मला म्हणाला, "तुम्हाला सुपरिंटेडंटसाहेबांनी सलाम सांगितला आहे." मी समजलो. धरणीधरबाबूंना मी पुढे जावयाला सांगितले. मी त्या निरोप्याबरोबर त्याने आणलेल्या गाडीमध्ये बसलो. त्याने चंपारण्य सोडून जाण्याची नोटीस मला दिली. मला घरी घेऊन गेला व माझी सही मागितली. मी जवाब लिहून दिला, की मी चंपारण्य सोडून जाण्यास तयार नाही; मला पुढे जायचे आहे, व तपासही करायचा आहे. निघुन

जाण्याचा हुकूम मोडल्यावद्दल दुसऱ्या दिवशी कोर्टात हजर व्हावे, असे समन्स मिळाले.

सबंध रात्र जागून मला पत्रे लिहावयाची होती ती मी लिहून काढली; व ज्या ज्या सूचना करावयाच्या होत्या त्या ब्रजकिशोरबाबूंपाशी देऊन ठेविल्या.

समन्सची वार्ता एका क्षणात सगळीकडे पसरली, व लोकांच्या मते पूर्वी कधी न पाहिलेले दृश्य त्या वेळी मोतीहारीमध्ये दिसून आले. गोरखबाबूंचे घर व कचेरी यांमध्ये न मावतील इतके लोक येऊन भरले. सुदैवाने मी माझे सर्व काम रात्रीच आटोपून घेतले होते. त्यामुळे मी त्या गर्दीला तोंड देऊ शकलो. सोबत्यांचा उपयोग मला पुरेपूर समजून आला. ते लोकांना मर्यादेत राखण्याच्या कामी गुंतून गेले. कचेरीकडे किंवा जावे तिकडे टोळयाच टोळया माझ्या मागून येत. कलेक्टर, मॅजिस्ट्रेट, सुपरिंटेंडंट इत्यादि व मी यांच्यामध्येही एक प्रकारचे ऐक्य जुळून आले. सरकारी नोटिशींचा मी कायदेशीरपणे विरोध करू शकलो असतो. तसे न करता मी त्यांच्या सर्व नोटिसा स्वीकारल्या. त्यावरून व अंमलदारांशी प्रत्यक्ष संबंध आला असता वापरलेल्या सौजन्यावरून त्यांना कळून आले, की मला त्यांना विरोध करावयाचा नव्हता, तर त्यांच्या हुकूमाचा सविनय भंगच करावयाचा होता. त्यामुळे त्यांना एक प्रकारची निर्भयता प्राप्त झाली. मला त्रास देण्याऐवजी लोकांना मर्यादेत राखण्याच्या कामी त्यांनी माझ्या व माझ्या सोबत्यांच्या मदतीचा खुषीने उपयोग केला. पण त्यावरोबरच त्यांच्या हेही लक्षात आले की, आपली सत्ता आजपासून लुप्त झाली. लोक क्षणभर शिक्षेचे भय सोडून आपल्या नव्या मित्राच्या प्रेमशक्तीच्या अधीन झाले.

येथे हे लक्षात ठेवले पाहिजे, की चंपारण्यामध्ये मला कोणी ओळखीत नव्हते. शेतकरीवर्ग पूर्ण अशिक्षित होता. चंपारण्य हा गंगानदीच्या पैलतीरी थेट हिमालयाच्या पायथ्याशी, नेपाळच्या शेजारी असलेला मुलूख; म्हणजे मला ती नवीनच सृष्टी होती. त्या ठिकाणी राष्ट्रीय सभे (कॉंग्रेस≪ चे नावही ऐकायला येत नव्हते. राष्ट्रीय सभेचे कोणी सभासदही आढळण्यासारखे नव्हते. ज्यांनी नाव ऐकले होते त्यांना ते नाव उच्चारण्याची किंवा राष्ट्रीय सभेच्या कार्यात भाग घेण्याची भीती वाटे. आता राष्ट्रीय सभेचे नाव न काढताही राष्ट्रीय सभेने व तिच्या सेवकांनी त्या ठिकाणी प्रवेश केला, व राष्ट्रीय सभेची सत्ता स्थापित झाली.

सोबत्यांबरोबर विचार करून मी असे ठरविले होते, की राष्ट्रीय सभेच्या नावाने काहीच करावयाचे नाही. आपल्याला काम पाहिजे, नावाची जरूर नाही; मन पाहिजे, बडबडीचा उपयोग नाही. राष्ट्रीय सभेचे नावच अप्रिय आहे. या भागात राष्ट्रीय सभेचा अर्थ वकिलांची मारामारी व कायद्याच्या फटीतून निसटून जाण्याचे प्रयत्न असा होता. राष्ट्रीय सभा म्हणजे बॉबगोळे, राष्ट्रीय सभा म्हणजे बोलावयाचे एक, करायचे दुसरेच; असली समजूत सरकारची व सरकारचे सरकार जे निळीचे मळेवाले त्यांची होती. राष्ट्रीय सभा म्हणजे हे नव्हे, राष्ट्रीय सभा ही निराळीच वस्तू आहे असे आम्हाला सिद्ध करायचे होते. म्हणून आम्ही कोठेही राष्ट्रीय सभेचे नाव न उच्चारण्याचे व तिच्या भौतिक देहाचा परिचय न करविण्याचे ठरविले. लोकांनी तिच्या अक्षराकडे न पाहता तिचा आत्मा ओळखला व त्याला अनुसरले म्हणजे पुरे, आणि तेच खरे होय, असा आम्ही मनाशी निश्चय करून ठेवला.

यासाठी राष्ट्रीय सभेच्या वतीने कोणत्याही गुप्त किंवा प्रसिद्ध हस्तकांमार्फत कसलीही भूमिका तयार करण्यात आली नाही. हजारो लोकांमध्ये प्रवेश करण्याची शक्ती राजकुमार शुक्लांमध्ये नव्हती. त्यांपैकी कोणीही अजूनपर्यंत राजकीय काम केलेलेच नव्हते. चंपारण्याबाहेरच्या दुनियेची त्यांना खबरही नव्हती. असे असताही त्यांची माझी भेट जुन्या मित्रांप्रमाणे झाली. यामध्ये मला ईश्वराचा, अहिंसेचा व सत्याचा साक्षात्कार झाला, असे म्हणण्यात अतिशयोक्ती तर नाहीच, पण ते अक्षरशः सत्य आहे. हा साक्षात्कार करण्यासारखा माझ्या अंगी अधिकार तरी कोणता होता, याचा जेव्हा मी विचार करतो तेव्हा लोकांबद्दलच्या प्रेमाशिवाय मला दुसरे काहीच आढळत नाही. हे प्रेम म्हणजे प्रेम किंवा अहिंसा याबद्दल माझ्या मनात वसणारी अढळ श्रद्धा.

चंपारण्यातील तो दिवस माझ्या जन्मामध्ये मी कधी विसरू शकणार नाही असा होता. तो मला व शेतकऱ्यांनाही उत्सवाचा दिवससा वाटला. सरकारी कायद्याच्या भाषेत खटला माझ्यावर चालावयाचा होता; पण खरे पाहता तो सरकारवरच होता. कमिशनरने जाळे रचले माझ्यासाठी, पण त्यात फशी पडले सरकारच.

१५ . खटला काढून घेतला

खटला चालू झाला . सरकारी वकील, मॅजिस्ट्रेट वगैरे घावरून गेले होते . काय करावे ते त्यांना सुचेना . सुनावणी पुढे ढकलावी अशी मागणी सरकारी वकील करीत होता . मी मध्ये पडलो आणि विनंती केली, की पुढे ढकलण्याची काही जरूरी नाही . कारण की, चंपारण्य सोडून जाण्याची नोटीस मोडल्याचा गुन्हा मला कबूल आहे . असे म्हणून एक अगदी छोटेसे निवेदन मी तयार केले होते, ते वाचून दाखविले . ते पुढीलप्रमाणे होते ः

''फौजदारी काम चालविण्याच्या पद्धतीसंबंधीच्या कायद्याच्या १४४ कलमानुसार करण्यात आलेला हुकूम जाहीर रीतीने मोडण्यासारखा जोखमीचा मार्ग मला का पत्करावा लागला, याचे छोटेसे निवेदन कोर्टाच्या परवानगीने सादर करण्याची माझी इच्छा आहे . माझा नम्र अभिप्राय असा आहे, की आज्ञेचा अनादर करण्याचा हा प्रश्न नसून स्थानिक सरकार व मी यांच्यामधील मतभेदाचा हा प्रश्न आहे . मी या प्रदेशांत आलो तो जनसेवा व देशसेवा करण्याच्याच इराद्याने . शेतकऱ्यांना निळीचे मळेवाले न्यायाने वागवीत नाहीत, सबब त्यांना मदत करण्यास येण्याचा मला फार आग्रह झाला; म्हणूनच मला यावे लागले . समग्र प्रश्नाचा अभ्यास केल्याखेरीज मी त्यांना मदत कशी करू शकणार® म्हणून मी त्या प्रश्नाचा अभ्यास करण्याला - शक्य तर सरकार व मळेवाले यांची मदत घेऊन अभ्यास करावयाला - आलो आहे . माझा दुसरा कोणताच हेतू नाही . माझ्या येण्याने लोकांच्या शांतीमध्ये भंग होईल आणि रक्तपात होईल ही गोष्ट मला शक्य वाटत नाही . असल्या गोष्टीचा मला भरपूर अनुभव आहे, असे मी ठासून म्हणू शकतो . पण सरकारच्या अडचणी मला कळतात, आणि त्याला माहिती मिळेल तिच्यावरच विश्वासून चालावे लागणार, हेही मी कबूल करतो . कायद्याला मानणारा नागरिक या नात्याने माझा स्वाभाविक कल हुकूम पाळण्याकडेच होणार, व तसाच तो झालाही . पण तसे केल्याने ज्यांच्यासाठी मी इकडे आलो त्यांच्याबद्दलच्या माझ्या कर्तव्याची मी प्रतारणा करीन असे मला वाटले . आज त्यांची सेवा त्यांच्यामध्ये राहूनच माझ्याकडून घडू शकेल . त्यामुळे मी आपण होऊन चंपारण्य सोडून जाऊ शकत नाही . अशा तऱ्हेच्या धर्मसंकटाचे प्रसंगी मला चंपारण्यातून काढून लावण्याची जबाबदारी सरकारवरच टाकण्याखेरीज मला गत्यंतर नाही .

"हिंदुस्थानच्या सार्वजनिक जीवनामध्ये माझ्यासारखी ज्यांची प्रतिष्ठा आहे, अशा माणसाने अमुक एक कृत्य करून नवीन पायंडा पाडताना अत्यंत काळजी बाळगली पाहिजे हे मी पूर्णपणे जाणून आहे. परंतु माझी दृढ समजूत आहे, की आज आपण ज्या आणीबाणीच्या परिस्थितीमध्ये सांपडलेले आहो, त्या परिस्थितीत माझ्यासारख्या प्रसंगांत सापडलेल्या स्वाभीमानी माणसापाशी सुरक्षित व सन्मान्य रस्ता एकच आहे. तो हा की हुकूमाचा भंग करून त्यावद्दल मिळेल ती शिक्षा मुकाटयाने सहन करावयाची. याखेरीज दुसरा मार्ग नाही.

"तुमच्या मनांतून मला जी काही शिक्षा करावयाची असेल ती कमी व्हावी, या हेतूने मी हे निवेदन मांडीत नाही. मला एवढेच स्पष्ट करावयाचे आहे, की हुकुमाचा भंग करण्यामध्ये माझा हेतू कायद्याने स्थापित झालेल्या सत्तेचा अपमान करण्याचा नसून त्याहूनही थोर असा जो कायदा - अर्थात अंतरात्म्याचा आवाज - माझे अंतःकरण मान्य करीत आहे, त्याला अनुसरण्याचा माझा संकल्प आहे."

आता खटल्याची सुनावणी तहकूब ठेवण्याचा प्रश्नच उरला नाही. पण मॅजिस्ट्रेटला किंवा वकिलाला कल्पनाही नव्हती, की येथपर्यंत गोष्ट येऊन ठेपेल. म्हणून कोर्टाने शिक्षा सांगण्यासाठी खटला तहकूब केला. मी व्हाइसरॉयना सर्व हकीकतीची तार पाठविली होती; पाटण्यालाही तार केली होती. भारतभूषण पंडित मालवीयजी इत्यादींनाही घडलेल्या हकीकतीच्या तारा केल्या होत्या. शिक्षेसाठी कोर्टात जाण्याची वेळ येण्यापूर्वीच मॅजिस्ट्रेटचा हुकूम आला, की गव्हर्नरसाहेबांच्या हुकूमावरून खटला काढून घेण्यात आला आहे. कलेक्टरकडूनही पत्र आले, की मला करावयाची असेल ती चौकशी करावी, व त्या कामी अमलदारांकडून लागेल ती मदत मागावी. इतक्या त्वरित व शुभ परिणामाची आशा आम्ही कोणीही बाळगली नव्हती.

मी कलेक्टर मि. हेकॉकना भेटलो. ते स्वतः भले व न्याय करण्यास तत्पर असे दिसले. कागदपत्र वगैरे जे काही लागेल ते मागून घेण्यास व आपल्याला जेव्हा कधी भेटावेसे वाटेल तेव्हा भेटण्यास त्यांनी मला सांगितले.

दुसऱ्या बाजूने विचार करावयाचा तर उभ्या हिंदुस्थानला सत्याग्रहाचा अथवा सविनय कायदेभंगाचा वस्तुपाठ मिळाला. वर्तमानपत्रात या गोष्टीची खूप चर्चा झाली व चंपारण्याला आणि माझ्या चौकशीला कल्पनातीत प्रसिद्धी मिळाली.

मी करीत असलेल्या चौकशीसाठी सरकारकडून निःपक्षपातीपणाची मला जरूर होती, तरी पण वर्तमानपत्री चर्चेची व त्यांच्या बातमीदारांची जरूर नव्हती. एवढेच नव्हे, तर त्यांची भरमसाट टीका व चौकशीचे लांबलचक रिपोर्ट यांपासून हानी होण्याची भीती होती. त्यासाठी मी मुख्य वर्तमानपत्रांच्या चालकांना विनंती करून ठेविली, की त्यांनी बातमीदारांना पाठविण्याच्या खर्चात पडू नये. जेवढे छापणे आवश्यक असेल तेवढे मीच पाठवीत जाईन व त्यांना बातम्या पुरवीत जाईन.

चंपारण्यातील मळेवाले खूप चिडले होते. मी समजत होतो. अमलदारही मनातून संतुष्ट नसणार, हेही कळत नव्हते असे नाही.

वर्तमानपत्रात खऱ्याखोट्या बातम्या आल्याने ते अधिक चिडणार, त्यांच्या रागाचा माझ्यावर परिणाम तो काय होणार® पण तो गरीब, भिज्या रयतेवर झाल्याशिवाय राहाणार नाही. आणि असे झाल्याने जी सत्य हकीकत मी शोधून काढू इच्छित होतो, तिला विघ्न येईल. मळेवाल्यांकडून तर विषारी चळवळ सुरू झाली. त्यांच्याकडून वर्तमानपत्रात माझ्याविषयी व माझ्या सोबत्यांविषयी खूप खोडसाळ बातम्या पसरविण्यात आल्या. पण माझ्या अत्यंत क्षुल्लक बाबतीतही सत्याला चिकटून राहाण्याच्या संवयीमुळे त्यांचे तीर फुकट गेले.

ब्रजकिशोरबाबूंची अनेक प्रकारे निंदा करण्यास मळेवाल्यांनी जरासुद्धा कमी केले नाही. पण जसजसे ते त्यांची निंदा करीत गेले, तसतशी ब्रजकिशोरबाबूंची प्रतिष्ठा वाढतच गेली.

अशा नाजूक स्थितीमध्ये बातमीदारांना येण्यास मी तिळमात्र उत्तेजन दिले नाही. पुढाऱ्यांना बोलाविले नाही. मालवीयजींनी मला सांगून पाठविले होते की, "जरूर लागेल तेव्हा मला बोलवा, मी यायला तयार आहे." त्यांनाही तसदी दिली नाही. लढयाला मी कधीही राजकीय स्वरूप येऊ दिले नाही. घडणाऱ्या हकीकतीचा अहवाल प्रसंगानुसार मी मुख्य वर्तमानपत्रांकडे पाठवीत असे. ज्या ठिकाणी अंतिम उद्दिष्ट राजकीय असूनही प्रत्यक्ष अंगीकृत कार्यात राजकरणाला स्थान नाही, त्या गोष्टीला राजकीय स्वरूप दिल्याने हेही नाही आणि तेही नाही, अशी स्थिती होते. आणि अशा तऱ्हेने विषयांतर न केल्याने दोन्ही सुरळीत चालतात, हे मला पुष्कळ अनुभवाने दिसून आले होते. शुद्ध लोकसेवेमध्ये प्रत्यक्ष नाही तर परोक्ष रीतीने राजकारण हे येतेच, ही गोष्ट चंपारण्यातील हा लढा सिद्ध करीत होता.

१६. कार्यपद्धती

चंपारण्यातील चौकशीचा अहवाल द्यावयाचा म्हणजे चंपारण्यातील शेतकऱ्यांचा इतिहास देण्याप्रमाणे आहे. अशा तऱ्हेचा अहवाल या प्रकरणामध्ये देता येणार नाही. शिवाय चंपारण्यातील चौकशी म्हणजे अहिंसा व सत्य यांचा महान् प्रयोग. त्यासंबंधी दर आठवडयाला मला सुचते तेवढे लिहीत जातो. त्यासंबंधीची अधिक विस्तृत हकीकत वाचकाला बाबू राजेंद्रप्रसादांच्या या लढयाच्या (हिंदीमध्ये छापलेल्या≪ इतिहासातून* व 'युगधर्म' मुद्रणालयाने करविलेल्या (गुजराथी≪ भाषांतरातूनच मिळू शकेल.

आता या प्रकरणाच्या विषयाकडे वळतो. गोरखबाबूंच्या घरी राहूनच ही चौकशी करावयाची तर त्यांना आपले घर रिकामे करून देऊन स्वतः दुसरीकडे जावे लागणार. मोतीहारीमध्ये कोणापाशी घर भाडयाने मागितले तरीही तो चटकन देईल, इतकी निर्भयता लोकांमध्ये आली नव्हती. परंतु चतूर व्रजकिशोरबाबूनी विस्तीर्ण कंपाऊंड असलेले एक घर भाडयाने घेतले, व आम्ही त्याच्यामध्ये जाऊन राहिलो.

बिलकुल पैशांखेरीज आम्ही हे काम चालवू शकू, अशी स्थिती नव्हती. सार्वजनिक कामासाठी लागणारे पैसे लोकांकडून फंडाच्या रूपाने जमविण्याची आजवरची पद्धत नव्हती. व्रजकिशोरबाबूंचे मंडळ हे मुख्यत्वेकरून वकीलमंडळ होते. अर्थात ते प्रसंग पडल्यास आपल्या खिशांतून खर्च भागवीत किंवा मित्रमंडळींकडून काही घेत. स्वतःची धनदौलत चांगली असताना लोकांकडे पैशाची भिक्षा कशी मागावी, असे त्यांना वाटे. चंपारण्यातील रयतेकडून एक पैही घ्यावयाची नाही, असा माझा दृढ निश्चय होता. ती घ्यावी तर त्याचा भलताच अर्थ होणार. या चौकशीसाठी म्हणून हिंदुस्थानात जाहीर फंडही काढू नये, असेही ठरविले होते. तसे केल्यास त्या प्रश्नाला राष्ट्रीय व राजकीय स्वरूप प्राप्त झाले असते. मुंबईहून मित्रांनी १५000 रूपयांच्या मदतीची तार पाठविली. त्यांची मदत आभारपूर्वक परत केली. चंपारण्याबाहेरच्या पण बिहारमधीलच सुखी लोकांकडून व्रजकिशोरबाबूंचे मंडळ मिळवू शकेल तेवढे साहाय्य घ्यावे, आणि कमी पडेल

---

*याचे इंग्रजी भाषांतर आम्ही *Satyagraha in Champaran* या नावाने प्रसिद्ध केले आहे.

तेवढे मी डॉ. प्राणजीवनदास मेहतांकडून मागवून घ्यावे असे ठरविले. डॉक्टर मेहतांनी लागेल तेवढी मदत मागवून घेण्यावद्दल लिहून कळविले. अशा तऱ्हेने पैशांच्या बाबतीत आम्ही निश्चिंत झालो. काटकसरीने कमी खर्चात राहून लढा चालवायचा होता. त्यामुळे पैसा विशेषसा लागण्यासारखा नव्हता; वस्तुतः लागलाही नाही. सर्व मिळून दोनतीन हजारांवर खर्च झाला नाही अशी माझी कल्पना आहे. गोळा केलेल्या पैशापैकी हजारपांचशे रूपये शिल्लकच राहिले असे मला स्मरते.

आरंभीची आमची राहणी विचित्र होती. मला तर तो रोजच्या रोज विनोदाचा विषय होऊन बसला होता. वकीलमंडळीपैकी प्रत्येकाबरोबर आचारी, नोकर असावयाचे; प्रत्येकाचा स्वयंपाक स्वतंत्र व्हावयाचा. रात्रीचे बारा वाजताही जेवीत असावयाचे. हे महाशय राहात आपापल्या खर्चानेच. तरी पण मला ह्या राहणीचा उपद्रव वाटे. माझ्यामध्ये व माझ्या सोबत्यांमध्ये स्नेहगांठ इतकी मजबूत बांधली गेली होती, की आमच्यामध्ये गैरसमज होण्याचा संभव नव्हता. ते माझी टीका प्रेमाने सहन करीत. शेवटी असे ठरले की नोकरांना रजा द्यावी, सर्वांनी एकत्र जेवावे व जेवणात नियमितपणा पाळावा. सर्वजण शाकाहारी नव्हते. दोन भोजनगृहे चालवायची तर खर्च वाढणार. त्यासाठी शाकाहारी भोजन तयार करून एकच भोजनगृह चालवावे असा ठराव झाला. भोजनसुद्धा साधे ठेवण्यावद्दल कटाक्ष होता. त्यामुळे खर्चाची पुष्कळ बचत झाली, काम करण्याची शक्ती वाढली व वेळही वाचला.

शक्ती वाढेल तेवढी पाहिजेच होती. कारण की, शेतकऱ्यांच्या टोळयांच्या टोळया स्वतःची हकीगत लिहून देण्यास येऊ लागल्या. हकीगत लिहावयाला सांगणाऱ्याबरोबर त्याच्या जोडीदारांचे लष्कर असावयाचेच. त्यामुळे घराचे पटांगण भरून जाई. दर्शनाभिलाषी लोकांपासून माझा बचाव करण्यासाठी सहकारी खूप प्रयत्न करीत, पण ते व्यर्थ जात. ठरावीक वेळी दर्शन देण्यासाठी मला बाहेर काढण्याखेरीज गत्यंतर नसे. हकीगती लिहून घेणारेही पांचसातजण तरी नेहमी असत; तरीसुद्धा दिवसाच्या अखेरीला सर्वांच्या जबान्या पुऱ्या होत नसत. एवढया सर्वजणांच्या हकीगतीची जरूरी नव्हती; तरी पण ती लिहून घेतल्याने त्यांना बरे वाटे, आणि मला त्यांच्या भावना कळून येत.

जबान्या लिहून घेणारांनी काही नियमांचे पालन करावयाचे असे. प्रत्येक शेतकऱ्याची उलटतपासणी केली पाहिजे; उलटतपासणीत जो डळमळेल त्याची जबानी घ्यावयाचीच नाही. ज्याची हकीगत मुळांतच निराधारशी वाटेल तीही

घ्यावयाची नाही. अशा नियमांच्या पालनामुळे वेळ थोडासा अधिक लागे खरा, पण जबान्या पुष्कळशा खात्रीलायकपणा व सिद्ध करता येतील अशा मिळत.

या हकीगती घेतेवेळी गुप्त पोलीसांचे कोणी ना कोणी अमलदार हजर असावयाचेच. या अमलदारांना येण्यास आडकाठी करता आली असती. पण आम्ही सुरूवातीलाच ठरविले होते, की त्यांना येण्यास हरकत करावयाची नाही; एवढेच नव्हे, तर त्यांच्याशी आदरपूर्वक वागायचे व देता येण्यासारखी माहितीही त्यांना द्यावयाची. त्यांच्यादेखत, ते ऐकत असताच सर्व जबान्या घेण्यात येत असत. त्यापासून एवढा फायदा झाला, की लोकांमध्ये अधिक निर्भयता आली. गुप्त पोलीसांची लोकांना फार भीती वाटत असे, फार भीती वाटत असे, ती उडून गेली. तसेच त्यांच्या देखत द्यावयाच्या जबान्यांमध्ये अतिशयोक्तीचे भय कमी राही. खोटे सांगू लागल्यास अमलदार आपल्याला पकडतील, या भीतीने त्यांना जपूनच बोलावे लागे.

माझी इच्छा मळेवाल्यांना खिजविण्याची नव्हती. त्यांना विनयपूर्वक वळविण्याचा मला प्रयत्न करावयाचा होता. म्हणून ज्यांच्याविरूद्ध विशेष गंभीर अशी तक्रार असेल, त्याला पत्र लिहीत असे, व भेटण्याचाही प्रयत्न करीत असे. मळेवाल्यांच्या मंडळाचीही भेट घेतली आणि रयतेच्या तक्रारी त्यांच्यापुढे मांडून त्यांची बाजूही ऐकून घेतली. त्यांच्यापैकी काहीजण माझा तिरस्कार करीत, काही तटस्थ होते, व कोणी आदरही दर्शवीत.

१७. माझे सहकारी

ब्रजकिशोरबाबू व राजेंद्रबाबू ही तर एक अद्वितीय जोडी होती. यांच्याखेरीज मला एकही पाऊल पुढे टाकता येऊ नये इतके त्यांनी आपल्या प्रेमाने मला अपंग बनवून टाकले. त्यांचे शिष्य म्हणा किंवा सोबती म्हणा, असे जे शंभूबाबू, अनुग्रहबाबू, धरणीबाबू, रामनवमीबाबू, ही वकीलमंडळी नेहमी बरोबरच राहत. हा झाला बिहारी संघ. त्यांचे मुख्य काम जबान्या घेण्याचे असे.

आचार्य कृपलानींना यांच्यांत येऊन सामील झाल्याखेरीज राहावण्यासारखे नव्हते. स्वतः सिंधी असले तरी ते बिहारांपलीकडेही बिहारी बनले होते. असे थोडेच सेवक मी पाहिले आहेत, की ज्यांच्या अंगी अशी काही शक्ती असते, की ज्या प्रांतात जातील तेथे पूर्णपणे एकजीव होऊन जातील; व आपण अन्य

प्रांताचे आहो, असे कोणाच्या लक्षातही येऊ देणार नाहीत. अशापैकी कृपलानी हे एक होते. त्यांचा मुख्य धंदा द्वारपाळाचा होता. दर्शनासाठी येणाऱ्या लोकांपासून माझा बचाव करण्यामध्येच आपल्या जीवनाचे इतिकर्तव्य आहे असे त्या वेळेपुरते त्यांनी मानले होते. कोणाला विनोदपूर्वक माझ्यापर्यंत येण्यापासून थांबवीत, तर कोणाला अहिंसक धमकीने. रात्र झाली की शिक्षकाचा धंदा सुरू करीत; व सोबत्यांना हसवीत आणि कोणी भिऱ्या मनाचा आला असल्यास त्याच्यात शौर्य भरीत.

मौलाना मझरूल हक्क यांनी माझे मदतगार म्हणून आपला हक्क नोंदवून ठेविला होता. तेही महिन्यातून एक-दोन खेपा करून जात. या वेळचा त्यांचा थाटमाट व दिमाख आणि आजचा त्यांचा साधेपणा यांमध्ये जमीनअस्मानाचे अंतर आहे. आमच्यामध्ये आले म्हणजे अंतःकरणाने आमच्यामध्ये मिसळून जात. पण आपल्या अमीरी थाटामुळे बाहेरच्या माणसाला ते आमच्याहून निराळेसे दिसत.

मला अनुभव मिळत चालला तसतसे वाटू लागले, की चंपारण्यामध्ये नीट काम करावयाचे असेल तर खेडोपाडी शिक्षणाचा प्रवेश झाला पाहिजे. लोकांचे अज्ञान कीव येण्याजोगे होते. पोरे गावात भटकत उनाडत असत; किंवा त्यांना दोन किंवा तीन पैसे मजुरी मिळे, तेवढ्यासाठी आईबाप त्यांना सारा दिवस निळीच्या मळ्यामध्ये राबवीत असत. त्या काळी पुरूषांची मजुरी दहा पैशांहून अधिक नव्हती; स्त्रियांची सहा पैसे व मुलांची तीन पैसे. चार आणे मजुरी मिळेल तो मजूर भाग्यशाली समजला जात असे.

सोबत्यांबरोबर विचार करून सहा खेड्यांमध्ये प्रथम मुलांसाठी शाळा उघडण्याचे मी ठरविले. अशी अट घातली होती की त्या त्या गांवच्या पुढाऱ्यांनी घर आणि शिक्षकाचे जेवण एवढे द्यावे व बाकीचा खर्च आम्ही पुरवावा. इकडच्या खेड्यांमध्ये पैशांचा झरा वाहत नव्हता; पण धान्य वगैरे पुरविण्याइतकी लोकांमध्ये शक्ती होती. त्यामुळे लोक शिधा देण्यास तयार झाले.

शिक्षक कोठून आणावे हा प्रश्न होता. बिहारमधून तुटपुंजा पगार घेणारे किंवा काही न घेता काम करणारे शिक्षक मिळणे कठीण होते. माझी अशी कल्पना होती, की सामान्य शिक्षकाच्या हातात मुले द्यावयाचीच नाहीत. शिक्षकाचे पुस्तकी ज्ञान बेताचे असले तरी चिंता नाही, पण त्याच्यामध्ये चारित्र्यबळ पाहीजे.

या कामासाठी स्वयंसेवकांची मी जाहीर रीतीने मागणी केली. त्यावरून गंगाधरराव देशपांडयांनी बाबासाहेब सोमण व पुंडलीकजी यांस पाठविले. मुंबईहून

अवंतिकाबाई गोखले आल्या. दक्षिणेतून आनंदीबाई वैशंपायन आल्या. मी छोटेलाल, सुरेंद्रनाथ व माझा मुलगा देवदास यांना बोलावून घेतले. याच सुमाराला महादेव देसाई व नरहरि परीख मला भेटून गेले होते. महादेव देसायांच्या पत्नी दुर्गाबिन व नरहरी परीखांच्या पत्नी मणिबेन याही आल्या. कस्तूरबाईलाही मी बोलावून घेतले होते. शिक्षक-शिक्षिकांचा एवढा संघ पुरेसा होता; श्रीमती अवंतिकाबाई व आनंदीबाई यांना सुशिक्षित म्हणता येईल; पण मणिबेन परीख व दुर्गाबिन देसाई यांना गुजराथीचे थोडेसे ज्ञान होते, कस्तूरबाईला तर जवळजवळ मुळीच नाही. या भगिनींनी हिंदी बालकांना कसे शिकवावे®

स्त्रियांना हरतऱ्हेचे युक्तिवाद करून समजावून सांगितले, की त्यांनी मुलांना शिकवायचे ते व्याकरण नव्हे, रीतभात शिकवायची आहे, लिहायला-वाचायला शिकविण्यापेक्षा स्वच्छतेचे नियमच शिकवायचे आहेत. मी हेही दाखवून दिले, की हिंदी, गुजराथी, मराठी, यांमध्ये फारसा फरक नाही, व पहिल्या वर्गामध्ये तर जेमतेम आंकडे मांडायला शिकवायचे असणार. अर्थात अडचण पडण्याचे कारण नाही. परिणाम असा झाला, की स्त्रियांचे वर्ग उत्तम तऱ्हेने चालले. त्यांच्यामध्ये आत्मविश्वास उत्पन्न झाला आणि स्वतःच्या कामावद्दल त्यांना गोडी वाटू लागली. अवंतिकाबाईंची शाळा आदर्श शाळा बनली. त्यांनी आपल्या शाळेमध्ये आपले शक्तिसर्वस्व घातले. त्यांच्यामध्ये कार्य कुशलताही तशीच होती. या भगिनींमार्फत खेडयांतील स्त्रीवर्गामध्येही आम्हाला प्रवेश करता आला.

पण मला शिक्षणावरच थांबायचे नव्हते. गावात घाण अमर्याद असे. गल्लीतून कचरा, विहिरीपाशी चिखल व दुर्गंधी, अंगणाकडे पाहाण्याचीही सोय नाही. प्रौढांना स्वच्छतेच्या शिक्षकाची जरूर होती. चंपारण्यातील लोक रोगांनी पछाडलेले दिसत. होईल तेवढे ग्रामसुधारणेचे काम करावे आणि तसे करून लोकांच्या जीवनाच्या दरेक विभागामध्ये प्रवेश करावा अशी वृत्ती होती.

या कामी डॉक्टरांच्या मदतीची जरूर होती. त्यासाठी मी गोखल्यांच्या समजाकडून डॉ. देवांची मागणी केली. त्यांची माझी मैत्री जमलेलीच होती. सहा महिन्यांपुरता त्यांच्या सेवेचा लाभ मिळाला. शिक्षक व शिक्षिका यांनी त्यांच्या देखरेखीखाली काम करावयाचे होते.

सर्वांबरोबर एवढा ठराव करून ठेविलेला होता, की कोणीही मळेवाल्यांविरूद्ध तक्रारी आल्यास त्यामध्ये पडायचे नाही; राजकारणाला स्पर्शही करायचा नाही. कोणाच्या तक्रारी आल्यास त्यांना माझ्याकडे पाठवून द्यावे. कोणीही आपल्या क्षेत्रावाहेर एक पाऊलभरही जाऊ नये. चंपारण्यामध्ये या सोवत्यांनी

केलेले नियमपालन अद्‌भुत होते. मला असा एकही प्रसंग आठवत नाही, की कोणी त्याला मिळालेल्या सूचनांचे उल्लंघन केले.

१८. ग्रामप्रवेश

बहुधा शाळेमध्ये एक पुरूष व एक स्त्री अशी व्यवस्था झाली होती. औषधपाणी व साफसफाई यांची व्यवस्था त्यांच्यामर्फतच व्हायची होती. स्त्रियांच्या मध्यस्थीने स्त्रीवर्गामध्ये शिरकाव करायचा होता. औषधाचे काम अगदी सोपे करून टाकलेले होते. एंरडेल, कोयनेल आणि एक मलम एवढयाच वस्तू प्रत्येक शाळेत ठेवलेल्या होत्या. जीभ तपासता ती मलीन दिसली आणि बद्धकोष्ठाची कुरकूर कानी आली तर एरंडेल द्यायचे; तापाचे दुखणे असल्यास एरंडेल देऊन दुसऱ्या खेपेला कोयनेल द्यावयाचे आणि फोड वगैरे असतील तर ते धुऊन वर मलम लावायचे. पोटात घेण्याचे औषध किंवा मलम सहसा घरी घेऊन जाण्यास दिले जात नसे. जोखमीचे किंवा लक्षात न येण्यासारखे दुखणे आढळल्यास डॉक्टर देवांना दाखविण्यासाठी मागे ठेवले जात असे, डॉक्टर देव निरनिराळया ठिकाणी नेमलेल्या वेळी फेरी करीत. असल्या साध्या सोयीचा लाभ लोक भरपूर प्रमाणात घेत असत. सर्वसामान्य दुखणी थोडीच असतात; व त्यासाठी मोठमोठया विशारदांची जरूरीही नसते. हे लक्षांत घेतले तर वर दर्शविल्याप्रमाणे केलेली व्यवस्था कोणालाही हास्यास्पद वाटण्याचे कारण नाही. त्या लोकांना तर ती तशी वाटलीच नाही.

सफाईचे काम अवघड होते. लोक घाण काढून टाकण्यास तयार होत नव्हते. स्वतःच्या हाताने घाण साफ करण्याची तयारी, जे लोक रोज शेतांत मजुरी करीत त्यांचीही नव्हती. डॉ. देव थोडक्याने हात टेकणारे नव्हते. त्यांनी जातीने व स्वयंसेवकांनिशी एका गावचे रस्ते साफ केले. लोकांच्या अंगणांतील कचरा काढून टाकला, विहिरीच्या आसपासचे खड्डे भरून काढले, चिखल काढला आणि गावच्या लोकांची स्वयंसेवक देण्याविषयी प्रेमपूर्वक समजूत घालीत राहिले. कित्येक ठिकाणी लोकांनी लाजेकाजेस्तव तरी काम सुरू केले, आणि कित्येक ठिकाणी तर लोकांनी माझी मोटार थेट पसार व्हावी म्हणून सडकाही अंगमेहनतीने तयार केल्या. असल्या मधुर अनुभवांच्या जोडीला लोकांच्या बेपर्वाईचे कटू अनुभवही असतच. या सफाईची माहिती ऐकून कित्येक ठिकाणी लोकांच्या मनामध्ये तिरस्कार उत्पन्न झाल्याचेही मला आठवते.

एका अनुभवाचे वर्णन स्त्रियांच्या अनेक सभांमध्ये मी केलेले आहे. ते या अनुभवांबरोबर येथेही करणे अस्थानी होणार नाही. भीतीहरवा हे एक लहानसे खेडे आहे. तिथे कित्येक स्त्रियांचे कपडे फारच मलीन दिसून आले. त्या स्त्रियांची कपडे धुण्या-बदलण्याविषयी समजूत घालण्यास मी कस्तूरबाईला सुचविले. तिचे त्या बायांपाशी बोलणे झाले. त्यापैकी एक बाई तिला आपल्या झोपडीमध्ये घेऊन गेली व म्हणाली " "तुम्हीच पाहा ना, येथे कांही पोटी, कपाट वगैरे नाही, की त्यांत कपडे ठेवलेले असतील,, माझ्यापाशी ही मी नेसले आहे तेवढीच काय ती एक साडी आहे. ती मी धुवावी कशी®महात्माजींना म्हणावे, की आम्हाला कपडे देण्याची व्यवस्था करा. मग रोज काम करून रोज कपडे बदलायला तयार आहे." असल्या झोपडया हिंदुस्थानामध्ये अपवादरूप नाहीत. असंख्य झोपडयामध्ये सामानसुमान, पेटी-फडताळ, कपडेलत्ते, काही एक नसतात. आणि असंख्य माणसे अंगावरील कपडयांवर काळ कंठीत असतात.

आणखी एक अनुभवही नमूद करण्याजोगा आहे. चंपारण्यात बांबू आणि गवत यांचा दुष्काळ नाही. लोकांनी भीतीहरवामध्ये शाळेसाठी जे छप्पर बांधले ते बांबूचे व गवताचे बनविलेले होते. त्याला कोणी रात्रीची आग लावली. शेजारच्या मळेवाल्यांच्या माणसांबद्दल शंका घेण्यात आली. परत बांबू-गवताचेच घर बांधणे बरे वाटले नाही. ही शाळा श्री. सोमण व कस्तूरबाई यांच्या ताब्यात होती. श्री. सोमणांनी विटांचे पक्के घर बांधण्याचा निश्चय केला; आणि त्यांच्या अंगमेहनतीचा संसर्ग इतरांनाही लागला. त्यामुळे अल्प काळात विटांचे घर उभे झाले, आणि पुन्हा घर जळून जाण्याची भीती राहिली नाही.

अशा तऱ्हेने शाळा, ग्रामसुधारणा व औषधपाणी इत्यादि कामांमुळे लोकांमध्ये स्वयंसेवकांविषयी विश्वास व आदर ही वाढली व त्यांच्यावर चांगली छाप बसली.

पण मला सांगण्यास दिलगिरी वाटते, की हे दृढमूल करण्याची माझी इच्छा सफल झाली नाही. स्वयंसेवक मिळाले होते, ते मर्यादित मुदतीपुरतेच मिळाले होते. इतर नवीन मिळविणे कठीण झाले; आणि बिहारमधूनही या कामाला लायक असे कायमचे सेवक मिळू शकले नाहीत. चंपारण्यातील माझे काम पुरे होते, इतक्यात दुसरे एक काम माझ्यासाठी तयार होऊन राहिले होते. त्या कामाने मला दुसरीकडे खेचून नेले. असे असताही सहा महिनेपर्यंत केलेल्या कामाची पाळेमुळे येथपर्यंत गेली की त्यांचा परिणाम या नाही त्या स्वरूपात आजमितीपर्यंत टिकून राहिला आहे.

१९. उजळ बाजू

एकीकडून समाजसेवेचे काम, ज्याचा उल्लेख मी गेल्या काही प्रकरणांमध्ये केला आहे, ते चालू होते. दुसरीकडून लोकांच्या दुःखाच्या कहाण्या नोंदण्याचे काम वाढत्या प्रमाणात चालू होते. हजारो लोकांच्या करूणकथा लिहिल्या गेल्या, त्याचा परिणाम झाल्याखेरीज कसा राहाणार® माझ्या उतरण्याच्या ठिकाणी लोकांची गर्दी जसजशी वाढत चालली, तसतसा मळेवाल्यांचा क्रोध वाढत चालला आणि माझी चौकशी बंद करविण्याचे त्यांच्याकडून होणारे प्रयत्न वाढत गेले.

एके दिवशी मला बिहार सरकारकडून पत्र आले. त्याचा भावार्थ पुढील प्रमाणे होता : "तुमची चौकशी वरीच लांबली असे म्हणण्यास हरकत नाही. तुम्ही आता ती आटपून घेऊन बिहार सोडून गेले पाहिजे." पत्राची भाषा आदरयुक्त होती, पण भावार्थ स्पष्ट होता. मी उत्तरी लिहिले की, "तपास तर लांबणारच आणि तो आटपल्यानंतरही लोकांच्या दुःखांचे निवारण होईपर्यंत माझा इरादा बिहार सोडून जाण्याचा नाही."

माझी चौकशी थांबविण्याचा एकच रास्त इलाज सरकारपाशी होता. तो असा की, त्यांनी लोकांची तक्रार खरी समजून दाद घ्यावी, किंवा निदान तक्रारीबद्दल आस्था दाखवून स्वतःची चौकशी कमिटी नेमावी. गवर्नर सर एडवर्ड गेट यांनी मला बोलाविले, व स्वतःची चौकशी कमिटी नेमण्याचा आपला इरादा मला बोलून दाखविला, आणि त्या कमिटीचा सभासद म्हणून काम करण्यास मला पाचारण केले. मी इतर नावे पाहिली व सोवत्यांबरोबर विचार करून सभासद होण्याचे कबूल केले. त्यात शर्त ही घातली की मला सोवत्यांबरोबर सल्ला मसलत करण्याची मोकळीक असली पाहिजे. तसेच सरकारने हेही ध्यानात बाळगले पाहिजे, की मी सभासद झालो म्हणून शेतकऱ्यांचा कैवारी नाहीसा होत नाही हे एक, व दुसरे चौकशी आटपल्यानंतर माझे समाधान न झाल्यास शेतकऱ्यांना मार्ग दाखविण्याचे माझे स्वातंत्र्य मी हातचे घालविण्यास तयार नाही.

सर एडवर्ड गेटनी या अटी वाजवी म्हणून मान्य केल्या. मरहूम सर फ्रॅंक स्लाय या कमिटीचे प्रमुख नेमले गेले. चौकशी कमिटीने शेतकऱ्यांच्या सर्व तक्रारी रास्त ठरविल्या, आणि निळीच्या मळेवाल्यांनी गैरवाजवी रीतीने घेतलेल्या पैशांपैकी अमुक इतका भाग परत करावा व तीनकठियांचा कायदा रद्द करण्यात यावा अशी शिफारस केली.

हा रिपोर्ट सांगोपांग होण्याच्या व अखेरीस तदनुरूप कायदा पसार होण्याच्या कामी सर एडवर्ड गेट यांचा हिस्सा फार मोठा होता. ते दृढ राहिले नसते किंवा त्यांनी आपल्या कौशल्याचा पूर्ण उपयोग केला नसता, तर रिपोर्ट एकमताने झाला तसा होऊ शकला नसता; आणि शेवटी जो कायदा पसार झाला तो होऊ शकला नसता. मळेवाल्यांच्या मंडळाचे फार वर्चस्व होते. रिपोर्ट बाहेर पडल्यानंतरही त्यांच्यापैकी काहींनी विलाला कसून विरोध केला. पण सर एडवर्ड गेट अखेरपर्यंत भक्कम राहिले, व कमिटीच्या शिफारशींचा त्यांनी संपूर्ण अंमल केला.

अशा तऱ्हेने शंभर वर्षांपासून चालत आलेला तीनकठियांचा कायदा मोडून पडला, व त्याबरोबर मळेवाल्यांच्या सत्तेचा अस्त झाला. जो रयतवर्ग सदाचा दबलेला राहात होता, त्याला स्वतःच्या शक्तीची काहीशी प्रतीती आली, आणि निळीचा डाग धुऊन जाता जाणार नाही अशा तऱ्हेचा जो चुकीचा समज होता, तो दूर झाला.

माझी इच्छा होती, की चंपारण्यामध्ये सुरू केलेले विधायक काम पुढे चालवावे, लोकांमध्ये काही वर्षांपर्यंत काम करावे, आणखी शाळा काढाव्या व आणखी खेडयांमध्ये प्रवेश करावा. क्षेत्र तयार होते, पण माझ्या मनीषा पुष्कळ वेळा ईश्वराने पार पाडू दिलेल्या नाहीत. मी मनाशी योजले होते एक, आणि दैवाने मला ओढून नेले दुसऱ्या कामाकडे.

२०. मजुरांशी संबंध

चंपारण्यातील कमिटीचे काम मी आटपीत आहे इतक्यांत खेडा जिल्ह्यातील शेतीचे नुकसान व सारामाफी यासंबंधी मोहनलाल पंडया व शंकरलाल परीख यांचे मला पत्र आले. तिकडे जाऊन लोकांचे नेतृत्व स्वीकारण्याबद्दल त्यांनी आग्रह केला. जाग्यावर जाऊन तपास केल्याखेरीज सल्ला देण्याची माझी इच्छा नव्हती, शक्ती किंवा हिंमतही नव्हती.

दुसरीकडून श्रीमती अनसूयाबाईंचे पत्र त्यांच्या मजूरसंघासंबंधी आले होते. मजुरांचे पगार तुटपुंजे होते. पगारवाढीची त्यांची मागणी फार काळापासूनची होती. या बाबतीत त्यांचे मार्गदर्शन करण्याची मला हौस होती. हे प्रमाणात छोटेसे वाटणारे कामही मी दूर राहून करू शकेन अशी माझी शक्ती नव्हती. म्हणून मी पहिली संधी सांपडताच समक्ष अहमदाबादला गेलो. मला असे वाटले

होते, की दोन्ही कामांचा तपास करून थोडयाच दिवसात मी परत चंपारण्याला येईन, आणि तेथील विधायक कामाची देखरेख करू लागेन.

पण अहमदाबादला पोचल्यानंतर अशी एक एक कामे निघू लागली, की मला किती तरी दिवस चंपारण्याला जाता आले नाही; व चालू केलेल्या शाळा एकामागून एक बंद पडल्या. मी व माझ्या सोबत्यांनी किती तरी मनोराज्ये रचली होती, परंतु तूर्त तरी ती ढासळून पडली.

चंपारण्यामध्ये गावशाळा व गावसफाई यांखेरीज गोरक्षणाचे काम मी हाती घेतले होते. गोशाळा व हिंदीप्रचार या कामांचा मक्ता मारवाडी बंधूंनी घेतलेला आहे, असे माझ्या प्रवासामध्ये माझ्या लक्षात येऊन चुकले होते. बेतियामध्ये एका मारवाडी गृहस्थाने आपल्या धर्मशाळेत मला आश्रय दिला होता, आणि तेथील इतर मारवाडी गृहस्थांनी आपल्या गोपालनाच्या कामामध्ये मला रस उत्पन्न केला होता. गोरक्षणासंबंधी आज माझे जे विचार आहेत, तेच या वेळीही बनून गेले होते. गोरक्षण म्हणजे गोवंशवृद्धी, गोजातिसुधारणा, बैलांकडून नियमशीर काम घेणे, गोशाळेचे नमुनेदार दुग्धालय बनविणे वगैरे. या कामी मारवाडी बंधूंनी भरपूर मदत देण्याचे वचन मला दिले. पण मी चंपारण्यामध्ये स्थिर राहू न शकल्यामुळे ते काम अर्धवटच राहिले. बेतियामध्ये गोशाळा तर आजही चालू आहे, पण ती आदर्श दुग्धालय बनू शकली नाही. चंपारण्यातील बैलांकडून अद्यापही त्यांच्या शक्तीपलीकडे काम घेण्यात येते. नावाचे हिंदू अजूनही बैलांना निर्दयपणे झोडपतात व धर्माला बट्टा आणतात. हे शल्य माझ्या हृदयामध्ये कायमचे राहून गेले आहे. जेव्हा जेव्हा मी चंपारण्याला जातो, तेव्हा तेव्हा या अगत्याच्या परंतु अर्धवट राहिलेल्या कामाचे स्मरण होऊन उसासा टाकतो आणि ही कामे अर्धवट सोडून गेल्याबद्दल मारवाडी बंधू व बिहारी लोक मला प्रेमपूर्वक दोष देतात, ते मी मुकाटयाने ऐकून घेतो.

शाळांचे काम या नाही त्या रीतीने येथे नाही पण दुसरीकडे चालू आहे. पण गोसेवेच्या कार्यक्रमाने मूळच धरले नव्हते. त्यामुळे त्याला योजल्याप्रमाणे वळण देता आले नाही.

अहमदाबादमध्येच खेडा जिल्हयांतील कामासंबंधी सल्लामसलती चालू होत्या. त्या मुदतीतच मी मजुरांचे काम हाती घेतले.

माझी स्थिती अतिशय नाजुक होती. मजुरांचा पक्ष मला अतिशय बळकट दिसला. श्री. अनसूयाबाईना आपल्या सख्ख्या भावाबरोबरच लढावे लागणार होते. मजूर व मालक यांमधील या दुःखद युद्धामध्ये श्री. अंबालाल साराभाईनी

प्रामुख्याने भाग घेतला होता. गिरणीमलकांशी माझा सलोख्याचा संबंध होता. त्यांच्याबरोबर लढणे माझ्या जिवावर येत होते. त्यांच्याबरोबर वाटाघाटी करून मी त्यांना मजुरांच्या मागणीसंबंधी पंच नेमण्याबद्दल विनविले. परंतु आपल्या व मजुरांच्यामध्ये पंचांनी मध्यस्थी करावी, हेच मालकांना योग्य वाटेना.

मजुरांना मी संप पुकारण्याचा सल्ला दिला. तो सल्ला देण्यापूर्वी मजूर व मजुरांचे पुढारी यांच्याशी भरपूर परिचय करून घेतला. त्यांना संपाच्या अटी समजावून दिल्या त्या अशा ः

१. काही झाले तरी शांतिभंग करावयाचा नाही.

२. ज्यांची कामावर जाण्याची इच्छा असेल त्यांच्यावर जोरजुलूम करावयाचा नाही.

३. मजुरांनी भिक्षान्न खाऊ नये.

४. संप कितीही लांबला तरी त्यांनी दृढ राहावे, आणि स्वतःजवळचे पैसे संपले तर इतर मजुरी करून पोटास मिळवावे.

या अटी पुढाऱ्यांनी समजून घेतल्या व त्या त्यांनी मान्य केल्या. मजुरांची जाहीर सभा झाली व तीत त्यांनी ठराव केला, की आपली मागणी मान्य झाल्याखेरीज किंवा तिच्या युक्तायुक्ततेचा तपास करण्यासाठी पंच नेमले गेल्याखेरीज आपण कामावर जाणार नाही.

या संपामध्येच श्री. वल्लभभाई व श्री. शंकरलाल बॅंकर यांची मला खरीखुरी ओळख झाली असे म्हणता येईल. श्री. अनसूयाबाईचा माझा परिचय यापूर्वीच चांगला झाला होता.

संपवाल्यांची सभा रोज नदीकिनारी एका झाडाच्या छायेमध्ये भरू लागली. त्या सभेला रोज शेकडो मजूर हजर राहात. मी रोज त्यांना त्यांच्या प्रतिज्ञेचे स्मरण करून देत असे व शांती पाळण्याची आवश्यकता समजावून देत असे. ते आपला 'एक निश्चया' चा बावटा घेऊन शहरातून मिरवणूक काढीत व या मिरवणुकीनिशी सभेला येत.

हा संप एकवीस दिवस चालला. या मुदतीत मी वेळोवेळी गिरणीमालकांबरोबर वाटाघाट करीत असे व न्याय देण्याबद्दल त्यांना विनवीत असे. ''आमच्यांतही निश्चय म्हणून काही पाहिजेच ना® आमचा व आमच्या मजुरांचा संबंध पितापुत्रांप्रमाणे असायचा; त्याच्या आड कोणी आल्यास आम्ही ते कसे सहन करावे® आमच्यामध्ये पंच ते कशासाठी® आमच्यामध्ये पंच ते कशासाठी®' असा जवाब मला मिळत असे.

२१. आश्रमाचे दर्शन

मजुरांचे प्रकरण पुढे चालविण्यापूर्वी आश्रमाकडे नजर टाकून येणे आवश्यक आहे. चंपारण्यात राहात असलो तरी मी आश्रमाला विसरू शकत नव्हतो. मधूनमधून आश्रमात येऊनही जात असे.

कोचरब हे अहमदाबादशेजारचे एक लहान खेडे आहे. आश्रमाची जागा या गावात होती. कोचरबमध्ये प्लेगचा प्रादुर्भाव झाला. बालकांना मी त्या वस्तीमध्ये सुरक्षित ठेवू शकत नव्हतो. स्वच्छतेचे नियम आम्ही कितीही काळजीपूर्वक पाळीत असलो, तरी आसपासच्या अस्वच्छतेपासून आश्रमाला अलिप्त ठेवणे अशक्य होते. कोचरबच्या लोकांकडून स्वच्छतेचे पालन करवून घेण्याची किंवा अशा प्रसंगी त्यांची सेवा करण्याची शक्ती आमच्यामध्ये नव्हती. आमचे ध्येय तर असे होते, की आश्रम हा शहरापासून किंवा गावापासून अलग असावा; मात्र जायला यायला पंचाईत पडेल इतका दूर नसावा. कधी काळी आश्रमाला 'आश्रम' नाव शोभणार असेल तर अगोदर त्याने स्वतःच्या जमिनीत व खुल्या जागेत स्थिर झाले पाहिजे.

प्लेगचा अर्थ आम्हाला कोचरब सोडून जाण्याची नोटीस असा मी केला. श्री. पुंजाभाई हिराचंद आश्रमाशी निकट संबंध ठेवीत असत व आश्रमाला लहानमोठया हरएक बाबतीत शुद्ध व निरभिमान बुद्धीने सहाय्य करीत असत. अहमदाबादच्या कारभाराचा त्यांना विस्तृत अनुभव होता. आश्रमाला पाहिजे असलेली जमीन लगेच शोधून देण्याचे त्यांनी अंगावर घेतले. कोचरबच्या उत्तरेकडील व दक्षिणेकडील भाग मी त्यांच्याबरोबर हिंडलो. त्यानंतर उत्तरेकडे तीनचार मैलांवर जमिनीचा तुकडा मिळेल तर शोधून काढण्यास मी त्यांना सुचविले. सध्या जेथे आश्रम आहे, त्या जमिनीचा ते शोध लावून आले. ती तुरूंगाच्या जवळ होती हे मला एक विशेष प्रलोभन वाटले. सत्याग्रह-आश्रमवासीयांच्या नशिबी तुरूंग तर लिहिलेलाच असणार अशी समजूत असल्यामुळे तुरूंगाचा शेजार बरा वाटला. हे मला माहीत होते, की तुरूंगाचे स्थान नेहमी जेथे आसपास स्वच्छ जागा असेल अशाच ठिकाणी शोधून काढण्यात येते.

आठ एक दिवसात जमिनीचा सौदा केला. त्या जमीनीत एकही घर नव्हते, एकही झाड नव्हते. नदीकिनारा व एकांत हे गुण ते ठिकाण मनात भरण्यास विशेष कारणीभूत झाले. आम्ही तंबूमध्ये राहाण्याचा निश्चय केला.

स्वयंपाकासाठी पऱ्यांचे एक तात्पुरते छप्पर बांधावे व हळूहळू कायमची घरे बांधण्यास सुरूवात करावी असा विचार केला.

यावेळी आश्रमाची लोकसंख्या वाढली होती. लहानमोठे स्त्रीपुरूष मिळून सुमारे चाळीसजण होते. सगळे एकाच ठिकाणी जेवीत असत एवढे बरे होते. योजना तयार करणारा मी होतो. ती अमलात आणण्याचा बोजा उचलणारे नेहमीच्या शिरस्त्याप्रमाणे मगनलालच होते.

कायमचे घर बनेपर्यंत भोगाव्या लागलेल्या गैरसोयीना सीमा नव्हती. पावसाळा डोक्यावर आला होता. चार मैल अंतरावरून सर्व सामानसुमान शहरातून आणायचे होते. या पडीत जमिनीमध्ये सर्प वगैरेही होते. तशा स्थितीत मुलाबांळांना सांभाळण्याची जबाबदारी अशी तशी नव्हती. सर्पादिकांना न मारण्याचा रिवाज होता; पण त्यांच्या भयापासून सर्वथैव मुक्त असे आमच्यापैकी कोणीच नव्हते, आजही नाहीत.

हिंसक प्राण्यांना न मारण्याच्या नियमाचे यथाशक्ति पालन फिनिक्स, टॉलस्टॉय फार्म साबरमती या तिन्ही ठिकाणी केले गेले आहे. तिन्ही ठिकाणी पडीत जमिनीमध्ये वसाहत करावी लागली होती. तिन्ही ठिकाणी जीवजिवाणूंचा उपद्रव भरपूर होता असे म्हणता येईल. असे असताही अद्यापपर्यंत एकही मृत्यु घडलेला नाही. यामध्ये माझ्यासारख्या श्रद्धाळू माणसाला तरी ईश्वरी नेमानेम व त्याची कृपाच दिसते. ईश्वर पक्षपात करीत नाही, मनुष्याच्या रोजच्या कामामध्ये ढवळाढवळ करायला तो रिकामा बसलेला नाही, अशा तऱ्हेची निरर्थक शंका कोणीही घेण्याचे कारण नाही. ही गोष्ट, हा अनुभव अन्य तऱ्हेने कसा व्यक्त करावा ते मला समजत नाही. ईश्वराच्या कृतीचे वर्णन लौकिक भाषेमध्ये करीत असलो तरीही मला माहीत आहे, की त्याचे 'कार्य' अवर्णनीय आहे. पण पामर मनुष्य वर्णन करू लागला म्हणजे त्याच्यापाशी त्याच्या बोबडया बोलीशिवाय दुसरे साधन नाही. सामान्यपणे सर्पांना वगैरे न मारण्याचा रिवाज असूनही आमच्या आश्रमीय समाजाची पंचवीस वर्षे निर्विघ्नपणे जावी, हा निव्वळ योगायोग समजण्याऐवजी त्याला ईश्वरी कृपा मानणे हा जर भ्रम असेल तर असला भ्रमही छातीशी कवटाळण्यासारखा आहे.

मजुरांचा संप झाला त्यावेळी आश्रमाच्या इमारतीचा पाया भरणे चालू होते. आश्रमाचे मुख्य कार्य विणकाम होते. कांतण्याचा शोध तर अद्याप करू शकलो नव्हतो; म्हणून विणकामशाळा प्रथम बांधून काढावी असे ठरविले होते. अर्थात पायाचे काम चालले होते ते विणकामशाळेचेच.

२२. उपवास

मजुरांनी पहिले दोन आठवडे खूप हिंमत दाखविली. शांतीही खूप टिकविली. रोजच्या सभेला हजेरीही चांगली असे. रोज मी त्यांना त्यांच्या प्रतिज्ञेचे स्मरण करून देत असे. "आम्ही मरूं पण आपल्या प्रतिज्ञेपासून कधीही ढळणार नाही," असे रोज ते मोठमोठ्याने गर्जून बोलत असत.

पण पुढे ते नरम पडू लागले. निर्बल मनुष्य ज्याप्रमाणे हिंसक असतो, त्याप्रमाणे ते कमकुवत झाले, आणि गिरण्यांत कामावर जाणाऱ्यांचा द्वेष करू लागले. ते एखाद्या वेळी कोणावर शक्तीचाही प्रयोग करतील अशी मला धास्ती वाटू लागली. रोजच्या सभेतील माणसांची हजेरी मंदावत चालली. येत त्यांच्या चेहऱ्यावर उदासीनता पसरलेली दिसे. मला वातमी लागली, की मजूर डगमगू लागले आहेत. मी फिकिरीत पडलो. अशा प्रसंगी माझा धर्म कोणता याचा मी विचार करू लागलो. दक्षिण आफ्रिकेतील मजुरांच्या संपाचा मला अनुभव होता, पण हा अनुभव नवीन होता. जी प्रतिज्ञा करविण्यामध्ये माझे अंग होते, जिचा मी रोज साक्षी होत होतो, त्या प्रतिज्ञेचा भंग कसा व्हावा® हा विचार अभिमानप्रेरितही असेल किंवा तो मजुरांवद्दलच्या व सत्यावद्दलच्या प्रेमामुळेही उद्भवलेला असेल.

सकाळचा प्रहर होता. मी सभेमध्ये होतो. मी पुढे काय करणार आहे याची मला काही कल्पना नव्हती. पण सभेमध्ये मी बोलून गेलो, "मजूर जर पुन्हा सज्ज होत नसतील व निकाल लागेपर्यंत संप टिकवू शकणार नसतील, तर तसा निकाल लागेपर्यंत मी उपवास करणार."

हजर असलेले मजूर चपापले. अनसूयाबाईंच्या डोळ्यांतून अश्रूंच्या धारा सुरू झाल्या. मजूर म्हणू लागले, "तुम्ही नका; आम्ही उपवास करतो, पण तुम्ही उपवास करता कामा नये. आम्हाला माफ करा, आम्ही प्रतिज्ञा पाळू."

मी म्हटले, "तुम्हाला उपवास करण्याची जरूर नाही. तुम्ही तुमच्या प्रतिज्ञेचे पालन करा म्हणजे झाले. आपल्यापाशी पैसे नाहीत. आपल्याला मजुरांना भिक्षान्न खाऊ घालून संप चालवायचा नाही. तुम्ही कसली तरी मजुरी करा आणि आपल्या रोजच्या रोटीपुरते पैसे मिळवा, म्हणजे संप कितीही लांबला तरी तुम्हाला निश्चिंत राहता येईल. माझा उपवास आता निकाल लागण्यापूर्वी सुटणे शक्य नाही."

वल्लभभाई त्यांच्यासाठी म्युनिसिपालिटीमध्ये काही काम शोधीत होते; पण तेथे काही मिळण्यासारखे नव्हते. आश्रमाच्या विणकामशाळेमध्ये रेतीची भरणी करायची होती. त्यामध्ये पुष्कळशा मजुरांना काम आहे, असे मगनलालनी सुचविले. मजूर ते काम करायला तयार झाले. अनसूयाबाईनी सुरूवात केली, आणि नदीच्या पात्रातून रेतीच्या टोपल्या भरभरून नेणाऱ्या मजुरांची रांग लागली. ते दृश्य पाहण्यालायक होते. मजुरांमध्ये नवीन चैतन्य आले. त्यांचा हिशेब चुकवणारे त्यांना पैसे देता देता दमले.

या उपवासामध्ये एक दोष होता. मी मागे लिहिलेच आहे, की मालकांशी माझा मित्रत्वाचा संबंध होता. अर्थात उपवासाची आंच त्यांना लागल्याखेरीज राहिली नसती. सत्याग्रही या नात्याने मला त्यांच्याविरूद्ध उपवास करता येणार नाही हे मला समजत होते. त्यांच्यावर जो काही परिणाम होणार तो मजुरांच्या संपाचाच झाला पाहिजे. माझे प्रायश्चित्त त्यांच्या दोषासाठी नव्हते, मजुरांच्या दोषानिमित्त होते. मी मजुरांचा प्रतिनिधी असल्यामुळे त्यांच्या दोषांनी मीही दूषित होईन. मालकांना मी फक्त विनंती करू शकणार, त्यांच्याविरूद्ध उपवास करणे हा त्रागा होईल. तरी पण माझ्या उपवासाचा त्यांच्यावर परिणाम झाल्याखेरीज राहाणार नाही हे मला कळत होते. परिणाम झालाही. पण माझा उपवास थांबविणे मला शक्य नव्हते. असा सदोष उपवासही करणे मला माझा धर्म असल्याचे प्रत्यक्ष दिसत होते.

मालकांना मी समजावून सांगितले, "माझ्या उपवासामुळे तुम्हाला तुमचा मार्ग सोडण्याची बिलकुल जरूर नाही." त्यांनी मला कटुमधुर टोमणेही मारले. त्यांना तसे करण्याचा अधिकार होता.

शेठ अंबालाल या संपाविरूद्ध ठाम राहाण्याच्या बाबतीत अग्रेसर होते. त्यांची दृढता आश्चर्य उत्पन्न करणारी होती. त्यांच्या निर्भीडपणाही मला तितकाच आवडला. त्यांच्याबरोबर लढणे मला आवडत होते. त्यांच्यासारखे पुढारी विरूद्ध पक्षाकडे असताना माझ्या उपवासाचा त्यांच्यावर होणारा आडपरिणाम मलाही जाचत होता. त्यातूनही त्यांच्या धर्मपत्नी श्रीमती सरलादेवी यांचे माझ्यावर सख्ख्या बहिणीप्रमाणे प्रेम होते. माझ्या उपवासामुळे त्यांना पडलेला पेच माझ्याने पाहवत नव्हता.

माझ्या उपवासाच्या पहिल्या दिवशी तर अनसूयाबाई, इतर अनेक मित्र व मजूर यांनीही माझ्याबरोबर उपवास केला. त्यांनी अधिक उपवास करू नये याबद्दल मी त्यांची मोठया मुश्किलीने समजूत घालू शकलो. अशा तऱ्हेने चोही-

कडे वातावरण प्रेममय बनून गेले. मालक केवळ दयेला वश होऊन तडजोड करण्याचे मार्ग शोधून काढू लागले. श्री. अनसूयाबाईच्या घरी त्यांच्या वाटाघाटी सुरू झाल्या. श्री. आनंदशंकर ध्रुवही मध्ये पडले. अखेरीस त्यांना पंच नेमण्यात आले, व संप मिटला. मला तीन दिवस उपवास करावा लागला. मालकांनी मजुरांना मिठाई वाटली. एकवीस दिवसांनी तडजोड झाली. तडजोडीची सभा झाली. तिला मालक व गुजराथच्या उत्तर विभागाचे कमिशनर हजर होते. कमिशनरांनी मजुरांना सल्ला दिला, "तुम्ही नेहमी मि. गांधींच्या सांगण्याप्रमाणे वागत चला." ह्या गोष्टीनंतर थोडक्याच दिवसांनी मला त्यांच्याच विरूद्ध लढावे लागले. काळ पालटला तसे तेही पालटले, व खेडा जिल्ह्यांतील पाटीदारांना माझा सल्ला न ऐकण्यावद्दल सांगू लागले.

रसिक परंतु कारूण्यपूर्ण अशा एका घटनेचा उल्लेख येथे करणे योग्य दिसते. मालकांनी मिठाई खूप तयार केली होती. ती हजारो मजुरांना वाटावी कशी असा प्रश्न पडला. ज्या झाडाखाली मजुरांनी प्रतिज्ञा केली होती, त्या ठिकाणीच ती वाटणे योग्य असे म्हणून, त्याचप्रमाणे दुसऱ्या कोठेही हजारो मजुरांना एकत्र करणे गैरसोईचे होईल याही विचाराने, त्या झाडासभोवारच्या खुल्या मैदानामध्ये ती वाटावी, असे ठरविण्यात आले. मी भोळेपणाने असे समजलो, की एकवीस दिवसपर्यंत नियमनात राहिलेले मजूर विशेष बंदोबस्ताखेरीज रांगेने उभे राहून मिठाई घेतील, अधीर होऊन मिठाईवर तुटून पडणार नाहीत. पण मैदानात मिठाई वाटण्याच्या दोनतीन रीती चालवून पाहिल्या, त्या निष्फळ झाल्या; दोनतीन मिनिटेपर्यंत सर्व व्यवस्थित चाले, पण नंतर लावलेली रांग मोडून जाई. मजुरांच्या पुढाऱ्यांनी आपली शिकस्त केली, पण व्यर्थ. अखेरीस गर्दी, गोंगाट व धक्काबुक्की इतक्या थराला जाऊन पोचली, की काही मिठाई चिरडून फुकट गेली. मैदानात वाटणे बंद करावे लागले, आणि राहिलेली मिठाई मोठ्या शिकस्तीने सोडवून शेठ अंबालालच्या मिर्झापुरांतील बंगल्यात पोचती करावी लागली. मग ती दुसऱ्या दिवशी बंगल्याच्या आवारातच वाटावी लागली.

यातील हास्यरस तर स्पष्टच आहे. 'एकनिश्चया' च्या झाडापाशी मिठाई वाटता आली नाही. त्याच्या कारणाचा तपास करता असे कळून आले, की मिठाई वाटावयाची आहे असे समजल्यावरून अहमदाबादचे भिकारी तेथे येऊन दाखल झाले होते; त्यांनी रांगा मोडून मिठाई हिसकून नेण्याचे प्रयत्न केले. हे ते कारूण्य.

हा देश उपासमारीने इतका पीडलेला आहे, की भिकाऱ्यांची संख्या वाढत जात आहे, आणि खायला मिळविण्यासाठी ते सामान्य रीतीभातीचे उल्लंघन करतात. धनिक लोक असल्या भिकाऱ्यांना काम शोधून देण्याऐवजी अविचारपूर्वक त्यांना भिक्षा घालून पोसतात.

२३. खेडा सत्याग्रह

मजुरांचा संप पुरा झाल्यानंतर मला दम टाकायलाही वेळ मिळाला नाही. लगेच खेडा जिल्ह्यातील सत्याग्रहाचे काम हाती घ्यावे लागले. खेडा जिल्ह्यामध्ये दुष्काळी स्थिती असल्यामुळे वसूल माफ करून घेण्यासाठी खेडयाचे पाटीदार झटत होते. या बाबतीत श्री. अमृतलाल ठक्करांनी चौकशी करून रिपोर्ट केला होता. मी कसलाही नक्की सल्ला देण्यापूर्वी कमिशनरला भेटलो. श्री. मोहनलाल पंडया व श्री. शंकरलाल परीख अविश्रांत परिश्रम करीत होते; स्व. गोकुळदास कहानदास पारेख व श्री. विठ्ठलभाई पटेल यांच्यामार्फत त्यांनी कौन्सिलात चळवळ चालविली होती. सरकारकडे डेप्युटेशनेही गेली होती.

या वेळी मी गुजराथ सभेचा अध्यक्ष होतो. सभेने कमिशनर व गव्हर्नरला अर्ज केले, तारा केल्या, अपमान सहन केले. त्यांच्या धमक्यांकडे सभेने दुर्लक्ष केले. त्या वेळेच्या अमलदारांच्या दिमाखाचे आता तर हसूच येते. अमलदारांची त्या वेळची अत्यंत क्षुद्र वर्तणूक आता अशक्यशी वाटते.

लोकांची मागणी इतकी स्पष्ट आणि अल्प होती, की तिच्यासाठी लढण्याची जरूरच पडू नये. पीक चार आणे किंवा त्याहून कमी आल्यास त्या वर्षापुरता वसूल माफ झाला पाहिजे, असा कायदा आहे. पण सरकारी अमलदारांची आकारणी चार आण्यांपेक्षा जास्त होती. लोकांकडून पुराव्यानिशी सिद्ध करण्यात येत होते, की आकारणी चार आण्यांच्या खाली असली पाहिजे. पण सरकार ऐकते कशाला® लोकांकडून पंच नेमण्याची मागणी करण्यात आली. सरकारला ती सहन झाली नाही. करता आली तेवढी विनवणी करून झाल्यानंतर सोबत्यांचा विचार घेऊन मी पाटीदारांना सत्याग्रह करण्याचा सल्ला दिला.

सोबत्यांमध्ये खेडा जिल्ह्यातील सेवकांखेरीज मुख्यतः श्री. वल्लभभाई पटेल, श्री. शंकरलाल बॅंकर, श्री. अनसूयाबाई, श्री. इंदुलाल कन्हैयालाल याज्ञिक, श्री. महादेव देसाई इत्यादि होते. वल्लभभाई आपली मोठी व वाढती

वकिली सोडून आले होते. त्या वेळेपासून पुढे त्यांना निवांतपणे बसून वकिली करावयाला मिळालीच नाही असे म्हटल्यास चालेल.

आम्ही नडियाद अनाथाश्रमामध्ये तळ दिला. अनाथाश्रमात उतरण्यामध्ये काही विशेष होते असे कोणी मानण्याचे कारण नाही. नडियादमध्ये याच्यासारखे इतक्या सगळ्या लोकांना राहाता येईल एवढे स्वतंत्र घर दुसरे नव्हते. अखेरीस पुढील मजकुराच्या प्रतिज्ञापत्रावर सह्या घेण्यात आल्या :

"आमच्या गावचे पीक चार आण्यांहून कमी आलेले आहे, हे आम्हाला माहीत आहे. या कारणास्तव सारासुली पुढील वर्षापर्यंत तहकूब करण्याबद्दल आम्ही सरकारकडे अर्ज केला. परंतु तशी तहकुबी मिळाली नाही. म्हणून आम्ही खाली सह्या करणारे प्रतिज्ञा करतो, की आम्ही सरकारचा या सालचा वसूल पुरा किंवा जेवढा बाकी राहिला असेल तेवढा भरणार नाही. परंतु तो वसूल करण्यासाठी सरकारला जे कायदेशीर इलाज करावेसे वाटतील, ते करू देऊ; व त्यापायी सोसावी लागणारी दुःखे सहन करू. आमची जमीन खालसा झाली तरीही खालसा होऊ देऊ; पण आपल्या हाताने पैसे भरून खोटे ठरून स्वाभिमानाला मुकणार नाही. जर नामदार सरकारने बाकी येणे असलेल्या सर्व ठिकाणी दुसरा हप्ता तहकूब ठेवला, तर आमच्यापैकी ज्यांना सामर्थ्य आहे, ते सबंध किंवा बाकी राहिलेली रक्कम भरण्यास तयार आहेत. सामर्थ्य असणाऱ्यांनीही वसूल न भरण्याचे कारण एवढेच, की जो समर्थ आहे त्याने पैसे भरले म्हणजे जो असमर्थ आहे तोही घाबरून जाऊन आपली वाटेल ती चीजवस्तू विकून किंवा कर्ज करूनही वसूल भरतो, आणि दुःखात पडतो. अशा स्थितीतून गरिबाला वाचविणे हे धनिकांचे कर्तव्य होय, अशी आमची समजूत आहे."

या लढ्याला मी फारशी प्रकरणे देऊ शकत नाही, त्यामुळे पुष्कळ मधुर स्मरणे सोडून द्यावी लागणार. ज्यांची या महत्वाच्या लढ्याचा खोल अभ्यास करण्याची इच्छा असेल, त्यांनी शंकरलाल परीखांनी लिहिलेला 'खेडा-सत्याग्रहा'चा सविस्तर व साधार इतिहास वाचावा, अशी माझी त्यांना शिफारस आहे.

२४. कांदेचोर

चंपारण्य हिंदुस्थानच्या अगदी एका कोपऱ्यात होते; व तेथील लढयाला वर्तमानपत्रांमध्ये प्रसिद्धी मिळू दिलेली नव्हती, त्यामुळे तेथे बाहेरची प्रेक्षकमंडळी येत नसे. पण खेडा सत्याग्रह वर्तमनपत्रांच्या तावडीत सांपडला होता. गुजराथी लोकांना या नव्या गोष्टीबद्दल खूप गोडी वाटू लागली होती. ते धन लुटविण्यास तयार होते. सत्याग्रहाचा लढा धनाच्या बळावर चालू शकत नाही, धनाची त्याला कमीत कमी जरूर पडते ही गोष्ट त्यांच्या चटकन लक्षात येईना. नको नको म्हणत असताही मुंबईच्या धनिकांनी पाहिजे होते त्याहून अधिक पैसे दिले व लढयाच्या अखेरीला त्यापैकी काही रक्कम शिल्लक राहिली.

दुसऱ्या बाजूने सत्याग्रही सेनेलाही साधेपणाचा नवीन धडा शिकला पाहिजे होता. तो धडा ते पूर्णपणे शिकले असे मी म्हणू शकत नाही. पण त्यांनी आपल्या राहाणीमध्ये बरीच सुधारणा करून घेतली एवढे खरे.

पाटीदारांनासुद्धा अशा तऱ्हेचा लढा नवीनच होता. गावोगाव हिंडून त्याचे रहस्य त्यांना समजावून सांगावे लागे. अमलदार हे प्रजेचे शेठ नाहीत तर नोकर आहेत, प्रजेच्या पैशांतूनच ते पगार खाणारे आहेत, हे समजावून देऊन त्यांच्याबद्दलचा दरारा दूर करणे हे मुख्य काम होते; आणि निर्भय होऊनही विनय टिकवून धरण्यास सांगणे व ते त्यांस पटवून देणे हे तर जवळजवळ अशक्यसे वाटत होते. अमलदारांबद्दलचे भय दूर झाले, की मग त्यांनी केलेल्या अपमानांची फेड करण्याची इच्छा कोणास होणार नाही® तरी पण सत्याग्रही मनुष्याने अविनयी होणे म्हणजे दुधात सोमल पडल्यासमान आहे असे म्हणता येईल. विनयासंबंधीची शिकवण पाटीदारांमध्ये पुरी भिनली नव्हती, हे माझ्या मागाहून लक्षात आले. अनुभवाअंती मला असे दिसून येत आहे, की विनय हा सत्याग्रहाचा कठिणांत कठिण भाग आहे. विनय म्हणजे बोलतांना आदरयुक्त भाषा ठेवणे, एवढाच अर्थ येथे घ्यावयाचा नाही; विनय म्हणजे विरूद्ध पक्षाबद्दल मनांत आदर, सरळभाव, त्याच्या हिताची इच्छा व त्याप्रमाणे वर्तन.

सुरूवातीच्या दिवसांत लोकांमध्ये खूप हिंमत दिसून येत होती. सुरूवातीला सरकारचे इलाजही नरम होते. पण सरकारला जेव्हा दिसले, की लोक अधिकाधिक भक्कम होत चालले आहेत तेव्हा त्यानेही अधिक उग्र इलाज करण्याचा विचार केला. जप्तीदारांनी लोकांची गुरे विकली, घरांतून वाटेल

तो माल हिरावून नेला. चौथाईच्या नोटिसाही निघाल्या. काही गावांची उभी पिके सबंधच्या सबंध जप्त करण्यात आली. लोकांची घाबरगुंडी वळली. काहींनी सारा भरला. "अमलदार आपला मालच जप्त करून सारा वसूल करून घेतील तर बरे" असे इतर काहीजण मनातल्या मनात म्हणू लागले; काहीजण सर्वस्वावर उदार होणारेही निघाले.

अशा स्थितीत शंकरलाल परीख्यांच्या जमिनीचा सारा त्यांच्या जमिनीत राहणाऱ्या कुळाने भरला. त्यामुळे जिकडे तिकडे हाहाःकार उडाला. शंकरलालनी ती जमीन सार्वजनिक कार्यार्थ देऊन टाकली; व अशा तऱ्हेने आपल्या माणसाकडून घडलेल्या दोषांचे प्रायश्चित्त केले. त्यांचे नाव शाबूत राहिले. इतरांनाही उदाहरण झाले.

भयभीत झालेल्या लोकांमध्ये उत्साह आणण्यासाठी मी एक युक्ती योजिली. एक शेत अयोग्य तऱ्हेने जप्त करण्यात आले होते व त्यात कांद्याचे पीक तयार झालेले होते. ते पीक मोहनलाल पंड्यांच्या नेतृत्वाखाली काढून आणण्याचा सल्ला मी दिला. माझ्या मते यात कायद्याचा भंग होत नव्हता; आणि होत असला तरी सुद्धा एवढयातेवढया साऱ्यासाठी उभे पीक जप्त करणे याला कायद्याचा आधार असला तरी ते न्यायनीतीला सोडून आहे, ती सरळ लूट आहे, आणि अशा तऱ्हेने झालेल्या जप्तीचा अनादर करणे आपले कर्तव्यच आहे असे मी सुचविले. तसे करण्यामध्ये तुरूंगात जाण्याची किंवा दंड होण्याची धास्ती आहे, हे लोकांना स्पष्ट करून सांगितले होते. मोहनलाल पंड्यांना तेच पाहिजे होते. सत्याग्रहाला बाध येणार नाही अशा तऱ्हेने कोणी तरी तुरूंगात गेल्याखेरीज खेडा सत्याग्रह पुरा व्हावा, हे त्यांना रूचत नव्हते. त्यांनी शेतांतील कांदे काढण्याचा निश्चय केला; त्यांच्या जोडीला आणखी सातआठ जण मिळाले.

सरकार त्यांना पकडल्याखेरीज कसे राहील® मोहनलाल पंड्या व त्यांचे जोडीदार यांना अटक करण्यात आली. त्यामुळे लोकांमध्ये उत्साह वाढला. लोक तुरूंगावद्दल बेफिकीर बनले की मग सरकारच्या सोटयाने ते दबत नाहीत, तर त्यांना अधिक शौर्य चढते. कचेरीमध्ये लोकांचे थवेच्या थवे खटला पाहावयाला येऊन भरले. पंड्या व त्यांचे जोडीदार यांना थोडी थोडी तुरूंगाची शिक्षा झाली. मला तर वाटते, की कोर्टाचा ठराव चुकीचा होता. कांदे काढण्याचे कृत्य कायद्याने केलेल्या चोरीच्या व्याख्येमध्ये येत नव्हते; पण अपील करण्याची वृत्ती नव्हती.

कैद्यांना पोचविण्यासाठी मिरवणूक निघाली, त्या दिवसापासून मोहनलाल पंड्यांना ' कांदेचोर ' असा समानार्थी किताब मिळाला, व तो आजपर्यंत त्यांच्याकडे चालत आला आहे.

या लढ्याचा शेवट काय व कसा झाला त्याचे वर्णन करून हे खेडा प्रकरण पुरे करीन.

२५. खेडा सत्याग्रहाचा शेवट

खेडा सत्याग्रहाचा शेवट विचित्र तऱ्हेने झाला. लोक दमले होते, हे स्पष्ट दिसत होते. जे खंबीर राहिले होते, त्यांचा अखेरपर्यंत पूर्ण विनाश होऊ देणे जिवावर येत होते. सत्याग्रहींना कमीपणा येणार नाही, अशा तऱ्हेने लढा आटोपण्याचा काही शोधून दिसेल असा मार्ग मिळाल्यास तो अवलंबण्याकडे माझी प्रवृत्ती होती. अशा तऱ्हेचा मार्ग अवचित सांपडला. नडियाद तालुक्याच्या मामलेदाराने सांगून पाठविले, की जर सुस्थितीतील पाटीदारांनी आपापला महसूल भरला तर गरिबांची वसुली तहकूब ठेवण्यात येईल. यावद्दल मी लेखी कबुली मागितली तीही मिळाली. पण मामलेदार फक्त आपल्या तालुक्यापुरती जबाबदारी घेऊ शकणार होता; पुऱ्या जिल्ह्याची जबाबदारी कलेकटरची होती. म्हणून मी कलेक्टरला विचारले. त्यांच्याकडून उत्तर आले की, मामलेदार म्हणतात तसा हुकूम निघालेला आहे. मला याची माहितीही नव्हती. पण तसा निघाला असेल, तर लोकांची प्रतिज्ञा पुरी झाली असे म्हणता येईल. प्रतिज्ञेत हीच गोष्ट होती; म्हणून तेवढया हुकुमावर संतोष मानून घेतला.

तरी पण या निकालाने आमचे कोणाचेच समाधान झाले नाही. सत्याग्रहाच्या युद्धाच्या पश्चात् जी गोडी झाली पाहिजे ती येथे नव्हती. कलेक्टरला तर वाटे, की आपण नवीन असे काहीच केले नाही. गरीब लोकांना सूट देण्याची भाषा होती, पण तेही क्वचितच सुटले. गरीब कोण हे ठरविण्याचा अधिकार लोकांना चालविता आला नाही. लोकांमध्ये तेवढे त्राण राहिले नाही, यावद्दल मला वाईट वाटत होते. म्हणूनच युद्धाच्या अंतानिमित्त उत्सव करण्यात आला तरी तो मला वरील कारणास्तव निस्तेज वाटला.

सत्याग्रहयुद्धाचा शुद्ध शेवट तोच म्हणता येईल, की जेव्हा सुरूवातीपेक्षा शेवटी लोकांमध्ये अधिक तेज व शक्ती ही दिसून येतील. तसे काही मला दिसले नाही.

असे असले तरीही या लढ्याचे जे अप्रत्यक्ष परिणाम झाले त्यापासून होणारा लाभ तर आजही दिसून येत आहे, व घेण्यात येत आहे. खेडा सत्याग्रहापासूनच गुजराथच्या शेतकरीवर्गाच्या जागृतीला व त्यांच्या राजकीय शिक्षणाला सुरूवात झाली.

विदुषी डॉ. बेझंटच्या होमरूलची प्रभावशाली चळवळ शेतकरीवर्गापर्यंत जाऊन पोचली होती हे खरे; तरीही शेतकरीवर्गामध्ये सुशिक्षितांचा स्वयंसेवकांचा खरा प्रवेश या लढ्यापासूनच झाला असे म्हणता येईल. सेवक पाटीदारांच्या राहाणीशी समरस होऊन गेले. स्वयंसेवकांना आपल्या कार्यक्षेत्राच्या सीमा या लढ्यामध्ये कळून आल्या; त्यांची त्यागशक्ती वाढली. वल्लभभाईंना स्वतःची ओळख या लढ्यामध्येच पटली. एवढी एकच गोष्ट घेतली तरी तीही कमी महत्वाची नव्हती हे आपल्याला गेल्या वर्षी संकटनिवारणाच्या वेळी आणि यंदा बारडोलीमध्ये दिसून आले. गुजराथच्या लोकजीवनामध्ये नवीन तेज संचरले, नवा उत्साह प्रकटला. पाटीदारांना स्वतःच्या शक्तीची जाणीव झाली, व तिचा कधीच विसर पडला नाही. प्रजेच्या मुक्तीची मदार स्वतः तिच्यावरच आहे, तिच्या त्यागवलावरच आहे ही गोष्ट सर्वांच्या प्रत्ययाला आली. खेडयाच्या निमित्ताने गुजराथच्या भूमीत सत्याग्रहाने आपली पाळे रोवली. म्हणूनच लढाई च्या प्रत्यक्ष निकालाने माझे जरी समाधान झाले नसले, तरी खेडयाच्या लोकांना मात्र हुरूप आला. कारण त्यांना दिसून आले, की आपल्या शक्तीच्या मानाने मिळावयाचे तेवढे सर्व मिळाले. भविष्यकाळासाठी राजकीय दुःखांच्या निवारणाचा मार्गही त्यांना सापडला. एवढी जाणीव त्यांना उत्साह वाटण्यास पुरेशी होती.

पण खेडयाचे लोक सत्याग्रहाचा अर्थ बरोबर समजले नव्हते. त्यामुळे त्यांना कसकसे कटू अनुभव घ्यावे लागले ते आपण पुढे पाहू.

२६. ऐक्याची तळमळ

खेडा प्रकरण चालले होते, त्या वेळी युरोपात महायुद्धही चालू होते. त्यानिमित्त व्हाइसरॉयांनी दिल्लीला सर्व पुढाऱ्यांची सभा बोलाविली. तिला हजर राहाण्याबद्दल त्यांनी मलाही आग्रह केला. लॉर्ड चेम्सफर्डशी माझा मित्रत्वाचा संबंध होता, हे मी पूर्वी दर्शविलेच आहे.

मी आमंत्रण मान्य करून दिल्लीला गेलो; पण त्या सभेमध्ये भाग घेण्याबाबत मला एक अडचण वाटत होती. मुख्य कारण तर हे की त्या सभेला अलीबंधू, लोकमान्य व इतर पुढाऱ्यांना निमंत्रण दिलेले नव्हते. अलीबंधू त्या वेळी कैदेत होते. त्यांची माझी भेट एकदोन वेळा झाली होती. त्यांच्याविषयी मी पुष्कळ ऐकले मात्र होते. सर्वजण त्यांची सेवावृत्ती व बहादुरी यांची स्तुती करीत. हकीमसाहेबांशीही माझा परिचय झाला नव्हता. त्यांची स्तुती स्व. आचार्य रूद्र व दिनबंधू ॲंड्रयूज यांच्या तोंडून पुष्कळच ऐकली होती. कलकत्त्याच्या मुस्लिम लीगच्या अधिवेशनाच्या प्रसंगी श्वेव कुरेशी व बॅरिस्टर ख्वाजा यांची भेट झाली होती. डॉ अन्सारी, डॉ. अब्दुल रहमान यांच्याशीही संबंध जुळले होते. मी चांगल्या मुसलमानांची सोबत शोधीत होतो; व जे पवित्र अंतःकरणाचे व देशभक्त असे दिसतील त्यांच्या निकट संबंधात येऊन त्यांच्या भावना जाणण्याची माझी तीव्र इच्छा होती. त्यासाठी ते मला आपल्या समाजात जेथे जेथे म्हणून घेऊन जात, तेथे तेथे मी ओढाताण न करता जात असे.

हिंदु-मुसलमानांमध्ये खरी मैत्री नाही, हे तर दक्षिण आफ्रिकेमध्येच माझ्या लक्षात आले होते. दोहोमधील वैषम्य जेणेकरून मिटेल असा कोणताही उपाय तिकडे असताना मी हातचा घालवीत नसे. लटकीच खुशामत करून किंवा स्वत्व घालवून, त्यांची काय किंवा कोणाचीही काय, मनधरणी करण्याचा माझा स्वभाव नव्हता. पण तिकडे असलेल्या वेळेपासूनच मला समजून चुकले होते, की माझ्या अहिंसेची कसोटी व तिचे विशाल प्रयोग या ऐक्याच्या निमित्ताने व्हावयाचे आहेत. अजूनही माझा हा अभिप्राय कायम आहे. ईश्वर माझी क्षणोक्षणी सत्त्वपरीक्षा करीत आहे. माझा प्रयोग चालूच आहे.

ह्या विचारांनिशीच मी मुंबई बंदरी उतरलो होतो. अर्थात मला या बंधुद्वयांची झालेली भेट मनापासून आवडली. आमच्यामधील स्नेह वाढत गेला.

आमची ओळख झाल्यानंतर लवकरच सरकारने तर अलीभाईंना डांबून टाकले. मौलांना महमदअलींना परवानगी मिळे, तेव्हा तेव्हा ते मला लांबलचक पत्रे बैतुल जेलमधून किंवा छिंदवाडयाहून लिहीत असत. त्यांना भेटावयाला जाण्याची परवानगी मी सरकारपाशी मागितली, पण ती मिळाली नाही.

अलीभाईंना तुरुंगात टाकल्यानंतर कलकत्त्याला भरलेल्या मुस्लिम लीगच्या सभेमध्ये मुसलमान भाई मला घेऊन गेले होते. मल तेथे बोलायला सांगितले. मी बोललोही. अलीभाईंना सोडविणे हे मुसलमानांचे कर्तव्य असल्याचे मी सांगितले.

त्यानंतर ते मला अलीगड कॉलेजातही घेऊन गेले. तेथे मी मुसलमानांना देशासाठी फकिरी पत्करण्याची विनंती केली.

अलीभाईंना सोडविण्यासाठी मी सरकारबरोबर पत्रव्यवहार चालविला. त्या निमित्ताने त्या बंधूंच्या खिलाफतीसंबंधीच्या चळवळीचा अभ्यास केला; मुसलमानांबरोबर चर्चा केली. मी या निर्णयावर आलो, की माझी जर मुसलमानांचा सच्चा मित्र होण्याची इच्छा असेल, तर मी अलीबंधूंना सोडविण्याच्या व खिलाफतीच्या प्रश्नाचा न्यायास धरून निवाडा लावून घेण्याच्या कामी मदत केली पाहिजे. खिलाफतीचा प्रश्न माझ्या दृष्टीने सोपा होता. त्याच्या स्वतंत्र गुणदोषांची चौकशी करण्याचे मला कारण नव्हते. मुसलमानांची त्या बाबतीतील मागणी नीतीविरूद्ध नसेल, तर मी मदत दिली पाहिजे असे माझे मत होते. धर्माच्या बाबतीतील श्रद्धा सर्वोच्च असते. सर्वांना एकाच वस्तूबद्दल एकसारखी श्रद्धा वाटत असेल, तर जगात एकच धर्म नांदेल. खिलाफतबाबतची मागणी मला नीतीविरूद्ध वाटली नाही. एवढेच नव्हे तर ती मागणी ब्रिटिश प्रधान लॉइड जॉर्ज यांनी मान्य केली होती. अर्थात त्यांनी आपले वचन पाळावे एवढयापुरताच प्रयत्न करण्याचे माझे काम होते. वचन इतक्या स्पष्ट शब्दांमध्ये दिलेले होते, की त्या प्रश्नाचे गुणदोष, अमुक मर्यादेपर्यंत तरी तपासण्याचे काम माझ्या स्वतःच्या अंतरात्म्याला संतुष्ट करण्यासाठीच करावयाचे होते.

खिलाफतीच्या प्रश्नाबाबत मी मुसलमानांना दुजोरा दिला, याबद्दल मित्रांनी व टीकाकारांनी माझ्यावर टीकेचा वर्षाव केला आहे. या सर्वांचा विचार केल्यानंतरही मी केलेल्या निर्णयाबद्दल आणि केल्या करविलेल्या मुदतीबद्दल मला पश्चाताप होत नाही. त्यांत काही दुरुस्ती करण्याचेही प्रयोजन दिसत नाही. आजही तसलाच प्रश्न उपस्थित झाल्यास माझे वर्तन तशाच तऱ्हेचे राहील अशी माझी समजूत आहे.

अशा तऱ्हेचे विचार घोळवीत मी दिल्लीला गेलो. मुसलमानांच्या दुःखासंबंधी मला व्हॉइसरॉयांबरोबर चर्चा करायची होती. खिलाफतीच्या प्रश्नाला अद्याप पूर्ण स्वरूप प्राप्त झाले नव्हते.

दिल्लीला पोहोचल्यानंतर तेथे ॲंड्रयूजनी एक नैतिक प्रश्न उपस्थित केला. त्याच सुमाराला इंग्लंड व इटली यांच्यामधील गुप्त कराराची चर्चा इंग्रजी वर्तमानपत्रांमध्ये झाली होती. तिच्याविषयी दीनबंधूंनी मला सांगितले व म्हणाले, "इंग्लंडने जर असले गुप्त करार कोणत्याही सत्तेबरोबर केले असतील तर तुम्हाला या सभेत भाग घेऊन मदत कशी करतां येईल®' मला या करारासंबंधी काही माहिती नव्हती. दीनबंधूंचा शब्द मला पुरेसा होता. असल्या कारणांमुळे सभेला हजर राहाण्याबद्दल नाखुषी दर्शविणारे पत्र मी लॉर्ड चेम्सफर्डना लिहिले. त्यांनी मला चर्चा करण्यासाठी बोलाविले. त्यांच्याबरोबर व नंतर मि. मेफीबरोबर मी खूप चर्चा केली. अखेर निर्णय असा झाला, की मी सभेमध्ये भाग घेण्याचे कबूल केले. व्हॉइसरॉयांचे म्हणणे थोडक्यात असे होते ः 'तुम्ही असे तर म्हणत नाही ना की ब्रिटिश कॅबिनेट जे काही करते त्याची व्हाइसरॉयला माहिती असलीच पाहिजे® ब्रिटिश सरकार कधी काळी चूक करीतच नाही असेही मी छातीठोकपणे सांगू शकत नाही, कोणीच सांगू शकणार नाही. पण त्याचे अस्तित्व जगाला कल्याणकारी आहे हे जर तुम्हांला कबूल असेल, त्याच्या अमलामुळे एकंदरीत या देशाचा लाभ झाला आहे असे जर तुम्हाला वाटत असेल, तर त्याच्या आपत्तीच्या प्रसंगी त्याला मदत देण्याचे प्रत्येक नागरिकाचे कर्तव्य आहे हे तुम्ही कबूल करणार नाही काय® गुप्त करारासंबंधी तुम्ही जे वर्तमानपत्रात वाचले आहे, ते मीही पाहिले आहे; त्यापलीकडे त्यासंबंधी मला काहीही माहिती नाही अशी मी तुम्हांला खात्री देऊ शकतो. वर्तमानपत्रात काहीही गप्पा येत असतात, ते तुम्हाला माहीत आहेच. वर्तमानपत्रात आलेल्या एखाद्या निंदक बातमीवरून तुम्ही अशा प्रसंगी साम्राज्याचा त्याग करू शकता काय® लढाई पुरी झाल्यानंतर तुम्हाला नीतीचे प्रश्न काढावयाचे असतील तेवढे काढा आणि करावयाच्या असतील तेवढ्या तक्रारी करा ना®

हा युक्तिवाद नवीन नव्हता. ज्या प्रसंगी व ज्या तऱ्हेने तो मांडला गेला, त्यावरून मला तो नवीनसा वाटला व मी सभेला जाण्याचे कबूल केले. खिलाफतीच्या बाबतीत मी व्हॉइसरॉयांना पत्र लिहावे असे ठरले.

२७. रिक्रूटभरती

मी सभेला हजर राहिलो. सैनिक-साहाय्याच्या ठरावाला मी दुजोरा द्यावा अशी व्हॉइसरॉयांची फार इच्छा होती. मी हिंदी-हिंदुस्थानीमध्ये बोलण्याची परवानगी मागितली. व्हॉइसरॉयांनी माझी मागणी मान्य केली, पण त्याबरोबरच इंग्रजीत बोलण्याची सूचना केली. मला भाषण असे करावयाचेच नव्हते. मी बोललो एवढेच, "मला माझ्या जबाबदारीची पूर्ण जाणीव आहे; ती जबाबदारी लक्षात घेऊनच मी या ठरावास दुजोरा देत आहे."

हिंदुस्थानीमध्ये बोलल्याबद्दल अनेकांनी मला धन्यवाद दिले. ते म्हणाले की व्हॉइसरॉयांच्या सभेत हिंदुस्थानीमध्ये भाषण करण्याचे या काळातले हे पहिलेच उदाहरण होय. धन्यवाद व हे पहिलेच उदाहरण असल्याची माहिती दोन्ही माझ्या मनाला बोचली. मला शरम वाटली. आपल्याच देशामध्ये, देशाबाबतच्या कामाच्या सभेमध्ये, देशी भाषेवर बहिष्कार असावा किंवा तिची अवहेलना व्हावी ही केवढी दुःखाची गोष्ट,, आणि माझ्यासारखा कोणी हिंदुस्थानीमध्ये एखाददुसरे वाक्य बोलला तर त्याबद्दल धन्यवाद तरी कसले® असले प्रसंग आपल्या पतित दशेची जाणीव करून देणारे आहेत.

सभेमध्ये बोललेल्या वाक्यांचे माझ्या दृष्टीने फार महत्त्व होते. ती सभा किंवा मी दिलेला तो दुजोरा मी विसरणे शक्य नव्हते. माझी एक जबाबदारी तर मला दिल्लीमध्ये आटपून घ्यावयाची होती. व्हॉइसरॉयांना पत्र लिहिण्याचे काम मला सोपे वाटले नाही. सभेला जाण्याबाबत माझी नाखुषी, तिची कारणे, पुढील आशा इत्यादींचा स्पष्ट खुलासा माझ्यासाठी, सरकारसाठी व लोकांसाठी करणे मला आवश्यक वाटत होते.

मी व्हॉइसरॉयांना पत्र लिहिले त्यात लोकमान्य टिळक, अलीभाई इत्यादि पुढाऱ्यांच्या गैरहजेरीबद्दल खेद व्यक्त केला, लोकांच्या राजकीय आकांक्षांचा व लढाई मधून उपस्थित होणाऱ्या मुसलमानांच्या मागण्यांचा उल्लेख केला. हे पत्र प्रसिद्ध करण्याची परवानगी मी व्हॉइसरॉयपाशी मागितली व ती त्यांनी आनंदाने दिली.

हे पत्र सिमल्यास पाठवावयाचे होते. कारण सभा पुरी होताच व्हॉइसरॉय तर सिमल्यास रवाना झाले होते. तिकडे टपालाने पत्र पाठवावयाचे तर विलंब लागणार होता. माझ्या मते पत्र महत्त्वाचे होते. वेळ वाचविण्याची

आवश्यकता होती. वाटेल त्याच्यावरोवर पत्र पाठविण्याची इच्छा नव्हती. एखाद्या पवित्र इसमावरोवर पत्र जाईल तर चांगले असे मला वाटले. दीनवंधू व सुशील रूद्र यांनी केंब्रिज मिशनच्या भल्या रेव्ह. आयर्लंडांचे नाव सुचविले. पत्र वाचून पाहून आपल्याला ते शुद्ध वाटले तर आपण ते घेऊन जाऊ, असे त्यांनी कवूल केले. पत्र खाजगी नव्हतेच. त्यांनी ते वाचले. त्यांना पसंत पडले व ते घेऊन जाण्यास ते तयार झाले. मी दुसऱ्या वर्गाचे गाडीभाडे देऊ केले; परंतु त्यांनी ते घेण्याचे नाकारले व रात्रीचा प्रवास करावयाचा असताही इंटरचेच तिकीट काढले. त्यांचा साधा, सरळ व निर्भीड स्वभाव पाहून मी मोहित झालो, अशा तऱ्हेने पवित्र हातांनी नेऊन दिलेल्या पत्राचा माझ्या समजुतीने चांगला परिणाम झाला. त्यामुळे माझा मार्ग विनधोक झाला.

माझी दुसरी जवाबदारी रंगरूटांची भरती करण्याची होती. रंगरूटांची याचना मी खेडा जिल्ह्यात नाही तर कोठे करायची® आपल्या सोवत्यांना प्रथम बोलवायचे नाही तर कोणाला बोलवायचे® खेडयाला पोचताच वल्लभभाई इत्यादींवरोवर चर्चा केली. त्यांच्यापैकी कित्येकांच्या ही गोष्ट गळी उतरेना. ज्यांना ती गोष्ट आवडली त्यांना ती कितपत तडीला जाईल याबद्दल शंका वाटत होती. ज्या वर्गामधून भरती करायची होती, त्या वर्गाला सरकारबद्दल कसलाच कळवळा नव्हता. सरकारी अमलदारांचा त्यांना आलेला अनुभव अद्याप ताजाच होता.

तरी पण कार्याला सुरूवात करावीच असे सर्वांचे मत पडले. आरंभ करताक्षणीच माझे डोळे उघडले. माझा आशावादही काहीसा खोटा पडला. खडा सत्याग्रहाच्या वेळी लोक आपल्या गाडया मोफत देत; एका स्वयंसेवकाची जरूर असेल तेथे तीन-चार पुढे होत. आता पैसे देऊनही गाडया मिळण्याची पंचाईत. पण एवढयाने आम्ही कोणी निराश होणारे नव्हतो. गाडीच्याऐवजी पायी प्रवास करण्याचे ठरविले. रोज वीस मैलांची मजल मारायची असे. गाडी मिळण्याची पंचाईत, तेथे जेवण तर मिळणार कोठून® मागणेही योग्य झाले नसते. त्यासाठी प्रत्येक स्वयंसेवकाने आपापल्यापुरती शिदोरी आपापल्या पिशवीत घालूनच बाहेर पडावे असे ठरले. उन्हाळयाचे दिवस असल्यामुळे बरोबर आंथरूण-पांघरूण काही घेण्याची आवश्यकता नव्हती.

ज्या ज्या गावी जात असू तेथे सभा करीत असू. लोक सभेला येत, पण भरतीमध्ये एखाद दुसरे नाव मिळाले म्हणजे मिळविली. "तुम्ही अहिंसावादी ना® मग आम्हाला हातात शस्त्र घ्यायला कसे सांगता®" "सरकारने हिंदुस्थानचे

असे काय कल्याण केले आहे, की तुम्ही त्याला मदत करावयाला सांगता®' अशा तऱ्हेचे अनेक प्रश्न माझ्यापुढे मांडण्यात येत.

असे असताही हळूहळू आमच्या सतत कार्याचा परिणाम लोकांवर होऊ लागला. नावांची नोंदही बरी होऊ लागली. आणि पहिली एक तुकडी बाहेर पडली, म्हणजे आणखी मिळविण्याला मार्ग मोकळा होईल असे आम्हाला वाटू लागले. रंगरूट बाहेर पडत. त्यांना कोठे ठेवावे वगैरे गोष्टींची चर्चा मी कमिशनरबरोबर करू लागलो. कमिशनर ठिकठिकाणी दिल्लीच्या नमुन्यावर सभा भरवू लागले होते. तशी गुजराथमध्येही झाली. तिला मला व माझ्या सोबत्यांना आमंत्रण होते. येथेही मी हजर राहिलो. पण दिल्लीमध्ये जर मी विशोभित दिसत होतो, तर येथे त्याहूनही अधिक विशोभित होतो, असे माझे मला वाटू लागले. हांजी हांजीच्या वातावरणामध्ये मला चैन पडेना. येथे मी थोडे अधिक बोललो. माझ्या भाषणात खुशामत ती कोठून असणार® उलट दोन कडू शब्दही होते.

रिक्रूटभरतीसाठी मी एक पत्रिका काढली. तीत भरतीमध्ये येण्यातफेंचा एक युक्तिवाद होता, तो कमिशनरला खुपला. त्याचा सारांश अस होता ः "ब्रिटिश राज्याने अनेक अपकृत्ये केली आहेत, त्यांमध्ये सर्व प्रजेला निःशस्त्र बनविण्याच्या कायद्याला इतिहास सर्वात अधिक काळा कायदा ठरवील. हा कायदा रद्द करायचा असेल व शस्त्रांचा उपयोग करायला शिकायचे असेल तर ही सोन्यासारखी संधी आहे. सरकारच्या संकटकाळी मध्यमवर्गाने स्वेच्छापूर्वक मदत केल्यास अविश्वास दूर होईल; व ज्याला शस्त्र धारण करायचे असेल तो ते खुशाल धारण करू शकेल." याच मजकुराला उद्देशून कमिशनरला म्हणावे लागले, की त्यांच्या माझ्यामध्ये मतभेद असताही सभेमध्ये मी हजर राहाणे त्यांना प्रियच होते. मलाही माझ्या मताचे समर्थन शक्य तेवढया सौम्य शब्दांमध्ये करणे भाग पडले.

वर ज्या पत्राचा उल्लेख करण्यात आला आहे, त्याचा सारांश पुढे देण्यात येत आहे ः

"युद्धपरिषदेला हजर राहाण्याबद्दल मला संकोच वाटला होता, पण तो आपल्याला भेटल्यानंतर दूर झाला. त्याचे एक कारण अर्थात हे होते, की आपल्याबद्दल मला फार आदर वाटतो. न येण्याच्या कारणांपैकी सर्वात बलवत्तर कारण असे होते, की परिषदेला लोकमान्य टिळक, मिसेस बेझंट व अलीबंधू यांना निमंत्रण नव्हते. त्यांना मी मोठे शक्तिमान् लोकानायक समजतो. मला तर वाटते

की त्यांना निमंत्रण न देण्यामध्ये सरकारने गंभीर चूक केली आहे. मला अजूनही सुचवावेसे वाटते, की प्रांतिक परिषदा भरविल्या जातील, त्यात त्यांना निमंत्रण देण्यात यावे. माझा नम्र अभिप्राय आहे, की कोणतीही राज्यसत्ता असल्या भारदस्त पुढाऱ्यांची अवगणना करू शकणार नाही. मग त्यांच्या व तिच्यामध्ये कितीही मतभेद असोत. अशा स्थितीत मी सभेच्या कमिटयांना हजर राहू शकलो नाही आणि सभेमध्ये फक्त दुजोरा देऊनच भागविले. सरकारला माझी सूचना मान्य झाली, की लगेच दिलेल्या दुजोऱ्यानुसार कामाला लागावे असा माझा विचार आहे.

"ज्या साम्राज्याचे भविष्यकाळी पूर्ण समान भागीदार होण्याची आम्हाला आशा वाटते, त्या साम्राज्याला संकटकाळी सर्व शक्तीनिशी मदत करणे, हा आमचा धर्म आहे. पण मला हेही सांगितलेच पाहिजे की, त्यामध्ये अशी आशाही साठविलेली आहे, की अशी मदत केल्याने आम्हाला आमचे ध्येय अधिक लवकर गाठता येईल. त्यामुळे लोकांना अशी अपेक्षा करण्याचा अधिकार आहे की ज्या सुधारणा लवकरच होणार अशी आशा आपल्या भाषणामध्ये दर्शविलेली आहे, त्या सुधारणांमध्ये राष्ट्रीय सभा व मुस्लिम लीग यांच्या मुख्य मागण्यांचा समावेश केलेला असेल. माझ्या म्हणण्याप्रमाणे चालते, तर मी असल्या वेळी होमरूल वगैरेंचा उच्चारही केला नसता, किंवहुना साम्राज्याच्या संकटकाळी त्याच्या संरक्षणार्थ सर्व धडधाकट हिंदी लोकांना मुकाटयाने आत्मबलिदान करण्याचा सल्ला दिला असता. असे केल्यानेच आम्ही साम्राज्याचे सर्वात श्रेष्ठ व आदरणीय असे भागीदार बनू शकू, व जात, रंग, देश इत्यादींचे भेद पुसून टाकू शकू.

"पण सुशिक्षित वर्गाने याहून कमी परिणामकारक असा मार्ग स्वीकारला आहे. जनसमाजामध्ये त्याचे वजन मोठे आहे. मी हिंदुस्थानात पाऊल टाकले तेव्हापासूनच सामान्य लोकांशी निकट संबंधामध्ये येत गेलो आहे. आणि मी आपल्याला कळवू इच्छितो, की होमरूलची उत्कंठा त्यांच्यामध्येही शिरली आहे. होमरूलखेरीज लोकांचे कधीही समाधान व्हावयाचे नाही. होमरूल मिळविण्यासाठी सहन करावे तेवढे कष्ट थोडेच आहेत, हेही त्यांना समजते. म्हणून साम्राज्यासाठी देता येतील तितके स्वयंसेवक देणे हे जरी आमचे कर्तव्य असले, तरी पण पैशांच्या मदतीला तो न्याय लागू पडत नाही. लोकांची स्थिती माहीत असल्यावरून मी सांगतो, की हिंदुस्थानने जी मदत केली आहे, तीच त्याच्या शक्तीबाहेरची आहे. मला एवढे समजते, की सभेमध्ये ज्यांनी पाठिंबा दिला आहे, त्यांनी वेळी आत्मबलिदानापर्यंत मदत करण्याचा निश्चय केलेला आहे. पण आमची

स्थिती मोठी चमत्कारिक आहे. आम्ही म्हणजे कांही एका पेढीचे भागीदार नव्हे. आमच्या मदतीचा पाया भविष्यकालासंबंधीच्या आशेवर रचलेला आहे. व ही आशा कोणती हे जरा विशेष स्पष्ट करून सांगणे आवश्यक आहे. सौदा करावयाचा नाही. तरी पण मला एवढे मात्र सांगितलेच पाहिजे, की त्या आशेची निराशा झाली तर साम्राज्याविषयीची आजवरची आमची समजूत भ्रामक होती असे ठरेल. घरगुती झगडे विसरून जा असे आपण सुचविले. त्याच अर्थ जर असा असेल, की जुलूम व अमलदारांची अपकृत्ये सहन करा, तर ते होण्यासारखे नाही. सरकारच्या संघटित जुलुमाविरूद्ध सर्व शक्तीनिशी लढणे, हा मी आपला धर्म समजतो. म्हणून आपणच अमलदारांना सुचवावे, की त्यांनी एकाही जिवाची अवहेलना करू नये, व लोकमताला पूर्वी कधी दिला नसेल इतका मान द्यावा. चंपारण्यामध्ये शेकडो वर्षे चालत आलेल्या जुलुमाचा प्रतिकार करून ब्रिटिश न्यायाची सर्वश्रेष्ठताच मी सिद्ध करून दिली आहे. खेडयाच्या रयतवर्गाला समजून चुकले आहे, की आपल्यात जर सत्यासाठी दुःख सहन करण्याची शक्ती असेल, तर खरी सत्ता राजसत्ता नसून लोकसत्ताच आहे. ही जाणीव झाल्यामुळे ज्या साम्राज्याला ते लोक शिव्याशाप देत होते, त्या साम्राज्यावद्दलचा त्यांच्या मनांतील द्वेष कमी झाला. तसेच ज्या राजसत्तेने सविनय कायदेभंग चालू दिला ती सत्ता लोकमताला अगदीच झिडकारणारी असणे शक्य नाही, अशी त्यांची खात्री पटली आहे. म्हणूनच मी असे समजतो, की चंपारण्य व खेडा येथे मी जे काम केले ती माझी या युद्धाच्या कामाला मदतच आहे. अशा तऱ्हेने माझे काम बंद ठेवायला जर आपण मला सांगत असाल तर त्याचा अर्थ मला श्वास कोंडून धरावयाला आपण सांगता असाच मी समजेन. शस्त्रबळाऐवजी आत्मबळाला किंवा प्रेमबळाला लोकप्रिय करण्याच्या माझ्या प्रयत्नांना जर यश आले तर माझी खात्री आहे, की हिंदुस्थानवर सबंध जगाने डोळे वटारले तरी त्याचा सामना हिंदुस्थान करू शकेल. म्हणून दुःख सहन करण्याची ही सनातन नीती माझ्या जीवनामध्ये बिंबविण्यासाठी मी माझ्या आत्म्याला नित्य धडे देत राहीन, आणि याच नीतीचा अवलंब करण्यास इतरांनाही बोलावीत राहीन, आणि मी जर दुसऱ्या कोणत्याही कार्यामध्ये भाग घेत असलो, तर तेही याच नीतीची अद्वितीय श्रेष्ठता सिद्ध करण्यासाठीच.

"शेवटी मला आपल्याला विनंती करावयाची, की मुसलमानी राज्यांसंबंधी स्पष्ट आश्वासन देण्यास आपण ब्रिटिश प्रधानमंडळाला सुचवावे. आपल्याला माहीत आहे की प्रत्येक मुसलमानाला यावद्दल काळजी लागून राहिलेली,

आहे. मी स्वतः हिंदू आहे; एवढ्यासाठी काही मुसलमानांच्या भावनावद्दल मी वेपर्वा राहू शकत नाही. त्यांचे दुःख तेच आमचेही असणारच. या मुसलमानी राज्यांच्या हक्कांना धक्का न लावण्याने, त्यांच्या धर्मस्थानासंबंधीच्या त्यांच्या भावना न दुखविण्याने आणि हिंदुस्थानच्या होमरूलची मागणी मान्य करण्यानेच साम्राज्याचेही संरक्षण होणार आहे. हे पत्र मी अशासाठी लिहिले आहे. हे पत्र मी अशासाठी लिहिले आहे, की मी इंग्रजांचा चाहता आहे; आणि जी राजनिष्ठा इंग्रजांमध्ये वसत असते, तीच प्रत्येक हिंदी माणसामध्येही जागृत करण्याची माझी इच्छा आहे."

२८. मृत्युशय्या

रिक्रूटभरती करता करता मला शरीर खूप झिजवावे लागले. त्यावेळी माझा आहार मुख्यत्वेकरून भाजून कुटलेले व गुळ घातलेले भुईमुगदाणे, केळयांसारखी फळे व दोनतीन लिंबांचे पाणी असा असे. दाणे प्रमाणाबाहेर खाल्ल्यास बाधक होतात, हे मला कळत असताही ते जास्त खाल्ले गेले. त्यामुळे किंचित मुरडा होऊ लागला. मला वारंवार आश्रमात यावे लागत असे. मला त्या मुरडयाकडे लक्ष देण्याचे कारण दिसले नाही. रात्री आश्रमांत जाऊन पोचलो. त्या काळी औषधे मी क्वचितच घेत असे; एक वेळ खाल्ले नाही म्हणजे बरे वाटेल असा विश्वास वाटत होता. दुसऱ्या दिवशी सकाळी काही खाल्ले नाही, त्यामुळे दुखायचे बहुतेक बंद झाले. पण मला कळत होते, की मला आणखी काही काळपर्यंत उपवास केला पाहिजे, किंवा खायचेच असेल तर फळांच्या रसासारखे काही खाल्ले पाहिजे.

तो दिवस कसल्या तरी सणाचा होता. दुपारीही मी जेवणार नाही असे कस्तूरबाईला सांगून ठेवल्याचे मला स्मरते. पण तिने मला मोहात गुंतविले व मी सांपडलो. त्या वेळी मी कोणत्याही जनावराचे दूध घेत नसे; अर्थातच तूप, ताक इत्यादि ही सुद्धा वर्ज्य होती. म्हणून माझ्यासाठी गहू भरडून तेलावर परतून त्याची लापशी बनविलेली होती. लापशी व मुगाची उसळ माझ्यासाठी ठेवून दिलेली आहे, असे कस्तूरबाईने मला सांगितले, आणि जिव्हालौल्यामुळे माझा निश्चय डळमळला. डळमळला तरी इच्छा अशी होती की मी कस्तूरबाईची समजूत करण्यापुरते थोडेसेच खाईन, स्वाद पण चाखीन व शरीरही सांभाळून ठेवीन. पण सैतान आपली संधी साधण्यासाठी टपूनच बसलेला होता. जेवायला बसलो आणि

थोडेसे खाऊन उठण्याऐवजी मी पोट भरून खाल्ले. स्वादसुख तर पुरे घेतले, पण त्यावरोबरच यमराजालाही निमंत्रण दिले. खाऊन एक तासभर लोटला नसेल इतक्यात जोराचा मुरडा सुरू झाला.

रात्री परत नडियादला जायचे होते. साबरमती स्टेशनपर्यंत पायी गेलो. पण तेवढा सव्वा मैलाचा रस्ता कापणे बिकट झाले. अहमदाबाद स्टेशनावर वल्लभभाई येऊन मिळणार होते त्याप्रमाणे ते आलेही. माझे दुखणे त्यांच्या लक्षात आले. परंतु ते असत्य असल्याचे मी त्यांना किंवा जोडीदारांना समजू दिले नाही.

नडियाद स्टेशन आले. स्टेशनपासून अनाथाश्रमापर्यंत अर्ध्या मैलाचे अंतर होते, पण ते दहा मैलांएवढे वाटले. मोठया शिकस्तीने मुक्कामावर जाऊन पोचलो. पण तिडीक वाढत चालली होती. शौचाला पंधरापंधरा मिनिटांनी होई. अखेरीला मी हरलो. वेदना असत्य झाल्याचे जोडीदारांना कळविले, आणि अंथरूण धरले. आश्रमाच्या सामान्य पायखान्यांत जात होतो, त्याऐवजी माडीवरच पेटी आणण्यास सांगितले. शरम तर फार वाटत होती, पण माझा नाइलाज झाला. फुलचंद बापूजी लगेच पेटी घेऊन आले. सर्व सोबती चिंतातुर होऊन माझ्या सभोवार जमले. त्यांनी माझ्यावर प्रेमाचा वर्षाव केला. पण माझ्या दुःखामध्ये ते विचारे कसा भाग घेऊ शकणार® माझा हट्टही अमर्याद होता. डॉक्टरला बोलावून आणण्याचे मी नाकारले. औषध मला घ्यावयाचेच नाही; केल्या कर्माचे प्रायश्चित्त भोगणार. मित्रांनी हे सर्व दुःखी मनाने सहन केले. चोवीस तासात तीस-चाळीस वेळा शौचास झाले. खाणे मी बंदच केले होते. सुरूवातीच्या दिवसात फळांचे रसही घेतले नाहीत; घेण्याची इच्छाही बिलकुल होत नव्हती.

ज्या शरीराला मी अजूनपर्यंत दगडाप्रमाणे मजबूत समजत होतो, तेच मातीच्या ढेकळासारखे होऊन गेले. शक्ती खचून गेली. डॉ. कानूगा आले. त्यांनी औषध घेण्याबद्दल माझी विनवणी केली. मी कबूल झालो नाही. ते इंजेक्शन देतो म्हणाले. त्यालाही मी मनाई केली. इंजेक्शनसंबंधीचे माझे त्या वेळचे अज्ञान हास्यास्पद होते. मला असे वाटत होते, की हे इंजेक्शन म्हणजे कसली तरी लस असेल. पण मला मागाहून कळून आले, की ते निर्दोष वनस्पतीच्या औषधाचे असते. पण ही अक्कल आली, तेव्हा वेळ निघून गेली होती. शौचाचे चालूच होते. अतिश्रमामुळे ताप आला, व बेशुद्धीही आली. मित्रमंडळी विशेषच घाबरली. इतर डॉक्टरही आले. पण जो रोगी त्यांचे ऐकायलाच तयार नाही त्यावर त्यांचा इलाज काय चालणार®

शेठ अंबालाल व त्यांच्या धर्मपत्नी नडियादला आली. सोवत्यांचा विचार घेऊन ते मला फार काळजीपूर्वक आपल्या मिर्झापुरच्या बंगल्यावर घेऊन गेले. या दुखण्यामध्ये मल जी निर्मळ, निष्काम शुश्रूषा लाभली त्याहून अधिक कोणालाच मिळणे शक्य नाही, एवढे मी अवश्य सांगू शकतो. बारीक ताप जडला. शरीर क्षीण होत चालले. दुखणे बरेच लांबणार, कदाचित यातून मी उठणारही नाही, असे मला दिसू लागले. अंबालाल शेठच्या बंगल्यामध्ये सर्वजण प्रेमाने शुश्रूषा करीत होते, तरीही माझ्या मनाला स्वस्थता वाटेना. मला आश्रमात घेऊन जाण्याबद्दल मी त्यांची फार विनवणी केली. माझा फारच आग्रह पाहून ते मला आश्रमात घेऊन गेले.

आश्रमामध्ये माझी व्यथा चालूच होती. इतक्यात वल्लभभाईंनी बातमी आणली, की जर्मनीचा पुरा पाडाव झाला असून रिक्रूटभरती करण्याची आता आवश्यकता राहिली नाही, असा निरोप कमिशनराकडून आलेला आहे. यामुळे रिक्रूटिंगच्या काळजीतून मी मोकळा झालो, आणि तेवढेच बरे वाटले.

आता पाण्याचे उपचार करीत असे आणि त्यामुळे देह टिकून राहिला होता. दुःख शांत झाले, पण शरीर काही केल्या भरून येईना. वैद्यमित्र व डॉक्टरमित्र अनेक प्रकारे सल्ला देत; पण मी काही औषध घ्यावयाला तयार झालो नाही. दोनतीन मित्रांनी सांगितले, की दूध वर्ज्य असेल तर मांसाचे सार घ्यावे. औषध म्हणून मांस वगैरे घ्यावयाला हरकत नाही, अशा अर्थाची आयर्वेदातील प्रमाणेही त्यांनी दिली. एकाने अंडी घेण्याची शिफारस केली. पण त्यापैकी कोणताच सल्ला मान्य करणे मला शक्य नव्हते. माझा जबाव एकच होता.

माझ्या बाबतीत खाद्याखाद्याचा निर्णय केवळ शास्त्रांतील श्लोकांच्या आधारे करायचा नव्हता. तत्संबंधीचे माझे विचार स्वतंत्रपणे ठरून गेले होते व ते माझ्या एकंदर जीवनाशी निगडीत झालेले होते. वाटेल ते खाऊन किंवा वाटेल त्या उपचारांनी जगण्याचा मोह मला बिलकुल नव्हता. ज्या धर्माची अमलबजावणी मी माझ्या मुलांच्या बाबतीत केली, पत्नीच्या बाबतीत केली, मित्रांच्या बाबतीत केली, त्या धर्माचा त्याग मी स्वतःच्या बाबतीत कसा करावा®

इतके लांबलेले किंवा इतक्या गंभीर स्वरूपाचे असे हे माझ्या आयुष्यांतील पहिलेच दुखणे होते. या दुखण्यामध्ये मला अशा तऱ्हेने धर्मनिरीक्षण करण्याचा, त्याची कसोटी करण्याचा अलभ्य लाभ मिळाला. एके दिवशी रात्री तर मी आशा सोडून दिली. मृत्यु जवळच येऊन ठेपला आहे असे माझ्या मनाने घेतले. श्रीमती अनसूयाबाईना निरोप पाठविला. त्या आल्या. वल्लभभाई आले. डॉक्टर

कानुगा आले. डॉक्टर कानुंगानी नाडी तपासून पाहिली आणि म्हणाले, "मला स्वतःला तरी मृत्युची काही एक चिन्हे दिसत नाहीत. नाडी साफ आहे. तुम्हाला केवळ अशक्ततेमुळे मानसिक भीती वाटत आहे." पण मला विश्वास वाटेना. रात्र तर गेली. त्या रात्रीत मला किंचित तरी झोप लागली असेल की नाही याची शंकाच आहे.

सकाळ झाली. मृत्यु आला नाही. तरी पण अद्याप जगण्याची आशा वाटेना. मृत्यु नजीकच आहे, असे समजून, होईल तेवढा वेळ मी मित्रांच्या तोंडून गीतापाठ ऐकण्यातच घालवू लागलो. काही कामकाज करण्याची शक्ती नव्हतीच. वाचन करण्याइतकीही शक्ती नव्हती. कोणाशी काही बोलण्याची इच्छाही होत नव्हती. थोडेसे बोलावे इतक्यात मेंदू थकून जात असे. त्यामुळे जगण्यामध्ये कसलाच अर्थ वाटेना. निव्वळ जगण्यासाठी जगणे मला कधीच पसंत पडलेले नाही. काहीएक कामकाज न करता मित्रांची सेवा घेत राहाण्याचा आणि क्षीण होत जाणाऱ्या देहाला टिकवून धरण्याचा अतिशय कंटाळा वाटू लागला.

अशा तऱ्हेने मृत्युची वाट पाहात बसलो होतो, इतक्यात डॉक्टर तळवळकर एका विचित्र प्राण्याला घेऊन आले. ते प्राणी महाराष्ट्रकडचे आहेत. हिंदुस्थान त्यांना ओळखत नाही. पण ते माझ्यासारखेच 'चक्रम' आहेत. त्यामुळे मला त्यांची प्रथमदर्शनीच ओळख पटली. ते स्वतःचे उपचार माझ्यावर करून पाहाण्यासाठीच आले होते. डॉ. तळवळकर ज्यांना शिफारशीसाठी घेऊन आले, त्यांनी डॉक्टरीचा अभ्यास ग्रँट मेडिकल कॉलेजात केलेला होता, पण पदवीचा शिक्का मिळविला नव्हता. मागाहून समजले की ते ब्रम्हसमाजी आहेत. त्यांचे नाव केळकर. स्वभावाने फार स्वतंत्र वृत्तीचे. ते बर्फाच्या उपचारांची फार तरफदारी करणारे आहेत. माझ्या दुखण्याची वार्ता ऐकून आपले बर्फाचे उपचार माझ्यावर करून पाहाण्यासाठी ते आले. तेव्हापासून आम्ही त्यांना 'आइस डॉक्टर' या टोपणनावानेच ओळखीत असतो. स्वतःच्या मतावद्दल त्यांना फार आग्रह वाटतो. डिग्रीवाल्या डॉक्टरांपेक्षाही अधिक महत्वाचे असे कित्येक शोध आपण लाविलेले आहेत, असा त्यांना आत्मविश्वास वाटतो. स्वतःवद्दलचा हा विश्वास ते माझ्यामध्ये उत्पन्न करू शकले नाहीत, ही त्यांना व मला दोघांनाही दुःखाची गोष्ट वाटते. त्यांचे उपचार अमुक मर्यादेपर्यंत मला योग्य वाटतात. परंतु मला वाटते, की काही अनुमाने काढण्यामध्ये त्यांनी घाई केलेली आहे.

पण त्यांचे शोध योग्य असोत किंवा अयोग्य असोत. एवढे खरे, की मी त्यांना माझ्या शरीरावर प्रयोग करू दिले. बाह्य उपचारांनी बरे होता येईल तर

मला पाहिजेच होते आणि त्यांतून हे उपचार तर बर्फाचे म्हणजे पाण्याचे होते. त्यांनी माझ्या सर्वांगावर बर्फ घासण्यास सुरूवात केली. त्यापासून त्यांची समजूत आहे तितका परिणाम जरी माझ्यावर घडून आला नाही, तरीही रोज जो मी मरणाची वाट पाहात बसत असे, त्याऐवजी आता मला जगण्याची काहीशी आशा वाटू लागली; काहीसा हुरूप वाटू लागला. मानसिक उत्साहावरोवर शरीरांतही उत्साह जाणवू लागला. अन्नही थोडे अधिक जाऊ लागले. रोज पांचदहा मिनिटे हिंडू लागलो. डॉ. केळकरांनी सूचविले, "तुम्ही अंडयाचा रस घ्याल, तर तुम्हाला आला आहे याहून अधिक उत्साह येईल अशी मी खात्री देऊ शकतो. आणि अंडी म्हणजे तर दुधाइतकाच निर्दोष पदार्थ आहे. अंडी म्हणजे मांस तर नव्हेच. प्रत्येक अंडयापासून कोंबडे होतेच असाही नियम नाही. ज्यापासून कोंवडे बनत नाही अशी निर्वीज अंडीसुद्धा असतात, हे मी तुम्हाला सिद्ध करून देऊ शकेन." पण मी असली निर्वीज अंडीही घ्यावयाला तयार झालो नाही. तरी पण माझे गाडे काहीसे पुढे ढकलत गेले, व मी आसपासच्या कामामध्ये थोडे थोडे लक्ष घालू लागलो.

२९. रौलॅट ॲक्ट व माझे धर्मसंकट

माथेरानला गेल्यास शरीर लवकर सुधारेल, असा मित्रांचा सल्ला मिळाल्यावरून माथेरानला गेलो. पण तेथील पाणी फार जड असल्यामुळे माझ्यासारख्या रोग्याला तेथे राहाणे कठीण होऊन गेले. आमांशामुळे गुदद्वार फार नरम होऊन गेले होते; आणि तेथे भेगा पडलेल्या असल्यामुळे मलत्यागाचे वेळी खूप वेदना होत. त्यामुळे काहीही खाण्याची भीती वाटत असे. एका आठवडयांतच माथेरानहून परत फिरलो. माझ्या तब्येतीची रखवालदारी शंकरलालनी आपल्याकडे घेतली होती. त्यांनी डॉक्टर दलालचा सल्ला घेण्याचा आग्रह केला. डॉक्टर दलाल आले. त्यांची त्वरित निर्णय घेण्याची शक्ती पाहून मी मोहित झालो.

"तुम्ही दूध घेत नाही तोपर्यंत मला तुमचे शरीर सुधारता येणार नाही. शरीर भरून येण्यासाठी तुम्ही दूध घेतले पाहिजे, आणि लोखंड व सोमल यांची इंजेक्शने घेतली पाहिजेत. एवढे कराल तर तुमचे शरीर परत सुदृढ करून देण्याची मी गॅरंटी देतो," डॉक्टर म्हणाले.

"इंजेक्शन द्या, दूध मात्र मी घेणार नाही," असा मी जवाब दिला.

"तुमची दुधाविषयीची प्रतिज्ञा काय आहे®' डॉक्टरांनी विचारले.

"गाई-म्हशींवर फुंकारीची क्रिया होते हे ऐकल्यापासून दुधाबद्दल मला तिरस्कार उत्पन्न झाला. व तो मनुष्याचा आहारही नव्हे असे मी नेहमीच मानीत आलो आहे. म्हणून मी दुधाचा त्याग केला आहे."

"असेच असेल तर बकरीचे दूध घेता येईल," कस्तूरबाई खाटेपाशी उभी होती, ती चटकन् म्हणाली.

"बकरीचे दूध घेतलेत की माझे काम झाले," डॉक्टर मध्येच म्हणाले.

मी डळमळलो. सत्याग्रहाच्या लढयाबद्दलच्या मोहामुळे माझ्यामध्ये जगण्याचा लोभ उत्पन्न झाला, आणि मी प्रतिज्ञेच्या अक्षरपालनावर संतोष मानून प्रतिज्ञेच्या आत्म्याचा घात केला. दुधाची प्रतिज्ञा घेतेवेळी माझ्या डोळयांसमोर गाई-म्हशीच होत्या, तरीही प्रतिज्ञा एकंदर दुधाला उद्देशूनच समजली पाहिजे. आणि जोपर्यंत कोणत्याही पशूचे दूध मनुष्याचा आहार म्हणून निषिद्धच आहे असे मला वाटते, तोपर्यंत ते घेण्याचा मला अधिकार पोचत नाही हे कळत असूनही मी बकरीचे दूध घ्यायला तयार झालो. सत्याच्या पुजाऱ्याने सत्याग्रहाच्या लढाईसाठी जगण्याची इच्छा करून सत्याला कलंक लावला.

माझ्या या कृत्याचा दंश अद्याप भरून निघालेला नाही, आणि बकरीचे दूध सोडण्याबद्दल माझे चिंतन चालूच आहे. बकरीचे दूध पिताना रोज मला दुःख होते. परंतु सेवा करण्याचा महासूक्ष्म मोह माझ्या पाठीस लागला आहे, तो मला सोडीत नाही. अहिंसेच्या दृष्टीने आहाराचे प्रयोग करणे मला प्रिय आहे. ते करण्यामध्ये मला आनंद वाटतो; तो माझा विरंगुळा आहे. पण मला बकरीचे दूध सध्या जाचते ते त्या दृष्टीने नव्हे; ते मला सत्याच्या दृष्टीने बोचते आहे. मी अहिंसेचा साक्षात्कार केला आहे असे मला वाटते. सत्याची कास सोडून दिली तर अहिंसेची कठीण कोडी उकलता येणार नाहीत असा माझा अनुभव आहे. सत्याचे पालन म्हणजे घेतलेल्या व्रतांच्या शरीराचे व आत्म्याचे रक्षण, शब्दार्थाचे व भावार्थाचे पालन. येथे मी आत्म्याचा - भावार्थाचा - भंग केला आहे, ही गोष्ट मला नित्य डाचत असत. हे कळत असता माझ्या व्रतांसंबंधी माझे कर्तव्य कोणते याचा मला उलगडा होत नाही, किंवा त्याच्या पालनासाठी लागणारी हिंमत माझ्यामध्ये नाही, असे म्हणाना. दोहोंचाही अर्थ एकच आहे. कारण की शंकेच्या मुळाशी श्रद्धेचा अभावच असतो. हे ईश्वरा, मला तू श्रद्धा दे „

बकरीचे दूध सुरू केल्यानंतर थोडयाच दिवसांनी डॉ. दलालांनी गुदद्वाराशी चिरा पडल्या होत्या त्यावर शस्त्रक्रिया केली व ती फार यशस्वी झाली.

अंथरूणात उठण्याची थोडी थोडी आशा वाटू लागली, आणि वर्तमानपत्रे वगैरे वाचू लागले. इतक्यात रौलॅट कमिटीचा रिपोर्ट माझ्या हाती आला. त्यातील शिफारशी पाहून मी चमकून उठलो. यावाबतीत काही तरी त्वरित व स्पष्ट उपाय अमलात आणला पाहिजे, अशी भाई उमर व शंकरलाल यांनी मागणी केली. महिनाभराने मी अहमदाबादला गेलो. वल्लभभाई बहुधा रोज माझ्या समाचाराला येत. त्यांच्याशी मी बोललो व त्यावाबत काहीतरी झाले पाहिजे असे सुचविले. "काय होणार®' या प्रश्नाचा जबाब देताना मी म्हटले, "थोडी माणसे जरी या बाबतीत प्रतिज्ञेने बांधली जाणारी मिळाली तरी कमिटीच्या शिफारशीप्रमाणे कायदा झाल्यावर, आपण सत्याग्रह हाती घेतला पाहिजे. अंथरूणाला खिळलेला नसतो तर मी एकटाही झुंजलो असतो; आणि इतर मागून येऊन मिळतील अशी आशा केली असती. माझ्या या परावलंबी अवस्थेमध्ये एकटयाने झुंजण्यासारखी माझी मुळीच स्थिती नाही."

या संभाषणातून एवढी गोष्ट निघाली, की माझ्याशी भरपूर संबंधात आलेल्या मंडळींची एक छोटीसी सभा बोलावण्याचे ठरले. रौलॅट कमिटीला मिळालेल्या पुराव्यावरून तिने योजिलेल्या कायद्याची आवश्यकता बिलकुल सिद्ध होत नाही, असे मला तर स्पष्ट दिसत होते. तशा तऱ्हेचा कायदा स्वाभिमानाची चाड असलेली कोणतीही प्रजा मान्य करणार नाही हेही मला तितकेच स्पष्टपणे दिसत होते.

नंतर सभा झाली. तिला फार फार तर वीस एक इसमांना बोलावलेले होते. मला आठवते, की तिच्यामध्ये वल्लभभाई खेरीज श्रीमती सरोजिनी नायडू, मि. हॉर्निमन, स्व. उमर सोबानी, श्री. शंकरलाल बॅंकर, श्रीमती अनसूयाबाई वगैरे होती.

प्रतिज्ञापत्र तयार करण्यात आले व त्यावर हजर असलेल्या सर्वांनी सह्या केल्या असे मला आठवते. त्या वेळी मी वर्तमानपत्र चालवीत नसे, पण वेळोवेळी वर्तमानपत्रात लिहित असे. त्याप्रमाणे आता मी लिहायला सुरूवात केली व शंकरलाल बॅंकरनी खूप चळवळ सुरू केली. त्यांच्या काम व संघटन करण्याच्या शक्तीचा या वेळी मला खूप अनुभव आला.

चालू असलेल्यापैकी कोणतीही संस्था सत्याग्रहासारखे नवीन शस्त्र पेलू शकेल हे मला शक्य वाटले नाही. म्हणून सत्याग्रह सभेची स्थापना करण्यात आली. तिच्यामध्ये मुख्य नावे मुंबईतीलच घातली गेली. मुख्य ठाणे मुंबईच

करण्यात आले. प्रतिज्ञेवर खूप सह्या होऊ लागल्या. खेडा सत्याग्रहाप्रमाणे पत्रिका निघल्या व ठिकठिकाणी सभा झाल्या.

या सभेचा अध्यक्ष मी झालो. माझ्या लक्षात आले, की माझे व सुशिक्षित-वर्गाचे फारसे पटण्यासारखे नाही. सभेमध्ये गुजराथी भाषेचाच उपयोग करण्यावद्दलचा माझा आग्रह व माझ्या इतर काही पद्धती यांमुळे ते पेचात सापडले. तरी पण माझी पद्धती चालवून घेण्याइतकी उदारता पुष्कळांनी दाखविली एवढे मला कबूल केले पाहिजे. पण सुरूवातीलाच मला दिसून आले, की ही सभा दीर्घकाळपर्यंत चालणार नाही. शिवाय सत्य आणि अहिंसा यांवर मी जो जोर देत असे तोच कित्येकांना अप्रिय होऊन बसला. तरीही सुरूवातीच्या काळामध्ये हे नवे काम खूप जोराने चालले.

३०. ते अद्‌भुत दृश्य,,

एकीकडे रौलॅट कमिटीच्या रिपोर्टाविरूद्ध आंदोलन अधिकाधिक बळावत जात होते तर दुसरीकडे कमिटीच्या शिफारशींचा अमल करण्याकडे सरकारचे वळण अधिकाधिक दृढ होत होते. रौलॅट बिल प्रसिद्ध झाले. मी जन्मात एकदाच कायदेकौन्सिलच्या बैठकीला गेलो आहे. रौलॅट बिलावरील चर्चा ऐकण्यासाठी गेलो होतो. शास्त्रीजींनी आपले जळजळीत भाषण केले, सरकारला धोक्याची सूचना दिली. शास्त्रीजींचा वाक्यप्रवाह चालला असता व्हॉइसरॉय त्यांचेकडे टक लावून पाहात होते. मला तर वाटले, की त्या भाषणाचा त्यांच्या मनावर परिणाम झाला असावा. शास्त्रीजींना भावनांचे भरते येत होते.

पण मनुष्य झोपलेल्याला जागा करू शकेल; जो अगोदरचाच जागा असेल, पण झोपेची बतावणी मात्र करीत असेल, त्याच्या कानात ढोल वाजविले म्हणून तो ऐकतो थोडाच® कायदेकौन्सिलामध्ये बिलाची चर्चा करण्याचा फार्स तर केलाच पाहिजे. त्याप्रमाणे सरकारने तो केला, परंतु त्याला जे काही करावयाचे होते त्याबावतचा निश्चय अगोदरच होऊन चुकला होता. त्यामुळे शास्त्रीजींची धोक्याची सूचना व्यर्थ गेली.

मग माझा सनईचा आवाज ऐकणार तरी कोण® मी व्हॉइसरॉयांना भेटून खूप विनवणी केली. खाजगी पत्रे लिहिली, जाहीर पत्रे लिहिली; सत्याग्रहाखेरीज माझ्यापाशी दुसरा मार्ग नाही हे त्यांमध्ये स्पष्ट कळविले; पण सर्व व्यर्थ गेले.

अद्याप बिल गॅझेटात आले नव्हते. माझे शरीर तर अशक्तच होते. तरी पण मी लांबच्या प्रवासाचे जोखीम पत्करले. माझ्यामध्ये उंच स्वराने बोलण्याची शक्ती आली नव्हती. उभे राहून भाषण करण्याची शक्ती गेली, ती अद्यापपर्यंत परत आलेली नाही. उभ्याने बोलू लागल्यास थोडयाच वेळात सर्व शरीराला कंप सुटे आणि छातीमध्ये व पोटामध्ये भरून आल्यासारखे होई. पण मद्रासकडून आलेले आमंत्रण स्वीकारलेच पाहिजे असे मला वाटले. दक्षिणेकडील प्रांत त्यावेळीही मला घराप्रमाणे वाटत. दक्षिण आफ्रिकेतील संबंधामुळे तामीळ, तेलगू, वगैरे दक्षिण प्रांतातील लोकांवर माझा काहीसा हक्क पोचतो, असे मी समजत आलो आहे, व या समजुतीमध्ये मी थोडीसुद्धा चूक केली आहे असे अद्यापपर्यंत माझ्या निदर्शनास आलेले नाही. आमंत्रण सदगत कस्तूरी रंगा आयंगार यांजकडून आले होते. त्या आमंत्रणाच्या मुळाशी राजगोपालाचार्य होते, हे मला मद्रासला गेलो तेव्हा कळले. राजगोपालाचार्यांचा हा माझा पहिलाच परिचय म्हणता येईल. मी त्यांना या वेळीच प्रत्यक्ष ओळखू लागलो.

सार्वजनिक कामामध्ये अधिक भाग घेण्याच्या इराद्याने व श्री. कस्तूरी रंगा आयंगार इत्यादि मित्रांच्या आग्रहावरून राजगोपालाचार्य सेलम सोडून मद्रासमध्ये वकिली करणार होते. माझे बिऱ्हाड त्यांच्याकडे ठेवलेले होते. मला दोनएक दिवसांनंतर कळले, की मी उतरलो होतो ते त्यांचे घर. बंगला कस्तूरी रंगा आयंगार यांचा असल्यामुळे माझी समजूत झाली होती, की मी त्यांचाच पाहुणा आहे. महादेव देसायांनी माझी चूक दुरूस्त केली. राजगोपालाचार्य दूरदूरच राहात. पण महादेवांनी त्यांची चांगली पारख केली. 'तुम्ही राजगोपालाचार्यांचा परिचय करून घेतला पाहिजे,' महादेवभाईंनी मला सूचना केली.

मी परिचय करून घेतला. त्यांच्याबरोबर रोज लढयाच्या उभारणीसंबंधी विचार चाले. सभा भरविण्यापलीकडे मला दुसरे काहीच सुचत नव्हते. रौलॅट बिलाचा जर कायदा झाला तर त्याला सविनय भंग कसा काय लागू करायचा®त्याचा सविनय भंग करण्याची संधी सरकार देईल तेव्हाच मिळणार. दुसऱ्या कोणकोणत्या कायद्यांचा सविनय भंग करता येईल®त्याचे नियम कसे ठरवायचे®अशा तऱ्हेची चर्चा होत असे.

श्री. कस्तूरी रंगा आयंगारांनी पुढाऱ्यांची एक लहानशी सभा बोलावली. तिच्यामध्ये खूप चर्चा झाली. तिच्यामध्ये श्री. विजयराघवाचार्य खूप भाग घेत. बारीकसारीक सर्व सूचना लिहून काढून सत्याग्रहाची स्मृती लिहून काढण्याची त्यांनी मला सूचना केली. हे काम माझ्या शक्तीबाहेरचे आहे असे मी त्यांस सांगितलो.

अशा तऱ्हेने धामधूम चालली होती. इतक्यात बातमी आली, की बिल कायद्याच्या स्वरूपात गॅझेटमध्ये प्रसिद्ध झाले. ही बातमी आल्यानंतर रात्री मी विचार करीत करीतच झोपी गेलो. सकाळी लवकर उठून बसलो. अर्धवट झोपेत स्वप्नामध्येच मला विचार सुचला. सकाळच्या प्रहरी मी राजगोपालाचार्यांना बोलावून आणून सांगितले :

"मला रात्री अर्धवट झोपेमध्ये विचार सुचला, की आपण या कायद्याच्या प्रत्युत्तरादाखल उभ्या देशाला हरताळ पाडण्याची सूचना द्यावी. सत्याग्रह हा आत्मशुद्धीचा लढा आहे, हा धार्मिक लढा आहे. धर्मकार्याची सुरूवात आत्मशुद्धीपासून करावी हे योग्य दिसते. त्या दिवशी सर्वांनी उपवास करावा व कामधंदा बंद करावा. मुसलमान बंधू रोजापलीकडे जास्त उपवास पाळणार नाहीत, त्यासाठी उपवास चोवीस तास पाळण्याची सूचना करावी. यात सर्व प्रांत भाग घेतील की नाही सांगता येत नाही. मुंबई, मद्रास, बिहार व सिंध एवढयांची मला आशा आहे. एवढया ठिकाणी बरोबर हरताळ पडला तरी आपण संतोष मानला पाहिजे."

ही सूचना राजगोपालाचार्यांना फार आवडली. नंतर लगेच इतर मित्रांनाही ती कळविली. सर्वांनी पसंत केली. एक लहानशी नोटीस मी लिहून काढली. प्रथम ३० मार्च १९१९ ही तारीख घालण्यात आली होती, मागाहून एप्रिलची ६ तारीख करण्यात आली. लोकांना फारच थोडया दिवसांची सूचना देण्यात आली होती. कार्य तावडतोब होणे आवश्यक वाटल्यामुळे तयारीसाठी अधिक मुदत द्यावयाला वेळच नव्हता.

पण कशी कोणाला माहीत, सर्व व्यवस्था नीट लागली,, सबंध हिंदुस्तानभर - शहरांत व खेडोपाडी - हरताळ पडले. ते दृश्य अद्‌भुत होते.

३१. तो आठवडा,, - १

दक्षिण भागात थोडासा प्रवास करून बहुधा एप्रिल ४ ला मी मुंबईस पोचलो. ६ तारीख पाळण्यासाठी मी मुंबईला हजर राहावे अशी श्री. शंकरलाल यांच्याकडून तार आली होती.

पण तत्पुर्वी ३0 मार्च रोजीच दिल्लीला हरताळ पडला. दिल्लीमध्ये स्व. श्रद्धानंदजी व मरहूम हकीमसाहेब अजमलखान यांच्या अनुरोधाने कामे होत. हरताळाची तारीख ६ एप्रिलवर ढकलल्याची बातमी दिल्लीला उशिरा पोचली. दिल्लीमध्ये त्या दिवशी पडला तसा हरताळ पूर्वी कधीच पडला नव्हता. हिंदू व मुसलमान दोघेही एकदिल झाल्यासारखे दिसले. श्रद्धानंदजींना जुम्मामशिदीमध्ये घेऊन जाण्यात आले, व तेथे त्यांस भाषण करू दिले. हे सर्व सत्ताधाऱ्यांना सहन होऊ शकले नाही. मिरवणूक रेल्वे स्टेशनकडे जात असता पोलीसांनी अडविली. पोलीसांनी गोळीबार केला. काही लोक जखमी झाले, काही ठारही झाले. दिल्लीमध्ये दडपशाही सुरू झाली. श्रद्धानंदजींनी मला दिल्लीला बोलाविले. मी ६ तारखेचा मुंबईचा कार्यक्रम आटपून लगेच दिल्लीला येतो अशी तार केली.

जी स्थिती दिल्लीची तीच लाहोर, अमृतसरची होती. यांच्या तारा अमृतसरहून मी तावडतोब निघून यावे, अशाबद्दलच्या डॉ. सत्यपाल व किचलू आल्या होत्या. या दोन गृहस्थांची मला त्या वेळी मुळीच माहिती नव्हती. परंतु तिकडेही दिल्लीवरून नक्की येतो असे कळविले.

मुंबईस ६ तारखेला सकाळच्या प्रहरी हजारो लोक चौपाटीवर स्नान करायला गेले, व तेथून ठाकूरद्वारकडे मिरवणूक निघाली. त्यांत स्त्रिया व मुलेही सामील झाली. मिरवणुकीमध्ये मुसलमानांनीही मोठया संख्येनिशी भाग घेतला. या मिरवणुकीतून आम्हाला मुसलमानबंधू एका मशिदीत घेऊन गेले. तेथे श्री. सरोजिनीदेवीकडून व माझ्याकडून भाषणे करवून घेतली. या प्रसंगी श्री. विठ्ठलदास जेराजाणींनी स्वदेशी व हिंदु-मुसलमान ऐक्यासंबंधी लोकांकडून प्रतिज्ञा घेवविण्याविषयी सूचना केली. अशा घाईने प्रतिज्ञा घेवविण्यास मी कबूल झालो नाही. होत आहे एवढयावरच संतुष्ट राहा असे सांगितले. प्रतिज्ञा एकदा घेतल्यानंतर मोडता कामा नये. स्वदेशीचा अर्थ आपण समजून घेतला पाहिजे, हिंदु-मुसलमान ऐक्यासंबंधीच्या जबाबदारीची जाणीव आपल्याला असली पाहिजे, वगैरे सांगितले

आणि असे सुचविले, की ज्यांना प्रतिज्ञा घ्यावयाच्या असतील त्यांनी दुसऱ्या दिवशी सकाळी चौपाटीच्या वाळवंटात एकत्र जमण्यास हरकत नाही.

मुंबईला संपूर्ण हरताळ पडला होता. येथे कायद्याच्या सविनय भंगाची तयारीही करून ठेविलेली होती. भंग करता येईल अशा दोनतीन गोष्टीच होत्या जे कायदे रद्द होणे इष्ट होते, तसेच ज्यांचा भंग सर्वांना सहजी करता येण्यासारखा होता, अशांपैकी एकच प्रथम हाती धरावा असे ठरले. मिठाच्या करासंबंधीचा कायदा असत्य होता; तो कर रद्द करविण्याचे खूप प्रयत्न होऊन गेले होते. म्हणून सर्वांनी परवान्याखेरीज आपापल्या घरात मीठ तयार करावे अशी एक सूचना मी केली. दुसरी सूचना सरकारने बंदी केलेली पुस्तके छापून विकण्यासंबंधीची होती. अशी दोन पुस्तके माझीच स्वतःची 'हिंद-स्वराज्य' आणि 'सर्वोदय' ही पुस्तके छापवून विकणे हा सविनयभंग सर्वात सोपासा वाटला. म्हणून ती छापवून घेतली, व उपवास सुटल्यानंतर चौपाटीवरील जंगी सभा विसर्जन पावल्यानंतर ती विकण्याचा कार्यक्रम ठरविण्यात आला.

संध्याकाळी पुष्कळ स्वयंसेवक ही पुस्तके विकावयाला बाहेर पडले. एका मोटारीतून मी निघालो, व एकीतून श्री. सरोजिनी नायडू निघाल्या. छापविलेल्या तेवढया सर्व प्रती खपून गेल्या. वसूल होईल ती किंमत लढयाच्या खर्चालाच वापरावयाची होती. प्रत्येक प्रतीची किंमत चार आणे ठेवण्यात आली होती, पण माझ्या किंवा सरोजिनीदेवींच्या हातात चार आणे क्वचितच कोणी ठेवले असतील. बहुतेक जण खिशात असतील तेवढे सर्व पैसे देऊन घेणारे निघाले. कोणी कोणी पांचदहा रूपयांच्या नोटाही देत. मला एका प्रतीची किंमत पन्नास रूपयांच्या नोटीपर्यंत मिळाल्याचे स्मरते. लोकांना आम्ही समज देत होतो, की घेणारालाही तुरूंग मिळण्याचा संभव आहे. पण घटकाभर लोकांनी तुरूंगाचे भय सोडून दिले होते.

सात तारखेला समजले, की सरकारने ज्या पुस्तकांच्या विक्रीला प्रतिबंध केला होता, तीच पुस्तके विकली गेली असे सरकारच्या दृष्टीने ठरत नाही. विकली ती त्या पुस्तकांची नवीन आवृत्ती म्हणता येईल; तिचा सरकारजमा झालेल्या पुस्तकात अंतर्भाव होत नाही. अर्थात ही नवी आवृत्ती छापणे, विकणे किंवा खरीदणे यांत काही गुन्हा होत नाही असे सरकारतर्फे सांगण्यात आले. ही बातमी ऐकून लोकांचा विरस झाला.

त्या दिवशी सकाळी लोकांनी स्वदेशीव्रतासाठी व हिंदु-मुसलमान ऐक्याच्या व्रतासाठी चौपाटीवर जमावयाचे होते. विठ्ठलदास जेराजाणींना हा पहिला अनुभव

मिळाला, की चकाकते तेवढे सोने नव्हे. लोक फार थोडे जमले होते. त्यांपैकी दोनचार भगिनींची नावे या वेळी माझ्या नजरेसमोर आहेत. पुरूषसुद्धा थोडेच होते. मी व्रतांचे मसुदे तयार करून ठेविले होते. त्यांच्या अर्थाचे हजर असलेल्या लोकांपुढे खूप विवरण करून नंतर ती घेऊ दिली. थोडया हजेरीचे मला आश्चर्य वाटले नाही; दुःख तर नाहीच झाले. पण धांवपळीचा कार्यक्रम व विधायक कार्य यांमधील भेद, पहिल्यावद्दलची हौस व दुसऱ्यावद्दलचा कंटाळा, ही तेव्हापासूनच माझ्या अनुभवास येत आहेत.

पण या विषयाला स्वतंत्र प्रकरण द्यावे लागेल. ७ तारखेला रात्री मी दिल्ली-अमृतसरकडे जावयाला निघालो. ८ तारखेला मथुरेला पोचलो तो कुणकुण ऐकायला आली, की कदाचित मला पकडतील. मथुरेच्या पलीकडे एका स्टेशनवर गाडी थांबत होती तेथे आचार्य गिडवाणी भेटले. त्यांनी मला पकडणार अशी साधार बातमी दिली, व आपल्या सेवेची जरूर असेल तर सांगा असे सांगितले.मी आभार मानले व जरूर पडल्यास सेवा घेण्यास चुकणार नाही, असे सांगितले.

पलवल स्टेशन येण्यापूर्वी पोलीस अंमलदाराने माझ्या हातात हुकूम आणून दिला. "तुम्ही पंजाबमध्ये आल्याने अशांतता वाढण्याचा संभव आहे. सबब तुम्ही पंजाबच्या सरहद्दीत पाऊल टाकू नये," अशा अर्थाचा तो हुकूम होता. हुकूम दाखवून पोलीसांनी मला उतरून जाण्यास सांगितले. मी उतरण्याचे नाकारून म्हटले,

"मी अशांती वाढविण्यासाठी नव्हे, तर बोलावणे आल्यावरून अशांती कमी करण्यासाठी जाऊ इच्छितो. त्यामुळे मला दिलगिरी वाटते, की मला हा हुकूम मानणे शक्य नाही."

पलवल आले. महादेव माझ्याबरोबर होते. त्यांना दिल्लीला जाऊन श्रद्धानंदजींना भेटण्यास व लोकांना शांत राखण्यास सांगितले. मी महादेवांना सांगून ठेविले, की मी हुकुमाचा अनादर करून त्याबद्दल होईल ती शिक्षा पत्करण्याचे ठरविले आहे असे कळवावे, व मला शिक्षा झाली तरीही लोकांनी शांत राहाण्यामध्येच आपला जय आहे, हे त्यांनी लोकांना समजावून द्यावे.

पलवल स्टेशनवर मला उतरून घेतले व पोलीसांच्या हवाली केले. दिल्लीहून येणाऱ्या एका गाडीच्या तिसऱ्या वर्गाच्या डब्यात मला बसविले; बरोबर पोलीसपार्टी बसली. मथुरेला पोचल्यावर मला पोलीस बराकीत घेऊन गेले. माझे काय करणार किंवा मला कोठे घेऊन जाणार ते अंमलदार मला सांगू शकला नाही. पाहाटेस चार वाजता मला उठविले आणि एक मालगाडी

मुंबईकडे जात होती तिच्यामध्ये बसविले. दुपारी सवाई माधवपूरला उतरून घेतले. तेथे मुंबईच्या मेलने लाहोरहून इन्स्पेक्टर बोरिंग आले; त्यांनी माझा कबजा घेतला.

आता मला पहिल्या वर्गात बसविले; शेजारी साहेब बसले. अजूनपर्यंत मी सामान्य कैदी होतो; आता माझी गणना 'जंटलमन कैद्या' मध्ये झाली. साहेबांनी सर मायकेल ओडवायरची स्तुती सुरू केली. त्यांचे व्यक्तिशः माझ्याशी काहीच वैर नाही, पण मी पंजाबमध्ये गेल्याने शांतिभंग होण्याचे त्यांना फार भय वाटते वगैरे सांगितले; व मी आपण होऊन परत जावे व पंजाबची सरहद्द ओलांडू नये अशी विनंती केली. मी त्यांना सांगून टाकले, की माझ्याकडून हुकूमाचे पालन होण्यासारखे नाही आणि मी आपण होऊन परत जावयाला तयार नाही. त्यावर आपल्याला निरूपायास्तव कायद्याचा अमल करावा लागणार, असे साहेब म्हणू लागले. "पण माझे काय करण्याचा तुमचा विचार आहे ते तर सांगाल®' मी विचारले. ते म्हणाले, "मला माहीत नाही. मला पुढचे हुकूम मिळावयाचे आहेत. तूर्त मी तुम्हाला मुंबईस घेऊन जात आहे."

सुरतेला आलो. तेथे दुसऱ्या एका अमलदाराने माझा कबजा घेतला. त्याने रस्त्यात मला सांगितले, "तुम्ही मोकळे आहा. पण तुमच्यासाठी मरीन लाइन्स स्टेशनपाशी गाडी थांववीन. तेथे तुम्ही उतरून जाल तर अधिक बरे. कुलाब्यावर अधिक गर्दी होण्याचा संभव आहे." मी त्यांच्या इच्छेप्रमाणे करण्याची खुशी दर्शविली. त्यांना बरे वाटले व त्यांनी माझे आभार मानले. मरीन लाइन्सला उतरलो; तेथे कोणा ओळखीच्या गृहस्थाची घोडागाडी दिसली. ते मला रेवाशंकर झवेरींच्या घरी पोचवून गेले. त्यांनीच मला वातमी दिली की, "तुम्हाला पकडल्याची वातमी ऐकून लोक चवताळून गेले आहेत, आणि वेडयासारखे बनून गेले आहेत. पायधुणीपाशी दंगा होण्याची भीती आहे. मॅजिस्ट्रेट व पोलीस तिकडे गेले आहेत."

मी घरी पोचतो तो उमर सोबानी व अनसूयाबाई मोटारीतून आली, व मला पायधुणीला घेऊन जातो असे म्हणाली. "लोक अधीर बनले आहेत, आणि चवताळून गेले आहेत. आमच्या कोणाकडून शांत होण्यासारखे नाहीत. तुम्हाला पाहिले तरच शांत होतील," असे त्यांनी सांगितले.

मी मोटारीत बसलो. पायधुणीपर्यंत पोचण्यापूर्वीच रस्त्यात खूप गर्दी जमलेली दिसली. लोक मला पाहून हर्षाने वेडे झाले. आता मिरवणूक बनली. 'वंदे मातरम्' व 'अल्लाहो अकबर' च्या जयघोषाने आकाशाच्या चिंधडया

उडतात की काय, असे दिसले. पायधुणीवर घोडेस्वार दिसले. वरून विटांचा वर्षाव होत होता. मी हात जोडून लोकांना शांत होण्याबद्दल विनवीत होतो. पण आम्हीसुद्धा त्या विटांच्या वर्षावांतून बचावून जाऊ असे चिन्ह दिसेना.

मिरवणुकीला अबदूल रहमान गल्लीतून क्रॉफर्ड मार्केटकडे जाण्याची आडकाठी करण्याकरिता समोरून घोडेस्वारांची तुकडी येऊन थडकली. लोकांना कोटाकडे जाण्यापासून थांबविण्याचा त्यांचा प्रयत्न होता. लोक मावत नव्हते. लोक पोलीसलाईन फोडून पुढे घुसले. माझा आवाज ऐकू जाण्यासारखी स्थिती नव्हती. अशा स्थितीत घोडेस्वारांच्या तुकडीच्या नेत्याने लोकांना उधळवून लावण्याचा हुकूम केला, आणि त्या तुकडीने भाले उभारून लोकांवर एकदम घोडे सोडून दिले. त्यापैकी एखाद्या भाल्याने आमचीही वाट लागली, तर आश्चर्य वाटण्यासारखे काही नाही असे मला वाटले. पण त्या समजुतीत अर्थ नव्हता. आमच्या बाजूने सर्व भाले आगगाडीच्या वेगाने वाट कापीत चालले होते. लोकांच्या जमावामध्ये खिंडार पडले; पळापळ सुरू झाली. कोणी चिरडले, कोणाला जखमा झाल्या. घोडेस्वारांना बाहेर पडायला मार्ग नव्हता, तर लोकांना बाजूला सरावयाला मार्ग नव्हता. मागे फिरावे तरी मागेही हजारो लोक खचून भरलेले होते. एकंदर देखावा भयंकर होता. घोडेस्वार व लोक दोघेही वेडे झाल्यासारखेच दिसले. घोडेस्वार काही पाहात नव्हते व त्यांना पाहाता येण्यासारखेही नव्हते. ते तर खाली वाकून घोडयांना दौडवीत चालले होते. हजारो लोकांचा हा जमाव भेदून जायला जे काही क्षण लागले, तेवढे क्षण त्यांना काही दिसतच नव्हते असे मी पाहिले.

लोकांना अशा तऱ्हेने विखुरण्यात व थांबविण्यात आले. आमच्या मोटारीला पुढे जाऊ दिले. मी कमिशनरच्या ऑफिसपुढे मोटर उभी करविली आणि पोलिसांच्या वर्तणुकीबद्दल त्यांच्याकडे तक्रार करण्यासाठी मी तेथे उतरलो.

३२. तो आठवडा,, - २

कमिशनर ग्रिफिथसाहेबांच्या ऑफिसात गेलो. त्यांच्या जिन्यापाशी जिकडे पाहावे तिकडे हत्यारबंद सोल्जर बसलेले होते; जसे काय युद्धासाठीच सिद्ध होत असावेत,, पडवीमध्येही धांदल उडून गेलेली होती. मी आगाऊ सूचना देऊन ऑफिसात जातो, तर तेथे कमिशनरांशेजारी मि. बोरिंगना बसलेले पाहिले.

मी पाहिलेल्या दृश्याचे वर्णन कमिशनरपाशी केले. त्यांनी थोडक्यात जवाब दिला, "मला मिरवणूक कोटाकडे जाऊ द्यायची नव्हती. तिकडे गेल्यास दंगा झाल्याखेरीज राहिलाच नसता. आणि मला दिसले, की लोक परत वळावे म्हणून वळण्यासारखे नव्हते. अर्थात चाल करून जाण्याखेरीज मार्ग नव्हता.

"पण त्याचा परिणाम काय होणार ते तुम्हाला समजत होते®लोक घोडयांच्या टापाखाली चिरडल्याशिवाय राहाणार नाहीत. घोडेस्वारांची जरूर नव्हती असे मला वाटते," मी म्हटले.

"ते तुम्हाला समजायचे नाही. लोकांवर तुमच्या शिकवणीचा परिणाम कोणत्या तऱ्हेचा झाला आहे, त्याची माहिती तुमच्यापेक्षा आम्हा पोलीसांना अधिक मिळते. आम्ही पहिल्यापासूनच कडक उपाय योजला नाही, तर अधिक नुकसान होईल. तुम्हाला खात्रीपूर्वक सांगतो की लोक तुमच्यासुद्धा ताब्यात राहावयाचे नाहीत. कायदेभंगाची गोष्ट त्यांना चटकन पटेल, शांतीची गोष्ट त्यांच्या आवाक्याबाहेरची आहे. तुमचे हेतू चांगले आहेत, पण ते लोकांना कळायचे नाहीत. ते आपल्या वळणावर जाणार," साहेब म्हणाले

"पण तुमच्या माझ्यामध्ये मतभेद येथेच आहे. लोक स्वभावतः लढाऊ वृत्तीचे नाहीत, शांतिप्रियच आहेत," मी जबाब दिला.

आमच्यामध्ये वादविवाद सुरू झाला.

शेवटी साहेब म्हणाले, "बरे तर, लोक तुमची शिकवण समजलेले नाहीत, याबद्दल जर तुमची खात्री पटली तर तुम्ही काय कराल®'

मी जबाब दिला, "माझी तशी खात्री झाली तर मी लढा बंद ठेवीन."

"बंद ठेवाल म्हणजे काय® तुम्ही तर मि. बोरिंगना सांगितले आहे, की मोकळे होताक्षणी परत पंजाबला जाण्याचा तुमचा इरादा आहे,,"

"हो, माझा विचार उलट गाडीनेच पंजाबला जाण्याचा होता; पण ते आज जुळण्यासारखे नाही."

''तुम्ही धीर धरला तर तुम्हाला आणखी किती तरी गोष्टी समजत जातील. अहमदाबादेत काय चालले आहे याची तुम्हाला कल्पना आहे® अमृतसरमध्ये काय झाले® सगळीकडे लोक पिसाळल्यासारखे होऊन गेले आहेत. मलासुद्धा सर्व माहिती नाही. कित्येक ठिकाणी तारा तोडण्यात आल्या आहेत. मी तुम्हाला बजावून सांगतो, की या सर्व दंग्याची जबाबदारी तुमच्या माथ्यावर आहे.''

मी म्हटले, ''माझी जी काही जबाबदारी असेल ती पत्करण्यास मी मागे घेणार नाही. अहमदाबादेत लोकांनी काही कमीजास्त केल्यास मला आश्चर्य व दुःख वाटेल. अमृतसरची मला काही एक माहिती नाही. मी तिकडे कधी गेलोही नाही. मला तिकडे कोणी ओळखीतही नाही. पण मला एवढे माहीत आहे, की पंजाब सरकारने मला तिकडे जाण्यास बंदी केली नसती, तर शांती राखण्याच्या कामी मला भरपूर भाग घेता आला असता. मला बंदी करून सरकारने लोकांना डिवचले आहे.''

अशा तऱ्हेने आमच्या गोष्टी झाल्या. आमची मते एकमेकांशी जुळण्यासारखी नव्हती. चौपाटीवर सभा भरवून लोकांना शांत राहाण्यावद्दल समजावून सांगण्याचा माझा इरादा कमिशनरना कळवून मी त्यांचा निरोप घेतला.

चौपाटीवर सभा भरली. मी लोकांना शांततेचे महत्त्व व सत्याग्रहाचे नियम समजावून सांगितले, व म्हटले, ''सत्याग्रह हा सत्यवाद्याचे शस्त्र आहे. लोक जर शांतता राखणार नाहीत, तर मला सत्याग्रहाचा लढा कधीही चालविता येणार नाही.''

अहमदाबादेहून अनसूयाबाईनाही खबर मिळाली होती, की तिकडेही दंगे झाले आहेत. अनसूयाबाईनाही पकडले अशी कोणी तरी अफवा उठविली होती. त्यामुळे मजूर प्रक्षुब्ध होऊन गेले होते. त्यांनी हरताळ पाडला आणि दंगा केला. एका शिपायाचा खूनही झाला होता.

मी अहमदाबादला गेलो. मला समजले, की नडियादच्या शेजारी रेल्वेचा रूळ काढून टाकण्याचाही प्रयत्न झाला होता; विरमगावला एका सरकारी नोकराचा खून झाला. मी अहमदाबादला जातो तो तेथे मार्शल लॉ चालू होता. लोक गांगरून गेले होते. लोकांनी आपल्या कर्माची फळे सव्याज भोगिली.

स्टेशनवर मला कमिशनर मि. प्रॅटकडे घेऊन जाण्यासाठी मनुष्य आला होता. मी त्यांच्याकडे गेलो. तेही खूप संतापलेले होते. मी शांतपणे जवाब दिला. झालेल्या खुनाबद्दल आपली दिलगिरी व्यक्त केली. मार्शल लॉ अनाव-

श्यक असल्याचेही सुचविले; आणि परत शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी जे जे उपाय योजावे लागतील ते ते योजण्याची माझी तयारी आहे, असे सांगितले. जाहीर सभा भरविण्याची परवानगी मागितली. ती सभा आश्रमाच्या जागेमध्ये भरविण्याची माझी इच्छा व्यक्त केली. ती त्यांना पसंत पडली. मला आठवते त्याप्रमाणे मी रविवार ता. १३ रोजी ती सभा भरविली. मार्शल लॉही त्याच दिवशी की दुसऱ्या दिवशी रद्द झाला. या सभेमध्ये मी लोकांना त्यांच्या दोषांची जाणीव करून देण्याचा प्रयत्न केला. मी प्रायश्चित्तादाखल तीन दिवस उपास केला व लोकांना एक दिवस करण्याचा सल्ला दिला. ज्यांनी दंग्याधोप्यामध्ये भाग घेतला होता, त्यांना स्वतःचा गुन्हा कबूल करण्याची सूचना केली.

माझे कर्तव्य मला स्पष्ट दिसून आले. ज्या मजुरांकडे व इतर लोकांमध्ये मी एवढा वेळ राहिलो होतो, ज्यांची मी सेवा केली होती, आणि ज्यांच्याकडून चांगल्या वर्तणुकीची मी आशा ठेवली होती, त्यांनी दंग्यामध्ये भाग घ्यावा हे मला असह्य झाले, व त्यांच्या दोषाचा मीही भागीदार आहे असे मला वाटले.

मी लोकांना आपापले गुन्हे कबूल करायला सांगितले, त्याचप्रमाणे सरकारलाही गुन्हे माफ करण्याची सूचना केली. माझे म्हणणे दोघांपैकी एकानेही ऐकले नाही. लोकांनी गुन्हे कबूल केले नाहीत, सरकारने माफही केले नाहीत.

स्व. रमणभाई वगैरे नागरिक माझ्याकडे आले, व सत्याग्रह बंद ठेवण्याबद्दल मला विनवू लागले. मला विनविण्याची आवश्यकता उरलीच नव्हती. शांततेची शिकवण जोपर्यंत लोक आत्मसात् करणार नाहीत तोपर्यंत सत्याग्रह बंद राखण्याचा मी अगोदरच मनाशी निश्चय केला होता. ते ऐकून त्यांना बरे वाटले.

काही मित्रांची इतराजीही झाली. त्यांना वाटत होते, की सर्वत्र शांती राहिली पाहिजे अशी जर माझी अपेक्षा असेल तर मोठ्या प्रमाणावर सत्याग्रह कधीच घडू शकणार नाही. मी आपला मतभेद नमूद केला. ज्या लोकांमध्ये आपण काम केलेले आहे, ज्यांच्यामार्फत सत्याग्रह करण्याची आपल्याला उमेद वाटते, तेच जर शांतता राखणार नाहीत तर सत्याग्रह चालणार नाही हे उघड आहे. एवढी मर्यादित शांतता टिकविण्याइतकी शक्ती सत्याग्रहाच्या पुढाऱ्यांनी मिळविलीच पाहिजे असे माझे म्हणणे होते. या विचारामध्ये मी आजही फेरफार करू शकत नाही.

३३. ' हिमालयाएवढी चूक '

अहमदाबादच्या सभेनंतर लगेच मी नडियादला गेलो. ' हिमालयाएवढी चूक ' असे जे माझे शब्द इतके प्रसिध्द झाले आहेत ते मी प्रथम नडियादमध्ये उच्चारले. अहमदाबादमध्ये मला माझी चूक कळू लागली होती. पण नडियादमध्ये तेथील स्थिती प्रत्यक्ष पाहून विचार करता, तसेच खेडा जिल्ह्यात पुष्कळ इसमांना पकडले होते त्यासंबंधी हकीकत ऐकून, ज्या सभेमध्ये मी घडलेल्या हकीकतीसंबंधी भाषण करीत होतो, त्या सभेमध्ये एकाएकी मला लख्ख दिसून आले, की खेडा जिल्ह्याच्या किंवा तसल्याच इतर लोकांना सविनय कायदेभंगासाठी पाचारण करण्यात मी घाई केली व ती चूक मला पर्वतासमान भासली.

मी अशा तऱ्हेचे कबुली दिल्यामुळे माझा भरपूर उपहास झाला आहे, तरी पण मला या कबुलीबद्दल कधीही पश्चात्ताप वाटलेला नाही. मी नेहमी असेच मानीत आलो आहे की, इतरांचे गजाएवढे (हत्तीएवढे≪दोष आपण रजाएवढे करून पाहू लागू व स्वतःचे राईएवढे दोष पर्वतासमान पाहायला शिकू तेव्हाच आपल्याला स्वतःच्या व इतरांच्या दोषांचे यथायोग्य प्रमाण मिळू शकेल. मला असेही वाटते, की या सामान्य नियमाचे पालन सत्याग्रही होऊ इच्छिणाऱ्याने तर फारच सूक्ष्मपणे केले पाहिजे.

ही पर्वतप्राय वाटणारी चूक कोणती ते पाहू या. कायद्याचा सविनय भंग त्याच इसमाकडून होऊ शकेल, की जो कायद्याला विनयपूर्वक स्वेच्छेने मान देत आला आहे. आपण बहुधा कायद्याचे पालन करतो ते त्याचा भंग केल्यास मिळणाऱ्या शिक्षेच्या भयाने. ज्या कायद्याच्या बाबतीत नीती-अनीतीचा प्रश्न उपस्थित होत नाही, अशा कायद्यांना ही गोष्ट विशेषकरून लागू पडते. कायदा असो किंवा नसो, शिष्ट गणले जाणारे लोक एकाएकी चोरी करणार नाहीत. तरी पण रात्रीच्या वेळी सायकलवर दिवा लावण्याच्या नियमातून निसटून जाण्याची चांगल्या चांगल्या माणसांनाही दिक्कत वाटत नसते. आणि असले नियम पाळण्याचा कोणी सल्ला दिला तरी तो मान्य करण्यास चांगले लोकही चटकन तयार होत नाहीत. पण त्याच नियमाला कायद्याचे स्वरूप मिळाले, की मग तो मोडल्यास दंड होण्याची धास्ती असते आणि दंड

भरण्याच्या अडचणीत सांपडू नये म्हणून तरी ते रात्र होताच सायकलींवर दिवा लावतील. अशा तऱ्हेने केलेले नियमपालन हे स्वेच्छेने केलेल्या नियमपालनात मोडत नाही.

पण सत्याग्रही जो समाजाच्या कायद्याला मान देईल तो मान ज्ञानपूर्वक, स्वेच्छेने, मान देणे हा धर्म आहे हे समजून, देईल. अशा तऱ्हेने ज्याने समाजाच्या नियमांचे हेतूपूर्वक पालन केले आहे त्याच्या अंगीच त्या नियमांच्या नीती-अनीतीचा न्याय करण्याची शक्ती येते, व त्यालाच विशीष्ट नियमांचा भंग करण्याचा अधिकार प्राप्त होतो. लोकांनी अशा तऱ्हेचा अधिकार प्राप्त करण्यापूर्वी मी त्यांना सविनय भंग करण्यास सांगितले, ही माझी चूक मला पर्वतासमान वाटली आणि खेडा जिल्ह्यामध्ये प्रवेश करताच मला खेडा सत्याग्रहाचे स्मरण झाले आणि असे वाटले, की मी मुळातच रस्ता चुकलो. लोक सविनय भंगाला लायक व्हायचे तर अगोदर त्यांना त्याच्या गुढ रहस्याचे ज्ञान झाले पाहिजे हे माझ्या लक्षात आले. जे लोक मनाने रोज कायदे मोडतात, गुप्तपणे ज्यांनी अनेक वेळा कायदे मोडलेले आहेत, त्यांना एकाएकी सविनय भंगाचे मर्म कसे कळावे®त्याचे नियम ते कसे पाळू शकणार®

ही आदर्श स्थिती हजारो किंवा लाखो लोक प्राप्त करू शकणार नाहीत हे सहज लक्षात येण्यासारखे आहे. पण असे असेल तर सविनय भंग सुरू करण्यापूर्वी लोकांना समजावून देणाऱ्या व त्यांना प्रतिक्षणी मार्ग दाखविणाऱ्या स्वंयसेवकांचे दल निर्माण झाले पाहिजे. आणि त्या दलाला सविनय भंगाची व त्याच्या मर्यादांची परिपूर्ण माहिती झालेली असली पाहिजे.

अशा तऱ्हेचे मनात विचार घोळवीत मी मुंबईस गेलो. आणि सत्याग्रह सभेमार्फत सत्याग्रही स्वंयसेवकांचे दल उभारले. दलामार्फत लोकांना सविनय भंगाची माहिती देण्यासाठी स्वंयसेवकांचे शिक्षण हाती घेतले, आणि माहिती देणारी पत्रके काढली.

हे काम चालू झाले खरे; पण मला दिसून आले, की लोकांना त्याच्याबद्दल गोडी वाटले असे मला करता आले नाही. स्वंयसेवकांची गर्दी जमली नाही. ज्यांनी नांवे नोंदविली त्यापैकीही सर्वांनी नियमीत शिक्षण घेतले असेही म्हणता येत नाही. अधिक काळ लोटला तसतशी नवीन नावे नोंदविणाऱ्यांची संख्याही वाढण्याऐवजी घटतच चालली. मी ताडले, की सविनय भंगाचे गाडे वाटले होते त्याहून सावकाश चालणार.

३४. ' नवजीवन ' आणि ' यंग इंडिया '

किती का मंद असेना, पण शांततायुक्त अशी चळवळ एकीकडे चाललेली होती, तर दूसरीकडून सरकारची दडपशाही खूप जोरात चालू होती. पंजाबमध्ये तिचा तडाखा विशेष स्पष्टपणे जाणवला. तेथे लष्करी कायदा, म्हणजेच झोटिंग पातशाही, सुरू झाली. पुढाऱ्यांना पकडले. ' खास कोर्टे ' ही कोर्टे नव्हती तर एका गव्हर्नरच्या हुकूमाप्रमाणे चालणारी मंडळे बनून राहिली होती. ती पुराव्याखेरीज प्रमाणावाहेर शिक्षा देत सुटली. लष्करी शिपायांनी लोकांना किडयांप्रमाणे पोट घाशीत चालवले. त्याच्यापुढे माझ्या दृष्टीने तर जलियांवाला बागेतील घोर कत्तल क्षुल्लक होती. लोकांचे व जगाचे लक्ष मात्र या कत्तलीकडेच अधिक वेधले गेले.

पंजाबमध्ये वाटेल ते करून प्रवेश करण्यावद्दल माझ्यावर दडपण येऊन पडू लागले. मी व्हॉइसरॉयांना पत्रे लिहिली, तारा केल्या, पण परवानगी मिळेना. परवानगीखेरीज जावे तर आत प्रवेश मिळायचाच नाही; सविनय भंग केला असे मनाचे समाधान होईल तेवढेच. या धर्मसंकटामध्ये काय करावे याचा मला मोठा प्रश्न पडला. मी मनाई हुकूम मोडून चालून गेलो तर तो सविनय अनादर होणार नाही असे मला भासले. शांततेसंवधी जशी माझी खात्री व्हावयला पाहिजे होती तशी अद्याप होत नव्हती. पंजाबातील नादिरशाहीमुळे लोकांमध्ये अस्वस्थता अधिक झाली होती. अशा स्थितीत माझा कायदेभंग हा आगीत तेल ओतल्याप्रमाणे होईल असे मला वाटले. त्यामुळे जोरजुलमाने पंजाबात शिरण्याच्या सुचनेला मी रूकार दिला नाही. हा निर्णय करणे म्हणजे मला कडू काढा घेण्याप्रमाणे वाटत होते. रोज पंजावहून अन्यायाच्या बातम्या येत; रोज मला त्या ऐकून फक्त मूग गिळून बसावे लागे.

इतक्यात मि. हॉर्निमन की ज्यांनी ' क्रॉनिकल ' ही एक महान शक्ती बनवली होती, त्यांना सरकारने लोकांना कळूही न देता एकाएकी पळवून नेले. या चोरटया कारभारामध्ये जी आणखी काही कुलंगडी होती त्यांची घाण अद्यापही येते. मला माहित आहे, की मि. हॉर्निमन अंदाधुंदीचे भोक्ते नव्हते. मी सत्याग्रहसमितीचा सल्ला न घेता पंजाबसरकारचा हुकूम अमान्य केला, हेही त्यांना आवडले नव्हते. सविनय भंग बंद ठेवला, त्याला यांची

पूर्ण संमती होती. बंद ठेवण्याचा माझा इरादा मी जाहीर केला त्यापूर्वीच मला तसे करण्याबद्दल सल्ला देणारे त्यांचे पत्र रवाना झाले होते. मुंबई-अहमदाबादमधील अंतरामुळे ते पत्र मला मी माझा विचार जाहीर केल्यानंतर मिळाले. त्यामुळे त्यांच्या हद्दपारीचे मला नवल वाटले व तितकेच वाईटही वाटले.

असे झाल्यामुळे ' क्रॉनिकल ' च्या व्यवस्थापकांनी ते पत्र चालविण्याचा बोजा माझ्यावर टाकला. मि.ब्रेलवी तर होतेच, त्यामुळे मला फारसे काही करावे लागत नव्हते. तरीही माझ्या स्वभावाप्रमाणे मला ती जबाबदारी अवजड होऊ लागली होती.

पण मला ती जबाबदारी फार काळ घ्यावी लागलीच नाही; सरकारच्या कृपेमुळे ते पत्र बंद पडले.

ज्यांच्या हाती क्रॉनिकलची व्यवस्था होती, तेच ' यंग इंडिया ' च्या व्यवस्थेवर देखरेख करीत असत. ते म्हणजे उमर सोबानी व शंकरलाल बॅंकर. या दोन्ही मित्रांनी 'यंग इंडिया' ची जबाबदारी मीच घ्यावी अशी सूचना केली. 'क्रॉनिकलची' ची उणीव भरून काढण्याच्या दृष्टीने 'यंग इंडिया' आठवडयातून एकदाच्या ऐवजी दोनदा काढावा हे त्यांना व मला दोघांनाही ठीक वाटले. सत्याग्रहाचे रहस्य समजावून देण्याची मला हौस होतीच. पंजाबाबाबत मी अधिक काही करू शकलो नाही, तरी निदान योग्य टीका करू शकत होतो; आणि त्या टीकेच्या पाठीशी सत्याग्रहरूपी शक्ती दडलेली आहे, हे तर सरकारला कळतच होते. म्हणून या मित्रांची ही सुचना मी मान्य केली.

पण इंग्रजीतून लोकांना सत्याग्रहाचे शिक्षण कसे देता येणार ®माझ्या कार्याचे मुख्य क्षेत्र गुजराथ होते. भाई इंदुलालनी याज्ञिक त्या वेळी याच मंडळात होते. त्यांच्या हाती मासिक ' नवजीवन ' होते. त्याचा खर्चही हे मित्रच पुरवित असत. हे नियतकालिक भाई इंदुलालनी व त्या मित्रांनी माझ्या हवाली केले, व भाई इंदुलालनी त्यात काम करण्याचेही मान्य केले. त्या मासिकाचे साप्ताहिक केले.

मध्यंतरी ' क्रॉनिकल ' पुनः सुरू झाले. त्यामुळे ' यंग इंडिया ' परत साप्ताहिक झाला, व माझ्या सूचनेवरून अहमदाबादला हलवला गेला. दोन वर्तमानपत्रे निरनिराळया ठिकाणी चालविण्याने खर्चही जास्त होणार व माझीही गैरसोय अधिक होणार. नवजीवन तर अहमदाबादमध्येच निघत असे. असल्या वर्तमानपत्रांना स्वतंत्र छापखाना पाहिजे, तर ' इंडियन ओपिनियन ' च्या

वेळीच माझ्या अनुभवाला आले होते. शिवाय या देशातील त्यावेळेचे वर्तमानपत्रांसंबधीचे कायदेही असेच होते, की व्यापारी दृष्टीने छापखाना चालविणाऱ्या लोकांना, मला जे विचार प्रकट करावयाचे असतील, ते छापण्याचीही अडचण वाटेल असा संभव होता. छापखाना सुरू करण्याला हेही एक सबळ कारण होते; आणि तो तर अहमदाबादमध्येच सुरू करणे सुलभ होणार होते. म्हणून 'यंग इंडिया' ही अहमदाबादलाच घेऊन गेलो. या वर्तमानापत्रांमार्फत मी राष्ट्रास सत्याग्रहाचे शिक्षण देण्याचा यथाशक्ति आरंभ केला. दोन्ही पत्रांच्या प्रति मोठया प्रमाणात खपत असत. त्या वाढता वाढता एके काळी प्रत्येकी ४0,000 पर्यंत जाऊन पोचल्या होत्या. ' नवजीवन ' चा खप एकदम वाढला; ' यंग इंडिया ' चा मात्र हळूहळू वाढला. मी तुरूंगात गेल्यावर त्याला ओहोटी लागली आणि आज दोन्ही पत्रांचा मिळून खप आठ हजारांखाली आला आहे.

या वर्तमानपत्रामध्ये जाहिराती न घेण्याचा माझा आग्रह प्रथमपासूनच होता. त्यापासून काही एक नुकसान झालेले नाही अशी माझी समजूत आहे; आणि पत्राचे विचारस्वातंत्र्य टिकविण्याच्या कामी या पध्दतीची फार मदत झालेली आहे.

या वर्तमानपत्रांमुळे मला माझ्या मनाचे समाधान करता आले. कारण की मला जरी लगेच परत सविनय कायदेभंग सुरू करणे शक्य नव्हते, तरी मला आपले विचार मोकळेपणाने मांडता येऊ लागले. सल्ला, सूचना इत्यादींसाठी जे माझ्याकडे पाहात त्यांना मी आश्वासन देऊ शकलो व मला वाटते, की दोन्ही पत्रांनी त्या आणीबाणीच्या काळात लोकांची चांगली सेवा केली व लष्करी कायद्याचा अमल हलका करण्याच्या कामी काहीशी मदत केली.

३५. पंजाबात

पंजाबामध्ये जे दंगेधोपे झाले, त्याबद्दल सर मायकेल ओड्वायर यांनी मला गुन्हेगार ठरविले होते; तर तिकडचे काही नवजवान तेथे पुकारण्यात आलेल्या लष्करी अमलाबद्दलही मलाच गुन्हेगार ठरविण्यास मागेपुढे पाहत नव्हते. हे नवजवान क्रोधाच्या आवेशात येऊन असा युक्तिवाद करीत की जर सविनय कायदेभंग बंद ठेवला नसता तर जलियांवाला बागेतील कत्तल मुळीच होऊ शकली नसती, आणि लष्करी अमल पुकारला गेला नसता. कित्येकांनी मला धमक्याही दिल्या, की मी पंजाबात गेल्यास लोक मला ठार केल्याशिवाय राहाणार नाहीत.

पण माझ्या समजुतीने माझे करणे इतके रास्त होते, की त्यासंबंधी समजुतदार माणसांमध्ये गैरसमज होण्याचे कारणच पडू नये. पंजाबात जायला मी अधीर होऊन गेलो होतो. मी पंजाब कधी पाहिलेलाही नव्हता. परंतु समक्ष पाहायला मिळेल तेवढे पाहून घेण्याची मला फार इच्छा होती, आणि निमंत्रण पाठविणारे डॉ सत्यपाल किचलू, पं. रामभुजदत्त चौधरी इत्यादिकांना भेटण्याचीही इच्छा होती. ते तुरूंगात होते. परंतु मला पुर्ण विश्वास वाटत होता, की त्यांना दीर्घ काळपर्यंत अडकवून ठेवणे सरकारला शक्य नाही. मुंबईला मी जेव्हा जेव्हा जात असे तेव्हा तेव्हा पंजाबचे पुष्कळ लोक येऊन मला भेटून जात. मी त्यांना प्रोत्साहन देत असे; तेवढयावर ते समाधान मानून जात. मला त्या वेळी आत्मविश्वास खूप होता.

पण माझे जाणे लांबणीवर पडत चालले. व्हॉइसरॉय 'अजून वेळ आहे' असेच लिहीत होते.

मध्यंतरी हंटर कमिटी आली. लष्करी कायद्याच्या मुदतीत पंजाबच्या अमलदारांनी केलेल्या कृत्यांची तिने चौकशी करावयाची होती. दीनबंधू ॲंड्रयुज अगोदरच तिकडे जाऊन राहिले होते. त्यांच्या पत्रांत हृदयद्रावक वर्णने येत. त्यांच्या पत्रांचा असा ध्वनी असे, की लष्करी कायद्याचा जुलम वर्तमानपत्रांत प्रसिद्ध झालेल्या हकीकतीहूनही अधिक कठोर स्वरूपाचा झाला होता. मी पंजाबला आले पाहिजे, असा त्यांनी फार आग्रह चालविला. त्याचप्रमाणे मालवीयजींच्याही तारांवर तारा येत होत्या, की मला पंजाबला गेलेच पाहिजे.

त्यावरून मी पुन्हा व्हॉइसरॉयांना तार केली. जवाब आला, की 'अमुक तारखेला तुम्ही जाऊ शकता.' तारीख बरोबर आठवत नाही, पण बहुधा १७ ऑक्टोबर होती.

मी लाहोरला जाऊन पोचलो. त्या वेळी जे दृश्य दिसले ते कधी विसरण्यासारखे नाही. अनेक वर्षांच्या वियोगानंतर जसा एखादा प्रियजन परत यावा, आणि त्याच्या आप्तजनांनी त्याला भेटावयाला जावे, त्याच तऱ्हेने स्टेशनवर माणसांचा पूर लोटला होता. लोक हर्षवेडे होऊन गेले होते.

पंडित रामभुजदत्त चौधरी यांच्या घरी माझ्या उतरण्याची व्यवस्था होती. श्रीमती सरलादेवी चौधराणी यांचा माझा अगोदरपासून परिचय होता. मला आसरा देण्याची जबाबदारी त्यांच्यावर येऊन पडली. ' आसरा देणे ' हे शब्द मी इरादापूर्वक वापरले आहेत. कारण की हल्लीप्रमाणे त्या वेळीही मी ज्याच्याकडे म्हणून उतरेन, त्या गृहस्थाचे घर धर्मशाळेसारखे होऊन जात असे.

पंजाबामध्ये मला दिसून आले की, पंजाबचे पुष्कळसे पुढारी तुरुंगात असल्यामुळे मुख्य पुढाऱ्यांची जागा पंडित मालवीयजी, पंडित मोतीलालजी व कै. स्वामी श्रद्धानंदजी यांनी घेतली होती. मालवीयजी, श्रद्धानंदजी यांच्याशी माझा चांगला परिचय झाला होता; पण पंडित मोतीलालजींचा निकट परिचय लाहोरमध्येच घडला. हे पुढारी व ज्यांना तुरुंगाचा मान मिळाला नव्हता असे इतर स्थानिक पुढारी यांनी मला थोडक्याच अवधीत आपलेसे करून टाकले. मला कोठेही परकेसे वाटले नाही.

हंटर कमिटीपुढे साक्षी न देण्याचा ठराव आम्ही सर्वांनी एकमताने केला. त्याची सर्व कारणे त्या वेळी प्रसिद्ध झालेली होती, सबब त्याचा येथे पुनरूच्चार करीत नाही. ती कारणे सबळ होती, व कमिटीवर घातलेला बहिष्कार योग्य होता असे आजही मला वाटते.

पण सरकारी कमिटीवर बहिष्कार घातला, त्या अर्थी लोकपक्षातर्फे म्हणजे राष्ट्रीय सभेतर्फे, एक कमिटी नेमणे जरूर आहे असा विचार झाला. या कमिटीवर पंडित मोतीलाल नेहरू, कै. चित्तरंजन दास, श्री. अब्बास तैय्यबजी, श्री. जयकर व मी इतक्यांची नेमणूक झाली. आम्ही चौकशी करण्यासाठी निरनिराळया ठिकाणी विखरून गेलो. या कमिटीची व्यवस्था स्वाभाविकपणेच माझ्या माथी येऊन पडली आणि अधिकांत अधिक गावांची चौकशी माझ्याच वाटयाला आल्यामुळे पंजाब व पंजाबची खेडीपाडी पाहण्याचा अलभ्य लाभ मला मिळाला.

या चौकशीच्या काळात पंजाबाच्या स्त्रीवर्गाशी माझी इतकी काही ओळख झाली, की जसा काही आमचा अनेक युगांचा परिचय असावा. जेथे जावे तेथे त्यांच्या टोळयांच्या टोळया जमत, आणि माझ्यापाशी स्वतः कातलेल्या सुताचे ढीग पडत. पंजाब हे खादीचे महान क्षेत्र होऊ शकेल, असे या चौकशीच्या मुदतीत माझ्या तेव्हाच ध्यानात आले.

लोकांवर झालेल्या जुलमाची चौकशी करता करता जसजसा मी खोलात शिरत गेलो, तसतसे सरकारची अराजकता, अमलदारांची नादिरशाही व अरेरावी यासंबंधीच्या एकेक गोष्टी ऐकून मला आश्चर्य वाटले, व दुःखही झाले. पंजाबसारखा मुलूख, की जेथून सरकारला अधिकांत अधिक शिपाई मिळतात, तेथील लोकांनी एवढा सर्व जुलूम सहन करावा, ही गोष्ट मला त्या वेळीही आश्चर्यकारक वाटली व अजूनही वाटते.

या कमिटीचा रिपोर्ट लिहून काढण्याचे कामही मलाच सोपविण्यात आले. पंजाबात कसकसे जुलूम घडले हे समजून घेण्याची ज्यांची इच्छा असेल त्यांनी तो रिपोर्ट अवश्य वाचावा. या रिपोर्टाच्या बाबतीत मी एवढे सांगू शकतो, की त्यात एकाही ठिकाणी समजूनउमजून अतिशयोक्ती केलेली नाही. जेवढी हकीकत दिलेली आहे तिचा पुरावाही तेथेच नमूद केलेला आहे. या रिपोर्टात प्रसिद्ध केलेला आहे त्याहून पुष्कळसा अधिक पुरावा कमिटीपाशी होता. जिच्याविषयी यत्किंचित तरी शंका होती, अशी एकही गोष्ट रिपोर्टात घातलेली नाही. अशा तऱ्हेने केवळ सत्यावर नजर ठेवूनच हा रिपोर्ट लिहिण्यात आला आहे. ब्रिटिश सरकार आपली सत्ता कायम राखण्यासाठी कोणत्या हद्दीपर्यंत जाऊ शकते, कसकशी अमानुष कृत्येही करू शकते, याची कल्पना या रिपोर्टावरून वाचकाला येईल. या रिपोर्टातील एकही विधान माझ्या महितीप्रमाणे आजपर्यंत खोटे ठरलेले नाही.

३६. खिलाफतीच्या बदल्यात गोरक्षण ®

पंजाबचे हत्याकांड आता थोडा वेळ दृष्टीआड करू या.

राष्ट्रीय सभेतर्फे पंजाबातील डायरशाहीची चौकशी चालली होती. त्या सुमाराला माझ्या हाती एक जाहीर निमंत्रण आले. त्यावर मरहूम हकीमसाहेब व भाई असफअल्ली यांची नांवे होती. श्रद्धानंदजी हजर राहायचे आहेत असाही उल्लेख होता. मला असे पुसट स्मरण आहे, की ते उपाध्यक्ष होते. खिलाफतीसंबंधी नवीन उपस्थित झालेल्या परिस्थितीचा विचार करण्यासाठी व युद्धसमाप्तीनिमीत्त व्हावयाच्या उत्सवामध्ये भाग घ्यावा किंवा नाही, याचा निर्णय करण्यासाठी दिल्लीमध्ये हिंदू-मुसलमानांची एक सभा व्हायची होती. तिचे ते निमंत्रण होते. ही सभा नोव्हेंबर महिन्यामध्ये होती असेही स्मरते.

या निमंत्रणपत्रिकेमध्ये असा उल्लेख होता, की सदर सभेत खिलाफतीच्या प्रश्नाचा विचार होईल, एवढेच नव्हे तर गोरक्षणाच्या प्रश्नाचीही चर्चा होईल; आणि गोरक्षण साधण्याची ही एक उत्तम संधी आहे. मला हे वाक्य झोंबले. त्या निमंत्रणपत्रिकेचे उत्तर देताना मी हजर राहण्याचा प्रयत्न करीन असे लिहिले. त्याबरोबरच आणखी असेही लिहीले, की खिलाफत व गोरक्षण एकत्र करून त्यांना परस्परांतील सौद्याचे स्वरूप देऊ नये, तर प्रत्येकाचा विचार करून त्याच्या स्वतंत्र गुणदोषानुसार व्हावा.

सभेला मी हजर राहिलो. समाज बरा जमला होता. पुढे पुढे जशी हजारांनी गर्दी जमत असे, त्या मासल्याची मात्र ही सभा दिसली नाही. या सभेला स्वामी श्रद्धानंदजी हजर होते. त्यांच्याबरोबर मी वरील विषयासबंधाने बोलणे करून घेतले. त्यांना माझे म्हणणे पसंत पडले व ते सभेपुढे मांडण्याचे काम त्यांनी माझ्यावर सोपविले. हकीमसाहेबांबरोबरही मी बोलून घेतले. माझे म्हणणे एवढेच होते, की दोन्ही प्रश्नांचा विचार त्या त्या बाबीच्या गुणदोषानुसार स्वतंत्रपणे व्हावा. खिलाफतीच्या प्रश्नामध्ये जर तथ्य असेल, त्या बाबतीत सरकारकडून जर खरोखरच अन्याय घडत असेल, तर मुसलमानांना पाठींबा देणे हिंदूंचे कर्तव्य आहे. मग त्यांनी त्याच्याबरोबर गोरक्षण जोडू नये. अशा तऱ्हेची कसलीही अट घालणे हिंदूना शोभणार नाही. खिलाफतीच्या कामी मिळणाऱ्या मदतीची

किंमत म्हणून मुसलमानांनी गोवध बंड केला तर त्यांनाही शोभणार नाही. शेजारधर्म म्हणून किंवा आपण एकाच भूमीची लेकरे म्हणून, आणि हिंदूंच्या भावनांना मान देण्यासाठी त्यांनी स्वतंत्रपणे गोवध बंद केला तर ते चांगले दिसेल. तसे करणे त्यांचे कर्तव्यही आहे. परंतु तो स्वतंत्र प्रश्न आहे. जर हे त्यांचे कर्तव्य असेल व तसे ते समजत असतील, तर मग हिंदू खिलाफतीच्या कामी मदत करोत अथवा न करोत, मुसलमानांनी गोवध बंद केला पाहिजे. अशा तऱ्हेने दोन्ही प्रश्नांचा विचार पृथक् झाला पाहिजे, व म्हणून सभेमध्ये फक्त खिलाफतीच्या प्रश्नाची चर्चा व्हावी, असा मी माझा युक्तिवाद मांडला. सभेला तो योग्य वाटला. गोरक्षणाचा प्रश्न चर्चेला निघाला नाही. पण मौलाना अब्दुल बारी यांनी सांगून टाकले की, "हिंदूंची खिलाफतीला मदत होवो किंवा न होवो, आपण एका मुलखातील असल्यामुळे मुसलमानांनी हिंदूंच्या समाधानार्थ गोवध बंद केला पाहिजे." एके वेळी असे दिसू लागले होते, की खरोखरच मुसलमान गोवध बंद करतील

कित्येकांची अशी सूचना होती, की पंजाबचा प्रश्नही खिलाफतीच्या जोडीला घ्यावा. मी त्या बाबतीत आपला विरोध दर्शविला. पंजाबचा प्रश्न स्थानिक स्वरूपाचा आहे. पंजाबच्या दुःखाचे निमित्त करून आपण सबंध साम्राज्याचा ज्याच्याशी संबंध पोचतो अशा तहाच्या उत्सवापासून दूर राहू शकत नाही. असल्या बाबतीत खिलाफतीच्या जोडीला पंजाबचा प्रश्न नेऊन बसविल्याने आपण अविवेकाच्या आरोपाला पात्र होऊ. हे माझे म्हणणे सर्वांना पसंत पडले.

या सभेत मौलाना हसरत मोहोनी होते. त्यांची माझी ओळख पूर्वीच झाली होती. पण ते कसे लढवय्ये आहेत हे याच वेळी माझ्या प्रत्ययास आले. येथपासूनच आमच्यामध्ये मतभेद होण्यास सुरूवात झाली व तो अनेक बाबतीत शेवटपर्यंत कायम राहिला.

अनेक ठरावांपैकी एक असा होता, की हिंदू-मुसलमान सर्वांनी स्वदेशी व्रताचे पालन करावे, व त्यासाठी परदेशी कापडाचा बहिष्कार करावा. खादीचा अद्याप पुनर्जन्म झाला नव्हता. हसरतसाहेबांना हा ठराव मान्य होण्यासारखा नव्हता. त्यांना तर इंग्रजी साम्राज्याने खिलाफतीच्या बाबतीत न्याय दिला नाही, तर त्याबद्दल सूड उगवायचा होता. म्हणून त्यांनी फक्त ब्रिटिश मालावर शक्य तोपर्यंत बहिष्कार घालावा असे सुचविले. मी एकंदर ब्रिटिश मालाचा बहिष्कार कसा अशक्य आहे व अयोग्यही आहे, यासंबंधीचा माझा नेहमीचा युक्तिवाद मांडला. तो आता सर्वांच्या माहितीचा झालेला आहे. मी आपल्या अहिंसा-

वृतीचेही प्रतिपादन केले. सभेवर माझ्यावर म्हणण्याचा खोल परिणाम झालेला दिसला. हसरत मोहानींचे भाषण ऐकताना लोक असे हर्षनाद करीत होते की मला वाटले, की माझ्या पुंगीचा आवाज यापुढे कोण ऐकतो® पण मी माझ्या धर्माला जागले पाहिजे, मी आपला धर्म लपवून ठेवता कामा नये, असे समजून मी बोलायला उठलो. लोकांनी माझे भाषण खूप लक्षपूर्वक ऐकले. प्लॅटफॉर्मवर तर मला संपूर्ण पाठींबा मिळाला, व माझ्या पुष्टयर्थ एकावर एक भाषण होऊ लागली. पुढाऱ्यांच्या लक्षात आले की, ब्रिटिश मालाच्या बहिष्काराच्या ठरावाचा उपयोग काही व्हायचा नाही, तो उपहासाला मात्र कारण होईल. साऱ्या सभमध्ये असा मनुष्य हुडकून काढावा लागला असता, की ज्याच्या अंगावर कसलीही ब्रिटिश वस्तू नाही. जी गोष्ट करणे सभेला हजर राहिलेल्या लोकांनाही अशक्य होते, ती गोष्ट करण्याच्या ठरावापासून फायदा होण्याऐवजी नुकसानच होणार हे पुष्कळांच्या लक्षात आले.

" तुमच्या विदेशी वस्त्राच्या बहिष्काराच्या ठरावाने आमचे समाधान होण्यासारखे नाही. आम्ही आपल्याला पाहिजे तेवढे सर्व कापड पैदा करणार केव्हा आणि विदेशी वस्त्राचा बहिष्कार साध्य होणार केव्हा® आम्हाला तर असे काही तरी पाहिजे, की जेणेकरून ब्रिटिश लोकांवर तावडतोव परिणाम होऊ शकेल. तुमचा बहिष्कार राहू द्या, पण त्याहून अधिक परिणामकारक असे काही तरी आपण आम्हाला दाखविले पाहिजे, " असे मौलाना आपल्या भाषणात म्हणाले. मी ते भाषण ऐकत होतो. विदेशी वस्त्र बहिष्कारापलीकडे काहीतरी अधिक व नवीन असे दाखवून देणे जरूर आहे असे मला वाटले. विदेशी वस्त्राचा बहिष्कार तावडतोव होणार नाही हे मलाही त्यावेळी जाणवत होते. पुरेशी खादी उत्पन्न करण्याची शक्ती आपण मनात आणल्यास आपल्यामध्ये आहे, हे जे माझ्या मागाहून लक्षात आले, ते त्यावेळी समजले नव्हते. नुसत्या गिरण्यांवर भिस्त ठेवल्यास त्या दगा देतील हे मला कळत होते. मौलानासाहेबांनी आपले भाषण पुरे केले, त्या वेळी मी आपला जबाव योजीत होतो.

ऊर्दू किंवा हिंदी शब्द मला सुचेना. अशा तऱ्हेच्या खास मुसलमानांच्या बैठकीमध्ये पूर्वपक्ष उत्तरपक्ष यांनी भरलेली भाषणे करण्याचा हा माझा पहिलाच अनुभव होता. कलकत्त्याच्या मुस्लिम लीगमध्ये मी बोललो होतो; पण ते अवघ्या काही मिनीटांचे व हृदयस्पर्शी असे भाषण होते. पण मी भीडभाड सोडून दिली होती. दिल्लीच्या मुसलमानांसमोर मला अस्सल ऊर्दूमध्ये आलंकारिक भाषण

करावयाचे नव्हते, पण माझ्या म्हणण्याचा सारांश मोडक्यातोडक्या हिंदीत समजावून सांगावयाचा होता. तेवढे मला नीट करता आले. हिंदी-ऊर्दू मिश्रित हीच राष्ट्रभाषा होऊ शकेल याचे ही सभा प्रत्यंतर होती. मी इंग्रजीत भाषण केले असते तर माझे गाडे चाललेच नसते. मौलानासाहेबांनी जे आव्हान दिले ते देण्याचा प्रसंगही आला नसता व मला उत्तरही सुचले नसते.

योग्य हिंदी किंवा ऊर्दू शब्द सुचेना याची मला शरम वाटली, पण मी जवाब तर दिलाच. मला ' नॉन-को-ऑपरेशन ' हा शब्द सापडला. मौलाना भाषण करीत असतानाच मला एकसारखे वाटत होते, की ज्या सरकारची ते हरतऱ्हेने सहकार्य करीत आहेत, त्या सरकारचा विरोध करण्याच्या बाता व्यर्थ आहेत. तलवारीने विरोध करायचा नाही, त्या अर्थी सहकार्य न करणे हाच खरा विरोध आहे, असे माझ्या मनाने घेतले.व मी ' नॉन-को-ऑपरेशन ' शब्दाचा या सभेत प्रथम उपयोग केला. मी आपल्या भाषणात त्यांच्या समर्थनपर मुद्दे मांडले. त्या वेळी या शब्दामध्ये काय काय येऊ शकते त्याची जाणीव मला झाली नव्हती. त्यामुळे मी तपशीलात शिरलो नाही. मी एवढे सांगितल्याचे मला आठवते, की " मुसलमानबंधूंनी आणखी एक ठराव फार महत्वाचा असा केला आहे. ईश्वर करो आणि तसा प्रसंग न येवो „ पण जर का तहाच्या अटी त्यांच्या विरूद्ध गेल्या तर ते सरकारला मदत द्यायची बंद करतील. मला वाटते, की तसे करण्याचा प्रजेला हक्क आहे. आपण सरकारचे किताब बाळगून ठेवण्यास किंवा सरकारची नोकरी करण्यास बांधलेले नाही. सरकारचे हातून खिलाफतीसारख्या अत्यंत महत्वाच्या धार्मीक प्रश्नाच्या बाबतीत आपले अनिष्ट आचरले जात असताना आपण सरकारला साहाय्य कसे करावे® म्हणून खिलाफतीचा निकाल आपल्याविरूध्द गेल्यास साहाय्य बंद करण्याचा आपल्याला हक्क आहे."

परंतु या गोष्टीचा प्रचार होण्यास यानंतरही अनेक महिनेपर्यंत तो शब्द सभेच्या अहवलामध्येच गाडलेला राहिला. एका महिन्याने अमृतसरची सभा झाली. तेथे मी सहकार्याच्या ठरावाला दुजोरा दिला. त्यावेळी मला अशी आशा वाटत होती की, हिंदू -मुसलमानांना असहकाराचा प्रसंगच येणार नाही.

३७. अमृतसरची राष्ट्रीय सभा

लष्करी कायद्याच्या अमलाच्या अवधीत ज्या शेकडो पंजाबी लोकांना, नावाच्या न्यायालयात पुराव्याची खोटी बतावणी करून, कमीजास्त मुदतीच्या कैदेची शिक्षा देण्यात आली होती, त्यांना तसेच कोंडून ठेवणे सरकारला शक्य नव्हते. या धडधडीत अन्यायाविरूध्द सगळीकडून इतका काही बोभाटा झाला की, सरकार त्यांना अधिक काळपर्यंत तुरूंगात ठेवू शकेल अशी स्थितीच राहिली नाही. त्यामुळे राष्टीय सभेचे अधिवेशन होण्यापूर्वीच पुष्कळसे कैदी सुटून आले. लाला हरकिसनलाल वगैरे सर्व पुढारी सुटले, व राष्ट्रीय सभा चालू असतानाच अलीबंधूही सुटून आले. त्यामुळे लोकांच्या हर्षाला सीमा राहिली नाही. पंडित मोतीलाल नेहरू, ज्यांनी आपला धंदा बाजूला सारून पंजाबमध्येच ठाणे दिले होते, ते राष्ट्रीय सभेचे अध्यक्ष होते. स्वामी श्रद्धानंदजी स्वागतमंडळाचे अध्यक्ष होते.

आजपर्यंत राष्ट्रीय सभेमध्ये माझे काम हिंदीमध्ये छोटेसे भाषण करून वसाहतीतील हिंदी लोकांची गाऱ्हाणी मांडणे व त्यांची तरहदारी करणे एवढे असे. अमृतसरलाही मला यापलीकडे काही करावे लागेल अशी माझी कल्पना नव्हती. पण माझ्या बाबतीत यापूर्वीही अनेकवार घडले त्याचप्रमाणे या वेळी देखील माझ्यावर एकाएकी जबाबदारी येऊन पडली.

बादशहांचा नवीन सुधारणांसंबंधीचा जाहीरनामा प्रसिद्ध झाला. त्याने माझे पूर्ण समाधान होण्यासारखे नव्हते; इतरांनाही तो आवडला नाही. परंतु सदरहू जाहीरनाम्यामध्ये निर्दिष्ट केलेल्या सुधारणा सदोष असल्या तरी त्या स्वीकरण्यासारख्या आहेत, असे मला त्या वेळी वाटत होते. बादशहांच्या जाहीरनाम्यामध्ये लॉर्ड सिंह यांचा हात आहे असे मी अनुमान केले होते. माझ्या त्या वेळच्या दृष्टीला मला त्यात आशेचे किरण दिसले, पण अनुभवी लोकमान्य, चित्तरंजनदास इत्यादि दास इत्यादि योद्धे डोके हालवीत. भारतभूषण मालवीयजी तटस्थ होते.

माझी उतरण्याची सोय मालवीयजींनी आपल्या खोलीतच केली होती. त्यांची साधी राहाणी, काशी विश्वविद्यालयाच्या शिलारोपण-समारंभाच्या वेळी मला दिसून आली होती. पण या वेळी त्यांनी मला स्वतःच्या खोलीत ठेवून घेतले. त्यामुळे मला त्याची एकंदर दिनचर्या न्याहाळून पाहता आली, व पाहून मला सानंदाश्चर्य वाटले. त्यांची खोली म्हणजे गरिबांची धर्मशाळा. तीत मोकळी

जागा अशी उरलेली नव्हती. जेथे तेथे माणसे बसलेलीच असायची. तीत मोकळे वावरण्याची सोय नव्हती. वाटेल त्या माणसाने वाटेल तेव्हा यावे आणि त्यांचा वाटेल तेवढा वेळ घ्यावा. या लहानशा खोलीतील एका कोपऱ्यात माझा दरबार (म्हणजे खाट≪होता.

पण मला हे प्रकरण मालवीयजींच्या राहाणीच्या वर्णनाला द्यावयाचे नाही. सवव आता मुख्य विषयाकडे वळतो.

अशा स्थितीमध्ये मालवीयजींबरोबर रोज बोलायला मिळत असे. थोरला भाऊ धाकटया भावाला व्यवहाराची समजूत घालून देतो त्याप्रमाणे ते मला पक्षोपपक्षांची प्रेमपूर्वक फोड करून सांगत. सुधारणासंबंधीच्या ठरावामध्ये भाग घेणे माझे कर्तव्य आहे असे मला वाटू लागले. पंजाबसंबंधीच्या राष्ट्रीय सभेच्या रिपोर्टाची आंशिक जबाबदारी माझ्याकडे होती. पंजाबच्या बाबतीत मला सरकारकडून कामे करून घ्यायची होती, खिलाफतीच्या बाबतीतही घ्यावयाची होती. मॉंटेग्यूसाहेब हिंदूस्थानचा विश्वासघात होऊ देणार नाहीत, असेही मला वाटले होते. कैद्यांची व विशेषतः अलीबंधूंची बंधमुक्तता हेही मला एक शुभ चिन्हसे वाटले. म्हणून माझे मत होते, की सुधारणांचा स्वीकार करणारा ठराव होणे आवश्यक आहे. चित्तरंजन दास यांचे ठाम मत असे होते, की सुधारणा अत्यंत असमाधानकारक व अपुऱ्या समजून त्या झिडकारून दिल्या पाहिजेत. लोकमान्य काहीसे तटस्थ होते. परंतु देशबंधू जो काही ठराव पसंत करतील त्यांच्या तर्फेनेच स्वतःचे वजन खर्च करण्याचे त्यांनी ठरविले होते.

अशा तऱ्हेने मुरलेल्या, कसलेल्या व सर्वमान्य लोकनायकांमध्ये व माझ्यामध्ये मतभेद पडावा ही गोष्ट मला असह्य वाटली. उलटपक्षी माझा अंतर्नाद स्पष्ट होता. मी राष्ट्रीय सभेची बैठक टाळण्याचा प्रयत्न केला. पंडित मोतीलाल नेहरू व मालवीयजी यांच्यापाशी बोलून दाखविले की मला गैरहजर राहू दिल्याने सर्व गोष्टी साधतील, आणि थोर पुढाऱ्यांशी मतभेद प्रदर्शित करण्याच्या प्रसंगातून मी बचावून जाईन.

ही सूचना ह्या दोन्ही वडील पुढाऱ्यांना पटली नाही. लाला हरकिसनलाल यांच्या कानावर जाताच ते म्हणाले, "असे कधी चालणार नाही. पंजाबच्या लोकांना मोठा धक्का बसेल." लोकमान्यांबरोबर व देशबंधूंबरोबर वाटाघाट केली; मि. जिनांना भेटलो. कोठून मार्ग निघेना. माझी व्यथा मी मालवीयजींपुढे मांडली की, "तडजोड होण्याचे चिन्ह मला दिसत नाही. मला माझा ठराव

मांडावा लागला, तर मतमोजणीचा प्रसंग येणार. पण येथे मते मोजता येतील, अशी काही व्यवस्था मला मला दिसत नाही. आजवर आपण भरसभेमध्ये हात वर करीत आलो आहो. हात वर करतेवेळी प्रतिनिधी व प्रेक्षक यांच्यामध्ये भेद राहत नाही. असल्या विशाल सभेमध्ये मते मोजण्याची व्यवस्था आपल्यापाशी नसते. म्हणून मला माझ्या ठरावानिमित्त मते घ्यावयाची असली तरी ते जुळण्यासारखे नाही."

लाल हरकिसनलालांनी ती व्यवस्था संतोषकारक रीतीने करून देण्याचे आपल्या अंगावर घेतले. त्यांनी म्हटले : "मते घेण्याच्या दिवशी प्रेक्षकांना आत येऊ देऊ नये; प्रतिनिधी तेवढेच येतील. आणि त्यांची मते मोजून देण्याचे काम माझे. पण तुम्ही राष्ट्रीय सभेच्या बैठकीला गैरहजर राहता काम नये."

अखेरीला मला कबूल व्हावे लागले. मी आपल्या ठरावाचा मसुदा तयार केला. तो सभेपुढे मांडण्याचा मला फार संकोच वाटला, पण मी कबूल केले. मि. जिना व मालवीयजी दुजोरा देणार होते. भाषणे झाली. मला दिसत होते, की जरी आमच्या मतभेदामध्ये कोठेच कटूता नव्हती, भाषणांमध्येसुद्धा युक्तिवादापलीकडे काहीच नव्हते, तरीही सभेला मुळात मतभेदच सहन होत नव्हते. पुढाऱ्यांतील मतभेदांमुळे त्यांना वाईट वाटत होते. सभेची इच्छा होती, की एकमत व्हावे.

भाषणे चालू असतानाही व्यासपीठावर मतभेद दूर करण्याचे प्रयत्न चालूच होते. परस्परांमध्ये चिठ्ठ्यांची ये-जा चालू होती. मालवीयजी तर कसेही करून तडजोड करण्यासाठी मेहनत करीत होते इतक्यात जयरामदासांनी आपली सूचना माझ्या हातात दिली, व प्रतिनिधींना मते देण्याच्या संकटातून वाचवा, अशी माझी अतिमधूर शब्दांमध्ये विनवणी केली. मला त्यांची सूचना आवडली. मालवीयजींची नजर तर कोठे आशा दिसते का, ते पाहाण्यासाठी चोहीकडे फिरतच होती. मी म्हटले, "ही सूचना दोघांनाही पसंत पडेल अशी दिसते." मी ती लोकमान्यांना दाखविली. ते म्हणाले, "दासांना पसंत असेल तर माझी हरकत नाही." देशबंधू विरघळले. त्यांनी विपिनचंद्र पालकडे पाहिले. मालवीयजींना पुरी आशा वाटू लागली. त्यांनी चिठ्ठी हिसकून घेतली. देशबंधूंच्या तोंडून होकार पुरा बाहेर पडतो न पडतो तोच पंडितजींनी सांगूनही टाकले, सदगृहस्थहो, तुम्हाला ऐकून समाधान वाटेल, की समेट झाला आहे." मग आणखी काय पाहिजे® टाळ्यांच्या गडगडाटाने मंडप गाजून गेला, व लोकांच्या चेहऱ्यावर गंभीरता होती त्या जागी समाधान झळकू लागले.

हा ठराव कोणता होता त्यात शिरण्याची येथे आवश्यकता नाही. हा ठराव कसा बनला एवढे दर्शविणेच या प्रयोगांच्या कक्षेमध्ये येतो.

या समेटामुळे माझी जबाबदारी वाढली.

३८. राष्ट्रीय सभेत प्रवेश

अमृतसरच्या राष्ट्रीय सभेत मला भाग घ्यावा लागला हा मी आपला राष्ट्रीय सभेतील प्रवेश म्हणत नाही. त्यापूर्वीच्या राष्ट्रीय सभेच्या बैठकींना मी हजर राहात असे, तो फक्त माझ्या निष्ठेचे चिन्ह म्हणून. पूर्वीच्या बैठकींमध्ये सर्वात कनिष्ठ शिपायापलीकडे मला काही काम करावयाचे आहे, अशी माझी समजूत नव्हती. मला इच्छाही नव्हती.

अमृतसरच्या अनुभवावरून मला दिसून आले, की माझ्या अंगच्या एका गुणाचा उपयोग राष्ट्रीय सभेला होण्यासारखा आहे. पंजाब कमिटीचे काम पाहून लोकमान्य, मालवीयजी, मोतीलालजी, देशबंधू वगैरे खूष झाले असल्याचे माझ्या लक्षात आले होते. म्हणूनच त्यांनी मला आपल्या बैठकींना व वाटाघाटींना बोलाविले. विषयनियामक कमिटीचे खरे काम असल्या बैठकीतच होते, हे मला कळून चुकले होते. असल्या बैठकींमध्ये पुढाऱ्यांचा ज्यांच्यावर विशेष विश्वास किंवा आधार असेल अशीच मंडळी असत. इतरही काहीजण कसल्या तरी निमित्ताने शिरकाव करून घेणारे असत.

पुढील वर्षी करायच्या दोन कामांवद्दल मला आवड होती, कारण की त्यात मला गम्य होते.

एक काम जलियांवाला बागेतील कत्तलीचे स्मारक. त्याबावत राष्ट्रीय सभेने मोठ्या दिमाखानिशी ठराव पसार केला होता. त्यासाठी पाच एक लाख रूपयांची रक्कम उभारायची होती. त्याच्या विश्वस्तांमध्ये (ट्रस्टीमध्ये≪ माझे नाव होते. हिंन्दुस्थानात सार्वजनिक कार्यासाठी भिक्षा मागण्याची विशेष शक्ती असलेल्या इसमांमध्ये पहिला नंवर मालवीयजींचा होता, व आहे. मला ठाऊक होते, की माझा दर्जाही त्यांच्याहून फारसा कमी राहणार नाही. माझी ही शक्ती दक्षिण आफ्रिकेमध्ये मला दिसून आली होती. राजामहाराजांपासून जादू करून लाखो रूपये काढण्याची शक्ती माझ्यामध्ये नव्हती, आजही नाही. त्या बावतीत मालवीयजांची बरोबरी करणारा दुसरा कोणी मला अद्याप आढळलेला नाही. जलियां-

वाला बागेच्या कामी त्यांच्याकडून द्रव्य मिळविता येणार नाही हे मला समजत होते. म्हणून या स्मारकासाठी पैसे जमविण्याचा बोजा मुख्यतः माझ्यावरच पडणार, हे विश्वस्ताची पदवी स्वीकारतानाच माझ्या लक्षात आले होते. झालेही तसेच. या स्मारकासाठी मुंबईच्या उदार नागरिकांनी यथेच्छ पैसा दिला व आज राष्ट्रापाशी त्या स्मारकासाठी पाहिजे तेवढे पैसे आहेत. पण हिंदू, मुसलमान, व शीख यांच्या एकत्रित रक्ताने पवित्र झालेल्या त्या भूमीवर कशा स्वरूपाचे स्मारक करावे, अर्थात पडून राहिलेल्या पैशाचा उपयोग काय करावा, हा भानगडीचा प्रश्न होऊन बसला आहे. कारण की तिघांमध्ये, किंवा दोघांमध्ये म्हणा, दोस्तीच्या ऐवजी आज वैरवृत्ती भास होत आहे.

माझी दुसरी शक्ती कारकुनाचे काम करण्याबाबतची होय. हिचाही उपयोग राष्ट्रीय सभेला होण्यासारखा होता. दीर्घकालीन सवयीमुळे कोठे, काय, किती थोडया शब्दांत, सविनय भाषेमध्ये लिहावे ते मला कळू लागले होते, हेही पुढाऱ्यांच्या ध्यानात आले होते. राष्ट्रीय सभेची त्या वेळची जी घटना होती, ती गोखल्यांची ठेव होती. त्यांनी काही नियम बनविले होते. त्यांच्या आधारे राष्ट्रीय सभेचे काम चालत असे. ते नियम कसे बनले त्याचा मनोरंजक इतिहास मला त्यांच्याच तोंडून समजला होता. पण आता राष्ट्रीय सभा तेवढया नियमांवर चालायची नाही, असे सर्वांना दिसत होते. तिची घटना तयार करण्यासंबंधी दरवर्षी चर्चा चाले. पण राष्ट्रीय सभेपाशी अशा तऱ्हेची व्यवस्था नव्हती, की जेणेकरून तिचे काम सबंध वर्षभर चालू शकेल, किंवा पुढचे विचार कोणी करू शकेल. तिचे तीन चिटणीस असत. पण खरे पाहिले असता कार्यवाहक चिटणीस एकच असे. एका चिटणिसाने कचेरीचे काम करावे, की पुढचे बेत करावे, की भूतकाळी राष्ट्रीय सभेने उचललेल्या जबाबदाऱ्या चालू वर्षात पुऱ्या पाडाव्या® अर्थात ह्या साली हाच प्रश्न सर्वांच्या दृष्टीने अत्यंत अगत्याचा होऊन बसला. राष्ट्रीय सभेला हजारो लोकांची गर्दी होणार. तेथे जनतेचे काम कसे चालावे® प्रतिनिधींच्या संख्येला मर्यादा नव्हती. वाटेल त्या प्रांतातून वाटेल तेवढे प्रतिनिधी येऊ शकत. वाटेल त्याला प्रतिनिधी होता येत असे. त्यामुळे काहीतरी व्यवस्था होणे अत्यावश्यक आहे असे सर्वांनाच वाटत होते. घटना तयार करण्याची जबाबदारी मी अंगावर घेतली. त्याला मी एक अट मात्र घातली. जनतेवर दोन पुढाऱ्यांचा अंमल असल्याचे मला दिसत होते, म्हणून माझ्यावरोबर काम करण्यास त्यांचेही प्रतिनिधी असावे अशी मी मागणी केली. ते स्वतः स्वस्थपणे बसून घटना घडवू शकणार नाहीत हे मला समजत होते. म्हणून लोकमान्यांकडून व

देशबंधूंकडून त्यांच्या विश्वासांतील दोन नावे मागितली. याखेरीज घटना-समितीत आणखी कोणाचीच जरूर नाही, असे मी सुचविले. ती सूचना मान्य झाली. लोकमान्यांतर्फे श्री. केळकरांचे व देशबंधुंतर्फे श्री. आय्. बी. सेनचे अशी दोन नांवे आली. ही घटना-समिति एकत्र अशी एक दिवसही बसली नाही. तरीही आम्ही आमचे काम एकमताने पार पाडले. पत्रव्यवहारानेच काम चालवून घेतले. या घटनेबद्दल मला काहीसा अभिमान वाटतो. मला वाटते, की त्या घटनेनुसार काम चालविल्यास आजही आपली नौका पैलतीर गाठील. ते होईल तेव्हा होवो, पण ही जबाबदारी उचलल्याने मी महासभेमध्ये खरा प्रवेश केला अशी माझी समजूत आहे.

३९. खादीचा जन्म

सन १९०८ सालापर्यंत मी चरखा किंवा माग नजरेने पाहिला असल्याचे मला स्मरत नाही. तरीही 'हिंद स्वराज्या' मध्ये चरख्यानेच हिंदुस्थानचे दारिद्र्य दूर होईल असे मी विधान केले. ज्या साधनांनी उपासमार टळेल त्याच मार्गाने स्वराज्यही मिळेल, ही कोणाच्याही लक्षात येण्यासारखी गोष्ट आहे. सन १९१५ साली दक्षिण आफ्रिकेहून स्वदेशी आलो, तेव्हाही चरखा पाहायला मिळाला नव्हता. आश्रम स्थापला तेव्हा हातमाग सुरू केला. तो सुरू करताना मला खूप अडचणी आल्या. आम्ही सर्व अनभिज्ञ, त्यामुळे माग आणवला तरी तेवढयानेच तो चालेल असे नव्हते. आम्ही सर्व कलमवहादूर किंवा व्यापार जाणणारे एकत्र जमलो होतो. आमच्यापैकी कारागीर असा कोणीच नव्हता. त्यामुळे माग मिळविल्यानंतरही विणकाम शिकविण्याची आवश्यकता होती. काठेवाड व पालणपूर येथून माग मिळाला व एक शिकविणारा आला. त्याने आपले सर्व कसब दाखविले नाही. पण मगनलाल गांधी हाती घेतलेले काम एकाएकी सोडून देणारे नव्हते. त्यांच्या हातामध्ये कारागिरी तर होतीच; यामुळे त्यांनी विणकामाची कला पूर्णपणे समजून घेतली, व नवे विणकर एकामगून एक आश्रमामध्ये तयार झाले.

आम्हाला स्वतःचे कपडे स्वतः तयार करून वापरायचे होते. त्यासाठी आता गिरणीचे कापड वापरण्याचे बंद केले; आणि देशी गिरण्यांच्या सुताचे हातमागावर विणलेले कापड वापरण्याचा आश्रमवासीयांनी ठराव केला. तसे करण्यापासून आम्हाला पुष्कळ शिकायला मिळाले. हिंदुस्थानांतील विणकरांची,

राहणी, त्यांच्या कामाचा व्याप, सूत मिळण्याबाबत त्यांना येणाऱ्या अडचणी, त्यात त्यांची होणारी फसवणूक व अखेरीला त्यांचा दिवसेंदिवस वाढत जाणारा कर्जबाजारीपणा इत्यादि गोष्टींची माहिती मिळाली. आम्ही स्वतः आम्हाला लागणारे सर्व कापड तावडतोब विणून घेऊ शकू, अशी स्थिती नव्हती. त्यामुळे बाहेरच्या विणकरांपासून आम्हाला जरूर तेवढे कापड विणवून घ्यावे लागत असे. कारण देशी गिरण्यांच्या सुताचे हाताने विणलेले कापड विणकरांकडून वाटेल तेव्हा मिळू शकेल अशी सोय नव्हती. विणकर सर्व उंची कापड विलायती सुताचेच विणीत असत, कारण देशी गिरण्यांमध्ये बारीक सूत निघत नसे. आजही बारीक सूत थोडेच निघते; फार बारीक निघू शकतच नाही. मोठ्या मुश्किलीने काही विणकर आमच्या हाती लागले. ते मोठी मेहरबानी म्हणून देशी सुताचे कापड विणून देण्यास कबूल झाले. देशी सुताचे कापड निघेल ते विकत घेण्याचे वचन त्या विणकरांना आश्रमातर्फे द्यावे लागले होते. अशा तऱ्हेने कापड मुद्दाम विणवून घेऊन आम्ही वापरू लागलो, व मित्रांमध्येही त्याचा प्रचार केला. सूत कातणाऱ्या गिरण्यांचे आम्ही विनपगारी एजंट बनलो. गिरण्यांशी संबंध आला तसतशी त्यांच्या व्यवस्थेसंबंधी व त्यांच्या असहाय स्थितीसंबंधी माहिती मिळाली. स्वतः कातलेले सूत स्वतःच विणून काढणे हेच गिरण्यांचे ध्येय असल्याचे आमच्या नजरेस आले. त्या आपण होऊन हातमागाच्या उपयोगी पडत नव्हत्या. त्याला त्यांचा इलाज नव्हता एवढेच.

हे सर्व पाहिल्यानंतर आम्ही हाताने सूत कातायला अधीर बनलो. हाताने सूत कातू लागेपर्यंत आमची पराधीनता राहाणार असे आम्हाला वाटले. गिरण्यांचे एजंट बनण्यामध्ये आम्ही काही देशसेवा करतो असे वाटले नाही.

पण चरखाही कोठे मिळेना किंवा चरखा चालविणाराही कोणी भेटेना. कुकडया वगैरे भरण्याचे चरखे आमच्यापाशी होते, पण त्यांच्यावर सूत कातता येते अशी कल्पनाही नव्हती. कालिदास वकील एकदा एका बाईला शोधून घेऊन आले व ती सूत कातून दाखवील असे सांगितले. नवीन कसब शिकण्यात विशेष कुशल अशा एका आश्रमवासीयाला तिच्याकडे पाठविला; पण कसब हस्तगत झाले नाही.

दिवस फार जाऊ लागले. मी फारच अधीर होऊन गेलो होतो. माहिती देण्यासारखे जे कोणी आश्रमात येत तेवढयानां मी विचारीत असे, पण कातण्याचा मक्ता स्त्रियांकडेच होता. अर्थात कानाकोपऱ्यात कोणी स्त्री कातणे जाणणारी असली तर तिचा शोधही स्त्रियांनाच लागणार.

सन १९१७ साली गुजराथी बंधूंनी मला भडोच शिक्षणपरिषदेत खेचून नेले होते. तेथे मला साहसी स्वभावाच्या गंगाबेन भेटल्या. त्या विधवा होत्या. त्यांचे शिक्षण बेताचेच होते, पण हिंमत व ग्रहणशक्ती ही सुशिक्षित स्त्रियांमध्ये सामान्यतः असतात, त्यातून त्यांच्यामध्ये अधिक होती. त्या अस्पृश्यता मुळीच मानीत नसत. त्या निःसंकोचपणे अंत्यजांमध्ये मिसळत व त्यांची सेवा करीत. त्यांच्यापाशी पैसे होते, पण स्वतःच्या गरजा अल्प होत्या. शरीर कसलेले होते. आणि वाटेल तेथे एकटयानेही जाण्याचा त्यांना संकोच वाटत नसे. घोडयावर बसण्यात त्या मोठया पटाईत होत्या. या भगिनीशी विशेष परिचय मी गोधऱ्याच्या परिषदेमध्ये केला. मी माझी मनोव्यथा त्यांच्यापुढे मांडली आणि दमयंती ज्याप्रमाणे नळ राजाच्या मागून भटकत गेली त्याप्रमाणे चरख्याच्या शोधार्थ भ्रमण करण्याचे शिरावर घेऊन त्यांनी माझा भार हलका केला.

४०. चरखा सापडला

गुजराथमध्ये खूप भटकल्यानंतर बडोदा संस्थानातील विजापूरमध्ये गंगाबेनना चरखा सापडला. पुष्कळ कुटुंबांपाशी चरखे होते, पण ते त्यांनी माळयावर टाकलेले होते. पण कोणी त्यांचे सूत घ्यावयाला तयार असेल व त्यांना पेळू पुरविले जातील तर ती सूत कातण्यास तयार होती. गंगाबेनने मला खबर दिली. व माझ्या हर्षाला सीमा राहिली नाही पेळू पुरविण्याचे काम कठिण वाटले. मरहूम भाई उमर सोबानी यांच्याशी गोष्ट काढता त्यांनी आपल्या गिरणीतून पेळू पुरविण्याचे शिरावर घेतले. मी ते पेळू गंगाबेनकडे पाठविले, व सूत इतक्या झपाटयाने निघू लागले की मला हात टेकावे लागले.

भाई उमर सोबानींचे औदार्य विशाल होते. पण त्यालाही झाली तरी मर्यादा असणारच. पेळू विकत घेण्याचे माझ्या जिवावर आले. शिवाय गिरणीचे पेळू घेऊन सूत कातण्यात मला मोठा दोषही वाटला. गिरणीचे पेळू घ्यायचे तर सूत घेण्यालाही हरकत कोणती® आपल्या वाडवडिलांपाशी गिरणीचे पेळू थोडेच होते® ते पेळू कसे बनवीत बरे® पेळू बनविणाऱ्यांचा शोध करण्याची मी गंगाबेनना सूचना केली. त्यांनी हे काम आपल्या अंगावर घेतले. पिंजारी शोधून काढला. त्याला दरमहा ३५ रूपये का त्याहूनही अधिक पगारावर नेमला. मुलांना

पेळू करायला शिकविले. मी कापसाची मागणी केली. भाई यशवंतप्रसाद देसायांनी कापसाच्या गांठी पुरविण्याचे शिरावर घेतले. गंगाबेनने काम एकदम वाढविले. विणकरांना शोधून काढून त्यांच्याकडून कातलेले सूत विणून घेण्यास सुरूवात केली. विजापुरच्या खादीला प्रसिद्धी मिळाली.

इकडे आश्रमामध्येही चरखे सुरू होण्यास आता वेळ लागला नाही. मगनलाल गांधींच्या शोधक बुद्धीने चरख्यामध्ये सुधारणा केल्या व चरखे आणि चात्या आश्रमामध्ये बनू लागल्या. आश्रमातील खादीच्या पहिल्या ताग्याचा खर्च वारी सतरा आणे आला. मी मित्रांकडून कच्च्या सुताच्या जाडया खादीचे एक वाराला सतरा आणे घेतले, व त्यांनी ते हौसेने दिले.

मुंबईमध्ये मी अंथरूणातच पडून असे; पण भेटेल त्याच्याकडे चौकशी करीत असे. तेथेही कातणाऱ्या दोन स्त्रिया भेटल्या. त्यांना एक शेर (गुजराथी शेर = ४० तोळे≪ सुताचा एक रूपया दिला. मी खादीच्या अर्थशास्त्रामध्ये अनभिज्ञ होतो. मला कोठूनही हाताने कातलेले सूत पाहिजे होते, कातणाऱ्या स्त्रिया पाहिजे होत्या. गंगाबेन देत असत त्या दराशी तुलना करून पाहातो तर मी फसत होतो. बाया कमीवर काम करायला तयार होत ना, त्यामुळे त्यांना सोडून द्यावे लागले. पण त्यांचाही उपयोग झाला. त्यांनी श्रीमती अवंतिकाबाई गोखले, रमीबाई कामदार, श्री. शंकरलाल बॅंकरच्या मातुश्री व वसुमतीबेन यांना कातावयाला शिकविले; आणि माझ्या खोलीत चरख्याचा गुंजारव सुरू झाला. मला आजारातून बरा करण्यामध्ये या गुंजारवाचा हिस्सा होता असे म्हणण्यात अतिशयोक्ती नाही. ही मानसिक स्थिति आहे हे खरे; पण मनुष्याला रोगी किंवा निरोगी करण्यात मनाचा हिस्सा तरी काय कमी आहे® चरखा चालविण्याचा मीही प्रयत्न करून पाहिला, पण यापलीकडे माझी त्यावेळी प्रगती होऊ शकली नाही

मुंबईत हाताचे पेळू कोठून आणावे® श्री. रेवाशंकर जवेरीच्या बंगल्यावरून तांतीचा टणत्कार करीत करीत रोज पिंजारी जात असे. मी त्याला बोलावून आणला. तो गाद्यांचा कापूस पिंजीत असे. त्याने पेळू तयार करून देण्याचे कबूल केले. दर भारी मागितला, तो मी देऊ केला. अशा तऱ्हेने तयार झालेले सूत मी वैष्णवांना ठाकोरजीला घालायच्या माळांसाठी पैसे घेऊन विकत दिले. भाई शिवजींनी मुंबईत चरखावर्ग काढला. या प्रयोगाखाली पैशांचा खूप खर्च झाला. श्रद्धाळू देशप्रेमी लोकांनी पैसे दिले, मी खर्च करीत गेलो; पण तो खर्च व्यर्थ गेला नाही असा माझा नम्र अभिप्राय आहे. त्यातून खूप शिकायला मिळाले. कामाच्या मर्यादेची स्पष्ट कल्पना आली.

आता मी संपूर्ण खादीधारी बनण्यास उतावळा झालो. माझे धोतर देशी गिरणीच्या कापडाचे होते. विजापुरात आणि आश्रमात जी खादी बनत असे, ती फार जाड आणि ३० इंच पन्त्याची होत असे. मी गंगाबेनना नोटीस दिली, की जर का एक महिन्याच्या आत त्यांनी मला ४५ इंच पन्त्याचे खादीचे धोतर काढून दिले नाही, तर मला जाड खादीचा पंचा लावून काम चालवावे लागेल. त्यांना पेच पडला, मुदत कमीशी वाटली; पण त्या हरल्या नाहीत. त्यांनी महिन्याच्या आत मला पन्नास इंची धोतरजोडा आणून दिला आणि माझे संकट निवारले.

त्याच सुमारास भाई लक्ष्मीदास लाठीहून अंत्यज भाई रामजी व त्यांच्या पत्नी गंगाबेन यांना आश्रमात घेऊन आले; आणि त्यांच्याकडून रूंद पन्त्याची खादी विणून मिळू लागली. खादीप्रचाराच्या कामी या जोडप्याने केलेली मदत अशीतशी म्हणता येणार नाही. त्यांनी गुजराथेत व गुजराथेबाहेर हातसूत विणण्याचे कसब इतरांना शिकविले आहे. ही निरक्षर पण संस्कारी गंगाबेन धोटा चालवीत असताना त्या कामात अशी काही तल्लीन होऊन जाते, की इकडेतिकडे पाहायला किंवा कोणाबरोबर गप्पागोष्टी करायला तिला फुरसतच होत नाही.

४१. एक संवाद

स्वदेशीच्या नावाने चालणारी ही खादीची चळवळ सुरू झाली, तेव्हा गिरण्यांच्या मालकांकडून मला भरपूर टीकाही ऐकावयाला मिळू लागली. उमर सोबानी स्वतः कुशल गिरणीमालक असल्यामुळे स्वतःच्या ज्ञानाचा उपयोग मला देतच असत व शिवाय इतरांच्या अभिप्रायासंबंधीही मला माहिती देत राहात. त्यांच्यापैकी एका गृहस्थाच्या म्हणण्याचा त्यांच्या मनावरही परिणाम झाला व मला त्यांच्याकडे घेऊन जाण्याची त्यांनी आपली इच्छा दर्शविली. मला त्यांची सूचना पसंत पडली. आम्ही त्यांच्याकडे गेलो. त्यांनीच विषय काढला.

"तुमची स्वदेशी चळवळ काही पहिलीच नव्हे हे तर तुम्हाला माहीत आहे ना®"

मी उत्तर दिले, "होय, साहेब."

"तुम्हाला माहीतच आहे की, बंगभंगाच्या वेळी स्वदेशी चळवळीला खूप जोर चढला होता. तिचा आम्ही गिरणीवाल्यांनी खूप फायदा घेतला व कापडाचे दर वाढविले. काही गोष्टी करू नये असाही केल्या आहेत."

"मी ही गोष्ट ऐकली आहे; ती ऐकून वाईटही वाटले."

"तुम्हाला वाटणारे दुःख मी समजू शकतो; पण ते अस्थानी आहे. आम्ही आमचा धंदा चालवितो तो परोपकारार्थ थोडाच चालवतो आहो® आम्हाला पैसे कमवायचे आहेत. आम्ही आमच्या भागीदारांना जबाबदार आहोत. वस्तूची किंमत तिच्या मागणीवर अवलंबून राहाते हा नियम कोण थोपवून धरणार® बंगाली लोकांना एवढे कळायला पाहिजे होते, की त्यांच्या चळवळीने स्वदेशी कापडाचे दर वाढणारच,,"

"ते बिचारे माझ्यासारखेच श्रद्धाळू, त्यामुळे ते असे समजून चालले, की गिरणीवाले झाले तरी अगदीच स्वार्थी बनणार नाहीत; ठकबाजी तरी करणार नाहीत. स्वदेशीच्या नावावर परदेशी कापड तरी नाहीच विकणार."

"तुम्ही असे समजत असणार हे मला माहीत होते, म्हणूनच मी तुम्हाला सूचना करण्याचा विचार केला व तुम्हाला येथपर्यंत येण्याची तसदी दिली. म्हणजे तुमची तरी भोळया बंगाल्याप्रमाणे दिशाभूल होऊ नये." असे म्हणून शेठजींनी आपल्याकडील विणकरीचे नमुने आणण्याबद्दल खूण केली. त्यात रद्दी सुतापासून बनविलेल्या कांबळीचे दोन नमुने होते. ते हातात घेऊन ते म्हणाले, "हा पहा, हा माल आम्ही नवीन बनविला आहे. रद्दी सुतापासून बनविलेला, अर्थात स्वस्त तर पडणारच. हा माल आम्ही थेट उत्तरेपर्यंत नेऊन पोचवितो. आमचे दलाल चारी दिशांना पसरलेले आहेत. त्यावरून तुमच्या लक्षात येईल, की आम्हाला तुमच्यासारख्या एजंटांची जरूरी नाही. खरी स्थिती तर उलट अशी आहे, की जेथे तुमच्यासारख्यांचा आवाजही पोचत नाही, अशा ठिकाणी आमचे गुमास्ते आमचा माल घेऊन जातात. तुम्हाला आणखी ही गोष्ट हिशेवात घेतली पाहिजे, की हिंदुस्थानला हवा असणारा सर्व माल आम्ही उत्पन्न करू शकतही नाही. त्यामूळे स्वदेशीचा प्रश्न हा मुख्यतः पैदाशीचा प्रश्न आहे. आपण जरूरीइतके कापड काढू लागलो आणि कापडाच्या जातींमध्ये सुधारणा करू शकलो म्हणजे परदेशी कापड यावयाचे थांबेल. म्हणून माझा तुम्हाला असा सल्ला आहे की तुम्ही आपली स्वदेशीची चळवळ चालवीत आहा, या तऱ्हेने चालवू नका. तर नवीन गिरण्या काढण्याकडे लक्ष द्या. आपल्याकडे स्वदेशी माल खपविण्याच्या चळवळीची जरूर नाही; जरूर आहे ती पैदाशीची."

तर मग मी जर तेच काम करीत असलो तर तुम्ही मला आशीर्वाद द्याल की नाही®' मी म्हटले.

"ते कसे काय® तुम्ही जर गिरण्या काढण्याच्या प्रयत्नात असाल तर तुम्हाला धन्यवाद दिले पाहिजेत."

ते तर मी करीत नाही, पण मी चरखाप्रसाराच्या कार्यात गुंतलो आहे."

"चरखाप्रसार; ते काय®'

मी चरख्याची योजना समजावून सांगितली व पुढे म्हटले ः

"तुमचे विचार मला मान्य आहेत. मी गिरण्यांची एजन्सी करीत बसणे योग्य होणार नाही. त्यापासून फायदा होण्याऐवजी नुकसानच आहे. गिरण्यांचा माल काही पडून राहात नसतो. मी नवीन पैदाशीच्या कामी व नवीन पैदाशीचे कापड खपवून काढण्याच्या कामीच गुंतून राहिले पाहिजे. सध्या तर मी पैदाशीमध्येच गुंतलो आहे. मला याच स्वरूपाची स्वदेशी पसंत आहे. कारण की तिच्यामार्फत हिंदुस्थानांतील भुकेने मरणाऱ्या अर्धवेकार स्त्रियांना काम पुरविता येईल. त्या कातलेल तो सूत विणवून घ्यावे व ती खादी लोकांना धारण करण्यास लावावे अशी माझी वृत्ती आहे, व त्या दिशेने मी चळवळ करीत आहे. चरखाप्रसाराला किती यश येईल ते मला सांगता येत नाही. आताच कोठे त्या कार्याचा आरंभ होत आहे. पण माझा त्यावर पूर्ण विश्वास आहे. काही झाले तरी त्यापासून नुकसान तर नाहीच. हिंदुस्थानात उत्पन्न होणाऱ्या कापडात जेवढी भर या चरख्याच्या चळवळीने पडेल, तेवढा फायदा आहे. अर्थात तुम्ही म्हणता तसला दोष या चळवळीमध्ये नाही."

" अशा तऱ्हेने तुम्ही चळवळ चालवीत असाल, तर मला काही म्हणायचे नाही. या युगात चरखा चालेल की नाही हा स्वतंत्र प्रश्न आहे. मी तर तुम्हाला यश चिंतितो."

४२. असहकारचा प्रवाह

खादीची प्रगती पुढे कसकशी झाली त्याचे वर्णन या प्रकरणामध्ये देता येणार नाही. त्या त्या गोष्टी जनतेपुढे कसकशा येत गेल्या एवढे दाखवून देण्यापलीकडे त्यांचा अधिक इतिहास देत बसण्यास या प्रकरणांमध्ये जागा नाही. तसे करावयाचे तर त्या त्या विषयाचे स्वतंत्र पुस्तक तयार होईल. सत्याचा शोध करताना एकामागून एक घटना माझ्या जीवनामध्ये कसकशा सहजीच घडत गेल्या, त्यांचे दिग्दर्शन करण्याचा येथे विचार आहे.

म्हणून आता असहकारासंबंधी थोडे लिहीण्याची वेळ आली आहे असे म्हणता येईल. खिलाफतीबाबत अलीबंधूंची जबरदस्त चळवळ चालूच होती. मरहूम मौलाना अबदुल बारी इत्यादी उलेमांबरोबर माझी त्या बाबतीत खूप चर्चा

झाली; मुसलमान लोक शांती, अहिंसा कोठपर्यंत पाळू शकतील याचेही विवेचन झाले; व शेवटी नक्की झाले, की अमूक हद्दीपर्यंत धोरण म्हणून ती पाळण्यास हरकत नाही. व एकवार अहिंसेची प्रतिज्ञा केल्यानंतर ती पाळण्यास ते बांधलेले आहेत. अखेरीला असहकाराचा ठराव खिलाफत-परिषदेमध्ये मांडण्यात आला व पुष्कळ चर्चा होऊन तो पसार झाला. मला आठवते, की अलाहाबादमध्ये त्यासाठी एके दिवशी सबंध रात्रभर सभा चालली होती. हकीमसाहेब ना शांतिमय असहकार चालू शकेल की नाही याबद्दल शंका वाटत होती. पण त्यांची शंका दूर झाल्यानंतर ते त्या ठरावाला येऊन मिळाले, व त्यांची मदत अमुल्य झाली.

त्यानंतर गुजराथेत परिषद झाली. तिच्यापुढे मी असहकाराचा ठराव मांडला. त्याला विरोध करणाऱ्यांची पहिली हरकत अशी होती की, जोपर्यंत राष्ट्रीय सभेने असहकाराचा ठराव केलेला नाही तोपर्यंत प्रांतिक परिषदांना तसा ठराव करण्याचा अधिकार नाही. मी सुचविले, की प्रांतिक परिषदांनी मागे हटू नये; पण पुढे पाऊल टाकण्याचा सर्व पोटमंडळांना अधिकार आहे. एवढेच नव्हे तर त्यांच्यात धमक असेल तर तसे करणे हा त्यांचा धर्म आहे. त्यामुळे मुख्य संस्थेची प्रतिष्ठा वाढते. ठरावाच्या गुणदोषांसंबंधीही मधुर चर्चा झाली. मते मोजण्यात आली व मोठ्या बहुमताने असहकाराचा ठराव पास झाला. हा ठराव पास करण्याचे बरेचसे श्रेय अब्बास तैय्यबजी वल्लभभाई यांस होते. अब्बाससाहेब अध्यक्ष होते, व त्यांचा कल असहकाराच्या ठरावाकडेच होता.

राष्ट्रीय महासमितीने या प्रश्नाचा विचार करण्यासाठी राष्ट्रीय सभेचे खास अधिवेशन कलकत्त्यामध्ये १९२० च्या सप्टेंबर महिन्यात भरविण्याचा ठराव केला. तयारी खूप मोठ्या प्रमाणात झाली. लाला लजपतराय यांना अध्यक्ष निवडले होते. खिलाफत-स्पेशल व कॉंग्रेस-स्पेशल मुंबईहून सुटल्या. कलकत्त्यामध्ये प्रतिनिधींचा व प्रेक्षकांचा मोठा समुदाय जमला.

मौलाना शौकतअलींच्या मागणीवरून असहकाराच्या ठरावाचा मसुदा मी आगगाडीत तयार केला. अजूनपर्यंतच्या माझ्या ठरावाच्या मसुद्यांमध्ये 'शांतिमय' शब्द बहुधा आलेला नव्हता. मी आपल्या भाषणामध्येच त्याचा उपयोग करीत असे. केवळ मुसलमान लोकांच्या सभेमध्ये 'शांतिमय' या शब्दाने मला जे दाखवायचे होते ते मला समजावून देता आले नसते. म्हणून मी मौलानाअबुल कलाम आझादांकडे दुसऱ्या एखाद्या शब्दाची मागणी केली. त्यांनी 'बाअमन' शब्द दिला, व असहकाराला 'तर्के मवालात' हा शब्द दिला.

अशा तऱ्हेने जेव्हा माझा मेंदू, गुजराथी, हिंदी, ऊर्दू इत्यादि भाषांतून असहकाराची परिभाषा बनविण्याच्या कामी गुंतला होता त्यावेळी राष्ट्रीय सभेसाठी ठराव तयार करण्याचे कामही वर दर्शविल्याप्रमाणे माझ्यावर येऊन पडले. त्यात 'शांतिमय' शब्द घालायचा राहून गेला. मी ठराव लिहून आगगाडीतच मौलाना शौकतअलींच्या हातात देऊन टाकला. रात्रीच्या वेळी मला स्मरण झाले, की मुख्य शब्द 'शांतिमय' तर राहूनच गेला आहे. मी महादेवभाईना धाडले, व निरोप पाठविला की 'शांतिमय' शब्द छापताना घालावा. मला पुसट स्मरण आहे, की तो शब्द घालण्यापूर्वीच ठराव छापून निघाला होता. विषयनियामक समितीची सभा त्याच रात्री भरली. अर्थात मला तो शब्द मागाहून घालावा लागला. मला दिसून आले, की जर का मी ठराव लिहून तयार होऊन राहिलो नसतो, तर बरीच अडचण पडली असती.

माझी स्थिती केविलवाणी होती. ठरावाला विरोध कोण करतील आणि अनुमोदन कोण देतील याची मला काही कल्पना नव्हती. लालाजींचा कल कोणीकडे आहे, तेही मला समजले नव्हते. कसलेले योद्धे कलकत्त्यामध्ये हजर झाले होते. विदुषी ॲनी बेझंट, पंडित मालवीयजी, विजयराघवाचार्य, पंडित मोतीलालजी, देशबंधू वगैरे त्यामध्ये होते.

माझ्या ठरावामध्ये खिलाफत व पंजाबांतील अन्यायांबद्दल असहकार करण्याचा उल्लेख होता. श्री. विजयराघवाचार्यांना त्याचे एवढेसे महत्त्व वाटले नाही. ते म्हणाले, 'असहकाराच करायचा तर अमुक अन्यायासाठीच का® स्वराज्याचा अभाव हा सर्वात मोठा अन्याय आहे. त्यासाठीच असहकार केलेला शोभेल.' मोतीलालजींच्या मनांतूनही हा मुद्दा दाखल करायचा होता. मी या सूचनेला लगेच संमती दिली, व स्वराज्याची मागणीही ठरावात नमूद केली. विस्तृत, गंभीर व काही अंशी तिखट अशी चर्चा होऊन असहकाराचा ठराव पसार झाला.

मोतीलालजी त्यात प्रथम सामील झाले. माझ्याबरोबर त्यांनी केलेली मधुर चर्चा मला अद्याप स्मरते. त्यांनी काही शाब्दिक फेरफारांची सूचना केली, ती मी मान्य केली. देशबंधूंना वळविण्याचे काम त्यांनी आपल्याकडे घेतले. देशबंधूंचे हृदय असहकाराकडे होते, पण त्यांची बुद्धी असे सुचवीत होती, की जनतेला असहकार झेपणार नाही. देशबंधू व लालाजी असहकारात पुरेपुरे सामील झाले नागपुरलाच. या खास अधिवेशनाच्या वेळी लोकमान्य नाहीत याबद्दल मला फारच वाईट वाटले. मला अद्यापपर्यंत असे वाटत आहे की ते जिवंत असते तर त्यांनी

कलकत्त्याच्या प्रसंगावद्दल आनंद मानला असता. परंतु तसे झाले नसते तरीही त्यांनी विरोध केलेला मला आवडला असता. मला त्यापासून शिकायला मिळाले असते. त्यांच्या माझ्यामध्ये मतभेद नेहमीच पडत; पण ते सर्व गोडीगुलाबीचे असत. आमच्यामध्ये निकट संबंध आहे असेच ते मला नेहमी मानू देत असत. हे लिहितेवेळी त्यांच्या मृत्यूचे चित्र माझ्या डोळयांसमोर उभे होत आहे. मध्यरात्री मला त्यांच्या मृत्युचे वृत्त टेलिफोनवर माझे सहकारी पटवर्धन यांनी दिले. त्याच वेळी आपल्या सोबत्यांपाशी मी उद्‌गार काढले, 'मला एक मोठा आधार होता, तो गेला.' त्यावेळी असहकाराचे आंदोलन खूप जोराने चालले होते. त्यांच्यापासून पाठिंबा मिळविण्याची मला आशा वाटत होती. शेवटी जेव्हा असहकार संपूर्ण स्वरूपात उभा झाला, तेव्हा त्यांनी कोणते धोरण स्वीकारले असते ते एक देव जाणे. पण मला एवढे माहीत आहे, की राष्ट्राच्या इतिहासातील या आणीबाणीच्या वेळेला त्यांची उणीव सर्वांनाच विशेष जाणवत होती.

४३. नागपूरला

राष्ट्रीय सभेच्या खास बैठकीत झालेला असहकाराचा ठराव नागपूरला भरावयाच्या वार्षिक बैठकीत मंजूर व्हावयाचा होता. कलकत्त्याप्रमाणेच नागपूरमध्येही असंख्य लोक जमले होते. अद्याप प्रतिनिधींच्या संख्येला मर्यादा घातलेली नव्हती. त्यामुळे मला बरोबर स्मरत असेल तर चौदा हजार प्रतिनिधी हजर होते. लालाजींच्या आग्रहावरून शाळा-कॉलेजांबावतच्या ठरावामध्ये मी किंचित फेरफार कबूल केला. देशबंधूंनी काही फेरफार करविले, व शेवटी शांतिमय असहकाराचा ठराव सर्वानुमते पसार झाला.

याच बैठकीत महासभेच्या घटनेचा ठराव पसार करायचा होता. ही घटना खास बैठकीपुढे मी मांडली होतीच. ती प्रसिद्ध होऊन तिच्यावर चर्चाही झाली होती. श्री. विजयराघवाचार्य या अधिवेशनाचे अध्यक्ष होते. घटनेमध्ये विषयनियामक समितीने एकच महत्त्वाचा फेरफार केला. प्रतिनिधींची संख्या मी १५00 कल्पिली होती, त्याऐवजी विषयनियामक समितीने ती ६000 केली. माझ्या समजुतीप्रमाणे हा फेरफार अविचारमूलक होता. इतक्या वर्षाच्या अनुभवानंतरही मला तसेच वाटते. पुष्कळ प्रतिनिधींकडून अधिक कार्य होते किंवा लोकशाही अधिक भक्कमपणे प्रस्थापित होते ही समजूत मला अगदी चुकीची वाटते.

पंधराशे प्रतिनिधी जर उदार मनाचे, जनतेच्या हक्कांना जपणारे व प्रामाणिक असतील तर सहा हजार निर्बंधशून्य प्रतिनिधींपेक्षा लोकशाहीचे रक्षण अधिक चांगल्या तऱ्हेने करतील. लोकसत्ता चालायची असेल तर त्यासाठी जनतेमध्ये स्वातंत्र्यवृत्ती, स्वाभिमान व एकजूट ही असली पाहिजेत, आणि चांगले व सच्चे प्रतिनिधी निवडून देण्याबद्दल निर्धार पाहिजे. पण संख्येलाच फाजील महत्त्व देणाऱ्या विषयनियामक समितीला सहा हजारांहूनही अधिक प्रतिनिधी पाहिजे होते; त्यामुळे सहा हजारांनी जेमतेम भागले.

महासभेमध्ये स्वराज्याच्या ध्येयासंबंधीही चर्चा झाली. घटनेमध्ये एक कलम असे होते, की साम्राज्याचे आत किंवा बाहेर जसे साधेल तसे स्वराज्य मिळवावे. साम्राज्यांतर्गत स्वराज्यच पाहिजे म्हणणाराही एक पक्ष राष्ट्रीय सभेमध्ये होता. त्या पक्षाचे समर्थन पंडित मालवीयजी व मि. जिना यांनी केले; पण त्यांना फारशी मते मिळाली नाहीत. शांतिमय व सत्यपूर्ण साधनांनीच स्वराज्य मिळवायचे, असे दुसरे एक कलम होते. या निर्बंधालाही हरकत घेण्यात आली. राष्ट्रीय सभेने ती हरकत अमान्य केली व सबंध घटना राष्ट्रीय सभेमध्ये छानदार चर्चा होऊन पसार झाली. माझी समजूत आहे, की त्या घटनेची अंमलबजावणी लोकांनी प्रामाणिकपणे व उत्साहापूर्वक केली असती, त्यामुळे जनतेला खूप शिक्षण मिळाले असते. तिच्या अम्मलबजावणीमध्येच स्वराज्याचीही संपादना आहे. पण हा विषय येथे अप्रस्तुत आहे.

याच सभेमध्ये हिंदू-मुसलमान ऐक्याविषयी, अस्पृश्यतेविषयी व खादीविषयी ठराव झाले. आणि तेव्हापासून अस्पृश्यता दूर करण्याचे काम राष्ट्रीय सभेच्या हिंदू सभासदांनी अंगावर घेतले आहे व खादीद्वारा राष्ट्रीय सभेने हिंदुस्थानातील दीनदुबळ्या जनतेशी संबंध जोडला आहे. खिलाफतीच्या निमित्ताने असहकार पुकारणे हाच राष्ट्रीय सभेचा हिंदू-मुस्लिम ऐक्य साधण्याचा थोर प्रयत्न होता.

४४. पूर्णाहुती

पण आता ही प्रकरणे बंद करण्याची वेळ येऊन ठेपली आहे. यापुढील माझे जीवन इतके काही जाहीर होऊन बसले आहे, की जनतेला माहीत नाही असे क्वचितच काही असेल. शिवाय १९२१ सालापासून मी राष्ट्रीय सभेच्या पुढाऱ्यांशी इतक्या निकट संबंधात आलो आहे, की एकाही प्रसंगाचे वर्णन पुढाऱ्यांना त्यात गोविल्याखेरीज मला यथार्थपणे करता येणार नाही. हे संबंध अजून ताजे आहेत. श्रद्धानंदजी, देशबंधू, लालाजी आणि हकीमसाहेब आपल्यामध्ये नाहीत, तरीही सुदैवाने इतर अनेक पुढारी अद्याप विद्यमान आहेत. राष्ट्रीय सभेच्या महापरिवर्तनानंतरचा इतिहास अद्याप घडविला जात आहे. माझे मुख्य प्रयोग राष्ट्रीय सभेमार्फत झालेले आहेत. अर्थात त्या प्रयोगांचे वर्णन करताना पुढाऱ्यांना संदर्भात आणणे अपरिहार्य होईल; व तसे करणे विनयाखातर तरी अयोग्य होईल. शिवाय अत्यंत महत्त्वाचे कारण म्हणजे चालू प्रयोगासंबंधीचे माझे अभिप्राय निश्चित म्हणता येणार नाहीत. म्हणून ही प्रकरणे तूर्त बंद करणे हे मी आपले कर्तव्य समजतो. माझी लेखणी पुढे चालायला कबूल नाही, असेही म्हटल्यास चालेल.

वाचकांचा निरोप घेताना माझ्या मनाला दुःख होत आहे. माझ्या प्रयोगांची मला स्वतःला फार किंमत वाटते. त्यांचे वर्णन मी यथार्थतः करू शकलो आहे की नाही, ते मला माहीत नाही. यथार्थ वर्णन करण्याच्या कामी मी कसूर केली नाही. सत्य मी जसे पाहिले, ज्या मार्गाने पाहिले, तसे दर्शविण्याचा मी सतत प्रयत्न केला आहे; आणि वाचकांपुढे त्याचे वर्णन करण्यापासूनही माझ्या चित्ताचे समाधान झाले आहे. कारण त्या वर्णनापासून वाचकालाही सत्य व अहिंसा यांवद्दलही अधिक आस्था वाटू लागेल, अशी मला आशा वाटत आहे.

सत्यापरता कोणी परमेश्वर असल्याचा मला अनुभव नाही. सत्यमय होण्यास अहिंसा हाच एक मार्ग आहे, हे या प्रकरणांच्या पानापानांतून उघड झाले नसेल तर हा माझा प्रयत्न व्यर्थ आहे, असे मी समजतो. सिद्धांताचे प्रतिपादन करण्याचा माझा प्रयत्न निष्फल झाला, तरी मूळ सिद्धांत खोटा नाही. माझी अहिंसा सच्ची असली तरी कच्ची आहे, अपूर्ण आहे. माझा सत्याचा साक्षात्कार म्हणजे, हजारो सूर्य एकत्र केले तरीही ज्या सत्यरूपी सूर्याची बरोबरी ते करू शकणार नाहीत, अशा सूर्याच्या एका किरणाच्या दर्शनासारखा आहे. त्याचे

संपूर्ण दर्शन संपूर्ण अहिंसेखेरीज अशक्य आहे, एवढे तरी मी माझ्या आजवरच्या प्रयोगांच्या अखेरीस अवश्य प्रतिपादू शकतो.

अशा या सर्वव्यापी सत्यनारायणाच्या प्रत्यक्ष दर्शनासाठी जीवनमात्रावर आत्मवत् प्रेम करणे अत्यंत आवश्यक आहे; व ते करू इच्छिणारा मनुष्य जीवनाच्या कोणत्याही विभागापासून अलिप्त राहू शकत नाही. म्हणूनच सत्याच्या माझ्या उपासनेने मला राजकारणामध्ये खेचून आणले आहे. धर्माचा राजकारणाशी संबंध नाही, असे म्हणणाऱ्याला धर्माचा अर्थ समजलेला नाही, असे म्हणण्यास मला बिलकुल संकोच वाटत नाही. तसे म्हणण्यात माझ्याकडून अविनयही घडत नाही.

आत्मशुद्धीखेरीज जीवमात्राबरोबर ऐक्य साधता येणार नाही. आत्मशुद्धीखेरीज अहिंसाधर्माचे पालन सर्वथैव अशक्य आहे. अशुद्धात्मा परमात्म्याचे दर्शन करू शकत नाही. अर्थात जीवनमार्गाच्या सर्वच विभागांमध्ये आत्मशुद्धीची आवश्यकता आहे. ही शुद्धी साध्य आहे; कारण व्यक्ती व समष्टी यांच्यामध्ये इतका निकट संबंध आहे, की एका व्यक्तीची शुद्धी ही अनेकांच्या शुद्धीच्या बरोबरीची ठरते. आणि व्यक्तिगत प्रयत्न करण्याची शक्ती तर सत्यनारायणाने सर्वांनाच जन्मापासून दिलेली आहे.

पण हा शुद्धीचा मार्ग कठोर आहे, हे माझ्या क्षणोक्षणी अनुभवास येत आहे. शुद्ध होणे म्हणजे कायावाचामनाने निर्विकार होणे, रागद्वेषरहित होणे. या निर्विकारतेप्रत पोचण्याचा मी प्रतिक्षणी प्रयत्न करीत असूनही अजून तिच्यापर्यंत पोचलो नाही. त्यामुळे लोकांनी केलेली स्तुती मला फसवू शकत नाही. ती स्तुती कित्येक वेळा तर मला अतिशय सलते. शस्त्रयुद्धाने सारे जग जिंकण्यापेक्षा मनाचे विकार जिंकणे मला अधिक कठीण वाटते. हिंदुस्थानात आल्यानंतरसुद्धा माझ्यामध्ये दडून राहिलेले विकार माझ्या उघडकीला आले आहेत. त्याची मला शरम वाटत आहे. पण मी प्रयत्न मात्र सोडीत नाही. सत्याचे प्रयोग करताना मला रसाचे घुटके मिळाले आहेत, आजही मिळत आहेत. पण मला माहीत आहे, की मला अजून कठीण मार्ग कापायचा आहे. त्यासाठी मला शून्यवत् बनले पाहिजे. मनुष्य जोपर्यंत आपण होऊन स्वतःला सर्वांच्या शेवटी नेऊन बसवीत नाही, तोपर्यंत त्याला मुक्ती नाही. अहिंसा ही नम्रतेची पराकाष्ठा होय; आणि या नम्रतेविना मुक्ती कधी काळी शक्य नाही, ही अनुभवसिद्ध गोष्ट आहे. त्या अहिंसेच्या प्राप्तीसाठी प्रार्थना करीत, आणि त्या कामी जगाच्या साहाय्याची याचना करीत, सध्या तरी ही प्रकरणे बंद करतो.

परिशिष्टे

[गांधीजींनी 'दक्षिण आफ्रिकेतील सत्याग्रहाचा इतिहास' येरवडयाच्या तुरूंगात लिहिण्यास सुरूवात केली, व सुटून आल्यानंतर तो पुरा केला. तो प्रथम गांधीजींचे गुजराथी साप्ताहिक 'नवजीवन' यामध्ये प्रकरणशः प्रसिद्ध झाला. त्याचे इंग्रजी भाषांतर *Satyagraha in South Africa* या नावाने आम्ही प्रसिद्ध केले आहे; मराठी भाषांतर प्रसिद्ध झालेले नाही. आत्मकथेच्या प्रकरणांतील हकीकतीसंबंधी अधिक सविस्तर माहिती देणारे ह्या पुस्तकांतील काही उतारे खाली दिले आहेत.)

१. डरबनमधील हल्ला

[इतिहास, खंड १, प्र. ७ वरून. अनुसंधान ः आत्मकथा, खंड ३, प्र. ३)

नाताळ सरकारही दमले. अयोग्य प्रतिबंध किती दिवस चालवता येणार® तेवीस दिवस तर होऊन गेले. दादा अबदुल्ला डरले नाहीत किंवा हिंदी उतारूही डगमगले नाहीत. अर्थात तेवीस दिवसांनंतर निर्बंध सुटला आणि आगबोटींना आत येण्याची परवानगी मिळाली. मध्यंतरी मि. एस्कंबनी खवळलेल्या कमिटीला शांत केले. त्यांनी सभा भरवून सांगितले ः "डरबनमध्ये गोऱ्या लोकांनी खूप ऐक्य व हिंमत दाखविली आहेत. तुमच्याकडून होण्यासारखे होते तेवढे तुम्ही केलेत. सरकारनेही तुम्हाला मदत केली. या लोकांना तेवीस दिवसपर्यंत प्रतिबंधात (quarantine मध्ये≪ ठेवले. तुमच्या मनोभावनांचे व शौर्याचे जे आविष्करण तुम्ही केले तेवढे पुरे आहे. त्याचा वरिष्ठ सरकारावर खूप परिणाम होईल. तुमच्या कामगिरीमुळे नाताळ सरकारचा मार्ग सरळ झाला आहे. पण आता जर तुम्ही दंडेली करून एकाही हिंदी उतारूला येण्यास आडकाठी केलीत तर मात्र तुमच्या कार्याला तुमच्याकडूनच हानी पोचेल व नाताळ सरकारची स्थिती बिकट होईल. इतकेही करून या लोकांना तुम्ही आडकाठी करू शकणार नाही ती नाहीच. बिचाऱ्या उतारूंचा ह्यात काहीच दोष नाही. त्यांच्यामध्ये स्त्रिया व मुलेही आहेत. ते जेव्हा मुंबईला बोटीवर चढले, तेव्हा त्यांना तुमच्या मनःस्थितीची कल्पनाही नव्हती. म्हणून मी सांगतो ते ऐकून तुम्ही आपापल्या

वाटेने परत गेले पाहिजे. आणि या लोकांना येण्यास बिलकुल हरकत करता कामा नये. पण मी तुम्हाला एवढे वचन देतो की, यापुढे येणाऱ्यांच्या बाबतीत निर्बंध घालण्याचा अधिकर नाताळ सरकार विधिमंडळापासून मिळवून घेईल." हा मी भाषणाचा फक्त सारांश दिला आहे. मि. एस्कंबचे नेहमीच इतके वजन असे, की त्यांच्या सांगण्यावरून ते लोक निघून गेले. दोन्ही आगबोटी बंदरात आल्या.

मला त्यांनी निरोप पाठविला, की तुम्ही दिवसा उजेडी बोटीतून उतरू नये. संध्याकाळ झाल्यावर पोर्ट सुपरिंटेंडंटला तुम्हाला नेण्यासाठी मी पाठवीन, त्यांच्याबरोबर तुम्ही घरी जावे; तुमच्या कुटुंबाला वाटेल तेव्हा उतरून जाण्यास हरकत नाही. हा काही कायदेशीर हुकूम नव्हता, तर कॅप्टनला मला उतरू न देण्याबद्दल शिफारस होती, व माझ्या डोक्यावर लटकत राहिलेल्या धोक्याची सूचना होती. कॅप्टनला मला जबरदस्तीने अडवून ठेवणे शक्यच नव्हते. पण मलाच वाटले, की मी ही सूचना मान्य केली पाहिजे. माझ्या बायकामुलांना घरी पाठविण्याऐवजी डरबनचे प्रसिद्ध व्यापारी आणि माझे जुने अशील व मित्र पारशी रूस्तुमजी यांजकडे पाठवले आणि त्यांना तेथे येऊन भेटेन असे सांगितले. उतारू वगैरे उतरून गेले. इतक्यात मि. लॉटन, दादा अबदुल्लांचे वकील व माझे मित्र, आले व मला भेटले. त्यांनी मला विचारले : "तुम्ही अद्याप का नाही उतरला®' मी मि. एस्कंबच्या पत्राची हकीकत सांगितली. ते म्हणाले : "मला तर संध्याकाळपर्यंत वाट पाहाणे आणि नंतर गुन्हेगाराप्रमाणे किंवा चोराप्रमाणे गावात जाणे बिलकुल पसंत नाही. तुम्हाला जर भीती वाटत नसेल तर असेच माझ्याबरोबर चला. जणू काहीच झालेले नाही अशा तऱ्हेने आपण पायीच शहरातून चालत जाऊ." मी म्हटले, "मला कसली भीती आहे असे वाटत नाही. मि. एस्कंबचा सल्ला मानायचा की नाही, एवढाच केवळ विवेकाचा प्रश्न माझ्या नजरेपुढे आहे; आणि कॅप्टनवर या बाबतीत काही जबाबदारी आहे की काय, याचाही थोडाबहुत विचार केला पाहिजे." मि. लॉटन हसून म्हणाले, "मि. एस्कंबनी असे काय मोठे केले आहे, की तुम्ही त्यांची सूचना मनावर घ्यावी® शिवाय त्यांच्या सूचनेमध्ये फक्त साम आहे आणि भेद नाही, असे मानण्यासही तुमच्यापाशी काय पुरावा आहे® शहरात काय काय घडले आणि त्यामध्ये या भाईसाहेबांचे कितीसे अंग आहे त्याची तुमच्यापेक्षा मलाच जास्त माहिती आहे. (मी मध्ये डोके हालविले.≪त्यांनी शुभेच्छेनेच सूचना केली आहे असे धरून चालले तरीही, त्या सूचनेप्रमाणे वागण्याने तुमच्याकडे कमीपणा येईल हे तर मला स्पष्ट दिसते. म्हणून माझा तर सल्ला आहे, की तुमची तयारी असेल तर आताच चला.

कॅप्टन आपलेच आहेत. तेव्हा त्यांची जबाबदारी ती आमचीच आहे. त्यांना विचारणारे काय ते दादा अवदुल्ला. त्यांना काय वाटेल ते मी सांगू शकतो. कारण की त्यांनी या लढाईमध्ये बहादुरी दाखविली आहे." मी म्हटले, "तर मग आपण जाऊ या. मला कसलीही तयारी करायची नाही. पगडी डोक्याला घालायचा अवकाश आहे.कॅप्टनना सांगून निघू या." कॅप्टनची परवानगी घेतली.

मि. लॉटन हे डरबनमधील फार जुने व प्रख्यात वकील होते. मी हिंदुस्थानला जाण्यापूर्वीच त्यांचा व माझा चांगला स्नेह होता. विशेष अडचणीच्या खटल्यामध्ये मी त्यांचा सल्ला घेत असे. ते स्वतः हिंमतवान होते; बांध्याने धिप्पाड होते.

आमचा रस्ता डरबनमधील एका मोठया पेठेतून जात होता. आम्ही निघालो तेव्हा संध्याकाळचे चार-साडेचार वाजले असावे. आकाशात तुरळक मेघ होते. पण तेवढे सूर्याला झाकून टाकण्यास पुरेसे होते. पायी चालून शेठ रूस्तुमजीच्या घरी जाऊन पोचायला काही नाही तरी एक तास लागेल एवढा रस्ता होता. आम्ही उतरतो इतक्यातच कित्येक पोरांनी आम्हाला पाहिले. त्यांमध्ये मोठी माणसे मुळीच नव्हती. सामान्यपणे बंदरावर माणसे असतात तितकीच दिसत होती. काही पोरांनी आम्हाला पाहिले. माझ्यासारखा पगडी घालणारा मी एकटाच पडलो. पोरांनी मला तावडतोब ओळखला आणि "गांधी, गांधी,," "याला ठोका, वेढा द्या," अशा आरोळया ठोकीत आमच्याकडे वळले. कोणी रेवाही फेकू लागले. कित्येक मोठया वयाचे गोरेही येऊन मिळाले. हळूहळू हल्ला वाढत चालला. मि. लॉटनना वाटले की, चालत जाण्यामध्ये धोका आहे. म्हणून त्यांनी 'रिक्षा' बोलाविली. 'रिक्षा' म्हणजे माणसांनी ओढायची गाडी. मी कधीही रिक्षेमध्ये बसलो नव्हतो. कारण की माणसांनी ओढायच्या वाहनामध्ये बसण्याबद्दल मला मनापासून तिटकारा वाटत होता. पण या वेळी मला वाटले, की रिक्षेमध्ये बसून जाणे हेच माझे कर्तव्य आहे. पण ईश्वर ज्याचा पाठीराखा आहे तो पडू इच्छित असला तरी पडू शकत नाही, याचा प्रत्यक्ष अनुभव मी माझ्या हयातीत अडचणींच्या पाच-सात प्रसंगी घेतला आहे. माझे पतन झाले नाही याचे यश मला मुळीच घेता यावयाचे नाही. रिक्षा ओढणारे हबशीच असतात. पोरांनी आणि मोठयांनीही रिक्षावाल्याला धमकी दिली, की जर तू या माणसाला रिक्षेमध्ये बसवलेस, तर तुला ठोकू आणि रिक्षाही मोडून टाकू. त्यामुळे रिक्षावाला 'खा' (नाही≪म्हणून चालता झाला, आणि माझे रिक्षेमध्ये बसणे राहून गेले.

आता आम्हाला पायी जाण्याखेरीज गत्यंतर नव्हते. आमच्या पाठीशी सेना जमली. जसजसे पुढे चाललो, तसतशी सेना वाढतच चालली. मुख्य रस्त्याशी आलो, तो तेथे तर शेकडो लहानमोठे लोक गोळा झाले. एका दांडग्या इसमान मि. लॉटनना खेचून माझ्यापासून दूर केले. त्यामुळे माझ्या मदतीला येण्यासारखी त्यांची स्थिती राहिली नाही. माझ्यावर शिव्यांचा, धोंडयांचा, जे काही हाताला लागेल त्याचा मारा सुरू झाला. एकाने माझी पगडी उडवून दिली. एवढयात एका मोठया जाडजुड माणसाने येऊन मला थप्पड मारली आणि मागोमाग ठोसा लगावला. तिरमिरी येऊन पडणार होतो, इतक्यात रस्त्याजवळ असलेल्या एका घराच्या आंगणाची जाळी माझ्या हाती लागली. किंचित श्वास घेतल्यावर मूर्च्छा उतरली, तेव्हा चालण्यास सुरूवात केली. जिवंत पोचण्याची आशा बहुतेक सुटली होती. परंतु मला एवढे बरोबर आठवते की, या वेळीही माझे हृदय त्या मारणाऱ्यांचा यत्किंचितही दोष काढीत नव्हते.

अशा तऱ्हेने माझी कूच चालली आहे, इतक्यात डरबनच्या पोलीस सुपरिंटेंडंटची पत्नी समोरून येत होती. आम्ही एकमेकांना चांगल्या तऱ्हेने ओळखीत होतो. ती बाई हिंमतवान होती. आकाश अभ्राच्छादित होते आणि या वेळी सूर्यही खाली गेला होता. तरीसुद्धा त्या बाईने आपली छत्री माझ्या रक्षणासाठी उघडली आणि माझ्या बाजूने चालू लागली. बाईमाणसाचा अपमान, आणि तोही डरबनच्या सर्वात वृद्ध व लोकप्रिय फौजदाराच्या पत्नीचा अपमान, गोऱ्या लोकांकडून व्हायचाच नाही - तिला इजाही व्हायची नाही. त्यामुळे तिला लागणार नाही अशा बेताने माझ्यावर आघात करावे लागत. ते अर्थातच हलके असत. तोपर्यंत या हल्ल्याची पोलीस सुपरिंटेंडंला बातमी कळल्यावरून त्यांनी पोलीस पार्टी पाठविली आणि पोलीस माझ्या चारी बाजूंना राहिले. आमचा रस्ता पोलीस चौकीवरून जात होता. तेथे जाऊन पोचलो, तो फौजदार वाटच पाहत उभे होते. त्यांनी मला पोलीस चौकीतच जाऊन बसण्याचा सल्ला दिला. मी आभार मानले, पण आत जाण्याचे नाकारले. मी म्हटले, " मला कसेही करून मुक्कामावर जाऊन पोचले पाहिजे. डरबनच्या लोकांच्या न्यायवृत्तीवद्दल आणि माझ्या स्वतःच्या सत्यावद्दल मला विश्वास आहे. आपण पोलीसांना पाठविले यावद्दल आपला आभारी आहे. शिवाय मिसेस् अलेक्झांडरनीही माझे संरक्षण केले!"

मी सुखरूपपणे रूस्तमजींच्या घरी पोचलो. तेथे पोचेपर्यंत जवळजवळ रात्र झाली. 'कुरलॅड' वरील डॉक्टर दाजी बरजोर रूस्तमजी शेठजींकडे होते. त्यांनी

माझी शुश्रूषा केली. जखमा तपासल्या; फारशा नव्हत्या. एका जागी मुका मार बसला होता. त्याचाच विशेष त्रास होत होता. परंतु अजून मला स्वस्थता मिळविण्याचा अधिकार प्राप्त झाला नव्हता. रूस्तुमजीशेठच्या घरासमोर हजारो गोरे लोक जमा झाले. रात्र पडली असल्यामुळे लुच्चेलफंगेही त्यात मिसळलेले असणारच. लोकांनी रूस्तुमजीशेठना सांगून पाठविले की, जर तुम्ही गांधीला आमच्या स्वाधीन केले नाही, तर त्यांच्यावरोवर तुमची आणि तुमच्या दुकानाची होळी करू. ते काही कोणी भेवडावून भिणारे हिंदी नव्हते. सुपरिंटेंडंट अलेक्झांडरला ही वातमी कळताच ते आपल्या गुप्त पोलिसांसह येऊन हळूच त्या थव्यामध्येच शिरले; एक खाट आणविली आणि तिच्यावर उभे राहिले. लोकांवरोवर बोलण्याच्या मिषाने अशा तऱ्हेने पारशी रूस्तुमजींच्या घराच्या दरवाज्याचा त्यांनी कवजा घेतला, की जेणेकरून तो तोडून कोणाला आत घुसून जाता येऊ नये. योग्य स्थळी गुप्त पोलिसांना ठेवून दिलेच होते. त्यांनी येताक्षणीच आपल्या एका अमलदाराला हिंदी पोशाख चढवून व तोंड रंगवून हिंदी व्यापाऱ्याचे सांग घेण्यास सांगून दिले आणि त्याला हुकूम दिला की, त्याने माझी गांठ घेऊन मला सांगावे की, "जर तुम्हाला तुमच्या मित्राचे, त्याच्याकडे उतरलेल्या पाहुण्यांचे, त्याच्या मालमत्तेचे आणि स्वतःच्या मुलांमाणसांचे रक्षण व्हावयाला पाहिजे असेल, तर तुम्ही हिंदी शिपायाचा वेष घेऊन पारशाच्या गोदामांतून वाहेर पडून लोकांच्या जमावामधून माझ्या इसमावरोवर पसार होऊन पोलीस चौकीमध्ये जाऊन राहिले पाहिजे. गल्लीच्या कोपऱ्यावर तुमच्यासाठी गाडी तयार ठेवलेली आहे. तुमचे व इतरांचे संरक्षण करण्याचा माझ्यापाशी हा एवढाच मार्ग आहे. जमाव इतका काही क्षुब्ध झालेला आहे, की त्याला दावात ठेवण्याचे माझ्यापाशी काही साधन नाही. तुम्ही त्वरा केली नाही तर हे घर जमीनदोस्त होईल, एवढेच नव्हे तर प्राणहानी व मालमत्तेचे नुकसान किती होईल त्याचा मी अंदाजही करू शकत नाही."

एकंदर स्थिती माझ्या लक्षात आली. मी लगेच शिपायाचा पोशाख मागितला आणि चढवून निसटून गेलो, आणि त्या अमलदारावरोवर विनधोकपणे पोलीस चौकीमध्ये जाऊन पोचलो. इकडे फौजदार समयोचित गीतांनी आणि भाषणांनी जमावाला गोंजारीत राहिला. मी पोलीस चौकीत जाऊन पोचलो असा जेव्हा त्याला इशारा मिळाला तेव्हा त्याने आपले खरे वोलणे सुरू केले :

"तुमचे म्हणणे तरी काय®"

"आम्हाला गांधी पाहिजे."

"तुम्ही त्याचे करणार काय®

''आम्ही त्याला जाळून टाकू,,''

''त्याने तुमचे काय घोडे मारले आहे®'

''आमच्याविषयी हिंदुस्थानात खोटयानाटया गोष्टी सांगितल्या आहेत, आणि नाताळमध्ये हजारो हिंदी लोकांना घुसवायला बघतो आहे.''

''पण तो बाहेर पडला नाही तर काय कराल®'

''तर मग आम्ही या घरालाच आग लावू,,''

''घरात तर त्याची बायकामुले आहेत; इतर स्त्रीपुरूष आहेत. स्त्रियांना आणि बालकांना जाळून टाकण्याची तुम्हाला लाज नाही वाटत®'

''याचा दोष तुमच्याकडे आहे. तुम्ही आमचा निरूपाय केलात तर आम्ही काय करावे® आम्ही दुसऱ्या कोणाला इजा करू इच्छीत नाही. गांधीला आमच्या हवाली केलेत म्हणजे पुरे,, तुम्ही गुन्हेगाराला आमच्या स्वाधीन करीत नाही आणि त्याला पकडताना इतरांना इजा झाली, तर त्याचा दोष आमच्यावर टाकता, हा कोठला न्याय®'

सुपरिंटेंडंटनी हसतहसत त्यांना हळूच सांगून दिले, की गांधी तर तुमच्यामधूनच बिनधोकपणे दुसऱ्या ठिकाणी जाऊन पोचला आहे,, लोक खदखदा हसू लागले आणि 'खोटी गोष्ट,' 'खोटी गोष्ट,' असा ओरडा करू लागले.

सुपरिंटेंडंट म्हणाले, ''तुम्हाला जर तुमच्या वृद्ध फौजदाराचे म्हणणे खरे वाटत नसेल तर तुमच्या मनाला येतील त्या तीनचार असामींची एक कमिटी नेमा; बाकीच्या सर्वांनी वचन द्यावे की कोणीसुद्धा आत घुसून जाणार नाही. आणि कमिटी गांधीला हुडकून काढू शकली नाही तर तुम्ही शांतपणे परत जावे. तुम्ही आवेशाला बळी पडून आज पोलिसांची सत्ता झुगारून दिली, त्यात पोलिसांचा कमीपण नाही, तुमचाच आहे. त्यामुळे पोलिसांनाही तुमच्याशी डाव लढवावे लागले. पोलिसांनी भर तुमच्यामधून तुमची शिकार उचलून नेली, आणि तुम्ही हरलात. यात तुम्ही पोलिसांना तर दोष देणारच नाही. पोलिसांना नेमले तुम्हीच. त्यांनी आपले कर्तव्य बजावले.''

हे सर्व भाषण सुपरिंटेंडंटने इतक्या मीठेपणाने, हंसत हंसत आणि दृढतापूर्वक केले, की लोकांनी त्याने मागितल्याप्रमाणे वचन दिले. कमिटी नेमली गेली. तिने पारशी रूस्तुमजींच्या घराचा कोपरान् कोपरा धुंडाळून पाहिला, आणि लोकांना येऊन सांगितले ः

''सुपरिंटेंडंटचे म्हणणे खरे आहे. त्यांनी आमच्यावर मात केली खरी.''

लोक निराश तर होणारच, पण स्वतःच्या वचनालाही चिकटून राहिले; काही एक नुकसान न करता घरोघर निघून गेले. हा दिवस म्हणजे १८९७ सालच्या जानेवारी महिन्याची १३ वी तारीख होती.

२. बोअर युद्ध

हिंदी लोकांनी काय करावे®

(इतिहास खंड १, प्र. ९ वरून. अनुसंधान ः आत्मकथा खंड ३, प्र. १०≪

या प्रसंगी दक्षिण आफ्रिकेतील हिंदी लोकांनी काय करावे® हा महान् प्रश्न त्यांच्यापुढे येऊन उभा राहिला. बोअर लोकांपैकी प्रत्येक पुरूष लढाईवर गेला होता. वकिलांनी वकिली सोडली, शेतकऱ्यांनी आपल्या शेतीभातीची रजा घेतली, व्यापाऱ्यांनी व्यापार बंद ठेवला, नोकरांनी नोकरीवर पाणी सोडले. इंग्रजांपैकीही, बोअरांइतके नाहीत तरी केप कॉलनी, नाताळ व रोडेशिया येथील अनेक घरंदाज लोक स्वयंसेवक बनले. मोठ मोठे इंग्रज वकील व इंग्रज व्यापारी त्यांत सामील झाले. नामांकित वकिलांपैकी बहुतेकजण लढाईच्या कामात गुंतून गेले. हिंदी लोकांवर जे आक्षेप घेण्यात येत त्यांपैकी एक असा होता की, "हे लोक दक्षिण आफ्रिकेमध्ये फक्त पैसे गोळा करायला येतात. आपल्यावर (इंग्रजांवर≪हे निव्वळ भाररूप आहेत. आणि ज्याप्रमाणे वाळवी लाकडात शिरून पोखरून पोकळ करून टाकते, त्याप्रमाणे हे लोकही आमची काळिजे पोखरून खायलाच आलेले आहेत. देशावर परचक्र आले, घरेदारे लुटली जाण्याचा प्रसंग आला, तर अशा प्रसंगी त्यांचा काहीही उपयोग होण्यासारखा नाही. परचक्रापासून आमचे आम्हालाच रक्षण केले पाहिजे, आणि शिवाय यांचेही रक्षण केले पाहिजे." हा आक्षेप आम्ही सर्व हिंदी लोकांनी विचारात घेतला. या आक्षेपात काही अर्थ नाही हे दाखवून देण्यास ही चांगली संधी आहे असे आम्हा सर्वांना वाटले. पण दुसऱ्या बाजूने पुढीलप्रमाणे विचार करावा लागला ः

"बोअर काय आणि इंग्रज काय, दोघेही सारखाच आमचा छळ करतात. ट्रान्सवालमध्ये आपत्ती आहेत, आणि नाताळ, केपमध्ये नाहीत असे थोडेच आहे® फरक असला तर अंशात्मक. शिवाय तुम्हाला गुलामवर्गाप्रमाणे समजण्यात येते. बोअरांसारखे अवघे मूठभर लोक केवळ आपल्या अस्तित्वासाठी झगडतात हे आपल्याला दिसते. असे असता त्यांचा नाश करण्याच्या कामी आम्ही हातभार

का बरे लावावा® आणि अखेरीस केवळ व्यवहारदृष्टीने पाहिले, तरी बोअरांचाच पराजय होणार आहे, असे कोणीही सांगू शकणार नाही. ते जिंकले तर आमचे उट्टे काढायला थोडेच कमी करणार आहेत®'

हा युक्तिवाद जोराने प्रतिपादणारा आमच्यामध्ये एक पक्ष होता. मला स्वतःलाही हे म्हणणे समजत होते; त्याला योग्य तेवढे महत्त्वही मी देत होतो. तरीसुद्धा मला तो योग्य वाटला नाही, आणि या युक्तिवादांतील मुद्दयांचे प्रत्युत्तर मी स्वतःच्या मनाला व हिंदी बांधवांना पुढीलप्रमाणे दिले ः

''दक्षिण आफ्रिकेत आम्ही राहात आहो ते फक्त ब्रिटिश प्रजाजन म्हणून. प्रत्येक अर्जामध्ये आम्ही ब्रिटिश प्रजा या नात्यानेच हक्क मागत आलो आहो. ब्रिटिश प्रजा असल्याबद्दल आपल्याला अभिमानही वाटतो, किंवा वाटतो असे राजकर्त्यांना आम्ही दर्शविले आहे. अधिकाऱ्यांनी आमच्या हक्कांचे समर्थन केले, तेही आम्ही ब्रिटिश प्रजा होतो म्हणूनच. आणि जे काही हक्क राहिले आहेत तेही ब्रिटिश प्रजा होतो म्हणूनच. इंग्रज आपल्यावर जुलूम करतात, एवढयासाठी त्यांची आणि आमची घरेदारे जाण्याचा प्रसंग आलेला असताही आम्ही तटस्थपणे मौज पाहात बसावे, हे माणुसकीला शोभणार नाही. एवढेच नव्हे तर त्यामुळे आपण आपल्या दुःखामध्ये आणखी भर घालणार आहो. जो आरोप आपण खोटा म्हणतो तो खोटा असल्याचे दाखवून देण्याची सुसंधी आपल्याला अनायासे प्राप्त झाली आहे. ती हातची जाऊ देणे म्हणजे आपल्याच तोंडाने आरोपाची कबुली दिल्याप्रमाणे होईल. आणि मग आपल्यावर अधिक दुःखे येऊन पडली किंवा इंग्रजांनी आमच्यावर वक्रदृष्टी ठेवली, तर नवल नाही; ते आमच्याच कर्माचे फळ म्हणावे लागेल. 'इंग्रजांचे जेवढे म्हणून आरोप आहेत ते सगळेच निराधार आहेत. त्यांना जबाब देण्यासारखेही त्यांत काही नाही,' असे म्हणणे म्हणजे स्वतःची फसवणूक करून घेण्याप्रमाणे आहे. आपण ब्रिटिश साम्राज्याच्या गुलामासारखे आहो हे खोटे नव्हे. परंतु आजपर्यंतचे आपले धोरण साम्राज्यात राहूनच गुलामी तेवढी काढून टाकण्याचे आहे. हिंदुस्थानचे सवे पुढारीही याच धोरणाने वागत आहेत. आपणही याच धोरणाने आजवर चाललो. आणि ब्रिटिश राज्याचे एक घटक या नात्यानेच जर आपल्याला आपली स्वतंत्रता व उन्नती साधावयाची असेल तर या वेळी आपणही लढाईमध्ये तनमनपूर्वक मदत करावी. तसे करण्याची हीच सोन्यासारखी संधी आहे. बोअर पक्ष हाच न्यायाचा पक्ष आहे हे बहुतांशी कबूल करावे लागेल. पण राज्यामध्ये राहिल्यानंतर मग प्रत्येक जणाने स्वतःच्या स्वतंत्र विचारांप्रमाणे वागावयाचे हे

जुळण्यासारखे नाही. अधिकारी लोक जे जे करतात ते सगळेच रास्त असेल असे व्हायचे नाही. तरीसुद्धा प्रजा जोपर्यंत अमुक एक राजसत्ता मान्य करीत असेल, तोपर्यंत त्या राजसत्तेच्या कृत्यांशी सामान्यपणे मिळते घेणे आणि त्यांना मदत करणे हा प्रजेचा स्पष्ट धर्म आहे.

"शिवाय प्रजेपैकी एखाद्या विशिष्ट वर्गाला राजसत्तेचे अमुक एक कृत्य अनीतिमय वाटत असले तरीही त्या कृत्यामध्ये विघ्न घालण्यापूर्वी किंवा विघ्न घालणाऱ्यांना मदत करण्यापूर्वी राजसत्तेला त्या अनीतीपासून पराङ्मुख करण्याचा शिकस्तीचा प्रयत्न जीवाची पर्वा न करताही केला पाहिजे. तसे काहीही आपण केलेले नाही. अशा तऱ्हेचा धर्म आपल्यापुढे उभाही राहिलेला नाही, आणि अशा तऱ्हेच्या एखाद्या जाहीर कारणामुळे आपल्याला युद्धात भाग घेता येत नाही असे कोणीही म्हटलेले नाही. कोणाची तशी समजूतही नाही. अर्थात प्रजाजन या नात्याने आपले सामान्यपणे कर्तव्य हेच की, युद्धाच्या गुणदोषांचा विचार न करता, युद्ध झाले आहे त्या अर्थी, यथाशक्ति मदत करावी. शेवटी बोअर सरकारचा जय झाला - आणि नाहीच होणार असे म्हणावयाला काहीच आधार नाही - तर आपण आगीतून निघून फोफाटयात पडू; आणि मग ते आमचे यथेच्छ उट्टे काढतील, असे म्हणणे किंवा मानणे बहादर बोअर लोकांना व आपणा स्वतःलाही अन्याय करण्याप्रमाणे आहे. ते तर निव्वळ आपल्या नामर्दपणाचे लक्षण म्हणावे लागेल. अशा तऱ्हेचा विचारही मनात येऊ देणे म्हणजे राजनिष्ठेला काळिमा आणण्याप्रमाणे आहे. एकही इंग्रज क्षणभर तरी असा विचार करील का, की इंग्रज हरले तर आपली स्वतःची काय गत येईल® रणक्षेत्रात पाऊल टाकल्यावर मग स्वतःच्या माणुसकीला फाटा दिल्याशिवाय असा युक्तिवाद करताच यावयाचा नाही."

हा युक्तिवाद मी १८९९ साली केला आणि त्यात यत्किंचितही फेरफार केला पाहिजे असे आजसुद्धा मला वाटत नाही. म्हणजे ब्रिटिश राजनीतीबद्दल जी आसक्ती मला त्या वेळी वाटत होती, आणि ब्रिटिशांच्या छत्राखाली राहूनच आमची स्वतंत्रता मिळण्यासंबंधी जी आशा मला त्या वेळी वाटत होती, ती आसक्ती व ती आशा जर आजही कायम असेल तर मी अक्षरशः हाच युक्तिवाद दक्षिण आफ्रिकेमध्ये करीन, व तशाच तऱ्हेच्या प्रसंगी हिंदुस्थानातही करीन. या युक्तिवादाविरूद्ध अनेक उत्तरपक्ष मी दक्षिण आफ्रिकेमध्ये ऐकले व त्यानंतर विलायतेमध्ये ऐकले. तरीही आपल्या विचारात फेरफार करण्याचे यत्किंचितही कारण मला दिसलेले नाही. माझ्या आजच्या विचारांचा प्रस्तुत विषयाशी काही

संबंध नाही हे मी जाणून आहे. वर दर्शविलेले भिन्न विचार नमूद करण्याला दोन सबळ कारणे आहेत. एक तर असे की, हे पुस्तक घाईघाईने वाचून टाकणारा वाचक ते ध्यानपूर्वक फुरसतीने वाचील अशी अपेक्षा मला करता येत नाही. अशा तऱ्हेच्या वाचकाला माझ्या आजच्या चळवळीचा वरील विचारांशी मेळ घालणे कठीण पडेल. दुसरे कारण असे, की या विचारपद्धतीच्या पाठीशीही सत्याचाच आग्रह आहे. आपण जसे आंत असू तसेच बाहेर दिसावे, आणि त्याप्रमाणे वागावे, ही धर्माचरणाची शेवटची पायरी नसून पहिली पायरी आहे. या पायाखेरीज धर्माची इमारत उभी होणे अशक्य आहे.

सुची

अनसूयाबाई, ४0५, ४0६, ४११, ४१३, ४३३, ४४0
अबदुल करीम हाजी आदम , शेठ, १७८
अबदुल गनी, शेठ, ११0, १११,
अबदुल्ला शेठ, ९७, १0९, ११४, १२६-२८, १३८, १३९, १४0-४३, १७४, १७८, १७९, २७५
अब्बास तैयबजी, ४५१ ४६९

अलेक्झांडर, मि. १८२-८४, २४२

असहकार, ४५६, ४६८-७१
अहिंसा, २६१, ३३३-३५, ४७४
आदमजी मियांखान, १३६, १३७, १५८, १८७
'इंडियन ओपिनियन', २७0-७३, २७४, २७६, २७९, २८३,
२८५, २८६, २८७ २९0
उपवास , १८९-९९, ३0५-७, ३१६-१८, ३२७-२९, ४४४
एशियाटिक खाते, २४१-४४, २५९, २६0
एस्कंब, मि: १३४, १४0, १४१, १७८, १८५, २0४
कालेलकर काकासाहेब, ३६२, ३६३
काशी विश्वनाथ मंदिर, २२८-३१
कूली लोकेशन, २७२-७६, २७८, २८0-८२
कॅलनबॅक, मि., ३0६, ३१४-१६, ३२५, ३२९-३0, ३४0, ३४४
कॉंग्रेस, २१२, २१६-१८, ४५७-६0, ४६९, ४७१-७२
खादी, ४६२-६८
खिलाफत, ४५३-५६, ४५८, ४६८-६९

खेडा सत्याग्रह, ४१३-१८

गांधी, कस्तूरबाई, ७-१२, २0९, २१0, २६१,६४, ३0७-६४, ३0७-१३, ३६४-६७, ४0३, ४२७, ४३२

गांधी, पुतळीबाई, ४, १९, २0, ३४-३७
गांधी, मगनलाल, २८६-८७, २९0, ३६४, ३६५, ३६६, ३७१, ३७९, ४११, ४६५

गांधी, मोहानदास करमचंद, सर्वत्र, -च्या मनावर श्रवण व हरिश्चंद्र यांच्या आख्यानांचा खूप परिणाम, ६-७, -चा तेराव्या वर्षी विवाह, ७-१0; -ना खेळण्याचा व कसरतींचा कंटाळा, पण फिरण्याची व वडिलांच्या सेवेची आवड, १३-१४, ४५, ५१, ९१; -ना रंभेकडून रामनामाची शिकवण, २९; -वर तुलसी रामायणाचा परिणाम, ३0; शामळ भट्ट यांची कविता -च्या हृदयात वसते, ३२; वेचरजी स्वामीसमोर तीन प्रतिज्ञा घेऊन -ना विलायतेला जाण्याला आईची परवानगी, ३६-३७, गीता वगैरे धर्म-

ग्रंथांचा अभ्यास, ६५-६७, २५०; बॅरिस्टरची परीक्षा पास करून हिंदुस्थानात परत, ७८; कवि राजचंद्र यांच्याशी परिचय व ते, टॉलस्टॉय आणि रस्किन यांचा - वर गाढ परिणाम, ८३-८५; शेठ अबदुल्लांच्या दक्षिण आफ्रिकेतील कंपनीचे काम स्वीकारून डरबनला प्रयाण, ९७-९८; मॅरित्सबर्ग स्टेशनावर पहिल्या वर्गातून धक्के मारून -ना बाहेर काढण्यात येते व वर्णद्वेष नेस्तनाबूद करण्याचा त्यांचा निर्णय, १०६-०७; पारडीकोपला शिग्रामामध्ये -वर तडाक्यांचा वर्षाव, १०८-०९; प्रेसिडेंट क्रुगरचा शिपाई -ना धक्का मारून रस्त्यात पाडतो, १२४; -ने सुचविलेल्या तडजोडीने दादा अबदुल्ला दावा जिंकतात, १२८-२९; मताधिकाराची चळवळ चालविण्यासाठी - द. आफ्रिकेत एक महिना जास्त रहातात, १३५; नाताळ इंडियन कॉंग्रेस-स्थापतात, १४२-४६; तीन पौंड कराविरूद्धची चळवळ, १४८-५१; हिरव्या पुस्तिकेच्या सारांश विलायतेच्या वर्तमानपत्रात येतो व रायटरची तीन ओळीची तार नाताळात येते, १६१;-सहकुटुंब डरबनला येतात, १७७; -ना लोकांकडून मारहाण, १८०-८२; बोअर युद्धात शुश्रूषापथक काढून -ची सेवा, २०३-०६; स्वतःला मिळालेल्या भेटींचा सार्वजनिक ट्रस्ट,सार्व जनिक ट्रस्ट, २०८-०९; जोहानिसबर्गमध्ये वकिली, २४६; शिल्लक समाजसेवेसाठी वापरून टाकण्याचा निश्चय, २५०; -च्या सल्ल्याने 'इंडियन ओपिनियन' सुरू, २७०; कूली लोकेशन मधील प्लेग संबंधीचे काम, २७६-८०; फिनिक्स आश्रमाची स्थापना व 'इंडियन ओपिनियन'ची जबाबदारी, २८६; झुलू 'बंडा'त हिंदी लोकांच्या शुश्रूषापथकासह सेवा, २९९-३०१; स्वतःच्या जीवनांतील मुख्य घटना नकळत स्वतःची तयारी सत्याग्रहासाठी करीत आहेत, अशी श्रद्धा, ३०४; लंडन येथे हिंदी लोकांचे शुश्रूषापथक -उभे करतात,३३१-३३; फांसळयांच्या दुखण्याने आजारी, ३३७; स्वदेशी १९१५च्या जानेवारीत पोचतात,३५६; वकिलीसंबंधी स्वतःची स्मरणे, ३४६-५२; विरमगावच्या जकात तपासणीपायी होणाऱ्या हालअपेष्टांची चौकशी, ३६१; सर्व्हंटस् ऑफ इंडिया सोसायटीचे रीतसर सभासद होत नाहीत, ३६८; कोचरबला आश्रम व सत्याग्रहाश्रम त्याचे नाव, ३७६; आश्रमात अंत्यज कुटुंब, ३७८; गिरमिटची पद्धती बंद करण्यासाठी मुख्य शहरी सभा, ३८२; सत्याग्रहाश्रम साबरमतीला

नेतात, ४०८; मजूरसंपात तीन दिवसांचा उपवास ४१०; -चा खिलाफतला दुजोरा, ४२०; युद्धपरिषदेत हजेरी, ४२२; रंगरूटचे काम, ४२२-२४; सत्याग्रह सभेची स्थापना, ४३३; ३० मार्च १९१९ रोजी सर्व देशाला उपवास व हरताळ पाडण्याची सूचना, ४३६; 'हिमालयाएवढया' चुकीची कबुली व सत्याग्रह बंद, ४४४-४५; 'नवजीवन' आणि 'यंग इंडिया' सुरू, ४४८; पंजाब अत्याचार चौकशी समितीची जबाबदारी - स्वीकारतात, ४५१-५३; राष्ट्रीय सभेची घटना - तयार करतात, ४६२; -ला चरखा सापडतो, ४६४; -चा असहकाराचा ठराव खिलाफत परिषदेत पास, ४६९; गुजराथ प्रांतिक परिषदेत तो ठराव पास, ४६९; कलकत्त्याच्या खास अधिवेशनात तो ठराव पास, ४७०; नागपूरच्या अधिवेशनात तो ठराव पास, ४७१; सत्य व अहिंसेवर आधारित जीवनाची श्रद्धा - कथन करतात, ४७३-७४
गिरमिटये, १४७-५१, १८६, २०४, २७५, २८१, ३५६, ३५८, ३८१-८५
गीता, ६५, ६६, ६७, २४९, २५०
गोखले, अवंतिकाबाई ४०१, ४६५
गोखले, गोपाळ कृष्ण, १७०-७१, २०२, २१६-२७, २३२, २३८
२६९, ३४०, ३४१, ३४५, ३५५, ३५६-५९, ३६४, ३६५
चंपारण्य सत्याग्रह, ३९१-४०६
जलियांवाला बाग, ४४७, ४६०-६१
झुलू 'बंड', १९५, १९६, २९८-३०१
टागोर, रविंद्रनाथ, ३५५, ३६३
टिळक, लोकमान्य, १७०, १७१, ४१९, ४२२, ४५८-६१, ४७०-७१
टॉलस्टॉय, १३२, १५३; -आश्रम, ३१६-१९, ३२१-२५
ठक्कर, अमृतलाल, ३७८, ४१३
तीन कठियाचा कायदा, ४०४-०५
तीन पौंडाचा कर, १४८-५१
तैयब हाजी खान महंमद, शेठ, १२०, २४३-४५
दास, चित्तरंजन, ४५८-६२, ४७०, ४७१
देसाई, महादेव , ४०१, ४१३, ४३५, ४३९, ४७०
'नवजीवन', २७९, ४४७-४९
नाताळ इंडियन कॉंग्रेस, १४२, १४६, १५०, १५८, १८७
नादिरशाही, पंजाबांतील, ४४७, ४५३
नेहरू, पं. मोतीलाल, ४५१, ४५७-५८, ४६०, ४७०
पटवर्धन, अप्पा, ३६२
पटेल, वल्लभभाई, ४११, ४१३, ४२९, ४३३, ४६९
परीख, शंकरलाल, ४१३

पंडया, मोहनलाल, ४१३, ४१५-१७
पारसी, रूस्तुमजी, १३६, १३७, १५८, १६८, १८१, १८२, २८६, ३५२-५४
पोलाक, मि. हेनरी, २८२, २८३, २८९-९१, २९३-९४, ३३३, ३३५
फिनिक्स आश्रम, १९६, १९७, २८५-८७, २८९, ३02, ३२७-२९, ३५५, ३६३
बॅकर, शंकरलाल, ४07, ४१३, ४३३, ४३७, ४४८, ४६५
बोअर युद्ध, १९२, १९५, २03-06, ३३८
मजमुदार, गंगाबेन, ४६४
मजुर-संप, ४09-१४
महेता, डॉ. जीवराज, ३३१, ३४१, ३४४
महेता, डॉ. प्राणजीवन, ४१, ४२, ४३, ८२, ८३, ३३१, ३६९, ३७0, ३९८
महेता, सर फेरोजशा, ८१, ९४, १८५, २११, २१६, ३५६
मार्शल लॉ, ४४३, ४४४, ४५0, ४५७
मालवीय, पं. मदनमोहन, ३८१, ३९५ ३९६, ४५७-६0, ४७0-७३
'यंग इंडिया', २७0, ४४७, ४४८, ४४९
याज्ञिक, इंदुलाल, ४१३, ४४८
राजेंद्रप्रसाद, बाबू, ३८७, ३८८, ३९७, ३९९ रायचंदभाई, ८२-८५, १३१, १३२, १५२, १९४-९५
रिक्रूटभरती, २५७, ४२३-२४ रौलॅट बिल, २५८, ४३१-३६
लजपतराय, लाला, ४७0, ४७१, ४७३
वेस्ट, मि. आल्बर्ट, २७८-८0, २८२-८३, २८५, २८८, २८९, २९५
व्रजकिशोरबाबू, ३८५, ३८६, ३८८-९0, ३९२, ३९६-९७, ३९९
शांतिनिकेतन, ३५५, ३५८, ३६२-६५, ३७0
शुक्ल, राजकुमार, ३८५-८७, ३९१
श्रद्धानंदजी, स्वामी, ३५५, ३७0, ३७३, ४३७, ४५१, ४५३, ४५७
सत्याग्रह, १९५, १९७, ३0४-0५, ३३७-३९, ३६१-६२, ४३३, ४४३-४४४, ४४८
सत्याग्रह सभा, ४३३, ४३४, ४४६
सत्याग्रहाश्रम, ३७६-७९, ३८६, ४0८-0९, ४६५
सर्व्हंट्स ऑफ इंडिया सोसायटी, ३५७-५९, ३६७-६८
सविनय कायदे भंग, ४४९, ४५0
सोवानी, उमर, ४१३, ४४0, ४४८, ४६४
स्वदेशी, ४३८, ४६६
हसरत मोहानी, मौलाना, ४५४-५५
हरकिसनलाल, लाला, ४५७-५९
हंटर कमिटी, ४५0, ४५१
हिंदू धर्म, ६६, १३१, १५२
हॉर्निमन, ४३३, ४४७